

Fabiny Tibor

Eretnekek vagy mártírok?

A te ügyed Krisztus evangéliuma, a fény, amelyet a hit vérével kell táplálni. A mé-
csest minden nap meg kell gyújtani és el kell oltani. Az olajat minden reggel és este
önteni kell, hogy ne aludjon ki fénye. Bár bűnösök vagyunk, az ügy helyes... Aki
mindvégig állhatatos, az üdvözü.

(William Tyndale levele a Tower börtönében sínylődő John Frith-nek, 1533)

Bár lehetséges, hogy Isten mintha egy ideig levonná kezét az olyan emberekről,
akik az Ő nyomdokain járnak, de hamarosan ez másképp lesz... Isten korábban
már megadta nekem a lehetőséget, hogy erről elmélkedjem, és most úgy tetszett
neki, hogy ezt rajtam a gyakorlatba is átültesse. Mindig is azt gondoltam, hogy az
Úr igéjének követése előbb-utóbb az életembe fog kerülni.

(John Frith levele a Tower börtönéből a hittestvéreinek, 1533)

Amit hiányolunk Tyndale-nél, az a sokoldalúság, Morus elméjének könnyedsége.
Amit hiányolunk Morusnál, az Tyndale örömteli, lírai hangvétele. Tyndale szavai
szinte félkész költemények. Morus mondatai olyanok, mint a füsttől kavargó Lon-
don macskaköves utcáin kocogó lovasszekerek. Morus összes poénja körül melan-
kólia lebeg; Tyndale minden dörgegelmes megnyilvánulásában is van valami kacaj,
az a nevetés, amely „a szív mélyéből fakad”. De nem szabad riválsnak beállítani
őket, a háborúik véget értek. Minden értelmes ember mindkettőt akarja.

(C. S. Lewis)

Mindenható Isten, aki olyan szilárd jellemet adott szolgálóidnak, Morus Tamásnak,
John Fishernek és William Tyndale-nek, hogy megvallják Megváltónk Jézus Krisz-
tus nevét e világ uralkodói előtt, hogy életüket is áldozzák a hitükért; add, hogy mi
is mindig készek álljunk számot adni a bennünk élő reménységről, hogy örömet
szenveljünk Urunk Jézus Krisztusért, aki Veled és a Szentlélekkel együtt él és ural-
kodik, egy Isten, most és mindörökké. Ámen.

(Egy anglikán liturgikus könyvből)

Fabiny Tibor

Eretnekek vagy mártírok?

*Hitvita és hermeneutika
a korai angol reformáció idején
(1525–1535)*

L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2022

© L'Harmattan Kiadó, 2022

© Fabiny Tibor, 2022

ISBN ???

Olvasószerkesztő: Majoros Szidónia, Blázy Márta

Kiadja a L'Harmattan Kiadó.

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-267-5979
harmattan@harmattan.hu
harmattan.hu

A borító Orosz István grafikájának felhasználásával készült.

Borítóterv: Murányi Zsuzsa
Technikai szerkesztő: M. Pintér Tibor
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

TARTALOM

William Tyndale és John Frith – Morus Tamás ellenfelei

Előszó	7
1. Reformáció, reformációk; konverzió, konverziók	11
2. Írás vagy egyház? Tyndale és Morus vitája	22
3. Szavak háborúja és születése	44
4. Literális értelem, szövegfolyam, allegória, tipológia	62
5. Fertelmes eretnek „újítósdi”?	89
6. A hegyi beszéd mint a reformáció retorikája	96
7. Mártírium: szó és tett Tyndale életében	109
8. „Könyvhal”: John Frith polémiái és mártírhalála	120
9. Az úrvacsora hermeneutikája: Frith és Morus vitája	134
Utószó	150
Függelék	152
William Tyndale (1492?–1536) életének kronológiája	152
John Frith (1503–1533) életének kronológiája	156
A reformáció korszakának (1384–1611) kronológiája	158
A 16. századi Anglia neves protestáns és katolikus mártírjai	169

Szöveggyűjtemény

Bevezető a szöveggyűjtemény használatához	172
William Tyndale Utószó a wormsí Újszövetséghez (1526)	174
Morus Tamás Párbeszéd az eretnekségről. Részlet (1529)	176
William Tyndale Felelet Morus Tamás Párbeszédére. Részlet (1531)	182
Morus Tamás William Tyndale Feleletének Cáfolata. Részlet (1533)	192
William Tyndale A Szentírás négyes értelméről (1528)	202
William Tyndale Előszók a Pentateuchus könyveihez (1530)	220

William Tyndale Előszó a János első leveléhez írt magyarázathoz. Részlet (1531)	250
William Tyndale Előszók az Újszövetség könyveihez (1534)	256
William Tyndale Előszó A hegyi beszéd magyarázatához. Részlet (1532/33)	271
William Tyndale Két levél John Frith-nek a Tower börtönébe (1533)	282
John Frith Patrick tanításai (1526 körül)	287
John Frith A purgatóriumról: Felelet Morus Tamásnak. Részlet (1532)	299
John Frith A keresztségről (1533)	322
John Frith Az úrvacsoráról (1532)	331
John Frith A páskabarány és az úrvacsora szentségének összehasonlítása (1532)	337
John Frith Az önismeret tüköre (1532)	340
John Frith Levél a börtönből (1532)	351
John Frith Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt, és melyeket Newgate börtönében írt június 23-án, az Úr 1533. esztendejében (1533)	354
 Illusztrációk	 358
 Bibliográfia	 377

ELŐSZÓ

Elöljáróban röviden kívánok szólni az *Eretnekek vagy mártírok? Hitvita és hermeneutika a korai angol reformáció (1525–1535) idején* című munkám keletkezésének háttéréről. A könyv főszereplői William Tyndale (1492?–1536) és John Frith (1503–1533), az eretnekként megégetett angol protestáns¹ mártírok, valamint a velük éles polémiát folytató híres humanista, a „másik oldalon” a mártíriumot szintén vállaló Morus Tamás (1478–1535). Amíg Morust a katolikus egyház 1935-ben szentté avatta, és az *Utópia* szerzőjeként idehaza is jól ismerik, addig vitapartnerei életét és munkásságát többnyire még homály fedi. A jelen kötet is csak részben tudja pótolni ezt a hiányt. Az elmúlt években megélénkültek a „hosszú reformáció”² terminológiáját bevezető kutatások, nemcsak nemzetközi, hanem hazai kontextusban³ is. Az új szemlélet értelmében a „reformáció” nemcsak a 16. század első évtizedére, hanem az 1500–1800 közötti három évszázadra is kiterjeszthető. A „hosszú angol reformációnak”⁴, ha nem is a legkorábbi, de mindenképpen korai korszaka az 1525 és 1535 közötti évtized, amely keretezi a filológiai, teológiai és hermeneutikai vizsgálódásaimat.

William Tyndale Luther számos írását fordította angolra; a Biblia egyes könyveihez írt előszói is gyakran megegyeznek Luther mondataival vagy bekezdéseivel. Tyndale a fiatal munkatársával, John Frith-szel az angol reformáció első nemzedékéhez tartozott; ők száműzetésben kényszerültek az angol egyház megújulásáért munkálkodni. Mögöttük nem voltak patrónus fejedelmek, így a középkori katolikus egyház eretnekeiként, az utókor ítélete szerint viszont mártírként haltak meg a máglyán. Tyndale a bibliafordításával a korai modern angol nyelv megteremtője lett; mivel fordításának mintegy nyolcvan százalékát átvette az angol kultúrát egészen a huszadik század elejéig meghatározó King James Bible (1611), hatása talán Shakespeare-éhez hasonlítható. Tyndale és Frith munkái kincsesbányát jelentenek az írásmagyarázat, a bibliai hermeneutika iránt érdeklődők számára.

¹ A legújabb angol nyelvű szakirodalom tudatosan kerüli az ekkor még anakronisztikus protestáns szót, s helyette az evangelical-t használja. Ez a fogalom természetesen egészen más, mint az akár a 18. századi, akár a 20–21. századi, főleg angolszász kontextusban meghonosodott evangelical elnevezés. Vö. MARSHALL 2002; RYRIE 2003.

² TYACKE 1997.

³ TÓTH 2019.

⁴ LOEWENSTEIN – SHELL 2021.

Munkám mintegy két évtizedes kutatás eredménye. 1980 óta tanítom a 16. századi angol irodalom történetét, s ezen belül William Shakespeare életművét a Szegedi Egyetemen (1980–1994), később a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (1994–2007), majd a Károli Gáspár Református Egyetemen (2007-től). Ez utóbbi intézményben 1993 óta vezetem a Hermeneutikai Kutatóközpontot⁵, ahol elsősorban a Biblia értelmezésével, az irodalom és a teológia kapcsolatával foglalkozó konferenciákat szervezek, és a témában jelentős kiadványokat publikálok. A Kutatóközpont egyik profilja a reformáció, s ezen belül Luther életművének a kutatása. Ennek szintéziseként jelent meg 2021-ben az *Isten maszkjai. Luther olvasása közben* című könyvem. Hosszú időn keresztül párhuzamosan folytattam a 16. századi irodalom, valamint a teológiai hermeneutika oktatását és kutatását. William Tyndale és John Frith életművének tanulmányozása azonban lehetővé tette, hogy a párhuzamos kutatásaim összeérjenek.

Tyndale életművével, bibliafordítói és bibliamagyarázó munkáival éppen húsz évvel ezelőtt, 2002-ben kezdtem foglalkozni. Először az Antwerpenben rendezett negyedik Nemzetközi Tyndale Konferenciára kaptam meghívást.⁶ Első jelentősebb publikációm Tyndale és Morus hitvitájáról szólt, ami eredetileg egy nemzetközi konferencián Münchenben hangzott el.⁷ Ezt követték a további Nemzetközi Tyndale Konferenciákon való előadásaim Oxfordban 2005-ben,⁸ majd 2015-ben. Részt vettem a Sixteenth Century Society konferenciáin New Orleans-ban⁹ és 2016-ban Brugge-ben.

Tyndale független írásainak kritikai kiadását előkészítő nemzetközi kutatócsoport munkájában is részt vállaltam;¹⁰ a projekt befejezése amerikai kollégáim összefogásával a National Endowment for the Humanities jelentős támogatásának is köszönhetően belátható időn belül megvalósul.¹¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2006–2011 között témavezetője voltam a Korai Tudor Hitviták (1525–1535) című, az OTKA által támogatott kutatásnak.¹² Ennek keretében volt lehetőségem a témát kutatni a British Library-ben, előadást tartani Angliában (Lichfield,¹³ York¹⁴) és Bécsben,¹⁵ illetve a Dallasi Morus Központ 2007-es konferenciáján¹⁶ előadni Morus és Tyndale hitvitájáról.¹⁷

⁵ <https://hermeneutika-btk.eu/>

⁶ <http://www.tyndale.org/tsj23/antwerp.html>

⁷ FABINY 2007b

⁸ <https://ntweblog.blogspot.com/2005/05/william-tyndale-conference-in-oxford.html>

⁹ <https://www.english.cam.ac.uk/spenseronline/review/item/44.3.74/>

¹⁰ <https://www.jmu.edu/news/academic-affairs/2016/11/14-cal-jmu-english-professor-receives-prestigious-grant.shtml>

¹¹ <http://community.village.virginia.edu/tyndale/about>

¹² http://real.mtak.hu/11746/1/62008_ZJ1.pdf

¹³ <https://www.visitlichfield.co.uk/content/let-light-lichfield-cathedral>

¹⁴ https://www.york.ac.uk/projects/bible/downloads/KJB_Conference_Programme3.pdf

¹⁵ https://www.researchgate.net/profile/Franz-Woehrer/publication/344316261_British_Literature_and_Spirituality_Theoretical_Approaches_Transdisciplinary_Readings/links/5fafc643a6fdcc9ae050f146/British-Literature-and-Spirituality-Theoretical-Approaches-Transdisciplinary-Readings.pdf

¹⁶ <https://thomasmorestudies.org/wp-content/uploads/2020/09/tms3-1-1-1-99-1.pdf>

¹⁷ <https://fabinytibor.eu/wp-content/uploads/Scripture-versus-Church-in-the-Debate-of-More-and-Tyndale-2008.pdf>

Magyarországon a korai angol reformáció kérdésével eddig nem foglalkoztak; ezt a korszakot irodalomtörténeti vagy teológiatörténeti szempontból sem kutatták. A hazai anglistika kutatásaiban is elhanyagolt terület a reformáció korszaka. A King James Bible kiadásának 400. évfordulója kapcsán 2011-ben ezért is szerveztünk egy nemzetközi konferenciát.¹⁸

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen több hallgatóm is készített szakdolgozatot William Tyndale munkásságáról. Két hallgatóm, Mikesy András és Mudriczki Judit könyvet is publikált Luther és Tyndale¹⁹, ill. a Kora Tudor prédikációk²⁰ témakörében. Ecsedy Ágnes lefordította és egy bevezető tanulmánnyal látta el *A Szentíráshoz vezető ösvény* című Tyndale könyvet, amely kétnyelvű kiadásban 2005-ben jelent meg.²¹

Az oxfordi Nemzetközi Tyndale konferencián 2005-ben Mikesy András, 2015-ben pedig Majoros Szidónia tartottak jó visszhangot kiváltó előadásokat; mindketten több hazai konferencián²² is sikeresen szerepeltek.

Remélhető, hogy a közelmúltban a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében nagy lendülettel indult nemzetközi reformáció kutatóközpont²³ keretein belül figyelmet kap majd az angol reformáció kutatása is. Ezért tartom fontosnak, hogy az angol nyelvű Tyndale tanulmányaim mellett egy magyar nyelvű könyvet is közreadjak.

Könyvem első része Tyndale és Frith munkásságáról szól kilenc fejezetben. Hét fejezetben foglalkozom Tyndale Morus-szal folytatott hitvitáival, bibliafordítói munkásságával és hermeneutikájával. Két fejezetben vizsgálom a korai angol reformáció legtehetségesebb, mindössze harminc évesen mártírhalt szenvedett John Frith életművét, illetve Morus Tamással az úrvacsora / eucharisztia jelentéséről folytatott disputáját elemzem hermeneutikai szempontból.

A könyv második része a tudós-mártírok műveiből válogatott, s magyar nyelven először megjelenő szöveggyűjtemény. A könyv első részének lábjegyzeteiben vastagon szedett oldalszámok a szöveggyűjtemény vonatkozó oldalaira utalnak.

Az elkészült könyvemhez nyújtott segítségért többeknek tartozom köszönettel. Mindenekelőtt Majoros Szidóniának, aki az elmúlt évben rendszeres munkatársam volt a fejezetek és főleg a fordítások szerkesztésében. A könyvben található életrajzi kronológiák, valamint a korszakot időrendi táblázatban szemléltető összeállítás is az ő munkája.

¹⁸ <https://bibliatarsulat.hu/?p=3569>.

¹⁹ MIKESY 2008, 2016.

²⁰ MUDRICZKI 2010.

²¹ ECSEDY 2005; TYNDALE 2005.

²² <https://pim.hu/hu/esemenyek/es-forditasnak-sincs-muzsaja-forditas-kozvetithetoseg-es-kulturalis-identitas>

²³ <https://iti.abtk.hu/hu/lendulet/hrke1500-1800/hirek/1001-nemzetkozi-reformaciokutato-kozpont-megnyitoja>

A Károli Gáspár Református Egyetemen folytatott kutatásaim anyagi támogatásáért²⁴ is hálás vagyok. A Hermeneutikai Kutatóközpont munkatársai közül Blázy Márta segítségével mondok köszönetet. A tördelés munkájáért a számos egyéb projektben is kitartó munkatársamat, M. Pintér Tibort illeti köszönet.

Hálás vagyok Tóth Zsombornak, a MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Közép- és Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport vezetőjének, hogy e munkámat önzetlenül átnézte, véleményezte és értékes szakmai tanácsokkal látta el. Hasznos javaslatokat kaptam még a Tudor-kori hitviták kiváló ismerőjétől, Juhász Gergelytől. Orosz István grafikusművészt a „Könyvhal” című fejezet inspirálta; baráti köszönetet mondok neki, hogy alkotását felhasználhattuk. Murányi Zsuzsa – olvasóim nagy öröme – több mint negyedszázada tervezi könyveim borítólapját. Nem lehetek eléggé hálás neki.

Végezetül köszönetet mondok feleségemnek, aki a kéziratot átolvasta és javította. Természetesen minden, a kötetben maradt hiányosságért egyedül én vagyok felelős.

Budapest, 2022. Böjtelő havában

Fabiny Tibor

²⁴ <https://btk.kre.hu/index.php/2015-12-05-09-31-20/kari-kutatocsoportok/846-egysegisitett-bibliaolvaso-kutatocsoport.html>;
<https://btk.kre.hu/index.php/2015-12-05-09-31-20/kari-kutatocsoportok/887-hermeneutikai-kutatokozpont-a-protestans-fundamentalizmus-hermeneutikai-megkozelitese-kutatocsoport.html>

1.

REFORMÁCIÓ, REFORMÁCIÓK; KONVERZIÓ, KONVERZIÓK

Könyvemben a „korai angol reformáció”¹ két szereplőjének, William Tyndale-nek és John Frith-nek munkásságát², elsősorban Morus Tamással folytatott hitvitáit³ mutatom be a teljesség igénye nélkül. Morus csak „mellékszereplő” ebben a könyvben, ám egy szokatlan arca villan fel előttünk az elkövetkezőkben. Nem célja a munkámnak, hogy a katolikus egyház által 1935-ben (vértanúságának négyszázadik évfordulóján) szentté avatott, nagy műveltségű tudós, majd lordkancellár személyét deheroizáljam. Ellenkezőleg. Az „Írás vagy egyház” című fejezetben majd rámutatok, hogy Morus, mint egyházának hű embere őszintén aggódott, sőt rettegett amiatt, hogy a *communio*t, azaz Krisztus testét életveszélyes fertőzés éri az „újítgatók” fellépése miatt. A keresztény Európa egységének megbontóit látta bennük, akiket a török fenyegetettség idején különösen is veszélyesnek tartott. Bármennyire is ellenfelek, egymás szemében heretikusok (eretnekek), illetve hipokriták (képmutatók) voltak, Morus, illetve Tyndale és Frith két dologban megegyeztek. Mindhárman a legjobb meggyőződésük szerint a lelkiismeretükre hallgattak, és három éven belül mindhárman hitük mártírjai lettek: Tyndale és Frith az egyház fölé helyezett Szentírás, Morus pedig a Szentírás elé helyezett egyház eszméjéért vállalta a mártíriumot. Akik életükben ellenfelek voltak, a halálukban találkoztak. Mártírok mindkét oldalon voltak: Tudor Mária uralkodása alatt (1553–1558) legalább 282 protestáns hívőt, illetve 1535–1680 között legalább 300 angol katolikust végeztek ki.⁴

Jelen kutatásaim kereteit meghaladná a korai angol reformáció harmadik jelentős képviselőjének, a Lutherrel közvetlenül kapcsolatban álló Robert Barnes (1495–1540) életművének a tárgyalása.⁵ Az ő teológiai munkássága külön figyelmet érdemel.

¹ PETTIGREE 1992; MARSHALL – RYRIE 2002; Az angol reformáció – eltekintve VIII. Henriknek Rómával (a közismert okokból) történt szakításától végeredményben három szellemi-vallási mozgalomra vezethető vissza: a lollardizmusra (HUDSON 1988; WERRELL 2003); az európai – főleg erasmusi – humanizmusra (RANKIN 2018) és a kontinentális – főleg lutheri – reformációra. (TRUMAN 1994a; HA-COLLINSON 2010; WHITING 2010).

² Tyndale és Frith életének kronológiája a Függelékben olvasható.

³ TÓTA 2013.

⁴ Idézi: MONTA 2005, 7.

⁵ LUSARDI 1973; WHITING 2010, 309–343; PARKER 2008.

Nem egyháztörténészként, hanem filológusként, irodalomtörténészként és – bizonyos szempontból – teológusként is olvasom és értelmezem fennmaradt írásait, amelyekből könyvem második részében jelentős válogatást mellékelek. Munkám csak annyiban tekinthető a Luther-könyvem⁶ folytatásának, hogy megközelítem most is a szövegek olvasására épül; ám anglistaként a 16. századi angol nyomtatványokat közvetlenül tanulmányozom, és arra törekszem, hogy a velük kapcsolatos releváns szakirodalmat is feltárjam.

Közismert, hogy a reformáció „alapműfaja” a polémia (régiesen: „kontraverzia”) volt⁷; a lutheri reformáció is a polémiaival, a hatalommal szembeni bátor kiállással, „parrhésiával” kezdődött.⁸ Mindez nem történhetett volna meg, ha a reformációt nem előzi meg a humanizmus *ad fontes* szövegkultúrája. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Rotterdami Erasmus (1466–1536) bibliafordítói munkássága⁹ nélkül – noha a szándéka ezzel éppen ellentétes volt – nem robbanhatott ki a lutheri reformáció.

Megkockáztatjuk, hogy Angliában Tyndale-lel és Frith-szel kezdődik az a „hermeneutikai forradalom”, majd fordulat, amely aztán az Erzsébet-kor „populáris hermeneutikájához”¹⁰ vezetett. A reformáció polémia-kultúrájának megismeréséhez a korabeli szövegek tanulmányozása szükséges.

Sajnálatos tény, hogy Morus Tamásnak a Yale University Press által gondozott, majdnem húsz kötetes kritikai kiadása¹¹ mellett a vele vitatkozó Tyndale és Frith munkáiból mind ez ideig egy könyv kritikai kiadása: *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* jelent meg 2000-ben Anne O'Donnell szerkesztésében.¹² Csak az elmúlt években indult meg egy nagyszabású vállalkozás Mark Rankin vezetésével William Tyndale további munkáinak kritikai kiadására.¹³ Így jelenleg az angliai és amerikai könyvtárakban fellelhető eredeti nyomtatványokon kívül a kutatók számára csak a 19. század derekán a Parker Society által kiadott három kötetben található szövegek állnak rendelkezésre.¹⁴ John Frith munkáival kapcsolatban még ennél is rosszabb a helyzet, hiszen e fiatal, de legtehetségebbnek tartott teológus műveiből egyetlen kritikai kiadás sem jelent meg. Az

⁶ FABINY 2021. Ez a könyvem Luther olvasókönyv volt, amely az életmű egy-egy szeletét bemutatva a mai olvasót Luther – immár magyar nyelven, új fordításokban is hozzáférhető – írásainak olvasására kívánt biztatni. Ebeling szerint Luther életműve (elsősorban a hermeneutikája), a 20. századi új hermeneutika közvetlen előzményének tekinthető. EBELING 1964; EBELING 1997. A jelen munka azonban egy szűkebb szakmai kör számára készült.

⁷ PINEAS 1963, PINEAS 1968; BAGCHI 1991.

⁸ Luther 500 évvel ezelőtti wormszi *parrhésiájának* (Itt állok másként nem tehetek!) hamleti kockázata (Lenni vagy nem lenni) volt. Lehetséges-e a lelkiismeretünknek engedve kiállni a felismert igazság ügyében? Akkor is, ha a világ ostobának, felelőtlennek, életveszélyesnek tartja ezt a magatartást? Létbátorság kell ahhoz, hogy a felülről megragadott ember ne a világ 'okosságának' engedjen, csak azért, hogy elkerülje mások gúnyát, megvetését vagy okoskodását. Az ilyen kiállásnak óriási tétje van. Vajon képes lesz-e az evangélium dűnamisza áttörni a reá rakódott emberi hagyomány kőkemény talaját? FABINY 2021, 306.

⁹ Erasmus Tyndale-re gyakorolt hatásáról: RICHARDSON 1991; RANKIN 2018.

¹⁰ FULTON – POOLE 2018, 1–14.

¹¹ <https://yalebooks.yale.edu/series/the-yale-edition-of-the-complete-works-of-st.-thomas-more>

¹² TYNDALE 1531b; O'DONNELL – WICKS 2001.

¹³ <http://community.village.virginia.edu/tyndale/bibliography>

¹⁴ WALTER 1848; WALTER 1849; WALTER 1950.

elsődleges források tekintetében az ő esetében is csak az EEBO (Early English Books Online) adatbázisában, illetve elektronikusan is már hozzáférhető írásain kívül egy 19. századi kiadványra¹⁵, illetve annak két utánnyomására¹⁶ kell hagyatkoznunk. Meg kell jegyeznünk, hogy a már említett Robert Barnes-nak¹⁷ és Tyndale szerényebb képességű munkatársának, William Roye-nak¹⁸ egy-egy műve ugyanakkor már rendelkezik kritikai kiadással.

Tyndale 1994-ben megjelent életrajza¹⁹ komoly lökést jelentett az újabb kutatások számára. Meglepő azonban, hogy teljes életművének bemutatására eddig csak egy német kutató, Arne Dembek vállalkozott 2010-ben; a könyv eredetileg egy PhD-értekezés volt.²⁰ Frith életművéről monográfia sem született; az egyes kiadványok²¹ nem pótolják ezt a hiányt.

Tyndale, Frith és Barnes, a korai „tudós-reformátorok” életéről és mártíriumáról először John Foxe (1516–1587) eredetileg 1559-ben kiadott hatalmas *Acts and Monuments* című mártírológiai munkájából szerezhettek tudomást az Erzsébet-kori olvasók. 1573-ban ő jelentette meg John Day nyomdásszal a Folio méretű *The Whole Works of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, Three worthy Martrys* (William Tyndale, John Frith és Doctor Barnes, a három nagy mártír összes munkái) című kiadványt.²² Tyndale, Frith, Barnes teológiai nézetei azért is figyelemre méltóak, mert ők – a német és a svájci reformáció képviselőivel ellentétben – politikai patrónusok hátszele nélkül írtak, prédikáltak, vitatkoztak és fordítottak. A Biblia olvasását bátorító Erasmus²³ és a Biblia tanulmányozását egzisztenciálisan művelő Luther művei nyomán maguk is tudós teológusok lettek, s életüket is tudatosan ezért áldozták fel.

Az angol reformáció tanulmányozása szükségszerűen interdiszciplináris terület, ahol történészek,²⁴ egyháztörténészek²⁵, irodalomtörténészek²⁶, nyelvészek²⁷, és teológusok²⁸ folytatnak egymással diskurzust, mindegyik diszciplína a saját szakmai

¹⁵ RUSSELL 1831.

¹⁶ WRIGHT 1978. RUSSELL 2020.

¹⁷ BARNES 2008.

¹⁸ ROYE 1999.

¹⁹ DANIELL 1994.

²⁰ DEMBEK 2010. A könyvről szóló recenzió: FABINY 2012a.

²¹ WRIGHT 1978, HARD 2008.

²² TYNDALE – FRITH – BARNES 1573, Az eredeti nyomtatvány címlapja: 364–375.

²³ RICHARDSON 1993. Bár a szakma feltételezte, hogy Erasmus *Enchiridion*-ját Tyndale lefordította angolra, ennek szövegszerű bizonyítása csak a közelmúltban történt meg: CUMMINGS 2018; Erasmus Tyndale-re gyakorolt hatását lásd: RANKIN 2018.

²⁴ MOZELY 1937; MARIUS 1973; DUFFY 1992; LOADES 1992; HAIGH 1993; GREGORY 1999; HAZLETT 2003; FREEMAN – MAYER 2007; LOEWENSTEIN 2013; MARSHALL-RYRIE 2002, HARD 2008; 2017.

²⁵ DICKENS 1964.

²⁶ KING 1982; SMEETON 1986; KING 1989, DANIELL 1989; DANIELL 1994; TRUEMANN 1994, CUMMINGS 2002, O'DONNELL 1998; O'DONNELL 2000; LATRÉ 2002; MIKESY 2008.

²⁷ HAMMOND 1980.

²⁸ CLEBSCH 1964; WRIGHT 1978, MARC'HADOUR 1981; MARC'HADOUR 1998; VERCYRUSSE 1998, LEININGER 2003; WERRELL 2006; DEMBEK 2010 ; WHITING 2010; WERRELL 2013, JUHÁSZ 2015; WERRELL 2015.

perspektívájával gazdagítva a kutatást. Munkám a közelmúltban külföldön és Magyarországon is megélénkült olyan történeti kutatásokhoz is csatlakozik, mint a mártírológia²⁹, perzekúció³⁰, konverzió³¹, hereziológia³², szkriptológia, ekkleziológia, vallási disputa³³, hermeneutika, figuralizmus (tipológia)³⁴ vagy a nyelvtörténet.

Az angol reformáció történetének historiográfiája a kutatók számára rendkívül izgalmas, aktuális és tanulságos. Végeredményben három irányzatot lehet megkülönböztetni: az első a hagyományos, protestáns „siker-történet”; a második a „revizionista”; a harmadik a „posztrevizionista” iskola. Ezek az iskolák természetesen nem választhatók teljesen el az egyes történészek világnézeti hátterétől.

Az elsőt a „whig”³⁵ történetírás szemlélete érthető, hiszen Angliát több mint három évszázadon át protestáns dominancia jellemezte. Az egyháztörténet-írás – legalábbis az „igaz egyház” történetének leírása³⁶ – az Erzsébet-korban (1558–1603) kezdődött, az első történetírók, mint John Bale³⁷ vagy John Foxe³⁸ az egyház történetét a Jelenések könyve szellemében az igaz és a hamis egyház küzdelmének látták. Ahogy a kereszténység első évszázadaiban is – Tertullianus-szal szólva a „mártírok vére volt a magvetés”; tehát a „földi zarándokúton” járó nép, az egyház az üldözések után újra és újra erőre kapott, újjáéledt. „Véres Mária” ötéves (1553–1558) uralkodását is ilyen üldözésként élték át a kontinensre száműzött evangéliumi keresztények³⁹ („gospellers”-nek is nevezték őket)⁴⁰, akik Erzsébet királynő hatalomra kerülésével az „igaz kereszténység” győzelmét látták és ünnepelték. Bale és Foxe már a száműzetésük idején is hangyaszorgalommal gyűjtötték az evangéliumi (protestáns) mártírok történeteit, s hazatérve hamarosan nyomtatásban is kiadták azokat. John Foxe mártírológiája a 19. század közepéig számos kiadást megért. Ez a triumfalista „siker-történet” a protestáns Anglia egyik ikonikus alkotásává lett az angol nyelvű Biblia (*King James Bible*)⁴¹ és az angol liturgikus-könyv (*The Book of Common Prayer*) mellett.

²⁹ KNOTT 1993; GREGORY 2003; MONTA 2005; FREEMAN et al. 2007; CSORBA et al. 2012.; FAZAKAS et al. 2015.

³⁰ STACHNIEWSKI 1991.

³¹ MURRAY 2009; FABINY – TÓTH 2009, STELLING – HENDRIX – RICHARDSON 2012; DÉRI 2013; SMITH 2014; DITCHFIELD – SMITH 201; RAMBO – FARDHADIAN 2014; STELLING 2017.

³² MARSHALL 2017.

³³ TÓTH 2005. BITSKEY 2021.

³⁴ FABINY 2016b.

³⁵ LOADES 1992, 1; MARSHALL – RYRIE 2002, 1–3; O'DAY 2015.

³⁶ Az első angol egyháztörténet Beda Venerabilis (kb. 673–735) *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* című műve volt.

³⁷ BALE 1545.

³⁸ FOXE 1563, 1570.

³⁹ A protestáns szó helyett a legújabb történészek, mint Marshall vagy Ryrie az evangelical szót tartják pontosabbnak: RYRIE, xv–xvi. Ez nem egészen azonos a 18–19. században kezdődő, majd a 20–21. században az angolszász világban elterjedt evangelical szó jelentésével. A még nem kialakult magyar fordítások hiányában mindkét esetben az evangéliumi keresztények terminust használom.

⁴⁰ MARSHALL 2017, 148.

⁴¹ FABINY – TÓTH 2016.

A „whig” történelemszemlélet tartotta magát végig a 18. és a 19. századon át a 20. század második feléig, amelynek betetőződése a ma már klasszikusnak számító munka: A. G. Dickens *The English Reformation* (1964)⁴² című nagy szintézise. Végeredményben ezt a nézetet osztotta a Tudor-korszak neves történésze, Geoffrey Elton is.⁴³

Ám a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben megjelentek a „revizionista” történelemszemlélet szószólói: J. J. Scarisbrick (1984)⁴⁴, Eamon Duffy (1992)⁴⁵ vagy Christopher Haigh (1993)⁴⁶, akik megkérdőjelezték e sikertörténet – a nemzeti büszkeségtől sem mentes – narratíváját. Kritika tárgyává tették Dickens sokak által elismert munkáját. Amíg a hagyományos „whig” narratíva szerint a Szentírás, mint az igazság napfénye egyre diadalmasabban ragyogta be Anglia egét, amely elűzte a babonás középkori katolicizmus fellegeit, addig a revizionista „neokatolikus”⁴⁷ narratíva szerint a katolikus vallásosság a nép lelkéből sohasem tűnt el teljesen, s a protestantizmust csak a politika hatalmi eszközeivel erőltették az angol emberekre. A revizionisták nem egyszerűen „a” reformációról, hanem „reformációkról” beszéltek. Az is felmerülhetett ezek után, hogy létezett-e reformáció Angliában. A régi és az új historiográfiai szemlélet ütközése igencsak megélénkítette a kutatást: az évszázadokig marginalitásba kényszerített katolicizmus vált azonnal izgalmassá történészeknek és irodalomkutatóknak egyaránt.

Jól illusztrálja ezt a változást egy összehasonlítás: 1982-ben a 16. századdal foglalkozó anglisztikában is egyértelmű elismerés fogadta John N. King *English Reformation Literature* című, ma már klasszikusnak számító könyvét az addig jórészt ismeretlen vallásos irodalmi korpusz feltárásáért,⁴⁸ pedig mai szemmel nézve ez a mű is a hagyományos „whig-mesternarratíva” irodalmi illusztrációja volt: Bale, Foxe, Crowley, Frith, Latimer, Tyndale és mások a főszereplők; a bibliográfiában csillaggal megjelölt 16. századi katolikus szerzők igencsak kisebbségben voltak a protestáns szerzők mellett. Ám több mint két évtizeddel később John N. King – bár mindenben távolról sem ért egyet a revizionistákkal – a *Voices of the English Reformation* (2004) című antológiájába már a „katolikus reformáció” jeles képviselőinek (a Rheimsi Biblia, Morus Tamás, Miles Hogarde, Robert Parsons, William Allen, James Cancellar, William Roper, Robert Southwell) a szövegeit is beemelte.⁴⁹

A reformáció új szemléletű irodalomtörténet-írásának ma már klasszikus példája Brian Cummings *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace* (A reformáció irodalmi kultúrája. Nyelvtan és kegyelem) című könyve⁵⁰, amely a protestantizmus ívét Erasmustól kezdve Lutheren, Moruson, Tyndale-en,

⁴² DICKENS 1964.

⁴³ ELTON 1977.

⁴⁴ SCARISBRICK 1984.

⁴⁵ DUFFY 1992.

⁴⁶ HAIGHS 1993.

⁴⁷ LOADES 1992, 3.

⁴⁸ KING 1982.

⁴⁹ KING 2004.

⁵⁰ CUMMINGS 2002.

Wyatt-en át Donne-ig és Miltonig vizsgálja, külön fejezetet szentelve az eddig elhanyagolt jezsuita mártír, Robert Southwell költészetének. A korabeli forrásokat Cummings ugyanolyan alapossággal olvassa, mint a 20. századi nyelvfilozófusok és teológusok munkáit.

Az „antipápista előítélet” (Peter Lake)⁵¹ miatt évszázadok óta mellőzött angol katolicizmus iránti kutatás motiválta például a katolikus nőírók (Elizabeth Carey) műveinek feltárását és népszerűsítését, elsősorban feminista kutatók körében. De a hagyományos protestáns mártírológiát is felváltotta a kora-újkori katolikus, protestáns és anabaptista mártírok iránti, akár ökumenikusnak is nevezhető érdeklődés, elsősorban Brad Gregory munkásságában.⁵² 1970-ben VI. Pál pápa negyven, a hitéért kivégzett Erzsébet-kori katolikus mártírt avatott boldoggá, közöttük Edmund Campion és Robert Southwell.⁵³ A Shakespeare-filológiában is a sok elméleti, majd nyomtatás-történeti kutatás után megjelent a „vallási fordulat”.⁵⁴

Nemcsak az angol reformáció historiográfiájában jelentkezett a többféle reformáció, a többes számban használt „reformációk” szemlélete, hanem amerikai egyháztörténészeknél is. A neves princetoni Luther-kutató, Scott H. Hendrix 2004-ben publikálta a *Recultivating the Vineyard. The Reformation Agendas of Christianization* című könyvét.⁵⁵ Ebben a szerző öt különféle reformációs programot, „agenda”-t mutat be, amelyek mindegyike a történelmi kereszténység megújulását, „újraélesztését” tűzte zászlajára. Az első a keresztény Európát vizionáló középkori program; a második Lutheré, amely egy keresztény Németország érdekében tevékenykedett. A harmadik a „városi agenda”, amely az európai városok, mint Zürich, Strasbourg, Genf reformációját szorgalmazta; a negyedik a „radikális agenda”, amely a történelmi kereszténység határvonalait megkérdőjelezve, illetve elvetve látta elképzelhetőnek a kereszténység megújulását. Az ötödik programot pedig a korábban csak „ellenreformációként” emlegetett „katolikus megújulás” jelentette, amely a trienti zsinatot (1545–1563) követően a német és a svájci reformációra történt válaszként rendezte újra a sorait.⁵⁶

Az angol reformáció historiográfiájának legújabb, harmadik paradigmáját az ún. „posztrevizionisták” munkássága fémjelzi. A „legifjabb” kutatók, Peter Marshall és Alex Ryrrie a harmadik évezred kezdetén jelentkeztek újabb markáns szemléletükkel. Elismerve a revizionisták eredményeit, azokat kritikusan haladták meg, miközben a revizionisták által trónfosztott A.G. Dickens-t pedig némileg rehabilitálták. Ugyanakkor ők is osztották a pár évtizede idehaza is elfogadott konszenzust, hogy helyesebb „hosszú reformációról”⁵⁷ beszélni, s hogy a reformáció nem egy esemény, hanem inkább folyamat volt.⁵⁸ Marshall hangsúlyozza,

⁵¹ LAKE 1988.

⁵² GREGORY 1999.

⁵³ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Catholic_martyrs_of_the_English_Reformation

⁵⁴ FABINY 2014; JACKSON – MAROTTI 2011.

⁵⁵ HENDRIX 2004.

⁵⁶ O'MALLEY 2000.

⁵⁷ TÓTH 2000.

⁵⁸ MARSHALL 2009, 570

hogy munkásságukat nem szabad úgy értelmezni, hogy az valamiféle protestáns „visszavágás” lenne a katolikus reformáció-kutatóknak.⁵⁹ Számos közös pont is van a revizionisták és a posztrevizionisták között: Marshall többször is leírja, hogy a késő-középkori misztikusok voltak az első evangéliumi keresztények. Különösen a krisztológiájukban, Krisztus vérének⁶⁰ hangsúlyozásában, például a „sweet” szó gyakori használatában⁶¹ mutatható ki ez a kontinuitás. Szemben a revizionistákkal, a posztrevizionisták nem „visszafelé” (a középkor felé), hanem „előremutató” folyamatként látják a reformációt.⁶²

Mivel könyvünk csak a korai angol reformáció (1525–1535) teológusainak munkáival foglalkozik, nem térünk ki a század második felében, főleg az európai reformáció történetében jelentkező konfesszionalizálódás⁶³ kérdéseire, csupán érintőlegesen említjük, hogy Peter Marshall rámutatott,⁶⁴ hogy többé-kevésbé az angol reformációra is érvényes a német tudósok tézise.

A kutatás korábbi hangsúlyaival ellentétben a posztrevizionisták a reformáció sajátosságát az egyéni identitás-formálódásban látják. Nemcsak egy korszak radikális átalakulásáról („konverziójáról”) beszélhetünk, hanem az egyének megtéréséről, konverzióiról is; tehát elkerülhetetlen megismerni az egyes konverzió-történeteket.

Amíg a középkor a közösségbe integrálta a személyiséget, addig a reformációval a modern, megújulni képes személyiség megszületéséről, a modern vallási identitás kialakulásáról beszélhetünk.⁶⁵ (Természetesen vannak előzmények, elég, ha Pál apostolra, Ágostonra, Szent Ferencre gondolunk.) Amíg az angol reformáció revizionista képviselői mintegy „gyászolták” a katolikus kegyességi gyakorlat és a közösségi élet fokozatos kihalását, addig a posztrevizionisták nem a veszteséget hangsúlyozzák, hanem a hívők új identitásának megtalálását.

A vallási megtérés, a konverzió, pontosabban az egyéni konverziók története, a megtérés-narratívák iránti érdeklődés az irodalom- és kultúratudományok egyik új iránya. A protestáns megtérés „morfológiája” a 17–18. századi puritanizmusban, a német pietizmusban (Johannes Arndt, Philip Spener, August Francke), majd az újkor kezdetétől mindmáig tartó angolszász evangélikalizmusban (John Wesley, Jonathan Edwards, Billy Graham stb.) válik a protestáns identitás paradigmájává. Avihu Zakai mutat rá, hogy a keresztény konverziók kutatásában William James hagyományos pszichológiai megközelítése helyett az újabb irányzatok a „szubjektum radikális reorientációjáról”, a transzcendens irányába

⁵⁹ MARSHALL 2009, 582.

⁶⁰ MARSHALL 2017.

⁶¹ MARSHALL 2002, 27.

⁶² MARSHALL – RYRIE 2002, 13.

⁶³ Reinhard és Schilling tézise, hogy az 1555-ös augsburgi vallásbékét követő konfesszionalizáció eredményeként az egyes felekezetek sokszor a Német-római birodalom politikai eszközeivé váltak. REINHARD – SCHILLING 1995. Lásd még STELLING 2019, 4.

⁶⁴ MARSHALL, 2012.

⁶⁵ MARSHALL 2009, 584.

történt fordulásáról beszélnek.⁶⁶ Magyarországon 2011-ben volt a *Conversio*-ról egy nagyszabású konferencia, amelynek anyaga két évvel később kötetben is megjelent.⁶⁷ 2012-ben az *Oxford Handbook* sorozatban lexikon jelent meg a vallási konverzióról.⁶⁸ A témában kincsesbánya a Leideni Egyetem oktatója, Like Stelling által írt mintegy harminc oldalas tanulmány a „megtérés” szakirodalmáról. Korábban ő volt az egyik szerkesztője a témáról szóló impozáns tanulmánykötetnek.⁶⁹

A Yorki Egyetem professzora, Helen Smith vezetésével az elmúlt évtizedben alakult meg egy konverzió-narratívákat kutató munkacsoport.⁷⁰ Egyik tanulmányában Smith a megtérés és a gyógyulás összefüggését vizsgálta meg.⁷¹ A kutatócsoport munkájának eredménye egy 2017-ben megjelent kötet,⁷² majd egy külön monográfia.⁷³ Önálló monográfiával Stelling 2019-ben jelentkezett.⁷⁴

Mielőtt rátérünk arra, hogy a posztrevizionista reformációkutatók Marshall és Rylie miképpen állítják homloktérbe a konverzió példáit az angol reformáció sajátosságainak bemutatásában, vessünk egy pillantást a reformáció megtérés-narratívájára.

A Luther által elindított reformáció legtöbbet emlegetett, leghíresebb dokumentuma, a *Kilencvenöt tétel* első és második pontja a valódi megtérés szükségét emeli ki: *1. Mikor Urunk és Mesterünk a Jézus Krisztus azt mondta: 'Térjetelek meg' (Mt 4, 17), azt akarta, hogy a hívek egész élete megtérés legyen. 2. Ezt az ígét nem vonatkoztathatjuk a szertartásos bűnbánatra (vagyis a papi hivatal körébe tartozó gyónásra és elégtételre).'*⁷⁵

Luther saját megtérés-történetéről műveinek 1545-ben megjelent kiadásában olvashatunk:

Bár, mint szerzetes, szégyen nélkül éltem, éreztem, hogy bűnös vagyok Isten előtt, nagyon nyugtalan volt a lelkiismeretem. Nem tudtam elhinni, hogy kiengesztelte az én elégtételem. Nem szerettem, sőt gyűlöltem az igaz Istent, aki megbünteti a bűnösöket, és titokban – istenkáromló módon – biztosan nagyon morogtam, haragudtam Istenre, és azt mondtam: *Mintha tényleg nem lenne elég, hogy a szerencsétlen bűnösök az eredendő bűn miatt örökre elvesztek, hogy a balsors minden fajtája összetöri őket a Tízparancsolat törvényén keresztül, Isten az evangéliumon keresztül még további szenvedést ad, és az evangéliumon keresztül is fenyeget minket igazságosságával és haragjával.* Így dühöngtem forrongó és nyugtalan lel-

⁶⁶ ZAKAI 2003, 5–60; vö. JAMES 1982; JAMES 2019; KERR és MULDER 1983; CALDWELL 1983; CONN 1986; RAMBO 1993.

⁶⁷ DÉRI 2013.

⁶⁸ RAMBO – FARDHADIAN 2014.

⁶⁹ STELLING – HENDRIX – RICHARDSON 2012.

⁷⁰ <https://www.york.ac.uk/crems/conversion/>

⁷¹ SMITH 2014, SMITH 2019.

⁷² DICHFIELD – SMITH 2017.

⁷³ SHINN 2018.

⁷⁴ STELLING 2019.

⁷⁵ LUTHER 1904,17.

kiismerettel. Mindamellett sürgetően kopogtattam Pálnál azon a helyen, a leghevesebben vágyódva arra, hogy megtudjam, Pál mit akart mondani.

Végül Isten kegyelme révén, éjjel-nappal elmélkedve felfigyeltem a szavak szövegösszefüggésére, tudniillik arra, hogy Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne, ahogyan meg van írva: *Az igaz ember pedig hitből fog élni.* Akkor kezdtem el megérteni, hogy Isten igazsága az, amelyen keresztül az igaz él, Isten ajándéka révén, azaz a hit révén. *És ez az értelme: Isten igazsága az evangéliumon keresztül jelent meg, azaz ez passzív igazság, amellyel az irgalmas Isten minket hit által igazol, amint meg van írva: Az fog élni, aki a hit által igaz. Itt éreztem, hogy teljesen újjászülettem, és magába a paradicsomba léptem be a nyitott kapukon át.* Az egész Szentírás teljesen új arcát mutatta nekem. Emlékezetből azonnal végigrohantam a Szentíráson. Más kifejezéseknél is hasonlatosságot találtam, mint Isten munkája, azaz, amit Isten bennünk tesz, Isten hatalma, amellyel erőssé tesz minket, Isten bölcsessége, amellyel bölccsé tesz minket, Isten ereje, Isten szabadítása, Isten dicsősége.⁷⁶

Marshall Luther megtérés-élményét tekinti az első angol mártír, Thomas Bilney (1495–1530)⁷⁷ prototípusának. Bilney cambridge-i pap volt, aki Erasmus Újszövetség-kiadásának (1516) és Luther műveinek hatására tért meg. A londoni püspöknek írt levelében számol be arról, hogy lelke nem nyert nyugalmat a gyónások, a böjtök és a misék ismétlődő gyakorlatával, de amikor Bibliájában rápillantott az 1Tim 1, 15-re: *„Igaz az a beszéd, és teljes elfogadásra méltó, hogy Krisztus Jézus azért jött el a világba, hogy a bűnösöket üdvözítse, akik közül az első én vagyok”,* így ír:

Ez az egy mondat, Isten tanítása és a bensőmben való munkája által olyasmit tapasztaltam, amit még soha; amíg korábban oly gyakran a félelem a kétségbeesésbe taszított; most azonban csodálatos megnyugvást és békét nyertem.⁷⁸

A legtöbb megtérés-narratívában nem csak az új identitás gyönyörűsége tölti el a konvertitát, hanem a régi élet, az „őembertől” való megszabadulás is. John Bale (1495–1563), aki karmelita szerzetesből lett szenvedélyes protestáns, egykori önmagáról úgy szólt, mint „most obstinate papist” (*a legmegátalkodottabb pápista*). A Bilney által megtérített, majd Tudor Mária idején máglyán megégett Hugh Latimer (cc. 1485–1555) is ugyanígy makacs pápistának tartotta ko-

⁷⁶ Idézi GRITSCH 2006, 36–36. Ld. továbbá IT'TZÉS, 2013, 370–371.

⁷⁷ KING 2009, 3–12; 310.

⁷⁸ This one sentence, through God's instruction and inward working, which I did not perceive, did so exhilarate my heart, being before wounded with the guilt of my sins, and being almost in despair, that immediately I felt a marvellous comfort and quietness. Idézi: MARSHALL 2003, 17. Érdemes megjegyeznünk, hogy Jonathan Edwards a visszaemlékezéseiben (Personal Narrative) az 1Tim 1, 17 meghallásának tulajdonítja megtérését: *„Az örökkévalóság királyának pedig, a halhatatlan, láthatatlan, egyetlen Istennek tisztelet és dicsőség örökkön-örökké. Amen.”* Személyes élményei, szavai meglepően hasonlítanak Bilney-ére.

rábbi önmagát, s elítélte egykori identitását, amikor még tudatlanul Melanchthon ellen prédikált.⁷⁹ Ennek a szemléletnek is Pál apostol volt a prototípusa, aki ezt írta: „*azt, ami nekem nyereség volt, kárnak ítéltém Krisztusért.... Őérte kárba veszni hagytam és szemétnek (σκύβαλον) ítélek mindent, hogy Krisztust megnyerjem*” (Fil 3, 7–8).

Peter Marshall egy 2017-ben Vancouverben tartott előadásában a kultúrantropológus Rebecca Sachs Norrist idézte, aki szerint a megtérés fázisai: (1) a megtagadás vagy elutasítás (repudiation); (2) becsmérlés (denigration); (3) undorodás (aversion); (4) teljes kiábrándultság (disenchantment).⁸⁰

Ez a „minta” jut kifejezésre Hugh Latimer saját megtéréséről szóló narratívájában:

A múltban úgy gondoltam, hogy a pápa Krisztus helytartója, az egész világ ura..., hogy ő a szája erejével saját tetszésével dönthet a purgatóriumban égő lelkekről, s hogy ha már csukja volt a fejemen és szerzetes lettem, akkor már nem kárhozhatok el, ...hogy a szentek képei segítenek abban, hogy jó t cselekedjek. ...Most azonban iszonyodom saját bolondságomtól.⁸¹

Tyndale „megtérés-narratívája” közvetlenül nem ismert, de bizonyára igen fontos lehetett számára, mivel ennek a szónak a bibliai értelmét kívánta megvilágítani az 1534-es Újszövetség-fordítása bevezetőjében. Tyndale egy miniatűr tanulmányt ad közzé a „megtérés” (*repentance*) bibliai jelentéséről. A középkori katolikus a bűnbánatot, a penitenciát elsősorban gyakorlatnak tartotta, mondván: „*agere poenitentiam*”. Ezzel szemben Tyndale arra mutat rá, hogy az eredeti héber *sob* görögül *metanoeo* megfordulást, a szív s az értelem irányváltását jelenti.

A bűnbánat szóval kapcsolatban a héber Ószövetség általában a *Sob* [*shub*] ’megfordul’, vagy ’megtérülni’ szót használja. Amihez az általunk Szent Jeromosnak tulajdonított fordítás legtöbbször a *converti* ’megfordulni’, vagy ’megtérülni’, illetve *agere poenitentiam* kifejezést használja. A görög Újszövetségben mindig a *metanoeo* ’megfordulni a lélekben és a szívben’, vagy ’rájönni az igaz tudásra’ és ’észhez térni’ szerepel. A *metanoeo* szó Szent Jeromos fordításában néhol *ago poenitentiam* ’penitenciát gyakorlok’, másutt *peniteo* ’megbánom’, másutt *peniteor* ’megbánó vagyok’, megint másutt *habeo penitenciam* ’megbánásom van’, illetve *penitet me* ’engem megbánásra kényszerít’. Erasmus sokszor használja a *resipisco* szót ’(újra) magamhoz térek’. De a valódi értelme és jelentése mind a héber,

⁷⁹ MARSHALL 2002, 30–31.

⁸⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=xFvZC92DIX8>

⁸¹ I have thought in the past, that the Pope, Christ's vicar, hath been Lord of the world ... that the Pope could have spoiled purgatory at his pleasure with a word of his mouth ... that if I had not been a friar, and in a cowl, ... I could not have been damned ... that divers images of saints could have helped me, and done me much good ... Now I abhor my superstitious foolishness. Idézi: MARSHALL 2017, 137.

mind a görög szónak az: megtérni és Istenhez fordulni teljes szívvel, ismerni az akaratát, és törvényeinek megfelelően élni, s kigyógyulni romlott természetünkből szellemének olajával és a tanaihoz való engedelmességből.⁸²

William Tyndale személyére igazán csak születésének 500. évfordulója kapcsán, 1994 óta figyeltek fel irodalomtudósok, nyelvészek és teológusok. Az évfordulónak köszönhetően megjelent 1534-es Újszövetsége⁸³, majd 1530-as, torzóban maradt Ószövetsége; egy harmincas években írt életrajz⁸⁴ után napvilágot látott az ezredforduló Tyndale-reneszánszának legkiemelkedőbb (bár újabban vitatott) tudósának, David Daniellnek immár modern, a mai olvasót megszólító Tyndale-életrajza.⁸⁵ 1995-ben Daniell elnöklétével megalakult a Tyndale Society⁸⁶, mely évente két alkalommal adja ki a népszerű *Tyndale Society Journal*-t.⁸⁷ 1996-tól azonban évente jelenik meg a *Reformation. Journal of the Tyndale Society*, amely az angolszász nyelvterületen az egyik, ha nem a legrangosabb akadémiai folyóirat.⁸⁸ Tyndale életrajzának ismertetésétől itt eltekintünk, a kötet végén olvasható Függelék kronológiája ezt pótolja.

A következő fejezetekben Tyndale és Frith hermeneutikai munkásságának egy-egy lényeges aspektusát mutatjuk be, külön figyelve arra, hogy a hitvitáikban érlelt „hermeneutikai forradalmuk” miként mutatkozik meg a nagy tekintélyű Morus Tamással folytatott polémiáikban. A könyv második részében közreadott szövegek lehetővé teszik a magyar olvasónak, hogy a témában tovább kutasson.

⁸² CONCERNING this word REPENTANCE, or (as they used) penance, the Hebrew hath in the Old Testament generally (*sob*), turn, or be converted: for which the translation that we take for St Jerome's hath most part *converti*, to turn, to be converted; and sometimes *agere pœnitentiam*. And the Greek in the New Testament hath perpetually μετανοια, to turn in the heart and mind, and to come to the right knowledge, and to a man's right wit again. For which μετανοια St Jerome's translation hath sometime *ago pœnitentiam*, I do repent; sometimes *pœniteo*, I repent; sometime *pœniteor*, I am repentant; sometime *habeo pœnitentiam*, I have repentance; sometime *penitet me*, it repenteth me. And Erasmus useth much this word *resipisco*, I come to myself, or to my right mind again. And the very sense and signification both of the Hebrew and also of the Greek word is, to be converted and to turn to God with all the heart, to know his will, and to live according to his laws; and to be cured of our corrupt nature with the oil of his Spirit, and wine of obedience to his doctrine. Which conversion or turning, if it be unfeigned, these four do accompany it and are included therein. TYNDALE 1534a, 477–478, TYNDALE 1534b, 9–10, Vö. 263–264.

⁸³ TYNDALE 1989.

⁸⁴ MOZLEY 1937.

⁸⁵ DANIELL 1984.

⁸⁶ <http://www.tyndale.org/>

⁸⁷ <http://www.tyndale.org/journals.htm#tsj>

⁸⁸ <https://www.tandfonline.com/toc/yref20/current>

2.

ÍRÁS VAGY EGYHÁZ?

TYNDALE ÉS MORUS VITÁJA

Ötszáz évvel ezelőtt az európai emberek még hajlandóak voltak meghalni azért, amiben hittek. A 16. században a katolikus és a protestáns hitnek egyaránt voltak mártírjai. Brad Gregory *Salvation at Stake* (Üdvösség a máglyán) című kitűnő könyvében megemlíti, hogy a 16. század során körülbelül 5000 férfit és nőt ítéltek el és végeztek ki Európa-szerte vallásos sokszínűség okán.⁸⁹ Morus Tamás és William Tyndale csak kettő volt közülük. 1526-ban Tyndale az önmaga által kezdeményezett száműzetésében adta ki az Újszövetség első angol nyelvű fordítását a németországi Worms-ban. Munkájához Erasmus görög Újszövetségének harmadik kiadását és Luther német bibliafordítását vette alapul (mindkettő 1522-ből datálódik).⁹⁰ 1526 októberében Cuthbert Tunstall, London püspöke kihirdette a tiltott könyvek listáját, amely magába foglalta Tyndale Újszövetségét is. 1528 márciusában a püspök engedélyt adott Morus Tamásnak eretnek könyvek olvasására, és megbízta azzal a feladattal, hogy cáfolja meg őket. 1529 júniusában Morus kiadta *A Dialogue Concerning Heresies* (Párbeszéd az eretnekségekről) című munkáját. Hat évvel korábban álnéven már megjelentette *Responsio ad Lutherum* (Felelet Luthernek; 1523) című vitairatát.⁹¹

A reformációval megtört az egyház monopolhelyezete, s ez adott lehetőséget a Szentírás tekintélyének érvényesülésére.⁹² Mind Morus, mind Tyndale számára az elsőbbség kérdése forgott kockán: vajon az egyházé-e az elsődleges tekintély vagy a Szentírásé.⁹³ Az alábbiakban arra fogok koncentrálni, hogy Morus és Tyndale miként értelmezték az elsőbbség kérdését az egyház és a Szentírás kapcsolatában. Különösen azok a metaforák és képek érdekelnek, amelyeket arra használ-

⁸⁹ GREGORY 1999; GREGORY 2003, 191.

⁹⁰ TYNDALE 2000A, XXI.

⁹¹ TYNDALE 2000A, XXII.

⁹² A Szentírás és az egyház közötti feszültség történetéhez: SIMPSON 2007, 322.

⁹³ A Morus-Tyndale vitáról lásd CHAMBERS 1952, 172–203; LEWIS 1954, 157–221; FLESSEMAN – VAN LEER 1959, 143–164; FLESSEMAN – VAN LEER 1960, 65–86; MARIUS 1962; PINEAS 1963A; PINEAS 1963B; PINEAS 1964, 15–112; CLEBSCH 1964, 181–203 ÉS 286–317; EGAN 1960; HITCHCOCK 1971, 448–466; HORACEK 1978; FOX 1982, 147–166; MARIUS 1984, 386–406; CHUILLEANÁIN 1988, 382–411; O'DONNELL 1991A: 119–130; ROCKETT 1999; BAGCHI 1997, 261–281; GREGORY 2003, 173–197.

tak, hogy ezt a számukra ellentétes fel- és alárendeltségi viszonyt kiélezzék. Nyelvi képviláguknak és szókinccshasználatuknak természetesen további ekkleziológiai és hermeneutikai következményei is vannak. Ennek érdekében a disputa egyes szövegeit egészen közelről, az angolszász irodalomkritikában egykor népszerű „close reading” (szoros olvasás) módszerével vizsgálom.

Anne M. O'Donnell „A Szentírás versus egyház Tyndale *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* (Felelet Morus Tamás Párbeszédére)” címen írt, filológiai alapos és pontos tanulmányában vizsgálta meg a témát. A vitát illetően O'Donnell ezt a megállapítást teszi:

Mindegyik fél elfogadja a másik preferált szövegeinek érvényességét közös forrásuk, a Biblia alapján. Ennek ellenére a két szerző különböző szakaszokat emel ki az egymástól eltérő teológiai előfeltételezéseik miatt. Tyndale a Szentírásban megjelenő egyházképre fókuszál, amelyet általában denotatíván magyaráz. Morus azonban elfogadja, hogy az egyház másfél ezer év alatt folyamatosan formálódott, így ő a Szentírást gyakran konnotatíván magyarázza. Tyndale és Morus gyakorlatilag úgy érvelnek, hogy elbeszélnek egymás mellett.⁹⁴

Jamie Ferguson is arra mutat rá, hogy a hitvallásuk különbözősége (az Írás vagy az egyház tekintélye-e a prioritás) különböző nyelvhasználatot eredményez: Morus szerint a nyelv magában hordozza a kontextusát, a múltat, Tyndale viszont úgy véli, hogy a nyelvi jelentés független ilyen történeti örökségtől.⁹⁵

Brad Gregory még továbbmegy, amikor bemutatja, hogy néha ugyanazokat a bibliai szövegeket idézi Morus és Tyndale is azért, hogy saját teológiai álláspontját igazolja.⁹⁶

Tyndale álláspontja: Az Ige teremtő ereje

Már Luther hangsúlyozta, hogy az Ige és az egyház kapcsolatában az Ige az elsődleges, az egyház csak másodlagos. Az egyház ugyanis nem teremtő, alkotó vagy kezdeményező, hanem csak teremtett, nevezetesen: az Ige által, Isten Igéje s ennek hirdetése teremti a hitet az emberi szívben, és a hívő emberek közösségéből lesz az egyház. Egyértelművé tette, hogy *ecclesia est creatura verbi*, és nem *verbum est creatura ecclesiae*. Már 1520-ban *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske* című munkájában a következőképpen érvel:

Nincs is az egyháznak hatalma arra, hogy a kegyelemnek új ígéreteit alapítsa meg; mint némelyek fecsegik, hogy nincs kisebb tekintélye annak, amit az egyház rendel annál, ami Istentől van; mert hát a Szentlélek kormányozza azt. Az egyház ugyanis az ígélet ígéből hit által születik, és épp az ígéletnek ugyanazon ígéje táplálja és tartja fenn, vagyis az egyház

⁹⁴ O'DONNELL 1991A, 122.

⁹⁵ FERGUSON 2012, 989–990.

⁹⁶ GREGORY 2003.

alapul Isten ígéletén, és nem az Isten ígérete rajta. Az Isten igéje ugyanis elérhetetlen magasságban van az egyház felett. Isten igéjére az egyháznak mint teremtménynek nincs hatalma bármit is alapítani, rendelni, vagy tenni; hanem neki kell azon alapulnia, arra rendeltetnie, és helyezkednie. Hiszen ki szülheti atyját vagy anyját? Ki teremtette meg előbb alkotóját?⁹⁷

Luther itt idézett gondolata visszaköszön William Tyndale *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* (Felelet Morus Tamás Párbeszédére; 1531) című könyvében, ebben a fejezetben: „Az egyház volt-e az evangélium előtt, vagy az evangélium az egyház előtt?”:

Egy másik vitatott dolog, hogy az egyház van-e az evangélium előtt vagy az evangélium az egyház előtt. Hát ez a kérdés bizony olyan nehéz, mint azt megállapítani, hogy az apa idősebb-e a fiánál, vagy a fiú az apjánál. Mert a teljes Szentírás, amint azt minden igaz hívő tanúsítja, hogy az Ige által születünk. Ezért ha az Ige által születik az egyház, az, aki által születik, az előtt van, aki született; ugyanígy az evangélium is megelőzi az egyházat. Krisztust kell először hirdetni, mielőtt az emberek hinnének őbenne. Ebből az következik, hogy az Ige hirdetése megelőzi az ember hitét. Tehát amint az Ige megelőzi a hitet, a hit teremti az egyházat, vagyis az Ige vagy az evangélium az egyház előtt van.⁹⁸

Luther és Tyndale érve és képalkotása meglepően hasonló. Luther és Tyndale számára az egyház olyan, mint egy gyermek, egy leszármazott. Tyndale valószínűleg (talán öntudatlanul) Luther képeit használta, bár ezt az *Answer* kritikai kiadása nem vette észre. Tyndale az érvelését szarkasztikus retorikai kérdéssel kezdi: „Nehéz ám azt a kérdést megválaszolni, hogy az apa idősebb-e a fiánál, vagy a fiú az apjánál.” Lutherrel egyetértésben képviseli azt a gondolatot, hogy az evangélium hirdetése megérinti a szíveket, és ezzel a hívők gyülekezetét, vagyis az egyházat teremti meg. Luther számára Isten szava olyan erő, hogy mi általa születünk. Tyndale azonban, csakis, mint Luther, hajlamos elfelejteni, hogy a gyermek születéséhez anyára is szükség van. A hívő embert valóban az Ige nemzette, ám az anyavajúdása hozta a világra. A hitközösségre, azaz az egyházra is szükség van a hívő ember megváltásához és táplálásához. A szó (Ige) mint isteni mag, kétségtelenül felülről származik, de a földi anya méhében fejlődik ki a magzat. A hívők közössége törekény emberi lényekből, törekény és bűnös földi cserépedényekből áll, akik őrzik és hirdetik az evangélium kincsét (2Kor 4, 7). Bár Luthernek és Tyndale-nek

⁹⁷ LVM 2, 322.

⁹⁸ Another doute there is / whether the church or congregacion be before the gospell or the gospell before the church. Which question is as hard to solue / as whether the father be elder then the sonne or the sonne elder then his father. For the hole scripture and all beleuinge hertes testifie that we are begotten thorow the worde. Wherefore if the worde begette the congregacion / and he that begetteth is before him that is begotten then is the gospell before the church... Christ must first be preached yet men can beleue in him. And then is foloweth / that the worde of the preacher must be before the faith of the beleuar. And therefore in as moch as the worde is before the faith / and faith maketh the congregacion / therefore is the word or gospell before the congregacion. TYNDALE 2000a, 23/14–18 és 23–27.

igaza van a biológiai folyamatot illetően, az egyházzal alkotott képük mégis férfi-központú; az anyakép pedig szembevetően hiányzik a szókincsükből.

Tyndale továbbfejleszti elképzeléseit egy új kép segítségével.

Mert ahogy a levegő önmagában sötét, és a világosságát a Nap fényétől kapja: az ember szíve is önmagában sötét, tele gonosszággal, ám minden igazságát csak Isten igéjéből nyeri, ha annak engedelmeskedik. Továbbá, amint a sötétből nem lesz napfény és világosság, a Nap fénye is önmagában világít, az ad világosságot a levegőnek, és az úzi ki a sötétséget. Hasonlóképpen az ember hazug szíve sem teheti Isten igéjét igazzá, de Isten igéje önmagában igaz, és bevilágítja az ember szívét, megigazítja és megtisztítja őt minden hazugságtól, amint olvashatod: „*Ti már tiszták vagytok az ige által, amelyet szóltam nektek*” (Jn 15, 3). Ezt úgy kell érteni, hogy az Ige tisztítja meg szíveteket minden hazugságtól, minden hamis vélekedéstől, attól, hogy a gonoszt mondjátok jónak, és ezért engedtek a bűn csábításának. „*Szenteld meg őket az igazsággal: a te igéd igazság*” (Jn 17, 17). Ebből is láthatod, hogy nem az emberektől függ Isten igazsága.⁹⁹

Tyndale-nek bizonyos mértékig ismét igaza van: Isten igéje a Nap, az isteni és természetfölötti fény, amely átvilágít a „levegő sűrű sötétjén”, a fény melege pedig felolvasztja a megkeményedett emberi szívet, és ez a folyamat nem fordított irányú. Tyndale hasonlata azonban most sem tökéletes. Egyetlen emberi szív sem él önmagában; az egyén nem elkülönülve él a közösségtől. Nincs olyan egyéni hit, amely a hívők közösségétől függetlenül születik meg. Az élet is csak a Nap ereje által fogan, de az egész organizmust is érinti, ugyanígy a hívő emberek számára is a közösség közvetíti a hitet, az igehirdetés, a tanítás és a közös imádkozás segítségével. A napsugarak kétségtelenül elsődlegesek, de az egyház hitén keresztül érintik meg az emberi szívet. Valójában az Ige az, ami „megtisztítja” a nem újjászületett ember lelkét. Ám az Ige sohasem vákuumban, hanem a közösség útján jut el az egyénhez. Valóban igaz, hogy az igazság megszenteli a tanítványokat, és részben igaza van abban, hogy Isten igazsága nem embertől függ. Ismételten hozzá kell tennünk, hogy bár Isten igazsága valóban nem „földi” emberektől függ, hanem a „lelki emberektől” (1Kor 2), azoktól, akiket az igazság már megszentelt, mivel ők a napsugarak közvetítői. Tyndale ekkleziológiája vitatható ezen a ponton, mert egyoldalú képalkotásával elhanyagolja a *congregatio sanctorum* gondolatát.

⁹⁹ as the ayre is darke of it selfe and recaue all hir light of the sonne: even so ar all mens hertes of them selfe darke with lies & recaue al their trueth of gods worde / in that they consent therto. And morouer as the darke ayre geveith the sonne no lighte / but contrary wise the light of the sonne in respecte of the ayre is of it selfe and lighteneth the ayre and purgeth it from darkenesse: even so the lienge herte of man can geue the word of god no trueth / but contrary wise the trueth of gods worde is of hir selfe and lygheteneth the hertes of the beleuers and maketh them true / and clenseth them from lies / as thou readest Ihon xv. ye be cleanse by reason of the word. Which is to be vnderstond / in that the word had purged their hertes from lies / from false opinions and from thynkyng euell good / and therfore from consentinge to synne. And Ihon xvij. sanctifie them a father thorow thy trueth. And thy word is trueth. And thus thou seist that gods trueth dependeth not of man. TYNDALE 2000a, 23/27–24/11.

Morus álláspontja: A szóbeliség elsőbbsége

Morus Tamás először az *A Dialogue Concerning Heresies* (Párbeszéd az eretneciségekről; 1529) című munkájában bírálta keményen Tyndale nézeteit, és a könyv huszonötödik fejezetében az írott és az íratlan szó megkülönböztetése mellett érvelt.¹⁰⁰ Tyndale fent idézett és kommentált szövege *An Answere Vnto Sir Thomas Mores Dialoge* (Felelet Morus Tamás Párbeszédére; 1531) című munkájából származott.

Morus nem késett a válasszal: *The Confutation of Tyndale's Answer* (Tyndale Feleletének Cáfolata) 1532–33-ban jelent meg. Ez a monstruózus, méreteiben félmillió szót tartalmazó, dühös retorikával írt könyv két részben jelent meg: az első három könyv 1532-ben, a továbbiak a következő évben. Mozley ezt így jellemezte: „A *Confutation* beszédes bizonyítéka annak, hogy milyen szánalomra méltó dolgokat eredményez Morus vitatkozó buzgósága... Már a gigantikus hossza önmagában is végzetes számára ... sajnálatos, hogy Morust józan esze és irodalmi érzékenysége nem tanította meg arra, hogy a saját ügyének árt ilyen terjengős írással.”¹⁰¹ Brian Gogan Morus ekkleziológiájáról írt kiváló munkájában, miközben elismeri Morus válaszainak „nagyreszt emészthetetlen” sűrűségét, észreveszi a *Confutation* érdemeit is: „Mindazonáltal ez egy kulcsfontosságú könyv Morusnak az egyházzal és az ezzel kapcsolatos dolgokról való nézeteinek megértéséhez.”¹⁰² Richard Marius Morus figyelemre méltó bibliaismeretét dicséri a munka kapcsán, mondván, hogy „alig van teológiai érve, amelyet ne támasztana alá szentírási idézetekkel.”¹⁰³

Lássuk, mit válaszolt Morus Tyndale előbbi felvetésére, vagyis hogy „az evangélium volt-e az egyház előtt, vagy pedig az egyház az evangélium előtt”. Elsőpró lendülettel, szarkazmussal és haraggal kezd neki mondandójának, miszerint Tyndale önmagával birkózott és önmagán gúnyolódott, amikor félreértelmezte a szavait. Majd Morus világossá teszi, hogy a *Dialoge* című munkájában csupán azt állította, hogy az egyház előbb volt, mint a leírt evangélium. Ezután újra a szóbeliség jelentőségét hangsúlyozza az evangélium továbbadásával kapcsolatban:

A *Dialoge*-omban azt írtam, hogy az egyház már azelőtt létezett, hogy írásba foglalták volna az evangéliumot, mert a hitet már tanították, kereszteltek, miséket mondtak, és más szentségeket is már kiszolgáltattak az embereknek, mielőtt az Újszövetség bármely részét írásba foglalták volna, s mindez Isten íratlan Igéjének volt köszönhető.¹⁰⁴

¹⁰⁰ MORE 1981, 137–153.

¹⁰¹ MOZLEY 1971, 223F.

¹⁰² GOGAN 1982, 174.

¹⁰³ MARIUS 1973, 1349.

¹⁰⁴ I sayed in my dyaloge that the church was before the gospell was wryten, and that the fayth was taught and men were baptysed, and masses sayd and the other sacraments mynystred amonge crysten people, before any parte of the newe testament was put in wrytinge / and that this was done by the word of god vnwryten. MORE 1973, 225/28–33.

Az Úr már Ádámot is tanította a hitre az Édenkertben akkor, amikor még nem is létezett Írás, s ezért Isten kimondott szava ugyanolyan tekintéllyel rendelkezett, mint az írott Biblia:

Valamint azt is írtam ott, és most is leírom, hogy Ádám igaz hite tovább adatott jóval azelőtt, hogy az Írás létezett volna, Isten íratlan igéjével tanította az övéit, és ez így adódott tovább embertől emberig, apától fiúig szájhagyomány útján. És azt is mondtam, hogy Istennek ez az íratlan igéje ugyanolyan tekintéllyel rendelkezett, mint Isten leírt igéje.¹⁰⁵

Morusnak meggyőződése, hogy végül Isten és az Ő Szentlelke irányítja az embereket. A Szentlélek írott és íratlan szavakkal egyaránt tanít, még akkor is, ha vannak olyanok, akik csak az írott szóban hisznek:

Krisztus egyházát egykor, ma és a jövőben is Isten és az ő Szentlelke vezeti és tanítja szent Igéje által, amely lehet egyaránt írott és íratlan. Mindig lesznek olyanok, akik nem hisznek az Ő íratlan Igéjében, csakis a leírtakban.¹⁰⁶

Morus különbséget tett Isten „írott szava” és „íratlan szava” között már a *Responsio ad Lutherum* (Felelet Luthernek; 1523) című munkájában is. Pál, mondja Morus, írott szöveg nélkül tanított. Morus ezt kérdezte Luthertől: „Tagadod-e, hogy az írott és az íratlan szó egyaránt igaz?”¹⁰⁷ Morus elmondja, hogy a műveletlen halász Péter a Szentlélek közvetlen inspirációja révén a Szentírás nélkül is megvallotta Krisztust, ezért ez a Krisztusba vetett hit (és nem Péter személye) az a szikla, amelyre Jézus egyházát építeni fogja. Isten tehát lelki módon beszélt vele: „Vagy csak akkor hallanak valamit, ha az meg van írva? Vagy az evangéliumok megírása előtt a keresztények nem hallásból értették-e meg az apostolokat?”¹⁰⁸

A *Confutation*ben Morus újra hangot adott meggyőződésének, hogy Krisztus Péter vallomásával alapította meg az egyházat, és a hit közös megvallása egyesítette azt. Morus megróttá Tyndale-t, amiért félreértelmezte a szavait, hiszen ő sohasem állította, hogy az egyház létezett már az evangélium előtt is, csupán azt, hogy az egyház az írott szöveg előtt jött létre. Tyndale azt sugallta, hogy Morus

¹⁰⁵ And I sayde also there, and yet I saye here again that the ryght fayth whiche Adam had and suche as in the same fayth succeded hym, longe ere wrytinge beganne, was taught by the worde of god unwryten / and soo went from man to man, fro the father to the sonne by mouth. And I sayed that thys worde of god vnwryten / is of as greate authoryte as is the worde of god wryten. MORE 1973, 225/33–226/4.

¹⁰⁶ the churche of Cryste hath ben, is, and euer shall be, taught and instructed by god and hys holy spyryt wyth hys holy worde of eyther kynde / that is to wyt bothe wyth hys worde wryten and hys worde vnwryten / and that they whyche wyll not byleue goddes worde but yf he put it in wrytinge. MORE 1973, 226/5–8.

¹⁰⁷ Negabis utrumque ex aequo uerum, et scriptum uerbum et non scriptum? MORE 1969, 242/19f.

¹⁰⁸ An dumtaxat auditur: quod scribitur: An prius quam scripta sunt euangelia Christiani non audierunt apostolos? MORE 1969, 244/21–23.

azt állította, hogy „az egyház létezett már az evangélium előtt, és Isten le nem írt igéje előtt is, miközben tudja, hogy én ennek éppen az ellenkezőjét írtam.”¹⁰⁹

Ami a Tyndale fényre és sötétségre vonatkozó hasonlatát illeti, Morus azt mondja, hogy soha nem állította ennek az ellenkezőjét, és dühösen hozzátette: Tyndale és az ő eretnek barátai vannak sötétségben, hiszen „ők a jót rossznak és a rosszat jónak mondják”.¹¹⁰ Ez a vehemencia és *ad hominem* érvelés nem válik az egyébként kifinomult ízlésű, művelt humanista tudós dicsőségére. Azt gondolhatta, hogy Tyndale minden egyes kritikája neki szól; s nem vette észre, hogy Tyndale evangéliumi buzgalmában írás közben is végeredményben prédikált.

A határozott névelő szerepe a Jn 5, 34-ben

Tyndale evangélium és az Igére vonatkozó gondolatának utolsó három sorára Morus huszonkét oldalon válaszolt. Ezt írta Tyndale:

És ahogyan azt Krisztus maga is mondta: „*Nekem azonban nincs szükségem embertől való bizonyágtételre*” (Jn 5, 34a). Mert ha bizony emberek tömegének tanúskodása elegendő ahhoz, hogy valamit igaznak tartsunk, akkor Mohamed tanításai igazabbak lennének Krisztuséinál.¹¹¹

Ezen a ponton a filológus, a tudós Morus kemény kritikával illeti Tyndale-t – és nem minden ok nélkül. A vita tárgya itt a Jn 5, 34 megfelelő fordítása és értelmezése, amely Jézus tanúságtételéről szól. A farizeusokkal folytatott vitája során Jézus felteszi azt a kérdést, ki tanúskodik róla. Úgy érvel, hogy habár Keresztelő Jánost maga Isten küldte, hogy tanúságot tegyen róla, sokkal hatalmasabb tanút tud szólítani maga mellé, mégpedig az Atyát.

Tyndale 1531-es *Answer* című írásában Jézusnak a Jn 5, 34-ben elhangzó szavait idézi: „*Nekem azonban nincs szükségem embertől való bizonyágtételre*”.¹¹² Morus mind a görög szöveget, mind a Vulgata sorait citálja: „ἐγὼ δὲ οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω, ἀλλὰ ταῦτα λέγω ἵνα ὑμεῖς σωθῆτε.” „e go autem non ab homine testimonium accipio sed haec dico ut vos salvi sitis.”¹¹³ Az 1526-os wormsí Újszövetségben Tyndale azt írja: „I receave no recorde of man” („semmilyen emberi tanúságtételt nem fogadok el”).¹¹⁴ Morus bírálta Tyndale-t, amiért nem vette figyelembe az eredeti görög szövegben szereplő határozott névelőt, amelynek elhagyása szerinte hamis tanításhoz vezetett. Tyndale ezt nem pusztán tudatlanságból mulasztotta el, írja Morus, hanem rosszindulatból,

¹⁰⁹ [T]he chyrch had bene byfore the gossple and the worde of god vnwritten wherof hymself knoweth well that I sayed clene the contrarye. MORE 1973, 227/25–26.

¹¹⁰ [T]hey thynke (yf they thynke as they saye) bothe euyl good & good euyl. MORE 1973, 228/14–16.

¹¹¹ And Cryste also sayth hym selfe Iohan .v. I receyue no wytnesse of man. For yf the multytude of mannys wytnesse myghte make ought trew: then were the doctryne of Machomet trwer then Crystes. MORE 1973, 229/34–36, TYNDALE 2000A, 24/13–15.

¹¹² I receyue no wytnesse of man. TYNDALE 2000A, 24/14.

¹¹³ THEILE-STIER 1981, 383. 382.

¹¹⁴ TYNDALE 2000B, 205.

hiszen ezáltal állíthatta Tyndale azt, hogy Jézus elutasította, hogy bárki is tanúságot tegyen róla.

Ezért azt mondom, hogy Tyndale-nek nem lett volna szabad ezen angol fordításban kihagynia a határozott névelőt, hanem így kellett volna fordítania: 'Az egyes emberek tanúságtételét nem fogadom el'. Mivel azáltal, hogy semmilyen emberi tanúságtételt fordít, az „az” névelő nélkül, ami a hangsúlyos a mondatban, nem pusztán kihagyja, hanem teljesen kizárja a továbbiakat. Ám azáltal, hogy így fordította: 'semmilyen emberi tanúságtételt nem fogadok el', kihagyta az „az”-t, később mégis kijavíthatta volna. De mivel ezt fordította: 'semmilyen emberi tanúságtételt nem fogadok el', teljesen kizárta ennek lehetőségét. Mert így nem írhatja azt, hogy 'az egyes emberek tanúságtételét nem fogadom el'. Mindezt nem tudatlanságból tette, hanem rosszindulatból, annak érdekében, hogy azt a látszatot keltse, Krisztus mindenféle emberi tanúskodást elutasít, amellyel mellette és az Ő igazsága mellett tanúságot lehetne tenni. Tyndale a fordításában azért torzítja el így az eredeti mondatot, hogy úgy tűnjék számunkra, Krisztus szerint az egyház tanúságtétele semmit sem ér.¹¹⁵

Morus számára Tyndale helytelen nyelvtani megoldása az eretnekségének jele volt, amely által a katolikus egyházat akarta felforgatni:

Nem csupán az tűnik ki ebből, hogy Tyndale félrefordította és félreértelmezte Krisztus szavait, *semmilyen emberi tanúságtételt nem fogadok el*, hanem eretnekségének is jelét adta annak érdekében, hogy megfoszssa Krisztus egyházát szavahihetőségétől, és Keresztelő János szavainak hitelét is el akarta venni, miszerint minden igaz, hívő ember, aki hisz Isten ígében, megfelelő tanúja Istennek és az Ő ígéjének, amely kijelentés bizonyítja, hogy Krisztus katolikus egyháza igen különleges tanú, hiszen csak ebben az egyházban élnek igaz, hívő emberek, és mindazok, akik kívül esnek a katolikus egyházon, eltévelyedett eretnekek.¹¹⁶

¹¹⁵ And therefore I saye that Tyndale sholde in his englysh translacyon not haue leftte oute that article the / but sholde at the leste wyse haue translated yt thus, I receuye not the recorde of man / where as with his translated yt thus, I receuye not the recorde of man / where as with his translating no record, yt article the, wheruppon the wayght of the sentence hangeth / he hath not onely leftte oute but clene exluded also. For yf he had translated yt, I receyue not recorde of man, though he leftte oute the: yet he might take yt in there to and mende yt, makynge yt, I receyue not the recorde of man. But now that he hath translated yt, I receyue no recorde of man: he hath exluded yt vtterly but if he take in not, and putte out his false no/ for he can not saye I receyue no the recorde of man. And thys hathe he done not of ignoraunce but of malyce, to make yt seme that Cryste vtterly refuseth and reiecteth all maner wytnesse of man, in testyfyacyon and wytnessynge of hym and his trouthe. And this translacyon therefore deuyseth Tyndale / because he wold haue vs wene that Cryste wolde haue the wytnesse of all his chyrche vtterly serue of noughte. MORE 1973, 234/19–35. Megjegyezzük, hogy az 1611-es *King James Bible* szintén a határozott névelő elhagyásával fordította ezt a verset: But I receive not testimony from man. <https://ebo.kre.hu/>

¹¹⁶ And thus appereth it not onely that Tindale (sic!) hath mysse translated and mysse construed these wordes of Cryste, I receyue no wytnesse of man, for the furnyssynge of hys heresy, by whyche he wolde take awaye the credence of Crystes catholyke chyrche: but also ye se it proued by these wordes of saynt Iohan baptyste, that euery trew byleung man that byleueth goddes worde, is a good wytnesse of god and hys worde / whyche clerely proueth that Crystes catholyke chyrche is

Megalapozott volt-e Morus hevéssége és teológiai dühe? Morus sajnos nem láthatta Tyndale revideált Újszövetség-fordításának megjelenését. Az 1526-os wormszi Újszövetséghez képest az 1534-es revideált kiadásban Tyndale megtette a szükséges változtatásokat, és a következőképpen fordította a Jn 5, 34-et: „I receive not the record of man.” „Az egyes emberek tanúságtételét nem fogadom el.”¹¹⁷ Morus nemcsak a wormszi Biblia (1526), hanem az *Answers* (1531) alapján¹¹⁸ is nehezményezi Tyndale fordítását. Tyndale 1534-ben ugyanúgy dolgozta át a Jn 5, 34 angol fordítását, ahogy azt Morus is helyesnek gondolta.¹¹⁹

Ez számunkra két dolgot jelenthet: 1. Tyndale itt elfogadta Morus javaslatait. Vajon ez bizonyítja-e, hogy Tyndale elolvasta a *Confutation*-t? A kutatók, köztük Anne M. O'Donnell, általában nyitva hagyják ezt a kérdést.¹²⁰ Természetesen ez sem bizonyító erejű, de ha valaki további érveket hozna fel arra vonatkozólag, hogy Tyndale ismerte Morus *Confutation* című írását, a fentiek megerősíthetnék ezt az elméletet. 2. Morusnak nem volt igaza abban, hogy Tyndale-t ártó szándék vezette és nem egyszerű tudatlanság. Tévedett, amikor azt állította, hogy Tyndale azért torzította el a bibliai szöveget, hogy ezzel azt sugallja, az egyház nem tanúskodhat róla.

Tyndale szenvedélyesen védelmezte a Szentírás szerepét Morus könyvének harmadik fejezetére adott válaszában. Egyetértett Morus-szal abban, hogy az evangéliumot még a megírása előtt hirdették, de hozzáteszi, hogy csak abban lehetünk biztosak, ami le van írva. Tyndale úgy véli, hogy a hagyomány szerepe véget ért, amikor a Szentírás leírásra került. Tyndale nem hitt a mai értelemben vett „dogmafejlődésben”, például abban, hogy szentségnek tekinthető a gyónás, a bérmlás, a házasság, a papi ordináció és a betegek kenete; ezeket nem Krisztus rendelte el.

Míg a *Dialogue*-ban Morus azt mondta, hogy „a Szentírás nem arra serkent, hogy az Írásban higgyünk, hanem az egyház tanít meg minket a Szentírás ismeretére”¹²¹, Tyndale azt válaszolta, hogy „a te egyházad nem a Szentírás ismeretére

a very specyall wytnesse. For onely in that chyrch is the number of trewe byleuynges menne / and all that are fallen owte of that catholyke knowen chyrche are very false byleynge heretykes. MORE 1973, 241/10–21.

¹¹⁷ Wycliffe szerint: I take not witnessing of man. A Geneva Bible (1560) még megtartja ugyanezt a szóhasználatot: I receive not the record of man. A KJV (1611) már így fordítja a Jn 5, 34-et: I receive no testimony from man. Bolyki János ezt írja Kommentára 163. oldalán: A 34. vers szerint Jézusnak nem volt szüksége Keresztelő tanúságtételére, ő nem is fogad el embertől eredő tanúvallomást a maga érdekében. (ἐγὼ δὲ οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω, – Én azonban nem emberektől kapom a tanúvallomást), hanem paradox módon, Keresztelő tanúságtételére vitapartnereinek lenne szükségük, hogy végre felismerjék az igazságot. Jézus tehát az ő érdekükben emlékeztet János bizonyágtételére, hogy ellenfelei megmeneküljenek és megtartassanak (ἵνα ὑμεῖς σωθῆτε). ... János evangéliuma szerint csak az Atya tanúságtétele az igazi, minden egyéb csak ebből származó tanúvallomás. Ezért az emberi bizonyágtétel nem Jézus identitásának megállapítására, hanem csak mások meggyőzésére szolgál. BOLYKI 2001, 163.

¹¹⁸ And Christ also saith of him selfe Ihon.v. I receaue no witnesse of man. For if the multitude of manswitnesse might make ought true / then were the doctrine of Mahomete truer then Christes. TYNDALE 2000A, 24/13–16.

¹¹⁹ TYNDALE 1989, 140. vö. MORE 1973, 229/34–36 és a kritikai kiadás jegyzetei: MORE 1973, 1552.

¹²⁰ TYNDALE 2000a.

¹²¹ Scripture itself maketh us not to believe the scripture but the church teacheth us to know the scripture. MORE 1981, 254/5F.

serkent, hanem az egyszerű emberek elől elrejtí az t latin nyelv által.”¹²² Tyndale még azt is hangsúlyozta, hogy az Újszövetség szerint az apostolok előre látták, hogy a hamis tanítók elferdítik majd Isten szavát, ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy azt írásban rögzítsék.

Tyndale kérdése így hangzott: „Vajon maradt-e olyan íratlan dolog az apostolok részéről, ami szükséges lenne a hithez?”¹²³ Morus a *Confutation*ben ismét védelmébe vette a szóbeli hagyományt és a csodákat. A Szentlélek szerinte megígérte, hogy egyházával lesz a világ végéig. Morus azzal érvelt, amit mi íráskényszernek is nevezhetünk. Azt mondja, hogy az egyik bizonyíték arra, hogy a katolikus egyház az igazi, az, hogy a katolikusok között még mindig vannak csodák, míg az eretnekek között nincs csoda: „a szörnyű eretnekek szörnyű egyházában soha nincsenek csodák.”¹²⁴ A Szentírással kapcsolatban pedig azt mondja, hogy bár önmagában igaz lehet, mégsem „annyira egyértelmű”¹²⁵, és vannak nehézségek, amelyeket figyelembe kell venni. Ezek a részek különösen veszélyesek a tanulatlanok számára: „gyakran megtörténik a tanulatlanokkal, hogy hamis nézőpontjukból olyan dolgot mondanak majd igaznak, ami nem úgy van.”¹²⁶ Másrészt Isten íratlan ígéje „mindvégig megmarad”, mert az egyház tanítása az emberek szívében él:

Hiszen azt mondom, hogy Isten íratlan igazságát mindenféle kétely vagy kérdés nélkül tanítja és hiszi az egyház, mert ez az emberek szívébe van vésve, még akkor is, ha sohasem olvasták vagy hallották volna az Írást. Mégis az egyház tanítását a hívő megfellebbezhetetlen igazságnak tartja, és elutasítja a Szentírásnak a hamis próféta által kiforgatott hamis igazságát, amely az ő hamis, szemfényvesztő bűvészkedéséből származik. A Szentírás valódi igazságáról a katolikus egyház mindig is azt tanította, hogy ez az igazság már azelőtt volt, mielőtt azt leírták volna; ennek az ellenkezőjét semmilyen szöveg sem állítja.¹²⁷

Morus szavaiból kihallhatjuk az 5. századi Lérini Szent Vince *Commonitorium* című klasszikus diktumát arról, hogy mi tulajdonképpen az egyház, amiről ő ezt

¹²² [Y]oure church teacheth not to know the scripture: but hideth it in the latine from the comen people. TYNDALE 2000A, 136/10F.

¹²³ Whyther the apostles left aught vnwritten, that is of necessity to be byleued. MORE 1973, 254/1F.

¹²⁴ [A]mong all the false chyrches of fals heretikes there be no miracles at all. MORE 1973, 253/21F; lásd még. 271/6–9.

¹²⁵ Yt is not so plaine. MORE 1973, 270/10.

¹²⁶ [V]nto the vnlearned yt shalbe lykely full ofte, that in suche dysposycyons the false parte maye seme treweste. MORE 1973, 270/14F.

¹²⁷ For I say that the treweyth of that artycle taught and byleued as the chyrche wythout any doute or questyon byleueth / may be so surely grauen in mannys harte, that though he neuer haue redde nor herde neyther any srypture in that poynte: yet presupposynge yt for an vndouted trouthe, he shall set at nought all the false wrested srypture of the false prophete, and all his false myracle to /and shall euer conster the scripture by the knowen artycle of the catholyque fayth, whych was taught and byleued byfore those textes of scripture were wryten, and hath yet the same trouthe now that yt hadde then, not wythstandynge all the textes that seme to saye the contrary. MORE 1973, 270/18–29.

mondja: „ubique, semper, omnibus”, amit mindenütt, mindig és mindenki hitt.¹²⁸ Ezek az egyetemesség, az apostoli ókor és a zsinati megegyezés kritériumai.¹²⁹ Sőt, ez a hit a mártírok hite, amelyet „lelkekbe írtak”.

És e hitük által, amely nem könyvben, hanem a lelkükben volt megírva, számos mártír adta életét és ontotta véré, miközben az igazságról tettek tanúbizonyságot. Az ő idejükben még nem olvastak és nem is hallottak a Szentírásról, és Isten kegyelméből az íratlan ígével a szívükben szegültek ellen a hamis csodáknak, s ez volt a legkeserűbb megpróbáltatás számukra, leszámítva azokat a valóban lenyűgöző csodákat, amelyek éppen az igazság érdekében történtek.¹³⁰

Germain Marc’hadournak és Thomas M. C. Lawlernek igaza van, amikor azt írják, hogy Morus számára a hit egysége (*consensus fidelium*) a legfőbb tekintély, és hogy az egyház az ő számára „olyan, mint egy élő ember [...]”; benső kohézióját ettől az élő lélektől, a Szentlélektől kapja, amely az egység eszköze a hit közösségében.”¹³¹

Morus és a „Scrutamini” – szakasz a Jn 5, 39-ben

Morus következő érve a *Sola Scriptura* elvével szemben a zsidókra és az ő magatartásukra vonatkozik: hittek a Szentírásban, de soha nem ismerték el Krisztust:

A zsidókat kivéve minden bolond tudja, hogy amikor krisztushitre jutottak, ez nem a Szentírásnak, hanem a csodáknak volt tulajdonítható, és nem a Szentírás miatt hittek Krisztusnak, hanem Krisztus csodái miatt. Azok közül a zsidók közül, akik leginkább az Írásban hittek, aligha jutottak el Krisztus hitére.¹³²

Morus a *Dialogue*-ban és a *Confutation*-ben is idézi a Jn 5, 39 kétértelmű szakaszát: „Ti azért kutatjátok az Írásokat, mert azt gondoljátok, hogy azokban van az örök életetek: pedig azok rólam tesznek bizonyosságot” „Search the scriptures, for in them ye think ye have eternal life and they are they which testify of me.” (Tyndale 1526, 1534 és King James Bible 1611). Az eredeti szöveg: ἐραυνᾶτε τὰς γραφάς, – a

¹²⁸ Idézi ODEN 2003, 162.

¹²⁹ Vö. ODEN 2003, 156–186.

¹³⁰ And by this fayth in the worde of god vnwryten in theyr bokes / and yet wryten in theyre soules: dyd there many martyrs stand and shed theyr blood in wytnesse of the trouth therof, that neuer red nor herde the scripture in theyr dayes / and wold in the same word vnwryten, wyth goddes grace haue wythstanden false myracles to, whych had yet bene vndoubtedly the sorest pynche, sauynge for the mo and more meruelouse myracles that them selfe saw byleued done on the tother syde for the trouth. MORE 1973, 270/29–36.

¹³¹ MARC’HADOUR – LAWLER 1981, 499.

¹³² [E]uery fole knoweth that all the worlde saue the Iewes in thyr turnynge to Crystes bylyefe, were not led by the scripture but by the miracles / and byleued not Cryste for the scripture, but byleued the scripture for Cryste, & Cryste for the myracles. And the Iewes whyche people moste byleued the scripture / of them I saye fewest byleued in Cryste. MORE 1973, 282/11–16.

Vulgatában *Scrutamini scripturas* – kijelentő és felszólító módban is olvasható. Erasmus megtartotta a kétértelmű jelentést. A kijelentő mód irónikus hangnemű: a rabbik csak a Szentírást kutatták, de nem ismerték fel, hogy a Szentírás Jézusról tett bizonyosságot. Marc’hadour és Lawler megemlíti, hogy a *Dialogue*-ban Morus jobban kihasználhatta volna ennek a versnek a kétértelműségét, hogy rámutasson a bibliamádát tarthatatlanságára, de Morus ezt nem tette meg. Megismételte, hogy az egyház tekintélye a Szentírás felett áll, és rámutatott, hogy mivel jár az, ha Krisztus nem világítja meg a Szentírás igazi értelmét: „tehát a Szentírásnak ugyanazt a funkciót kell betöltenie, mint egy gyengénlátónak a szemüveg”¹³³

A *Confutation*-ben Morus ezt a részt felszólító módban idézi, de azonnal hozzaeszi, hogy az Írás Krisztusról tesz bizonyosságot:

Mint Krisztus szavai: *Scrutamini scripturas, quoniam ipsae testimonium perhibent de me*. Kutassátok az Írásokat, mert azok rólam tesznek tanúbizonyságot. Ezt senki sem tagadja, azt viszont tagadjuk, hogy csak a Szentírás tanúskodna egyedül Krisztusról. Mert maga a Megváltónk mondta ugyanazokat a szavakat, amelyeket János evangélista is leírt, hogy azok róla tesznek tanúbizonyságot, ahogy a Szentírás mellett az Atya is róla tanúskodik, és ahogy a Szentírás mellett a Szentlélek eljövetele is róla tanúskodik, és a Szentírás mellett az Ő apostolai is róla tanúskodnak, amint Ő ezt tőlük kérte.¹³⁴

Tyndale álláspontja: Isten jelei, az ember „érző hite”, kettős egyház

Tyndale egyik legeredetibb állítása, amelyre Morus nem reagál megfelelően, az az kapcsolatos, hogy Isten miként továbbította kinyilatkoztatását, mielőtt feltalálták volna az írást. Tyndale felveti a kérdést: „Nem szájról szájra, írás nélkül tanította-e Isten az Ő népét Ádámtól Nóéig, Nóétól Ábrahámig, majd Mózesig?”¹³⁵

Gúnyosan megjegyzi, hogy akkor fogadja majd el, hogy a szóbeliség korában nem volt Szentírás, „amikor Miasszonyunknak újra fia születik”. A Szentírás Tyndale számára több mint írás:

Isten Ádámnak nagyobb dolgokat tanított meg, mint az írás. Mert már létezett egyfajta írás azelőtt, hogy az Ábrahámról és a Nóéről szóló történetek

¹³³ [S]o sholde the scrypture stand them in as good stede / as a payre of spectacles shold stande a blynde freer. MORE 1981, 117/1–2. Vö. MARC’HADOUR és LAWLER 1981, 512.

¹³⁴ As the wordes of Criste: *Scrutamini scripturas, quoniam ipsae testimonium perhibent de me*. Loke you in the scriptures, for they bere witnessse of me. Which thing no man denieth / but we deny them that nothing witnesseth Cryste ellys but the scrypture alone. For our sauour hym selfe whyche sayde those wordes, sayde that saynte Iohan also bare wytnesse of hym bysyde the scrypture / & that hys father bare wytnesse of hym bysyde the scrypture / and that the holy ghost ar hys commynge bare wytnesse of hym bysyde the scrypture / and hys apostles (as hymselfe sayd they shold) bare wytnesse of hym besyde the scrypture. MORE 1973, 348/14–26.

¹³⁵ How did God continue his congregation from Adam to Noe, and from Noe to Abraham, and so to Moses, without writing, but with teaching from mouth to mouth? TYNDALE 2000A, 25/8–10.

erről tanúskodtak. Noha nem volt olyan írás, amely a papok és próféták csodáit igazolhatta volna. Isten azonban szövetséget adott nekik arra vonatkozólag, hogy mit tegyenek és mit higgyenek, beleértve a szentségeket is. Azok az áldozatok, amelyeket Isten Ádám fiainak megmutatott, nem bolond komédiázások, sem babonás bálványimádások voltak, hanem Isten szövetségének a jelei. Ezekben a jelekben olvasták Isten ígését ugyanúgy, ahogy azt mi a könyvekben tesszük, és ahogyan a szentségeket kellene kiszolgáltatnunk, hacsak a gonosz pápa nem fosztotta volna meg azokat a jelentőségüktől, mint ahogyan a teljes Szentírás igazi értelmét is kiforgatta.¹³⁶

Tyndale hermeneutikája az elterjedt felfogással szemben nem kizárólag az írott betűn és így a pusztá szó szerinti értelmén alapszik, hanem az írott szövegeket megelőző jeleken. Ez egy különleges „szemiotikai hermeneutika”: csodákat, áldozatokat, szentségeket és jeleket adott Isten, hogy azokat az emberek „olvassák”. Mint írja, ezen jelek eredeti jelentését „elvette” a „gonosz pápa”, és így „megfosztották” az egész Szentírást valódi értelmétől. A szívárványt és a körülmetélést szövetsége jeleként adta a kiválasztott népnek, amely „Isten ígését hirdette nekik”.¹³⁷

Tyndale szerint Isten csak Mózes idejében adta az Írást a választott népnek. Morus meglehetősen zavarban van ezekre a gondolatokra válaszolva. Megdorgálja Tyndale-t, amiért ezeket a jeleket csak azért emelte ki, hogy az igazi szentségeket rontsa le. „De Tyndale-nek csak az a célja, hogy megrontsa a szentségeket, és azokat is csak egyszerű jeleknek tartsa.”¹³⁸ Morus azt is hozzáteszi, hogy Isten soha nem magyarázta meg verbálisan e szimbólumok jelentését. Soha nem mondta el Isten kifejezetten Ábrahámnak az áldozat jelentőségét: „Hol van az megírva, hogy Isten megmagyarázza Ábrahámnak, hogy fiának, Izsáknak és a helyette feláldozott kosnak az lenne a jelentése, hogy Krisztus kereszthalálára utaljon?”¹³⁹ Mint írja, ha Tyndale szerint a pápa kisajátította a szentségek jelentőségét, akkor mondja meg, melyik pápára gondol. Ezek azok a prózai kérdések Morus részéről, amelyre Tyndale „szemiotikus hermeneutikája” lesz a válasz.

Az egyház vagy a Szentírás elsőbbségéről folytatott vita kulcsszövege Ágoston gyakran idézett mondata: „Ego vero Evangelico non crederem, nisi me catholicae Ecclesiae commoveret autocritas” („Nem hinnék az evangéliumnak, ha a katolikus

¹³⁶ God taught Adam greater thinges then to write. And that there was writynge in the world longe yer Abraham ye and yer Noe doo stories testifie. Notwithstandinge / though there had bene no writynge / the preachers were euer prophetes glorious in doynge of miracles / where with they confirmed their preachynge. And beyonde that god wrote his testament vn to them all waye / both what to doo and to beleue / even in sacramentes. For the sacrifices which god gaue Adams sonnes were no dumme popetrie or superstitious mahometric / but signes of the testament of god. And in them they red the worde of god / as we do in bokes / and as we shuld doo in oure sacramentes / if the weked pope had not taken the significacions a waye from vs / as he hath robbed vs of the true sens of all the scripture. TYNDALE 2000A, 25/12–25.

¹³⁷ TYNDALE 2000A, 25/25–32.

¹³⁸ But thys is all Tyndales purpose to pull down the sacramentes and haue them taken for bare symple sygnes. MORE 1973, 278/3–5.

¹³⁹ Where fyndeth he that Abraam was taught, that in offerynge vppe his sonne Isaac, and then the shepe in hys stede / yt sholde sygnifye the offerynge of Cryste vppon the crosse. MORE 1973, 278/29–31.

egyház nem készítené erre”).¹⁴⁰ Ezt Luther, Tyndale és Morus is idézi. Érdeemes először Luther megjegyzésére figyelünk:

Az a hatalma azonban megvan az egyháznak, hogy megkülönböztesse Istent igéjét az emberek beszédétől; miként Ágoston mondja, hogy ő hitt az evangéliumnak, mert az egyház tett bizonyosságot amelle, tanítva, hogy az az igazi evangélium, nem pedig, hogy ezért az evangélium fölött állna; mert ebben az esetben Isten felett is állna, akiben hiszünk; mert az egyház Őt vallja igaz Istennek. De mint Ágoston egy másik helyen mondja, az igazság a lelket úgy megragadja, hogy ez a szerint mindent a legbiztosabban képes megítélni, magát az igazságot azonban nem ítélni – és mégis csallahatlan bizonyossággal kénytelen mondani, hogy az az igazság.¹⁴¹

Luther világossá teszi, hogy a különbségtétel nem az emberi ítélet vagy bármilyen emberi tekintély képessége, hanem azé az „igazságé”, amely Luther számára az „Igazság Lelké”, vagyis a Szentlelket jelenti. „Ilyen értelemben van a Lélek megvilágosítása által az egyházban is, hogy a tanokat megítélje és megerősítse.”¹⁴² Ezért nem mi – akár pápák, akár papok, akár zsinat – ítélezünk, hanem mindannyian az „Úrnak Lelke” által ítélni meg mindent (1Kor 2, 16). Mivel az egyház és a zsinatok tévedtek, azok nem rendelkeztek Isten Lelkének tekintélyével. Ágoston mondatát egyszerre idézi Luther a VIII. Henrik elleni *Assertio*-jában, és Morus pedig az 1523-as *Responsio ad Lutherum*-ában¹⁴³, valamint 1529-ben a *Dialogue*-ban.¹⁴⁴ Tyndale válasza Ágoston gondolatára egyértelmű: Ágostont nem az egyház tekintélye térítette meg, hiszen ő pogány filozófus volt, aki sohasem fogadott volna el ilyen tekintélyt, hanem azoknak az embereknek az élő hite, akiknek az élete összhangban volt meggyőződésükkel, és akik hajlandók voltak szenvedni és meghalni a hitükért.

Amikor Szent Ágostonnak ezt a mondatát idézik: *Nem hinnék az evangéliumnak, ha a katolikus egyház nem készítené erre*, erre én azt válaszolom, hogy visszaélnék az egyházatya mondanivalójával, amikor a Szentírást hamisan értelmezik. Szent Ágoston, mielőtt megtért volna, pogány filozófus volt, akinek a világi bölcsesség határozta meg a gondolkodását, és a Krisztusról szóló igehirdetés bolondság volt (1Kor 1). A világi bölcsesség vak értelmével vitatkozott Krisztus követőivel. Mindazonáltal a keresztényeknek a tanításuktól elszakíthatatlan, őszinte élete, amelyik állandó üldözésnek és támadásnak volt kitéve, készítette Ágostont arra, hogy belássa, hogy nem mondvacsínált tanításról van szó, hanem ez Istentől származik, hiszen oly nagy erőt mutat. Hiszen úgy van, hogy akik először nem hallják meg az Igét, később megragadja őket a hívőknek a hitükről szóló tanúságtétele.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Augustinus Aurelius 1845, Opera omnia 8, szerk. Jacques Paul Migne, Paris: MIGNE PL 42, 176.

¹⁴¹ LVM 2, 322.

¹⁴² LVM 2, 323.

¹⁴³ MORE 1969, 1, 603–607 ÉS 735.

¹⁴⁴ MORE 1981, 181, 249, 655; MORE 1973, 676.

¹⁴⁵ If they allege sent Augustine which saith / I had not beleued the gospell / excepte the auctorite of the church had moued me. I answere / as they abuse that sayenge of the holy man / even so they allege

Tyndale itt különbséget tesz az úgynevezett „történelmi hit” és az „érző hit” között. Ha hiszel az édesanyádnak, aki azt mondja neked, hogy megégeted az ujjad, amikor tűzbe teszed, ez olyan, mint a „történelmi hit”, de ha saját magad tapasztalod az ujjaid megégetését, ez olyan, mint az „érző hit”. A „történelmi hit” „a közvetítő igazságának és őszinteségének, vagy sokak közös hírnevének és konszenzusának a következménye.”¹⁴⁶ Mint írja, ez olyan, mintha valaki egy törökkel vívott csatából tér vissza, és elmondja, miképpen foglalták el a városát. Hiszek neki, hogy ezt becsületesen mondta el.

Az érző hit pedig olyan, mintha valaki maga is jelen volt a csatában, ahol megsebesült (...). Az ilyen ember hite annyira erős, hogy senki sem tántoríthatja el a hitétől. (...) Tehát a történelmi hit olyan, mint amikor az emberek tanítása alapján fogadom el a Szentírást Isten szavának, és ezt a tekintélyt akkor is el kellene fogadnom, ha azt állítanák, hogy a Szentírás Robin Hoodról szól. Az ilyen hit csak egy vélekedés, és nem marad meg, nem terem gyümölcsöt, és elsorvad.¹⁴⁷

Morus *Confutation* című műve többször megismétli, hogy „Nem hinnék az evangéliumnak, ha a katolikus egyház nem készítené erre”, és hozzáteszi, hogy „Tyndale hamisan magyarázza”¹⁴⁸ Ágoston szavait.

Továbbá, Morus védelmébe veszi a „történelmi hit” gondolatát, mondván, hogy a reánk hagyományozott történet nem idegen tőlünk: nem lehetne ez a történelmi hit a miénk „Isten Szentlelkének benső munkája” nélkül.¹⁴⁹

Tyndale arra hivatkozik, hogy Pál különbséget tesz Ábrahám testi származás szerinti gyermekei és az ígélet gyermekei között (Róm 9, 7–8), azok között, akik „csak a szájukkal hisznek”, és azok között, akik megtérnek és érzik, hogy a törvény jó, mert Isten törvénye a szívükbe van írva. Az egyik a „testi Izráel”, a másik a „lelki”. A Róm 9, 7–8 mellett a másik *locus classicus* a Gal 4, 21–31, ahol Pál Ábrahám két fiának allegorikus értelmezését adja. Ez a konfliktus megfigyelhető Ismáel és Izsák, Ézsau és Jákób, az egyiptomiak és Mózes között. A testi mindig üldözi a lelkit. Tyndale Morus és a pápa hitét azonosnak tartja az ördög hitével.

al the scripture and all that they bringe for them / even in a false sens. S. Augustine before he was conuerted as an hethen man and a philosopher full of worldly wisdom vn to whom the preachinge of christe is but folishnesse / saith paul .j. Corin.j And he disputed with blynd reasons of wordly wisdom agenst the christen. Neuerthesse the ernest liuinge of the christen acordinge vn to their doctrine and the constant soferinge of persecicion and aduersite for their doctrines sakes moed him and stered him to beleue that it was no wayne doctrine / but that it must nedes be of god / in that it had soch power with it. For it happeneth that they which will not heare the worde at the begynninge / are aftir warde moued by the holy conuersation of them that beleue. TYNDALE 2000A, 47/31–48/13.

¹⁴⁶ TYNDALE 2000A, 48/28F.

¹⁴⁷ [A] felynge faith is as iff a man were there present whan it was wonne and their were wounded and had there lost all that he had and were taken presoner there also. That man shuld so beleue that all the world coude not turne him from his faith... So now with a historicall faith I maye beleue that the scripture is Gods by the teachynge of them / and so I shuld haue done though they had told me that roben hode had bene the scripture of God. Which faith is but an opinion and therfore abideth euer frutelesse and fauleth a waye / iff a moare gloriouse reason be made vnto me or iff the preacher lieu contrarye. TYNDALE 2000A, 48/33–49/17.

¹⁴⁸ Tyndale vntreuly gloseth. MORE 1973, 738/26.

¹⁴⁹ [T]he inward workynge of goddes owne holy spyryte. MORE 1973, 748/3.

A kiválasztottak hitét Isten Lelke írja az ő szívükbe.

És akinek nincs ez a szívébe írva, az pápista, és visszaél a lelki hatalommal; és semmi mással nem törődik, mint saját dicsőségével és hasznával, és azt gondolja, hogy a világ jó úgy, ahogy van.¹⁵⁰

A „nagy sokaság” mindig üldözi a „kicsiny nyáját”: Ábrahám testi leszármazottai mindig üldözik a lelkieket:

A testi úgy üldözi a lelkit, ahogy Káin Ábelt, Ismáel Izsákot és így tovább, ahogy a nagy sokaság üldözi a kicsiny nyáját, és az Antikrisztus mindig a legjobb kereszténynek kíván tűnni. Tehát az Isten egyháza kettős, testi és lelki: az egyik igaz egyháznak tűnik, de valójában nem az; amelyik igaz egyház, azt egyszer lutheránusnak, másszor eretneknek és hasonlóknak nevezik.¹⁵¹

A reformátorok gondolkodása szerint a látszategyház nem feltétlen a valóság, hiszen sokszor a látszat mögött rejtőzik az igazi valóság, és ezt csak az igazán hívők értik, akiket nem tévesztett meg a Sátán. Tyndale rávilágít, hogy Morus mester „nem fogja megérteni” a kettős egyház és a kettős hit vízióját, nevezetesen azt, hogy „az egyház sokszor csak a választottakat jelenti, azokat, akiknek Isten törvénye a szívükbe van írva, és akik tudják, hogy egyedül a Krisztusba vetett hit üdvözít.”¹⁵²

Richard Marius rámutat, hogy „Morus gyűlölte az „igaz egyház” említését... és elképzelhetetlenül sok időt fordított arra, hogy bebizonyítsa, hogy az egyház egyszerre látható és láthatatlan.”¹⁵³ Morus megfordítja az üldözés logikáját, és azt mondja, hogy az egyházat valójában akkor üldözik, amikor az eretnekek támadják őt.

Mi az egyház?

A Morus–Tyndale-vita döntő kérdése kétségtelenül az egyház identitásának ekkleziológiai kérdése. A *Dialogue*-ban Morus a búza és a konkoly példázatával, valamint a kivetett háló példázatával írta le az egyház lényegét:

Az egyház tehát a keresztény hívők sokasága, amelyben egyszerre vannak jó és gonosz emberek mindaddig, amíg az egyház a Földön él. Mert Krisztus a hálójával egyszerre fogott ki jó és bűzlő halakat. És Krisztus szántó-

¹⁵⁰ And he that hath not that written in his herte, is popish and of spiritualtie which vnderstondeth nothyng saue his awne honoure his awne profit and what is good for him selfe only: and when he is as he wold be / thinketh that al the world is as it shuld be. TYNDALE 2000A, 55/1–5.

¹⁵¹ And the fleshlye shall presecute the spirituall / as Caim (sic) did Abel and Ishmaell Isaac & soforth / and the greate multitude the small litle flocke and antichrist wilbe euer the best christen man. So now the church of god is dowble / a fleshly and a spirituall: the one wilbe and is not: the other is and maye not be so called / but must be called a lutheran / an heretike and soch like. TYNDALE 2000A, 105/7–12.

¹⁵² [T]hat the church ys some tyme taken for the electe only which haue the law of God written in their hertes and faith to be saued throrow christe written there also. TYNDALE 2000A, 112/28–30.

¹⁵³ MARIUS 1973, 1286.

földjén egyszerre terem a búza és a konkoly, egészen az ítéletnapig, amikor a konkoly tűzre vettetik, és csak a búza marad meg.¹⁵⁴

Tyndale válasza az *Answer*-ben egy hosszú szakasszal kezdődik, amelyben az egyház legalább négy különböző jelentését sorolja fel: (1) hely vagy ház; (2) a papság sokasága; (3) a helyi gyülekezet; és (4) a kiválasztottak gyülekezete. Ez az utolsó meghatározás áll legközelebb Tyndale szívéhez:

Sokszor csak nevükben keresztények egyesek, mert nincs élő hitük, valójában nem hisznek Krisztusban, ezért hitetlenek. Az egyház fogalma sokszor csak a választottakra vonatkozik, akiknek az Ő törvényét Isten a Szentlélek által a szívükbe írta és ők érző hittel ragadják meg a kegyelmet, amely Krisztus Jézus, a mi Urunk által adatott.¹⁵⁵

Tyndale élesen ellenzi Morus gondolatát, hogy az egyház Krisztusnak az a misztikus teste, amelyből az eretnekek kiszakadtak. Tyndale szójátékkal csúfolja a „misztikus értelem” és a „misztikus test” szót:

És végül, amikor Morus azt mondja, hogy az eretnekek kiszakadnak Krisztus misztikus testéből, amely nem más, mint a pápa és a követői; erre azt válaszolom, hogy ti maradjatok meg csak misztikus testnek, a ködös misztériumaitokban, ne is jöjjetek ki a fényre; akkor majd az eretnekek elhagyják a ti ködös misztériumaitokat, és Isten igéjének világosságában járnak.¹⁵⁶

Tyndale a kiválasztottak egyházát így írja le:

Krisztus kiválasztott egyháza a bűneiket megvalló bűnösök sokasága, akik hisznek Krisztusban, és minden bizalmukat és reménységüket az Isten irgalmába vetik. A szívükben érzik, hogy Isten Krisztus érdemeért szereti őket, megkegyelmez nekik, megbocsátja bűneiket, amennyiben azokat megbánják, és visszafogja őket minden olyan bűnre való csábítástól, aminek újra elkövetésétől joggal félnek. Hiszik, hogy nekik ebben semmi érdemük nincs, és egyedül az Atya kegyelmében bízhatnak, aki megesküdtött az Ő ígéreteire, és Ő nem fog hazudni.¹⁵⁷

¹⁵⁴ The chyrche therfore must nedys be the comen knowen multytude of crysten men good and bad togyther / whyle the chyrche is here in erth. For this nette of Cryste hath for the whyle good fysshes and bad. And this felde of Cryste bereth for the whyle good corne and cocle / tyll it shall at the day of dome be puryfied / and all the bad caste out / and the onely good remayne. MORE 1981, 205/4–10.

¹⁵⁵ [I]t is sometimes taken generally for all them that embrace the name of Christe, though their faythes be nought, or though they haue no fayth at all. And some times it is taken specially for the electe only in whose hertes God hath written his law with his holy spirite, and geuen them a felinge faith of the mercy that is in christe Iesu oure lorde. TYNDALE 2000A, 12/24–29.

¹⁵⁶ And in the end, when he [More] saith that the heretikes be faullen out of Christes mistical bodi, which is the pope and his. I answere that ye be a misticall body and walke in the mist and will not come at the light / and the heretikes be departed out of youre mist and walke in the clere light of gods worde. TYNDALE 2000A, 114/11–45 és 110/14F.

¹⁵⁷ Christes electe church the the hole multitude of all repentyng synners that beleue in Christ

Tyndale nézete a „választottak egyházáról” az egyének hitére összpontosít. Ők „a bűnbánó bűnösök sokasága”. A hit munkálkodik az ilyen egyének életében: megbánják bűneiket, érző szívvel bíznak Isten irgalmában, és félnek, nehogy újra bűnbe essenek. Ebben a meghatározásban bizonyos mértékig kitapintható a szorongás gondolata is: ez a szorongás uralkodik az érzésben és a félelemben is. Bármennyire is hasonlít ez a felfogás a modern kor pietizmusához és evangélikalizmusához, elkerüli a modern antropocentrikus protestantizmus buktatóit, amennyiben az Atya Istenhez és az Ő ígéreteihez ragaszkodik teocentrikus módon: „egyedüli ok az Atya Isten szeretete.”

Tyndale számára idegen volt az „egyház, mint anya” metafora. Ő az egyén hitének felelősségét hangsúlyozta; számára a közösségi hit vagy az egyház hite nem menti fel az egyént az ítélet alól. Idézi Jézust, aki azt mondta Péternek a Lukács 22, 32a-ban: „*én könyörögtem érted, hogy el ne fogyatkozzék a hited*”. Tyndale ironikusan megjegyzi, ez nem azt jelenti, hogy Jézus nem azt kéri, hogy az anyám, vagyis az egyház hite ne fogyatkozzék el.¹⁵⁸

Az egyház fogalmával kapcsolatban Morus nemcsak Tyndale-t, hanem reformátortársát, Dr. Robert Barnes-t (1495–1540), VIII. Henrik káplánját is bírálta. Az Antwerpenben 1530-ban megjelent *A supplicatyon unto kinge henrye the eyght* (Könyörgés VIII. Henrik angol királyhoz) című művében Barnes a királyt protestáns hitre akarta téríteni.

Morus kritikája előtt lássuk először Barnes egyházképét! Noha Barnes protestáns volt, mégis az egyházat a „szent anya” képével írta le, aki szentségét férjétől kapja:

Szent anyánknak, az egyháznak van egy másik szentsége, amely az Atya Istentől származik áldott Fiának, Jézus Krisztusnak drága vére által, akiben az egyház feltétlenül bízunk. Egyedül Jézusba veti szilárd hitét. Jézus tisztasága alapján tisztul meg az egyház, amely megvallja saját tisztátalanságát. Úgy véli, hogy a bűnei következtében van szószólója a mennyei Atyánál, s ez a szószóló Krisztus Jézus, aki elégtételt szerzett a bűneinkért. Az egyház nem saját érdemei, hanem Krisztus kegyelme által lett kiválasztott. Mert az egyház mindaddig tiszta marad, amíg a Krisztusban van.¹⁵⁹

and put all their trust and confidence in the mercye of god / felynge in their hertes / that god for Christes sake loueth them and wilbe or rather is mercifull vn to them and forgeueth them their synnes of whych they repent / and that he forgeueth them also all the mocions vn to synne of which they fear lest they should therby be drawn in to synne agayne. And this faith they haue with out all respecte of their awne deseruynges / yee and for no nother cause then that the mercifull trueth of god the father which can not lye / hath so promised an so sworne. TYNDALE 2000A, 28/15–25.

¹⁵⁸ [T]hat I haue prayed for the that my mothers faith shall not faile. TYNDALE 2000A, 37/26F.

¹⁵⁹ But oure holy mother the churche hathe a nother holynes / yt cometh from god the father thorow ye sweat bloud of his blessed sonne Iesus Christ / in whome is alle hys confidens & trust. Vn to whome she stycketh onely by stedfast faith / by whose purenes she ys also puer in that she dothe confesse hyr vnclennes / for she beleueth stedfastly that she hathe an aduocate for hyr synne to the father of heuen / which is christe Iesus. And he is the satisfaccion for hyr synnes. And he of his marcy & not of hyr merytes hathe chossen hyr for to be his / and by cause she ys hys / therfore must she be cleane so longe as she abyde in hym. MORE 1973, 1044/18–27.

Lutherhez hasonlóan Barnes is ír „az egyház jegyeiről” (*notae ecclesiae*); de míg Luther hét jegyet említ¹⁶⁰, Barnes csak kettőt nevez meg: az ige hirdetését és a jó cselekedeteket, amelyek az ige hirdetésének a gyümölcsei. Bár nem külön „jegyként”, Barnes a keresztet és a szenvedést is az egyház élete szerves részének tekinti:

Szent anyánk, az egyház, amely szétszórta az egész világon, messzire szórta, és akit igaz feje, Jézus Krisztus tanított, megtanulta, hogy ne féljen a kereszt hordozása miatti üldöztetéstől, sem a haláltól; ellenkezőleg, az egyház nem a kényelem, hanem a szenvedés által erősödik meg.¹⁶¹

Morus a *Confutation* VIII. könyvében vitatkozik Barnes egyházfogalmával, s bővebben fejti ki az anyaság képét:

Hiszen a szent egyház az anyánk, mert mi így hívjuk, és ő az, aki minket összeköt Istennel, és eleinte tejjel, majd kemény eledellel táplál minket, és nincs olyan „dajka”, aki ilyen őszintén és szeretettel nevelne fel bennünket. Ezért ha nem ismernénk őt, veszélynek lennénk kitéve, éheznenek, és az egészséges táplálék helyett mérget vennénk magunkhoz.¹⁶²

Morus az egyébként befogadó és mindenkit átölelő egyházból egyedül az eretnekeket zárja ki:

A közismerten egyetemes, katolikus egyház a papságból, a világiakból és bármilyen más rendű emberből áll, akik között sok igaz és jó ember van. Ők azok, akik együtt vallják meg az igaz katolikus hitet, az egyház szent doktoraival és szentjeivel, és minden igaz kereszténnyel együtt, akik az elmúlt ezeröt száz évben éltek. Ez alól kivétel Arius, Otto Brunfels, Lambert, Luther és Wycliffe, Zwingli, Ulrich von Hutten, Husz és Tyndale, valamint minden ilyen zavarosfejű eretnek hordája.¹⁶³

Morus, Tyndale-től eltérően, nagyon komolyan vette Krisztus misztikus testének képét:

¹⁶⁰ FABINY 2021, 190–192.

¹⁶¹ Our holy mother the chyrche throrow out all the world scatered far and longe / in hyr trew hed Cryste Iesus taught / hath lerned not to fere the contumelys of the crosse nor yet of deth, but more and more is she strengthed, not in reystynge but in sufferynge. MORE 1973, 875/28–31.

¹⁶² For holy chyrch is our mother, as ye call her your self / and therefore is she whych engendreth vs to god, & which both with mylke and strenger mete, must fede vs & foster vs vp / & none other nuryce is ther by whom we can be truely & faythfully brought vp. And therfore yf we myghte not knowe her / we were in daynger eyther to be hunger storuen, or ellys in stede of holsome fode to be fed wyth poysen. MORE 1981, 892/2–9.

¹⁶³ [T]he comon knowen catholyke people, clergy, lay folke, and all / whych what so euer ther lyuyng be (amonge whom vndowtedly there are of bothe sortes many ryght good and vertuose) do stande to gether and agre in the confessyon of one trew catholyke fayth, wyth all olde holy doctours and sayntes, and good chrysten people bysyde that are all redy passed thys fyftene hundred yere byfore, agaynste Arrius, Ootho, Lambert, Luther, and wycliffe, zuinglius, Hutten, Huse, and Tyndale, & all rabble of such erronious heretykes. MORE 1973, 480/36 – 481/5.

Az egyház mindazon keresztény emberek közössége, amelyhez olyanok tartoznak, akik nem vonultak ki, és akiket nem is zártak ki. Krisztus katolikus egyházában, ebben a testben vannak jók és gonoszok, ebben a világban betegek és sérült tagok, akárcsak az ember biológiai testében, amelyben vannak elüszkösödött, hideg és elhalt részek, azonban ezek tüzet kapva ismét felélednek, hacsak nem szakítják vagy vágják ki őket a testből.¹⁶⁴

Ugyanezt a képet Barnes-nak adott válaszában is felvillantja:

Az egyház külön azért is szent, mert szent annak a feje, a mi szent Megváltónk, akinek a misztikus testét nevezzük katolikus egyháznak. Bár benne a keresztségünk által kapott minden gyógyulás ellenére sok beteg testrész van, amelyet mindenféle súlyos bűnök okoznak ..., (a gyógyíthatatlan üszkös tagokat, amelyek egyébként elrothadnának, és tűzre vettetének, ezeket a mi Megváltónk maga elé állítja, és az Ő dicső egyházában tökéletessé teszi, s úgy viszi az egyházát az Atya elé, *hogy ne legyen rajta folt vagy ránc vagy bármi hasonló, hanem hogy szent és feddhetetlen legyen* (Ef 5, 27). Noha igaz, hogy az egyház e nyomorult világon való földi vándorlása során még sohasem lesz folt vagy ránc nélkül való.¹⁶⁵

Mindebből látható, hogy Morus és Tyndale vitája mindenekelőtt az egyház identitásáról szólt. Morus is így foglalta össze Tyndale-lel folytatott vitájának lényegét: „Vegyétek észre, hogy mindaz, amiről ebben a könyvben Tyndale és én vitázunk, végeredményben és lényegében arról szól, hogy megállapítsuk, melyik a valódi egyház.”¹⁶⁶

„Eretnekek” és „képmutatók”, ahogy az egyik látta a másikat

Morus Tamás 1535. július 6-án a londoni Towerben szenvedett mártírhalált, a katolikus egyházba mint Krisztus testébe, az anyaszentegyházba vetett hitéért. William Tyndale, akit Brüsszel közelében, pontosan 15 hónappal Morus halálát követően, 1536. október 6-án égettek meg, azért szenvedett vértanúhalált, mert szilárdan hitte, hogy a Szentírás vezet hitre az embereket, és az Isten igéje teremti az egyházat.

¹⁶⁴ For it is the comon knowen chyrche of all crysten people, not gone out nor caste oute. This hole body bothe of good and badde is the catholyke chyrche of Cryste, whyche is in thys worlde very sikely, & hath many sore members / as hath somtyme the naturall body of a man, and some sore astonyed, and for a tyme colde and dede / whyche yet catheth hete and lyfe agayne, yf it be not precyded and cut of from the body. MORE 1973, 398/27–35.

¹⁶⁵ And specyally is yt [the church] holy bycause of the holy hed therof our holy sauour hym selfe, whose mysticall body is the whole knowen catholyke chyrche / in whych for all the cure done vppon yt in the baptyisme, yet are there many sykke members by many great synnes [...] of those sortes ordynaryly doth and shall our sauour (the sore cancred members that wyll not in conclusyon be cured, left vnto the rotte and shaken into the fyre) brynge for the and make perfyte his gloryouse chyrche, and present yt to his father bryghte and smothe, wythoute any spot or wryncle to lyue and endure in heuen / but neuer shall his chyrche be clerly without spot or wryncle, whyle yt wandereth in this wretched worlde. MORE 1973, 855/2–7 és 11–17.

¹⁶⁶ For ye well remember that all our mater in this boke, is betwene Tyndale and me no thyngne ellys in effecte, but to fynde out whyche church is the very church. MORE 1973, 480/24–27.

Életük során Morus Tyndale-t eretneknek, Tyndale Morust pedig képmutatónak, hipokritának tartotta. Milyen az eretnek képe a „képmutató” szemében, és milyen a képmutató képe az „eretnek” szemében? Természetesen mindkettő megvetően „zavarosfejűnek” tekintette a másikat: Morus „a zavarosfejű eretnekek hordája” ellen szólt, míg Tyndale azt ostorozta, hogy „a főpapok zavaros ceremóniák sorát hozták létre”. Morus szerint az eretnekek olyanok, mint a vadállatok, a betegség, a pestis, a vírus, „újítgatók”.¹⁶⁷

Tyndale viszont a „kicsiny nyáj” nevében látta Morust, egyházát a képmutatók nagy „sokaságának”, akik „kiestek a hitből”, elveszítették Isten ígéje jelentését és jelentőségét, és ezáltal ugyanolyan bálványimádóvá váltak, mint a pogányok. A reformátorok többségéhez hasonlóan Tyndale Morust, a pápát és a katolikus képmutatókat az írástudók, a farizeusok és a főpapok örököseinek tartotta, miközben önmagát a próféták és az igazi krisztushívők utódának tekintette.

Luther, Tyndale és a többi reformátor viszont azt állították, hogy prófétai felismerésüknek köszönhetően ők megértették, hogy Krisztus egyháza fogságba került. Tipológiai látásmódjuk következtében a pápát és a papságot ugyanolyan képmutatónak tartották, mint Jézus a körülötte lévő farizeusokat.

Az *An Exposition Uppon the V. VI. VII. Chapters of Matthew* (A hegyi beszéd kommentár: Máté evangéliuma 5., 6., 7. részének magyarázata) című munkájában Tyndale Krisztust „lelki Izsáknak” nevezi, aki „kiássa Ábrahám kútjait”, amelyek a Szentírásra utalnak, s ahogy a kutakat eltömték a filiszteusok, ugyanúgy zárták el Jézus tanítását az emberektől a képmutató farizeusok. Ezeknek az álszenteknek a bűne a „nagyravágyás” („covetousness”); ők a „lélekben gazdagok”, ellentétben azokkal, akiket Jézus megáldott az első boldogmondásban:

A nagyravágyás nemcsak minden más vágyon túl azokra a tövisekre vonatkozik, amelyek elfojtják Isten ígét azokban, akik birtokolják azt, de elkeseredett ellensége mindazoknak is, akik helyesen értelmezik Isten szavát ... Tehát éles szemmel figyeld meg a papodat, vajon nem nagyravágyó-e, aki csak előmenetelre vágyik, nem hamis próféta-e, aki csak megrontja az Írást, bármennyire is hangoskodik képmutatóan, hogy „atyám, atyám”, „szent egyházunk” és „az ezeröt száz évünk”, és így tovább.¹⁶⁸

Morust és Tyndale-t egyaránt foglyul ejtette saját szenvedélye és zárt teológiai rendszere. Mindketten isteni küldetésnek tartották, amit képviseltek, s ez jutott kifejezésre a *furor theologicus*ukban.

¹⁶⁷ Eredetiben newfangliness. Vö. BAGCHI 1977, 274, 278 rámutat, hogy Morus ezeket a kifejezéseket használta a *Dialogue*-ban. MORE 1981, 125/269 és 269/338, 423.

¹⁶⁸ Covetousness is not only, above all other lusts, those thorns that choke the word of God in them that possess it; but it is also a deadly enemy to all that interpret God's word truly [...] Take heed to thy preacher therefore, and be sure, if he be covetous and gape for promotion, that he is a false prophet, and leaveneth the scripture, for all his crying, 'fathers, fathers,' 'holy church,' and 'fifteen hundred years,' and for all his other holy pretences. TYNDALE 1849, 17. Vö. 96–108 és 271–281.

Tragikus szükségszerűség és megbékélés a halálukban

Az eretnek és a képmutató egymásról alkotott képe kibékíthetetlennek tűnik. Brad Gregory cikkében a következőképpen kommentálta Morus és Tyndale „epikus méretű” konfliktusát: „Aligha érthetjük meg a modern kor kialakulását e konfliktusok és azok előidézői tanulmányozása nélkül, sem azt a problémát, amit a korai modern Európa vallási különbözőségei okoztak.”¹⁶⁹

A Szentírás és az egyház között feszülő ellentét a 16. század elején még kibékíthetetlen volt. Néhányan hangsúlyozzák, hogy a Tyndale által képviselt „Írás-elv” annak a könyvnyomtatáson alapuló új kultúrának a paradigmatisztikus jelensége abban az értelemben, ahogyan azt McLuhan *Gutenberg-galaxisa* bírálja. A nyomtatott kultúra számára ugyanis az igazság meg van írva, amelyhez a kor modern embere ragaszkodni akar. Ebben a paradigmában végeredményben már nincs igazságértéke a szóbeli kultúrának és a szóbeli kommunikációnak.

Csaknem ötszáz év távlatából arra a következtetésre juthatunk, hogy Tyndale-t – saját kifejezésével élve – „megindította”¹⁷⁰ az isteni szó ereje, amelyik véleménye szerint kiszabadult az intézményes egyház elnyomó kötelékéből. Ez a felismerése azonban egyoldalúsággal is járt, amennyiben alábecsülte az egyház hitének közösségét, és így az újonnan kialakuló Gutenberg-galaxis fogságába esett, amelyik másodlagosnak tekintette a szóbeliség kultúráját. Morus Tamás, a humanista tudós, egyházának hűséges tagja szenvedélyesen védte Krisztus misztikus testét, az anyaszentegyházat, akárcsak egy „vitéz lovag, aki fáradhatatlan indulattal küzd a barbárokkal szemben”.¹⁷¹ Ő viszont az ihletett szó erejét becsülte le, amelyet a szél oda fúj, ahova akar, akár még az intézményes egyházon kívülre is. Tragikusan félreértette ezt a mozgalmat, amikor harcosan úgy gondolta, hogy e mozgalom lelke az egyház ellen, és nem érte dolgozik.

¹⁶⁹ GREGORY 2003, 197.

¹⁷⁰ FABINY 2013, 38–49.

¹⁷¹ MARIUS 1973, 271.

3.

SZAVAK HÁBORÚJA ÉS SZÜLETÉSE

A Morus-szal folytatott vitájában láthattuk, hogy Tyndale számára a Szentírás tekintélye megfellebbezhetetlenül az egyház felett állt. Ha a Biblia Isten kinyilatkoztatása, akkor az egyházi hagyomány, mivel emberi, nem bírhat olyan tekintéllyel, mint az isteni szó. Így Lutherhez hasonlóan Tyndale is a Szentírás fordítását tekintette elsődleges feladatának. Tyndale neve szorosan összeforrt a Biblia angol nyelvű fordításával. A 14. században John Wycliffe (kb. 1324–1384) és követői a Vulgata latin szövegét fordították le közép-angol nyelvre. Ez a fordítás kéziratokban terjedt, és nagy szerepet játszott a lollardok antiklerikális, előreformációs mozgalmának előretörésében. Sokan a parasztháború kitörését is a lollardok mozgalmának tulajdonították. Az eretnecség terjedésének megállítására Thomas Arundel (1353–1414) Canterbury érsek 1408-ban az oxfordi konvokáción olyan törvényt hozott, amely püspöki engedélyhez kötötte a Szentírásnak az anyanyelvre való fordítását.¹ Amikor a 16. század második évtizedének végén Angliába is eljutott a wittenbergi Ágoston-rendi eretnecséget hirdető szerzetes híre, az önkényes bibliafordítás már egy évszázada törvényileg tiltott tevékenység volt. Luther híre ellenkező hatást váltott ki a szigetországbán: amíg az új eszmék iránt fogékony cambridge-i diákok a „Fehér lóról” elnevezett vendégfogadóban („White Horse Inn”) vitatták meg a kereskedők lisztes zsákjaiban érkezett wittenbergi csempészáru „új” teológiáját, addig VIII. Henrik 1521-ben megírja Luther ellen a hét szentség védelméről szóló iratát, majd Morus Tamás 1523-ban, egyelőre még álnéven a *Responsio ad Lutherum* című könyvét,² amit majd az eretnekek elleni angol nyelvű dialógusa követ 1529-ben.³

William Tyndale, részint Erasmus 1516-os Újszövetség-kiadásának, részint Luther eszméinek hatására határozza el, hogy lefordítja a Bibliát angol nyelvre. Reménye, hogy az Erasmus barátjának tudott Cuthbert Tunstall (1474–1559), London püspöke majd patrónusa lesz bibliafordítói tevékenységének, hamar szertefoszlik, 1524-ben Németországba hajózik, s többé Angliába már nem tér vissza⁴

¹ MOZLEY 1937, 78.

² MORE 1969.

³ MORE 1981.

⁴ DANIELL 1994, 108.

Tyndale bibliafordításai:

az **1525-ös kölni fragmentum** Peter Quentell nyomdájából. Prológus és Máté evangéliumának 1–22 fejezete. Ebből egy példány maradt fenn, mely jelenleg a British Library-ben található.⁵

az **1526-os octavo formájú wormsí Biblia** Peter Schoffer nyomdájából. Ez egyes feltételezések szerint hat kiadást is megért, és 15 000 példányban jelent meg⁶, de csak három példány maradt fenn.⁷

az **1530-as Pentateuchus-fordítás** Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, tíz példány maradt fenn.⁸

az **1531-es Jónás-fordítás** a Prológussal Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, egy fragmentum maradt fenn.⁹

az **1534-es revideált Újszövetség** Tyndale két előszavával Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából.¹⁰

„**Matthew’s Bible**” **1537-ből** Tyndale halála után jelent meg, s valószínűleg az ő fordítását tartalmazza Józsué könyvétől II. Krónikákig. Tyndale munkatársa, John Rogers, álneven adta ki Antwerpenben angol kiadók, Richard Grafton és Edward Whitchurch anyagi támogatásával. Ez lett az 1539-es Great Bible alapja.¹¹

A következőkben megvizsgálunk néhány terminológiát a szövegek körül, s ezután néhány olyan szövegen belüli szakkifejezésre hívjuk fel a figyelmet, amelyek egyrészt összekötik az Ó- és az Újszövetséget, másrészt, amelyekről Tyndale Morus Tamással vitatkozott.

Terminológia a bibliai szövegek „körül”

A *Kölni fragmentumot* akár „terminológiai szótárnak” is nevezhetjük. A Prológusban, amelyet Tyndale 1531-ben némileg bővítve *The Pathway into the Holy Scripture*-ként külön kiadványként is megjelentetett,¹² szorosán követte Luther 1522-es Újszövetség-fordításának előszavát: elmagyarázta, hogy mi az Ószövetség, mi az Újszövetség, mi a törvény, mi az evangélium, mi a kegyelem, mi a megigazulás, kicsoda Krisztus.

A *fragmentum* másik érdekessége a margináliák. A későbbi kiadásokból ez vagy kimarad (mint a wormsí Bibliából) vagy szükséztavúbb lesz (mint az 1534-es revide-

⁵ TYNDALE 1926.

⁶ MARSHALL 2017 151.

⁷ TYNDALE 2000; TYNDALE 2008.

⁸ TYNDALE 1992.

⁹ TYNDALE 1992.

¹⁰ TYNDALE 1989.

¹¹ MATTHEW’S BIBLE 2009.

¹² TYNDALE 1848, 1–31; TYNDALE 2005.

ált fordításban). A mintegy kilencven marginália nagy része átvétel Luthertől, de harminc teljesen saját, s nyolcat elhagy a lutheri megjegyzésekből.¹³ Kettőt idézünk.

„A szimpla szem” („Single Eye”)

Mt 6, 22 (ekkor még a verseket nem számozták) arról szól, hogy „*A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz*” (Károli). A görög ὁ οφθαλμός σου ἁπλοῦς-t (ophtalmosz su apusz; latin: *oculus simplex*) Tyndale „single eye”-nak fordítja, s a margináliában ezt így magyarázza: „Mert olyankor tiszta a lelkiismeret, amikor az ember szeme csak Krisztusra néz minden cselekedetében, amikor mindent Krisztusért cselekszik és nem a saját maga érdekében vagy más aljas szándékból.” „Akkor szimpla („tisza”) az ember szeme, ha minden cselekedetében egyes egyedül Isten akarataira tekint, s nem a dicséretre, a dicsőségre vagy bármilyen evilági jutalomra, de még csak nem is a mennyre s az ottani előkelő helyre törekszik a cselekedetei által, hanem elfogadja, hogy a mennyet Krisztus vére vásárolta meg, és szabadon cselekszik csupán a szeretettől indítatva.”¹⁴

„Peter”

A másik sokat vitatott igehely Péter küldetéséről a Mt 16, 17–18-ban: „A Peter görög szó angolul követ jelent. Ez a hitvallás a szikla. Simont, Jóna fiát ezért nevezi Péternek Krisztus. Így mindazt, aki megvallja a Krisztust, Péternek hívják. Ez a hitvallás azokra vonatkozik, akik igazán keresztények. Minden keresztény férfi és nő Péter. Olvassuk csak Bedát, Ágostont vagy Hieronimust az oldás és a kötés módjáról, és figyeljük csak meg, hogy Hieronimus mennyire helyreterjeszi korának farizeusi vélekedéseit, amelyek még távolról sem voltak olyan borzalmas magyarázatok, mint amit a mi isteneink kitaláltak. Olvassuk csak figyelmesen Erasmus lapalji jegyzetét. Nem véletlen, hogy arra figyelmeztette tanítványait, hogy óvakodjanak a farizeusok kovászájától. Minden édes dolgot megkeserítenek a maguk hagyományaival. Mostanában az evangélium, az örömhír keserűbb lett, mint a régi törvény, Krisztus igája nehezebb, mint Mózesé. A mi helyzetünk és állapotunk tízszer olyan súlyos, mint a zsidóké valaha is volt. A farizeusok kovásza ennyire átjárta Krisztus édes kenyerét.”¹⁵

¹³ DANIELL 1994, 119.

¹⁴ The eye is single, when a man in all his deeds looketh but on the will of God, and looketh not for laud, honour, or any other reward in this world; neither ascribeth heaven, or a higher room in heaven, unto his deeds, but accepteth heaven as a thing purchased by the blood of Christ, and worketh freely for love's sake only. TYNDALE 1525c, 229.

¹⁵ Peter in the Greek signifieth stone in English. This confession is the rock. Now is Simon Bar-Jona, or Simon Jonas' son, called Peter, because of his confession. Whosoever then of this wise confesseth Christ is called Peter. Now is this confession common to all that are true Christians. Then is every christian man and woman Peter. Read Bede. Austin, and Hierome of the manner of loosing and binding; and note how Hierome checketh the presumption of the Pharisees in his time, which yet had not so monstrous interpretations as our new gods have feigned. Read Erasmus' Annotations. It was not for nought that Christ bade beware of the leaven of the Pharisees. Nothing

„Törvény és evangélium”

Az egy évvel később megjelenő teljes Újszövetség, a wormsi Biblia, még nem tartalmazza a fordító Tyndale nevét, csak egy rövid utószót, amely gyakorlati útmutatást ad a bibliaolvasáshoz. *Azon légy olvasóm (erre buzdítalak), hogy tiszta elmével és (amint az Írás mondja) egyszerű szemmel járulj az üdvösség és az örök élet ígéreihez!*¹⁶ Luther nyomán Tyndale rámutat, hogy a Szentírás szava egyszerre törvény és evangélium. *Vedd észre a különbséget a törvény és az evangélium között! Az előbbi kér és követel, az utóbbi elenged és megbocsát. Az előbbi fenyeget, az utóbbi minden jót ígér azoknak, akik egyedül Krisztusba helyezik bizalmukat.*¹⁷

„Szövetség” („Covenant”)

Az 1534-es revideált Újszövetség-fordítás jelenik meg először Tyndale neve alatt. Az új előszóban megjelenik egy új terminus, amely a korábbi Újszövetség-prológosokban nem szerepelt: „covenant”, azaz szövetség, ill. szerződés. Amíg az 1525-ös kölni fragmentumban (és annak kibővített változatában, az 1531-es *Pathway*-ben) még úgy szerepel, hogy az Ószövetség és az Újszövetség egy-egy „könyv”, addig az 1534-es revideált változatban már így olvassuk: „Az Újtestamentum olyan, mint egy új szövetség. Az Ószövetség az akkori szövetségekötésről szól, amely Isten és Ábrahám, Izsák és Jákob, vagy másképpen Izráel leszármazottai között kötött, amely tetteiken és az akkori törvények megtartásán alapult. Ahol a törvény megtartása a földi életben Kánaán földjén való jóléttel jár; a törvény megszegése viszont a földi életben való halált és büntetést vonja maga után. Az Újszövetség azonban egy véget nem érő szövetség, amelyet Isten gyermekeivel kötött a Krisztusban való hit és érdemek által.”¹⁸ Az Újszövetség szerződését Jézus Krisztus szerezte az Ő véérével. Tyndale számára már a keresztség is az Isten és az ember közötti „covenant”. Van egy általános szövetség is: „Az általános szerződés, melybe az összes többit is beleértjük és bennfoglaljuk, a következő: ha alázatosak leszünk Istennel szemben, és betartjuk törvényeit Krisztus példáját követve, Isten magához köt bennünket,

is so sweet that they make not sour with their traditions. The evangelion, that joyful tidings, is now bitterer than the old law. Christ's burden is heavier than the yoke of Moses. Our condition and estate is ten times heavier than was ever the Jews', the Pharisees have so leavened Christ's sweet bread. TYNDALE 1525c, 234.

¹⁶ [T]hou come with a pure mind, and, as the scripture saith, with a single eye, unto the words of health TYNDALE 2000, 553.

¹⁷ Note the difference of the law and of the gospel. The one asketh and requireth, the other pardoneth and forgiveth. The one threateneth, and the other promiseth all good things to them that set their trust in Christ only. (TYNDALE 1526b, 553)

¹⁸ The new testament is as much to say as a new covenant. The old testament is an old temporal covenant, made between God and the carnal children of Abraham, Isaac, and Jacob, otherwise called Israel, upon the deeds and the observing of a temporal law; where the reward of the keeping is temporal life, and prosperity in the land of Canaan; and the breaking is rewarded with temporal death and punishment. But the new testament is an everlasting covenant made unto the children of God, through faith in Christ, upon the deservings of Christ. TYNDALE 1534b, 476.

hogy megtartsuk és jótéteményekké tegyük a Krisztusban ígért irgalmasságokat, az egész Szentíráson keresztül.”¹⁹

Tyndale a 20. századi beszédaktus-elmélet felismeréseit előlegezi meg az ígélet és a szövetség gondolatával: „Éppen ezért mindenhol jelöltem a szövetségekötéseket és az ígéreteket a lap szélén. Mi több, ha csak az ígérettel találkozol a szövetség említése nélkül, ott szövetséggént kell értelmezned a szöveget.”²⁰ Teológiai szempontból azt mondhatjuk, hogy a lutheri (a törvény és az evangélium ellentétét való) iránytól Tyndale a törvénynek egyre inkább pozitív jelentőséget tulajdonító, azt az engedelmisséggel beteljesíteni akaró svájci (zwingliánus) irányba mozdult el.²¹

Feltámadás („Resurrection”)

Az 1534-es revideált Újszövetség-kiadásnak van egy „hermeneutikai pikantériája” is. A kiadás ugyanis tartalmaz egy második előszót is „William Tyndale még egyszer az olvasóhoz” címen, amelyben Tyndale személyeskedéstől aligha mentes panaszt emel a nagy nyilvánosság előtt a bibliafordító társa, az ekkor szintén Németsalföldön tevékenykedő George Joye (kb. 1495–1553) eljárása ellen, aki úgy adta ki újra Tyndale 1526-os Újszövetség-fordítását, hogy az ő megkérdése nélkül a „feltámadás”-t jelentő „resurreccion” szó helyett huszonkét helyen²² ezt írja: „élet ezután” („the lyfe after this”), bár hetvenhárom helyen megtartotta a *resurrecciont*.²³ Szerinte ez a terminológia „élet és halál kérdése”, tehát nemcsak etikai, hanem súlyos teológiai kérdés is. Szerinte ez *status confessionis*, azaz hitvallási helyzet kérdése: ő elvetette a lélek halhatatlanságának platóni eszméjét, s tanítása inkább Luthernek a „lélek-alvás” gondolatához állt közel, miszerint a lélek is „alszik” egészen a feltámadásig, ami az ember testének és lelkének a feltámadása lesz.

S ünnepélyesen kijelentem Isten, Megváltónk, Jézus Krisztus, és mindazok előtt, akik hisznek benne, hogy annyit tartok az eltávozottak lelkéről, amennyi bizonyítható a Szentírás egyértelmű tanítása alapján: azt gondolom a Krisztus hitében és Isten törvényeinek szeretetében eltávozott lelkéről, hogy nincsenek rosszabb helyzetben, mint amilyenben Krisztus lelke volt a pillanattól, melytől fogva lelkét Atyja kezébe adta, testének feltámadásáig, mellyel dicsőségbe és halhatatlanságba került.²⁴

¹⁹ The general covenant wherein all other are comprehended and included, is this. If we meek ourselves to God, to keep all his laws, after the ensample of Christ: then God hath bound himself unto us to keep and make good all the mercies promised in Christ, thorow out all the scripture. TYNDALE 1989, 13.

²⁰ Wherefore I have ever noted the covenants in the margins, and also the promises. Moreover where thou findest a promise and no covenant expressed therewith, there must thou understand a covenant. TYNDALE 1534b, 5; THISLETON 1994, 117–124.

²¹ CLEBSCH 1964.

²² JUHÁSZ 2009, 7.

²³ JUHÁSZ 2009, 11.

²⁴ And I protest before God and our Saviour Christ and all that believe in him, that I hold of the souls that are departed as much as may be proven by manifest and open scripture, and think the souls departed in the faith of Christ and love of the law of God, to be in no worse case than the

Tyndale szerepe ebben a vitában azonban távolról sem pozitív. George Joye személyét és életművét a közelmúltban Juhász Gergely rehabilitálta páratlanul impozáns történeti és teológiai monográfiájában.²⁵

Terminológiaháború Morus és Tyndale között

A wormsi Biblia 1526-os kis formátumú kiadása az 1536-ban bekövetkezett mártírhála előtt tizennégy legális és illegális utánnyomásban jelent meg, s ez gabonakereskedők csempészárújaként érkezett meg – kb. száz-huszonötezer példányban – Németalföldről a szigetországba.²⁶ A könyv – a kéziratos Wycliffe-fordítással szemben – olcsó volt, és az Isten ígéjére szomjas lelkek minden bizonnyal möhön vásárolták, hogy az anyanyelvükön olvassák. A hivatalosak azonban, élükön Cuthbert Tunstall londoni püspökkel 1526. október 28-án vasárnap a Szent Pál székesegyház előtt nyilvános ceremóniával elégették²⁷, ugyanott, ahol John Fisher Rochester püspöke (1469–1535) 1521. február 11-én nyilvános íghirdetésben ítélte el Luther eretnek tanait.

A hatalmi támadást azonban hamarosan a szellemi is követte. Erre London püspöke a művelt Morus Tamást szemelte ki, aki engedélyt kapott az eretnek könyvek olvasására, azzal a feltétellel, ha angol nyelven cáfolja őket. 1529-ben meg is jelent Morusnak a négy könyvből álló eretnekek ellen szóló párbeszédese könyve, a *Dialogue Concerning Heresies*.²⁸ A könyvben Morus, a narrátor, a Luther eretnek eszméi által érintett diákot (valószínűleg William Roperre, leendő vejére gondolt) téríti vissza a katolikus egyház kebelébe. Morus a *Dialogue* harmadik könyvének elején támadja Tyndale eretnek tanítását, s a bibliafordítás elégetése miatt méltatlankodó fiatalembernek Morus kifejti, hogy amit elégettek, az nem az „Újtestamentum”, hanem „Tyndale testamentuma” volt, hiszen Tyndale Luther eretnek tanításával megfertőzte Isten ígét. Valóságos „terminológiai háború” kezdődött Morus és Tyndale között. Morus 1529-ben támadt, Tyndale két év múlva *An Answere Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* címen²⁹ válaszolt Antwerpenből. S amint az előző fejezetben is láttuk, Morus *The Confutation of Tyndale's Answer* című könyvében felelt hosszan és dühösen Tyndale *Answere*-jére,³⁰ ám erről Tyndale-nek vagy nem volt tudomása, vagy a polémiát egyszerűen nem akarta folytatni. A következőkben a leginkább vitatott szavak körüli „háborúra” koncentrálunk.

soul of Christ was from the time that he delivered his spirit into the hands of his father, until the resurrection of his body in glory and immortality. TYNDALE 1534b, 15. Vö. 266–270.

²⁵ JUHÁSZ 2015.

²⁶ ARBLASTER – JUHÁSZ-LATRÉ 2002, 149.

²⁷ DANIELL 1994, 191; MOZLEY 1937, 118.

²⁸ MORE 1981, MORE 2006.

²⁹ TYNDALE 1531a, TYNDALE 1531b.

³⁰ MORE 1973.

„Senior” – „Priest”; „Congregation” – „Church”; „Love” – „Charity” helyett

Morus vádja: Tyndale a görög *presbyteros*-t „senior”-nak (vén) és nem „priest”-nek fordítja. Tyndale a válaszában jelzi, hogy „elders”-t használ inkább a „senior” helyett.³¹

Továbbá, kérdezi Morus: a görög *ekklesia*-t Tyndale miért „congregation”-nek és nem „church”-nek fordítja? Tyndale szerint a „church” a klérusra utal, a *congregation* viszont azok gyülekezete, akik valóban hisznek Krisztusban. Ráadásul, kérdez vissza szarkasztikusan Tyndale: Morus az ő „drágalátos” Erasmusának („hys derelynge Erasmus”) miért nem rója fel, amikor az *ekklesiát* ő is sokszor *congregation*-nak fordítja.³²

Morusnak az is elfogadhatatlan, hogy a görög *agapet* Tyndale „love”-ként és nem „charity”-ként adja vissza angolul.³³ Tyndale válasza: a „love” általánosabb és magába foglalja az isteni szeretetet, s az Istent nem „charity”-vel, hanem „love”-val szeretjük, s ráadásul a „charity”-t nem is használhatjuk igeiként: azt nem mondhatjuk, hogy „charity God”, hanem csak azt, hogy „love God”. Az Istentől jövő és az azt viszonzó szeretetet ezért helyesebb „love”-val fordítani, mint az emberi érdemszerző jócselekedetekre kacsintó „charity”-vel. Az 1Kor 13-ban tehát nem a latin eredetű *charity*-t (*caritas*) veszi át, hanem az egyszerű *love*-ot használja.³⁴ Tyndale Luther „Liebe”-jét követi, s „love”-ot használ Tyndale nyomában a Geneva Bible is. Bár az 1611-es King James Bible visszaállítja a *charity*-t, ám a 20. századi modern fordítások (RSV, NIB, NJB stb.) ismét a „love”-ot használják.

Morus még kritizálja Tyndale-t, hogy a görög *khariszt* „favour”-nak és nem „grace”-nek, a bűnvallást „knowledge”-nek és nem „confession”-nek, a bűnbánatot pedig nem „penance”-nek, hanem „repentance”-nek fordítja. Ez utóbbi indoklását már láttuk az 1534-es fordítás előszavában.

Önrevízió – Üdvösség („Health”/„Salvation”)

A wormsi Biblia utószavánál már találkoztunk a „words of health” („az üdvösség szavai”) kifejezéssel, de ez nemcsak textus körüli terminológia, hanem az Újszövetség egyik központi terminológiája. A görög *szótéria* kifejezés „megmentést”, „megtartást”, „üdvösséget” jelent (a „szótér” főnévként megmentőt jelent, s ez legtöbbször mint megváltó Jézus Krisztusra vonatkozik). A *szótéria*, a latin *salus* több mint negyven alkalommal fordul elő az Újszövetségben. Amint ezt egy korábbi tanulmányomban kimutattam, az 1526-os wormsi Újszövetségben Tyndale még ritkán használja a „salvation” kifejezést, s legtöbb alkalommal a „health” szóval adja vissza a görög *szótériát*, akárcsak korábban Wycliff. Nyelvtörténeti kuriózum, hogy nyolc év után az 1534-es revidált Újszövetség-fordításban Tyndale szinte kivétel nélkül átírja a „health”-t a latinos „salvation”-re. Mindössze egy helyen felejtette el „kigyomlálni” a számára minden bizonnyal archaikusnak tűnő „health”-t, a Lk 1,19-ben, amikor

³¹ MORE 1981, 290; MORE 2006, 328. Vö. 176–191.

³² TYNDALE 1531b, 14.

³³ MORE 1981, 288.

³⁴ TYNDALE 1531b, 19–20.

Jézus ezt mondja Zákheusnak: „*this day is health come unto this house*” (ma lett üdvössége e háznak).³⁵

Tyndale, a teológiai nyelv teremtmője³⁶

Tyndale fordításának sokat köszönhet a teológia: az angol bibliafordításaival ugyanúgy a modern angol nyelv megteremtője volt, mint ahogy a német bibliafordításával Luther. Eredeti megoldásaival, lapszéli jegyzeteivel Tyndale részint több új terminológiát vezetett be, részint nyelvével a régit új teológiai összefüggésekben világította meg. Az angol nyelv neki köszönheti az egymással – majd látni fogjuk – nagyon szorosan összefüggő *scapegoat*, *mercy seat* és *atonement* szavakat. Tyndale teológiai látásával és zseniális nyelvteremtő képességével magyarázható a közismert tény, hogy az angolszász teológiában az *Atonement-theology*-nak sokkal mélyebb hagyománya van, mint akár a német nyelvterületen a *Versöhnung-Theologie*-nak. Ez a leleményes nyelvi megoldás leginkább a magyar teológiai nyelvezet térképén árválkodik. Amíg angol nyelvterületen könyvtárak polcait töltik meg az *Atonement-theology* témájában írt jobbnál jobb szakkönyvek, a hazai teológiai könyvtárakban tájékozódni kívánó kutatók ritkán járnak sikerrel, ha ehhez a témához magyar nyelvű szakirodalmi munkákat keresnek.

Scapegoat („bűnbak”)

A kiengesztelődés teológiájának ószövetségi gyökerei vannak. Az ószövetségi ünnepkör egyik legfontosabb ünnepe volt a zsidóság által ma is igen komolyan vett Jom Kippur, a „nagy engesztelési nap”³⁷, ami minden évben a 7. hónap 10. napjára esett (3Móz 16, 1–34).³⁸ Eredetileg a főpap – évente egyszer – csak ezen a napon léphetett be a szentek szentjébe, ahol áldozatot mutatott be önmagáért és a nép bűneiért. Két bak között sorsot vetettek, az egyiket szimbolikusan megölték, a másik bakra (LXX: χίμαρος; latin: caper emissarius) a főpap rátette a kezét és megvallotta a nép bűnét, majd elengedték a pusztába. A zsidó nép, Isten választott népe mélyen átélte, hogy mi a bűn, s hogy azt Isten ítélete sújtja. A keresztények számára e ceremóniának tipologikus jelentése van: az első bak Krisztus áldozati halálára utal, a második bakra szimbolikusan „áthelyezett” kézrátétel, majd a bűnök súlyával megterhelt baknak a pusztába történő elengedése pedig Keresztelő János szavait juttatja eszünkbe, hogy Jézus az Isten báránya, aki elveszi, illetve „elviszi”, „magára veszi” a világ bűneit: „*Íme az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét*” (Ἰδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου; Jn 1, 29).³⁹ Annak ellenére, hogy az Ószövetségben bakról / „bűnbak”

³⁵ FABINY 2003.

³⁶ Ez az alfejezet FABINY 2021, 111–134 kiegészített és lényegesen átdolgozott változata.

³⁷ FAIBAIRN 1989, 328, 334.

³⁸ MATHER, 1969, 450–459.

³⁹ Erdemes Szócs Zoltánnak az Egyszerű Fordításban (EFO) olvasható megoldására is figyelünk: Ő az Isten Báránya, aki magára veszi az egész világ összes bűnét. 910.

/ χίμαρος-ról⁴⁰ van szó (3Móz 16, 8,⁴¹ 10, 26), János evangéliumában pedig „Bárány” / ἄμνός-ról, mindkét esetben a helyettesítő funkcióról van szó: a közösségből „kiküldött”, a bűnt önmaga hátán kivívó, egymáshoz hasonlító bakról, illetve bárányról. Tyndale ismét találó fordításában ezt a bakot „scapegoat”⁴²-nak nevezi (elmenekülő bak). Ezt később a Geneva Bible (1560) és a King James Bible (1611) is átvette. Évenként egyszer tehát ilyen szimbolikus események által mindig „megtisztult” Isten népe. Jézus maga is az ártatlan „bűnbak” szerepét tölti be. A „nagy engesztelési napot” a Zsidókhoz írt levél szerzője Isten érettünk hozott áldozatának és Jézus Krisztus halálának előképeként mutatja be.

Tyndale a héber *‘aza’zel*-t a Vulgata *caper emissarius*a alapján fordítja *scapegoote*-nak; ez a változat átmegy a King James Bible-be, s csak a 19. század végétől írják „Azazel”-t a fordítók. (Luther és Károli egyaránt Azazelt használ.) A magyarban szó szerint bűnbakként fordítjuk a kifejezést, noha a magyar bibliafordításokban ez nem szerepel. Mindenképpen arról a bakról van szó, akire a Főpap szimbolikusan kezével „ráteszi” a nép bűnét, majd elküldi a pusztába.

A „scapegoat” terminológia az Újszövetségben *expressis verbis* nem fordul elő, legfeljebb átvitt értelemben: Keresztelő János híres utalásában Jézusra, János evangéliuma elején: „Íme az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit” (1, 29). Bár az ószövetségi bűnbak passzív volt, amikor szimbolikusan a Főpap reá helyezte a nép bűnét, és ő azt kivitte a pusztába, Jézus aktív módon veszi magára és „elveszi”, azaz szintén „elviszi” a világ bűneit. Bár Ő nem ismert bűnt, Isten mégis bűnné tette érettünk (2Kor 5, 21).

Mercy Seat („födél” / „engesztelőhely”)

A magyar (protestáns és zsidó) fordítások a 2Móz 25, 20–22-ben és a 3Móz 16-ban legtöbbször a „fedél / födél” szót használják arra, amit Tyndale mercy seat-

⁴⁰ GIRARD 2014, 169–187. Lásd még a témához: FRAZER 1920, LaBOISSÈRE 1979.

⁴¹ A Septuagintában ez olvasható: καὶ τὸν ἐφ’ ὃν ἐπὶ λήθεν ἐπ’ αὐτὸν ὁ κληρὸς τοῦ ἀποπομπαίου, στήσει αὐτὸν ζῶντα ἔναντι κυρίου τοῦ ἐξιλάσασθαι ἐπ’ αὐτοῦ ὥστε ἀποστεῖλαι αὐτὸν εἰς τὴν ἀποπομπήν· ἀφήσει ἰ αὐτὸν εἰς τὴν ἔρημον. Érdemes a 3Móz 16, 10 különféle magyar fordításait is összevetnünk: KNB: amelyikre pedig a ‘kibocsátandó kecskebakul’, azt majd állítsa elevenen az Úr elé, hogy könyörögjön felette, s kibocsássa a pusztába; SZIT: Azt a bakot, amely a sorsoláskor Azazelnek jutott, állítsa elevenen az Úr elé, majd végezze el rajta az engesztelés szertartását, és tegye ki Azazelnek a pusztába; RÚF: Azt a bakot pedig, amely a sorsvetésben Azazelnek jutott, állítsák élve az Úr elé, hogy engesztelést végezzen vele, és elküldje Azazelnek a pusztába; KG: Azt a bakot pedig, a melyre az Azazelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa, és hogy elküldje azt Azazelnek a pusztába. Károli Gáspár 1590-es fordításának margóján ez olvasható: Az egyik baknak áldozata példázza Jézus Krisztusnak a halálát és a halála által való áldozatát, a másik pedig példázza Krisztus áldozatának erejét, hogy tudniillik az ő áldozata vinné el a mi bűneinket. Azazel pedig bizonyos hegynék a neve volt, ahova küldöttek bizonyos embertől bakot. (Mai átirásban közlöm a szöveget, FT.) Azazelről: BOD 1746, 19. Ugyanezt írja a margóra a 21.vers kapcsán az 1560-as angol Geneva Bible: herein this goat is the true figure of Jesus Christ, who bears the sins of the people. Hasonlóan KEACH 1972, 992. A 3Móz 16, 10-ben a Tyndale utáni fordításokban az atonement, to make atonement szerepel.

⁴² Már korábban Wycliffe is használta a 3Móz 16, 26 fordításában.

nek nevez; a katolikus fordítások viszont a pontosabb „*kiengesztelődés táblája*”, illetve „*engesztelőhely*” szavakat alkalmazzák.⁴³ A Főpap évente egyszer a bűnéért való engesztelő áldozat vérént hintette erre a „fedél”-re. A LXX *hilasztérion* szóval máshol is találkozunk, például amikor a Zsidókhoz írt levél szerzője felsorolja az ószövetségi sátor egyes részeit, és részletesen leírja a szövetség ládáját, amelynek fedelén kerubok beárnyékozták az „engesztelés helyét”.⁴⁴ Tyndale vezette be a hely kifejezésére a „*mercy-seat*” fogalmat Luther *Gnadenstuhl*-ját követve. Az 1611-es King James Bible is megtartotta Tyndale megoldását, s ezt használja a legtöbb angol fordítás mind a mai napig.⁴⁵

Atonement („kiengesztelődés” / „megbékélés” / „elfedezés” / „egybesítés?”)

Az angol „*atonement*” az „*at-one-ment*” szavakból származik, s ez két fél eggyé válását fejezi ki. Feltételezi, hogy e két fél korábban elidegenedett egymástól, a megbékéléssel viszont ismét harmóniába kerülnek. A kifejezés teológiai jelentése Isten és a bűnbe esett teremtmény, különösen is Isten és a bűnös emberek helyreállító kapcsolatára utal. Az „*atonement*” az emberi faj legnagyobb problémájának a megoldása, ami azóta nyomasztja az embert, amióta Ádám és Éva elidegenedett Istentől.⁴⁶ Az *atonement*-et mint kulcsfogalmat az Újszövetség használja a Róm 3, 25 kontextusában.

⁴³ A 3Móz 16, 13–15 esetében a legtöbb protestáns fordítás és a zsidó IMIT is a fedél szót használja a *hilasztérion* magyar megfelelőjeként. *Tegye a jó illatú füstölőszert a tűzre az Úr színe előtt, hogy beborítsa az illatáldozat felhője a födelet, amely a Bizonyosság fölött van, és akkor nem hal meg. Azután vegyen a bika véreből, és hintse ujjával a fedél elülső, keleti részére, a fedél elé pedig hétszer hintsen ujjával a vérből. Ezután vágja le a bakot mint a nép vétékáldozatát, vigye be a vérént a kárpiton belülre, és úgy cselekedjék ezzel a vérrel, ahogyan a bika vérével cselekedett: hintse a fedélre és a fedél elé. A Szent István Társulat fordításában: tegye a tömjént az Úr előtt a parázsra. Így a tömjén felhőjével beborítja a kiengesztelődés tábláját, amely a bizonyosság ládáján van, s akkor nem hal meg. Vegyen a bika véreből, és ujjával hintse meg a kiengesztelődés táblájának keleti oldalát. A kiengesztelődés tábláját hétszer hintse meg az ujjával. Azután áldozza fel a nép bűnéért való áldozatra szánt bakot, és a vérént vigye a függöny mögé. Ezzel a vérrel is azt tegye, amit a bika vérével: hintse a kiengesztelődés táblájára és eléje. A Szent Jeromos Társulat által kiadott Káldi-Neovulgata fordításban: tegye a tűzre a füstölőszert, hogy felhője s füstje elfedje a bizonyosság felett levő engesztelőhelyet, s meg ne haljon. Aztán vegyen a bika véreből, s hintse ujjával hétszer az engesztelőhely felé, napkelet felé. Majd vágja le a kecskebakot a nép bűnért való áldozatául és vigye be vérént a függönyön belülre – úgy, ahogy a bika vére vonatkozólag parancsoltam –, hogy az engesztelőhely felé hintse.*

⁴⁴ A szövetségládában volt az aranyedény mannával tele és Áron kivirágzott vesszeje meg a szövetség táblái, fölötté pedig a dicsőség kerúbjai, amelyek beárnyékozták az engesztelés helyét. De ezekről most nem kell részletesen beszélni. (Zsid 9, 5 RÜF)

⁴⁵ A Zsid 9, 5-ben előforduló *hilasztérion*-t Luther *Gnadenstuhl*-ként, Tyndale mindkét alkalommal *seat of mercy*-ként, a King James Bible viszont *mercy seat*-ként fordítja. A magyar fordítások többnyire itt *kegyelem trónja* (SI); *engesztelés helye* (CS, RÜF, RL); *engesztelő fedő* (ME); *engesztelő tábla* (KI); *engesztelő fedél, engesztelés trónja* (BD); *engesztelés fedele* (VS); *könyörület trónja* (STL); *engesztelő hely, szövetségláda födele* (BG); *fedél* (KNV); *engesztelés lapja* (SZIT) kifejezéseket használják. A rövidítések feloldása: <https://ebo.kre.hu>.

⁴⁶ RYKEN 1998, 54.

3Móz 16 Tyndale fordításában: mercy seat, scapegoat, atonement

Az alábbiakban táblázat segítségével kívánjuk e fogalmak különböző fordításait bemutatni.

3Móz 16 Tyndale 1530	3Móz 16 RÚF 2014
² And he sayde vnto Moses: speake vnto Aaron thy brother that he go not at all tymes into the holy place, that is whithin the vayle that hangeth before the mercyseate which is apon the arcke that he dye not. For I will appeare in a clowde vpon the mercyseate .	² Ezt mondta az ÚR Mózesnek: Mondd meg a testvérednek, Áronnak, hogy a szentélyben ne menjen be akármikor a kárpiton belülre, a ládán levő fedél elé , hogy meg ne haljon, mert a fedél fölött jelenek meg felhőben.
⁶ And Aaron shall offer the ox for his synneoffrynge and make an attonement for him ad for his housse.	⁶ Mutassa be Áron a bikát mint a maga vétekáldozatát, és szeressen engesztelést magáért és háza népéért.
⁸ And Aaro cast lottes ouer the .ij. gootes: one lotte for the Lorde, ad another for a scapegoote .	⁸ és vessen sorsot Áron a két bakra: az egyiket sorsolja ki az ÚRnak, a másikat Azázélnék .
¹⁰ But the goote on which the lotte fell to scape, he shall sett alyue before the Lorde to recocyle with ad to let him goo fre in to the wilderness.	¹⁰ Azt a bakot pedig, amely a sorsvetésben Azázélnék jutott, állítsák élve az ÚR elé, hogy engesztelést végezzen vele , és elküldje Azázélnék a pusztába.
¹³ and put the cens apon the fire before the Lorde: that the cloude of the cens maye couer the mercyseate that is apon the witsesse, that he dye not.	¹³ Tegye a jó illatú füstölőszert a tűzre az ÚR színe előtt, hogy beborítsa az illatáldozat felhője a fődelet , amely a Bizonyság fölött van, és akkor nem hal meg.
¹⁴ And he shall take of the bloude of the ox ad sprinkle it with his finger before the mercyseate eastwarde: euen .vij. tymes.	¹⁴ Azután vegyen a bika véréből, és hintse ujjával a fedél elülső, keleti részére, a fedél elé pedig hétszer hintsen ujjával a vérből.
¹⁷ And there shalbe no bodey in the tabernacle of witsesse, when he goeth in to make an attonement in the holy place, vntyll he come out agayne. And he shall make an attonement for him selfe and for his housholde, ad for all the multitude of Israel.	¹⁷ Amikor bemegy a szentélybe, hogy engesztelést szeressen , senki más ne legyen a kijelentés sátrában, egészen addig, amíg ki nem jön. Így szeressen engesztelést magáért, háza népéért és Izráel egész gyülekezetéért.
²⁴ And let him wasshe his flesh with water in the holy place, and put on his owne rayment and then come out and offer his burntofferynge and the burntofferynge of the people, and make an atonemet for him selfe ad for the people,	²⁴ Mosakodjék meg vízben, szent helyen, és öltözzék fel a saját ruháiba. Majd menjen ki, és készítse el a maga égőáldozatát meg a nép égőáldozatát, és szeressen engesztelést magáért és a népért.
²⁶ And let him that caryed forth the scapegoote , wasshe his clothes and bathe hys flesh in water and then come in to the hoste agayne.	²⁶ Aki pedig kihajtotta az Azázélnék szánt bakot , mossa ki ruháját, mosakodjék meg vízben, azután bemehet a táborba.
²⁷ And the ox of the synofferynge and the goote of the synofferynge (whose bloude was brought in to make an atonemet in the holy place) let one carye out without the hoste and burne with fyre: both their skynnes, their flesh ad their donge.	²⁷ A vétekáldozati bikát és a vétekáldozati bakot, amelyeknek a véré a szentélybe vitték, hogy engesztelést szeressenek vele , vigyék ki a táboron kívülre, és égessék el bőrüket, húsuikat és ganéjukat.
³⁰ for that daye shall an attonemet be made for you to cense you from all youre synnes before the Lorde and ye shalbe cleane.	³⁰ Mert ezen a napon végeznek engesztelést értetek, hogy megtisztítsanak benneteket, és megtisztultok minden vétketektől az ÚR színe előtt.

³² And the preast that is anoynted and whose hande was fylled to mynistr in his fathers steade shall make the attonemet and shall put on the holy lyne vestimetes	³² Így végezzén engesztelést az a pap is, akit majd apja után kennek fel és avatnak fel pappá; öltse ehhez a gyolcsruhákat, a szent ruhákat magára.
³³ and reconyle the holy sanctuary and the tabernacle of wnesse ad the alter, and shall make an attonemet also for the preastes and for all the people of the congregacion.	³³ Végezzén engesztelést a szentek szentjéért; a kijelentés sátráért és az oltárért is végezzén engesztelést . A papokért és a gyülekezet egész népéért is végezzén engesztelést .
³⁴ And this shalbe an euerlastynge ordynaunce vnto you to make an atonement for the childern of Israel for all their synnes once a yere: and it was done eue as the Lorde commaunded Moses.	³⁴ Örök rendelkezés legyen ez nektek: évenként egyszer végezzének engesztelést Izráel fiaiert minden vétküik miatt. És Áron úgy cselekedett, ahogyan megparancsolta az ÚR Mózesnek.

1. táblázat: Mercy seat, scapegoat, atonement a 3Móz 16-ban

A következőkben az Ószövetségre visszanyúló három újszövetségi fogalmat vizsgáljuk meg.

A) ἱλαστήριον Róm 3, 25; Zsid 9, 5,

B) καταλλαγή, καταλλάσσω (1Kor 7, 11; 2Kor 5, 18–21; Róm 5, 10–11);

C) ἱλασμός :1Jn 2, 2; 1Jn 4, 10).

Ezek a szavak – amelyek Jézus Krisztus művével, az Ő váltságszerző halálával kapcsolatosak – a keresztény teológia szíve-közepét képezik, magyarázatuk az elmúlt évszázadok legvitatottabb kérdése lett.

A) ἱλαστήριον (*hilaszerion*) 3Móz 16, 14 és Róm 3, 25; ill. Zsid 9, 5

Az Újszövetségben Pál apostol a Róm 3, 25-ben azt írja, hogy Isten az emberek bűne-
iért Krisztust rendelte *hilaszerion*nak. A szövetségláda volt a *hilaszerion*, az arany
fedőlap, az Istentől rendelt engesztelő szer, ahol Isten kegyelme megnyilatkozott. Pál
apostol Krisztust tekinti ilyen „fedélnek”, az emberi bűnt elfedező „szernek” pedig
Krisztus halálát.⁴⁷ A magyar fordítások legtöbbször úgy adja vissza a *hilaszerion*-t, hogy
Isten *engesztelő áldozatul* adta Krisztust. Luther *Gnadenstuhlt* fordít, s az angol for-
dítások közül egyedül Tyndale őrzi meg a 3Mózes 16-ban használt *mercy seat*-et. Az
1557-es genfi Újszövetség „pacification”-t, a teljes Geneva Bible 1560-ban „reconci-
liation”-t, a King James pedig „propitiation”-t ír a Vulgata *propitiatio*-ja után.

A Róm 3, 25 így hangzik: „Őt rendelte Isten engesztelő áldozatul az Ő vére
által azoknak, akik hisznek. Ebben mutatta meg igazságát. A korábban elkövetett
bűnöket ugyanis elengedte.” (RÚF)

	Róm 3, 25
görög	ὃν προέθετο ὁ θεὸς ἱλαστήριον διὰ *πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ διὰ τῶν ἡμετέρων τῶν προγεγονότων ἁμαρτημάτων
Vulgata	Quem proposuit Deus propitiationem per fidem in sanguine
Wycliffe	Whom God ordeynede foryyuer, bi feith in his blood

⁴⁷ KARNER 1942, 27.

3. Szavak háborúja és születése

Luther	welchen Gott hat vorgestellt zu einem Gnadenstuhl durch den Glauben in seinem Blut
Tyndale	God hath made a seate of mercy thorow faith in his bloud
Geneva Bible (1560)	God hath set forth to be a reconciliation through faith
NT (1557)	God hath set forth to be a pacification through faith
KJV	God hath set forth to be a propitiation through faith in his blood

2. táblázat: A mercy seat (Róm 3, 25) terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

ἰλαστήριον Zsid 9, 5-ben

A szövetségládában volt az aranyedény mannával tele és Áron kivirágzott veszeje meg a szövetség táblái. Ezek fölött pedig a dicsőség kerúbjai voltak láthatóak, amelyek beárnyékolták az engesztelés helyét (Zsid 9, 5 RÚF).

B) καταλλαγή (*katallagé*) főnév jelentése

Az újszövetségi καταλλαγή (*katallagé*) főnév jelentését Balázs Károly *Újszövetségi szómutató szótára* így foglalja össze: „Lecserelés, megbékélés, egyoldalú megbékélés. Ez a Pál által meghirdetett ’evangélium titka’ (Ef 6, 19). Isten a Maga oldaláról megbékélt ellenségeivel, Róm 5, 10.” A καταλλάσσω (*katallasszó*) ige ezt jelenti: „Két ellenséges személy v. társaság közül az egyik egyoldalúan megbékél.”⁴⁸

„Lecserelés” (megbékélés, kibékülés, kiengesztelődés) – a καταλλαγή, főnév (Róm 5, 10–11 és 2Kor 5, 18–21) különböző változatai a görög, a latin szövegben, Luthernél, három kora-újkori angol fordításban és Károli Gáspárnál.

	Róm 5, 10	Róm 5, 11
Görög	εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες κατηλλάγημεν τῷ θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, π ὁλλῶ μᾶλλον καταλλάγέντες σωθησόμεθα ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ.	οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι ἐν τῷ θεῷ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ [Χριστοῦ], δι’ οὗ νῦν τὴν καταλλαγὴν ἐλάβομεν
Latin	si enim cum inimici essemus reconciliati sumus Deo per mortem Filii eius multo magis reconciliati salvi erimus in vita ipsius	non solum autem sed et gloriamur in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum per quem <i>nunc</i> reconciliationem accepimus
Luther (1522)	Denn so wir Gott versöhnt sind durch den Tod seines Sohnes, da wir noch Feinde waren, viel mehr werden wir selig werden durch sein Leben, so wir nun versöhnt sind.	Nicht allein aber das, sondern wir rühmen uns auch Gottes durch unsern HERRN Jesus Christus, durch welchen wir nun die Versöhnung empfangen haben.
Tyndale (1526, 1534)	For yf when we were enemyes we were reconciled to God by the deeth of his sonne: moche more seinge we are reconciled we shal be preservid by his lyfe.	Not only so but we also ioye in God by the meanes of oure Lorde Iesus Christ by whom we have receayvd the attonment.

⁴⁸ BALÁZS 1998, 326.

Geneva (1560)	For if when we were enemies, we were reconciled to God by the death of his Sonne, much more being reconciled, we shalbe saued by his life,	And not onely so, but we also reioyce in God through our Lord Iesus Christ, by whom we haue nowe receiued the atonement.
King James Bible (1611)	For if, when we were enemies, we were reconciled to God by the death of his Son, much more, being reconciled , we shall be saved by his life.	And not only so, but we also joy in God through our Lord Jesus Christ, by whom we have now received the atonement.
Károli (1590)	Mert ha, mikor ellenségei voltunk, megbékéltünk Istennel az ő Fiának halála által, sokkal inkább megtartatunk az ő élete által, minekutána megbékéltünk vele.	Nemcsak pedig, hanem dicsekedünk is az Istenben a mi Urunk Jézus Krisztus által, a ki által most a megbékélést nyertük.

3. táblázat: A καταλλάσσω a Róm 5, 10–11-ben

Láthatjuk, hogy Tyndale, a Geneva Bible és a King James Bible is a Róm 5, 11-ben a καταλλαγή-t mint (Krisztusban való) megbékélést egyaránt *atonement*ként adják vissza.

	2Kor 5, 18	2Kor 5, 19	2Kor 5, 20	2Kor 5, 21
Görög	τὰ δὲ πάντα ἐκ τοῦ θεοῦ τοῦ καταλλάξαντος ἡμᾶς ἑαυτῷ διὰ Χριστοῦ καὶ δόντος ἡμῖν τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς ,	ὥς ὅτι θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσειν ἑαυτῷ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν, καὶ θέμενος ἐν ἡμῖν τὸν λόγον τῆς καταλλαγῆς.	Ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν πρεσβεύομεν ὥς τοῦ θεοῦ παρακαλοῦντος δι' ἡμῶν· δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, καταλλάγητε τῷ θεῷ.	τὸν μὴ γνόντα ἁμαρτίαν ὑπὲρ ἡμῶν ἁμαρτίαν ἐποίησεν, ἵνα ἡμεῖς γενώμεθα δικαιοσύνη θεοῦ ἐν αὐτῷ.
Latin	omnia autem ex Deo qui reconciliavit nos sibi per Christum et dedit nobis <i>ministerium reconciliationis</i>	quoniam quidem Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi non reputans illis delicta ipsorum et posuit in nobis <i>verbum reconciliationis</i>	pro Christo ergo legationem fungimur tamquam Deo exhortante per nos obsecramus pro Christo reconciliamini Deo	eum qui non noverat peccatum pro nobis peccatum fecit ut nos efficeremur iustitia Dei in ipso
Luther (1522)	Aber das alles von Gott, der uns mit ihm selber versöhnt hat durch Jesum Christum und das Amt gegeben, das die Versöhnung predigt.	Denn Gott war in Christo und versöhnte die Welt mit ihm selber und rechnete ihnen ihre Sünden nicht zu und hat unter uns aufgerichtet das Wort von der Versöhnung .	So sind wir nun Botschafter an Christi Statt, denn Gott vermahnt durch uns; so bitten wir nun an Christi Statt: Lasset euch versöhnen mit Gott .	Denn er hat den, der von keiner Sünde wußte, für uns zur Sünde gemacht, auf daß wir würden in ihm die Gerechtigkeit, die vor Gott gilt.
Tyndale (1526, 1534)	Neverthesse all thinges are of god which hath reconciled vs vnto him sylfe by Iesus Christ and hath geven vnto vs the office to preach the atonement .	For god was in Christ and made agrement bitwene the worlde and hym sylfe and imputed not their synnes vnto them: and hath committed to vs the preachynge of the atonment .	Now then are we messengers in the roume of Christ: even as though God did beseche you thorow vs: So praye we you in Christes stede that ye be atone with God :	for he hath made him to be synne for vs which knewe no synne that we by his meanes shuld be that rightewesnes which before God is aloved.

3. Szavak háborúja és születése

Geneva (1560)	And all things are of God, which hath reconciled vs vnto himselfe by Iesus Christ, and hath giuen vnto vs the ministerie of reconciliation	For God was in Christ, and reconciled the world to himselfe, not imputing their sinnes vnto them, and hath committed to vs the word of reconciliation	Now then are we ambassadours for Christ: as though God did beseeche you through vs, we pray you in Christes steade, that ye be reconciled to God.	For he hath made him to be sinne for vs, which knewe no sinne, that we should be made the righteousnesse of God in him.
King James (1611)	And all things <i>are</i> of God, who hath reconciled us to himself by Iesus Christ, and hath given to us the ministry of reconciliation	To wit, that God was in Christ, reconciling the world unto himself, not imputing their trespasses unto them; and hath committed unto us the word of reconciliation	Now then we are ambassadors for Christ, as though God did beseech <i>you</i> by us: we pray <i>you</i> in Christ's stead, be ye reconciled to God.	For he hath made him <i>to be</i> sin for us, who knew no sin; that we might be made the righteousness of God in him.
Károli Gáspár (1590)	Mindez pedig Istentől van, a ki minket magával megbékéltetett a Jézus Krisztus által, és a ki nekünk adta a békéltetés szolgálatát;	Minthogy az Isten volt az, a ki Krisztusban megbékéltette magával a világot, nem tulajdonítván nekik az ő bűneiket, és reánk bízta a békéltetésnek ígését.	Krisztusért járván tehát követségben, mintha Isten kérne mi általunk: Krisztusért kérünk, béküljetek meg az Istennel.	Mert azt, a ki bűnt nem ismert, bűnné tette értünk, hogy mi Isten igazsága legyünk ő benne.

4. táblázat: A καταλλάσσω a 2Kor 5, 18–21-ben

Mint fent láthatjuk, a 2Kor 5, 18–21-ben a καταλλάσσω angol fordítását csak Tyndale adja vissza „atonement”-ként, a többi fordítás a latin eredetű *reconciliat*ot használja.

C) ἵλασμός (*hilaszmosz*)

Végezetül a ἵλασμός (*hilaszmosz*) szó kétszeri előfordulására utalunk az 1Jn 2, 2-ben és az 1Jn 4, 10-ben. Az előbbi szerint: „*ő engesztelő áldozat a mi bűneinkért, de nemcsak a miénkért, hanem az egész világ bűnéért is*”; az 1Jn 4, 10-ben pedig azt írja az apostol, hogy az Atya „*elküldte a Fiát engesztelő áldozatul bűneinkért*”. Mindkét esetben a *hilaszmosz* szó szerepel, aminek a jelentése: „[á]ldozat bemutatása alapján kedvező, előnyös magatartás megnyerése olyasvalaki részéről, akitől az ellenkezőjét érdemelnénk, Lk 18, 13; Jézus halála mint engesztelő áldozat a bűnökért, 1Jn 2, 2.”⁴⁹ Luther *Versöhnung*ot fordít; az 1611-es King James Bible a latinak megfelelő *propitiation*ot.

Két nemzedékkel korábban William Tyndale még nem a *propitiation* szót használta, hanem mindkét Újszövetség-fordításában (1526 és 1534) így fogalmazott: Jézus „*obtains grace*”, azaz „kegyelmet szerez”. Ráadásul az Újszövetség-fordításának két kiadása között írt egy kommentárt is János apostol első leveléről, amely 1531-ben jelent meg. Ebben Tyndale a Szent Anzelmtől (1033–1109) kölcsönzött

⁴⁹ BALÁZS 1998, 301.

satisfaction használja, de magyarázata azért figyelemre méltó, mert a szó jelentését itt is a gyógyulással hozza összefüggésbe.

1Jn 2,2 „*Ő engesztelő áldozat a mi bűneinkért, de nemcsak a miénkért, hanem az egész világ bűnéért is.*”

görög	καὶ αὐτὸς ἱλασμὸς ἐστὶν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, οὐ περὶ τῶν ἡμετέρων δὲ μόνον ἀλλὰ καὶ περὶ ὅλου τοῦ κόσμου
Vulgata	et ipse est propitiatio pro peccatis nostris
Wycliffe	he is the foryyuenes for oure synnes
Luther	Und derselbe ist die Versöhnung für unsre Sünden
Tyndale	and he it is that obteyneth grace for oure synnes
Geneva Bible (1560)	And he is the reconciliation for our sinnes
KJV	And he is the propitiation for our sins

5. táblázat: A ἱλασμὸς az 1Jn 2, 2-ben különféle fordításokban

1Jn 4, 10 Az Atya „*elküldte a Fiát engesztelő áldozatul bűneinkért.*”

görög	ἐν τούτῳ ἐστὶν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήκαμεν τὸν θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ ἀπέστειλεν τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἱλασμὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν.
Vulgata	Et misit Filium suum propitiationem pro peccatis nostris
Wycliffe	sente hise sone foryyuenesse for oure synnes
Luther	Und gesandt seinen Sohn zur Versöhnung für unsre Sünden.
Tyndale	and sent his sonne to make agrement for oure sinnes.
Geneva Bible (1560)	And sent his Sonne to be a reconciliation for our sinnes.
KJV	and sent his Son <i>to be</i> the propitiation for our sins

6. táblázat: A ἱλασμὸς az 1Jn 4, 10 különféle fordításokban

János apostol első levele az egyedüli bibliai irat, amelyről William Tyndale teljes kommentárt írt. A kommentárban az 1Jn 2, 2-ben Tyndale a *hilaszmoszt satisfaction*nek fordítja, eltérve a saját fordításától. Érdekes a három változatot egymás mellett megtekintenünk.

1526-os fordítás	1531-es kommentár	1534-es revideált fordítás
... and he itt is that obteyneth grace for oure synnes: not for oure sinnes only: but also for the synnes of all the worlde.	And he is the satisfaction for oure synnes/and not for oures only/ but also for all the worldes.	... and he it is that obtaineth grace for our sins: not for our sins only: but also the sins of all the world.

A fordítások nem mindig következetesen tettek különbséget a *propitiation* és az *expiation* között. Az előbbi az Isten haragjától való megszabadításra, az utóbbi a bűntől való megszabadításra vonatkozik. Krisztus halála egyúttal a bűnért való

„fizetés” is, olyan áldozat, amelyből a „béke illata” árad. Ez az egyetlen áldozat, amely újra megteremtheti az egységet (at-one-ment) Isten és a bűne következtében tőle elidegenedett ember között. Krisztus halála ezért a 2Kor 5, 18–21 értelmében „megbékülés”, „kiengesztelődés” Istennel. S az Istennel való megbékélésből, a „lecserélésből” következhet az embernek az embertársával való megbékélése vagy kiengesztelődése, a haragnak a szeretettel való lecserélése.

Ezt írja a kommentárjában William Tyndale világosan és tömören:

Amit én itt *satisfaction*nek fordítok, azt a görögben *hilasmos*nak, a héberben *kafor*nak mondják. Első jelentése ennek a sebek, a sérülések, dagانات bekötözése, és ezáltal a fájdalom és a sajnás csillapítása. Innen származik az átvitt értelem: a kibékítés, a düh és a harag elvétele a jóvátétel céljából, és az engesztelés, a váltság, az egység újra megteremtése, amelyre oly sok példát találunk a Bibliában. Ezért Krisztus teljes jóvátétel, elégtétel és váltság a mi bűneinkre. De nem csak Krisztus tanítványaiéra, az apostolokéra, nem is csak a zsidókéra vagy Ábrahám utódaiéra, vagy a mai hívőkére, hanem minden ember bűnére, amit valaha is elkövettünk és el fogunk követni a világ végezetéig, bármilyen nemzethez vagy társadalmi rendhez is tartozunk.⁵⁰

Kevin J. Vanhoozer szavaival foglalhatjuk össze a fenti filológiai vizsgálódásainkat: „Az atonement szó spektruma átfogja a német *Versöhnung* (*reconciliatio*) és a *Sühne* (jóvátétel) kifejezéseket, amely némileg átfedést mutat az *Erlösung* (*redemptio*) fogalmával, és itt a tevékenységre esik a hangsúly. A franciában és a latin nyelvekben a redemption a gyakoribb, amely a kifizetésre, megvásárlásra, kiváltásra utal. Az *expiation* kifejezésben a bűn elvétele a hangsúlyos. Nincs másik olyan szó az Újszövetségben, amelynek hasonló funkciója lenne, legközelebb hozzá talán a görög *hilaskhestai* van. Ez a jóvátételre, engesztelésre, a harag elvételére (*propitiatio*) utal, előfordulása ritka (Lk 1, 3; Róm 3, 2; Zsid 2, 7; 1Jn 2, 2; 1Jn 4, 1).”⁵¹

⁵⁰ That I call satisfaction, the Greek calleth *Ilasmos*, and the Hebrew *Copar*: and it is first taken for the suaging of wounds, sores, and swellings, and the taking away of pain and smart of them; and thence is borrowed for the pacifying and suaging of wrath and anger, and for an amends-making, a contenting, satisfaction, a ransom, and making at one, as it is to see abundantly in the bible. So that Christ is a full contenting, satisfaction and ransom for our sins: and not for ours only, which are apostles and disciples of Christ while he was yet here; or for ours which are Jews, or Israelites, and the seed of Abraham; or for ours that now believe at this present time, but for all men's sins, both for their sins which went before and believed the promises to come, and for ours which have seen them fulfilled, and also for all them which shall afterward believe unto the world's end, of whatsoever nation or degree they be. TYNDALE 1849, 153–154.

⁵¹ The semantic spectrum of ‘atonement’ covers both German *Versöhnung* (reconciliation) and *Sühne* (expiation), with some overlap *Erlösung* (redemption), with emphasis on its effect. In French and other Latin tongues, the main term is redemption (the thought of the prize payed is near at hand), with expiation important too. One should also realize that there is no NT word to play a similar role – occurrences of *hilaskhetai* (nearest in meaning) ‘to propitiate’, and its derivatives are sparse indeed (Luke 1:3; Rom 3:25, Heb 2:17; 1John 2:2; 4:10.) BLOCHER 2005, 72.

Teológiai kitekintés

Láttuk, hogy William Tyndale vezette be az angol nyelvbe az „atonement” kifejezést, s ezáltal lehetővé tette az *Atonement Theology* kibontakozását. Egyik világnyelven sem annyira jelentős e kifejezés teológiai hatása, mint a Tyndale nyomán elterjedt angolszász teológiában. Magyarul is nehéz egyértelműen lefordítani mind az ószövetségi, mind az újszövetségi előfordulásukat, hiszen azok alkalmi szemantikai egybeesését sem lehet érzékeltetni. Az „atonement” egyszerre fizikai hely is, mely sokszor azonos a „mercy seat”-tel, de legtöbbször kibékülés, elfedezés, megbékélés, kiengesztelés, amely az Isten és ember közötti megszakadt kapcsolat „egyesítése”. A „Krisztus meghalt a mi bűneinkért, s ezáltal mi új teremtmények vagyunk” ősi tanúságtételét többféle képpel írták körül: az áldozat nyelvén (Krisztus a húsvéti Bárány, az engesztelő áldozat), a jognak a nyelvén (kifizette értünk a váltságdíjat), katonai nyelven (lefegyverezte az embert fogva tartó gonosz hatalmakat). Tyndale-nek köszönhetjük, hogy ezekhez még az 1Jn 2, 2 és az 1Jn 4, 10 alapján hozzávehetjük a gyógyulás orvosi metaforáját. Tehát Krisztus nem vereséget szenvedett a kereszten, hanem győzött, s az ő győzelme gyógyítás a bűn betegségében vergődő emberiség számára. Egyetlen képet sem szabad abszolutizálni, hiszen ezek körülírások, ábrázolások, nem pedig fogalmi definíciók. A 2Kor 5, 18–21-ben a görög *katallagé* szerepel, ami megbékélést is jelent, s Tyndale ezt is legtöbbször az atonement, mint „at-one-ment”, azaz „egybesítés” szóval adja vissza. Ugyanakkor a *katallagé* kicserélést, lecserélést is jelent, pontosabban egy dolognak egy másikkal való kicserélését. Tehát a szótőben felismerhetjük azt a görög szót, amely „másik”-at jelent. Az ember számára „a másik” a Krisztus, és Krisztus számára „a másik” az ember. A „csere” pedig a kereszten, a kegyelem trónusán („mercy seat”) történt meg.

4.

LITERÁLIS ÉRTELEM, SZÖVEGFOLYAM, ALLEGÓRIA, TIPOLOGIA

Számos cikk látott már napvilágot Tyndale-ről, mint bibliatudósról,¹ fordítóról,² vagy az angol nyelv egyik megteremtőjéről,³ de Tyndale hermeneutikáját ezidáig csak néhány kutató kísérelte meg feltérképezni.⁴ Az 1525-ben megjelent Kölni fragmentum,⁵ és annak kibővített, magyarul is olvasható változata, *A Szentírás-hoz vezető ösvény – A Pathway into the Holy Scripture* (1531)⁶ tekinthetők sokak szerint a lutheránus hermeneutika első angol nyelvű dokumentumainak. De ennél markánsabb Tyndale-nak a „négyes értelemről” szóló írása, a *The Obedience of a Christian Man* (A keresztény ember engedelmessége; 1528) egyik zárófejezete.⁷ A huszonnégy oldalnyi írás az angol nyelvű bibliai hermeneutikatörténet első klasszikus szövege.

Literális értelem (betű szerinti, szó szerinti értelem)

A szó szerinti értelem a bibliai tudományok egyik gyakran vitatott kérdése. Az Ószövetség egyik neves kutatója, Brevard S. Childs egy 1976-os cikkében azt állította, hogy ez egyszerre „ősi és modern probléma”.⁸ Childs rámutatott arra, hogy a reformáció alatt a szó szerinti értelem a szöveg explikatív teológiai értelmét éppúgy jelentette, mint a történelmi referenciát. Ezzel szemben a történetkritikai módszer során, amely a tizennyolcadik században alakult ki, a *sensus litteralis* egyszerűen *sensus historicus* lett, ezt a módszert pedig a szó szerinti értelem új értelmezéséhez való teljes elkötelezettség jellemezte. Általános vélekedés szerint a reformáció és a tizennyolcadik század között a szó szerinti értelem vonatkozásában a folytonosság töretlen íve figyelhető meg. Ám Hans Frei

¹ HAMMOND 1980, 351–385.

² CUMMINGS 1998.

³ DAVIES 1971.

⁴ PARKER 1998; DEMBEK 2020, 335–406.

⁵ TYNDALE 1525.

⁶ TYNDALE 1531a; TYNDALE 2005.

⁷ TYNDALE 2000, 156–180.

⁸ CHILDS 1976.

The Eclipse of Biblical Narrative (A bibliai narratíva fokozatos eltűnése; 1974) című munkájában diszkontinuitást állapít meg a reformátorok és a tizenhét és tizenkilencedik századi kritikusok között.⁹

Tyndale munkái bizonyos szempontból mind hermeneutikai értekezések, amelyek modern kérdéseket vetnek fel, mint például a szó szerinti értelem kérdése; sőt olyan eredeti fogalmakat vezet be, mint a „nyílt szöveg” („open text”) vagy a „szöveg folyamata” („process of the text”).¹⁰ A következő fejezetben azt vizsgáljuk, (1) hogy mit ért Tyndale a szó szerinti értelmén; (2) hogy Tyndale és kollégája, John Frith (1503–1533) írásaikban mikor használják a modern hangzású terminológiát, „a szöveg folyamatát”; (3) hogy mit jelent a figurális olvasás (tipológia)¹¹ Tyndale-nél (amit ő *expressis verbis* nem használ), és miért különbözik ez az allegóriától.

Tyndale elutasítja a középkori *Quadrigát*, vagyis „a Szentírás négyes értelmét”, amely John Cassianra (365?–435?), Szent Ágoston egy kortársára nyúlik vissza. Tyndale kihangsúlyozza, hogy minden szöveg alapja az „egy értelem”, a „gyökér” vagy a „horgony”. Mint keresztény bibliafordító abból indul ki, hogy a négyes értelemről szóló középkori felfogás megfeledezett a szó szerinti értelemről.

A literális, vagyis betű szerinti értelem lassan semmivé válik, mivel a pápa azt teljesen a maga tulajdonává tette. Egyrészt elzárta hagyományainak, szertartásainak és kitalált hazugságainak ál- és hamis kulcsaival, másrészt pedig erőszakosan, kard által űzte el tőle az embereket.¹²

Tyndale a *sacra scriptura sui ipsius interpretes* lutheri és reformációs alapelvét¹³ követte, amikor azt írta:

A Szentírás azonban Krisztusról tesz tanúbizonyságot, és önmagát magyarázza más nyílt szövegen keresztül. Ha a pápa magyarázatához nem Krisztus vagy az apostolok és a próféták tanítását vagy egy nyílt szöveget használ fel, akkor magyarázata hamis tanítás lesz.¹⁴

⁹ FREI 1974.

¹⁰ Éppen az itt bemutatott újak tekinthető hermeneutikai fogalmak miatt alapvetően elhibázottnak véljük azokat a nézeteket, amelyek Tyndale hermeneutikájában a modern fundamentalizmus korai megnyilvánulását látják SIMPSON 2007, 106–140; vagy éppen szembeállítják Erasmus historikus hermeneutikáját Tyndale állítólagos literalizmusával, anélkül, hogy a literális értelem fogalmát meghatároznák FULTON 2021, 48–82.

¹¹ A figurális értelem és a tipológia fogalmakat felváltva használom, mindkettőnek ugyanazt a jelentést tulajdonítva. V.ö. FABINY 2016.

¹² The literal sense is become nothing at all: for the pope hath taken it clean away, and hath made it his possession. He hath partly locked it up with the false and counterfeited keys of his traditions, ceremonies, and feigned lies; and partly driveth men from it with violence of sword. TYNDALE 1528a, 303; TYNDALE 1528b, 156. Vö. 202–219.

¹³ MOSTERT 1996.

¹⁴ The scripture giveth record to himself and ever expoundeth itself by another open text. If the Pope cannot bring for his exposition the practicing of Christ or of the Apostles and prophets or an open text, then is his exposition false doctrine. TYNDALE 1528a, 320; TYNDALE 1528b, 172; vö. MOSTERT 1996.

Tyndale rámutat, hogy a képies jelentésre utaló tropologikus értelem ugyanúgy, mint a jövőre utaló anagogikus jelentés is végeredményben allegorikusnak tekinthető. Az allegória pedig „különös” vagy „kölcsonzótt értelem”. Mindezzel szemben Tyndale szinte parancsoló hangon mondja:

Ennélfogva meg fogjátok érteni, hogy a Szentírásnak mindössze egy értelme van, ez pedig a betű szerinti értelem. A betű szerinti értelem a forrása és alapja mindennek; horgony, amely sosem hagy cserben, amelyhez ha ragaszkodsz, sosem hibázol vagy térsz le a helyes útról. Ha pedig elhagyod a betű szerinti értelmet, akkor letérsz a helyes útról.¹⁵

Ugyanakkor elismeri, hogy a Szentírás alkalmazza a képes beszédet is, de a képek mögött is meg kell találni a betű szerinti értelmet.

Mindamellett a Szentírás használ példabeszédeket, hasonlatokat, találós kérdéseket vagy allegóriákat, ahogyan a többi beszéd is, de az, amit a példabeszéd, hasonlat, találós kérdés vagy allegória kifejez, mindig a betű szerinti értelem, amit gondosan ki kell kutatnod. Az angol nyelvben is átvesszünk egyes szavakat és mondatokat, majd azokat egy másik dologra alkalmazzuk és új jelentésekkel ruházzuk fel. Azt mondjuk, a tenger hadd duzzadjon és emelkedjen olyan magasra, amilyenre csak akar, úgyszintén Isten szabott neki határt, ami azt jelenti, hogy a zsarnokok nem tehetik meg, amit csak akarnak, hanem csakis azt, amit Isten kijelölt a számukra.¹⁶

A nyelv természetére, s a korabeli angol szólásokra hivatkozik, de – mint írja – minden nyelv alkalmaz „kitalált beszédmódot” („feigned new speech”), így a Biblia is alkalmaz példázatokat, hasonlatokat és allegóriákat.

Így amikor azt mondom, Krisztus bárány, nem olyan bárányra gondolok, amely gyapjat visel, hanem egy szelíd és türelmes bárányra, amelyet más emberek hibáiért vernek. Krisztus szőlőtő, de nem olyan, amely szőlőt terem, hanem olyan, amelynek gyökeréből hajtanak azoknak vesszői, akik hisznek, akiket ebből a gyökérből az élet, az irgalom és a kegyelem erejével táplál, és azzal az erővel, hogy Isten gyermekei legyenek, és az Ő akaratát

¹⁵ Thou shalt understand, therefore, that the scripture hath but one sense, which is the literal sense. And that literal sense is the root and ground of all, and the anchor that never faileth, whereunto if thou cleave, thou canst never err or go out of the way. And if thou leave the literal sense, thou canst not but go out of the way. TYNDALE 1528a, 304; TYNDALE 1528b, 156.

¹⁶ Nevertheless, the scripture useth proverbs, similitude, riddles, or allegories, as all other speeches do; but that which the proverb, similitude, riddle, or allegory signifieth, is ever the literal sense, which thou must seek out diligently: as in the English we borrow words and sentences of one thing, and apply them unto another, and give them new significations. We say, 'Let the sea swell and rise as high as he will, yet hath God appointed how far he shall go:' meaning that the tyrants shall not do what they would, but that only which God hath appointed them to do. TYNDALE 1528a, 304; TYNDALE 1528b, 156.

cselekedjék. Az evangélium hasonlatai a világi dolgokból kölcsönzött allegóriák, amelyek lelki dolgokat fejeznek ki.¹⁷

A Szentírás egyik legbonyolultabb, képekben, metaforákban, allegóriákban gazdag irata, a Jelenések könyve, amelyet az egyház történelmében állandóan értelmeztek és félreértelmeztek. Így volt ez a reformáció korában is. Tyndale jól ráérezett erre a nehézségre:

János Apokalipszise vagy Jelenései allegóriák, amelyek szó szerinti értelmét gyakran nehéz megtalálni.¹⁸

Sokan a betű szerinti értelmet – írja Tyndale – szintén Pál apostolra hivatkozva utasítják el, aki azt írta, hogy a „*betű öl, a lélek pedig megelevenít*” (1Kor 3, 6). Tyndale a szöveg benső összefüggéseire, a „szöveg folyamatára” („process of the text”) hivatkozik (amiről majd hamarosan szólunk), miközben szarkasztikusan beszél azokról, akik ezt a folyamatot nem veszik észre, s nem látják, hogy a „betű” Pál apostolnál Mózes törvényére vonatkozik, vagyis annak – mondjuk így – metonímiája.

Mert a törvény nem tesz mást, mint megöl, és kárhoztatja a lelkiismeretet, mindaddig, amíg nincsen meg a vágy a szívben annak cselekvésére, amit a törvény parancsol. Ezzel ellentétben az evangéliumot a Lélek és az igazság vagy megigazulás szolgálatának hívja. Mert amikor Krisztust hirdetik, és amikor hisznek az ígéretekben, amelyeket Isten Krisztusban tett, akkor a Szentlélek belép az ember életébe és feloldja a kemény szívét, vágyat ad a törvény cselekvésére, és a törvényt élővé teszi a szívben. Mihelyt a szív késznek mutatkozik a törvényt cselekedni, igazak vagyunk Isten előtt, és megbocsáttatnak a bűneink.¹⁹

Tyndale, Lutherhez hasonlóan, azt állította, hogy a betű és a lélek nem választhatóak el egymástól. Luther számára is a szó szerinti jelentés az egyetlen jelentés, de őt nem kizárólag a *sensus litteralis* érdekelte, hanem a *sensus litteralis propheticus*, például a Zsoltárok könyvének krisztológiai magyarázata, amit a lutheri teológia

¹⁷ So when I say, 'Christ is a lamb;' I mean not a lamb that beareth wool, but a meek and a patient lamb, which is beaten for other men's faults. 'Christ is a vine;' not that beareth grapes; but out of whose roots the branches that believe suck the Spirit of life, and mercy, and grace, and power to be the sons of God, and to do his will. The similitudes of the gospel are allegories, borrowed of worldly matters, to express spiritual things. TYNDALE 1528a, 305. TYNDALE 1528b, 157.

¹⁸ The apocalypse, or revelations of John, are allegories whose literal sense is hard to find in many places. TYNDALE 1528a, 305; TYNDALE 1528b, 157.

¹⁹ [F]or the law doth but kill, and damn the consciences, as long as there is no lust in the heart to do that which the law commandeth. Contrariwise, he calleth the gospel the administration of the Spirit and of righteousness or justifying. For when Christ is preached, and the promises which God hath made in Christ are believed, the Spirit entereth the heart, and looseth the heart, and giveth lust to do the law, and maketh the law a lively thing in the heart. Now as soon as the heart lusteth to do the law, then are we righteous before God, and our sins forgiven. TYNDALE 1528a, 308; TYNDALE 1528b, 160–161.

„Chrystum treiben”-nek nevez.²⁰ Luther nem különböztette meg a betűt a lélektől, mintha a lelki értelem ontológiailag egy magasabb rendű értelem lenne.

Luther számára a Lélek el van rejtve a betűben, az exegétának pedig elő kell azt hozni a betűből. Ezért ezt írta: „Ha a Lélek betűvé is lesz, a betűnek újra Lélekké kell válnia.”²¹ Luther hitt a „lelki értelem” elsőbbségében és a Biblia „lelki értelmében”, ennek azonban nincs köze a *Quadriga* allegorikus értelméhez vagy lelki jelentéséhez. Luther lelki megértésről vallott nézete inkább annak (f)elismerése volt, hogy az ember hittel és a Szentlélek segítségével megérti Isten kijelentését. Az ember a Lelket a betűtől csak alázatos magaviseletével tudja megkülönböztetni, mivel Isten is megalázta magát emberi testben, egészen a keresztről botrányáig. Az ember csak a Lélek segítségével érti meg, hogy Isten elrejtőzik a kinyilatkoztatásában, de éppen elrejtettségében fedi fel önmagát.

Csak a bűntől megvakult emberek – írja Tyndale – nem látják, hogy a „betű” nem a „betű szerinti értelmet”, a „lélek” pedig nem a „lelki értelmet” jelenti Pál apostolnál.

Isten Lélek, és minden szava lelki. Az Ő betű szerinti értelme is lelki, és minden szava lelki. Amikor ezt olvasod, *Fiút fog szülni, te pedig majd Jézusnak nevezed, mert ő fogja megszabadítani népét bűneiből* (Mt 1, 21); ez a betű szerinti értelem lelki, és örök élet mindazoknak, akik hisznek benne. (...) És ez vonatkozik Isten minden ígéretére. Végül Isten minden szava lelki, ha Isten szemével látod a szöveg helyes jelentését, és azt, amire a Szentírás vonatkozik, továbbá annak végső célját és okát.²²

Tyndale számára az a tény, hogy Isten szavai lelkiek, illetve szellemiek, egyértelműen azt jelenti, hogy az Írást Isten szemével kell olvasnunk ahhoz, hogy a helyes értelmet megállapíthassuk.²³ Itt is a törvény és evangélium lutheri megkülönböztetése a gondolatmenet alapja, csak a sorrend megcserélődik: az ígéretek megelőzik a törvényt. Mert mit is tartalmaz a Szentírás? Tyndale szerint alapvetően két dolgot: egyrészt Isten ígéreteit és az azokkal kapcsolatos történeteket, másrészt Isten törvényeit és az azokkal kapcsolatos történeteket. Az előzőek arra hivatottak, hogy a hitet erősítsék, az utóbbiak pedig arra, hogy a lelkiismeretet elrettentsék.

A teljes Szentírás vagy ígéret és Isten szövetsége Krisztusban az ehhez kapcsolódó történetekkel, melyek a hitedet erősítik, vagy a törvény és az ehhez kapcsolódó történetek, melyek elijesztenek a gonosz cselekvésétől.

²⁰ ITTZÉS 2009.

²¹ EBELING 1997, 73.

²² God is a Spirit, and all his words are spiritual. His literal sense is spiritual, and all his words are spiritual. When thou readest (Matt. i.), She shall bear a son, and thou shalt call his name Jesus; for he shall save his people from their sins: this literal sense is spiritual, and everlasting life unto as many as believe it. (...) And so is it of all the promises of God. Finally, all God's words are spiritual, if thou have eyes of God to see the right meaning of the text, and whereunto the scripture pertaineth, and the final end and cause thereof. TYNDALE 1528a, 309–310; TYNDALE 1528b, 162.

²³ TYNDALE 1528b, 162.

Nincs benne elbeszélés vagy mese, akármennyire egyszerűnek vagy hitványnak tűnik is a világ szemében, hanem találhattok benne lelket, életet és okulást szó szerint. Mert ez Isten Írása, mely tanításodra és vigasztalásodra íródott. Nincs benne oly rongy vagy stóla, melybe ne a hit, remény, türelem, hosszútűrés vagy Isten igazságának és igazságosságának drága ereklýje lenne elrejtve.²⁴

Tyndale elismerte, hogy vannak allegóriák a Szentírásban, de nem győzte hangsúlyozni, hogy ezek az allegóriák mindig a betű szerinti értelmet szolgálják. Mennyire más az ilyen allegória, mint az, amelyet akkor erőszakolnak a szövegre, amikor eltűnik a szó szerinti értelem. Panaszodik, hogy a pápa „elvette” a szó szerinti értelmet: hagyományaival és a Szentírás négyes értelmével elzárta azt. Tyndale gúnyt űz a tropologikus értelemből, „chopological” értelemnek nevezi, és azt mondja, hogy mind a tropologikus, mind az anagogikus értelem végső soron allegorikus. Amikor Tyndale az „allegorikus” szót használja, a modern irodalomkritika a legtöbb esetben „metaforikust” mondana. Az allegóriát úgy definiálja, mint „különös beszédmód és kölcsönzött beszéd” („strange speaking and borrowed speech”).²⁵ Pál apostolt idézve (1Kor 2) utal arra, hogy a hitet nem az emberi hasonlatok vagy az okoskodás munkálja, hanem egyedül Isten ereje, amely a Szentlélek által dolgozik az emberi szívben. Ezt a munkát „érzi” a hívó ember. Tyndale egyik gyakori kifejezése „az érző hit” („feeling faith”).

A „kitalált mesék”-kel szemben a 2 Péter 1-et idézi, s rámutat, hogy azok „saját magyarázatból”, egyéni fantáziából származnak. A hasonlatok, allegóriák alkalmazását Tyndale az „egyéni interpretáció”, a „saját magyarázat” kategóriájába sorolja. Az igazi prófétákat a Szentlélek és Krisztus használja, a hamisak pedig saját céljukra akarják használni a Szentlelket és Krisztust.

Ők azonban hamis próféták, akik olyat akarnak allegóriákkal, hasonlatokkal és emberi okoskodással bizonyítani, amelyről sehol sem tesz említést az Írás. Ugyanígy hamis próféták azok, akik a Szentírást úgy magyarázták, hogy pusztán evilági célokra használták fel, amelyek ellentétesek Krisztus, az apostolok és a szent próféták példájával, életével és gyakorlatával. Mert Péter azt mondja, hogy *az Írás egyetlen próféciája sem ered önkényes magyarázatból, mert sohasem ember akaratából származott a prófécia, hanem a Szentlélektől indítatva szóltak az Istentől küldött emberek* (2Pt 1, 20b-21).²⁶

²⁴ All the scripture is either the promises and testament of God in Christ, and stories pertaining thereunto, to strength thy faith; either the law, and stories pertaining thereto, to fear thee from evil doing. There is no story nor gest, seem it never so simple or so vile unto the world, but that thou shalt find therein spirit and life and edifying in the literal sense: for it is God's scripture, written for thy learning and comfort. There is no clout or rag there, that hath not precious relics wrapt therein of faith, hope, patience and long suffering, and of the truth of God, and also of his righteousness. TYNDALE 1528a, 310; TYNDALE 1528b, 162.

²⁵ TYNDALE 1528b, 156.

²⁶ And as they are false prophets, which prove with allegories, similitudes, and worldly reasons, that which is no where made mention of in the scripture; even so count them for false prophets,

Tyndale tudatosan fellép a „privát interpretációval” szemben. Számára az igazi interpretáció mindig közösségi jellegű, s ezt a közösséget a Szentlélek teremti meg a szöveg „kinyitása” révén. Tyndale egyik gyakori kifejezése a „nyílt szöveg” („open text”).

Az Írás egyetlen helye sem származik egyéni értelmezésből, azaz nem magyarázható emberi elhatározásból vagy evilági céloktól vezérelve, mely a nyílt szövegekkel, az általános hitcikkelyekkel és a Szentírás egészével ellentétes. Nem mondhat ellen Krisztus, az apostolok és a szent próféták példájának, életének és gyakorlatának sem. Mert ők nem emberi elhatározásból szóltak, ezért nem magyarázhatóak emberi elhatározás szerint: hanem a Szentlélek által jöttek, ezért a Szentlélek által kell őket magyarázni és megérteni.²⁷

A „szöveg folyamata” („szövegfolyam”)

A „szövegszerkesztők” („text processors”) korában Tyndale elképzelése a „szöveg folyamatáról” („process of the text”) eredetinek, sőt egyenesen modern textológiai fogalomnak tűnik. Eszerint a szöveg dinamikus jelenség, a szerző bármiféle szándékán vagy szövegkörnyezetén túlmutatóan is a maga életét éli, ám „Krisztus felé húz”. Tyndale és John Frith (akiről majd később szólunk részletesen) a korszakban valószínűleg egyedül voltak, akik ezt a terminológiát használták. A szakirodalom erre még nem figyelt fel, a témát – a patrisztikai hagyomány és a modern irodalomelmélet kontextusában – egy korábbi angol nyelvű tanulmányomban tárgyaltam.²⁸

The Obedience című munkájában Tyndale a Szentírás olvasásához a „szöveg folyamatának” megfelelő olvasást javasolja, mivel az megfelel Krisztusnak mint „alapnak” (krisztológiai olvasat), „a hit közös hittételeinek” (konfesszionális

which expound the scriptures, drawing them unto a worldly purpose, clean contrary unto the ensample, living, and practising of Christ and of his apostles, and of all the holy prophets. For, saith Peter, (2 Pet. i.) no prophecy in the scripture hath any private interpretation. For the scripture came not by the will of man; but the holy men of God spake as they were moved by the Holy Ghost. TYNDALE 1528b, 169.

²⁷ No place of the scripture may have a private exposition; that is, it may not be expounded after the will of man, or after the will of the flesh, or drawn unto a worldly purpose contrary unto the open texts, and the general articles of the faith, and the whole course of the scripture, and contrary to the living and practising of Christ and the apostles and holy prophets. For as they came not by the will of man, so may they not be drawn or expounded after the will of man: but as they came by the Holy Ghost, so must they be expounded and understood by the Holy Ghost. TYNDALE 1528a, 317; TYNDALE 1528b, 169.

²⁸ FABINY 2017. Meg kell jegyeznünk, a szövegfolyamnak a textualitással kapcsolatos hermeneutikai fogalma némileg hasonlít ahhoz a jelenséghez, amely a szövegeknek könyvnyomtatás után kialakult sajátos medialitásával, a szöveghasználatával, a szövegek áramlásával kapcsolatos. Ez nyilvánult meg a nyomtatott szövegek sokszorosíthatóságában, sajátos önállóságában, a nyomtatott és a kéziratos szövegek keveredésében, az ide-oda történő fordításában, különösképpen a bőrtönlevek transzformációja során. Vö. FREEMAN 2009. Köszönettel tartozom Tóth Zsombornak, aki erre felhívta a figyelmemet.

olvasat) és a „nyílt Szentírásnak” (hermeneutikai olvasat). Egyértelművé teszi, hogy ezt az értelmet a Szentlélek által nyeri el, ez az olvasat pedig a gyülekezet javát szolgálja.

Úgy készülj a kis könyv olvasására, hogy azt gondosan, előítéletektől mentesen teszed. Amikor egy bibliai szövegre utalok, ellenőrizd, hogy helyesen értelmezem-e azt. Erről akkor győződhetsz meg, ha a szövegkörnyezetre és a szöveg folyamatára figyelsz, miközben Krisztust tekinted kiindulópontnak és alapnak.²⁹

Az allegorizálók vagy Órigenész követői „elfelejtették a szöveg rendjét és folyamatát”³⁰ amikor allegorizálva értelmezték a szöveget. A hamis magyarázók, mondja Tyndale a Mózes első könyvéhez írt előszavában,

ameddig el tudják nyomni ezt, addig elsötétíthetik a helyes utat álokoskodásuk kódéval, filozófiai érveikkel, világi hasonlataikkal és állítólagos természeti bölcsesleteikkel, és ezáltal összezavarhatják mindazokat, akik gyűlölik vagy megvetik az ő förtelmeiket. Az Írás folyamatával, rendjével és jelentésével ellentétes módon saját céljaiknak megfelelően magyarázzák azt, és rászedik az embereket allegóriákkal megtűzdelt kommentárjaikkal; valamint ámulatba ejtik őket azzal, hogy jelentések sokaságával teli kifejtéseikkel állnak a tanulatlan emberek elé.³¹

Tyndale számára a „szöveg folyamata” teljes mértékben krisztológiai:

A Istentől kapott Szentírás olyan, mint egy forrás, amiből a folyó Krisztushoz vezet, és azért adatott, hogy elvezessen minket Krisztushoz. Ezért sorról sorra kell olvasnod az Írást, amíg Krisztushoz nem érsz, aki az út célja és beteljesítője.³²

²⁹ Prepare thy mind therefore unto this little treatise; and read it discreetly; and judge it indifferently. And when I allege any scripture, look thou on the text whether I interpret it right: which thou shalt easily perceive by the circumstance and process of them, if thou make Christ the foundation and the ground... TYNDALE 1528a, 167; TYNDALE 2000, 30.

³⁰ For Origen and the doctors of his time drew all the scripture unto allegories: whose ensample they that came after followed so long, till they at last forgot the order and process of the text, supposing that the scripture served but to feign allegories upon; insomuch that twenty doctors expound one text twenty ways, as children make descant upon plain song. TYNDALE 1528a, 307; TYNDALE 1528b, 160.

³¹ For as long as they may keep that down, they will so darken the right way with the mist of their sophistry, and so tangle them that either rebuke or despise their abominations, with arguments of philosophy, and with worldly similitudes and apparent reasons of natural wisdom, and with wresting the scripture unto their own purpose, clean contrary unto the process, order, and meaning of the text; and so delude them in descanting upon it with allegories, and amaze them, expounding it in many senses before the unlearned lay-people. TYNDALE 1528a, 393.

³² The scriptures spring out of God, and flow unto Christ, and were given to lead us to Christ. Thou must therefore go along by the scripture as by a line, until thou come at Christ, which is the way's end and resting-place. TYNDALE 1528a, 317; TYNDALE 1528b, 166–167.

Később ezt írja:

Amikor a Szentírás betű szerinti értelmét kiderítettük, a szöveg folyamata vagy egy másutt található hasonló szöveg által, amint a Szentírás kölcsönöz hasonlatokat világi dolgokról, úgy mi is kölcsönzünk hasonlatokat vagy allegóriákat a Szentírásból, és azokat saját céljainknak megfelelően használjuk. Ezek az allegóriák nem képezik a Szentírás értelmét, hanem ezek a Szentíráson kívül eső dolgok, és mindenestül a Lélek szabad szolgálatában állnak. Ezeket az allegóriákat egyáltalában nem tarthatom véletlenszerűnek, hanem a hit szabályán (*regula fidei*) belül kell, hogy tartsanak engem, és a magam allegóriáját mindig Krisztusra és a hitre kell alkalmaznom.³³

Miután ez megtörtént, a gyakorlatban mi is alkalmazhatjuk a képes, „példázoló” beszédet, az allegóriát, ám a hívőnek a saját maga által alkalmazott allegorizálásban meg kell maradnia a „hit határain belül” („within the compass of the faith”), s végső soron mindent Krisztusra kell vonatkoztatni.

Tyndale-hez hasonlóan Frith-nél is gyakori a „szöveg folyamata” vagy „a Szentírás folyamata” kifejezések. Amikor Morus a tisztítótűz védelmében az 1Kor 3, 11–13-at idézi, hogy az ember attól függően menekül meg, hogy mit épített az alapra, aranyat vagy szalmát, nevezetesen: *„az a nap fogja világossá tenni, mivel tűzben jelenik meg, és akkor mindenkinek a munkája nyilvánvalóvá lesz; és hogy kinek mit ér a munkája, azt a tűz fogja próbára tenni.”* Frith eképpen cáfolja a nagy tekintélyű humanistát:

Morus mester itt arra következtet, hogy a tűz szó a tisztítótűzet jelenti. Aki figyelembe veszi a szöveg rendjét és folyamatát („the order and process of the text”), az könnyen belátja, hogy ez az ember téved. Mert a szöveg az igehirdetőkről beszél, és kárhóztatja a korinthusiakat, hogy ennyire pártoskodnak, széthúznak, és folyton veszekednek egymással.³⁴

Hasonlóan újszerű hermeneutikával utasítja el, hogy Krisztus jelenlétét az úrvacsorában szó szerint kellene értelmezni. Frith számára mind a józan ész, mind Szent Ágoston tekintélye azt diktálja, hogy Jézus utolsó vacsorára vonatkozó szavait nem lehet betű szerinti értelemben magyarázni, csakis a szöveg folyamatában, figuratíven:

³³ [W]hen we have found out the literal sense of the scripture by the process of the text, or by a like text of another place, then go we, and as the scripture borroweth similitudes of worldly things, even so we again borrow similitudes or allegories of the scripture, and apply them to our purposes; which allegories are no sense of the scripture, but free things besides the scripture, and altogether at the liberty of the Spirit. Which allegories I may not make at all the wild adventures; but must keep me within the compass of the faith, and ever apply mine allegory to Christ, and unto the faith. TYNDALE 1528a, 305; TYNDALE 1528b, 158.

³⁴ [H]e concludeth that this word fire must needs signifie the fire of purgatory. He that considers the order and the process of the text, shall easily percieve that this man erreth: for the text speaketh of the preachers, and blameth the Corinthians that they made such sects and dissensions among themselves. WRIGHT 1978, 168; RUSSELL 1831, 168.

Majd látjuk, hogy a Szentírás folyamata nem marad meg a szó szerinti jelentésnél. Ez arra készítet engem, hogy Szent Ágostonnal és a szent doktorokkal együtt szimbolikusan, lelki módon fogjam fel.³⁵

Ha a betű szerinti értelem abszurd, a szöveg dinamikus folyamata azt tanítja nekünk, hogy figuratíven értelmezzük:

Akkor látom úgy, hogy allegorikus értelmezésre van szükség, ha a literális értelem lehetetlen és nem igaz, vagyis nem állja meg a helyét a szöveg folyamatában. Így más szövegek értelemszerűen arra készítetnek engem, hogy azt lelki értelemben fogjam fel.³⁶

Amit Tyndale és Frith a szó szerinti értelem dinamizmusáról, nyíltságáról, valamint a szöveg folyamatáról mondtak, az nemcsak az egyházatyák és a reformátorok hermeneutikájához kapcsolódik, hanem például Paul Ricoeur³⁷ és Northrop Frye³⁸ textualitásról vallott nézeteihez is. E két 20. századi gondolkodó is védelmezte a szó szerinti értelem integritását (mondván, hogy a szövegnek nincsenek egymástól független jelentései), elkerülték a historikusok vagy intencionalisták csapdáját is, akik egy külső, történeti vagy életrajzi valóságban akarták megragadni a szó szerinti jelentést. Mindnyájan azt képviselték, hogy a jelentés nem valamilyen statikus vagy állandó entitás, hanem egy folyamatosan kibontakozó folyamat, amely „úgy bontakozik ki, mint egy növény egy magból”.³⁹ Ezért találjuk Tyndale és Frith elképzelését „a szöveg folyamatáról” meglepően modernnek.

Allegória

Mikor, milyen összefüggésben engedhető meg az allegória? Tyndale példaként Hágár és Sára esetét hozza fel: az ő valóságos történetük (ez a betű szerinti értelem) Pál apostol számára allegorikusan is értelmezhető (Gal 4). Hágár és fia a törvényt és a cselekedeteket példázzák, míg Sára és fia az ígéretet, a szabadságot, az evangéliumot. Tyndale szerint, ha az allegóriát nem a nyílt szövegre alkalmazzuk, akkor az nevetségessé válik, és nem ér többet Robin Hood meséjénél.⁴⁰

³⁵ [B]ut now, in our matter, the process of Scripture will not stand with the literal sense, as shall hereafter appear. And therefore necessity compelleth us to expound it figuratively, as doth also St Austin and other holy doctors... WRIGHT 1978, 352; RUSSELL 1831, 352.

³⁶ Where I say, that I must of necessity seek an allegory, because the literal sense is impossible, and cannot be true; meaning that it cannot stand with the process of Scripture, but that other texts do of necessity constrain me to construe it spiritually. WRIGHT 1978, 383–384; RUSSELL 1831, 383–384.

³⁷ RICOEUR 1976, 94.

³⁸ FRYE 1982, 138.

³⁹ FRYE 1982, 435.

⁴⁰ [I]f I could not prove with an open text that which the allegory doth express, then were the allegory a thing to be jested at, and of no greater value than a tale of Robin Hood. TYNDALE 1528a, 306.

A bibliai elbeszélések számunkra példázatként íródtak. Dávid és Betsabé története is arról szól, hogy a hívó ember, ha el is bukik, fel tud állni: a bűnbánata révén bűnbocsánatot, vagyis új életet nyer.

Nóé fiainak a történetét is lehet betű szerint és allegorikusan (szimbolikusan) értelmezni. Hám vétkezett, mert elárulta megrészegedett apja mezítelenségét. Így Hám az antikrisztusi pápaságnak is az allegóriája, aki az „Isten mezítelenségére”, az Ő ígéretére hozott szegényt. Ahogy Hám fiai is óriások lettek, ugyanúgy erősödött meg a pápaság az elmúlt évszázadok alatt. Ő az az Antikrisztus, akiről Pál beszél a 2Thessz 2-ben, akit az Úr majd elsöpör szája lehelletével. A hasonlatokra is ugyanúgy szükség van, mint az allegóriákra; azoknak is meg kell maradni a szövegösszefüggésen belül:

A hasonlatok semmit sem bizonyítanak, hanem azért vannak, hogy világosabban elmagyarázzák az Írás tartalmát, és hogy a szöveg lelki megértéséhez vezessenek téged. Ahogy a házasság hasonlata azért van, hogy kifejezze Krisztus és lelkünk házasságát, és hogy milyen túlaradó kegyelemben részesülünk általa, amiről az Írások említést tesznek. A test tagjainak hasonlata pedig, ahogy minden tag törődik a másikkal, azért van, hogy érezd, mit jelent úgy szeretni felebarátodat, mint önmagadat. Ezért az a prédikátor, aki öncélú hasonlatot („naked similitude”) hoz, mely az Írás egyik szövegében sem áll vagy nem követi a szöveget, félrevisz, tévútra vezet, tehát hamis próféta.⁴¹

Az egyéni tanítás a pápa hamis doktrínáihoz vezet, mint például a purgatóriumról szóló, miáltal a rászedett hívők pénzeszacskóját akarja megszerezni. Az igazi purgatórium azonban Isten ígéje.

Nézzétek csak meg a pápa hamis tanítását; mi is ennek mozgatója, célja, és mennyit keresnek ezáltal? Mire való a purgatórium, ha nem arra, hogy kiürítse pénztárcádat, hogy megkopasszon, kiraboljon téged és házad, földed és minden birtokod örököseit, hogy így nekik legyen jó dolguk? Nem ugyanezt az ügyet szolgálja-e a búcsú is? Mire való a szentekhez való imádság, mint hogy megtömjék a hasukat? Mire való a gyónás, mint hogy befészkeljen a lelkiismeretedbe, félelmet keltsen benned, és rettegj attól, amit csak megálmodnak, és hogy Istenként imádd őket? Ugyanez érvényes hagyományaikra, szertartásaikra és hókuszpókuszaikra, amelyekkel nem az Urat, hanem a hasukat szolgálják.⁴²

⁴¹ The similitudes prove nothing, but are made to express more plainly that which is contained in the scripture, and to lead thee into the spiritual understanding of the text: as the similitude of matrimony is taken to express the marriage that is between Christ and our souls, and what exceeding mercy we have there, whereof all the scriptures make mention; and the similitude of the members, how every one of them careth for other, is taken to make thee feel what it is to love thy neighbour as thyself. That preacher therefore, that bringeth a naked similitude to prove that which is contained in no text of scripture, nor followeth of a text, count a deceiver, a leader out of the way, and a false prophet, and beware of his philosophy and persuasions of man's wisdom. TYNDALE 1528a, 312; TYNDALE 1528b, 164–165.

⁴² Look upon the pope's false doctrine: what is the end thereof, and what seek they thereby? Wherefore serveth purgatory, but to purge thy purse, and to poll thee, and rob both thee and thy

A hamis értelmezés Isten ígéjét is foglyul ejti, s itt Tyndale a Mt 16, 15 sokat vitatott értelmezésére tér ki.

Amikor Péter azt mondja Jézusnak: *Té vagy a Krisztus, az élő Isten Fia* (Mt 16, 16b), s erre Krisztus azt feleli neki: *Té Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem majd fel egyházamat* (Mt 16, 18), ezt ők úgy értelmezik, hogy a szikla maga Péter. Majd a pápa Péter utódként lép fel Péter és Isten szándékától függetlenül, és – habár a Szentírás tagad minden ilyen utódlást – azt állítja: én vagyok a szikla, Krisztus egyházának alapja és feje. A Szentírás kimondja, hogy a szikla Krisztus, a hit és Isten ígéje. Ahogy Krisztus mondja: *Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, és cselekszi azokat, hasonló a bölcs emberhez, aki kősziklára építette a házát* (Mt 7, 24).⁴³

Amiképpen a Biblia értelmezésében a betű szerinti értelem az alap, úgy hitünk értelmezésében Krisztus az alap, a kőszikla, amelyre mint fundamentumra lehet építeni. A pápa írásmagyarázatával szemben Tyndale ismét a reformáció alapelveire, a „Szentírás önmagát magyarázza” princípiumára és kedvenc kifejezésére, a „nyílt szöveg”-re („open text”) hivatkozik.

A Szentírás azonban Krisztusról tesz tanúbizonyságot és önmagát magyarázza más nyílt szövegen keresztül. Ha a pápa magyarázatához nem Krisztus vagy az apostolok és a próféták tanítását vagy egy nyílt szöveget használ fel, akkor magyarázata hamis tanítás lesz.⁴⁴

A pápához tartozás fogságát Tyndale szembeállítja a Krisztushoz tartozás szabadságával. Az utolsó bekezdésekben prédikátori és pásztori hangon Tyndale Krisztushoz hívja olvasóit és a bűnbocsánat örömét hirdeti nekik.

A reformáció korában az értekező és a buzdító (exortációs) nyelvezet nem különült el egymástól. Tyndale – akárcsak Luther – úgy tanított, hogy prédikált, úgy prédikált, hogy tanított. Anne Richardson mutatott rá, hogy Tyndale

heirs of house and lands, and of all thou hast, that they may be in honour? Serve not pardons for the same purpose? Whereto pertaineth praying to saints, but to offer unto their bellies? Wherefore serveth confession, but to sit in thy conscience and to make thee fear and tremble at whatsoever they dream, and that thou worship them as gods? And so forth, in all their traditions, ceremonies, and conjurations, they serve not the Lord, but their bellies. TYNDALE 1528a, 318; TYNDALE 1528b, 173.

⁴³ When Peter saith to Christ, (Matt. xvi.) Thou art the Son of the living God; and Christ answered, Thou art Peter, and upon this rock I will build my congregation; by the rock interpret they Peter. And then cometh the pope, and will be Peter's successor, whether Peter will or will not; yea, whether God will or will not; and though all the scripture say, 'Nay,' to any such succession; and saith, 'Lo, I am the rock, the foundation, and head of Christ's church.' Now saith all the scripture, that the rock is Christ, the faith, and God's word. As Christ saith, (Matt. vii.) He that heareth my words, and doth thereafter, is like a man that buildeth on a rock. TYNDALE 1528a, 318; TYNDALE 1528b, 171.

⁴⁴ Now the scripture giveth record to himself, and ever expoundeth itself by another open text. If the pope then cannot bring for his exposition the practising of Christ, or of the apostles and prophets, or an open text, then is his exposition false doctrine. TYNDALE 1528a, 320; TYNDALE 1528b, 172.

az „allegória parazita kultúrájával” szemben lépett fel. Az allegória az értelmet homályosítja el, s ebből a homályosságból származik az erkölcsi hanyatlás is az egyházban.⁴⁵ Újabb kritikusok sokszor Tyndale szemére hányják, hogy következetlen az allegória elleni harcában. Mary Jane Barnett – némileg vitatható módon – egy *duplex sensus litteralist* vél felfedezni Tyndale-nél: egy felületes és egy „igazi” (mélyebb) betű szerinti értelmet.⁴⁶

Tipológia

Mind a tipológia,⁴⁷ mind a figuralizmus⁴⁸ modern fogalmak, amelyeket külön retorikai alakzatként a reformáció még nem ismert, de a gyakorlatban mégis alkalmazott, amikor megkülönböztette az allegóriától. Gyakran éltek a bibliai „árnyék” képével az Ószövetség és az Újszövetség kapcsolatára vonatkozólag (Kol 2, 16–17, Zsid 9, 23–24, Zsid 10, 1). A reformátorok szerint a tipológia nem a literális jelentésen túlmutató extra jelentés, hanem – ahogy a szövegfolyam kapcsán láttuk – a literális jelentésből organikusan nőtt ki, mint egy növény a magból. Vannak természetesen elvadult vad tipológiák is, amelyek csak az értelmezők önkényes agyszüleményei, és ugyanúgy idegenek az eredeti jelentéstől, mint az értelmezőtől származó allegória. Az ilyen tipológia is elszakítja magát a literális értelem egészséges kontrolljától.

Tyndale fellépett az ellen, amit ő a bibliai szövegek hamis magyarázatának tartott. Sohasem mulasztotta el szigorúan bírálni a hamis igemagyarázókat, akik csak „zsonglörködtek” a szöveggel. Tyndale ironikusan szólítja meg őket: „zsonglörködsz, és a Szentírást erőszakkal a saját testi szándékaidnak megfelelően használod, ... hogy megtévessz engem.”⁴⁹

John Fisher, Rochester püspökének „hamis” tipológiája

Tyndale a hamis tipológiát, a bibliai szövegekkel való zsonglörködést a későbbi katolikus mártír, John Fisher (1469–1535) híres ígehirdetésében vélte felfedezni.⁵⁰ Fisher, Rochester püspöke négyrészes ígehirdetést tartott „Luther Márton ártalmas doktrínájával szemben” az 1521-es mennybemenetel ünnepének nyolc napja során, nem sokkal azután, hogy VIII. Henrik király kiadta a hét szentség védelmében írt munkáját Luther *Az egyház babiloni fogságáról* című művére adott feleletül. Rochester püspöke ígehirdetését egy költői elmélkedéssel kezdte a felhőkről és az árnyékokról, majd idézett két tipológiai *locit* az Újszövetségből: „*Mivel a törvény-*

⁴⁵ RICHARDSON 1991, 83–104.

⁴⁶ BARNETT 1998, 63–73.

⁴⁷ GOPPELT 1982; FRYE 1982; FABINY 1998b; FABINY 2016b.

⁴⁸ AUERBACH 1998b; FABINY 2016b.

⁴⁹ [T]hou jugglest, and drawest the scripture violently unto thy carnal and fleshly purpose... to deceive me. TYNDALE 1528b, 146–147.

⁵⁰ Fisher egyébként nagy tekintéllyel bíró teológus volt: REX 1991.

ben az eljövendő javak árnyéka van” (Zsid 10, 1a), „*Mindez pedig példaképpen („figure”) történt velük*” (1Kor 10, 11a). Majd ezeket a szövegeket arra alkalmazta, hogy tipologikusan összekösse Mózeszt Krisztussal és Áront a pápával. Így érvelt:

A nép vezetésére Isten két személyt rendelt el, Mózeszt és Áront, hogy a pusztai vándorlás idején ők vezessék a zsidó népet az ígéret földje felé. Tudjuk, hogy a zsidó nép a keresztények árnyéka volt, és hogy az ígéret földje felé tartó pusztai vándorlásuk ezen a nyomorult világon át a mennyek országába tartott. Mózes és Áron azonban, akik népük vezetői voltak, ők minek voltak az árnyékai? Kétségtelenül Krisztus és helyettese, Szent Péter árnyékai kellett, hogy legyenek, hiszen Péter Krisztus után a keresztények vezetője is volt.⁵¹

Tyndale hét évvel később az *Obedience*-ben szarkasztikusan válaszolt neki, mondván, hogy a Szentírás eltorzításával a püspök még mindig árnyékban jár, nem pedig az Újszövetség világosságában. Rochester kipellengérezése előtt Tyndale még megragadja a lehetőséget, hogy elméleti megfigyelést tegyen a Szentírásban fellelhető jelek és azok jelentéseire (szignifikáció) vonatkozóan:

Értsd meg tehát, hogy egy dolog a Szentírásban különböző dolgokat jelképez. Egy kígyó egy helyen Krisztust jelképezi, egy másikon pedig az ördögöt; és az oroszlánnal is hasonlóképpen van. Krisztus a kovásszal egy helyen Isten ígését jelöli, egy másik helyen pedig a farizeusok hagyományait, amellyel ők megrontották és megváltoztatták Isten ígését saját céljuk érdekében.⁵²

Hasonlóképpen Áron is jelölhet vagy előrevetíthet három különböző dolgot is az Újszövetségben. Elsőként, amikor még nem főpap, Krisztus minden követőjét jelképezi, csakúgy, mint Péter:

Az említett helyen Mózes Krisztust jelképezi, Áron pedig, amikor még nem volt főpap, nem csak Pétert vagy utódjait jelképezi, ahogy Rochester uram véli (hiszen Péter túl kicsiny volt ahhoz, hogy Krisztus üzenetét az egész világba elvigye), hanem Krisztus minden tanítványát és Isten ígésének minden igaz hirdetőjét jelképezi.⁵³

⁵¹ In goueraunce was twayne hedes appoynted, one vnder an other, Moyses and Aaron, to condith that people thurgh the deserte vnto the contrey that was promised vnto theym. We woot that the people of the lewes was a shadow of the christian people, and that theyr iorney by the desert toward the countré promysed vnto them was a shadow of our iourney thurgh this wretched world vnto the counter of heuen. But Moyses and Aaron, whiche were the hedes of that people, wherof than be they shadow? Withouten doute they must be the shadowe of Christe and of his vycare saynt Peter, whiche vnder Christ was also the heed of christen people. FISHER 2002, 79.; HATT 2002, 79.

⁵² Understand therefore, that one thing in the scripture representeth divers things. A serpent figureth Christ in one place, and the devil in another; and a lion doth likewise. Christ by leaven signifieth God's word in one place; and in another signifieth thereby the traditions of the Pharisees, which soured and altered God's word for their advantage. TYNDALE 1528a, 208.

⁵³ Understand therefore, that one thing in the scripture representeth divers things. A serpent figureth Christ in one place, and the devil in another; and a lion doth likewise. Christ by leaven

Mindazonáltal, az idézett szakasz a Zsidókhoz írt levélben Áron második jelentésére vonatkozik. Főpapként ő már Krisztus árnyéka vagy típusa:

Áron, amikor főpapként felajánlja és megtisztítja az embereket világi bűneiktől, amelyekbe estek, mint például a tisztátalan dolgok megérintésétől, a tiltott ételek megevésétől (ahogy mi vétkezünk a kehely kiadásakor az oltárnál, és a püspök áldása megtisztít minket) Krisztust jelképezi, aki minden bűntől megtisztít minket Isten szemében, ahogy arról a Zsidókhoz írt levél említést tesz.⁵⁴

Ennek ellenére, amikor Áron segédkezik az aranyborjú elkészítésében, a hamis papok típusává vagy árnyékává válik:

Amikor Mózes felment a hegyre, Áron pedig lenn maradt és elkészítette az aranyborjút, Áron ott a hamis tanítókat jelképezi, nevezetesen legszentebb atyánkat, a pápát, aki hasonló módon arra készíti bennünket, hogy egy bikaiban higgyünk, ahogy azt Rochester püspöke állítja igehirdetésében.⁵⁵

Arra kell következtetnünk, hogy Tyndale-nek itt a szokásos *ad hominem* magyarázataitól eltérően igaza van. Rochester tipológiahasználata önkényes és gépies, nem alkalmazkodik a Szentírás belső logikájához, a „szöveg folyamatához”, míg Tyndale, anélkül, hogy tipológiai terminológiát használt volna, megértette ezt a gondolkodásmódot, és kész volt levonni, ha szarkasztikusan is, a következtetését:

Végül, hogy örökre megismerhesd Rochestert, és a többieket általa, hogy milyen emberek, figyeld meg, hogyan bújócskázik a Szentírással. A Zsidókhoz írt levél tizedik fejezetének elején azt írja, *Umbram habens lex futurorum bonorum*, „a törvényben az eljövendő javak árnyéka van”, és ezt azonnal a következő fejezettel ellentétesen magyarázza, és a teljes levéllel ellentétesen. Ezáltal Áront a pápa előképévé teszi, akit a levél azonban Krisztus előképének tekint.⁵⁶

signifieth God's word in one place; and in another signifieth thereby the traditions of the Pharisees, which soured and altered God's word for their advantage. TYNDALE 1528a, 208.

⁵⁴ Aaron, when he is high priest, and offereth and purgeth the people of their worldly sin which they had fallen in, in touching uncleanly things, and in eating meats forbidden, (as we sin in handling the chalice and the altar stone, and are purged with the bishop's blessing,) representeth Christ, which purgeth us from all sin in the sight of God: as the epistle unto the Hebrews maketh mention. TYNDALE 1528a, 208.

⁵⁵ When Moses was gone up into the mount, and Aaron left behind, and made the golden calf, there Aaron representeth all false preachers, and namely our most holy father the pope; which in like manner maketh us believe in a bull, as the bishop of Rochester full well allegeth the place in his sermon. TYNDALE 1528a, 209.

⁵⁶ [T]hat thou mayest know Rochester for ever, and all the remnant by him, what they are within the skin, mark how he playeth bo-peep with the scripture. He allegeth the beginning of the tenth chapter to the Hebrews, *Umbram habens lex futurorum bonorum*, the law hath but a shadow of things to come; and immediately expoundeth the figure clean contrary unto the chapter following, and to all the whole epistle; making Aaron a figure of the pope, whom the epistle maketh a figure of Christ. TYNDALE 1528a, 214.

Hat évvel később, az 1534-es revideált Újszövetség-fordításához írt előszavában Tyndale Mózeset inkább „példaként” kívánja látni, mintsem Krisztus előképeként:

Ne csinálj Mózesből Krisztust, mint Rochester püspöke, hanem állítsd példaként minden herceg és az összes hatalmon lévő elé, hogyan kell uralkodni Isten tetszése szerint és felebarátaink javára. ... És Áronból se csinálj Krisztust, mielőtt feláldozta magát, hanem állítsd példaként minden igehirdető számára, hogy ne tegyenek hozzá semmit Isten szavához, de ne is vegyenek el abból semmit.⁵⁷

Tyndale Rochester püspökét érintő szarkasztikus bírálatát a Catholic University of America által 1998-ban *Word, Church and State* című kötet két szerzője megfelelő módon egymással ellentétes előjellel értékeli. A Morus-kutatás legnagyobb tekintélye, Germain Marc'hadour⁵⁸ megvédi Fishert, és nagyon kritikus Tyndale-lel szemben, mert szerinte Tyndale messze túlszárnyalja Fishert „a hagyományos tipológiától való eltéréseivel”, amikor Áronban önkényesen minden igaz igehirdető típusát látja.⁵⁹

Matthew DeCoursey azonban úgy találja, hogy amikor Fisher párhuzamot vél felfedezni a „fa és az árnyék”, valamint Krisztus és Péter között, ezzel ellene mond a bibliai gondolkodásnak.⁶⁰ Tyndale, mondja DeCoursey, „következetes volt ezen értelmezési elvében”, mivel jobban tisztában volt a „Szentírás beszédmódjának tulajdonságaival és modorával”. Mint írja, Tyndale megértette a Szentírás belső logikáját, s „módszerének eredetisége, hogy szigorú logikát alkalmazott az olvasónak a bibliai történetbe való bevonásával, s jól kihasználta a szövegnek a képzeletre ható erejét, miközben nem adta fel, mint Fisher, a logikus meggyőzés szükségességét.”⁶¹

⁵⁷ And make not Moses a figure of Christ, with Rochester; but an ensample unto all princes, and to all that are in authority, how to rule unto God's pleasure and unto their neighbour's profit. ... And of Aaron also see that thou make no figure of Christ, until he come unto his sacrificing; but an ensample unto all preachers of God's word; that they add nothing unto God's word, or take ought therefrom. TYNDALE 1530a, 412; TYNDALE 1530b, 85.

⁵⁸ Germain Marc'hadour 1921. április 16-án született, tehát e sorok írása idején (2021. augusztus 13.) betöltötte 100. életévét. 1945-ben szentelték pappá, 1961-től alapítója a Yale University Press szerkesztésében megjelenő *The Complete Works of St. Thomas More* című életműsorozatnak, amelyben számos kötetet szerkesztett. 1969-től alapítója a *Moreana* folyóiratnak.

⁵⁹ And he [Tyndale] wades further away than Fisher when he decrees that Aaron is every true preacher. MARC'HADOUR 1998, 160.

⁶⁰ Fisher, then, who assumed a one-to-one correspondence between parts of the 'tree' and of the 'shadow', conflicted in his interpretation with the Bible's observable way of doing things. DeCOURSEY 1998, 85. Vö. by the principles of the faith, and by the plain scriptures, and by the circumstances of the text, should we judge all men's exposition, and all men's doctrine, and should receive the best, and refuse the worst. I would have you to teach them also the properties and manner of speakings of the scripture, and how to expound proverbs and similitudes. TYNDALE 1528a, 156.

⁶¹ The genius of Tyndale's method is that he applies strict logic to bring the reader into a Bible story, taking advantage of the imaginative force of narrative, while not abandoning, as Fisher does, the need for logical persuasiveness. DeCOURSEY 1998, 86.

A típusok mint példák

Tyndale tipológiai írásmagyarázatának kincsesbányáját találjuk a Mózes első öt könyveinek fordítása elé írt, 1530-ban megjelent előszóiban (vö. 220–229). Idézzünk fel egy hosszabb szakaszt a Leviticus (3Mózes) könyvéhez írt előszójából!

Hasonlóképpen Noé megmentése a víz által, és azoké, akik vele a bárkában voltak, előkép, amely a keresztség példája és mintája, amiképpen Péter mondja (1Pt 3). A keresztséget nem tudom ezzel bizonyítani, csupán leírni azt. Mert amiképpen a bárkában megmenekültek az árvíztől azok, akik hittek Istenben, akik viszont nem hittek Nóénak, elpusztultak, ugyanígy ment meg minket a keresztség a hirdetett ígébe vetett hit által, miközben a hitetlenek egész világa elpusztul majd. Pál (1Kor 10) a tengert és a felhőt a keresztség előképévé teszi, amely által és ezer más dolog által is megvallhatom azt, de nem bizonyíthatom. Pál a már említett helyen azt a sziklát is, amelyből Mózes vizet fakasztott Izráel gyermekeinek, Krisztus előképének és tüposzának nevezi, de ez nem elég Krisztus bizonyítására (mert ez lehetetlen lenne), csupán Krisztus leírására. Amint Krisztus maga (Jn 3) is a rézkígyó hasonlatát vagy tüposzát kölcsönzi, hogy Nikodémust földi érzékelésétől Krisztus lelki megértéséhez vezesse. Ezt mondja: *És ahogyan Mózes felemelte a kígyót a pusztában, úgy kell az Emberfiának is felemeltetnie, hogy aki hisz, annak örök élete legyen őbenne* (Jn 3, 14). Ez a hasonlat Krisztus halálának lényegét jobban ábrázolja, mint ha azt ezer szóval leírhatnánk. Mert Isten azokat a zúgolódókat, akik megbánták a bűneiket, azonnal meggyógyította halálos sebeikből, csupán azért, hogy a rézkígyóra néztek fel minden más orvosság vagy segítség nélkül. Sőt, csak azért történt ez, mert Isten azt mondta, hogy ez így legyen, és ne lázadozzanak újra, hanem hagyják abba zúgolódásukat. Hasonlóképpen, mindenkit, aki bűnbánatot tanúsít és hisz Krisztusban, Isten megment az örök haláltól csupán kegyelméből, a jócselekedeteik előtt és nélkül, azért, hogy többé ne vétkezzenek, hanem harcoljanak a bűn ellen, és attól kezdve többé ne kövessenek el bűnt.⁶²

⁶² And likewise, though that the saving of Noe, and of them that were with him in the ship, through water, is a figure, that is to say an example and likeness, of baptism, as Peter maketh it, (1 Pet. iii.) yet I cannot prove baptism therewith, save describe it only. For as the ship saved them in the water through faith, in that they believed God, and as the other that would not believe Noe perished; even so baptism saveth us through the word of faith which it preacheth, when all the world of the unbelieving perish. And Paul (1 Cor. x.) maketh the sea and the cloud a figure of baptism; by which, and a thousand more, I might declare it, but not prove it. Paul also in the said place maketh the rock, out of which Moses brought water unto the children of Israel, a figure or ensample of Christ; not to prove Christ (for that were impossible,) but to describe Christ only; even as Christ himself (John iii.) borroweth a similitude or figure of the brasen serpent, to lead Nicodemus from his earthly imagination into the spiritual understanding of Christ, saying: As Moses lifted up a serpent in the wilderness, so must the Son of man be lifted up, that none that believe in him perish, but have everlasting life. By which similitude the virtue of Christ's death is better described than thou couldst declare it with a thousand words. For as those murmurers against God, as soon as they repented, were healed of their deadly wounds, through looking on the brasen serpent only, without medicine or any other help, yea, and without any other reason but that God hath said it

Érdemes kibontanunk e tipológiai szempontból gazdagon sűrített bekezdés jelentéseit! Tyndale itt a tipológia sokak által jóval később észrevett *locus classicus*-ait veszi számba: „*Most pedig titeket is megment ennek képmása (antitüposz), a keresztség, amely nem a test szennyének lemosása, hanem könyörgés Istenhez jó lelkiismeretért a feltámadt Jézus Krisztus által*” (1Pt 3, 21). „*Mindez példává (tüpoi) lett a számunkra, hogy ne kívánjunk gonosz dolgokat, amint ők kívántak*” (1Kor 10, 6). „*Mindez pedig példaképpen (tüpikoi) történt velük, és figyelmeztetésül íratott meg nekünk, akik az utolsó időkben élünk*” (1Kor 10, 11). Ugyanilyen klasszikus példa a rézkígyó tüposza (Jn 3, 14). Tyndale nemcsak megnevezi ezeket, hanem részletesen kifejti a teológiai jelentőségüket. Persze az egyházatyák számára ezek a megfeleltetések természetesek voltak,⁶³ talán Tyndale is olvasott róluk. Ugyanez elmondható a gazdag középkori tipológiai hagyományról,⁶⁴ amelynek példáit Tyndale láthatta, mégha nem is csodálta azokat.

A típusok mint jelek és ceremóniák

A tipológia és a szemiotika (a jelek tudománya) szorosan összetartozik, hiszen a tipológia is jelekkel foglalkozik. A görög szó a *semeia*; ez az, amit a zsidók kérnek Jézustól, és Ő azt mondja, hogy egyedül Jónás jele adatik nekik, ami a halálára és a feltámadására utal (Mt 12, 38–42). A tipológia egy kevésbé ismert aspektusa az ószövetségi szertartásokra vonatkozik. Pál megjegyzi, hogy az ünnepekre, az újholdra, a szombatokra árnyékként kell tekinteni, „*hiszen ezek csak árnyékai az eljövendő Krisztusnak, aki a valóság*” (Kol 2, 17). Ezt Tyndale nagyon jól érti:

Isten Izráel gyermekeinek törvényt adott Mózes által anyanyelvükön, az összes próféta az anyanyelvén írt, és az összes Zsoltár anyanyelven íródott. Krisztus így előképben jelent meg, kiabrázolja Őt a szertartásokban, találós kérdésekben, példabeszédekben és homályos próféciákban. Mi az oka annak, hogy az Ószövetség, az Újszövetséggel ellentétben, amely az Ószövetség világossága, csak homályos próféciák által jeleníti meg azt, ami az Újszövetségben nyíltan, a szemünk előtt jelenik meg?⁶⁵

Tyndale *A Szentíráshoz vezető ösvény – A Pathway into the Holy Scripture* (1531) című munkájában ad erre részben magyarázatot: a zsidók szertartásai nem igazítanak meg, ellenben azért adattak, hogy „Krisztust fessék le” a számukra:

should be so; and not to murmur again, but to leave their murmuring: even so all that repent, and believe in Christ, are saved from everlasting death, of pure grace, without, and before, their good works; and not to sin again, but to fight against sin, and henceforth to sin no more. TYNDALE 1530e, 426–427.

⁶³ DANIELOU 1960.

⁶⁴ FABINY 2016, 93–124.

⁶⁵ God gave the children of Israel a law by the hand of Moses in their mother tongue; and all the prophets wrote in their mother tongue, and all the psalms were in the mother tongue. And there was Christ but figured, and described in ceremonies, in riddles, and parables, and in dark prophecies. What is the cause that we may not have the old Testament, with the new also, which is the light of the old, and wherein is openly declared, before the eyes, that which there was darkly prophesied? TYNDALE 1528a, 144.

A zsidók a szertartásaikban keresik az igazságot, ám ők nem azért kapták ceremóniáikat Istentől, hogy megigazulást nyerjenek általuk, hanem hogy általuk Krisztust fesse eléjük, és Krisztust ismertesse meg velük.⁶⁶

A „festő” analógiája, mint valami előzetes vázlat készítése, nem ismeretlen a biblíamagyarázat történetében. Régen is ábrázolták Istent művészként: mint festő vagy szobrász, aki először egy elnagyolt vázlatot készít, „árnyékként”, amelyet a kép realitása által tölt be. Az elképzelés már az egyházatyáknál is felbukkan, de talán Kálvinnál a legszembetűnőbb, aki a Zsid 10, 1 (*„a törvényben az eljövendő dolgok árnyéka van”*) magyarázatában azt írja, hogy a szerző „a hasonlatot a festőművészet köréből vette... Ugyanis a festők, mielőtt az ecsettel az eleven színeket felraknák, szénnel vázolni szokták, amit kifejezni szándékoznak”.⁶⁷

Tyndale a Mózes második könyvéhez írt előszavában is használja a fény és árnyék képét úgy, mint a gyerekkorból a felnőttkorba való átmenetet. Leírja, hogy a szertartások célja a Krisztusban való beteljesedés. Azt is hozzáfűzi, hogy ezek a szertartások a választottaknak adattak, hogy megőrizték elméjüket a pogányok bálványimádásától:

Értsd meg, hogy a szertartásokat, az áldozatbemutatókat és a sátoros ünnepet – azok minden dicsőségét és pompáját beleértve – Isten nemcsak megengedte, de el is rendelte, hogy az embereket Mózes árnyékában és az Ószövetség éjszakájában vezesse, amíg Krisztus világossága és az Újszövetség napja el nem jön. Amiképpen a gyermekek is mesevilágban élnek mindaddig, amíg a felnőttkor érettsége el nem érkezik. És mindezt azért tette Isten, hogy a bálványimádástól távol tartsa őket.⁶⁸

A Mózes harmadik könyvéhez írt előszóban foglalkozik Tyndale a szertartások és áldozatok jelentésével és jelentőségével. Tyndale szerint az ószövetségi ceremóniák olyanok, mint az „ábécé”, a „tej”, a „felhő”, az „árnyék”, vagy a „gyermekkor”, amelyek be- vagy kiteljesedése majd később következik be.

Azokat a szertartásokat, melyeket ebben a könyvben írok le, főképpen Isten rendelte el, amiképpen már mondtam a Mózes második könyvéhez (Kivonulás könyve; Exodus) írt előszó végén, hogy Izráel népe szüntelenül ezekről gondolkodjon. (...) Ezek a szertartások olyanok voltak a számukra, mint az ábécé – meg kellett tanulniuk helyesen leírni és elolvasni őket, vagy olyanok, mint a dajka által tejjel és kásával táplált csecsemők, akikhez a dajka saját képességeik szerint beszél, és úgy gügyögi el nekik a szavakat, ahogyan az

⁶⁶ The Jews seek righteousness in their ceremonies, which God gave unto them, not for to justify, but to describe and paint Christ unto them. TYNDALE 2005, 28–29.

⁶⁷ KÁLVIN 2010, 166.

⁶⁸ Of the ceremonies, sacrifices, and tabernacle, with all his glory and pomp, understand that they were not permitted only, but also commanded of God; to lead the people in the shadows of Moses and night of the old testament, until the light of Christ and day of the new testament were come: as children are led in the fantasies of youth, until the discretion of man's age be come upon them. And all was done to keep them from idolatry. TYNDALE 1530a, 414; TYNDALE 1530b, 86.

ilyen korban lévő babák és gyerekek kiejthetik. Mert mindenki, aki Krisztus előtt élt, a világ csecsemő- és gyermekkorában élt, és a Napot ők csak felhőn keresztül észlelték, amelyet mi most már tisztán látunk. Nekik csak halovány és homályos elképzeléseik voltak Krisztusról, miképpen a gyermekeknek van a férfiak tetteiről. Néhány próféta volt csak kivétel, akik kiábrázolták Őt áldozatbemutatókon és szertartásokon, hasonlatokban, találós kérdésekben, példabeszédekben, valamint homályos és különös nyelven. Egészen felnőttkorukig történt ez, amikor Isten megmutatta Őt nyíltan az egész világnak, és az árnyékból és a felhő-eltakarta világosságból kivezette őket; a pogányokat pedig teljesen vak tudatlanságukból és halott álmaikból.⁶⁹

A szertartásokat Tyndale jeleknek („tokens”) és „alkuknak” („bargains”) hívja, és a szokásos „árnyék-metaforát” néhány családi képre való hivatkozással kapcsolja össze:

És úgy tűnik el az árny a világosság eljövételével, mint ahogy a szertartások és áldozatbemutatók is Krisztus eljövételével. Ezek a továbbiakban nem kevésbé szükségesek, mint amennyire szükséges egy jel, mely arra az alkura emlékeztet, amely már megköttetett. És bár nyilvánvalóan gyermetegnek tűnnek, mégsem teljesen értelmetlenek, akár csak a játékbabák és az a számtalan csecsebecse sem teljesen fölösleges, amelyeket az anyák kisgyermeküknek megengednek.⁷⁰

Miért rendelte el Isten ezeket a szertartásokat? Tyndale válasza az, hogy a szavaknál többet mutatnak a képek, s nem fél használni a „színpad” metaforáját sem ebben a szövegkörnyezetben:

Mert a hasonlatok nagyobb hatékonysággal és erővel bírnak, mint a puszta szavak; az ember elméjét a dolog lényege, veleje és lelki megértése felé terelik minden elképzelhető szónál hatékonyabban. Bár minden szertartás

⁶⁹ The ceremonies which are described in the book following were chiefly ordained of God (as I said in the end of the prologue upon Exodus,) to occupy the minds of that people the Israelites, and to keep them from serving of God after the imagination of their own blind zeal and good intent; that their consciences might be stablished, and they sure that they pleased God therein; which were impossible, if a man did of his own head that which was not commanded of God, nor depended of any appointment made between him and God. Such ceremonies were unto them as an ABC, to learn to spell and read; and as a nurse, to feed them with milk and pap, and to speak unto them after their own capacity, and to lisp the words unto them, according as the babes and children of that age might sound them again. For all that were before Christ were in the infancy and childhood of the world, and saw that sun, which we see openly, but through a cloud, and had but feeble and weak imaginations of Christ, as children have of men's deeds, a few prophets except, which yet described him unto others in sacrifices and ceremonies, likenesses, riddles, proverbs, and dark and strange speaking, until the full age were come, that God would shew him openly unto the whole world, and deliver them from their shadows and cloud-light, and the heathen out of their dead sleep of stark blind ignorance. TYNDALE 1530e, 421; TYNDALE 1530b, 145.

⁷⁰ And as the shadow vanisheth away at the coming of the light, even so do the ceremonies and sacrifices at the coming of Christ; and are henceforth no more necessary than a token left in remembrance of a bargain is necessary when the bargain is fulfilled. And though they seem plain childish, yet they be not altogether fruitless; as the puppets and twenty manner of trifles, which mothers permit unto their young children, be not all in vain. TYNDALE 1530e, 421; TYNDALE 1530b, 145.

és áldozatbemutatás olyan, mintha Krisztus csillagfényét vetítené előre, néhány szertartás azonban olyan, mintha fényes nappal lenne, röviddel napfelkelte előtt. Ezek ugyanis az Ő halálának körülményeit és érdemét annyira világosan fejezik ki, mintha szenvedését kőpadon vagy színpadon mutatnánk be az emberek szeme láttára. Így a bűnbak, a rézkígyó, a táboron kívül elégetett bika (3Móz 4, 12), a páskabarány, és így tovább.⁷¹

Ez a dramaturgiai, drámai szimbolika az ószövetségi szertartások és ceremóniák kapcsán rendkívül eredeti. Ahogy előbb Isten volt a „művész”, a „festő”, most Ő a nagy „dramaturg”, aki megrendezi a némajátékot a verbális performanciát megelőzően. Jól ismert ez a dramaturgiából, például Shakespeare *Hamletjéből*.⁷²

Tyndale úgy vélte, hogy Isten előre megmondta Mózesnek Krisztus halálát és feltámadását, és ezért rendelte el, hogy a szertartások előrevetítsék ezeket az eseményeket:

Isten már előre megmutatta Mózesnek Krisztus titkait és halálának módját, és megparancsolta neki, hogy ezeket rendelje el számukra hitünk megerősítésére, ami most már számunkra napvilágra jött. És azt is hiszem, hogy a prófétákat, akik Mózes követék, hogy megerősítsék próféciait és megőrizték tanítását Krisztus eljöveteleig, ugyanezen dolgokkal ösztönözte, hogy még buzgóbban kutassák Krisztus titkait.⁷³

Tyndale megpróbálja elkerülni a jelek babonás magyarázatát, amelyeket tokenek nevez, hogy arra figyelmeztesse az embereket, hogy egyedül Isten kegyelme menti meg őket, nem pedig maga a megfogható jel. Ez hasznos tanítás az emberek számára, hogy megértsék az úrvacsora szentségét:

Így például mikor az angyal lesújtott az egyiptomiakra, nem a bárány vére mentette meg a zsidókat Egyiptomban, hanem Isten könyörületessége és igazságossága, ami által ez a vér jelként és emlékeztetőként szolgált, hogy felkeltse hitüket.⁷⁴

⁷¹ And though also that all the ceremonies and sacrifices have, as it were, a star-light of Christ, yet some there be that have, as it were, the light of the broad day, a little before the sun-rising; and express him, and the circumstances and virtue of his death so plainly, as if we should play his passion on a scaffold, or in a stage play, openly before the eyes of the people; as the scape-goat, the brazen serpent, the ox burnt without the host, the passover lamb, &c.: insomuch that I am fully persuaded, and cannot but believe, that God had shewed Moses the secrets of Christ, and the very manner of his death beforehand, and commanded him to ordain them for the confirmation of our faith, which are now in the clear day-light. TYNDALE 1530e, 422; TYNDALE 1530b, 145.

⁷² MEHL 2011.

⁷³ [T]hat God had shewed Moses the secrets of Christ, and the very manner of his death beforehand, and commanded him to ordain them for the confirmation of our faith, which are now in the clear day-light. And I believe also that the prophets, which followed Moses to confirm his prophecies, and to maintain his doctrine unto Christ's coming, were moved by such things to search farther of Christ's secrets. TYNDALE 1530e, 422; TYNDALE 1530b, 149.

⁷⁴ As for example: it was not the blood of the lamb that saved them in Egypt, when the angel smote the Egyptians, but the mercy of God and his truth, whereof that blood was a token and remembrance, to stir up their faith withal. TYNDALE 1530e, 423.

Ezzel szemben, Tyndale figyelmezteti az olvasóit, hogy ne rosszul használják a logikájukat. Azt javasolja, hogy a Bibliát ne csak előretekinthető, hanem visszatekinthető módon értsük. Nem a körülmetélkedés miatt kell megkeresztelkednünk, hanem a keresztség felől értjük meg, miért volt szükség a körülmetélkedésre.

Így ha van egy egyértelmű szövegem Krisztustól és az apostoloktól, hogy miként kell keresztelkednem, akkor kölcsönözhetek egy példát a körülmetélkedésről, hogy kifejezzem a keresztség természetét, erejét és gyümölcsét vagy hatását.⁷⁵

Csak Krisztus világosságában ismerhetem fel azt például, hogy a körülmetélkedés a keresztségem szimbóluma volt: amint a körülmetélés jel volt, amely azt igazolta a zsidók számára, hogy Isten kegyelmébe fogadta őket, és megbocsátotta a bűneiket, hasonlóképpen a keresztség is azt igazolja számunkra, hogy megmosattunk Krisztus vérében, és Isten kegyelmébe fogadott minket Őérette.

Csak visszatekinthetően érthetjük meg, hogy az özönvíz és Noé bárkája keresztségünk árnyéka, amint azt az 1Péter 3 mondja. Pál apostol a szikla (1Kor 10, 4b), Krisztus pedig a rézkígyó képét használja (Jn 3, 14), hogy illusztrálja velük a mi megváltásunkat. Ezek a hasonlatok sokkal jobban írják le Krisztus halálát ezer szónál is.⁷⁶

Krisztus az, aki egyesíti és mintegy Önmagába sűríti ezeket a típusokat és szimbólumokat: Ő a felajánló és a felajánlott is. Hasonlóképpen Mózes harmadik könyvének szertartásaival sem lehet semmit sem bizonyítani, csupán leírni és megvallani, hogy Krisztus halála által bűneink eltöröltetnek. Mert Krisztus maga Áron, és mindenki, aki áldozatot mutat be, hogy a bűntől megszabaduljunk, Áron fiainak tekinthető. És Krisztus mindenfajta áldozat, amelyet felajánlanak: Ő az „ökör”, a „juh”, a „kecske”, a „kecskegida” és a „bárány”. Ő a táboron kívül elégetett bika (3Móz 4, 12) is, a bűnbak, amely az emberek minden bűnét a pusztába vitte. Mert amint az emberek megtisztultak beszennyezettségüktől az áldozatok vére által, Krisztus ugyanúgy tisztít meg bennünket saját vérével az örök haláltól.⁷⁷

Láttuk korábban, hogy Tyndale mennyire jól ismeri az allegóriák paradox és megtévesztő természetét. Éppúgy lehet őket használni, mint kihasználni. Tudja,

⁷⁵ As when I have a clear text of Christ and the apostles, that I must be baptized, then I may borrow an example of circumcision to express the nature, power, and fruit, or effect of baptism. TYNDALE 1530e, 426; TYNDALE 1530b, 148.

⁷⁶ By which similitude the virtue of Christ's death is better described than thou couldest declare it with a thousand words. TYNDALE 1530e, 426–7; TYNDALE 1530b, 149.

⁷⁷ And though also that all the ceremonies and sacrifices have, as it were, a star-light of Christ, yet some there be that have, as it were, the light of the broad day, a little before the sun-rising; and express him, and the circumstances and virtue of his death so plainly, as if we should play his passion on a scaffold, or in a stage play, openly before the eyes of the people; as the scape-goat, the brazen serpent, the ox burnt without the host, the passover lamb, &c.: insomuch that I am fully persuaded, and cannot but believe, that God had shewed Moses the secrets of Christ, and the very manner of his death beforehand, and commanded him to ordain them for the confirmation of our faith, which are now in the clear day-light. TYNDALE 1530e, 422; TYNDALE 1530b, 146.

hogy a szöveg allegorizálása eltorzítja annak eredeti jelentését, ennek ellenére, megvan az ereje, hogy az események jelentését sokkal pregnansabban vesse az olvasók eszébe a szavaknál.

Óvakodj az allegóriáktól, mert nincs még olyan tetszetős és alkalmas dolog a félrevezetésre, mint az allegória; nincs a világon ravaszabb és veszedelmesebb dolog, mint az allegória arra, hogy meggyőzzenek egy hamis ügyről. Ugyanakkor nincs jobb, alkalmasabb vagy nagyszerűbb dolog, amely által az ember megérthet dolgokat, mint az allegória. Mert az allegóriák élesítik az elmét, és a bölcsességet belevésik, hogy tartósan ott maradjon, ahol a puszta szavak az egyik fülön be-, a másikon kimennek. Sokkal jobban meg lehet érteni, ha azt mondod, hogy *Minden áldozatodat sóval mutasd be* (3Móz 2, 13b), mint azt a mondatot, hogy 'Minden tettedet megfontoltan vidd végbe', és ha megérted, jobban eltalál és elevedbe vág, mint a szavak szaporítása.⁷⁸

Az Antikrisztus mint típus

A *The Parable of the Wicked Mammon* (A hamis sáfár példázata; 1528) című munkájában Tyndale az Antikrisztust tipologikusan vagy spirituálisan érti. Számára ez azt jelenti, hogy az Antikrisztus nem azonos egy vagy több különböző konkrét történelmi személlyel, hanem egy ravasz, nehezen megfogható lelki hatalom, amely mindig Krisztus ellen munkálkodik:

Az Antikrisztus nem egy külsődleges dolog, azaz nem egy olyan ember, aki hirtelen csodákkal jelenik meg, ahogy atyáink beszéltek róla. Bizony nem, hiszen az Antikrisztus lelki dolog. Annyi mondható el róla, hogy Krisztus ellen van, azaz olyan ember, aki hamis tanítást hirdet, Krisztussal ellentétesen. Az Antikrisztus jelen volt az Ószövetségben, és harcolt a prófétákkal, és jelen volt Krisztus és az apostolok idején is, amint arról János leveiben, továbbá Pál Korinthusiakhoz, valamint Galátákhoz írt, és egyéb leveleiben olvashatsz. Az Antikrisztus most is jelen van, és ki fog – nem kétkem – tartani a világ végéig. Az ő természete azonban olyan (amikor Isten szavával szólítják meg és győzik le), hogy egy időre eltűnik a színről, álcázza magát, majd új névvel és új külsővel jelenjen meg.⁷⁹

⁷⁸ [B]eware of allegories; for there is not a more handsome or apt thing to beguile withal than an allegory; nor a more subtle and pestilent thing in the world to persuade a false matter, than an allegory. And contrariwise; there is not a better, vehementer, or mightier thing to make a man understand withal, than an allegory. For allegories make a man quick-witted, and print wisdom in him, and make it to abide, where bare words go but in at the one ear, and out at the other. And this, with such like sayings: 'Put salt to all your sacrifices,' instead of this sentence, 'Do all your deeds with discretion,' greeteth and biteth (if it be understood) more than plain words. TYNDALE 1530e, 428; TYNDALE 1530b, 150.

⁷⁹ Mark this also above all things, that Antichrist is not an outward thing, that is to say, a man that should suddenly appear with wonders, as our fathers talked of him. No, verily; for Antichrist is a spiritual thing; and is as much to say as, against Christ; that is, one that preacheth false doctrine, contrary to Christ. Antichrist was in the Old testament, and fought with the prophets; he was also in the time of Christ and the apostles, as thou readest in the epistles of John, and of Paul to the

Szövetségteológia mint a tipológia alapja

Láttuk, Tyndale hogyan kötötte össze a jelet a szövetséggel, mindvégig hangsúlyozva, hogy a szövetség az, amely megigazít és üdvözít, nem pedig a jel. A Mózes első könyvéhez írt előszavának végén a „testamentum” szó magyarázatánál ő azt úgy határozza meg, mint „az Isten és ember között létrejött szövetséget” (amit egyszer „covenant”-nek, máskor „appointment”-nek nevez) és „Isten ígéreteit”. A szentséget pedig olyan jelként értelmezi, amely az ilyen szövetséget és ígéreteket szimbolizálja (szivárvány, körülmetélés, keresztség).⁸⁰

Robert Williams helyesen mutatott rá, hogy Zwingli volt az, aki a szentséget a szövetség jeleként (*Verpflichtungszeichen*) hangsúlyozta. Fontosnak találja elmondani, hogy külső jelként értelmezve a keresztséget, Tyndale valóban elmozdult Luther teológiájától egy olyan teológia irányába, amely feltűnően hasonló a Rajna-vidéki reformátorokéhoz, különösen Zwingliéhoz és Buceréhoz.⁸¹ Tyndale ezt az analógia vonatkozásában érti: míg a régi szövetség jelei a körülmetélés és a Pészach voltak, az új szövetség jelei, amelyek a mi megváltásunk miatt lettek megírva Krisztus vére által, a keresztség és az úrvacsora.⁸² A szentségeket tehát Tyndale tipologikusan fogja fel és értelmezi. Itt az analógia elve van érvényben. Isten rendíthetetlen és nem változik, de kész megújítani szövetségét. Michael McGiffert szerint William Clebsch tévedett, amikor egyoldalúan látta az „etikai tartalmat és a törvényeskedő” hangnemet Tyndale szövetségtanában, és elhanyagolta C. S. Lewis kitűnő élelátását, mely szerint Tyndale számára az evangélium célja az, hogy kiszabadítson minket a moralitásból.⁸³ Azt állítva, hogy Tyndale-t a szövetségteológia egyik szerzőjeként látszólag elhanyagolták, McGiffert rámutat az Isten ígéreteibe vetett gyermeki bizalomra, ami Tyndale-nél központi motívum a szövetségről: „A szövetség feltételei rögzítik az Isten és ember közötti feltételeket, melyek olyan

Corinthians and Galatians, and other epistles. Antichrist is now, and shall (I doubt not) endure till the world's end. But his nature is (when he is uttered, and overcome with the word of God) to go out of the play for a season, and to disguise himself, and then to come in again with a new name and new raiment. TYNDALE 1528c, 42.

⁸⁰ TESTAMENT; that is, an appointment made between God and man, and God's promises. And sacrament is a sign representing such appointment and promises; as the rainbow representeth the promise made to Noe, that God will no more drown the world. And circumcision representeth the promises of God to Abraham, on the one side; and that Abraham and his seed should circumcise, and cut off the lusts of their flesh, on the other side, to walk in the ways of the Lord: as baptism, which is come in the room thereof, now signifieth on the one side, how that all that repent and believe are washed in Christ's blood; and on the other side, how that the same must quench and drown the lusts of the flesh, to follow the steps of Christ. TYNDALE 1530e, 409; TYNDALE 1530b, 82.

⁸¹ WILLIAMS 1975, 121–139. Idézet 171. Clebsch képviselte azt a nézetet, hogy Tyndale elmozdult Luther tanaitól a svájciak irányába (CLEBSCH 1964), Werrell szerint Tyndale mindvégig következetes, eredeti teológiát képviselt, s nem tekinthető Luther tanítványának (WERRELL 2006 és WERRELL 2015).

⁸² Erről részletesebben a Frith-t bemutató fejezetben lesz szó.

⁸³ CLEBSCH 1964, 154; LEWIS 1954, 186. idézi MCGIFFERT 1981, 171.

szorosan és hűen kötik őket, hogy ennek hűségese, végső megnyilvánulása Tyndale számára a mártíromság lesz.”⁸⁴

Spirituális látásmód és a tipológiai gondolkodás

Az újszövetségi tipológiára vonatkozó legfontosabb modern szakkönyv még mindig Leonhard Goppelt *Typos* című munkája, melyet először 1939-ben adtak ki.⁸⁵ Pál apostol tipológia használata alapján Goppelt azt hangsúlyozta, hogy az nem egy „hermeneutikai módszer”, hanem egy „lelki megközelítés”, „spirituális szemlélet” („*pneumatische Betrachtungsweise*”), „amely feltárja az Isten üdvözítő tervében elrendelt kapcsolatot Isten és ember ószövetségi, illetve újszövetségi viszonya között.”⁸⁶

Az irodalomkritikus Eric Auerbach hasonlóképpen írt a figurális értelmezésről szóló definíciójában:

A figurális értelmezés két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, melyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválik egymástól, de mint valódi történés vagy személy, mind a kettő az idődimenzióon belül van... mind a kettő benne foglaltatik az élő történelem hömpölygő áradatában, és csak maga a megértés – *intellectus spiritualis* – a szellemi aktus, melynek mindkét pólussal kapcsolatban a múltbeli, jelen idejű vagy jövőbeli történés adott vagy remélt anyagával kell foglalkoznia...⁸⁷

Tyndale számára a tipológia végeredményben ugyanaz, mint amit Goppelt és Auerbach megfogalmazott: lelki megértés. Számára a Szentlélek szerepe a megértés nélkülözhetetlen aspektusa. Láttuk, hogy Tyndale-nek a literális értelem lelki értelem, mivel Isten szavai lelkiek.

Ahol van Lélek, ott van érzés, mert a Lélek által érzünk mindent. Ahol nincs Lélek, ott nincs érzés sem, csak hiábavaló vélemény vagy képzelgés.⁸⁸

Az *Obedience*-ben egyértelművé teszi, hogy Isten Lelke a valódi segítség a megértésben:

⁸⁴ The conditions of covenant set forth the terms between God and man, knotting them in a bond so tight and true as to make martyrdom, for Tyndale, the right last demonstration of fidelity. McGIFFERT 1981, 181.

⁸⁵ GOPPELT 1982.

⁸⁶ GOPPELT 1982, 223.

⁸⁷ AUERBACH 1998, 43; idézi FABINY 2016a, 40. A szakasz majdnem szó szerinti idézet Auerbach *Mimesis* című könyvének magyar kiadásából: AUERBACH 1985, 73.

⁸⁸ Where the spirit is, there is feeling; for the Spirit maketh us feel all things. Where the Spirit is not, there is no feeling; but a vain opinion or imagination. TYNDALE 1528c, 78.

A Szentírás sok dologról úgy beszél, mint a világ, mégsem lehet világi módon érteni azokat, hanem lelkileg, sőt egyedül Isten Lelke érti meg őket, és ahol Ő nincs jelen, ott a Szentírás megértése sem lehetséges, hanem csak gyümölcstelen érveléssel és a szavakon való civódással van dolgunk... Mert a Lélek nélkül lehetetlen megérteni azokat.⁸⁹

Tyndale kedvenc bibliai szakasza a Korinthusiakhoz írt első levél volt, azon belül is az a rész, amikor Pál szembeállítja a testi („natural”) embert a lelki emberrel, a természetes („natural”) megértést a lelki megértéssel (1Kor 2). Idézzük fel, hogyan magyarázza ezt a rész az *Answer Unto Sir Thomas Mores Dialogue* (Felelet Morus Tamás Párbeszédére; 1531) kezdetén.

Ugyanakkor azt mondja Pál a Korinthusiakhoz írt első levelének második fejezetében, hogy a testi ember, aki nem született újjá, és Isten Lelke nem teremtette újjá, legyen akármilyen nagy filozófus is, akármennyire jónak tűnjön is a törvény szerint, akármennyire is ismerje a Szentírást, ahogy a farizeusok között vannak példánk erre, mégsem értheti meg Isten Lelkének dolgait. Ám azt mondja: *A lelki ember azonban mindent megítél, mert a Lélek mindent megvizsgál, még Isten mélységeit is* (1Kor 2, 15a.10b). Bármit is parancsol Isten, hogy tegye meg, soha semmit nem ad fel, amíg el nem jut a mélyére, a lényeghez, az élőkhöz, az élethez, a lélekhez, a velejéhez, és a fő okához, és mindent megítél.⁹⁰

Tipológia mint posztfiguráció

Ahogy Krisztus az Írások magyarázójaként „kiásta a farizeusok kovászával eltömített Ábrahám kútjait”, Tyndale önmagát látta úgy, hogy ő most Krisztus típusának betöltője, antitípusa. Ahogy Krisztus megtisztította Isten beszédét a farizeusok kovászából, neki másfél évezreddel később a Krisztus evangéliumát kell megtisztítania a pápisták kovászából.

Elhatároztam, hogy elmagyarázom ezt az evangéliumot és az Újszövetség bizonyos egyéb helyeit, és (mindaddig, amíg Isten kegyelmét adja nekem) a Szentírást a helyes értelméhez juttatom, és újra kiásom Ábrahám kútjait,

⁸⁹ [T]he scripture speaketh many things as the world speaketh; but they may not be worldly understood, but ghostly and spiritually: yea, the Spirit of God only understandeth them; and where he is not, there is not the understanding of the scripture, but unfruitful disputing and brawling about words... For without the Spirit it is impossible to understand them. TYNDALE 1528c, 88.

⁹⁰ And this same it is that Paul saith in the second of the first epistle to the Corinthians, how that the natural man that is not born again, and created anew with the Spirit of God, be he never so great a philosopher, never so well seen in the law, never so sore studied in the scripture, as we have ensamples in the Pharisees, yet he cannot understand the things of the Spirit of God. But saith he, The spiritual judgeth all things, and his spirit searcheth the deep secrets of God; so that whatsoever God commandeth him to do, he never leaveth searching till he come at the bottom, the pith, the quick, the life, the spirit, the marrow, and very cause why, and judgeth all thing. TYNDALE 1531a, 6; TYNDALE 1531b, 5.

és megtisztítom őket a világi bölcsesség sarától, amellyel ezek a filiszteusok eltömítették azokat.⁹¹

Tyndale önmagát is a bibliai Izsák vagy Krisztus beteljesedésének, „betöltődésének” látta. Ez csak első látásra tűnik megbotránkoztató hübrisznek. Valójában minden keresztény vallja, hogy „Krisztusból való”, tehát „krisztusi”. Pál apostollal szólva a Krisztusból való embernek be „kell töltenie a Krisztus törvényét” („*töltésétek be Krisztus törvényét*” ἡναπληρώσατε τὸν νόμον τοῦ χριστοῦ Gal 6, 2). A hegyi beszédről és a mártíriumról szóló fejezetekben majd közelebbről látjuk, mit jelent a posztfiguralitás, miért „töltheti be” a bibliai típusokat saját életében az egyén.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Tyndale reformátor társaihoz hasonlóan látványosan szakított a középkori négyes értelemmel, elsődlegesnek tartotta a szöveg „horgonyát”, a literális értelmet, amely elutasítja a szövegre erőltetett allegorikus jelentést, ám ha az allegória nem mond ellen a szó szerinti értelemnek, akkor alkalmilag megengedhetőnek vélte. A felvilágosodást követő későbbi gyakorlattal szemben Tyndale nem az eredeti (*sensus originalis*), hanem a teológiai értelmet tekintette a literális értelemnek. Számára a Biblia alapvetően prófécia is volt (a *sensus litteralis* és a *sensus propheticus* egybeesett), a *sensus spiritualis* nem „felette”, hanem „benne” volt a *sensus litteralis*-ban, nem a betű felett, hanem a betűben volt a lelki értelem, mint azt Luther is sokszor hangsúlyozta. Hermeneutikájában a „szöveg folyamata” terminusának bevezetésével John Frith-szel együtt eredeti dinamikus hermeneutikát képviselt: szerintük a szöveg mindvégig mozgásban van, ami elvezet Krisztusig. Noha ellenfeleivel szemben elfogadhatatlan plebejus hangot is képviselt és sokszor túlzásokba is esett, a legtöbb reformátorhoz hasonlóan Tyndale nemcsak megértette a Szentírás figurális vagy tipológiai beszédmódját és logikáját, hanem önmaga Isten által elrendelt misszióját is a tipológiai elképzelések iránytűje segítségével értelmezte. A reformátorok számára a Biblia nemcsak Isten akaratáról vagy tervéről szóló kinyilatkoztatás volt csupán, hanem arról a korról is, amelyben éltek.

⁹¹ I have taken in hand to expound this gospel, and certain other places of the new Testament; and (as far forth as God shall lend me grace) to bring the scripture unto the right sense, and to dig again the wells of Abraham, and to purge and cleanse them of the earth of worldly wisdom, wherewith these Philistines have stopped them. TYNDALE 1528c, 46.

5.

FERTELMES ERETNEK „ÚJÍTÓSDI”?

Az „Írás vagy egyház?” című fejezetünk végén láttuk, hogy Morus és Tyndale vitájában a katolikusok és reformátorok¹ egymásról alkotott véleménye markáns képekben nyilvánult meg: az egyik fél a másikat kárhozatra méltó eretneknek („heretics”), a másik fél pedig az elsőt álszent képmutatónak („hypocrites”), de végeredményben ugyanúgy eretneknek tartotta. Ebben a fejezetben az eretnekség fogalmát járjuk körül, majd ugyanezt Morus és Tyndale vitájában vizsgáljuk meg.

Eretnekség és ortodoxia

A modern korban az „eretnek” szót anakronisztikusnak tartják, aminek ráadásul negatív konnotációja van: az eretnekeket általában üldözötteknek, az igaz tanítást (ortodoxiát) képviselőket pedig üldözőknek látják. A dogmatikától idegenkedik a modern ember, azt ugyanis a tételes gondolkodásnak, az emberi szabadságot és a kritikus látásmódot korlátozó, szemellenzős magatartásnak tekinti.

A klasszikus keresztény teológia azonban biblikus alapon beszél az „egészséges” tanításról / tudományról, és az attól való elhajlásról (2Pét 2, 1; Titus 3, 10; 2 Tim 4, 3 stb.).² A hit megvallásából születik a tanítás, a tanításból pedig a dogmatika. Mind a hitvallás, mind a dogmatika közösséget feltételez, s a közösség egyetértésétől (*sensus communis*), a közösség hitétől (*sensus fidelii*) való eltérésre „őrállóként” ügyel. A közösség „őrállójának” a tiszta tanításra ugyanúgy kell ügyelnie, mint egy sebésznek, aki nem tévesztheti el a vágást, vagy egy zenésznek, aki nem tévesztheti el a hangot, mert egyébként végzetes lehetne egy sebészi beavatkozás, vagy tönkremehetne egy koncert. Hasonlóképpen a teológiában, az egyház tanításában a „másképp tanítás” (heterodoxia), a tiszta tanítástól való eltérés nemcsak eltorzíthatja, hanem le is rombolhatja a közösség hitét. Az eretnekségre, a herézisre általában az egyház hitvallása a válasz.

¹ Újabban a szakirodalomban a korai reformátorokra az evangelical kifejezést használják.

² lesznek hamis tanítók (ψευδοδιδασκαλοι), a kik veszedelmes eretnekségeket (αρνοουμενοι) fognak becsempészni. 2Pét 2, 1; Az eretnek embereket (αιρετικων ανθρωπων) egy vagy két intés után kerülöd, tudván, hogy az ilyen romlott, és vétkezik, önmaga is kárhoztatván magát. Tit 3, 10–11; Mert lesz idő, amikor az egészséges tudományt (υγιαינוύσης διδασκαλίας) el nem szenvedik, hanem a saját kívánságaik szerint gyűjtenek maguknak tanítókat, mert viszket a fülök. És az igazságtól elfordítják az ő fülüket és a mesékhez oda fordulnak. 2Tim 4, 3–4

„Hitvallásra akkor kerül sor, amikor a keresztény közösség hite konfrontálódik vagy megkérdőjeleződik akár belülről, vagy kívülről a hitetlenség, a babona vagy az eretnekség által”.³ Ez nemcsak az egyház tanításában van így, hanem már az Ószövetség kultikus nyelvhasználatában is megjelenik a romlás, a betegség, a beszennyeződés, a fertőzés képe.

Nézzük meg az eretnekség néhány definícióját! Szent Jeromos így fogalmaz: „Az »eretnekség« görög szó, amely ’választást’ jelent, s arra vonatkozik, hogy azt a tudományt választjuk, amely nekünk jobban megfelel. Mindaz, aki a Szentírást nem annak szerzője, a Szentlélek által szándékolt értelem szerint olvassa, akkor is eretneknek tekintendő, ha az egyházat nem hagyta el, hiszen a rosszabb részt, nevezetesen a test cselekedeteit választotta.”⁴ „A herézis a keresztyén hit olyan alakja, amely formailag tagadhatatlanul keresztyén; Jézusról, egyházzól, üdvről beszél, de nem tudja, nem akarja megérteni azt a hittartalmat, amely a keresztyén formákban van.”⁵ Mind az úgynevezett eretnekek, mind az úgynevezett ortodoxok „hitvallóknak” tekintik magukat, a fellépésüket pedig hitvallási helyzetnek, *status confessionis*-nak.

Ebből a szempontból mindegy, hogy egy személy vagy csoport fellépése tiltakozás-e egy eltorzultnak vélt, több évszázados hagyománnyal szemben, vagy egy közösség, illetve annak képviselője lát a közösség tanítását veszélyeztető eltorzulást az egyén tanításában. Mindkettőt egyformán az aggodás, a nyugtalan-ság, a harag, a *furor theologicus* motiválja. Mindkettő saját magában látja az igaz tanítás képviselőjét, a másokban pedig az eretneket. Az ilyen *furor theologicus*-ok összezsapásából születik a hitvita. Néhány mai teológust idézve elmondhatjuk, hogy az eretnekség „a keresztény hitnek az a formája, amely, ha nem is tudatos tervezés, hanem saját természetének következtében a keresztény hit lényegének szubvertálásához, destabilizálásához vagy egyenesen lerombolásához vezet.”⁶

David Loewenstein a *Treacherous Faith. The Specter of Heresy in Early Modern English Literature and Culture* (A hit elárulása. Az eretnekség uralma a korai modern angol irodalomban és kultúrában) című könyvének első fejezete a vallásos démonizációról, az eretnekellenes polémiáról és részben Morus Tamásról szól. Loewenstein megállapítja, hogy Morus az evangéliumi keresztényeket olyan felforgató eretnekeként démonizálja, mint akiknek megtévesztő retorikáját és újítódsi tanítását a gőg vezérli, ami pedig az első a hét főbűn között.⁷ Ez a

³ BARTH 2004, 78–9.

⁴ Idézi: BAGCHI 1997, 264: 'Heresy' come from the Greek word meaning choice, and refers to the choosing of whatever discipline one thinks better. Whoever therefore understands Scripture in any other sense than that demanded by the Holy Spirit, by whom it was written, even though he has not left the church, may nevertheless be called a heretic, because he has chosen that which is worse, namely the works of the flesh.

⁵ TÖRÖK 2006, 39.

⁶ [H]eresy is best seen as a form of Christian belief that, more by accident than by design, ultimately ends up subverting, destabilizing, or even destroying the core of Christian faith. McGRATH 2009, 11–12.

⁷ [I]n demonizing evangelicals ... develops the association of menacing heretics with seductive theatricalism... the monstrous threat to Christian society and individuals posed by newfangled

paranoia, Loewenstein szerint, „olyan, mint a félelem és hisztéria légköre, melyet a kommunizmus terjedésének félelme okozott a huszadik század során”.⁸

Morus először egy Luther ellenes könyvet adott ki álneven latinul *Responsio ad Lutherum* címmel, amely 1523-ban jelent meg.⁹ 1528 márciusában azonban Cuthbert Tunstall (1474–1559), a londoni püspök engedélyt adott Morusnak, aki akkoriban már a Lancasteri Hercegség kancellárja volt, hogy angolul írt eretnek könyveket olvasson, és megbízta, hogy azokról a népnyelven írjon bírálatot. Ennek eredményeként született meg a *Dialogue Concerning Heresies*, amely 1529 júniusában jelent meg Morus sógora, John Rastell támogatásával. 1531-ben John Rastell fia, William Rastell publikálta újra. Huszonhat évvel később, 1557-ben a William Rastell felügyelte angol nyelvű Morus-írások fíliókiadásának részeként napvilágot látott. A kritikai kiadás 1981-ben¹⁰ jelent meg; a 2006-ban megjelent modern helyesírású változat Mary Gottshalk gondozásában.¹¹

A *Dialogue Concerning Heresies* szellemes, humanista remekmű Morus *Utópia* című írásának stílusában, amelyet C. S. Lewis „nagy platóni párbeszédnek” nevezett, „talán a legjobbnak, amely angolul valaha is megjelent”.¹² A Yale kritikai kiadás egyik szerkesztője azonban „polemikus labirintusként”¹³ írja le.

Morus a következőképpen definiálja az „eretnekség” fogalmát a *Dialogue*-ban:

[A]z eretnekség egy szekta és mellékút, amelyet a megkeresztelkedett, és keresztény nevet viselő, közös hitet valló emberek követnek az egyház által mutatott útról letérve.¹⁴

Morus az eretnekséget vadállatiasságnak, járványnak, pestisnek, fertőzésnek, „újítósdinak” („newfangledness”)¹⁵, lázító erőszakosságnak, szennynek, sőt magukat az eretnekeket ugató és harapó kutyaáknak tekintette. Morus meg volt győződve arról, hogy az eretnekek levágatnak majd az élettel teli szőlőtőről, és az elszáradt ágak a tűzre vettetnek. Ennek ellenére, ha megbánják bűneiket, újra beoltatnak majd a szőlőtőbe.¹⁶

evangelicals ... driven by pride ... the most deadly of the Seven Deadly Sins. LOEWENSTEIN 2013, 47.

⁸ [N]ot unlike ... the atmosphere of fear and hysteria generated by the scepter of spreading communism during the twentieth century. LOEWENSTEIN 2013, 59.

⁹ Az itt következő részben átvettem néhány bekezdést az *Isten maszkjai* című könyvemből. FABINY 2021, 249–251. Morus Luther-bírálata MORE 1969. Ez újabban az interneten is elérhető: <https://essentialmore.org/wp-content/uploads/2019/04/A-Response-to-Luther-Book-1.pdf>; <https://essentialmore.org/wp-content/uploads/2019/04/A-Response-to-Luther-Book-2.pdf>

¹⁰ MORE 1981.

¹¹ MORE 2006. Újabban interneten is hozzáférhető: <https%3A%2F%2Fthomasmorestudies.org%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F09%2FDialogueConcerningHeresies2015-etext.pdf>

¹² LEWIS 1954, 172.

¹³ MORE 1981, 443.

¹⁴ [I]f a heresy is a heterodoxy, a detour (taken by any sector of those who have been baptised and bear the name of a Christian) from the common faith and belief of the whole rest of the church. MORE 2006, 59. A kritikai kiadásban: MORE 1981, 37–38.

¹⁵ Azt jelenti: újítósdi; az újdonság szeretete. MORE 1981, 125, 269, 27; 338, 35; 423, 20.

¹⁶ MORE 1981, 146.

A *Dialogue* hat beszélgetésből áll, amelyek négy nap alatt zajlottak Sir Thomas és egy fiatal egyetemi hallgató és oktató között. A „fiatalembert”, vagy „Messenger” gyakran az eretnek életszakaszában lévő William Ropernek, Morus vejének tekintik, de Marius szerint ez a „feltételezés aligha hiteles”.¹⁷ A *Dialogue* kezdetén ez a fiatalembert „Messenger”, aki valószínűleg megfordult Luther egyetemén (vagy egy hasonló helyen), „megbízólevelet” nyújt át Morus-nak. A reformáció gondolatai foglalkoztatják a fiatalembert, aki látszólag aggódik a katolikus egyház helyzete miatt, és ezért az oktatásban az anyanyelv használatát szorgalmazza a hagyományos latin helyett. A beszélgetés Morus otthonában, Chelsea-ben zajlik, és mindig Morus dolgozószobájában kezdődik reggel 7 órakor.

Morus, avagy a narratív „én”, rendkívül ügyes és diplomatikus szónok, sőt manipulátor. A fiatalembert (akit néha „az Ön barátjának” hív, mert a könyv egy hosszú képzeletbeli levél egy észak-angliai férfinak, mivel a címzett aggódni kezdett a fiatal férfi eretnekségek iránti vonzódása miatt) szintén világos és intelligens, és a párbeszéd során úgy tűnik, hogy Morus élvezi, ahogyan felülkerekedik az egyébként okos fiatalembert értelmén. A platóni párbeszéd és beszélgetés művészete rendkívül tanulságos. Humanista párbeszédként feltűnően szellemes, és több „vidám mesét” tartalmaz, valamint több ízben is tesz kalandos kitérőket Boccaccio és Chaucer stílusának jegyében.

A *Dialogue* négy könyvből áll. Az első kettő a képekkel, szentélyekkel, a szóbeliségnek az írásos hagyománnyal szembeni elsőbbségével, és a katolikus szertartások egyéb aspektusaival kapcsolatos, az utolsó két könyv pedig az egyház jogait védi, valamint elítéli azokat a prédikátorokat, akik felforgató tevékenységet végeznek, és veszélyeztetik az egyház stabilitását. Eltekintve a különféle eretnek nézetek megvitatásától, mint amilyen például a *sola scriptura* elv és a Szentírás-értelmezés tevékenysége közben jelentkező büszkeség vétke, Morus éles kritikával illeti Tyndale-nek az Újszövetség-fordításában (1526) használt eretnek szavait.

Morus érzékelhető empátiával viseltetik a fiatalembert iránt, mivel mindig képes megismételni látszólag logikus érvelését. A IV. könyv legelején ismét összefoglalja ifjú hallgatójának nézőpontját. Az egyetemen, ahová járt, jó véleményekkel voltak Lutherről az emberek. Csak a klérus nézte rossz szemmel a tevékenységét, hiszen műveiben még az egyszerű emberek is olvashattak a papok által elkövetett gaztettekről.

A *Dialogue*-ban, különösen az utolsó könyvben, az egyház által felhatalmazott eretnekvadász Morust látjuk munka közben. Ha Morus iránt elfogultak vagyunk, dicsérhetjük azon zsenialitását, ahogyan visszatartja a fiatal, zseni értelmet attól, hogy áldozatul essen az eretnek gondolatoknak. Ám ha inkább Morus rovására vagyunk elfogultak, akkor érvrendszerében a manipuláció diadalát érhetjük tetten. Tyndale *Answer* (Felelet) című munkájára válaszoló *Confutation* (Cáfolat) című könyve elején Morus egyértelművé teszi, hogy célja nem kevesebb, mint az eretnekek álarcának („visor”) lerántása azért, hogy megmutassa ronda arcukat.

¹⁷ MARIUS 1984, 340.

Lássuk minél egyértelműbben, hogy ezeknek az embereknek a rosszululatú gondolatvilága és pestises könyvei Isten számára bűzletesek, az emberek számára pedig életveszélyes fertőzés. Vegyük észre, hogy eretnekségeikkel úgy járnak-kelnek gonosz útjaikon, hogy eközben az igaz keresztények álarcait veszik föl. Jelen munkámnak az az oka és célja, hogy amennyiben Isten is úgy akarja, lerántom a szépre festett álarcaikat, hogy mindenki, aki rájuk tekint, lássa meg az ő fertelmes eretnekségük valódi, ronda vízköpő-jellegű pofázmányát.¹⁸

Morusnak, mint Loewenstein is írja, két arca volt: az egyik a humanista, toleráns szentté, a másik az eretnekeket elszántan üldöző, a megégetésüket is fanatikusan támogató inkvizitoré. Ugyanakkor ami ma félelemnek, paranoiának és hisztériának tűnik, az Morus számára az egyházáért való szenvedélyes elkötelezettség. Mint már a második fejezetben is láthattuk, Morus erőssége, Tyndale-lel szembeni erénye az ekkléziológiájában rejlik, amint ezt már korábban is kifejtettük.¹⁹

János első levelének magyarázata (1531)

Tyndale az öt eretnekséggel illető vádakra egyrészt az *An Answer to Thomas More* (Felelet Morus Tamásnak; 1531) című könyvében, másrészt a János első leveléről szóló kommentárjában válaszolt. Ez az egyetlen írásmagyarázati mű Tyndale könyvei között (vö. 250–255).

Az *Expositiont* (Magyarázat), amely teljes mértékben eredeti munkának tekinthető, Antwerpenben Martin de Keyser nyomdász adta ki. Donald J. Millus ugyan megemlíti Luther igehirdetését János első leveléről, amely Wittenbergben hangzott el a pestis idején 1527. augusztus 19-e és november 7-e között,²⁰ de Luther prédikációjának nincs érzékelhető nyoma Tyndale-nél. Tyndale itt saját teológiai gondolatait terjeszti elő. Itt vezeti be a „szövetség” fogalmát, azt a terminust, amely főleg a későbbi írásaiban jelenik meg.

¹⁸ That ye maye the more clerely perceyue the malycyouse mynde of these men, and that theyr pestilent bokes be bothe odyouse to god and deadly contaygouse to men / and so muche the more perylouse in that theyr false heresydes wylly walke forth vnder the counterfayt visage of the trewe crysten faith: thys is the cause and purpose of my present labour / wherby god wylling I shall so pull theyr gaye paynted vysours, that euery man lysting to loke theron, shall playnely perceyue and byholde the bare vgly gargyle facys of theyr abominable heresyde. MORE 1973, 34. Modern betűzással idézi még: BAGCHI 1997, 267.

¹⁹ Egy pár évtizede készült disszertáció Morus egyházértelmezésének ezt a páratlan voltát emelte ki: His sense of the church, especially in the *Dialogue Concerning Heresies* and in the *Confutation of Tyndale's Answer*, as the 'Common Corps [body] of Christendom' is surprisingly organic, anticipating many of the later positions of Vatican II... His emphasis, also developed in the *Confutation*, on the role of the Holy Spirit in guiding the consensus of the faith of the Church down through the ages again seems very unusual in the early Sixteenth Century, either among Protestants or Catholics, and also fits in with his own very organic understanding, as a lay theologian, of the nature of the Church. LAKOWSKI 1993.

²⁰ MILLUS 1973, 166–167.

Tyndale egyik kimondott célja, hogy cáfolja azt a vádat, hogy a Szentírás olvasása az embert eretnökké teszi. Akik ezt állítják, azoknak a szívében sötétség van. Tyndale amellet érvel, hogy az eretnekség oka nem a Szentírás megismerése, hanem a tanultság hiánya. Ezek az emberek a Szentírás fényét nem látják, annak szavait homályosnak vélik és

vak találós kérdésekké változtatják, és értelem nélkül olvassák, mint a laikusok a hajnali zsolozsmákat, vagy mintha Merlin jövendölése volna, s eszük mindig az eretnekségeken jár. Amikor olyan helyhez érnek, ami nekik megfelelően hangzik, azt kiforgatják, és borzasztó magyarázatokat kanyarintanak belőle, hogy azzal támasszák alá eretnekségüket.²¹

Tyndale ellenfelei azt állítják, hogy a Szentírást azért nem lehet a literális értelemnek megfelelően értelmezni, mert meg van írva, hogy a „betű megöl, a Lélek pedig megelevenít” (2Kor 3, 6). Vakságukban ők nem veszik észre, hogy félreértelmezik, eltorzítják a szöveg jelentését, hiszen a betű Pál apostolnál a törvényre vonatkozik, ami önmagában kétségtelenül megöl, de éppen ennek felismerése vezetheti az embert a kegyelem elfogadására. A Szentírást Tyndale a Naphoz hasonlítja, míg az eretnekséget a felhőkhöz. A Szentírás fényt sugároz, és az emberi vakság mint eretnekség eltakarja a Nap sugarait.

Az eretnekség nem az Írásból fakad, mint ahogy a sötétség sem a Napból jön, hanem sötét felhő az, amely a képmutatók vak szívéből ered, ami eltakarja az Írás arcát, és elvakítja szemüket úgy, hogy nem látják az Írás ragyogó sugarait.²²

Tyndale munkáiról szóló monográfiájában a német Arne Dembek kiemeli, hogy Tyndale a kommentárjában vezeti be a „keresztségre nevelés” („Education of Baptism”) gondolatát,²³ ami valójában annak a keresztségnek az „intellektuális bensővé tétele” jelenti, amelyet az ember akkor kapott, amikor még képtelen volt megragadni annak jelentőségét. Tyndale szerint aki megtanulta a keresztségről szóló tanítást, nem lehet eretnek. Ennek a tanításnak az alapja a megegyezés / szerződés („appointment”)²⁴, ami Isten és köztünk jön létre Krisztus vére

²¹ [T]hey turn it into blind riddles, and read it without understanding, as lay-men do our lady matins, or as it were Merlin's prophecies, having ever their minds upon their heresies. And when they come to a place that soundeth like, there they wrest, and wring out wonderful expositions, to stablish their heresies withal. TYNDALE 1531d, 141.

²² Heresy springeth not of the scripture, no more than darkness of the sun; but it is a dark cloud that springeth out of the blind hearts of hypocrites, and covereth the face of the scripture, and blindeth their eyes, that they cannot behold the bright beams of the scripture. TYNDALE 1531d, 141.

²³ DEMBEK 2010, 360.

²⁴ [H]e describeth the nature of the mercy of God, that God will remit his anger to us upon the appointment of our satisfaction: whereas the scripture saith, Christ is our righteousness, our justifying, our redemption, our atonement, that hath appeased God, and cleanseth us from our sins, and all in his blood, so that his blood is the satisfaction only. TYNDALE 1531d, 157. For first, God, which alone hath power to help or hurt, hath made appointment betwixt him and us, in Christ's blood; and hath bound himself to give us whatsoever we ask in his name, testifying thereto that there is no other name to be saved by. TYNDALE 1531d, 166.

által keresztségünk pillanatában. Ezt az elemi és egzisztenciális „megegyezést” a katekizmusban kellene tanítani a keresztényeknek:

Ha megtanítanának minket az Isten és ember között Krisztus vére által a megkeresztelésünkkel létrejött megegyezésre, akkor az lesz a kulcs, amivel felnyithatjuk a Szentírást, és az lenne a világosság, hogy meglássuk és érzékeljük annak igazi jelentését, így a Szentírást könnyen megérthetnénk.²⁵

Egyedüli oka annak, hogy ellenfelei őt és társait eretnekséggel vádolják, hogy az egyház nem tanította meg nekik az igazságot, ezért nem tudják átadni a fényt.

[M]ivel nem tanították nekünk ezt a hitvallást, így az Írás sötét, és meghaladja értelmünket. És azért eretnekségek magyarázataink, mert rosszat tanítottak nekünk, és már az elején elrontottak minket hamis nézetekkel, és eretnekké tettek minket, mielőtt még az Íráshoz értünk volna, és ők rontották meg azt, nem mi, éppúgy, ahogy a beteg ízlelése az egészséges és fűszerezett húst is keserűvé, romlottá és ízetlenné változtatja. Azonban mégis, az Írás önmagában tiszta és ragyogó marad, azért, hogy akinek helyén van a hite, egyszeriben felfogja, hogy az eretnekek ítélete magyarázataikban hamis, ahogyan az egészséges ember is egyből megérzi már a hús szagából is, hogy a baj a beteg ízlelésével van. És bár az Írás segítségével terjesztik az eretnekségeket és a hamis magyarázatokat, az Írás önmagától tisztul meg, mint ahogyan évente egyszer a víz is partra vet minden szennyet.²⁶

Ahogy a zsidók a saját hagyományaikkal torzították el az Írást, s magukat tartották igaznak, Jézust pedig istenkáromlónak nevezték, ugyanezt teszi a klérus is mindazokkal, akik az evangélium fényét adják tovább.

A Prológus végén Tyndale tudatosan úgy mutatja be magát, mint népének száműzetésben tevékenykedő vallásos tanítóját. Nem elég lefordítani a Szentírást, de tanítani is kell azt, ahogy egy apa vagy anya tanítja a gyermekét. A Szentírás lefordításával „gyermeket szült”, egy magyarázat vagy kommentár megírásával pedig „saját gyermekét nevelte fel”.

²⁵ [I]f our hearts were taught the appointment made between God and us in Christ's blood, when we were baptized, we had the key to open the scripture, and light to see and perceive the true meaning of it, and the scripture should be easy to understand. TYNDALE 1531d, 141.

²⁶ And because we be not taught that profession, is the cause why the scripture is so dark, and so far passing our capacity. And the cause why our expositions are heresies, is because we be wrong taught, and corrupt with false opinions beforehand, and made heretics ere we come at the scripture, and have corrupt it, and it not us; as the taste of the sick maketh wholesome and well-seasoned meat bitter, wearish, and unsavoury. Nevertheless yet the scripture abideth pure in herself and bright, so that he which is sound in the faith shall at once perceive that the judgement of the heretics is corrupt in their expositions, as an whole man doth feel at once, even with smelling to the meat, that the taste of the sick is infected. And with the scripture shall they ever improve heresies and false expositions: for the scripture purgeth herself, even as the water once in the year casteth all filthiness unto the sides of it. TYNDALE 1531d, 142.

6.

A HEGYI BESZÉD MINT A REFORMÁCIÓ RETORIKÁJA

Tyndale törvényértelmezése legpregnansabban *A hegyi beszéd-kommentárjában* jut kifejezésre. Az 1533-ban megjelent könyv angol címe: *An Exposition upon the V. VI. VII. Chapters of Matthew*. William Clebsch szerint ez volt Tyndale legkedveltebb írása, VI. Edward uralkodása idején számos kiadást is megért. Mindazonáltal a szövegnek csupán a 19. századi Parker Society által kiadott változata¹ áll a mai kutató rendelkezésére, kritikai kiadása csak az *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialoge*-nak van.² 1975-ben született egy kritikai kiadást célzó disszertáció a kommentárról Stephen J. Mayer részéről, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg.³

Tyndale riválisa, a Biblia egyes részeit szintén lefordító George Joye két évvel Tyndale könyvének megjelenése után így élcelődött: „Akármennyire is szentül tiltakozik Tyndale, józan és bölcs ember szájából sohasem hallottam még, hogy valaki annyira dicsérje saját munkáját, mint Tyndale e kommentárt Máté evangéliuma 5., 6. és 7. fejezetéről. Amikor ezt meghallottam, pironkodtam a szégyentől, hiszen ezt a könyvet Luther írta, Tyndale mindössze lefordította, s itt-ott saját elméjének fantáziájával lekerekítette azt.”⁴

Igaz, hogy Tyndale Luther egy éppen akkoriban megjelent munkájához fordult. Johannes Bugenhagen, más néven Pomeranus (1485–1558), Wittenberg városi lelkésze volt 1522 óta. Bugenhagen 1530 októbere és 1532 áprilisa között Lübeckben tartózkodott, s távollétében Luther vállalta a rendszeres igehirdetés szolgálatát Wittenbergben. Másfél éven keresztül hetente kétszer is prédikált: szerdánként A hegyi beszédet, szombatonként János evangéliumát magyarázta. Az elmondott igehirdetéseket Georg Rörer és Veit Dietrich jegyezték le, és nekik köszönhetően lett belőle hamarosan kiadásra szánt kommentár. Először ez 1532

¹ TYNDALE 1528d.

² TYNDALE 1531b; TYNDALE 1531a.

³ MAYER 1975; TYNDALE 1528e.

⁴ For all this [Tyndale's] protestacions / yet herd I neuer sobre & wyse man so prayse his owne workis as I herde him praise his exposicion of the v. vi. and .vii. ca Mat. in so myche that myne eares glowed for shame to here him / and yet was it Luther that made it / T. onely translating and powldering yt here and there with his own phantasies. CLEBSCH 1964, 183.

őszén jelent meg Wittenbergben, másodszor 1533-ban Marburgban, harmadszor 1534-ben ismét Wittenbergben;⁵ 1533 augusztusában egy latin fordítás is megjelent.⁶ Luther Hegyi beszéd-kommentárjának hatástörténeti jelentőségére a közelmúltban Pierre Bühler mutatott rá.⁷

Mayer kimutatja, hogy Tyndale szövegében mindössze négy olyan hely van, amely direkt fordításnak tekinthető,⁸ s csupán negyven eredeti oldal alapszik Luther szövegén, ami az egész mű mintegy tizenöt százaléka.⁹ Noha formailag Tyndale kevésbé kötődik Luther szövegéhez, Mayer szerint Tyndale a tanítás szempontjából hűséges marad Luther eszméihez, így a kommentár nem támasztja alá Trinterud¹⁰ vagy Clebsch nézetét, hogy Tyndale a svájci reformátorok tanítása felé mozdult volna el.¹¹

Egészen más volt Luther és Tyndale olvasóközönsége. Luther egy szellemi-vallási központ vezető egyénisége volt, Európa-szerte voltak azonnal követői és ellenfelei. Tyndale hazájától távol, száműzetésben írta a művét, írásával magának kellett megszólítania és meggyőznie az olvasóit. A reformáció Németországban már bekövetkezett, Angliában még nem. C. S. Lewis találó szavaival élve Tyndale aligha gondolt arra, hogy olvasói egyszer majd három kötetben tanulmányozzák az életművét. Tyndale inkább hasonlítható ahhoz az emberhez, aki hadiállapot idején üzenetet ad tovább.¹²

Az írásbeli kommentár műfajának nem volt még hagyománya angol nyelven,¹³ a skolasztikus négyes értelmezést Tyndale egyértelműen elvetette, amint ezt már korábban láttuk. A Tyndale által használt írásmagyarázati forma annak a három hatásnak köszönhető, amelyek az angol reformáció szempontjából is meghatározóak. Ezek a lutheri életmű, Erasmus humanista hagyománya és a lollardizmus hatása. Tyndale még Angliában házigazdája kérésére lefordította Erasmus *Enchiridion*ját. A közelmúltban Brian Cummings kutatásainak köszönhetően egyértelművé vált, hogy egy eddig lappangó *Enchiridion*-fordítás Tyndale munkája.¹⁴

A kommentár első sorainak metaforái („lelki Izsák”, „kút”, „betemetés”, „kiásás” stb.) azonnal érzékeltetik Tyndale gondolatmenetét.

Itt találod, kedves olvasó, Máté evangéliuma ötödik, hatodik és hetedik fejezetének magyarázatát, ahol Krisztus, a mi lelki Izsákunk, újra kiássa Ábrahám kútjait. Ezeket a kutakat az írástudók és a farizeusok, azok a hamis és rosszindulatú filiszteusok, betemették, és hamis magyarázataik

⁵ LUTHER 1956; LUTHER 1906.

⁶ MAYER 1975, 37.

⁷ BÜHLER 2005.

⁸ MAYER 1975, 329. 334.

⁹ MAYER 1975, 335.

¹⁰ TRINTERUD 1962, 24–45.

¹¹ MAYER 1975, 338.

¹² Idézi MAYER 1975, 343.

¹³ MAYER 1975, 347.

¹⁴ CUMMINGS 2018.

földjével töltötték meg. Krisztus megnyitja a mennyországot, amelyet a farizeusok bezártak, hogy mások ne léphessenek be, mivel nekik maguknak nem volt kedvük bemenni. Helyreállítja az ismeret kulcsát, amelyet azok elvettek, és megtörték a gyámoltakat azáltal, hogy hamis glosszáikkal elferdítették a szöveget, annak szükséges és természetes rendjével ellentétesen. Leveszi Mózes arcáról a fátylat, amellyel a farizeusok és az írástudók eltakarták, hogy senki se láthassa jelenlétének ragyogását. Kigyomlálja farizeusi glosszáik tüskéit és bokrait, amellyel elzárták a keskeny utat és a szoros kaput úgy, hogy csak kevesen találták meg azokat. Ábrahám kútjai a Szentírás.¹⁵

Erasmus – szemben Lutherrel és Tyndale-lel – a lelki jelentés elsődlegességét emelte ki a szó szerinti (literális) értelelmhez képest. Az egyházatyák gyakorlatával összhangban a legtöbb történet mögött az elrejtett, mélyebb lelki jelentést kereste. A vízről, a kútról, s különösen is az Ábrahám kútjait a filiszteusok hamis magyarázatainak földjétől megtisztító Izsák kapcsán (1Móz 26, 15–18) Erasmus így fogalmaz:

[A] titkokkal teli Szentírásban gyakran említenek ilyen értelemben vett kutakat, forrásokat, folyókat, miáltal arra hívják fel a figyelmünket, hogy szorgalmasan tanulmányozzuk az Írás misztériumait. Mert mi más volna a föld ereiben rejtve csörgedező víz, mint a betű mögé rejtett misztérium? Mi más a felszínre csalogatott vízforrás, mint a fölkutatott és napvilágra hozott misztérium? S ha ez a hallgatóság épülésére már mindenüvé elterjed, akkor mi akadály, hogy folyamnak nevezzük?¹⁶

Az alábbiakban csábító lenne a kommentár részleteiben elvesznünk, vagy éppen összehasonlítani Luthernek és Tyndale-nek a Boldogmondásokról, a Miatyánkról, esetleg a kettős birodalomról szóló nézeteit. Erre azonban a jelenlegi keretek között nem vállalkozhatunk, figyelmünk a következőkben Tyndale kommentárjának prologusára irányul, amely egyébként terjedelmében többszöröse Lutherének.

A hegyi beszéd nyitóképe tehát Erasmustól származik. Tyndale azonban kitágítja a kezdeti metaforát, s további négy képet alkalmaz. Krisztus, a lelki Izsák nemcsak megtisztítja „Ábrahám kútjait”, hanem kinyitja a mennyek országát, amit a farizeusok elzártak az emberek elől; továbbá visszaadja az ismeret kulcsát, amelyet hamis glosszáik segítségével elvettek az írástudók; leveszi Mó-

¹⁵ Here hast thou, dear reader, an exposition upon the fifth, sixth, and seventh chapters of Matthew, wherein Christ, our spiritual Isaac, diggeth again the wells of Abraham: which wells the scribes and Pharisees, those wicked and spiteful Philistines, had stopped and filled up with the earth of their false expositions. He openeth the kingdom of heaven, which they had shut up that other men should not enter, as they themselves had no lust to go in. He restoreth the key of knowledge, which they had taken away, and broken the wards, with wresting the text, contrary to his due and natural course, with their false glosses. He plucketh away from the face of Moses the veil which the scribes and Pharisees had spread thereon, that no man might perceive the brightness of his countenance. He weedeth out the thorns and bushes of their pharisaical glosses, wherewith they had stopped up the narrow way and strait gate, that few could find them. The wells of Abraham are the scripture. TYNDALE 1528d, 3.

¹⁶ ERASMUS 2000, 35.

zes arcáról a leplet, amelyet a farizeusok az arcára tettek, hogy az emberek ne vegyék észre arcának ragyogását; végezetül kigyomlálja az Írásból azokat a tuskéket és vadhajtásokat, azaz az írástudók hamis magyarázatait, amelyek elzárták és felismerhetetlenné tették az igaz jelentéshez vezető keskeny utat.

Az allegóriát egyébként legtöbb írásában hevesen ellenző Tyndale mondani-
valója és retorikája hatásosságának érdekében itt egyértelművé teszi az allegoriku-
s beazonosításokat. Ábrahám kútjai a Szentírás, amelyet a mennyek országá-
nak is lehet nevezni, hiszen az az örök életet hordozza. Mózes arca a törvény; a
helyesen értelmezett törvény a kulcs.¹⁷

A törvény az út, amely elvezet Krisztushoz, hiszen az azért adatott, hogy rámu-
tasson, hogy nekünk embereknek mennyire nincsen igazságunk. A törvény azért
adatott, hogy a bűn nyilvánvalóvá váljék. Tyndale is természetesen Pál apostolra
hivatkozik: a Galata-levél 4. és a Római levél 10. fejezetére. Mint írja, a törvény
nem egyesít újra Istennel, hanem az Ő haragját idézi elő („The law setteth not at
one with God, but causeth wrath.”). Fontos itt a kifejezés: „to set at one with God”:
a megbékélésről, kiengesztelődésről, a görög „hilasmos”-ról (1Jn 2, 2; 1Jn 4, 10), a
kiengesztelésről („*hilaszkomai*”-ról: Lk 18, 13; Zsid 2, 17), ill. a „hilassterion”-ról
(Róm 3, 25; Zsid 9, 5) van itt szó. Amit a német *Versöhnung*-nak nevez, az – első-
sorban Tyndale-nek köszönhetően – az angol nyelvben plasztikus egyszerűséggel
az „at-one-ment”, azaz „atonement” kifejezéssel honosodott meg; minderről már
korábban részletesen szóltunk.

A törvény Mózes által adatott, a kegyelem és igazság („grace and verity”) pe-
dig Jézus Krisztus által. A mózesi törvény, írja Tyndale, nem tudja a törvényt az
ember szívébe írni, nem készíti az embert arra, hogy egyetértsen vele. Krisztus
azonban kegyelemmel adja a törvényt, segítséget ad, hogy azt megértsük, s Ő a
Szentlelkének segítségével a törvényt az emberek szívének hústábláira írja. Ha
ezt Ő teszi, akkor az valósággá válik, s ilyenkor nincs képmutatás.¹⁸ A törvény a
kígyó, amely megmarja a pusztában vándorló népet, Krisztus pedig a rézkígyó,
amely meggyógyítja a bűn által megmart embereket. Tyndale nyelvezetében a
„health” szó egyszerre jelenti az üdvösséget és az egészséget, s amint egy koráb-
bi tanulmányomban rámutattam, a „soteria” görög szót 1526-ban Tyndale még
„health”-ként, 1534-ben már (egy kivétellel) „salvation”-ként fordítja.¹⁹ Amíg a
törvény elítél, addig Jézus igazzá tesz, és így meggyógyítja a lelket („to heal the
conscience”). Tyndale két tisztségről („office”) beszél: a törvény tiszte, hogy elí-
téljen, Krisztusé pedig, hogy felmentsen, illetve megmenten.

¹⁷ The wells of Abraham are the scripture. And the scripture may well be called the kingdom of heaven, which is eternal life, and nothing save the knowledge of God the Father, and of his Son Jesus Christ. Moses' face is the law, in her right understanding; and the law in her right understanding is the key, or at the very least way the first and principal key, to open the door of the scripture. TYNDALE 1528d, 3.

¹⁸ But Christ giveth grace to do it, and to understand it aright; and writeth it with his holy Spirit in the tables of the hearts of men; and maketh it a true thing there, and no hypocrisy. TYNDALE 1528d, 4.

¹⁹ Lásd könyvünk második fejezetét, továbbá: FABINY 2003.

Nagy a felelősség azokon, akik hamis magyarázattal („false gloss”) látják el a törvényt, s azt hirdetik, hogy az ember a saját szabad akaratából eleget tud tenni annak. Ha ez így van, írja Tyndale, akkor Krisztus hiába halt meg. Valójában egyedül őhozzá fohászkodunk, s bizony, mondja Tyndale némi iróniával, mi valami gőgös felségnek látjuk Krisztust, ha azt gondoljuk, hogy Ő csak anyjának vagy a szentjeinek közbenjárására hallgat meg bennünket. Amennyiben ily hamis módon értelmezzük Krisztus törvényét, akkor elveszítjük Krisztus szenvedésének gyümölcsét, az Írás ismét bezárul számunkra, s elképesztő sötétséggé és útvesztővé válik tele bozóttal és tövisekkel.

A farizeusok, az írástudók, a zsidók ily módon zárták el az Írást, hiszen nem látták meg Krisztust, aki pedig hozzájuk és értük jött. Tyndale szerint Krisztus e három fejezetben rögzített beszédében ismét kinyitotta az Írást. Ám az emberek saját képzelőerejük, magyarázatuk révén újra elhomályosították a szöveget, s így ők Krisztust veszítették el.

A Krisztusban nem újjászületett („unrenewed in Christ”), romlott természetű emberek képmutatók, akik homályos glosszáikkal („with the mist of their glosses”) újra elfedik az Írás világosságát. Ők Krisztusnak A hegyi beszédben megfogalmazott szavait csupán jó tanácsként fogják fel, mintha azok nem kötnék a lelkiismeretet. Ezáltal – s ez Tyndale egyik fő vádja – a hamis tanítók összekeverik a két birodalmat, a világit és a lelkit („temporal and spiritual regiment”).

Ha az olvasó saját életének megjavítását célzó, igazságszerető tiszta szívvel közelít a Szentíráshoz, akkor lelepleződik számára a képmutatók hamissága, s az igazság fénye széttaszítja a homályt.²⁰ Másik tanulság, hogy az Írás összes ígérete Krisztusra nézve adatott, Istennek az emberrel kötött szövetsége jegyében.²¹ Az ember azzal lép be ebbe a szövetségbe, ha a szívében eltökéli, hogy többet nem fog vétkezni. Ezután már szeretni fogja Isten törvényét, s ha a törvény iránti szeretete növekszik, akkor a Krisztusba vetett hite és az eljövendő élet iránti reménysége is növekedni, nőni fog.²² Ha az ember szívében nincs meg a törvény iránti szeretet, akkor a krisztushit helyett egy mindenkinek megbocsátó, hamis Isten képze, s az eljövendő élet iránti remény helyett pedig a világi javak iránti mohóság költözik be a lelkébe.

²⁰ If thou read this exposition with a good heart, only to know the truth, for the amending chiefly of thine own living, and then of other men's (as charity requireth where an occasion is given); then shalt thou perceive their falsehood, and see their mist expelled with the brightness of the inevitable truth. TYNDALE 1528d, 6.

²¹ [A]ll the good promises which are made us throughout all the scripture, for Christ's sake, for his love, his passion or suffering, his blood-shedding or death, are all made us on this condition and covenant on our party, that we henceforth love the law of God, to walk therein. TYNDALE 1528d, 6.

²² And as thy love to the law increaseth, so doth thy faith in Christ; and so doth thine hope and longing for the life to come. And as thy love is cold, so is thy faith weak; and thine hope, and longing for the life to come, little. And where no love to the law is, there is neither faith in Christ for the forgiveness of sin, nor longing for the life to come; but instead of faith a wicked imagination, that God is so unrighteous that he is not offended with sin; and instead of hope a desire to live for ever here, and a greediness of worldly voluptuousness. TYNDALE 1528d, 7.

Látható, hogy a lutheri, illetve a lutheránus negatív törvény-felfogással szemben Tyndale igen határozottan képviseli azt a nézetet, hogy a törvény, mivel az Isten törvénye, egyértelműen pozitív dolog. Mivel magyarázható ez a különbség Luther és Tyndale között? Donald D. Smeeton mutatott rá, hogy Tyndale-re minden bizonnyal hatottak a Dél-Angliában széles körben elterjedt lollard iratok, amelyek Isten törvényének tekintélyét hangsúlyozták.²³ Gerald Hammond pedig azt bizonyította, hogy Tyndale-t a Deuteronomium fordítása vezette el a törvény és a szeretet (angolul: „law” és „love”) benső kapcsolatának hangsúlyozásához.²⁴ Tyndale szerint Mózes ötödik könyvét

érdemes éjjel-nappal olvasni és soha le sem tenni, mert Mózes könyvei közül ez a legkiválóbb. Könnyű és olvasmányos, tiszta Szentírás, azaz a hitről és szeretetről szóló igehirdetés: az Isten iránti szeretetet a hitből vezeti le, a felebarát iránti szeretetet pedig az Isten iránti szeretetből. A könyvből a helyes elmélkedést vagy szemlélődést is megtanulhatod, ami nem más, mint Isten dicsőséges és csodálatos tetteinek emlékezetünkbe vésése és a szívünkben való elismérlése.²⁵

Különösen a tizedik fejezet foglalja össze Isten törvényének lényegét, hogy a törvényt a szívben kell betölteni: Istent teljes szívünkben kell szeretnünk és félnünk.²⁶

Akik nem értik a törvény lényegét, azok számára zárt könyv marad a Szentírás, s ugyanúgy olvassák majd, mint a törökök, s legfeljebb gőgöt, képmutatást vagy ehhez hasonló mérget szívhatnak ki belőle. Saját lelküket ölik meg, másoknak pedig csak akadályt támasztanak azok, akik ugyanolyan tanulságot keresnek benne, mint Arisztotelész etikájában vagy morálfilozófiájában. Ezek nem tudják a Biblia szavait saját lelkük üdvösségére („to their soul’s health”) alkalmazni. Akik képtelenek szeretni a törvényt, azok Krisztus halálának erejét sem tudják érezni („to feel the power of Christ’s death”). Akik azonban szeretik a törvényt és hisznek Krisztus halálának bűnbocsátó erejében, azok felebarátaiknak, a gyengébbeknek azonnal a segítségükre sietnek. Az evangélium a gyengédség lelkét („the spirit of softness”) adja az emberek szívébe, s azt tanítja, hogy egymás terhére hordozni kell. Isten az erőseket és a gyengéket egyaránt befogadja, s gyermekeit, miként egy apa, Ő is egyformán szereti, szövetséget köt velük, neveli és dorgálja őket.

²³ SMEETON 1994; SMEETON 1986.

²⁴ HAMMOND 1994.

²⁵ This is a book worthy to be read in, day and night, and never to be out of hands: for it is the most excellent of all the books of Moses. It is easy also and light, and a very pure gospel, that is to wit, a preaching of faith and love: deducing the love to God out of faith, and the love of a man’s neighbour out of the love of God. Herein also thou mayest learn right meditation or contemplation, which is nothing else save the calling to mind, and a repeating in the heart, of the glorious and wonderful deeds of God, and of his terrible handling of his enemies and merciful entreating of them that come when he calleth them; which thing this book doth, and almost nothing else. TYNDALE 1530a, 441; TYNDALE 1530b, 254.

²⁶ TYNDALE 1530a, 441; TYNDALE 1530b, 254–256.

Minden emberben egyszerre megvan a test és a lélek, amely küzd egymással, s a lelki embernek testi és földi vágyait keresztre kell szegeznie. Minden ember követ el bűnt, de mennyire más az, aki kegyelem alatt él, mint aki a törvény alatt. Kegyelem és Krisztus nélkül az ember a Szentlélek ellen követ el bűnt, míg a kegyelem alatt bűnei bocsánatosak. Az igazi hívők bárányok, a képmutatók pedig tisztátalan disznók. Ez utóbbiak csak saját pocsolójukban fetrengenek, miközben azt gondolják, hogy Krisztus vérében hisznek.²⁷ A hamis képmutatók azt hiszik, hogy szeretik a törvényt, pedig ők azt sohasem látták, hiszen az orcájuk fátyollal van eltakarva. Az igaz hívők azonban meglátják a törvényt, azt is, hogy annak betöltésére ők teljesen alkalmatlanok, s ezért Krisztus kegyelméhez menekülnek.²⁸ Az igaz hívő tudja, hogy a hit, a Krisztus vérebe vetett bizalom igazítja meg őt. A képmutatók hamis hite viszont a saját cselekedeteik megigazító kegyelmében bíz, ahol Krisztusra nincs is szükség. A Krisztus vérebe vetett igaz hit megnyugtatja a lelkiismeretet, a cselekedetekbe vetett hamis hit viszont megvakít és felfuvalkodottá tesz.²⁹

Mit jelent Krisztusban hinni? Tyndale szerint igazán szeretni a törvényt: szeretni Istent, mindenki Atyját, és Jézus Krisztust, a mi Urunkat, aki vérével vásárolt meg bennünket; szeretni a testvéreinket az Atya kedvéért (hiszen az Ő képére teremtette őket), a Fiú kedvéért, aki vérét adta értük, s végezetül vágyakozni az eljövendő, bűn nélküli örök életre. Ez a három pont minden keresztyén ember hitvallása, a szív benső keresztsége, amit a test külső megmosása jelez. Ezek a lelki jelek, amelyek által a Szentlélek beoltja a hívőt Krisztusba. Tyndale a „tagok” kifejezést igen, a „Krisztus teste” képet nem használja.³⁰

Tyndale *A hegyi beszéd-kommentárt* két évvel a Morusnak írt válasza után írja. Ott még éles vita volt kettejük között az egyház lényegéről: Morus az egyhá-

²⁷ The effeminate and careless swine, which continue in their fleshliness, and cease not to wallow themselves in their old puddle, think that they believe very well in Christ's blood; but they are deceived; as thou mayest clearly perceive, because they fear not the damnation of evil works, nor love the law of good works, and therefore have no part in the promise. TYNDALE 1528d, 10.

²⁸ But the true believers behold the law in her own likeness, and see the impossibility thereof to be fulfilled with natural power; and therefore flee to Christ for mercy, grace, and power; and then, of a very thankfulness for the mercy received, love the law in her own likeness, and submit themselves to learn it and to profit therein, and to do to-morrow that they cannot do to-day. TYNDALE 1528d, 11.

²⁹ [F]aith is the thing that is affirmed to justify, of all parties. For faith in Christ's blood (which is God's promise) quieteth the conscience of the true believers: and a false faith, or trust in works (which is their own feigning), beguileth the blind hypocrites for a season; till God for the greatness of their sin, when it is full, openeth their eyes, and then they despair. But the swine say, God is so good that he will save devils and all; and damn no man perpetually, whatsoever he do. TYNDALE 1528d, 11.

³⁰ [T]o believe in Christ for the remission of sins, and, of a thankfulness for that mercy, to love the law truly: that is to say, to love God that is the Father of all and giveth all; and Jesus Christ, that is Lord of us all, and bought us all, with all our hearts, souls, power, and might; and our brethren for our Father's sake (because they be created after his image), and for our Lord and master Christ's sake, because they be the price of his blood; and to long for the life to come, because this life cannot be led without sin. These three points (I say) are the profession and religion of a christian man, and the inward baptism of the heart, signified by the outward washing of the body. And they be that spiritual character, badge, or sign, wherewith God, through his Spirit, marketh all his immediately and as soon as they be joined to Christ, and made members of his church by true faith. TYNDALE 1528d, 11–12.

zat „nagy sokaságnak, („great multitude”) tartotta, Tyndale pedig „kicsiny nyájnak, („little flock”).³¹ Tyndale most már maga is használja a sokaság kifejezést, sőt az igazi egyház tévedhetetlenségéről is beszél, amikor így fogalmaz:

Krisztus egyháza tehát azok sokasága, akik hisznek Krisztusban a bűnök bocsánatáért, és hálával a kegyelemért tisztán és glosszák nélkül szeretik Isten törvényét, és a világ bűne iránt érzett gyűlöletből vágyakoznak az eljövendő életre. Ez az egyház nem tévedhet végzetesen, sem hosszasan, sem minden tagja, de mihelyst bármilyen kérdés is fölmerül, Isten ígéretének igazsága arra indít valakit, hogy azon dolgok igazságáról tanítsa őket Isten igéjéből, amelyek a megváltáshoz szükségesek, és megkönnyítik a többi igaz tag szívét, hogy ők is meglássák ezt, és engedelmeskedjenek.³²

Tyndale itt különbséget tesz az igaz és a hamis egyház között: az utóbbiban csak a képmutatók „majmoló játéka” („apish play”) érvényesülnek, hiszen ezek önmaguk érdemeit hirdetik Krisztus vére és szenvedése helyett.

A Prológust záró gondolatok közvetlenül megszólítják és buzdítják az olvasót; Tyndale elismétli, hogy a lélek benső keresztsége („inward baptism of the soul”) három dolgot jelent: a Krisztus vérébe vetett hitet a bűnök bocsánatára; a törvény szeretetét; az eljövendő élet iránti vágyakozást. A Krisztus vérébe vetett hit jelenti a lelkünk és Krisztus közötti házasságot, amelynek palástja a kereszt jelét hordozza. Hitem tökéletességét áltál vizsgálhatom meg, hogy megkérdem: szeretem-e a törvényt, s hasonlóképpen az, hogy hiszek-e Krisztusban abból derül ki, hogy helyesen szeretem-e a törvényt.

A „látó hit”, a szeretet és a reménység egymástól elválaszthatatlanok, noha mind-egyiknek megvan a maga szerepe. Az Atyába vetett hit megerősít abban, hogy bűneim megbocsáttattak. A szeretet tisztte, hogy a jóságot kiáraszsa a felebarátra, a reménység tisztte a vigasztalás a megpróbáltatás idején. Ez a három egymástól ugyan-úgy elválaszthatatlan, mint a forró levegő a tűztől. Egyszerűen szólva: nem szeretheted a törvényt, kivéve ha a törvény Krisztushoz vezet; és ha szereted Krisztust, akkor tudod szeretni a törvényt. Tyndale számára „a törvény helyes szeretete” azt jelenti, „csak Krisztusban hinni”. Találó képpel a hőséghez és a szárazsághoz hasonlítja őket.

Az utolsó szavak buzdítják az olvasót: engedjék, hogy ezt a hitvallást Isten a szívük hústábláira írja, s ebben a hitben naponta erősödjenek, amíg kiábrázolódik rajtuk a Krisztus. Ha hitünk Krisztus vérében horgonyozik, akkor életünk hajója megáll mindenféle vihar idején.

³¹ Lásd az Írás vagy egyház? című fejezetet.

³² The church of Christ, then, is the multitude of all them that believe in Christ for the remission of sin; and, of a thankfulness for that mercy, love the law of God purely and without glosses; and, of hate they have to the sin of this world, long for the life to come. This is the church that cannot err damnably; nor any long time; nor all of them: but as soon as any question ariseth, the truth of God's promise stirreth up one or other to teach them the truth of every thing needful to salvation out of God's word; and lighteneth the hearts of the other true members, to see the same, and to consent thereto. TYNDALE 1528d, 12.

A kettős birodalom

Ha egy sajátos, markáns tanítást keresünk a Prológusban, akkor érdemes a „kettős birodalomról” szóló tanítására kitérnünk. Luthert követve Tyndale is figyelmezteti az olvasót, nehogy összekeverje a két birodalmat, más szóval a lelki hatalmat a világi hatalommal. A német reformátor szerint a megkülönböztetés művészete teszi az embert teológussá. Tyndale jól látja milyen veszélyekkel jár, ha elveszítjük ezt a teológusi képességünket.

Annnyira összekuszálta a világi és lelki birodalmat, és olyan zavart támasztott, hogy már senki sem tudja megkülönböztetni az egyiket a másiktól, olyan szándékkal, hogy mindketten Krisztus hatalma alatt állónak tűnjenek, Krisztus azonban soha nem vett igénybe világi sereget saját maga számára.³³

Aki összekeveri a betűt a lélekkel, a törvényt az evangéliummal, csakúgy mint a lelki és politikai hatalmat, az nem méltó arra, hogy teológusnak nevezzék, mert az „Mózeset csinál Krisztusból”. A pápisták „megkötik a lelkiismeretet”. Tyndale is egyértelművé teszi ezt a megkülönböztetést:

Egy dolog elátkozni valakit, és kihirdetni a halálos ítéletet, és megmérgezni a lelkiismeretet az örökké tartó fájdalom félelmével: és más dolog megigazítani a bűntől, azaz megbocsátani és eltörölni a bűnt, és meggyógyítani a lelkiismeretet, és bebizonyítani az embernek nem pusztán azt, hogy megszabadult az örök haláltól, hanem azt is, hogy Isten gyermeke lett, és az örök élet örököse. Az első a törvény szolgálata, a második egyedül Krisztusra tartozik, hit által.³⁴

Már a Prológus elején Luthert követve Tyndale megkülönböztette a törvényt és Krisztust: „A törvény nem tesz egyé Istennel, hanem haragot szül... Krisztus azonban kegyelmet ad hozzá, és hogy helyesen értsük azt, és Szentlelkével az emberi szívek hústábláira írja azt.”³⁵

A törvény, helyesen értelmezve, az a tüzes kígyó, amely azonnali halált okozva marta meg Izráel gyermekeit. Krisztus azonban a rézkígyó, akire bárki, akit a bűntudat mardos, ha szilárd hittel tekint, azonnal meggyógyul a kígyómarásból, és megmenekül a pokolbéli fájdalomtól és szenvedéstől.³⁶

³³ [S]o ruffled and tangled the temporal and spiritual regiment together, and made thereof such confusion, that no man can know the one from the other. TYNDALE 1528d, 6.

³⁴ It is one thing to condemn, and pronounce the sentence of death, and to sting the conscience with fear of everlasting pain: and it is another thing to justify from sin; that is to say, to forgive and remit sin, and to heal the conscience, and certify a man, not only that he is delivered from eternal death, but also that he is made a son of God and heir of everlasting life. The first is the office of the law: the second pertaineth unto Christ only, through faith. TYNDALE 1528d, 4.

³⁵ The law setteth not at one with God, but causeth wrath... But Christ giveth grace to do it, and to understand it aright; and writeth it with his holy Spirit in the tables of the hearts of men. TYNDALE 1528d, 4.

³⁶ The law, truly understood, is those fiery serpents that stung the children of Israel with present death. But Christ is the brasen serpent; on whom whosoever, being stung with conscience of sin,

Mindazonáltal Tyndale annyiban eltér Luthertől, hogy nem ellentétesnek látja a törvény és az evangélium kapcsolatát, hanem egymás kiegészítéseként. Tyndale bevezeti a szövetség elképzelését, amely későbbi írásainak központi kérdése lesz. A szövetség, amelyet Isten kezdeményez, feltételhez kötött.

[M]inden jó ígéret, amely elhangzik a számunkra végig a Szentírásban, Krisztusért, az Ő szeretetéért, szenvedéséért, vére hullatásáért vagy haláláért, mind azon a feltételen és szövetségen alapul a részünkről, hogy mi innentől kezdve szeretjük Isten törvényét, abban járunk, megcselekedjük azt, és annak megfelelően irányítjuk az életünket.³⁷

A *hegyi beszéd-kommentárban* az egyik legfontosabb doktrína a hatalom kettős természetére vonatkozik. Ez egy kulcsfontosságú lutheránus doktrína, de ahogy Ebeling és mások rámutattak, Luther ezt a tanítását nem Róma ellen dolgozta ki, hanem azok ellen a rajongók ellen, akik A hegyi beszéd néhány szakaszát szó szerint értelmezték.³⁸

Meg kell értenetek, hogy két állapot vagy rang van ezen a világon: a menynek országa, amely az evangélium hatalma, és ezen világ királysága, amely a világi hatalom. Az első helyzetben nincs sem apa, anya, fiú vagy lány; sem úr, úrnő, szolgálólány, szolgál, sem férj, sem feleség, sem uraság, sem alárendelt, sem férfi, sem nő: hanem Krisztus mindenkben, és minden ember egy másiknak maga Krisztus... A világi hatalomban van férj, feleség, apa, anya, fiú, lány, úr, úrnő, szolgálólány, szolgál, uraság és alárendelt. Minden ember mindkét hatalom alatt áll.³⁹

Hasonlóképpen, a lelki birodalomban a keresztény ember Krisztushoz kötődik; a világi birodalomban megvan a helye, hivatala és társadalmi kötelessége. A szeretet a lelki birodalom egy szükséges jele; a világi hatalomban egy apa, háziasszony, uralkodó nem egy magánszemély, de el kell végeznie kötelességét és feladatát. Ralph S. Werrell helyesen érvel amellett, hogy Tyndale-nél „mindkét hatalom Isten terve szerint létezik; a lelki hatalom szövetség alapú, a világi hatalom a teremtesre nyúlik vissza.”⁴⁰ Fontos

looketh with a sure faith, is healed immediately of that stinging, and saved from the pains and sorrows of hell TYNDALE 1528d, 4.

³⁷ [A]ll the good promises which are made us throughout all the scripture, for Christ's sake, for his love, his passion or suffering, his blood-shedding or death, are all made us on this condition and covenant on our party, that we henceforth love the law of God, to walk therein, and to do it, and fashion our lives thereafter. TYNDALE 1528d, 6.

³⁸ EBELING 1997, 134; THOMPSON 1979, 7–19.

³⁹ Ye must understand that there be two states or degrees in this world: the kingdom of heaven, which is the regiment of the gospel; and the kingdom of this world, which is the temporal regiment. In the first state there is neither father, mother, son, daughter; neither master, mistress, maid, manservant, nor husband, nor wife, nor lord, nor subject, nor man, nor woman: but Christ is all; and each to other is Christ himself.... In the temporal regiment is husband, wife, father, mother, son, daughter, master, mistress, maid, manservant, lord, and subject. Now is every person a double person; and under both the regiments. TYNDALE 1528d, 60.

⁴⁰ [B]oth regiments are God's plan; the spiritual regiment is covenantal; the temporal regiment goes back to creation. WERRELL 2006, 158.

megjegyezni, hogy Tyndale-nél a világi hatalom vagy az állam nem egy társadalmi szerződés alapelve alapján működik, mint ahogy Kálvin követőinél néhány évtizeddel később. Az emberek nem tudnak vezetőt választani, sem eltávolítani nem tudják őt, ha nem uralkodik megfelelően. Tyndale ebben az értelemben konzervatív:

Isten, és nem a közemberek, választják a fejedelmet; bár Isten választja őt általuk. Mivel Isten parancsolja, hogy válasszunk és rendeljünk ki hivatalnokokat; ezért Isten a vezetők fő kiválasztója és kirendelője, így Isten az is, aki elmozdítja őket a hatalomból... A király és minden alárendelt hatalma Istentől származó hatalom.⁴¹

A *hegyi beszéd-kommentár* prológusa szokatlan, talán egyenesen felháborító is lehetett a korabeli katolikusok szemében. A protestánsok a Szentírást tipologikusan magyarázták, az *analogia fidei* értelmében, és magukra úgy tekintettek, mint a bibliai példák beteljesedésére. A 16. századi környezetben Tyndale kommentárját veszedelmesen eretneknek, sőt istenkáromlóknak tekintették, amennyiben a reformátor Jézus szerepében láttatta önmagát, mint aki megtisztítja a Szentírást az eltorzult értelmezésektől. Minden bizonnyal szokatlan, sőt zavaró lehetett a kereszténység hagyományos értelmezése szempontjából az, ahogy Tyndale elkülönítette egymástól a lelki (egyházi) és a testi (politikai) birodalmat. Mindazonáltal, ez inkább etikai, mintsem dogmatikai kérdés; az etikai értelmezés horizontja mindig is rugalmasabb volt, mint a dogmatikai.

Irodalmi kitekintés

Tyndale *A hegyi beszéd-kommentárja* nemcsak egzegéták, teológiatörténészek számára kincsesbánya. A Luther kommentárjával való filológiai és teológiai összehasonlítás számos tanulsággal szolgálhatna, de erre most nem vállalkozhatunk. Tyndale eredetiségét nemcsak képi nyelvének egyszerűségében látjuk, hanem sajátos tipológiai szemléletében is. Mint az előző fejezetben rámutattunk, a reformációra általában jellemző, hogy amíg az allegorizálást sokszor harciasan elvetették (bár néha azért maguk is gyakorolták), a tipológiai szemléletet azonban megtartották. Amíg az allegória elveti a történetiséget, a tipológia megőrzi azt. Amint láttuk, a tipológia egy sajátos látásmód és történelemszemlélet, melynek gyökerei az Ószövetségre nyúlnak vissza, lényege pedig éppen az Ó- és az Újszövetség, a régi és az új, a Mózes törvénye és Krisztus törvénye közötti kapcsolatban ragadható meg. Az új nem megszünteti, hanem „rekreálja” a régit: Krisztus nem azért jött, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényt.

⁴¹ God, and not the common people, chooseth the prince; though he choose him by them. For God commandeth to choose and set up officers; and therefore is God the chief chooser and setter up of them: and so must he be the chief putter down of them again... The authority of the king is the authority of God; and all the subjects. TYNDALE 1528d, 65.

A reformáció idején azonban világosan látták, hogy a tipológia nemcsak a két szövetség kapcsolatára vonatkozik, hanem kitágul, és a mindenkori olvasót vagy igehallgatót is bevonja a Szentírás világába. Amiképpen az ószövetségi tüposz az újszövetségi antitüposzban teljeseedik be, úgy a beteljesedett Újszövetség válik tüposszá, amelynek antitüposza maga az olvasó, az emberi lélek, aki életével be kell, hogy töltsen Krisztus törvényét. A reformáció korában komoly hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy az olvasó is benne van a Bibliában, Isten ígéje nemcsak nekünk, hanem rólunk is szól.⁴² A hegyi beszéd is a tipológiai szemlélet szép illusztrációja. Jézus az ószövetségi próféták antitüposza. Amint ők gyomlálnak és irtanak, építenek és plántálnak (Jer 1, 10), Jézus is ugyanezt teszi: megtisztítja az Írásokat, Ábrahám kútját a farizeusok és az írástudók emberi, hamis magyarázatának salakjától.

Rövid kitekintésként Tyndale szemléletének egy irodalmi, drámai illusztrációjára hívjuk fel a figyelmet. Bár hitéért William Tyndale 1536-ban Némelföldön mártírhálált szenvedett, Angliában a reformáció – főleg politikai és személyi okok miatt – mégis győzelmet aratott. Egy karmelita szerzetesből lett reformátor, az első Apokalipszis-kommentár⁴³ szerzője, John Bale (1495–1563) az angol drámatörténetben is fontos helyet foglal el. Bibliai témájú drámái közül az egyértelmű Tyndale-hatást mutató *Három törvényt, A Comedy Concernynge thre lawes of nature, Moses, and Christ, corrupted by the Sodomytes, Pharisees and Papytes* (1548) címűt említjük meg. Az allegorikus moralitásdráma arról szól, hogy a jót, a törvényt mindig megfertőzi valami rossz, a hűtlenség, amit a darabban az Infidelity személyesít meg. Bale drámája szerint amiképpen a természet törvényét a bálványimádó szodomiták, Mózes törvényét pedig a farizeusok zsugorisága és ambíciója, úgy Krisztus törvényét a pápisták képmutatása és hamis tanításarontotta meg. A dráma Prológusában az Atyaisten (Deus Pater) így emlékezteti a hallgatót Sátán különböző megnyilvánulására:

A Természet törvényét megrontja Sátán
Szennyes hajlamával, bűzös szodómiával.
Mózes törvényét majd a fösvenységgel,
farizeusok lelkével kezdi ki;
Majd Krisztus törvényét gyalázza
átkos képmutatással, hamis tanítással.
Ezt most megmutatjuk sokak okulására.⁴⁴

A reformáció kora kedvezett a dráma kialakulásának és fejlődésének. Bale és társai felismerték, hogy egy színpadi előadás hatékonyan jelenítheti meg a bibliai tanítást a nézők számára. Ebben az esetben a tanítás a tüposz és a drámai előadás az antitüposz.

⁴² FABINY 2016b, 125–129.

⁴³ BALE 2013.

⁴⁴ The lawe of nature hys filthy dysposycyon / Corrupteth with ydolles and stynkynge Sodometry, / The lawe of Moses with Avaryce and Ambycyon / He also poluteth; and ever continually / Christes lawe he defyleth with cursed hypocrysy / And with false doctryne as wyll apere in presence / To the edyfenge of thys Christen audience. BALE 1986, 66; HAPPÉ 1996, 87.

A tipológiai gondolkodásra az „amiképpen-ugyanúgy” szemlélet jellemző. Tyndale – John Bale-hez és a többi reformátorhoz hasonlóan – önmagát a prófétai-jézusi szerepben látta. Amiképpen Isten törvényét elhomályosították, megrontották a zsidó törvényeskedő magyarázatok, és amiképpen Jézusnak kellett felmutatni a törvény eredeti értelmét, azaz az Isten szeretetét, Jézus tanítását ugyanígy elhomályosította, megrontotta a középkori egyház allegorizáló írásmagyarázata. Ábrahám kútját Krisztus, a lelki Izsák megtisztította, ám a 16. századra ez a kút ismét megtelt salakkal. Tyndale számára Jézus a *par excellence* próféta és a *par excellence* reformátor. Úgy vélte, Jézus igazi követőinek is erre a prófétai és reformátori szerepre kell vállalkozni. Meg volt győződve arról, hogy A hegyi beszéd-kommentárjával ő is lelki Izsákként tisztítja meg Ábrahám kútjait.

7.

MÁRTÍRIUM:

SZÓ ÉS TETT TYNDALE ÉLETÉBEN

„Ki vagy, ki saját vágyaimmal kísértesz?” T. S. Eliot a *Gyilkosság a székesegyházban* (1935) című drámájában a főhős, Becket Tamás kiált fel így, amikor az önmagával vívott lelki tusájában, a nem várt negyedik kísértő személyében rádöbben az „égi nagyság”-ért cserébe saját mártíriumával fizetni kész hiú sóvárgására. Ám Becket legyőzi a negyedik kísértőt, vagyis önmagát, s így Karácsony másnapján, ami az egyház liturgiája szerint az első keresztény mártír, István vértanú ünnepe, immár éretten és higgadtan prédikál:

A keresztény vértanúság nem véletlen ... A vértanúság sohasem az ember szándéka, mert az igazi vértanú az, aki Isten eszközévé lett, aki elveszítette akaratát az Isten akaratában, azazhoggy nem is elveszítette, hanem megtalálta, mert szabadságra lelt abban, hogy aláveti magát Istennek.¹

Vajon a 16–17. században a hitükért vértanúságot szenvedő katolikus, protestáns és anabaptista mártírok – Brad S. Gregory számítása szerint mintegy 5000 személy² – találkoztak-e az elioti Beckethez hasonló „negyedik kísértővel”? Nem tudjuk, s természetesen nem is firtathatjuk. Egy-egy mártírhallállal megpecsételt életútnak azonban nyomába eredhetünk. Természetesen nemcsak a kereszténységen belül beszélhetünk mártírokról.³

A korai 16. században, az angol reformáció hajnalán a római katolikus egyház hitét védő Morus és Tyndale hitvitája⁴ szenvedélyben és felkészültségben eposzi méretűnek⁵ tekinthető; lelkiismeretük meggyőződéséért mindketten az életükkel fizettek. Életükben a legnagyobb ellenfelek, majd a tizennégy, illetve tizenhat hónapos fogságukat követő halálukban azonban mindketten mint Krisztus mártírjai haltak meg.⁶ Mindketten több alkalommal is írtak a keresztény mártíriumról, mielőtt maguk is mártírként fejezték be életüket.

¹ ELIOT 1985; ELIOT, T.S. 1985, 690.

² GREGORY 1999, 6.

³ MITCHELL 2012.

⁴ Lásd e kötet *Írás vagy egyház?* című fejezetét.

⁵ GREGORY 2003.

⁶ GREGORY 2007, 13.

Ebben a fejezetben a szó és a tett egységét vizsgáljuk meg elsősorban William Tyndale életében és írásaiban, amit alkalmilag összevetünk Morusnak a mártíriumról szóló, hasonló gondolataival. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az írásban is sokszor kifejtett hitbeli meggyőződés, a „szó” miként válik számára eseménnyé, történéssé, azaz valósággá.

Mindeközben a mártírológia eddig elhanyagolt hermeneutikai szempontjára is igyekszünk rávilágítani. Tézisünk, hogy a keresztény (s különösen is a protestáns) mártírológia igazán csak a bibliai tipológia (más néven: „figurális értelmezés”) logikájának ismeretében érthető meg. Ez a tipológiai hagyomány természetesen továbbért a patrisztikában, sőt bizonyos mértékben a középkorban is.

Mártírológia és tipológia

Mint egy korábbi fejezetben láttuk, a tipológiát, más néven a figurális értelmezést Auerbach úgy határozta meg, hogy az „két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, melyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti.”⁷ Tehát hagyományos értelemben a bibliai tipológiáról az Ó- és az Újszövetség (a Héber Biblia és az Újszövetség) kapcsolataként beszélnek, amikor egyes ószövetségi személyek, dolgok vagy események újszövetségi személyek, dolgok vagy események tüposzai, előképei, azaz prefigurációi, s így az Újszövetség „beteljesíti” az Ó-t.

Korábbi tanulmányaimban⁸ a hagyományos tipológiafogalmat („prefiguráció”) kibővítettem, s arról szóltam, hogy a keresztény gondolkodásban „posztfigurációról” is kell beszélnünk; tehát Krisztus nemcsak az Ószövetség tüposzainak a betöltése, antitüposza, hanem a keresztény ember számára Krisztus maga lesz „tüposz”, olyan „minta”, amelyet az Őt követőknek kell betölteni, imitálni – Kempis Tamási értelemben. Ez a „posztfiguráció” már az Újszövetségben is jelentkezik, különösen is a mártírium kapcsán.

Vizsgáljuk meg a kereszten függő Jézusnak a halála előtti, és Istvánnak a megkövezése pillanatában kimondott utolsó szavait! A keresztény ember számára a keresztény élet keresztformájú, Krisztus-formájú élet. Minden keresztény mártír protomártírja, István vértanú az (ApCsel 7, 2–60), aki „betölti” Krisztus mintáját.

István, az első vértanú, az őt megkövező zsidókért szinte Jézus szavaival imádkozik, csak a sorrend fordított: István először felajánlja a lelkét és azután könyörög az üldözőiért. A verbális hasonlóságot tulajdoníthatjuk annak is, hogy Lukács a szerzője mind az idézett evangéliumnak, mind az Apostolok Cselekedetének, de annak is, hogy Lukács maga is a bibliai tipológia analógiájával gondolkodik.

⁷ AUERBACH 1998, 43; idézi FABINY 2016a, 40.

⁸ FABINY 1992, 111–115; FABINY 2016a, 111–115; FABINY 2016b, 125–129.

TÜPOSZ, FIGURA (ELŐKÉP)	ANTITÜPOSZ, POSZTFIGURÁCIÓ (BETELJESEDÉS)
Jézus Lk 23, 34 és Lk 23,46	István ApCsel 7,59–60
³⁴ Jézus pedig így könyörgött: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.” ³⁴ [[ὁ δὲ Ἰησοῦς ἔλεγεν Πάτερ, ἄφεες αὐτοῖς, οὐ γὰρ οἴδασιν τί ποιοῦσιν.]] ⁴⁶ Ekkor Jézus hangosan felkiáltott: „Atyám, a te kezedbe teszem le az én lelkemet!” És ezt mondvá meghalt. ⁴⁶ καὶ φωνήσας φωνῇ μεγάλῃ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου· τοῦτο δὲ εἰπὼν ἐξέπνευσεν.	⁵⁹ Amikor megkövezték Istvánt, az így imádkozott: „Úr Jézus, vedd magadhoz lelkemet!” ⁵⁹ καὶ ἐλιθοβόλουν τὸν Στέφανον ἐπικαλούμενον καὶ λέγοντα Κύριε Ἰησοῦ, δέξαι τὸ πνεῦμά μου· ⁶⁰ Azután térdre esett, és hangosan felkiáltott: „Uram, ne ródd fel nekik ezt a bűnt!” És amikor ezt mondta, meghalt. ⁶⁰ θείς δὲ τὰ γόνατα ἔκραζεν φωνῇ μεγάλῃ Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς ταύτην τὴν ἁμαρτίαν· καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐκοιμήθη.

Tyndale életéről John Foxe (1516/17–1587) 1563-ban (először latin nyelven 1559-ben) kiadott hatalmas, *Acts and Monuments*⁹ című mártírológiai munkájából¹⁰ szereshetünk tudomást. 1573-ban ő jelentette meg John Day nyomdással együtt *The Whole Works of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, Three worthy Martrys* (William Tyndale, John Frith és Doctor Barnes, a három nagy mártír összes munkái) című kiadványt.¹¹ A könyv nemcsak könyvészetileg jelentős – szép minőségben megjelentett föliókiadás – hanem azért is, mert ezúttal Foxe nemcsak a mártírok életének és halálának általa megrajzolt narratíváját adja elő, hanem a mártírok szavait is; azaz „sajtó alá rendezi” a korai angol reformáció három legjelentősebb alakjának és tudós-mártírjának összegyűjtött írásait.

A következőkben William Tyndale írásaiban keressük a mártíriumra, mint a Krisztus-követés tüposzára utaló gondolatokat, majd azokat a mártíriumra utaló bibliai verseket vesszük sorra, amelyeket írásaiban magára vonatkoztat a két nagy ellenfél, a katolikus Morus Tamás és a reformátor William Tyndale is.

Mártíriumra való utalások Tyndale írásaiban

A következőkben Tyndale négy prózai művéből idézünk fel részleteket egy levél bemutatva fogjuk a mártírium szempontjából elemezni.

A keresztény ember engedelmességéről (*The Obedience of a Christian Man*; 1528)

Ez életművének leghíresebb könyve, amelyet Tyndale a német parasztháború után írt, válaszolván arra a vádra, hogy a reformátorok tanítása a társadalomban

⁹ FOXE 2009. Továbbá: http://www.johnfoxe.org/?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_CPn5IJyh4ZbwLdcRmjTchLJd9I6E8Gm9bRgsmBkWdz4-1629364824-0-gqNtZGzNAdCjcnBsZQOI

¹⁰ Thomas Freeman szerint John Bale (1495–1563) tekinthető az angol protestáns egyháztörténetírás és mártírológia megteremtőjének; neki volt a tanítványa a nagyobb hírnévre szert tett John Foxe. Foxe munkája 1559–1689 között kilenc kiadást ért meg, volt számos rövidített kiadása is: FREEMAN–MAYER 2007.

¹¹ TYNDALE–FRITH–BARNES 1573.

anarchiához, háborúhoz vezet. Könyve a keresztény engedelmisségen kívül számos más témát is érint, többek között Tyndale részletesen tanít, szinte prédikál a szenvedésről, a keresztény ember megpróbáltatásainak értelméről.

A Szentlélek a megpróbáltatásokon keresztül megtisztít bennünket azáltal, hogy halálra ítéli a mi testi értelmünket, világi gondolkodásunkat, a haspárti bölcsességünket és nekünk ajándékozza Isten bölcsességét. A megpróbáltatás Istentől való áldás, ahogy Jézus is mondja: *Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa* (Mt 5, 10). Hát nem vigasztaló ige ez? Ki olyan bolond, hogy ne a Krisztussal való boldogságot válassza, mégha az némi megpróbáltatással is jár, mintsem az örök kárhozatot, amelyre a kis örömei miatt jutott?¹²

Ugyanitt számos szenvedéssel kapcsolatos újszövetségi passzust is idéz:

Az igazságért való megpróbáltatás nemcsak áldás, hanem Istentől kapott ajándék is, amelyet Isten csak az Ő választottainak ad. Az apostolok örvendeztek, hogy méltónak találtattak a Krisztusért való szenvedésre. Pál apostol írja, hogy: *De mindazokat, akik kegyesen akarnak élni Krisztus Jézusban, szintén üldözni fogják* (2Tim 3, 12). *Mert nektek nemcsak az adatott meg Krisztusért, hogy higgyetek benne, hanem az is, hogy szenvedjete* (Fil 1,2 9). Ebből is láthatjátok, hogy a Krisztusért való szenvedés Isten ajándéka. Péter apostol első levelében pedig ezt írja: *Boldogok vagytok, ha gyaláznak titeket a Krisztus nevéért, mert a dicsőség Lelke, az Isten Lelke megnyugszik rajtatok* (1Pt 4, 14). Hát nem csodálatos boldogság, hogy megbizonyosodhatsz arról, hogy Isten Szentlelke az örök életre pecsételt el téged? Az üldözés révén még egészen bizonyos nem lehetsz, de ezt a bizonyosságot a megpróbáltatás árán elnyerheted, amint Pál apostol a Róm 5,3 -ban írja, a megpróbáltatás munkálja ki az állhatatosságot, az állhatatosság a kipróbáltságot („feeling”),¹³ a kipróbáltság a reménységet, vagyis ezáltal tapasztalod meg Isten jóságát és segítségét és a Szentlélek munkáját. És Pál apostol a Korintusbeliekhez írt második levélben ezt írja: *Elég néked az én kegyelmem, mert az én erőm erőtlenség által ér célhoz* (2Kor 12, 9).¹⁴

¹² The Spirit through tribulation purgeth us, and killeth our fleshly wit, our worldly understanding, and belly-wisdom, and filleth us full of the wisdom of God. Tribulation is a blessing that cometh of God, as witnesseth Christ: Blessed are they that suffer persecution for righteousness' sake; for theirs is the kingdom of heaven. Is not this a comfortable word? Who ought not rather to choose, and desire to be blessed with Christ, in a little tribulation, than to be cursed perpetually with the world for a little pleasure? TYNDALE 1528a 138.

¹³ Tyndale a görög dokimén-t (kipróbáltság) 1526-ban még feeling-nek fordítja, s 1534-ben a javított Újszövetség-fordításában már experience-t írt, ezt veszi át a Geneva Bible (1560) és a King James Bible (1611) is.

¹⁴ Tribulation for righteousness is not a blessing only, but also a gift that God giveth unto none save his special friends. The apostles rejoiced that they were counted worthy to suffer rebuke for Christ's sake. And Paul, in the second epistle and third chapter to Timothy, saith, All that will live godly in Christ Jesus must suffer persecution: and, Phil. i. he saith, Unto you it is given, not only to believe in Christ, but also to suffer for his sake. Here seest thou that it is God's gift, to suffer for Christ's sake. And Peter in the fourth chapter of his first epistle saith: Happy are ye if ye suffer

A hamis sáfár példázata*(The Parable of the Wicked Mammon; 1528)*

A *hamis sáfár példázata* egy lutheri prédikáció 1528-ban írt átdolgozása. Témája a hit általi megigazulás teológiai kérdése, s ebben villantja fel István vértanú példáját: benne Tyndale a mindenkori mártírok előképét látja: Krisztus, István és Tyndale is azért imádkozik, hogy Isten nyissa fel a lelkileg megvakult ellenfeleinek a szemét.

A világ általában helyesnek tartja azt, ha az ember nem öl. A keresztény viszont akkor éli meg az igazságot, ha szereti ellenségét, még ha üldöztetést és kínzást szenved is el tőle, és elszenvedi a halál kínjait, és jobban fájlalja ellenfele vakságát saját fájdalomnál, és imádkozik Istenhez, hogy nyissa meg ellenfele szemét, és bocsássa meg bűneit; ahogy azt István tette az Apostolok cselekedeteiről írt könyv hetedik fejezetében, és Krisztus a Lukács evangéliuma 23. fejezetében.¹⁵

A golgotai tüposz nemcsak István vértanú halálában lett antitüposz, hanem az antitüposz (gyakran) maga is tüposszá vált: 1536. október 6-án¹⁶ Vilvoorde-ban, amikor a halála előtti pillanatban Tyndale is így kiáltott fel: *Isten, nyisd fel Anglia királyának szemét!* A Krisztus-követés lényege ugyanis a krisztusi tüposz, modell újra és újra történő „betöltődése”, a krisztusivá válás: az életben, s ha kell, a halálban egyaránt.

Felelet Morus Tamás Párbeszédére*(An Answer to Sir Thomas More's Dialogue; 1531)*

Egy korábbi fejezetben láttuk, hogy Morus még mielőtt lordkancellár lett, London püspökétől, Cuthbert Tunstalltól engedélyt kapott, hogy az eretnekek könyveit olvassa, azért, hogy azokat a nép nyelvén, angolul megcáfolja. Morus 1529-ben megjelent könyvére Tyndale két évvel később felelt. Morusnak az eretnekekkel szembeni egyik visszatérő érve az volt, hogy az egyház igazságát bizonyítja, hogy mártírok sokasága halt meg az egyház hitéért az előző másfél évezredben. Ám amit Morus Krisztus egyházának nevez, az Tyndale szerint a pápa egyháza. Morus sokszor gúnyos hangjára Tyndale is szarkasztikusan válaszol:

for the name of Christ; for the glorious Spirit of God resteth in you. Is it not a happy thing, to be sure that thou art sealed with God's Spirit to everlasting life? And, verily, thou art sure thereof, if thou suffer patiently for his sake. By suffering art thou sure; but by persecuting canst thou never be sure: for Paul, Rom. v. saith, Tribulation maketh feeling; that is, it maketh us feel the goodness of God, and his help, and the working of his Spirit. And, the twelfth chapter of the second epistle to the Corinthians, the Lord said unto Paul, My grace is sufficient for thee; for my strength is made perfect through weakness. TYNDALE 1528a, 138.

¹⁵ It is righteousness in the world, if a man kill not. But a Christian perceiveth righteousness if he love his enemy, even when he suffereth persecution and torment of him, and the pains of death, and mourneth more for his adversary's blindness than for his own pain, and prayeth God to open his eyes, and to forgive him his sins: as did Stephen in the Acts of the Apostles, the seventh chapter; and Christ, Luke xxiii. 4. TYNDALE 1528c, 74.

¹⁶ A legújabb kutatások szerint a kivégzés dátuma: 1536. szeptember 6. <http://www.tyndale.org/tsj25/arb1aster.html>. Ezúton köszönöm Juhász Gergelynek, hogy erre felhívta a figyelmemet.

Morus: Krisztus egyházát a csodák sokasága, az oly sok kihullott mártír-vér, az egész kereszténység közös egyetértése bizonyítja.

Tyndale: Mutass nekem olyan példát, amikor valaki egy csodával igazolta volna a fülbegyónást, a bűnbocsátó cédulák árusítását és hasonló bárgyúságokat? Ontotta volna valaki is vérét ezekért a tanokért? Én viszont ezer olyat tudok mutatni neked, akik azért hullatták vérüket, mert e tanításoknak éppen az ellenkezőjét hirdették!¹⁷

A főpapok praktikáiról

(The Practice of Prelates; 1530)

Még a Morusnak adott Felelet előtt, 1530-ban írta Tyndale ezt a munkáját, de már utal benne arra a morusi vádra, hogy az egyház bírálói állítólag nem merik vállalni a mártírhálált. Tyndale az első protestáns angol mártírra, Thomas Hittonra utal, aki Németalföldön lett Tyndale követője. A kontinensen élő angol protestánsok könyveit csempészte Angliába, de a tengerparton elfogták, elkozták a nála talált leveleket, eretnkséggel megvádolták, majd William Warham érsek és John Fisher püspök elítélték, és Maidstone-ban 1530. február 23-án megégették.

Morus egyik sok blaszfémikus allítása a *Párbeszédében*, hogy szerinte közülünk senki sem mer a hitében hűségesen megállni mindhalálíg. Nem sokkal azután, hogy leírta ezt Morus, Isten azáltal bizonyította, hogy a *Párbeszéd* szerzője hamis és hazug, hogy erővel ruházta fel szolgáját, Sir Thomas Hittont, hogy az Ő szent Fiába, Jézusba vetett hitét megvallja és vállalja a halált; az történt ugyanis, hogy Tamás, Canterbury püspöke és Rochester [John Fisher püspök], miután Hittont titokban kiéheztették és megkínózták, Maidstone-ban iszonyatos kegyetlenséggel meggyilkolták.¹⁸

Tyndale valószínűleg nem olvasta a *The Confutation of William Tyndale*-t, amelyben Morus Hittont „az ördög büzlő mártírjának” („the deuyls stynkyng martyr”)¹⁹ nevezte.

¹⁷ *More*: Confirmed with such a multitude of miracles, and so much blood of martyrs, and common consent of all Christendom. *Tyndale*: Who shewed a miracle to confirm his preaching of ear-confession and pardons, with like pedlary? or who shed his blood for them? I can shew you many thousands that ye have slain for preaching the contrary. TYNDALE 1531a, 70; TYNDALE 1531b, 171.

¹⁸ And More, among his other blasphemies in his dialogue, saith, that none of us dare abide by our faith unto the death. But shortly thereafter God, to prove More that he hath ever been a false liar, gave strength unto his servant, Sir Thomas Hitton, to confess, and that unto the death, the faith of his holy Son Jesus; which Thomas the bishops of Canterbury and Rochester, after they had dieted and tormented him secretly, murdered at Maidstone most cruelly. TYNDALE 1528d, 340.

¹⁹ Idézi GREGORY 2007, 119.

A John Frith-nek írt második levele (1532)²⁰

Fennmaradt Tyndale-nek két levele, amelyet John Frith-nek írt, aki már a Tower börtönében sínylődött. Az 1532-ben írt levélben az idősebb mester lelkipásztorként buzdítja és a mártíromságra is felkészíti fiatalabb tanítványát. (Kapcsolatukat maguk is Pál apostol és Timóteus viszonyához hasonlították.) A levél hangneme megengedi, sőt megkívánja, hogy azt teljes terjedelmében itt idézzük.

Szeretett testvérem, akármilyen legyen az ügy, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyánk és jóságos Urunk mellett, és ne félj a fenyegető emberektől, és ne bízz azokban, akik szépeket mondanak; bízz abban, aki megtartja az ígéretét és a szavából jó származik. A te ügyed Krisztus evangéliuma, a fény, melyet a hit vérével kell táplálni. A méces naponta kell meggyújtani és eloltani, az olajat minden reggel és este önteni kell, hogy ne aludjon ki fénye. Bár mi bűnösök vagyunk, az ügy helyes. Ha támadnak is bennünket a jó tetteinkért, türelmesen szenvedünk és kitartunk, mert Istennek ez tetszik, mert Ő erre a célra hívott el bennünket.

Mert Krisztus is szenvedett értünk, olyan példát hagyva nekünk, hogy kövessük lépteit, ki büntelen volt. Ezt a szeretetet kaptuk tőle: értünk életet adta; ezért kell nekünk is testvéreinkért életünket adni. Örvendj és ujjongj, mert jutalmad nagy a mennyben. Mert ha vele együtt szenvedünk, vele együtt dicsőülünk meg; Ő változtatja át gyarló testünket az Ő megdicsőült testének hasonlatosságára, mely által mindent önmaga alá rendelt. Szeretett testvérem, légy bátor, vigasztald szíved a nagy jutalom reményével, és hordd halandó testeden Krisztus képmását, mely eljövetelekor az Ő halandó testéhez hasonló lesz; és kövesd régi testvéreid példáját, akik egy jobb feltámadás reményében szenvedtek. Tartsd lelked tisztán és romlatlanul, és mondj ellent mindennek, ami nem az. Ragaszkodj a szükséges dolgokhoz; emlékezz Krisztus ellenségeinek káromlásaira, akik állítják, hogy mindenki inkább tagadni fog mintsem, hogy vállalja a végsőig való szenvedést.

Ha megnyilatkozol, állj ki nézeteidért, fedd fel önmagad, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyád mellett; akkor ereje veled lesz és megerősít, annyira, hogy nem fogsz fájdalmat érezni a halálban; és az Ő Lelke fog általad szólani. Ő tanít téged a válaszokra ígéretéhez híven. Igazát csodálatosan meg fogja mutatni és fentről fog támogatni úgy, ahogy csak szíved el tudja képzelni. Igen, még nem haltál meg, habár az álszentek mindent bevetve halálra ítélték. *Una salus victis nullam sperare salutem.*²¹ A leigázott egyetlen bizonyossága, hogy nem remél biztonságot. Ha az, akit látszólag legyőztek az álszentek, nem várja senkinek sem a segítségét, Isten segítségét fogja kapni, sőt, Isten fogja átsegíteni jóban és rosszban az

²⁰ Vö. Az időpontról: GREGORY 2007, 13. Vö. 282–286.

²¹ Mint McCutcheon ezt kimutatja, az idézet Vergilius Aeneis-éből (I.354) való: Egy a reménye a vesztesnek, ha reményre nem áhít. Lakatos István fordítása, *Vergilius Összes Művei*, Budapest, Európa, 1984, 142. Tyndale ezt angolul is idézi. In TYNDALE 1531b, 152/2–3 és 372.

igazságért, igazságának ellenségeivel dacolva. ... *Aki mindvégig kitart, az üdvözülni fog.* (Mt 10,22b)²²

A levelet a mártíriumra utaló gondolatok felmutatása végett idéztük teljes terjedelmében. Külön tanulmányt érdemelne a mártíriumról szóló beszéd módja, a mártír-diskurzus ismérveinek, sajátos metaforikájának, retorikájának vizsgálata. A fentiekben a tipologikus beszéd módra irányítottuk a figyelmet, mivel tudomásunk szerint ez a szempont nem érvényesült eddig a mártírológiai kutatásokban.

A szó tetté válik: William Tyndale mártírhalála

Az első jelentős bibliafordító reformátor életének és mártírhalálának történetét a 16. század második felére már protestáns Anglia John Foxe *Acts and Monuments*-jéből (1559; 1563), majd a tíz évvel későbbi *The Whole Works* (1573)²³ bevezetőjéből ismerhette meg. Foxe beszámolt Tyndale fiatalkoráról, Németalföldön végzett munkásságáról, s arról, hogy miként férközött bizalmába a valószínűleg az egyházi vagy (és?) a világi hatóságok által felbérelt fiatalember, Henry Phillips, aki lépre csalta őt és átadta a hatóságoknak.

Tyndale-t a Brüsszel melletti Vilvoorde várának (amelyet a 18. században lebomboltak) börtönébe hurcolták, az itt eltöltött 16 hónapjáról sokkal kevesebbet tudunk, mint Morus Tamásnak a kivégzése előtt a Towerben töltött, de szellemileg igen termékeny bő esztendejéről. Morus könyveket, leveleket írhatott, amelyeket leánya kicsempészett a Towerből, és így azok megmaradtak az utókornak.

Ezzel szemben Tyndale-nek mindössze egy saját kezűleg írt latin nyelvű levele maradt fenn, amelyet a 19. század közepén fedeztek fel egy brabanti levél-

²² Dearly beloved, however the matter be, commit yourself wholly and only unto your most loving Father and most kind Lord, and fear not men that threat, nor trust men that speak fair: but trust him that is true of promise, and able to make his word good. Your cause is Christ's gospel, a light that example that we should follow his steps, who did no sin. Hereby have we perceived love, that he laid down his life for us: therefore we ought also to lay down our lives for the brethren.

Rejoice and be glad, for great is your reward in heaven. For we suffer with him, that we may also be glorified with him: who shall change our vile body, that it may be fashioned like unto his glorious body, according to the working whereby he is able even to subject all things unto him.

Dearly beloved, be of good courage, and comfort your soul with the hope of this high reward, and bear the image of Christ in your mortal body, that it may at his coming be made like to his immortal: and follow the example of all your other dear brethren, which chose to suffer in hope of a better resurrection. Keep your conscience pure and undefiled, and say against that nothing. Stick at necessary things; and remember the blasphemies of the enemies of Christ, saying, 'They find none but that will abjure rather than suffer the extremity' wonderfully, and work for you above all that that your heart can imagine. Yea, and you are not yet dead; though the hypocrites all, with all that they can make, have sworn your death. *Una salus victis nullam sperare salutem.*

To look for no man's help bringeth the help of God to them that seem to be overcome in the eyes of the hypocrites: yea, it shall make God to carry you through thick and thin for his truth's sake, in spite of all the enemies of his truth... He that endureth to the end shall be saved MOZLEY 1937, 257–60.

²³ <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A68831.0001.001?view=toc>. Hangoskönyvben Peter-John Parisi felolvasásában: <https://archive.org/details/00PrefaceByJohnFoxe/02+Preface+to+the+5+books+of+Moses+Called+Genesis+by+Master+William+Tyndale.mp3>

tárban.²⁴ A levélben Tyndale a hidegre panaszkodik, és a vár parancsnokától egy meleg sapkát, meleg kabátot, egy lámpást, valamint egy héber nyelvű Bibliát, egy héber nyelvtankönyvet és egy héber szótárt kér.²⁵ A levél ismét tipológiai rezonanciákat hordoz, hiszen Pál apostol is Troászban a Karposznál hagyott köpönyegét és a könyveit kéri Timóteustól (2Tim 4, 13). Ezt „önreflexív tipológiának” nevezhetjük, legyen az utalás akár tudatos, akár nem tudatos Tyndale részéről.

Foxe-tól is tudjuk, hogy Tyndale-t a császár vagy a helyettese által megbízott tanács hallgatta ki, amelyet a neves leuveni teológus, Luther nagy ellenfele Jacobus Latomus – szó szerint „Kőműves Jakab”, alias Jacques Masson (1475–1544), az inkvizíció teológiaiag igen jól képzett tanácsadója vezetett. Halála után hat évvel Latomus unokaöccse rendezte sajtó alá a katolikus teológus írásait, s ezek között maradt fenn a „Három könyv William Tyndale cáfolatára” című műve, amely alapján 1996-ban Robert J. Wilkinson megpróbálta helyreállítani Tyndale-nek a vilvoordi börtönben írt *Solus fides justificat apud Deum* („Isten előtt csak a hit igazít meg”) című elveszett írását.²⁶ Latomus szerint Tyndale a művét a Szentírás egészséges megértése kulcsának nevezte. Erre ő válaszolt, aztán Tyndale írt egy második, majd egy harmadik könyvet is.²⁷ Latomus skolasztikus módon érvelt, s remélte, hogy meggyőzi ellenfelét; egyik éles szemű érve, hogy Tyndale nem tett különbséget a hit előtti és a hitből fakadó cselekedetek között. Latomus válaszából Tyndale a tárgyalásra készített, a megigazulásról szóló latin nyelvű könyvében utalt a mártírium kérdésére. Foxe ezt írja: „A fogságban Tyndale-nek azt ajánlották fel, hogy maga válassza meg az ügyvédjét és az ügyészét is. Ezt azonban ő elutasította, mondván, hogy majd maga felel a vádakra. A fogságban is úgy hirdette az Igét azoknak, akik őt a várban fogva tartották, hogy azt jelentették róla, hogy ha ő nem egy jó és igaz keresztény, akkor senki sem az.”²⁸

²⁴ MOZLEY, 333; DANIELL, 339. vö. ARBLASTER-JUHÁSZ-LATRE 2002, 172–173.

²⁵ Credo non latere te, vir præstantissime, quid de me statutum sit. Quam ob rem, tuam dominationem rogatum habeo, idque per Dominum Jesum, ut si mihi per hiemem hic manendum sit, sollicitus apud dominum commissarium, si forte dignari velit, de rebus meis quas habet, mittere calidiorem birettum; frigus enim patior in capite nimium, oppressus perpetuo catarro qui sub testitudine nonnihil augetur. Calidiorem quoque tunicam, nam, hæc quam abeo admodum tenuis est. Item pannum ad caligas reficiendas. Duplois [sic] detrita est; camiseæ detritæ sunt etiam. Camiseam laneam habet, si mittere velit. Habeo quoque apud eum caligas ex crassiori panno ad superius induendum; nocturna biretta calidiora habet etiam: utque vesperi lucernam habere liceat; tediosum quidem est per tenebras solitarie sedere. Maxime autem omnium tuam clementiam rogo atque obsecro ut ex animo agere velit apud dominum commissarium quatenus dignari velit mihi concedere Bibliam Hebraicam, Grammaticam Hebraicam, et Vocabularium Hebraicum, ut eo studio tempus conteram. Sic tibi obtingat quod maxime optas modo cum animæ tuæ salute fiat: Verum si aliud consilium de me ceptum [sic] est, hiemem perficiendum omnem, patiens ero, Dei expectans voluntatem, ad gloriam gratiæ Domini mei Jesu Christi, Cujus Spiritus tuum semper regat pectus. Amen. W. Tindalus. ARBLASTER-JUHÁSZ-LATRE 2002.

²⁶ WILKINSON 1996; VERCYUSSE 1998.

²⁷ MOZLEY 1937, 328.

²⁸ The officers afterwards told Pointz, when they had laid him in prison, that they pitied to see his simplicity. They brought him to the emperor's attorney, where he dined. Then came the procurator-general to the house of Pointz, and sent away all that was there of Master Tyndale's, as

Tyndale a börtönből írt levele kapcsán „önreflexív tipológiáról” beszélhetünk, s Foxe említett narratívája a tipologikus szerkesztést, az „ahogyan-úgy” logikáját követi. Miről is van itt szó? Tyndale a börtönben megtéríti a börtönőrt és a leányát, akárcsak egykor, másfél ezer évvel korábban az ugyancsak fogságban sínylődő Pál apostol és Szilász Filippiben hasonló tanúságtétellel szintén megtérítette a börtönőrt (ApCsel 16, 25–34).

1535 nyarán több hétig is eltarthatott Tyndale pere.²⁹ A perben Tyndale nem vonta vissza a megigazulásról szóló lutheri tanítását, ezért az inkvizíció eretneknek nyilvánította. Mivel Tyndale felszentelt pap volt, először az egyházi előjárók hivatalos ceremónia keretében, valamikor a kivégzése előtt megfosztották a papi hatalom gyakorlásától. Korabeli hasonló esetekről szóló tudósítások alapján elképzelhetjük, miképpen zajlott a „deszakralizáció”: papi ruhában le kellett térdelnie a pulpituson ülő egyházi előjárók előtt, a kezét egy késsel vagy üveggel megsebeztek, s ezzel szimbolikusan elveszítette a felkenésre adott olajat; a kezébe adott kenyeret és bort ceremoniálisan visszavették tőle, és végezetül letépték róla a papi ruhát és világi öltözetet adtak rá. Mindezek után az ügyét átadták a világi hatóságoknak.³⁰

Csak spekulálhatunk arról, hogy a papi szentségtől való ceremoniális megfosztása után miért húzódott több mint egy évig Tyndale kivégzése. Elképzelhető, hogy diplomáciai megfontolások is szerepet játszhattak ebben. A VIII. Henrik körül ekkor már fokozatosan vagy éppen átmenetileg erősödő protestáns körök hatása érvényesülhetett. 1536. október 6-án történt kivégzését Foxe így örökítette meg:

Végezetül, igen sok haszontalan érvelés után, amikor az érveknek már nem volt súlya, bár nem érdemelt halált, a császár augsburgi birodalmi gyűlésen hozott rendelete alapján elítélték. A vesztőhelyre kísérték, testét a máglyához kötötték, ahol a bakó megfojtotta, majd pedig holttestét a máglya lángjai emésztették el Vilvoorde városában az Úr 1536. esztendejében. Halála előtt nagy hangon és mély hittel így kiáltott fel: *Uram, nyisd fel Anglia királyának szemét!*³¹

well his books as other things; and from thence Tyndale was had to the castle of Vilvorde, eighteen English miles from Antwerp. Master Tyndale, remaining in prison, was proffered an advocate and a procurator; the which he refused, saying that he would make answer for himself. He had so preached to them who had him in charge, and such as was there conversant with him in the Castle that they reported of him, that if he were not a good Christian man, they knew not whom they might take to be one. ...Such was the power of his doctrine, and the sincerity of his life, that during the time of his imprisonment (which endured a year and a half), he converted, it is said, his keeper, the keeper's daughter, and others of his household. <http://www.ccel.org/f/foxe/martyrs/fox112.htm> In, FOXE, 2009, 13–20; KING 2009, 13–20.

²⁹ MOZLEY, 332.

³⁰ MOZLEY, 339.

³¹ At last, after much reasoning, when no reason would serve, although he deserved no death, he was condemned by virtue of the emperor's decree, made in the assembly at Augsburg. Brought forth to the place of execution, he was tied to the stake, strangled by the hangman, and afterwards consumed with fire, at the town of Vilvorde, A.D. 1536; crying at the stake with a fervent zeal, and a loud voice, Lord! Open the king of England's eyes. <http://www.ccel.org/f/foxe/martyrs/fox112.htm> FOXE 2009, 20; KING 2009.

Tyndale tehát tipologikusan beteljesítette, amiről már 1528-ban *A hamis sáfár példázata* című könyvében írt: A keresztény ... imádkozik Istenhez, hogy nyissa meg ellenfele szemét, és bocsássa meg bűneit.³²

Eretnekek vagy mártírok? Mit is mondhatunk a korai angol reformáció idejének legnagyobb konfliktusáról? Akik életükben nagy ellenfelek voltak, a tanúságtevő halálukban – saját akaratuk ellenére – mégis találkoztak. Bár Morus az eretnekeket az „ördög mártírjainak”³³ nevezte, s ha maga nem vált volna mártírrá 1535. július 7-én, tehát másfél évvel Tyndale mártírhalála (1536. október 6.) előtt, egészen bizonyos, hogy Tyndale halálát is az ördög mártíriumának tekintette volna.

Nincs arról sem adatunk, hogy az 1535 májusában bebörtönzött Tyndale értesült volna arról, hogy az elfogatása utáni másfél hónapban nagy ellenfelét a király kivégeztette. Ám elképzelhetően ő a „pápa mártírjaként” és nem Krisztus vértanújaként emlegette volna Morus Tamást. Morusnak a Tower börtönében kifejtett irodalmi tevékenysége külön fejezete a humanista életművének. Elvileg Tyndale is írhatott, még ha a börtönbeli ez irányú tevékenységének csekély nyomai maradtak. Érdekes kutatás lenne ezek tanulmányozása az újabban megélénkült „börtön-irodalom” kontextusában.³⁴

Brad Gregory mutatott rá, hogy Morus és Tyndale egymástól teljesen függetlenül ugyanazokat a bibliai igéket idézte a várhatóan bekövetkező mártírhalálukra vonatkozóan. E két 16. századi epikus méretű hitvitázó, noha egymással teljesen ellentétes módon értelmezte a Bibliát, s egészen másképpen gondolkodott az írásértelmezés és a tekintély viszonyáról, mégis ugyanazzal a lelki érzékenységgel fordult Krisztus és az apostolok ugyanazon szavaihoz, amikor a keresztény szenvedésről és mártíriumról szóló igéket önmagukra alkalmazták. Mindketten vallották a Jelenések könyve szerzőjével: „*Légy hű mindhalálig és neked adom az élet koronáját*” (Jel 2, 10).³⁵ Ezek után már érthető, hogy ma az anglikán egyházban így emlékeznek meg a 16. századi keresztény mártírokról, akár katolikusok, akár reformátorok voltak:

Isten, aki Morus Tamás, John Fisher és William Tyndale szolgálidnak olyan erős lelket adtál, hogy e világ uralkodói előtt megvallják a mi Megváltónk Jézus nevét, és bátran merjenek meghalni ezért a hitért; segíts minket is, hogy számot tudjunk adni a bennünk élő reménységről, hogy Urunkért mi is készek legyünk szenvedni... Mindenható Isten, Te ültetted szolgálád, William Tyndale szívébe a lángoló szenvedélyt, hogy az embereknek az anyanyelvükön olvasható Bibliát közvetítse, s mindehhez nemes tehetséggel és olyan erővel ruháztad fel, hogy legyőzze az akadályokat. Kérünk Téged, tárd fel előttünk az üdvözítő ígédet, miközben olvassuk és tanulmányozzuk az Írásokat.³⁶

³² Ld. fent.

³³ MORE 1976, 314.

³⁴ TÓTH 2017, 11–51

³⁵ GREGORY, 2007.

³⁶ Idézi: JUHÁSZ – ARBLASTER 2005, 333.

8.

„KÖNYVHAL”: JOHN FRITH POLÉMIÁI ÉS MÁRTÍRHALÁLA

„Könyvhal”, avagy egy jónási hang

1626. június 23-án a cambridge-i piacon egy kofa egy King's Lynnből odaszállított tőkehalat (amely néha két méter hosszúságú is lehet) vágott fel, s a körülállók nagy megdöbbenésére a tőkehal gyomrában egy vászonba csomagolt könyv foszlányait találta meg.¹ Volt olyan, aki írásban is megerősítette, hogy ezt a váratlan felfedezést a saját szemével látta.² A Cambridge-i Egyetem alkancellárjának, John Gostlinnak még aznap este átnyújtották a rejtélyes könyvet tartalmazó csomagot. A könyv azonosítására az egyetem egyik híres professzorát, az apokalipszis-kommentárjáról, a *Clavis Apocalyptica*-ról később ismertté vált Dr. John Mede-et kérték fel, aki két írást tudott azonosítani, és megállapította, hogy az egyik címe *Praeparatio Crucem, Of the Preparation to the Cross* (A keresztre való előkészületről), a másiké pedig *A Letter which was Written to the Faithfull Followers of Christes Gospel* (Egy levél, mely Krisztus evangéliuma hűséges követőinek íródott). Számára az is világos volt, hogy a traktátusok 1540 körül keletkeztek, amikor a reformáció által újra felfedezett evangélium kezdett elterjedni Angliában. Később egy Daniel Boys nevű

¹ Arra a kérdésemre, hogy ez a valóságban lehetséges-e, Dr. Garádi Péter halszakértő 2011. július 5-én az alábbiakat válaszolta: Tőkehal gyomrában, egy vászonba csomagolt könyv megtalálása, lehetséges. Halászok és halfeldolgozók nem egyszer találnak idegen testet vagy annak maradványát (nem táplálékot és maradványát) halgyomorban. A tőkehal íváskor (június ilyen hónap) rajban jár, valószínűleg egy beesett tárgyat kapott fel az egyik egyed, vagy egy régebben (egy-két órája) ott úszót. Valószínűleg – műanyag és gumi nem lévén – a könyvet borító vászon impregnálva volt, a tengeri viszonyok miatt. Az angliai vizek felülről is nedvesek a sok eső miatt, így a hajók is sokat áztak, a kabinokba is gyakran becsorgott, beszivárgott a fahajókon a víz. Emiatt az impregnálás miatt szigetelve maradhattak a könyv lapjai és borítója, valamint emiatt maradhatott a felszínen, vagy a felszín közelében, de mindenképpen ott, ahol a fényviszonyok még lehetővé tették, hogy a hal meglássa és bekapja. Ez az impregnáló anyag valószínűleg állati zsír lehetett (főka-, bálna-, halzsír vagy marha-, illetve birkafaggyú). Nem ismerem közélről a tőkehal szaglását, de vannak halfajok (pl. a cápák, édesvíziek közül a harcsák), melyeknek nagyon jó a szaglásuk. Mint ragadozó hal (halat, rákot, csigát, kagylót fogyaszt és rendkívül falánk, a falánk halfajok pedig mindenre rámozdulnak) a halzsírszagra is mozdulhatott.

² WRIGHT 1978, 552.

könyvkötő mosta le és tisztította meg a kötetet.³ Az esemény a diákság körében sok tréfára adott alkalmat; ilyen versikéket faragtak: „Ha a halak könyveket hoznak nekünk, akkor mi a Bodleian Könyvtárral lehetünk egyenlőek, abban reménykedhetünk.”⁴ A komorabb, idősebb tanárok égi jelet olvastak ki a történetekből: az egyik College vezetője levélben gyorsan értesítette a híres írországi érseket, James Ussert, aki meg is jegyezte, hogy ez minden bizonnyal a jövővel kapcsolatos prófécia: Isten a hal gyomrából figyelmeztető ítéletet küld a népnek.⁵ 1628-ban Jeremiah Dyke essexi lelkész a Parlament Alsóházában az 1618-as üstökössel és az 1626-os márciusi földrengéssel együtt külön kiemelte a cambridge-i „könyvhal” epizódot, mint „isteni figyelmeztetést”: „Hogy egy ilyen könyv ilyen módon, ilyen helyen, és ilyen időben bukkanjon fel... nem kevesebbet jelent, mint isteni figyelmeztetést, hogy Isten hangja hangozzon általa: Anglia, készülj fel a keresztre.”⁶

A következő évben, 1627 szeptemberében Londonban James Boler és Robert Milbourne nyomdájában meg is jelent a könyv *Vox Piscis, or the Bookfish. Contayning Three Treatises which were found in the belly of a cod-fish in Cambridge Market, on Midsummer Eue last, Anno Domini 1626* (A hal hangja vagy a könyvhal. Három értekezést tartalmaz, melyeket egy tőkehal gyomrában találtak a cambridge-i piacon tavaly Szentivánéjen, az Úr 1626. évében) címmel.⁷ A könyvben de facto négy értekezés található: *Of the Preparation to the Crosse and to Death; A Mirroure, or Glasse to Know Thy Selfe; Brief Instruction, to teach a person willingly to die, an not to feare death*; és a *Treasure of Knowledge* (A keresztre és a halálra való készülésről, Az önismeret tüköre és Rövid instrukció, mely megtanítja az embert önként meghalni és nem félni a haláltól, A tudás kincstára) címmel.⁸

A könyv előszavának szerzője – Mede szerint egy Thomas Gaud nevű fiatalember⁹ – külön hangsúlyozta, hogy ez nem csalás és ámtítás („no trick or fraud”), hanem az isteni gondviselés juttatta a könyvet a tőkehal gyomrába. Emberileg nézve megtörténhetett ez egy hajótörés alkalmával, vagy talán az egyik halász zsebéből esett a könyv a vízbe, és ott nyelte el azt a tőkehal.¹⁰

³ WALSHAM 1999, 575.

⁴ If fishes thus do bring us books, then we / May hope to equal Bodlyes library. WALSHAM 1999, 576.

⁵ WALSHAM 1999, 576.

⁶ That such a booke, should in such manner, and to such a place, and at such a time be sent...can be construed for no lesse, then a divine warning, and to have his voyce with it, England prepare for the Crosse. WALSHAM 1999, 603.

⁷ FRITH 1627. Vö. 363.

⁸ The British Library 694 C30. A British Library 1019 b42-es jelzetű kiadása utolsóként még tartalmazza a *The Treasure of Knowledge*-ot, de nem tartalmazza a címlapot (*Vox Piscis*), az előszót és a képeket. WALSHAM (1999, 598) érthetetlen módon a *Treasure of Knowledge*-ot tekinti a harmadik írásnak, s meg sem említi a *Brief Instruction, to teach a person willingly to die, and not to feare death*-t. Lehet, hogy a British Library 1019 b42-es jelzetű kiadványát látta csak? Ugyancsak helytelen Walsham-nak az az állítása, hogy a *The Preparation to the Cross* szerzője Richard Tracy, hiszen az 1540-es kiadás (British Library 131 FF24) Richard Tracy Cromwell-nek szóló ajánlásában azt olvassuk, hogy ő csak fordító (I received such consolation and comfort, that I thought it most necessary, ea and expedient...to translate the same in to englishe, and to put it forthe in printe, that it might be the more common...).

⁹ WALSHAM 597.

¹⁰ WALSHAM 585.

Gaud mindegyik értekezést a fiatal angol mártír-teológusnak, John Frith-nek tulajdonította. Ma már tudjuk, hogy az első mű szerzője, illetve fordítója Richard Tracy, a protestáns szellemű végrendeletéről híres William Tracy fia volt, a harmadik pedig egy korabeli imádsággyűjtemény; a második értekezés azonban egészen biztosan Frith munkája: az önismeretről szóló könyve¹¹ mellett a Tower börtönéből hittestvérei buzdítására¹² írt levelet tartalmazza. Gaud John Foxe könyve alapján elmondta, hogy Frith-t még diákkorában hitéért több társával együtt az Oxfordi Egyetem egyik pincéjében tartották fogva, ahol szózott halakat tároltak, s a halak erős és csípős illata következtében többen meghaltak.

Gaud az előszó végén utal arra, hogy a fiatal Frith, mint egy hattyú, előre megénekelte saját halálát:

Halála előtt hattyúként forrongva énekelt, és előre megmondta mind saját mártíromságát, mind az evangélium hirdetését Anglia-szerte húsz éven belül... Mintha kankalin lett volna az evangélium új tavaszában: habár a pápaság éjszakája és a reformáció nappala közti szürkületben írt, Isten megvilágosította őt, hogy a szentségekről szóló értekezése volt a gyertya, amely a nagy fáklyát, Cranmer érseket megvilágosította – ahogy azt Fox írja.¹³

Gaud kiemeli Frith mártíromságra való csodálatos állhatatosságát („admirable constancie of a Martyr”) és prófétai isteni lelkületét, s ehhez még hozzátesz egy újabb „babért”, mondván, hogy Isten feltámasztotta Frith-t, hogy most Jónásként a hal gyomrából szóljon. „Isten különleges gondoskodásából feltámasztotta őt röviddel a halála után, méghozzá szokatlan módon: hogy most új Jónásként a hal gyomrából beszéljen.”¹⁴

Mivel a Frith-nek tulajdonított könyvet nagy valószínűséggel egy hajótörés alkalmával a tenger nyelte el, Gaud a *Vox piscis* bevezetőjét egy olyan imádsággal zárja, amelyet a tengeren dolgozók és állandóan életveszélyben élők bármikor elmondhatnak.

A négy (egyes kiadások szerint – három) könyv üzenete egy és ugyanaz: a Krisztus követése kereszthordozással, a kereszthordozás szenvedéssel, a szenvedés pedig gyakran mártíriummal jár. A *The Preparation to the Crosst* (A keresztre való felkészülés) ezért ajánlják már a címlapon ezekkel a szavakkal: „Nagyon gyümölcsöző minden istenfélő ember számára olvasásra és elmélkedésre.”¹⁵ Az iratok

¹¹ WRIGHT 263–279. Vö. 340–350.

¹² WRIGHT 258–260.

¹³ Like a swan he sang most seetly before his death, and foretold both particularly his owne martyrdome, and the propagation of the Gospell through all England, within twenty years ... Hee was as it were a Primrose in the new-spring of the Gospell; and though he wrote in the twi-light betweene the night of Poperey and the day of Reformation, yet God enlightened him, that his Teatise of the Sacraments, were the candles at which that great torch Arbish.Cranmer was lighted, as M.Fox reporteth. FRITH 1627.

¹⁴ God by speciall providence hath thus in a sort reuiued him an age after his death, and by that unusuall meanes: so that like another Ionas hee now speakes to thee out of the belly of the Fish. FRITH 1627.

¹⁵ Beeing very fruitfull for all deuoute people to reade and meditate on. FRITH 1627.

közül legmeggrázóbb Frith saját könyvecskéje elé illesztett levele, amelyet a Tower börtönéből nem sokkal a mártírhálála előtt írt hittestvérei erősítésére és buzdítására.¹⁶

Frith élete

Ahogy William Tyndale-t néha az „angol Luthernek”, úgy az angol reformáció első nemzedéke legtehetségesebbnek tartott képviselőjét, a harmincéves korában máglyán megégetett John Frith-t az „angol Melanchthonnak” is nevezik.¹⁷

Frith 1503-ban született Londontól délre, Kent megyében. Apja fogadós volt, s fiát először abba a sevenoakesi iskolába járatta, amelyet az 1400-as évek első évtizedeiben szegényeknek alapítottak.¹⁸ Kent ekkoriban az előreformátor, John Wycliffe tanítását követő lollard eszmék központja volt. Bár a fiatal Frith és a lollard tanítás közvetlen kapcsolata nem bizonyított, mégis igaz, hogy a lollard eszmék – a nép nyelvén olvasható Szentírás, a pápaság lelki és politikai hatalmának bírálata, a purgatórium és az átlényegülés tanításának elvetése – feltűnő párhuzamot mutatnak Frith gondolataival.¹⁹

Szülei a tehetséges fiúgyermeket a neves Eton College-ba küldik, ahol tökéletesíti latin és görög tudását.²⁰ Innen Frith Cambridge-be ment,²¹ s itt szerzett diplomát 1525-ben. Luther és a reformáció eszméivel Frith a Cambridge-i Egyetemen, a „White Horse Inn”-be járó társaság (Thomas Bilney, Robert Barnes, Hugh Latimer, Nicholas Ridley, John Lambert, s a konzervatív Stephen Gardiner és Edward Fox) körében ismerkedhetett meg.²² Elképzelhető, hogy itt vagy esetleg később Londonban találkozott Tyndale-lel, aki aztán a mestere lett. A mártírológus John Foxe szavaival: „Frith Tyndale instrukcióinak köszönhetően fogadta szívébe az evangélium magját és az őszinte istenfélelmet.”²³ Már utaltunk rá, hogy kapcsolatukat Pál apostol és Timóteus viszonyához hasonlították.²⁴ Ennek tanúbizonysága az a két levél, amelyet Tyndale a Tower-ben raboskodó Frith-nek írt.²⁵

Az angol reformátorokra először a Cambridge-ben is tanító humanista Erasmus gyakorolt jelentős hatást. Mint már említettük, Tyndale is először Erasmusnak az *Enchiridion*-ról szóló könyvét fordította le latinról angolra.

A tehetséges fiatal Frith-t kiválasztották, hogy a Wolsey bíboros által éppen akkor alapított Bíborosi Kollégium (ma Christ’s Church College) növendéke lehessen.

¹⁶ Vö. 351–353.

¹⁷ CLEBSCH 1964, 78.

¹⁸ HARD 2008, 66.

¹⁹ HARD 2008, 69. Lásd még SMEETON 1986.

²⁰ Hard utal arra, hogy noha Eton mindig is magáénak mondta Frith-t, hivatalos bejegyzés azonban erről nem maradt fenn (HARD 2008, 69).

²¹ HARD 2008, 73.

²² MARIUS 1990, cxx.

²³ whose instructions he first received into his heart the seed of the gospel and sincere godliness
Idézi HARD 2008, 78.

²⁴ TYNDALE 1530a, liii.

²⁵ TYNDALE 1525b, 54–65, vö. 292–286.

A College hallgatói azonban váratlan érdeklődést mutattak a reformáció eszméit terjesztő, Németországból és Svájcból érkező könyvek iránt. Az előjárók értesítették erről Lincoln püspökét, aki azonnal jelentette ezt a bíborosnak, néven nevezve a tiltott könyvek olvasóit, köztük Frith-t is. A szigorú büntetés nem maradt el: Frith-t és öt társát a College alatt húzódó, sós halakat raktározó pincébe zárták. Még Wolsey is felháborodott a kegyetlen bánásmódon, s elrendelte szabadon bocsátásukat, azzal a feltétellel, hogy nem távozhatsanak el Oxfordtól tíz mérföldnél messzebbre. Hármán közvetlenül a szabadulásuk után meghaltak, ketten megtagadták nézeteiket, Frith azonban 1528 augusztusában vagy szeptemberében Németországba szökött, valószínűleg Marburg városába,²⁶ ahol egyes feltevések szerint görög nyelvet is tanított.²⁷

Antwerpenben, ahol Tyndale is lakott és alkotott, Frith is egész bizonyosan megfordult. Antwerpen, a németalföldi kereskedelmi központ és kikötőváros közismert volt a vallási toleranciájáról, s Tyndale és a reformáció hívei is sorra itt publikálták könyveiket. Az angol protestánsok közül Tyndale-en és Frith-en kívül megfordult itt William Roye, George Joye, Miles Coverdale, John Lambert és John Bale is.

Frith későbbi peréből tudjuk, hogy 1531 februárjának elején hajózott vissza Angliába. Hazautazásának szándéka talán könyvei értékesítése lehetett. Foxe írja, hogy Reading városában Frith-t – Morus jól kiépített titkos hálózatának köszönhetően²⁸ – elfogták, és kalodába zárták, mert csavargónak nézték. Frith leleményesen kérelmezte, hogy a város iskolamesterével beszélhessen. A fiatal tudós ekkor latin nyelven mondta el meghurcoltatásait, s görögül Homérosz költeményeiből idézett az iskolamesternek. A tekintélyes tanítót ez annyira megindította, hogy elérte, hogy a hatóságok szabadon bocsássák a fiatalembert.

Arra is vannak jelek, hogy VIII. Henrik király, miután Wolsey bíboros nem tudta engedélyeztetni a pápánál Aragóniai Katalintól való válását, azzal próbálkozott, hogy a teológiailag művelt „lutheránus eretnekek” személyében, így Tyndale-ben és Frith-ben keressen szövetségest. Ez azonban nem sikerült neki, főleg elvi okok miatt.²⁹

1531 nyaratól 1532 júliusáig Frith ismét Antwerpenben tartózkodik, egyes feltételezések szerint segít Tyndale-nek Morus Tamás eretnekek elleni könyvére írt válaszában megfogalmazásában. Morus Tamás lordkancellári hivatalából való elmozdításától a protestánsok sokat vártak. Talán ezzel is magyarázható, hogy 1532 júliusában Frith-t ismét Angliában találjuk. Foxe szerint az ősz folyamán megpróbált visszatérni Flandriába, de a tengerparton letartóztatták és a Towerbe zárták. A többi fogolyhoz képest azonban kedvező elbánásban részesült, lábaira és kezeire nem helyeztek bilincset, így írni is tudott. Legjelentősebb munkái a Tower börtönében születtek.

Frith életének utolsó (majdnem teljes) esztendejét a Towerben töltötte. Az alig harmincéves fiatalember azonban olvashatott és írhatott is könyveket a börtönben. Szellemileg legtermékenyebb korszaka volt ez az utolsó esztendő.

²⁶ Ezt Dickens állítja (DICKENS 1964, 78), Wright azonban nem osztja (WRIGHT 1978, 7).

²⁷ HARD 2008, 88–90.

²⁸ TRUEMAN 1994, 16.

²⁹ HARD 2008, 94–97.

A perére 1533 nyarán került sor. Foxe feljegyzi, hogy a vele szimpatizáló börtönőrök foglyukat szökésre biztatták, miközben a távoli Croydonba kísérték a tárgyalásra, ám Frith nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel. Egykori tanárán, Stephen Gardiner (1483–1555) püspökön kívül az új Canterbury érsek, Thomas Cranmer (1489–1556) is azok között volt, akik elítélték. Az a Cranmer, aki később teljesen magáévá tette Frith nézeteit, s akit bő két évtizeddel később Tudor (Véres) Mária uralkodása alatt (1553–1558), Oxfordban szintén máglyán égettek meg.

Két héttel kivégzése előtt Frith még *The articles for which he died*³⁰ (*Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt és melyeket Newgate börtönében írt június 23-án, az Úr 1533. esztendejében*³¹) címmel megírta testvéreinek mártírhalálának okát. Frith soraiból kiolvasható, hogy ő nem csupán dogmatikai nézeteiért, hanem a vallás- és a lelkiismereti szabadság eszméjéért halt meg. Miután az egyházi bírák eretnekké nyilvánították, átadták őt a világi hatóságoknak. 1533. július 4-én a newgate-i börtönből Smithfieldbe vezették, s egy lelkes követőjével, Andrew Hewett-tel együtt küldték a máglyára. Szenvedése elhúzódott, mert a szél csökkentette a lángokat.

Thomas Bilney mellett Frith volt az első protestáns, akit Angliában a hitéért égettek meg, mert tagadta a transzszubsztanciáról és a purgatóriumról szóló tanítást. A későbbiekben látni fogjuk: azt vallotta, hogy a krisztushitért való szenvedés vállalása a purgatórium.

Frith művei – a fogsága előtt

Patrick tanítása³²

Frith első jelentős fordítása a skót protestáns mártírnak, a királyi családból származó Patrick Hamiltonnak (1504–1528) a *Loci communes* című munkája, amelyet Frith *Patrick's Places* címen jelentetett meg.³³ A brit szigeteken a reformáció első skót mártírja Hamilton, az egyik első angol mártírja hat évvel később Frith lett. A fiatal skót teológus a Párizsi Egyetemen ismerte meg Luther írásait, megfordult a Marburgi Egyetemen is, s hazatérve a lutheri tanítás szellemében tanított, hirdette az igét a skóciai St. Andrews-ban. Ellenfelei perbe fogták és 1528. február 29-én máglyán megégették.

A keresztény hit főbb tételeit, különösen is a törvény és az evangélium lutheri szembeállítását logikus és áttekinthető pontokban összefoglaló írás elé Frith írt egy rövid előszót, melyben rámutatott arra, hogy a mostani utolsó és veszedelmes időkben Isten olyan tanúkat támasztott, mint a fiatal mártír, Patrick Hamil-

³⁰ FRITH 1533; RUSSELL 1831, 450–455.

³¹ Vö. 354–357.

³² CALVALHO 2009, 87–108; HAMILTON 1525, 146 ff. A *Patrick's Places* publikációs adatairól lásd WRIGHT 1978, 475–476. [*Patrikes places*], [Antwerp: S. Cock, 1531?].

³³ Vö. 287–298.

ton, aki a papi ordinációt is vállalta hazájában, csak hogy az evangélium fénye ragyoghasson. Mivel Megváltóját, Jézus Krisztust nem tagadta meg – írja Frith –, a sötétség erői elpusztították őt. Isten kegyelméből azonban fennmaradt egy munkája, amelyet Frith angol nyelvre ültetve adott át a népnek. A munka a rövid bevezető után hat részből áll: a „törvény”, „evangélium”, „hit”, „remény”, „szeretet” és „cselekedetek” címet viselik a tömör, tipográfiaailag is a lényeget súlykoló, az olvasó emlékezte számára is könnyen megjegyezhető fejezetek.³⁴

A TÖRVÉNY ÉS AZ EVANGÉLIUM TERMÉSZETE ÉS FELADATA

A törvény megmutatja nekünk
bűnünket.

Kárhoztatásunk
a harag szava;
a kétségbeesés szava;
a szenvedés szava.

Az evangélium megmutatja nekünk
az orvosságot a bűnre.

Megváltásunk
a kegyelem szava;
a vigasztalás szava;
a békesség szava.

VITA A TÖRVÉNY ÉS AZ EVANGÉLIUM KÖZÖTT

A törvény így szól,
fizesd meg tartozásodat.
Menthetetlen bűnös vagy,
és meg kell halnod.

Az evangélium így szól,
Krisztus már kifizette.
Bűneid bocsánatot nyertek.
Legyen békességed, mert megmenekültél.

A törvény így szól,
tedd jóvá bűneidet.
A mennyei Atya haragszik rád.
Hol van igazságod, jóságod és kiengesztelődésed?
Engedelmességgel tartozol nekem, s tartozásod van
felém, az ördög felé és a pokol felé.

³⁴ http://www.truecovenant.com/gospel/hamilton_loci_communes.html

Az evangélium így szól,
 Krisztus megtett mindent érted.
 Krisztus megbékítette az Atyát vére által.
 Krisztus az igazságod, a jóságod és a kiengesztelődésed.
 Krisztus mindentől megszabadított.³⁵

Clebsch leírja, hogy Frith/Hamilton munkája egyedülállóan képviselte, hogy az üdvösség kérdésében az ember teljes mértékben Istenre van utalva, s ezt a gondolatot ilyen szilárd következetességgel csak Cranmernek a mintegy két évtizeddel később írt homíliája képviseli még.³⁶

Tézisek és antitézisek Krisztusról és az Antikrisztusról³⁷

1529 júliusában Frith Antwerpenben jelenteti meg a következő munkáját, de nem saját nevén, hanem Richard Brightwell álnéven. Ez Luther 1521-es *De Antichristo*³⁸ című latin nyelvű munkájának fordítása, mely Dániel könyvének nyolcadik fejezetére épül. Frith hozzáfűz ehhez további hetvennyolc pontot Krisztus és a pápa ellentétéről Melanchthon *Passional Christi und AntiChristi* (Krisztus és az Antikrisztus passiója) című munkája alapján. Ezek egy részét – huszonhatot – Lucas Cranach fametszeteiken is megjelentetett (például szembeállította azt a jelenetet, amikor Krisztus megmosta a tanítványai lábát, azzal, hogy a pápa lábát viszont a hódolói csókolgatják). A mintegy tizenöt oldalas előszó³⁹ magától Frith-től származik. A kiengesztelődés (jóvátétel) tanítását Frith (Brightwell) világosan fogalmazza meg, amikor azt mondja, hogy Isten örök életet adott nekünk az Ő Fia által, aki egyfajta állattá („bűnbakká”) lett értünk.⁴⁰ Frith azt írja, hogy a sötétség mindig a világosság ellen támad, így az Antikrisztus Krisztus ellen harcol. Az igaz egyházat mindig is üldözték: a kereszt igéje soha sincs megpróbáltatás nélkül.⁴¹ Izmael üldözte Izsákot, Jákób Ézsaut, Saul Dávidot. Krisztus a követőit áldásra szólította fel, az egyház mai, képmutató emberei („presumptious minds”),⁴² a pápa és a főpapok viszont átkot mondanak azokra, akik Krisztust képmutatás nélkül („unfeignedly”) ⁴³ szeretik.

³⁵ Vö. 287–298.

³⁶ CLEBSCH 1964, 85.

³⁷ RUSSELL 1831, 297–318; WRIGHT 1978, 297–318. *A pistle to the Christen reader The revelation of Antichrist. Antithesis, wherein are compared to geder Christes actes and oure holye father the Popes.*, [At Malborow in the lande of Hesse [i.e. Antwerp]: the. xij. day of Iulye, anno. M.CCCCC. xxix. by me Hans luft [i.e. Johannes Hoochstraten, 1529]].

³⁸ WRIGHT 1978, 459–473.

³⁹ Vö. WRIGHT 1978, 459–473.

⁴⁰ God hath given us eternal life, and this life is in his Son, which was made our beast, bearing our sins upon his own back, made obedient unto death, offering up our iniquities (as a sacrifice unto his father, being our mediator and atonement betwixt his Father and us. RUSSELL 1831, 462; WRIGHT 1978, 462. Idézi TRUEMAN 1994, 123.

⁴¹ So impossible it is that the word of the cross should be without affliction. RUSSELL 1831, 470; WRIGHT 1978, 470.

⁴² RUSSELL 1831, 472; WRIGHT 1978, 472.

⁴³ RUSSELL 1831, 472; WRIGHT 1978, 473.

Vita a purgatóriumról⁴⁴

1530 folyamán Frith valószínűleg segített Tyndale-nek a Biblia fordításában. Mint később írta, még karácsony előtt hozzájutott John Fisher püspök, Morus Tamás és John Rastell purgatóriumról szóló írásaihoz, amelyet 1531 húsvétja előtt már kiadtak Angliában. Ez a könyv az önmagát a fiatal Timóteushoz hasonlító Frith első jelentős műve, amelyben Frith olyannyira felcsillantotta éleselméjűségét, bibliai műveltségét és az egyházatyák munkáinak ismeretét, hogy a szerző még ellenfeleinek, John Rastellnek és Morus Tamásnak is elnyerte a szimpátiáját. A mű előzménye, hogy egy Simon Fish nevű angol ember 1528-ban könyvet írt a purgatórium ellen, amelyre Morus Tamás,⁴⁵ John Fisher, Rochester püspöke és Morus sógora, John Rastell is válaszolt. Ez a könyv három részből állt: az első Rastell természetfilozófiai nézeteit cáfolja; a második Morus Tamásnak a Szentírásból vett érveire válaszol; a harmadik pedig John Fishernek, Rochester püspökének az egyházatyákra vonatkozó állításait bírálja. Frith egyértelműen vallja, hogy mindent a Szentírás mérlegén,⁴⁶ az Írás rendjében és folyamatában⁴⁷ kell megvizsgálni.

Frith szerint a néphittel ellentétben kétfajta tisztítótűz létezik: az egyik Isten ígéje, amely az emberi szívet részint az Ádámtól örökölt, részint az önmaga által elkövetett bűnöktől tisztítja meg. A másik tisztítótűz pedig Krisztus keresztye: természetesen nem annak matériája, hanem a lelki kereszty, a sok szenvedés és nyomorúság, amelyet Krisztust követő emberként, mint Isten nevelő botját vagy ostorát kell fogadni és hordozni.

Isten mégis hagyott nekünk két tisztítótűzet. Az egyik megtisztítja szívünket attól a szennytől, amelyet részben Ádámtól kaptunk (mivel természet szerint a harag gyermekei vagyunk, lásd Ef 2), másrészt amely a természetes gyengeségeinknek való engedésből következik. Ez a tisztítótűz Isten ígéje, ahogy azt Krisztus is mondja: *Ti már tiszták vagytok az ige által, amelyet szóltam nektek* (Jn 15, 3). Ezt a tisztítótűzet csupán a hit által nyerhetjük el, mivel a hitetlenek nem tisztulnak meg Isten ígéje által. Ahogy az írástudók és a farizeusok sem lettek jobbak attól, hogy Jézus szavát hallgatták, hanem még rosszabbak lettek, mivel ez bizonyította, hogy méltók a kárhozatra. Ezt a megtisztulást valóban csak az Igébe vetett hit által nyerhetjük el, emiatt tulajdonítják ennek a hitnek a megtisztulás erejét. Péter arról beszél az ApCsel 15-ben, hogy a pogányok szíve a hit által tisztult meg, vagyis az Igébe vetett hit által. Milyen Ige ez? Nem más, mint az az igehirdetés, mely szerint Krisz-

⁴⁴ RUSSELL 1831, 81–203; WRIGHT 1978, 81–203. *A disputacio[n] of purgatorye made by Ioh[a]n Frith which is deuided in to thre boke. The first boke is an answere vnto Rastell, which goeth aboute to proue purgatorye by naturall phylosophye. The seconde boke answereth vnto Sir Thomas More, which laboureth to proue purgatorye by scripture. The thirde boke maketh answere vnto my lorde of Rochestre which most leaneth vnto the doctoures*, [Antwerp : S. Cock, 1531?]. Vö. 299–320.

⁴⁵ MORE 1990b, 109–228.

⁴⁶ [W]e must examine all things by the Scripture. RUSSELL 1831, 85; WRIGHT 1978, 85; Suffer therfore all things, whatsoever they be, to be tried and examined by the Scripture RUSSELL 1831, 86; WRIGHT 1978, 86.

⁴⁷ I...had seen the order and process of the Scriptures. RUSSELL 1831, 88; WRIGHT 1978, 88.

tus halála teljes értékű elégtétel a bűneinkért, mert Ő magára vette bűneink büntetését és ezzel megbékéltette velünk az Atyát. Ez a hit tisztítja meg a szívet, és ad nekünk olyan akaratot és örömet, hogy megteesszük mindazt, amit legkegyelmesebb Atyánk parancsol. Ennek ellenére gyengeségünk olyan mértékű, és tagjaink olyan erőtlenek és törékenyek, hogy nem tudjuk szívünk és akaratunk szerint leküzdeni a bűnös vágyakat, ezért Isten adott nekünk egy másik tisztítótüzet is, amely Krisztus keresztye. Itt nem a valódi keresztyére gondolok, amelyen meghalt, hanem egy lelki keresztre, amely nem más, mint ezen a földön a megpróbáltatás, nyomorúság és elnyomás. Ezt hívják Isten vesszejének vagy ostorának, amellyel minden fogadott gyermekét megfenyíti, hogy emlékezzenek törvényére, és megöleldökljék a régi Ádámot és a testi kívánságokat, amelyek egyébként annyira elszabadulnának, hogy igájukba hajtanának bennünket, uralkodnának rajtunk, és a bűn rabságában tartanának minket. Ahányszor csak vétkezünk, Isten jelen van vesszejével, ahogy Ő maga is mondja a 89. zsoltárban.⁴⁸

Clebsch rámutat, hogy Frith azt állította, Morus félreérti az ószövetségi áldozati rendszert, amikor az alapján akarja igazolni a purgatórium létezését, s mivel nem veszi észre, hogy az Ótestamentum tipologikusan előremutat Krisztusra, a keresztyéket voltaképpen zsidóvá teszi.⁴⁹

Kommentár egy végrendelethez

Tyndale-hez hasonlóan⁵⁰ Frith is írt kommentárt⁵¹ egy 1530-ban elhunyt William Tracy nevű angol földbirtokos végrendeletéről, amely a protestáns meg-

⁴⁸ Notwithstanding, God hath left us two purgatories; one to purge the heart and cleane it from the filth which we have partly received of Adam, (for we are by nature the children of wrath Ef ii) and partly added thereto by consenting unto our natural infirmity. This purgatory is the word of God, as Christ saith, (John xv.). Now are ye clean for the word which I have spoken unto you. This purgation obtaineth no man but through faith, for the unfaithful are not purged by the word of God, as the Scribes and Pharisees were nothing the better for hearing his word, but rather worse, for it was a testimony against them unto their condemnation. And because we receive this purgation only through believing the word, therefore is the virtue of this purging applied also unto faith; for Peter saith, (Acts xv.) that the Gentiles' hearts were purged through faith, that is to say, through believing the word. And what word is that? verily, the preaching that Christ's death hath fully satisfied for our sins, and pacified forever the Father's wrath towards us, & this faith purifieth the heart, and giveth us a will and gladness to do whatsoever our most merciful Father commandeth us.

Nevertheless, because our infirmity is so great, and members so weak and frail that we cannot eschew sin as our heart would, and as our will desireth; therefore hath God left us another purgatory, which is Christ's cross: I mean not his material cross that he himself died on, but a spiritual cross, which is adversity, tribulation, worldly depression &c. And this is called the rod or scourge of God, wherewith he scourgeth every son that he receiveth, that we may remember his law and mortify the old Adam and fleshly lust, which else would wax so rebellious that it would subdue us, reign in us, and hold us thrall under sin. Whensoever we have committed a crime, then is God present with this rod, as he saith, (Psalm lxxxix). RUSSELL 1831, 90–91; WRIGHT 1978, 90–91. **Vö. 30.**

⁴⁹ CLEBSCH 1964, 92.

⁵⁰ TYNDALE 1531a, 269–283.

⁵¹ RUSSELL 1831, 243–253; WRIGHT 1978, 243–253. Lásd még: *Vvicklieffes wicket. Faythfully ouerseene and corrected after the originall and first copie. The lacke wherof was cause of innumerable*

igazulástan szellemében íródott. Ezért az egyházi hatóságok az eretneknek nyilvánított Tracy tetemét exhumálták és nyilvánosan elégették (mint egykor John Wycliffe-fel is tették).⁵² Frith írásában nemcsak felemelte szavát e szeretetlen akusszal szemben, hanem világosan kifejtette a krisztushit általi megigazulás kérését, s azt, hogy a jó cselekedetek ebből a hitből fakadnak.

Frith a Tower börtönében írt munkái

Levél a börtönből⁵³

Frith a börtönből levelet ír hívő hittestvéreinek, mondván, mily nagy öröm számára, hogy Isten igéje munkálkodik, és növekszik az Úr útjain járók, a képmutatás nélküli („without simulation”) hívők létszáma. Biztatja őket, hogy Krisztus keresztyét fel kell venni és a megpróbáltatást vállalni kell. A Zsidókhoz írt levelet idézi: „mert akit szeret az Úr, azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad. Szenvedjétek el a fenyítést, hiszen úgy bánik veletek Isten, mint fiaival. Hát milyen fiú az, akit nem fenyít meg az apja? Ha pedig fenyítés nélkül maradtok, amelyben mindenki részesül, fattyak vagytok, nem pedig fiak” (Zsid 12, 6–8). A hívőknek fel kell készülniük arra, hogy bármikor eljöhessen a nap, amikor a hitükért szenvedniük kell, a keresztyét fel kell venniük. Ne babonásan forduljanak a kereszthez – írja Frith –, hanem erőt merítsenek abból. Biztatja és kéri testvéreit, hogy imádkozzanak az Úr Jézus Krisztushoz, és kérjék a Szentlélek erejét, hogy szülőföldjük áldott edényei lehessenek.

Válasz Rastellnek⁵⁴

A börtönben felkeresi John Rastell, akinek Frith cáfolta a purgatórium létezéséről írott munkáját. Rastellt személyesen annyira foglalkoztatta a kérdés, hogy a börtönben megmutatja a neki szánt viszontválaszának kéziratát. Erre Frith megírja Rastellnek szóló második könyvét, az első védelmét.

and shamfull erroures in the other edicion. As shall easily appeare to them that lyst to conferre the one wyth the other Hereunto is added an epistle to the reader. With the protestacion of Ihon Lassels late burned in Smythfelde: and the testament of Wyllyam Tracie Esquire, expounded by Willyam Tyndall, and Ihon Frythe, [London: Printed by John Day?, 1548?].

⁵² MOYNAHAN 2003, ix–xxv.

⁵³ A Letter which John Frith Wrote Unto the Faithful Followers of Christ's Gospel, While He was Prisoner in the Tower of London for the Word of God Anno M.D.XXXII RUSSELL 1831, 255–260; WRIGHT 1978, 255–260; *The contentes of thys booke The first is a letter which was wroten vnto the faythfull followers of Christes gospell. Also an other treatyse called the Myrrour or glasse to know thysself. Here vnto is added a propre instruction, teaching a man to dye gladly, and not to feare death.*, [London?: Thomas East?, ca. 1575?] Vö. 350–355, Levél, melyet John Frith írt Krisztus evangéliuma hű követőinek, amikor a Towerben raboskodott Isten igéje miatt az Úr 1532. esztendőjében.

⁵⁴ RUSSELL 1831, 205–242; WRIGHT 1978, 205–242. *An other boke against Rastel named the subseye or bulwark to his fyrst boke, made by Ihon Frithe preso[n]ner in the Tower, [London?: S.n., 1537?].*

Az önismeretről⁵⁵

A Towerben Frith újabb könyvet ír arról, hogy az önismeret forrása egyedül a Szentírás. A rövid, mindössze tizenöt oldalas munka három „fejezetből” áll. Az első fejezet arról szól, hogy minden jó Istentől származik, és minden rossz tőlünk, emberektől. Itt élesen bírálja Morus Tamást, aki „kiszínezett költészetével” („painted poetry”) és „körmönfont kijelentéseivel” („crafty conveyance”) „csak elhomályosítja látásotokat” („cast a mist before your eyes”). A második fejezet témája, hogy Isten ajándékai inkább köteleznek, mintsem megörvendeztetnek bennünket. Ezeket az ajándékokat nem magunknak kell megtartanunk, hanem szét kell osztanunk. A harmadik fejezet pedig arról szól, hogy Isten ajándékait félelemmel és rettegéssel, nem könnyű örvendezéssel kell fogadnunk. Bármilyen jót kapunk, azt hálával kell fogadnunk és továbbadnunk.

A keresztségről⁵⁶

Frith írt egy szintén rövid értekezést a keresztségről is. Ebben a munkában elítéli, hogy a pápisták a kerestség külső jelének túlzott jelentőséget tulajdonítanak, és azt tanítják, hogy a megkereszteletlen csecsemők elkárhoznak. Luthert követve hirdeti, hogy a keresztésben meg kell különböztetni a jelet („sign”), a jelentést („signification”) és a hitet („faith”).⁵⁷ A külső jel a vízbe való elmerülés és az abból való kiemelkedés; ez olyan bélyeg („badge”), amely által azokhoz tartozunk, akik Krisztust Szabadítójuknak és Megváltójuknak vallják. A külső jel azonban még nem közvetíti a kegyelmet. Mint ahogy a Szentlélek sem köti magát a külső jelhez – gondoljunk csak Kornéliusz esetére (ApCsel 10, 17–23). Frith, akárcsak később az úrvacsora kérdésében, a keresztés esetében is távol áll a lutheri tanítástól, hiszen szerinte a megkeresztelkedő a hitét vallja meg. Ám nincs a gyermekkereszttség ellen: ha gyermeket keresztelünk, akkor a hozzátartozóktól kérdezzük meg, hogy hisznek-e. A körülmetélkedés ószövetségi gyakorlatában a keresztés előképét látja.

A keresztés másik szempontja a jelentés. Frith a Róm 6 alapján magyarázza el, hogy a vízbe való alámerülés a halálunkat jelenti: Krisztussal együtt meghalunk. A vízből való kiemelkedés az újjászületésünket jelenti: ezáltal Krisztus halálával és feltámadásával egyesülünk. Ugyanakkor a keresztyén élet folyamatos kereszttség, hiszen a bűnös természetünk miatt újra és újra elbukunk, de Krisztushoz tartozva, belé kapaszkodva a Szentlélek segítségével mi fel is tudunk állni.

A harmadik szempont a hit. A keresztségünknek akkor van haszna, ha hiszszük, hogy ha az óemberünket megöldökljük, Krisztusban mindig újjászület-

⁵⁵ RUSSELL 1831, 261–280; WRIGHT 1978, 261–280. [*A mirroure. To know thyselfe.*], [Antwerp : M. Crom, ca. 1536?] Vö. 340–350.

⁵⁶ RUSSELL 1831, 281–296; WRIGHT 1978, 281–296. *A myrroure or lokinge glasse wherin you may beholde the sacramente of baptisme described Anno. M.D.xxxiii. Per me I.F.*, [Imprinted at Lo[n]do[n] : By Ihon Daye, dwellynge in Sepulchres parishe, at the signe of the Resurrection, a litle aboue Holburne condite, [1548?]] Vö. 322–330.

⁵⁷ Vö. FABINY 2021, 205–206.

hetünk. Ha ezt nem hisszük, a hitünk annyit ér, mint amikor „egy liba megmártózik a tóban”. Ha ezt hisszük, akkor biztosak lehetünk benne, hogy Isten nem tulajdonít nekünk bűnt, hanem Jézus Krisztus véérért megbocsátja azokat. Frith szerint nem a külső ceremóniák fontosak, de akik ragaszkodnak ezekhez, azok érzékenységét tiszteletben kell tartani.

Az úrvacsoráról⁵⁸

Frith legjelentősebb írásai azok, amelyekben Morus Tamással az úrvacsora kérdéséről vitázik. Ezzel a hermeneutikai vitával a következő, egyben utolsó fejezetben foglalkozunk.

Halála

Néhány évvel elfogatása és mártírhalála előtt Tyndale két megrázó erejű levélben buzdította és egyúttal a mártíriumra is felkészítette a nézeteiért másodszor is elfogott, s ezúttal a Towerbe zárt ifjú munkatársát. Az idősebb és tapasztaltabb hittestvér az úrvacsora vitatott kérdése kapcsán a tartózkodást tekintette bölcs magatartásnak, annál is inkább, mert legtanultabb társuk, a Wittenbergben Luther mellett is forgolódo Robert Barnes (1495–1540) a német reformátorral együtt Krisztus valóságos jelenlétét hirdette az úrvacsorában, szemben a szimbolikus jelenlétet valló, „más lelkű” helvét irányzattal. „Ne ártsd magad a kérdésbe Krisztus testének jelenlétéről a szentségben, hogy ne távolodjunk el egymástól. Barnes parázs módon ellened lesz.”⁵⁹ Nem tudjuk, hogy Frith megkapta-e Tyndale levelét. Egy bizonyos: nem úgy cselekedett, amint Tyndale javasolta. Teológiai viták pergőtüzében eddig is önmagát égető életének utolsó fél évét az úrvacsoráról szóló vita töltötte ki.

Amit nem lehet elvitatni tőle, az a becsület, a bátorság és a tiszta lelkiismeret. Azt írja ugyanis 1533. június 23-án, két héttel kivégzése előtt a hittestvéreinek szóló, s a könyve végéhez csatolt megrázó erejű – akár saját sírfeliratának is tekinthető –, „Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt” című személyes vallomásában, hogy három dolog miatt nem tudja elfogadni a transzszubsztanciáció tanítását. Először azért, mert az a Szentírással és az egyház hithű tanítóinak írásaival ellentézik. Másodszor azért, mert saját példájával nem akarja arra kényszeríteni Krisztus egyházát, hogy a Credóban megvallott hitelveken kívül más elvek is szükségesek

⁵⁸ RUSSELL 1831, 319–449; WRIGHT 1978, 319–449. *A boke made by Iohn Frith prisoner in the tower of London answeringe vnto M mores lettur which he wrote agenst the first litle treatyse that Iohn Frith made concerninge the sacramente of the body and bloude of, christ vnto which boke are added in the ende the articles of his examinacion before the bishoppes ... for which Iohn Frith was condemned a[n]d after bur[n]et ... the fourth daye of Iuli. Anno. 1533.* [Imprinted at Monster [i.e. Antwerp]: Anno 1533 by me Conrade Willems [i.e. H. Peetersen van Middelburch?, 1533]. Vö. 330–339 és 367–376.

⁵⁹ TYNDALE 2005, 55. Of the presence of Christ's body in the sacrament, meddle as little as you can, that there appear no division among us. Barnes will be hot against you.

az üdvösséghez, s ezáltal is tanúsítani kívánja, hogy az egyháznak – kárhozattal fenyegetve – nincs joga bárkit is személyes hitével ellentétes tanításra kényszeríteni. Harmadszor azért, mert Isten előtt nem mer olyan vakmerő lenni, hogy esetleges engedékenységevel a papok igazolhassák, hogy ezt a kérdést az üdvösséghez szükséges tanításnak kell tekinteni. Ezáltal ugyanis elárulná mindazon németeket, akik nem hisznek abban, hogy a kenyér és a bor szubsztanciája Krisztus testének és vérének szubsztanciájává változik. A németek, akár Luther, akár Oecolampadius oldalán állnak, igazolni fogják őt. Tehát Frith nemcsak a saját, hanem a tőle eltérő nézetek szabadságáért ment önként máglyára.

Hiszen minden német és svájci, akik Luther vagy Oecolampadius oldalán állnak, teljesen egyetértenek velem. Szentül hiszem, hogy nincs olyan ember, akinek tiszta a lelkiismerete, és mégis úgy véli, hogy jogosan hallok meg. Mivel egyetlen igaz ember sem mondhatja, hogy az átlényegülés szükséges hittétel, még ha igaz volna is.⁶⁰

John Frith volt az első tudós protestáns mártír, akit Angliában a hitéért égettek el. Fejezetünk elején feltettük a kérdést, hogy vajon Frith nem kereste-e ifjúkori vakmerőséggel a mártíriumot? Az Újszövetség *parrhésziának*, „az igazság bátor-ságának”⁶¹ mondja, mások „deontológiának” vagy „non-konzekvencializmusnak” nevezik ezt az etikai magatartást. Vagyis a személy, akinek szólnia kell, tudatosan nem számol szavai, beszéde, tettei esetleges negatív következményeivel, csak a lelkiismeretének enged.

Azt válaszolhatjuk, hogy Frith azok közé tartozott, akik az egyház történetében parrhésziájukkal⁶² a mártíriumot vállaló életükben az ún. „deontologikus etikát” képviselték.

A deontológia olyan következetesség, amely tudatosan nem kíván számolni e magatartás esetleges negatív következményeivel. Egy deontologista számára a kötelesség elsőbbséget élvez a következménnyel szemben.... a deontológia a rejtett gondviselésen alapul. Az ilyen deontológusok számára a következmények figyelmen kívül hagyása nem értelmetlen, mert hiszik, hogy Isten akkor is irányítja a történelmet, mikor gondviselése nem szemmel látható. Épp ezért Isten a felelős minden olyan jó és rossz következményért, amely a kötelességünkhöz való ragaszkodásból fakad. Gondviselésbe vetett hit nélkül a mindenáron való kötelességteljesítés vakmerőnek és felelőtlennek tűnhet.⁶³

⁶⁰ And surely I think there is no man that hath a pure conscience, but he will think that I die righteously; for that this transubstantiation should be a necessary article of the faith, I think no man can say with a good conscience, although it were true indeed. By me, Jon Frith. RUSSELL 1831, 455; WRIGHT 1978, 455.

⁶¹ FABINY 2021, 7; 306.

⁶² FABINY 2021, 7–12; 306.

⁶³ BAER 2006, 77.

9.

AZ ÚRVACSORA HERMENEUTIKÁJA: FRITH ÉS MORUS VITÁJA

Frith 1532 nyarán érkezett vissza Angliába Németalföldről, ahol Tyndale-lel dolgozott a bibliafordításon, s valószínűleg segített neki Morus Tamásnak írt Felelete (1531) megfogalmazásában. Eddig egy nagyobb könyve jelent meg a purgatóriumról, amelyben cáfolta Morus, John Rastell és John Fisher püspök tanítását. Hazaérkezése után azonban eretnek nézetei miatt letartóztatták és a Towerbe zárták. Egy barátja kérésére itt fogalmazta meg az úrvacsoráról vallott nézeteit. A kérdésről nemcsak Európa-szerte, hanem már Angliában is vitáztak. Eric Lund megemlíti, hogy bár számos hasonlóság mutatható ki a Tyndale-nek tulajdonított *A Brief Declaration of the Sacraments*-ben megfogalmazott úrvacsoratan és Frith felfogása között, ugyanakkor különbségek is megmutatkoznak. Egyrészt Frith az egyházatyákat és a doktorokat sokkal alaposabban és részletesen tárgyalja, másrészt, míg Tyndale inkább az emlékezést hangsúlyozza, s alig szól „Krisztus testének evéséről”, addig Frith „Krisztus lelki evéséről”, „a lélek legmélyebb beleibe való emésztésről”¹ beszél.

A következőkben három dokumentum alapján vizsgáljuk a Morus és Frith között kialakult úrvacsora-vita hermeneutikai szempontjait.

Először Frith *A Christian Sentence*² (*Rövid keresztény útmutatás és igaz ítélet Krisztus testének és vérének mélységesen tiszteletre méltó szentségéről*) című rövid, valószínűleg 1532 őszén írott, s feltehetőleg nem publikálásra szánt írásának téziseit foglaljuk össze. Ezután elemezzük Morus-nak 1532. december 7-én keltezett híres levelét,³ s végezetül Frith Morus-nak adott hosszú válaszát vesszük górcső alá.⁴ Ebben a fejezetben az úrvacsora-vita háttérére részletesen nem térhetünk ki, csak utalunk az 1529-es marburgi vitára, ahol a szereztetési igék szó szerinti értelmezését – „Ez az én testem” – valló Luthert sem Zwingli, sem Oecolampadius nem tudta meggyőzni az általuk vallott figuratív értelmezés helyességéről.

¹ LUND 1998,183–196. [E]ating Christ in the faith, digesting it into the bowels of their soul. RUSSELL 1831, 423, 424; WRIGHT 1978, 423, 424.

² FRITH 1978, 477–484; WRIGHT 1978, 477–484. Vö. 33–339 és 367–376.

³ MORE 1947, 439–464; MORE 1990, 231–258.

⁴ FRITH 1978, 318–455; RUSSELL 1831, 318–455; WRIGHT 1978, 318–455; MORE 1990, 231–258.

géről.⁵ A bázeli teológus, Johannes Oecolampadius (1482–1531) munkáinak⁶ hatását egyértelműen kimutatták Frith írásaiban. N. T. Wright megszámolta, hogy Oecolampadius *Dialogus*ából tizenhét, *De Genuina* című munkájából tizennégy idézetet vett át Frith a Morusnak adott *Feleletében*.⁷ A strasbourgi reformátor, Martin Bucer (1491–1551) is kétségtelenül hatott Frith-re, különösen abban, hogy bármennyire is fontos ez a kérdés, az üdvösség szempontjából adiaphoronnak, azaz másodlagosnak tekintendő.⁸

Figuratíven: Frith első írása⁹

A Christian Sentence (Rövid keresztény útmutatás) című rövid írás 1532 őszén keletkezett, valószínűleg akkor, amikor Frith a Towerben raboskodott,¹⁰ de csak több mint egy évtizeddel Frith kivégzése után, 1545-ben jelent meg, Frith nevének említése nélkül. Nem került bele a John Foxe által 1573-ban kiadott *The whole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes* című reprezentatív fíliókiadásba. Az írás szerzőjét a neves francia Morus-kutató, Germain Marc'hadour atya azonosította 1969-ben,¹¹ majd ezt 1978-as szövegkiadásában N. T. Wright is megerősítette. A könyvecske címét így fordíthatjuk: „*Rövid keresztény útmutatás és igaz ítélet Krisztus testének és vérének mélységesen tiszteletre méltó szentségéről, úgy amint azt a szent iratok és a régi doktorok előadják. Minden hívő számára igen szükséges olvasni ezt a mi időnkben*.”¹²

Műfaját tekintve Frith „rövid útmutatásnak” nevezi írását, amelyet azért vett papírra, mert különféle vélemények támadtak, s ezek képviselői napról napra egyre távolabb kerülnek egymástól. A Luther és Zwingli közötti elmérgesedett marburgi vita (1529) után Frith ironikus, békítő szándékkal írta meg traktátusát, hogy szeretettel fogadják el egymást.¹³

A fiatal szerző öt „fejezetben” (chapter), de facto tézisben foglalja össze mondanivalóját. Az első tézis, hogy az oltáriszentségről vagy az úrvacsoráról szóló hittétel olyan tanítás, amely nem szükséges az üdvösséghez (*adiaphoron*), ugyanis – szemben például a megigazulás tanával – nem ezen áll vagy bukik az ember üdvössége. Szerinte Krisztusnak nem a kenyérben, hanem a mi szívünkben való jelenléte a döntő, vagyis az, hogy valóban hisszük-e, hogy az Ő kiontott vére megtisztít bennünket, mert Ő az Atyát megbékítette velünk.¹⁴

⁵ Jó összefoglalás: SASSE 1977.

⁶ OECOLAMPADIUS 1530.

⁷ WRIGHT 1978, 60.

⁸ WRIGHT 1978, 61.

⁹ FRITH 1978, 477–484; WRIGHT 1978, 477–484. Vö. 33–339 és 367–376.

¹⁰ MARIUS 1990, cxviii–clix.

¹¹ MARC'HADOUR 1969, 289, 302.

¹² A christen sentence and true iudgement of the moste honorable sacrament of Christes body [and] bloude declared both by the auctorite of the holy scriptures and the auncient doctores. Very necessary to be redde in this tyme of all the faythfull. RUSSELL 1831, 477; WRIGHT 1978, 477.

¹³ I shall so pacify both parties that without contention they shall admit each other into brotherly love. WRIGHT 1978, 478.

¹⁴ [P]acified the Father's wrath. WRIGHT 1978, 478.

Már itt megjelenik Frith részéről a literalizmus elutasítása. Azt mondja: mi Isten szavaiban hiszünk, de a makacs értelem („obstinate mind”) csak a betű felszínét („bark of the letter”) érzékeli. Egyedül a teljes Írásból tudhatjuk meg, hogy a Megváltó lelke miképp hatol be a betűbe.¹⁵

A második tézisben azokat az értelmi érveket és írásbeli helyeket sorakoztatja fel, melyek arra kényszerítik, hogy a többségtől eltérő módon gondolkodjon. Érvelése így hangzik:

Krisztusnak, mielőtt szenvedett volna, természetes teste volt, melyet Szűz Máriától kapott a Szentlélek ereje által. Véleményünk szerint ez a test természetes volt és nem rendkívüli, hanem éppen olyan tulajdonságokkal rendelkezett, mint bármelyik test, kivéve a bűnt. Semmivel sem volt lehetségesebb e természetes test számára, mivel halandó volt és nem megdicsőült, hogy egyszerre több helyen legyen, mint az én testem számára. Tehát mikor ezeket a szavakat halljuk: *Ez az én testem* (Mt 26, 26), tudjuk, hogy ezeket azelőtt mondta, mielőtt a teste megdicsőült volna, és azt is tudjuk, hogy egy megdicsőületlen természetes test nem lehet egyszerre több helyen.¹⁶

Frith Szent Ágostonra hivatkozik a tekintetben, hogy a feltámadott testnek egy helyen kell lennie, s ez a test most a mennyben van egészen addig, amíg Krisztus vissza nem jön ítélni élőket és holtakat. Ha Jézus valóban felment a mennybe, akkor ő nem „bújócskázott a tanítványaival” („playde boo pype with his disciples”) ¹⁷, hogy Ő itt is van és ott is van, fejezi be Frith ezt a Zwinglitől átvett gondolatot a „multilokáció” lehetetlenségéről.

Hermeneutikai szempontból Frith harmadik és negyedik tézise a legizgalmasabb, ez ugyanis Jézus beszédmódjára és annak értelmezésére vonatkozik. Frith rámutat, hogy Jézus és a Szentírás beszédmódjára általában jellemző, hogy az egyszerű szavakat („plain words”) sokszor lelki értelemben kell érteni. Jézus magát például szőlőtőnek és tanítványait szőlővesszőknek is nevezi. A képes (mai kifejezéssel: metaforikus) beszéddel olyan dolgokat tudott elmondani, amire ezer szó sem képes. A szőlőtő és a szőlővessző hasonlatával az őhöz való tartozást tudta szemléltetni. További bibliai példákat is felsorol: Jézus ajtónak is nevezi önmagát, de azt senki sem mondaná, hogy Jézus valóságosan ajtó. Ugyanarról

¹⁵ [Y]et are we compelled, by conferring the scriptures together, to enter within the letter and search out the mind of the savior which spake the words. WRIGHT 1978, 479.

¹⁶ [W]e knowe yt Christ before his passion had a naturall body, which he receyued of the vyr|gyn Mary thorow the power of ye holy ghost. This body we say was natural and not phantasticall, but had the qualtyies of an other body in all thyng{is} saue synne, nether was it more possible for that natu|rall body so beyng mortal and not gloryfied to be in dyuers places at once, thē for myne. So that when we here these wordes spokē, this is my body, and se that they were spoken before his body was gloryfied, knowyng also that a natural body vngloryfied can not be in ma|ny places at once. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A18680.0001.001/1:4?rgn=div1;view=fulltext> WRIGHT 1978, 479. **Vö. 367–368 és 372.**

¹⁷ Nowe yf ye can perswade your owne consciences and vnder|stande the Scriptures yt he playde boo pype with his Disciples, and dyd but make hym selfe inuisible onely. Thā may ye take your pleasures, for Christe teacheth vs not to be contentious. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A18680.0001.001/1:4?rgn=div1;view=fulltext> WRIGHT 1978, 480.

van szó, mint az előző példa esetében: mind a szőlőtőnek, mind az ajtónak van olyan tulajdonsága, amellyel önmagát szemléltetheti.

Amikor Jézus vette a kenyeret, megtörte és elmondta a szereztetési ígéretet: „*Vegyétek, egyétek, ez az én testem!*” (Mt 26, 26b) – akkor ezzel Jézus egy tökéletes jelet („perfyc token”) adott az övéinek. Frith Jézus szájába adja a szavakat:

Mert vette a kenyeret, és megtörte azt, azt parancsolva nekik, hogy egyenek belőle, mondván: *Ez az én testem, mely tiértetek adatik: ezt cselekedjétek az én emlékezetemre* (Lk 22, 19). Mintha ezzel ezt mondta volna: Eljött az idő, most el kell hagynom titeket. Mégis, olyan tökéletes jelet hagyok nektek, mielőtt elmegyek, hogy nem fogtok kételkedni abban, hogy a tiétek vagyok. Íme, én halálra adatom, és a testem megtöretik, ahogy most ez a kenyér is. De ne szomorkodjatok! Vegyétek és egyétek ezt a kenyeret és fogadjátok be a gyomrotokba. Mert ez a kenyér lesz számotokra az én testem, mely értetek adatik. Mert amilyen valóságosan részesültök ebből a kenyérből, melyről érzékeitek által tudjátok, hogy bennetek van, épp olyan valóságosan részesültök az én testemből is, mely megfeszítettik értetek, még akkor is, ha ez ezer kilométernyire történik is tőletek. Ezért nem kell hát kételkednetek vagy félnetek, ha távol vagyok tőletek, mert láthatjátok, hogy a halálom gyümölcse éppen olyan valóságosan a tiétek lesz, mint ahogy ez a kenyér bennetek lesz. De ha bizalmatlanná válnátok, akkor törjétek meg együtt ezt a kenyeret, és egyétek meg az én emlékezetemre, hogy még az érzékeitek is biztosak legyenek afelől, hogy hit által az én testemet veszitek magatokhoz, éppen olyan valóságosan, ahogy ezt a kenyeret eszitek.¹⁸

A negyedik tézis is a beszédmódra, azon belül is a névadásra, illetve a vőlegény és a menyasszony közötti kapcsolatra vonatkozik. Jákób oltárt épített, s azt Istennek nevezte, az angyalal birkózott, s azt Isten arcának, a páskabarányt pedig az Úr elkerülésének nevezte. A valóságban az oltár sem volt Isten, a hely sem volt Isten arca, s a bárány sem az Úr elkerülése. Mi általában ilyen neveket adunk a dolgoknak, amint tudatosan bennünk, hogy azok mit jelentenek.¹⁹ Így az oltár azért épít-

¹⁸ Nowe is the tyme come yt I muste departe from you. Neuerthelesse I shall gyue you suche a perfyc token before I go, that ye shall not doubte but that I am yours. Loo I shall be put to death and my body broken euē as ye se this bread brokē. Neuertheles by ye not dismayde. Take this bread, and eate it, and swallow it downe into your belyes for this breade shall be vnto you euen my very body which shall be gyuen for you. For as verely as ye|ar partakers of this bread which by youre senses ye knowe ye haue within you, euen as surely shall ye be partakers of my bodye whiche shall be crucyfied for you, thoughē it were done a thousande myle frō you, wherfor ye nede not to doubt nor feare in myne absence, seyngē that the frute of my death shall be as verelye youre, as this breade whiche ye haue within you, but yf ye shuld fal into any mystrust, then breke ye amonge youre selues this bread, & eate it in the remēbraūce of me, that it maye certyfie euen your senses yt you are partakers of my body thorowe fayth, as verely as ye are partakers of this bread thorowe eatynge of it. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A18680.0001.001/1:5?rgn=div1;view=fulltext>; WRIGHT 1978, 481–482.

¹⁹ We rede yt Iacob buylded an alter, & called it God, the god of Israell, we rede also yt Iacob wrestled wt an angell & cal|led the place Pem•ll .i. The face of God, we rede yt the pasch lambe was called the passynge by of the Lorde with infynite other of such Phrases. Howe be it I thynke no man so innocent that he wolde cō|tende and affyrme yt the very alter was the god of Israell, or

tetett, hogy emlékeztessen bennünket Izráel Istenére; ahol az angyallal birkózott Jákób, ott Istent szemtől szemben látta. A bárányt „elkerülésnek” („passing over”) nevezi, mert Isten öldöklő angyala elkerülte a bárány vérével megjelölt házakat. Frith szerint pontosan ezt a célt szolgálja az is, hogy Jézus a kenyeret az Ő „testének” nevezi: már maga a szó kimondása is azt kellene eszünkbe juttassa, hogy az ő valóságos teste megtöretett érettünk. Ha egy vőlegény, aki hűséget fogadott az ő menyasszonyának, egy távoli országba utazik sürgős ügyben, akkor a menyasszonyát azzal vigasztalja, hogy ajándék „jegyet”, azaz gyűrűt ad neki, ami őrá fogja emlékeztetni. Ha a menyasszonya a gyűrűre pillant, a szemével is érzékelni fogja, hogy az övé, és nem fogja becsapni.

Frith utolsó, ötödik tézise a gyakorlatra vonatkozik: arra ad választ, hogy miképpen fogadjuk ezt az ajándékot. Sokan tanácstalanok, hogy egy szín alatt vagy két szín alatt vegyék-e magukhoz az oltáriszentséget. Frith ezt írja: „nem kell törődnöd a pap szavaival, aki kiszolgáltatja neked a szentséget. Mert ha emlékszel arra, hogy Krisztus milyen szándékkal szerezte a szentséget, és tudod azt is, hogy arra kell minket emlékeztetnie, hogy az Ő teste megtöretett és az Ő vére kiontatott értünk a mi üdvösségünkre, és hogy ebben a hit által éppen olyan biztosak lehetünk (az Ő ígérete szerint), mint amilyen biztosak lehetünk a kenyérben az evés által.”²⁰ Frith szerint nem az a lényeg, hogy megszentelt-e a kenyér és a bor, vagy hogy a pap hány áldást mondott el fölötte, hanem az, hogy milyen lelkülettel vesszük e jegyeket magunkhoz.

ye place where he wrastled to be the verye face of God, or the naturall lambe to be the passynge by of the Lorde, but such names are gyuē that as soone as we heare thē we myghte knowe what was ment by them. As by example he called alter the god of Israell, that euen the very name it selfe shulde testyfie that it was made to put vs ī remēbraūce of the very God of Israell. Lykewyse the place where he wrastled was called the face of God, that ye very name it selfe myghte put vs in remēbraunce that there Iacob had wrastled with God, & had sene hym face to face. Also the lambe was called pasouer or the passyng by of the lorde, that the very name it selfe myght put vs in remēbraū|ce that the lorde passynge by had slayne all the fyrste begotten in Egept. And euen so to oure purpose the bread is called the bodye, that the very name it selfe, myght put vs in remembraūce that his very body was broken for vs And is as verely ours thorowe fayth as the bread is ours by eatyng of it. And therfore added he also these word{is} This do in remembraunce of me, whiche thyng expoundeth all togyther yf we had wytte. If a brydegrome whiche had promysed fayth & trouth to his bryde shulde depart into a farre cōutree for necessary busynes that he hath then to cōfort his brydes harte he wolde saye on this maner. I must departe into a farre cōutree for vr|gēt maters. Neuerthelesse I shal leaue you such a tokē that ye shall be as sure of me, as though I were here present with you. Take this rynge & put it on youre fynger for it is my fayth & my trouth whiche I haue promised to kepe with you And therfore kepe it ī remēbraūce of me. And as surely as you haue this rynge on youre fynger, so sure may you be of me that I shall not dyceyue you. So that yf ye shulde any thyng mystrust me. Then beholde the ryng which is my fayth and trouth, & it shall certyfy euen your outwarde senses that I am youre. And moche more is this trew in the Sacramēt, for a man may repent hym of his promes, & dyceyue his bryde, but Christe can not repent hym of his gracious fa|uour, wher wt he loueth vs, he can be no lyar, nether can deceyue vs. And therfore we nede not to doubt of his promes. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A18680.0001.001/1:6?rgn=div1;view=fulltext>; WRIGHT 1978, 482–483.

²⁰ Fyrste ye nede to haue no respect vnto ye priestes wordes which mynistrith it. For yf ye remembris for what entēt Christ dyd istitute the sacrament and knowe that it was to put vs in remembraūce of his body breakynge and bloudshe|dyng & that it was done for oure wealthe, & we as sure of it thorow beleuyng it (accordyng to his pro|messe) as we are sure of the breade by eatyng of it. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A18680.0001.001/1:7?rgn=div1;view=fulltext>; WRIGHT 1978, 483.

Frith mondanivalóját egy esztétikailag is megkomponált trinitárius imádsággal zárja, amit ő mindig elmond az úrvacsora alkalmával (Vö. 335–336 és 375–376).

Blyssed be thou most dere and mercyfull father which of thy tender fauour and benigntie (notwithstandyng our greuous enormyties cōmytted agaist ye (vouch/sauedest to send thyne owne dere and onely sone to suffre most vyle death for my redemption. Blessed be thou Christe Iesu my lorde and sauour, which of thyne abūdaūt pytie cōsyderynge oure myserable estate wyllngly tokeſt vpon the to haue thy moste innocent body brokē and bloudshede to purge and washe me whiche am laden with iniquite. And to certyfie vs therof haste leftē vs not onely thy worde, whiche may instructe oure hartes but also a visible token to certyfie euen our outwarde senses of this great beneficte that we shuld not doubt but that thy body and frute of thy passion are oures as surely as the bread whiche by our senses we know that we haue withi vs. Blessed be also that spirit of veritie. whiche is sent from God oure father thorowe our sauour christ Iesu to lyghtē our darke ignoraūces and led vs thorowe fayth into the knowledg of hym which is all veritie, strenght we besech the our fraile nature & encrease oure fayth that we may prayse God our most mercyfull Father, and Christe his sone our sauoure and redemer, & the (with them) which arte our cōforter to whom be all honour and prayse Amen.	Áldott légy, legdrágább és könyörületes Atya, aki szereteteli kegyelmedből és jóságodból (a mi súlyos gáztetteink ellenére, melyeket Ellened elkövettünk) kegyeskedtél a Te egyszülött drága Fiadat elküldeni, hogy elszenvedje értem a halált, és megváltson engem. Áldott légy, Jézus Krisztus, Uram és Megváltóm, aki mélységes könyörületedben megláttad a mi nyomorúságos állapotunkat, és önként vállaltad, hogy a Te teljességgel ártatlan tested megtöressen és véred kiontasson, hogy megtisztíts és megmoss engem, aki a bűneim alatt összeroskadok. Azért, hogy erről biztosíts bennünket, nem csak a Te ígédet hagyta reánk, mely a szívünket tanítja, hanem adtál nekünk egy jól látható jelet is, hogy érzéseink megtapasztalják a Te nagy jótéteményedet. Azért, hogy ne kételkedjünk abban, hogy a Te tested és szenvedésed gyümölcse is a miénk, éppen olyan bizonyosan, mint a kenyér, melyről érzéseink által tudjuk, hogy bennünk van. Áldott legyen az Igazság Lelke is, melyet a mi Atyánk küldött nekünk a mi Megváltónk, Jézus Krisztus által, hogy megvilágosítsa sötét tudatlanságunkat, és hit által elvezessen minket az Ő ismeretére, aki igazsággal teljes. Kérünk Téged, hogy erősítsd meg gyenge természetünket, és növeld hitünket, hogy dicsérhessük Istent, a mi legkegyelmesebb Atyánkat, és Krisztust, az Ő egyszülött Fiát, a mi Megváltónkat, és Téged (velük együtt), aki a Vigasztalónk vagy, akie legyen minden dicséret és dicsőség! Ámen.

Literálisan: Morus levele Frith-nek²¹

Amikor Frith írásáról Morus tudomást szerzett, azonnal elhatározta, hogy választ ír, mert nem akarta, hogy Frith írása feltűnést keltsen, megzavarva ezzel a hívőket. Morus ezt a levelet a saját költségén nyomtatta ki. A neves harvardi professzor, Richard Marius szerint ebben szerepet játszhatott az is, hogy Morus ekkor már kegyvesztett lett a királynál, s így a nyomdászok aligha versenyeztek az írásaiért.²² David C. Hard viszont úgy véli, Morus gyors válasza azt jelzi, hogy Frith írása milyen élénk érdeklődést válthatott ki.²³

A levél teljes címe így hangzik: „Morus Tamás lovag levele, amelyben megcáfolja John Frith-nek az áldott oltáriszentség ellen írt téves írását.” A levél közismer-

²¹ MORE 1947, 439–464; MORE 1996a, 231–258. *A Letter of syr Tho. More knyght impugnyng the erronyouse wrytyng of John Fryth against the blessed sacrament of the aultare* (1532. december 7.).

²² MARIUS 1990, cxviii–clix.

²³ HARD 2008, 168.

ten Morus legszelídebb hangú polemikus írása. Marius szerint a királynak ekkor még tervei voltak a tehetséges, de eretnek nézeteket képviselő fiatalemberrel.²⁴ Bár Frith a Towerben raboskodott, onnan gyakran kiengedték, s 1532 Karácsonyát egykori tanára, az immár Winchester püspökévé kinevezett Stephen Gardiner (1483–1555) londoni otthonában tölthette, s Frith itt láthatta meg Morus levelét. Az egykori tanár-diák kapcsolaton túl azzal is magyarázható Gardiner karácsonyi vendégszeretete, hogy a püspök igényelte a tehetséges fiatal teológiai, biblikus és patrisztikai tudását, amikor a király válásának igazolásához gyűjtött érveket.²⁵

Morus szerint Frith eretnek tanításával túltesz nemcsak Luther, hanem Wycliffe, Oecolampadius (Hyuskyn), Tyndale és Zwingli mérgező tanításán is, amikor következtetéseiben odáig jutott, hogy a *consecratiot* oly mellékes („sleyghte”) és könnyű („lyght”) dolognak tekinti, hogy mindegy neki, megtörténik-e vagy sem. Pedig „az áldott oltáriszentséget a keresztyén világban mindig is a szentségek legfontosabbikának tartották, amely nemcsak egy a szentségek közül, hanem maga a fő szentség, amelyből a többi szentség fakad, és ettől a szentségtől nyeri hatását és erejét.”²⁶

Azt írja Morus, hogy Frith a négy eretnek: Wycliffe, Oecolampadius, Tyndale és Zwingli tanításából merít, akiket pedig Isten haragja már részben utol is ért – itt Morus bizonyára Zwingli erőszakos halálára utal. Bárcsak megmentené e veszélyes nézetektől, s azok következményétől e fiatalembert a Megváltó – ezt kívánja Morus.

Első érvében kifejti, hogy az allegóriák (értsd: metaforák) őt nem zavarják; elfogadja például azt a képet, hogy az úrvacsora ahhoz is hasonlítható, ahogy egy vőlegény a gyűrű jelét adja a menyasszonyának. „Elfogadom, hogy az oltáriszentséget Krisztus sajátos jelként és emlékeztetőként hagyta ránk. Ám azt mondom, hogy e jelnek és emlékeztetőnek a szubsztanciája az Ő drága szent teste, nem pedig a kenyér, amint ez az ember mondja.”²⁷

Morus így folytatja érvelési stratégiáját: először felsorolja, hogy mi mindennel ért egyet. Azzal is például, hogy Krisztus szavait a literális értelmükön túl allegorikusan is lehet érteni. Elismeri, hogy a Szentírás minden szavának lehet spirituális értelmet adni a betű által elsődlegesen kínált igaz, egyszerű és nyilvánvaló értelmén túl.²⁸ Ám – most jön az ellenérv – ha vannak is az Írásban olyan helyek, amelyeket csak allegorikusan lehet érteni, ebből még nem következik az, hogy allegóriát alkalmazzunk ott, ahol egyértelműen literális értelemről van szó.²⁹ „Nagyon

²⁴ MARIUS 1990, cxli.

²⁵ MARIUS 1990, cxvii.

²⁶ And so the blessed sacrament that is in and euer hath in all Christendom ben holden of all sacraments the chyef & nat onely a sacrament but the very selfe thyng also which other sacraments bytoken, & whereof all other sacraments take thyr effecte and strength. MORE 1990a, 234/31–235/2.

²⁷ For I take the blessed sacrament to be lefe with vs for a very token and memoreall, of Cryst, in dede. But I saye that the whole substaunce of the same token and memoreall, is hys owne blessed body / where as thys man wolde make it onely brede. MORE 1990a, 237/10–14.

²⁸ [B]ysyde the trewe playne open sense that the letter fyrste entended. MORE 1990a, 237/30–31.

²⁹ But on the other side bycause that in some wordes of scypture is there none other thyng entended but allegorye, to go therefore and in other place of scypture to take a waye with an allegorye, the very trewe lyttral sence as he doth here/thys is the faute that we fynde in hym.

csodálkozom, hogy ő nem fél attól, hogy Krisztusnak az Ő testéről és véréből mondd szavait csak képiesen, allegorikusan lehet érteni ugyanúgy, mint a szőlőt vagy az ajtót.”³⁰ Tudnia kellene Frith-nek, hogy csupán azért, mert Krisztus néhol allegorikusan, képiesen beszélt, ez még nem jelenti azt, hogy mindig úgy beszélt.

Morus a gonosz ariánusok „nyelvi trükkjéhez” („cauillacion”) és „csúsztatásához” („shyfte”)³¹ hasonlítja Frith eljárását: amiképpen ez a fiatal ember megfosztja az oltáriszentséget Krisztus valóságos testétől és véréből, ugyanúgy fosztották meg az ariánusok Krisztust az Ő istenségétől. Az ariánusok is hamis allegorizálással torzították el a szavak szó szerinti igaz értelmét. Morus szerint az egyházatyák mind egyértelműen szó szerinti értelemben vették Krisztus szereztetési ígét, és senki sem volt közülük, aki a szőlőt vagy az ajtó összefüggésében magyarázta volna ezeket a szavakat.

Kétségtelenül újszerű szempont Morus érvelésében, hogy a tanítványok akkor nem lepődtek meg, amikor Jézus szőlőtőnek vagy ajtónak nevezte önmagát, ám amikor a kenyérről, mint a teste megtöretéséről, és a borról, mint vére kiontatásáról beszélt, igencsak megilletődtek. Morus szerint Krisztus úgy adta elő, hogy az Ő megtöretett testét kell enniük, s kiontatott vérének kell inniük, hogy egyikük sem gondolta, itt példázatról vagy allegóriáról lenne szó, hanem számukra egyértelmű volt, hogy Krisztus az Ő valóságos testéről és véréből beszél.³²

Morus szerint emberi módon gondolkodunk, ha azt állítjuk, hogy egy személy nem lehet két vagy több helyen egyszerre, mert ilyenkor elfeledkezünk arról, hogy Istennek minden lehetséges. Az egyházatyák nyomán³³ Morus azt a példát alkalmazza, hogy a törött tükördarabok esetében az ember ugyanannak a képnek a részleteit látja,³⁴ de Istennél az összetört darabok egységben vannak. Ezért nem mondhatjuk, hogy elfogadhatatlan az, hogy Isten akaratából két vagy több helyen is lehet egyszerre egy test. Nem kell feltétlenül a literális értelemről az allegóriához menekülnünk, ha valami emberi értelemmel nem magyarázható.³⁵

Morus ezek után rátér arra, hogy az egyház egyértelműen vallotta a valóságos jelenlétről szóló tanítást egészen a 11. századig, amíg Berengarius (1000?-1088) a tours-i skolasztikus iskola vezetője, Angers esperese kétségbe nem vonta a transzszubsztanciációról szóló tanítást: ő ugyanis tagadta, hogy a kenyér elveszíti a kenyér jellegét. Morus megjegyzi, hogy Berengarius időskorában visszavonta e tévelygését.³⁶

Morus az utolsó lapokra tartogatja az ellenfele számára talán legérzékenyebb érvet. Frith reformátortársára, Robert Barnes-ra hivatkozik, akitől – mint írja – kapott egy levelet. Barnes szerint Morus téved, amikor a valóságos jelenlét

MORE 1990a, 237/31–35, 238/1.

³⁰ I merualyle me therfore much that the is not aferede to afferme that these wordes of Cryste, of hys body and hys blode, must nedes be vderstanden onely by waye of a symylytude or an allegorye as the wordes be of the vyne and the dore. MORE 1990a, 238/ 3–7.

³¹ MORE 1990a, 238/14.

³² [T]he herers perceived that he ment it not in a parable nor an allegory/but spake of hys very flesshe and hys very blood in dede. MORE 1990a, 241/11–14.

³³ MARIUS 1990, 388.

³⁴ MORE 1990a, 248/20–26.

³⁵ MORE 1990a, 249/12–16.

³⁶ MORE 1947, 460.

tagadásának eretnek tanítását őneki tulajdonítja, s kilátásba helyezi, hogy ír majd egy könyvet, amelyben egyértelműen kifejti a Krisztus testének valóságos jelenlétéről vallott hitét. Morus tehát megpróbálta szembeállítani az idősebb, teológiai doktorátussal is rendelkező, tanult reformátort a fiatalemberrel, rámutatva, hogy még saját eretnektársa is szörnyülködne a tanításán.³⁷

Morusra nem vet jó fényt, hogy az egyébként szelíd hangú levelét gúnyos hangon zárja: Frith fent idézett imádságát egy öregasszony mormolásához hasonlítja, amely szerinte messze túlhaladja Frith eretnek szavait.³⁸

Figuratíven: Frith válasza Morus-nak³⁹

Láttuk, hogy Morus egy szűk körnek szánta a Frith írásáról szóló cáfolatát. 1532 decemberében már meg is jelent. Frith válaszát, amely terjedelmében mintegy háromszor olyan hosszú, mint Morus írása, először nem sokkal 1533. július 4-én bekövetkezett mártírhalála után adták ki, hozzátéve azt az írást, amelyet 1533. június 23-án, tehát mintegy két héttel a kivégzése előtt írt a Newgate börtönében ezen a címen: *Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt*.⁴⁰

A könyv szerkezetét a nyomdai tipográfia alapján restaurálhatjuk. A címlap után olvasható Frith előszava, majd az „alapokról” szóló fejezet, ahol mondanivalója summáját adja. Ezt követi Morus írásának részletes cáfolata, különösen Szent Ágoston alapján, majd az egyház tanítóinak érvkészletét vonultatja fel (főleg Oecolampadius műveit követve) egészen aprólékosan. Ezek után szól még a *consecratio* kérdéséről, a Barnes-hoz való viszonyáról; ezt követi a páskabárány és az úrvacsora összevetése, röviden rámutatva, hogy miben különbözik nézete az egyház vezetőinek véleményétől, s végül konklúzióval zárja könyve mondanivalóját.

Richard Marius szerint Frith Morusnak írt válasza csupán „erőteljes újrafogalmazása” mindannak, amit a *Christian Sentence*-ben leírt.⁴¹ Marius fenti megállapítása azonban erőteljesen megkérdőjelezhető.

Rövid előszavának végén Frith újra hangsúlyozza, amit Morus bírálata nem érintett, nevezetesen, hogy az úrvacsoráról szóló tanítás nem olyan hittétel, amely szükséges az üdvösséghez. Ő abban hisz, hogy Krisztusnak nem a kenyérben, hanem a szívünkben való jelenléte üdvözít bennünket. Ha egy igehely kapcsán azzal érvelnek, hogy „ezt Isten igéje mondja”, akkor erre azt feleljük, hogy természetesen hisszük, hogy Isten igéje igaz, de különbözünk abban, hogy mi-

³⁷ [I]t well contenteh me that frere Barns beynge a man of more age, and more rype dyscressyon and a doctor of diuninyte, & in these thinges better lerned than thys yonge man is/abhorreth thys yonge mannes heresy in this point, as well as he lyketh hym in many other. MORE 1990a, 256/8–12.

³⁸ MORE 1990a, 257/11–258/26.

³⁹ <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A01268.0001.001> FRITH 1533; RUSSELL 1831, 318–455; WRIGHT 1978, 318–455. *A boke made by Iohn Frith prisoner in the tower of London answering vnto M mores lettur* (1533 tavasz)

⁴⁰ <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A01268.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext>

⁴¹ MARIUS 1990, clii.

ként fogjuk fel az értelmet.⁴² Frith szerint Morus az Isten ígését a betű felszínén („in the bark of the letter”) látja csupán. Frith azt mondja: „Habár számotokra is ott vannak Krisztus nyilvánvaló szavai, de megmaradtok a betű felszínén, mi azonban azt is észleljük, amikor a betűben a teljes Szentírást látjuk, hogy a Megváltónak az Ő szavaiban megmutatkozó szándékát (értelmét) mutassuk fel.”⁴³

Látni fogjuk, hogy Frith nem dogmatikusan, hanem biblikusan gondolkodik. Nem amellett érvel, hogy ezt kell hinnni, mert az egyház másfélezer éve ezt tanítja, hanem mindvégig a teljes Szentírást tartja nyitva maga előtt, s az egyes nehezen érthető helyeket a kanonikus szöveg fényében interpretálja. Rendszeresen analógiákat keres és talál az Ó- és az Újszövetségben Isten cselekedeteiről és hűségéről. Mindig az üdvtörténet perspektívája világít előtte, s a zsidók története és hite, mint a „hitbeli atyák története” paradigma számára: tehát nem az *analogia entis*, hanem az *analogia fidei* szerint gondolkodik.

Amikor Frith kitér a pusztai vándorlás idején felülről kapott manna és a kősziklából fakasztott víz kérdésére, Szent Ágostont idézi, hogy a manna ugyanaz volt a zsidóknak, mint Krisztus teste, s a kősziklából fakasztott víz ugyanaz, mint ami nekünk Krisztus vére. Tehát a hívő zsidóknak a manna nemcsak fizikai táplálék, nemcsak fizikai ital volt, hanem „a látható ételt ők lelki módon értelmezték. Az éhségük lelki éhség volt, az ízlelésük lelki ízlelés volt, azért, hogy lelkileg is jólakjanak.”⁴⁴ Ők a lelki kőből ittak, mert a kőszikla Krisztus volt (1Kor 10, 4). Beda Venerabilis-re hivatkozik Frith: a hit maradt, csak a jel változott – *Videte autem fide manente, signa variata*. „Habár a manna ugyanazt a szerepet töltötte be, mint nálunk a szentség, ráadásul ők is ugyanazt a lelki táplálékot vették magukhoz, mint mi; mégsem voltak olyan bolondok, hogy azt gondolják, hogy a manna Krisztus fizikai testévé változott volna, mert ők mindezt lelki módon fogták fel.”⁴⁵ Őket is az a hit mentette meg, hogy a manna Krisztus volt, s nem az, hogy az „átváltozott” volna Krisztussá; hasonlóképpen minket is az a hit ment meg, hogy a megtöretett kenyér Krisztus érettünk elszenvedett kereszthalálát ábrázolja, s nem az, hogy a kenyér szubsztanciája „átváltozik” Krisztus testévé a *consecratio* által.⁴⁶

„Az alapokról” szóló rész végén Frith Ágoston nyomán foglalja össze az úrvacsora hármasságát: 1. a sokaságból kiválasztott közösség jele („sign”, „token”, „sacrament”, „common badge”); 2. a hit elmélyítése; 3. Isten jótéteményének továbbadása mások számára. A zsidók számára addig „működött” a szentség, amíg hittek annak jelentésében. Ám amikor elvesztették a jelentőségét, csak az áldozat

⁴² We believe God's word, and acknowledge that it is true; but in this we dissent, whether it be true in the sense that we take it in, or in the sense that ye take it. RUSSELL 1831, 325; WRIGHT 1978, 325.

⁴³ And we say again, that though ye have...the evident words of Christ, and, therefore, consist in the bark of the letter, yet are we compelled, by conferreing the Scriptures together within the letter, to search out the mind of the Saviour which spake the words. RUSSELL 1831, 325; WRIGHT 1978, 325.

⁴⁴ [T]hey understood the visible meat spiritually. They were spiritually an hungered: they tasted it spiritually, that they might spiritually be replenished. RUSSELL 1831, 328–329; WRIGHT 1978, 328–329.

⁴⁵ And albeit the manna was to them as the sacrament is to us, and they eat even the same spiritual meat that we do; yet were they never so mad as to believe that the manna was changed into Christ's natural body; but understood it spiritually. RUSSELL 1831, 329; WRIGHT 1978, 329.

⁴⁶ RUSSELL 1831, 330; WRIGHT 1978, 330.

formalitása maradt meg nekik; az utálatos dolog volt az Úr szemében. Nekünk is ezért kell a szentség jelentőségét kutatnunk, nehogy mi is elveszítsük azt.⁴⁷

Ezek után kezdődik a kommentár Morus szövegéhez. Frith úgy ír, hogy kiemel egy gondolatot Morustól, s azt sokszor háromszoros vagy akár tízszeres terjedelemben kommentálja. Meg kell jegyeznünk, hogy Morus is ugyanígy válaszolt Tyndale-nek a *Confutatio*-ban.⁴⁸

Frith egyetért Pál apostollal és Morus-szal abban, hogy az eretnokségek azért veszélyesek, mert „a rákos fekély” (2Tim 2, 17) egyre inkább tönkreteszi a testet, ám Pál apostol szerint ez már az ő idejében kezdődött, s ma Mózesek és Áronok helyett Heródesek és Annások vezetik a népet.

A szöveg benső dinamikája, folyamata („the process of the text”)⁴⁹

Arra a vádra, hogy Luther s a többi eretnek „mérge” zavarta meg a fiatalembert, Frith úgy válaszol, hogy ő nem azért hisz, mert Luther ezt vagy azt mondta, hanem azért, mert a Szentírás ezt tanítja. Luther emberileg tévedhetett, és tévedett is, de az üdvösség kérdését jól értette.⁵⁰ Hasonlóképpen Wycliffe, Oecolampadius, Tyndale és Zwingli nézeteit sem a személyük miatt fogadja el, hanem azért, mert szerinte ők tisztábban magyarázzák az Írást, s a bibliai szöveg benső dinamikája („the process of the text”) inkább az ő állításait igazolja.⁵¹

A szereztetési igék kapcsán Frith hangsúlyozza, hogy Jézus azokat lelki értelemben mondta, és lelki értelemben is kell őket érteni.⁵² Arra a vádra, miszerint Frith eltér a szavak literális jelentésétől és az allegória kedvéért lerombolja azt, Frith válasza az, hogy vannak igehelyek, amelyeket egyértelműen literális értelemben kell felfogni. Például, amikor Pál azt mondja, hogy Krisztus „*halálra adott bűneinkért, és feltámasztatott megigazulásunkért*” (Róm 4, 25). Ám amikor arról van szó, hogy Krisztus a kő, a szőlőtő vagy az ajtó, akkor az allegória (mai szóhasználat: metafora), tehát ilyenkor metaforikusan kell érteni a szöveget. Vannak olyan igehelyek is, amelyeket egyszerre kell literálisan és allegorikusan érteni – pl. „*Egyiptomból hívtam el a fiamat*” (Mt 2, 15b).

⁴⁷ Let us therefore seek up the significations, and go to the very thing which the sacrament is set to present unto us, and there shall we find such fruitful food as shall never fail us, but comfort our souls into life everlasting. RUSSELL 1831, 335; WRIGHT 1978, 335.

⁴⁸ MORE 1973.

⁴⁹ A Tyndale-től és Frith-től származó eredeti kifejezést a Szöveggyűjteményben és az 5. fejezetben is a szöveg folyamataként vagy szövegfolyamként fordítottuk. Ugyanazt fejezi ki az itt többször is használt, a szöveg benső dinamikája és a szövegösszefüggés kifejezés.

⁵⁰ Luther is not the prick that I run at, but the Scripture of God. I do neither affirm nor deny any thing because Luther so saith, but because the Scripture of God doth so conclude and determine. I take not Luther for such an author that I think he cannot err, but I think verily that he both may err, and doth err, in certain points, although not in such as concern salvation and damnation; for in these, blessed be God! RUSSELL 1831, 342; WRIGHT 1978, 342.

⁵¹ I see them in that place more purely expound the Scripture, and that the process of the text doth more favour their sentence. RUSSELL 1831, 342; WRIGHT 1978, 342.

⁵² For I say that his words were then also spirit and life, and were spiritually to be understood. RUSSELL 1831, 348; WRIGHT 1978, 348.

Frith természetesen visszautasítja Morusnak az ariánusokra való hivatkozását, hiszen ő is vallja, hogy az ariánusok tévedtek. Felteszi azonban a döntő kérdést Morusnak: minek alapján állapíthatjuk meg, hogy valamit szó szerint vagy figuratíven kell-e értelmezni?⁵³ Frith szerint a (kon)textualitás adja meg erre a választ: ha az adott szöveget más szöveggel hozom mozgásba, összefüggésbe, s érzékelem a szöveg benső dinamizmusát („the process of the text”). Ha ilyenkor a literális értelem abszurdnak tűnik, kétségtelenül figuratív értelemmel van dolgunk. Frith elfogadja Morusnak az érvelését, hogy nem vihetünk privát értelmezést a Szentírásba, hiszen Péter levele is ezt tanítja (2Pt 1, 21). Bárki meggyőzheti a többieket, ha a szövegösszefüggés („process of the text”) alapján igazolni tudja a véleményét. A többség szempontja azonban Frith számára nem érv, hiszen a kisebbség igazáról számos ellenpélda van az egyháztörténelemben.

Arra a morusi érvre, hogy a tanítványok nem lepődtek meg, amikor Jézus ajtónak vagy szőlőtőnek nevezte magát, de akkor igencsak megilletődtek, amikor a megtört kenyeret nevezte az Ő testének, Frith János evangéliuma 6. fejezetének részletes elemzésével felel. Krisztus ott lelki evésről és lelki ivásról beszélt, s a tanítványok akkor bizony igencsak meglepődtek.

Frith Szent Ágoston *A keresztény tanításról (De Doctrina)* című munkáját idézi, amikor azt magyarázza, mit kell allegorikusan érteni. Az egyházatya ezt tanította: ahol Krisztus negatív dolgot parancsol, ott a szöveget figuratíven kell érteni. Krisztus például azt mondta: „Bizony, bizony, mondom nektek: ha nem eszitek az Emberfia testét, és nem isszátok a vérét, nincsen élet tibennetek” (Jn 6, 53). Ágoston azt írja, betű szerinti értelemben ez durva parancs lenne, ezért képiesen kell ezt érteni.⁵⁴ Frith szép megfogalmazásában: „Ez egy olyan kép, amely azt parancsolja, hogy legyünk részesei az Ő szenvedésének, és ezáltal mélyen az elménkbe vési, hogy majd értünk megsebzik és keresztre feszítik Őt.”⁵⁵

Frith tehát Szent Ágostonnal cáfolja Morust, hiszen az egyházatya azt mondta, hogy a visszataszító dolgokat ne szó szerint fogjuk fel. Frith a literálisan gondolkodók logikáját önmaguk ellen fordítja: ha szó szerint vesszük, hogy „aki eszi az én testemet és issza az én véretem, annak örök élete van”, akkor a hitetlen is

⁵³ How doth he know that there is any word or text in Scripture that must be taken figuratively? that is, by the way of a similitude, or, as he calleth it, a necessary allegory? I think, (though some men may assign other good causes and evidences,) that the first knowledge is by other texts of Scripture. For if other texts be conferred unto it, and will not stand with the literal sense, then I think it must needs be taken spiritually or figuratively, as there are infinite texts in Scripture. Now, when I see that St. Thomas, which felt Christ's wounds, and put his finger in his side, called him his Lord and God, and that no text in Scripture repugneth unto the same, but that they may well stand together, methinketh it were folly to affirm that this word God in that text should be taken figuratively, or by way of an allegory: but now, in our matter, the process of Scripture will not stand with the literal sense, as shall hereafter appear. And therefore necessity compelleth us to expound it figuratively, as doth also St. Austin and other holy doctors, as hereafter shall plainly appear. RUSSELL 1831, 352; WRIGHT 1978, 352.

⁵⁴ ÁGOSTON, Szent, é. n., 176.

⁵⁵ It is therefore a figure, commanding us to be partakers of his passion, and sweetly and profitably to print in our mind that his flesh was crucified and wounded for us. RUSSELL 1831, 356; WRIGHT 1978, 356.

örök életet kap, ezt pedig senki sem állíthatja. Tehát csakis az következik mind-ebből, hogy e szentség egyrészt az emlékezés jele, amely felidézi és emlékeztünkbe vési Krisztus testének megtöretését és kínhalálát. Másrészt a hálaadás jele, mely szerint Krisztus annyira szeretett bennünket, hogy amikor még ellenségei voltunk, érettünk a legszörnyűbb halált szenvedte el, hogy az Atyával kien-geszteljen minket, és hogy a barátaivá tegyen bennünket.⁵⁶

Az egyházatyák közül Tertullianus-szal kezd, aki Krisztusnak a kenyér meg-töretésekor mondott szavait – „*Ez az én testem*” – így értelmezte: „*figura corporis mei*”, tehát a kenyér a test képe. Ráadásul – írja Frith – Tertullianus itt Markion ellen írt, aki tagadta, hogy Krisztusnak valóságos emberi alakja volt, s Tertullianus Markionnal szemben igenelte, hogy Krisztusnak volt valóságos teste, aminek figu-rája a kenyér. Ám Szent Ágoston is használja a „figura” kifejezést. „Biztos vagyok abban, senki sem olyan gyerekes, hogy ne tudná felfogni, hogy egy dolog képe nem azonos magával a dologgal. Például, Krisztus figurája (képe) nem azonos magával Krisztussal, Szent Péter figurája (képe) nem azonos magával Szent Péterrel, ennek ellenére mi mégis Krisztusnak és Péternek hívjuk őket, mert a képmásuk rájuk utal.”⁵⁷ A jel, a szentség kétségtelenül hasonlít ahhoz, amit jelöl, de nem azonos azzal. A hétköznapi nyelvben is mondjuk, hogy holnap Nagypéntek, három nap múlva meg Húsvét lesz, noha a valóságos Nagypéntek és a valóságos Húsvét már régen megtörtént. Mivel a sákramentum hasonlítja azt, aminek a jele, ezért a jelölt dolgokról nevezzük őket.⁵⁸ Ezután Frith Szent Ágoston mesterétől, Szent Amb-róziusztól hoz számos példát, hogy ő is figuráról, jelről beszélt a szentség kap-csán. Szent Jeromos misztériumnak nevezte az oltáriszentséget. Jeromos még azt is hozzátette: azzal is esszük Krisztus testét és isszuk az Ő véré, ha a Szentírást olvassuk, tehát Isten beszédének „evése” és „ivása” ugyanúgy misztérium.

Nyelvtörténeti szempontból is érdekes, amikor érvelése alátámasztására Frith a 16. századi angol köznyelv szólásmondásait is idézi, amikor azt írja, hogy a köznyelvben is használjuk, ha egy gyermek szereti a sportot, hogy „él-hal a sportért”, vagy ha valaki sólymászni vagy vadászni szeret, hogy az „él-hal” a sóly-mászatért és a vadászatért. Senki sem vonja kétségbe, hogy ez az – „él-hal” – fi-guratív beszédmód. Frith felteszi a kérdést: miért olyan vakok az emberek, hogy az egyházatyákkal ellentétben nem értik meg, hogy a „Krisztus teste” is figuratív beszédmód?⁵⁹

⁵⁶ It is but only a token of a remembrance, and a sign of his body breaking, and a representation of his passion, that we might keep his fact in memory, and give him thanks for his tender love and kindness, which, when we were his enemies, took upon him to suffer most vile death, to reconcile us unto his Father, and make us his friends. RUSSELL 1831, 358; WRIGHT 1978, 358.

⁵⁷ I am sure that there is no man so childish, but that he knoweth that the figure of a thing is not the thing itself: as, by example, the figure of Christ is not Christ himself, the figure of St. Peter is not St. Peter himself; and yet we do, nevertheless, commonly call those figures by the name of the thing that they do represent. RUSSELL 1831, 363; WRIGHT 1978, 363.

⁵⁸ The Sacraments have a certain similitude of those things whereof they are Sacraments: and for this similitude, for the most part, they take the names of the very things. RUSSELL 1831, 366; WRIGHT 1978, 366.

⁵⁹ We use it customably in our daily speech to say, when a child setteth all his mind and delight on

Frith így definiálja, hogy mi is a sákramentum: „A sákramentum egy szent dolog jele; a sákramentum és a jel között csak annyi a különbség, hogy az utóbbi egy világi dologra, a sákramentum pedig egy lelki vagy szent dologra vonatkozik.”⁶⁰ Az egyházatyákkal szemben a papság, különösen is a pápaság, elárulta az igazságot, amikor az egykori farizeusokhoz hasonlóan a saját hatalmukat erősítő, eltorzított igemagyarázataival megkötözte az emberek lelkiismeretét.

Morusnak arra az érvére, miszerint egy arcot száz tükörben is lehet látni, s ezért Krisztus fizikailag is jelen lehet mindenki számára az úrvacsorában, Frith azt feleli, hogy ez a példa éppen őt igazolja: ahogyan egy arcot „reprezentál” a tükör, a szentség is Krisztus egy testét „reprezentálja”. Mindenki tudja ugyanis, hogy kinek az arcát látja a tükörben, de a tükörkép még nem maga a szubsztancia, az nem azonos a testtel.⁶¹

A legszörnyűbb dolognak Frith az oltáriszentség imádását tartja. Szellemesen azzal zárja gondolatmenetét, hogy megígéri, nem ír soha többet az úrvacsora kérdéséről, ha Morus megfogadja, hogy nem fogja imádni azt.

A páskabarány és az úrvacsora – „a dolog lényege, veleje” („pith of the matter”)

Eddig tartott a Morus szövegére adott válasz, ám Frith mondanivalója itt még nem ér véget. A polémia folytatása helyett Frith a páskabarány és az úrvacsora „tipologikus”⁶² összefüggéséről ír, ezzel is egyértelműen illusztrálva, hogy mit is értett az általa oly sokat emlegetett „process of the text”-en, amit mi „a szöveg benső dinamikájának” is fordítottunk. Láttuk, hogy ez a *sacra scriptura sui ipsius interpres*, „az önmagát magyarázó Szentírás” reformátori princípiuma.⁶³

Frith a páskabarányt „a dolog lényegének, velejének” („pith of the matter”) tartja, hiszen Pál apostol is azt mondta, hogy „*a mi húsvéti bárányunk, a Krisztus már feláldoztatott*” (1Kor 5, 7b). A hasonlóság egyértelmű, hiszen amikor a zsidók az egyiptomi fogságból való szabadulásuk után mélységesen elkeseredettek voltak, akkor Mózesen keresztül Isten azt a parancsot adta nekik, hogy indulásra készen öljenek meg egy bárányt, azt vidáman, gyorsan fogyasszák el, s az Úr

sport and play, it is meat and drink to this child to play; and also, we say by a man that loveth well hawking and hunting, it is meat and drink to this man to hawk and hunt; where no man doubteth but it is a figurative speech; and therefore I wonder that they are so blind in this one point of Christ's body, and cannot also take the words figuratively, as these old doctors did. RUSSELL 1831, 370–371; WRIGHT 1978, 370–371.

⁶⁰ What thing is a Sacrament? verily, it is the sign of a holy thing, and there is no difference between a sign and a Sacrament, but that the sign is referred unto a worldly thing, and a Sacrament unto a spiritual, or holy thing. RUSSELL 1831, 372–373; WRIGHT 1978, 372–373.

⁶¹ But every man knoweth right well, that though the glass represent my face, yet the substance of the glass is not my very face, neither is my very in the glass. And even so, though the Sacrament do represent the body of Christ, yet the substance of the Sacrament is not his very body, no more than the glass is my face; neither is his very body in the Sacrament, no more than my very face is in the glass: and thus this example maketh well for us. RUSSELL 1831, 402; WRIGHT 1978, 402.

⁶² FABINY 2016a, Vö. 337–339.

⁶³ MOSTERT 1996.

elvonul majd (*passing by*, Tyndale szerint: *pass over*), és csak az egyiptomiak elsőszülöttjét fogja legyilkolni. (Frith itt kihagyja, hogy az ajtófélfát kenjék meg a bárány vérével.) Rámutat, hogy lássuk meg ennek az ügynak a „folyamatát és közvetítő jellegét”⁶⁴ az Újszövetségben. Az apostolok is szomorúak voltak részint a bűneik terhe, részint Krisztus távoztása miatt, s Jézus ebben a szomorúságukban adta nekik a „szabadítás pecsétjét”,⁶⁵ amikor megtörte a kenyeret, és azt mint önmaga testét osztotta szét a tanítványai között. A páskavacsora és az úrvacsora közötti hasonlóságokat Frith tizenkét pontban foglalja össze.⁶⁶

Frith zárógondolata

Könyve végén Frith megerősíti azt a korábbi – s a mai olvasó számára érdekes kultúrtörténeti adalékot is hordozó érvét, hogy a szentség ugyanolyan jel, mint a „cégértábla” a vendégfogadók bejáratánál: a tábla utal valamire, de önmagában az még nem csillapítja a szomjat.⁶⁷ Nem önmagában hat a szentség (hiszen ez mágia lenne!), hanem csak akkor, ha általa jobban belénk vésődik Krisztus halálának titka.

Összefoglalás

A fentiekben a korai angol reformáció hitvitáinak egyik kevésbé ismert epizódját világítottuk meg. Morus és Frith vitájából egyértelműen levonhatjuk azt a következtetést, hogy az úrvacsora értelmezéséről szóló 16. századi nagy disputában –, amelynek egyik oldalán a katolikus Morus (mellette Luther és az őt követők), a másik oldalán a svájciak (mellettük Frith) álltak – a vitázók nem egyszerűen egy dogmatikai kérdésben nem értettek egyet, nézeteltérésük okai inkább a dogmatika mélyén lappangó hermeneutikai és nyelvértelmezési különbségek voltak.

Morus Tamás Lutherrel és Tyndale-lel szemben többször is megcsillantotta polemizáló készségét, teológiai ismereteit és hitvédő szenvedélyét. Noha nem volt felszentelt pap, ízig-vérig teológus volt, s megnyilvánulásait a *furor theologicus* jellemezte. Talán túlzott aggodalommal féltette Krisztus egyházát az általa szubverzívnek és eretneknek tartott eszmék bomlasztásától. Humanista

⁶⁴ Mark the process and conveyance of this matter. RUSSELL 1831, 425; WRIGHT 1978, 425.

⁶⁵ the seal of their deliverance RUSSELL 1831, 425; WRIGHT 1978, 425.

⁶⁶ Vö. 337–339.

⁶⁷ But if a man wot not what it meaneth, and seeketh health in the sacrament and outward sign; then may he be well likened unto a fond fellow, which, when he is very dry, and an honest man show him an alepole and tell him that there is good ale enough, would go and suck the alepole, trusting to get drink out of it, and so to quench his thirst. Now a wise man will tell him that he playeth the fool, for the alepole doth but signify that there is good ale in the house where the alepole standeth; and will tell him that he must go near the house, and there he shall find the drink, and not stand sucking the alepole in vain, for it shall not ease him, but rather make him more dry; for the alepole doth signify good ale, yet the alepole itself is no good ale, neither is there any good ale in the alepole. RUSSELL 1831, 334; WRIGHT 1978, 334.

tudósként szellemi műveltségben, a tudományokban való jártasságával messze felülmúlta fiatal vitapartnerét. Ámbár Morus is igen jól ismerte a Szentírást,⁶⁸ mégsem rendelkezett a reformátoroknak a Szentírás egészét az *analogia fidei* egységében látó, az Ó- és Újszövetséget folyamatában olvasó („process of the text”), azt tipologikusan és intertextuálisan⁶⁹ értelmező, a világot pedig „intra-textuálisan”⁷⁰ látó szemléletével.

A reformátorok azonban a szöveg világában éltek. Nem a világból tekintettek a Bibliára, hanem a Bibliából a világra. Néha vitathatatlanul irritáló magabiztosságuk mögött azonban ez a tapasztalat húzódik meg. A rendkívül tehetséges fiatal Frith-nek láthatóan imponált, hogy a nagy tekintélyű Morus Tamás egy rövid írását komoly válaszra méltatta, s ezen felvillanyozva válaszként háromszor olyan hosszú értekezést írt, mint Morus levele.

Vitájukból jól kivehető a bibliai idők óta ismert ősi kérdés: „Hogyan olvasod?”⁷¹ hogy egy szövegben vajon mit kell szó szerint (literálisan) és mit képies (figuratív, metaforikus; ahogy a 16. században még mondták: allegorikus) módon érteni. Mindig is veszélyt jelenthet, ha spiritualizáljuk, amit szó szerint, és literálisan értelmezzük, amit lelki módon (spirituálisan) kellene érteni. Szent Ágoston *A keresztény tanításról (De Doctrina; III/V)* című munkájában is hosszasan tündökött ezen a kérdésen. Úgy is mondhatnánk, hogy az úrvacsora körüli polémia elsősorban az olvasásról, a megértésről és az értelmezésről szólt. John Frith-nek abban mindenképpen igaza volt, hogy bármennyire is fontos maga a kérdés tárgya, ezt nem lehet olyan tanná merevíteni, amelyen a Krisztusban hívő ember üdvössége áll vagy bukik.⁷²

⁶⁸ MARC’HADOUR 1969; MARC’HADOUR 1972.

⁶⁹ GERŐFINÉ 2020.

⁷⁰ LINDBECK 1998, 184–204.

⁷¹ Lk 10, 26. FABINY–M. PINTÉR 2021.

⁷² Frith és Morus itt elemzett polémijáról Tóta Péter Benedek írt egy rendkívül alapos tanulmányt: TÓTA 2013.

UTÓSZÓ

Könyvünk első részének végéhez érkeztünk. Az előző fejezetek a két angol protestáns mártír magyar nyelvterületen ismeretlen műveivel, sőt mind ez ideig angol eredetiben is (a 16. századi nyomtatványokon túl) csak a 19. századi kiadásokból hozzáférhető írásaival foglalkoztunk, jóllehet Tyndale munkásságának kritikai kiadása elindult és ígéretesen folytatódik. Frith műveiről ez még egyáltalán nem mondható el; a szövegkritikai kutatások még el sem kezdődtek. Ezért tekinthető talán merész vállalkozásnak, hogy könyvünk második részében egy olyan nagyobb terjedelmű, magyar nyelvre fordított szövegkorpuszt adunk közre, amely még az angol olvasók számára is csak nehezen elérhető. Az itt közölt fordítások sem készülhettek kritikai apparátussal; ezek közlése a reformáció hermeneutikája iránt érdeklődő teológusok, a fordítástudománnyal foglalkozó nyelvészek és a kortörténeti háttérrel tágabb összefüggéseiben látni kívánó irodalomtörténészek figyelmére tarthat majd számot.

A hermeneutika, s azon belül is a hermeneutika-történet iránti érdeklődésem vezetett el Tyndale és Frith egyes munkáinak feltárásához. Témaválasztásomban az is motivált, hogy a hermeneutika történetének egyik legizgalmasabb, leginkább eredeti korszakának a reformáció időszakát látom, akár a fogalom eredeti, akár az új keletű „hosszú reformáció” koncepcióját tartjuk szem előtt. Több évtizede Luther teológiájával és hermeneutikájával, és annak mai jelentőségével is foglalkozom. Gerhard Ebeling Luther írásmagyarázatát a 20. században jelentkeztetett „Új hermeneutika” előszobájának tartotta.⁷³ Ezért is lett a könyvnek fő témája a hermeneutika; nevezetesen a vallási polémiák által érlelt reformátori hermeneutika. Ahogy a 16. században, úgy ma is érvényes, hogy a vallási és világnézeti kérdések a viták során kristályosodnak ki. A hitvitázók filológiai és hermeneutikai érvei mögött egymástól eltérő teológiai nézetek húzódnak meg. Luther és Tyndale teológiájának sok hasonlatossága ellenére a lényeges eltérések is kirajzolódnak: Tyndale a törvény és az evangélium különbségét nem dialektikus ellentétben látta, mint Luther, hanem egymás kiegészítőiként. Szerinte az evangélium hirdetése a megtéréshez, a megtérés viszont Isten törvényének teljesítéséhez vezet. Tyndale-nél nyoma sincs Luther kereszt-teológiájának⁷⁴, „Krisztus vérének” hangsúlyozása annál erősebb.⁷⁵ Az is igaz, mint láttuk, hogy Frith úrvacsorátana közelebb áll a svájciakéhoz, mintsem Lutheréhoz, bár a reformátorok között legnagyobb tekintélynek örvendő Robert Barnes ebben a kérdésben Luther követője

⁷³ EBELING 1964.

⁷⁴ WERRELL 2006.

⁷⁵ WERRELL 2015.

volt. Érthető, hogy az összetartás érdekében Tyndale óvatosságra intette a Morus-szal ebben a kérdésben merészen polemizáló Frith-t.

A reformáció, mint erre többen rámutattak⁷⁶, elsősorban „nyelvi esemény” volt. E nyelvi forradalomnak Tyndale nemcsak annyiban volt részese, hogy bibliafordítása a King James Bible (1611) közvetítésével az elmúlt négy évszázadban az irodalom és általában az angol kultúra első számú médiuma volt, hanem nyelvtehermentő képzelőereje, ami olyan szavak megformálásában mutatkozott meg, mint a „mercy-seat”, „scapegoat”, és legfőképpen az „atonement”, lehetővé tette, hogy az angolszász teológia egy témában (atonement theology) vezető szerepet kapjon a modern kori keresztény teológia térképén. A Szöveggyűjteményben összegyűjtött Tyndale és Frith írások többsége a Biblia „üdvösséget munkáló” olvasásának megtanításával, a Szentírás értelmezésével foglalkozik. Az itt megfogalmazott gondolatok a mai olvasóra is inspirálóan hatnak. Tyndale-nek köszönhetjük az első angol nyelvű hermeneutikát, még akkor is, noha az ő korában ez a kifejezés még nem honosodott meg, s ő elégnék találta, hogy a Szentírás értelmezésének tárgyalását a *The Obedience of a Christian Man* (A keresztény ember engedelmissége) című könyvének zárófejezetéhez csatolja. Minden bizonnyal maga is érezte, hogy még a kölni Újszövetség-fordításának szomorú fiaskója előtt megfogalmazott előszója, ami a Szentírás olvasására tanított, mégiscsak megérdemel egy külön kiadványt: ez lett az 1531-ben megjelent, magyarul 2005-ben egy kétnyelvű kiadásban napvilágot látott *A Szentíráshoz vezető ösvény* (*A Pathway into the Holy Scripture*).⁷⁷

Írásaikban Tyndale és Frith felismerték a Biblia benső logikáját, alkalmazták a ma egyre inkább elismert irodalom- és szövegelméleti, illetve retorikai alakzatát, a figuralizmust vagy hagyományosabb nevén a tipológiát. Számukra az előképek felismerése nem egy elvadult képzelet szüleménye volt, hanem a Biblia benső logikáját követő, s azt a *lectio divina* értelmében vett, a lelki növekedést szolgáló olvasás. A Biblia tanulmányozása és fordítása kapcsán olyan eredeti, újszerű megállapításokat tettek, mint például a szöveg folyamata („*the process of the text*”), amelyeket a modern hermeneutika előzményeinek is tekinthetünk.

Tyndale és Frith életműve is azt jelzi, hogy az angol reformáció tanulmányozása szükségszerűen interdiszciplináris terület, ahol történészek, egyháztörténészek, irodalomtörténészek, nyelvészek és teológusok folytathatnak egymással diskurzust; s ennek során olyan kutatások érintkeznek egymással, mint a mártírológia, perzekúció, konverzió, hereziológia, vallási disputa, hermeneutika, figuralizmus, a nyelvtörténet és minden bizonnyal sorolhatnánk tovább.

Az előző kilenc fejezet végére azzal a reménnyel teszek pontot, hogy ez a munka nem befejezett, nem is lehet az, hanem még sok izgalmas lehetőséget magában rejtő kutatás kezdete.

⁷⁶ EBELING 1997; CSEPREGI 2013; FABINY 2021.

⁷⁷ TYNDALE 2005.

FÜGGELÉK

William Tyndale (1492?–1536) életének kronológiája

- 1492? William Tyndale megszületik az angliai Gloucestershire megyebeli Stinchcombe közelében lévő Melksham Court-ban. A család Hychyns/Hitchins néven is ismert volt, és Northumberland megyéből költözött Gloucestershire-be a tizenötödik században. A Tyndale család tehető volt, és szerteágazó kapcsolatokkal bírt.
- 1506 Tyndale az oxfordi Magdalen College Schoolba jár. BA tanulmányait az Oxfordi Egyetem Magdalen College-ében folytatja.
- 1512 Megkapja BA-diplomáját. Segédlelkész lesz.
- 1515 Mesterfokozatot szerez, amely lehetővé teszi számára, hogy teológiát tanuljon. Kivételes tehetségű nyelvésznek mutatkozik.
- 1517–1521/
1516–1519 Feltevések szerint Cambridge-be megy. Tyndale itt egy liberálisabb intellektuális közegbe kerül, ahol megismerkedik az ún. New Learninggel. Korábban Erasmus is tanított ott. Bár Erasmus 1512-ben elment Cambridge-ből, különösen görög Újszövetség-kiadásának (1515) hatása jelentős. Luther 1517-es, a római katolikus egyház tévesnek vélt tanításait és gyakorlatát kifogásoló tézisei bejárják Európát. 1521-ben Wolsey érsek Londonban elégeti Luther munkáit. Máig sem bizonyított, hogy cambridge-i tartózkodása során Tyndale részt vett-e a protestáns tanokkal szimpatizálók The White Horse Inn-ben (Fehérló Fogadó) tartott gyűlésein, amelyen humanista és reformációs iratokat tanulmányoznak, és az aktuális intellektuális jelenségeket beszélnek meg.
- 1521 Tyndale káplán Sir John és Lady Anne Walsh házában Little Sodbury-ben és gyermekeik háztanítója. Tovább folytatja görög tanulmányait, és lehetséges, hogy elkezdi az Újszövetség angolra fordítását. Nyilvánosan ígét hirdet. A helyi papságot felbőszíti az egyház korrupszájáról alkotott nézeteivel, melyet a Walsh család vacsoraasztalánál való vendégeskedésük során vitat meg velük. Egy tanult egyházfíval folytatott híres-hírhedt vitájában az egyházfi azt mondja: „Inkább legyünk Isten szava nélkül, mint a pápa szava nélkül”, mire Tyndale azt feleli: „Megvetem a pápát és minden törvényét, (...) és ha Isten megtartja életem, nemsokára egy

- ekevasat a kezében tartó szántóvető fiú jobban fogja ismerni a Szentírást, mint te magad.” A Walsh család keresztény hitben való vezetésére lefordítja Erasmus *Enchiridion Militis Christiani* (A keresztény katona kézikönyve) című munkáját.
- 1522 Állítólagos eretnek tanaiért beidézik John Ball, a Worcester-i Egyházmegye kancellárja (Chancellor of the Diocese of Worcester) elé. Drámai és megalázó kihallgatását követően ejtik az ellene felhozott vádakat.
- 1523 Londonba költözik, hogy megfelelő körülményeket teremtsen a Biblia angolra fordításához. Humphrey Monmouth, egy gazdag kereskedő, Sir Henry Guilford, a király számvevője, valamint régi ismerőse, William Hebilthwaite, a püspök szolgája segítségével London püspökéhez, a vezető humanista tudóshoz, Cuthbert Tunstallhoz folyamodik, aki elutasítja a kérését, majd egy év londoni tartózkodást követően, amely során egyedül dolgozik, ráébred, hogy munkáját hazájában nem tudja elvégezni. A gypjúkereskedelemben való családi kapcsolatai segítségével kontinentális európai utazását szervezi.
- 1524 Londonból Európába távozik; valószínűleg Wittenbergbe megy. Az egyetemi regiszterben 1524. május 27-én megjelenik egy Guilelmus Daltin nevű, újonnan beiratkozott hallgató Angliából (a Daltin-t a kutatás a Tyndal anagrammájaként azonosítja). Itt találkozik leendő asszisztensével, William Roy-jal.
- 1525 Befejezi Újszövetség-fordítását. A kölni Újszövetség kiadását Peter Quentell nyomdájában VIII. Henrik fizetett udvari emberei zavarják meg. Tyndale-t értesítik a nyomdai rajtaütésről, és felkapja a már kinyomtatott oldalakat. Ez az ún. kölni töredék Tyndale prologusát, egy Máté evangélistáról készült fametszetet és Máté evangéliuma 1–22 fejezetét tartalmazza. Az egyetlen fennmaradó példányt a londoni British Library Grenville Gyűjteménye őrzi. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában faksimile változatban található meg.
- 1526 Worms-ba menekül. Teljes Újszövetség-fordítását Peter Schoeffer adja ki. Munkáját növekvő Luther-ellenes érzelmek mellett csempészik Angliába és Skóciába. Tyndale-t veszélyes lutheránusnak tartják. A wormsi Újszövetség példányait Cuthbert Tunstall, London püspöke nyilvánosan elégeti, Wolsey bíboros Tyndale-t eretneknek nyilvánítja. Tyndale Roy-jal való kapcsolata megromlik, útjaik elválnak. A Római levélhez ír bevezetőt. Az Ószövetség lefordításához héberül tanul.
- 1527 Megjelenik *The Parable of the Wicked Mammon* (A hamis sáfár példázata) című munkája, amely tovább ingerli az angol államszervezetet.
- 1528 Megjelenik *The Obedience of a Christian Man* (A keresztény ember engedelmissége) című munkája, a kolofón szerint Hans Luft nyomdájában

Marburgban (a valóságban Martin de Keyser nyomdájában Antwerpenben). A munkát Boleyn Anna mutatja be VIII. Henriknek, aki nagyra értékeli azt, és úgy véli, ezt a könyvet minden királynak olvasnia kellene. Antwerpenben Thomas Poyntz-nál, Lady Anne Walsh egyik rokonánál száll meg. Tyndale vélhetően ebben az évben ismerkedik meg John Frith-szel Marburgban.

- 1529 Antwerpenből Hamburgba megy, és megbízza Miles Coverdale-t, hogy segítsen neki a Pentateuchus lefordításával. 1530 elején tér vissza Antwerpenbe, amely könyvkiadása bázisává, következésképp a száműzetésben lévő angol protestantizmus egyik központjává válik.
- 1530 Megjelenik *The Practice of Prelates* (A főpapok gyakorlata) című munkája, amelyben ellenzi VIII. Henrik Aragóniai Katalinnal kötött házassága tervezett érvénytelenítését. Henrik megkérte V. Károly császárt, hogy tartóztassa le Tyndale-t, és küldje vissza Angliába. Hébert tanul. Megjelenik a Pentateuchus, azaz Mózes öt könyvének fordítása. 1530 decemberében Hugh Latimer nyílt levélben kéri meg a királyt egy angol nyelvű bibliafordítás elkészítésének engedélyezésére. A projekt vezetésére Tyndale lenne a legalkalmasabb személy.
- 1531 Megjelenik Jónás könyvének fordítása és az ahhoz írt előszója.
- 1530–1534 Thomas Cromwell Stephen Vaughan királyi ügynök segítségével kísérletet tesz arra, hogy meggyőzze Tyndale-t, térjen vissza Angliába. Tyndale reformátortársa, Robert Barnes, 1531-ben hazamegy Angliába, de vissza kell menekülnie a kontinensre, 1532-ben hazatérő reformátortársát, John Frith-t pedig bebörtönzik, majd 1533-ban kivégzik. Tyndale részt vesz egy hosszadalmas és indulatokkal terhelt levelezésben és hitvitában Morus Tamással. Továbbra is Antwerpenben él, héberül tanul, az Ószövetség fordításán dolgozik, az Újszövetség-fordítását revideálja.
- 1534 Megjelenik revideált Újszövetség-fordítása.
- 1535 Tyndale-t egy kormányügynök, Henry Phillips elárulja, a császári hatóságok elfogják Antwerpenben, majd bebörtönzik a Brüsszel közelében lévő Vilvoorde várában. Bebörtönzése másfél éve alatt megtéríti börtönőrrét, annak lányát és háztartása egyéb tagjait. Raboskodása idejére is héber szótárt és nyelvtankönyvet kér, és tovább folytatja az Ószövetség fordítását. Mózes öt könyvének és Jónás könyvének fordítását követően az Ószövetség történeti könyveit fordítja angolra, Józsué könyvétől a Krónikák második könyvéig.

Az angol nyelvű Coverdale Biblia megjelenik Londonban, a Tyndale fordításán alapuló bibliafordítások közül elsőként. Az 1537-ben megjelent Matthew's Bible is jórészt Tyndale fordításán alapul: az ószövetség-

gi szakasz történeti könyveit például a kutatás teljes egészében Tyndale munkájának tartja. Ez később a King James Bible-ben csúcsosodik ki: az 1611-ben kiadott King James Bible Újszövetségének több mint 90%-a Tyndale munkája, és az Ószövetség Tyndale által lefordított szakaszának több mint 80%-a.

- 1536 Tyndale-t eretnokség vádjával halálra ítélik. Október 6-án a vilvoorde-i vár udvarán máglyára kötik, megfojtják, majd megégetik. Utolsó szavai ezek voltak: „Uram, nyisd meg Anglia királyának szemét!” 1539-ben megjelenik a VIII. Henrik által jóváhagyott angol nyelvű Biblia, a Great Bible. A fordítást Miles Coverdale készíti el Thomas Cromwell irányítása alatt úgy, hogy a Tyndale által fordított szakaszokat átveszi, a hiányzó részeket és az apokrif iratokat pedig a latin Vulgatából és német fordításokból ülteti át angolra. A király elrendeli, hogy a Great Bible nagyméretű kiadását minden gyülekezetben láncolják oda az oltárhoz, valamint hogy ezt használják az Istentiszteleteken hangos felolvasásra és tanulmányozásra.

Összeállította: Majoros Szidónia

John Frith (1503–1533) életének kronológiája

- 1503 John Frith megszületik a lollardok tevékenységéről ismert Kent megye-beli Westerham-ben. Középiskolai tanulmányait Etonban végzi.
- 1523–1524 Tanulmányait Eton után a cambridge-i Queen's College-ban folytatja. Cambridge-i tanulmányai során tanára Stephen Gardiner, későbbi püspök és az angol ellenreformáció hírhedt alakja. Gardiner ebben az időben még a Little Germany (Kis Németország) nevű csoport tagja, akik a White Horse Inn (Fehérló Fogadó) nevű fogadóban vitatják meg a legújabb teológiai trendeket, azaz lehetséges, hogy Gardiner nyitja fel Frith szemét a humanizmus által megnyilvánuló intellektuális lehetőségekre.
- 1525 BA-diplomát szerez a King's College-ben. Decemberben Wolsey érsek újonnan alapított oxfordi kara kanonokává teszi. Az akkor Cardinal College néven ismert kar ma a Christ Church College. Bár az ország fiataljainak legkiválóbb intellektusait tömörítő kart azért alapították, hogy alapítója bőkezűségének hosszútávú emlékműve legyen, de nem vált azzá; a kora tizenhatodik századi Oxford szigorúan ortodox közegében a humanista oktatás egyik fellegvárává vált.
- 1528 Februárban értesítik John Longlandet, Lincoln püspökét, hogy a kar hallgatói eretnek könyveket olvasnak egyebek mellett Husz Jánostól, John Wycliffe-től, Martin Bucertől, Johannes Oecolampadiustól, Ulrich Zwinglitől és Luther Mártontól. Wolsey érsek eretnekséggel vádolja a diákokat, és a kar halaspincéjébe dobhatja őket. Néhányan meghalnak közülük, mások visszavonják meggyőződéseiket, Frith-nek azonban sikerül elmenekülnie, és év végén a kontinensre szökik. Kapcsolatba lép Tyndale-lel, akit lehet, hogy már száműzetése előtt is ismert. Segíti Tyndale-t Jónás könyve és a Pentateuchus angolra fordításában, és valószínűleg közreműködik barátja *Answer to More (Felelet Morus Tamásnak)* című munkájában, mielőtt az a nyomdába kerülne. Nem valószínű, hogy járt Wittenbergben, és bizonyára nem iratkozott be az ottani egyetemre, mint Tyndale és Barnes. Valószínűleg járt Marburgban, mert első munkája, a *Patrick's Places* a fiatal skót Patrick Hamilton doktori disputájának szerkesztett fordítása. A reformáció első skót mártírijaként ismert Hamilton Marburgban tanult Francis Lambert vezetésével, és disputációjának tézisei egyértelmű lutheri gondolkodásmódot tükröznek. Frith Luther-szimpatiajáról már korai munkái is árulkodnak, mint Luther az antikrisztusról és a purgatóriumról írt munkáinak fordítása. Ez utóbbi munka elutasítja a purgatórium ortodox elképzelését, és helyette a keresztyén megigazulás és megszentelődés teológiáját hirdeti, amely Krisztus keresztye köré épül. Frith későbbi munkái azonban inkább a reformáció svájci ágával való egyezéseket tükrözik.

- 1531 Frith visszatér Angliába. Thomas Cromwell a királyi ügynök, Stephen Vaughan segítségével megkísérli meggyőzni a száműzetésben lévő protestánsokat az Angliába való visszatérésre. Cromwell úgy véli, a protestantizmus hasznos lehet az észak-európai államokkal való, Habsburgok elleni szövetségben és hazai ellenfelei aláásásában. Év végén Robert Barnes biztonsággal hazatér, hogy Henrik és Luther között közvetítsen a király válása ügyében. Frith valószínűleg azért megy vissza Angliába, hogy George Constantine-nal foglalkozzon, aki a protestáns ügy árulója, és Morus Tamás informátoraként dolgozik. Érkezéséről hírt szerezve Morus Reading-nél letartóztatja, kalodába záratja, éhezteteti, majd kihallgattatja. A helyi iskolamesterrel, Leonard Cox-szal előbb latinul, majd görögül beszél, végül idézi az Iliász elejét. Ezen Cox annyira meghatódik, hogy szabadon bocsátja Frith-t. Frith visszatér a kontinensre.
- 1532 Ez a három legismertebb angol protestáns reformátor, Tyndale, Frith és Barnes „néma időszaka”. Morus Tamás, a protestánsok korábbi buzgó üldözője lemond kancellári címéről a király egyházvezetői kérdése miatt. Frith júliusban visszatér Angliába. Októberben Southend-nél letartóztatják, amint vissza akar térni Antwerpenbe. Bebörtönzik a londoni Tower-ben, ahol továbbra is a protestantizmus védelmében ír. Az úrvacsora katolikus doktrínájával való állandó szembehelyezkedése vezet oda, hogy Cromwell és Cranmer még a pere előtt meggyőződései visszavonására igyekeznek rábírni. Frith érvelése olyan meggyőző lehetett, hogy hozzájárulhatott ahhoz, hogy később Cranmer is magáévá tette Frith úrvacsoráról alkotott elveit. Tárgyalásán két vád alapján ítélik el: a katolikus egyház purgatóriumról szóló tanításának megtagadásáért és Krisztus valóságos jelenlétének (reálprezencia) az úrvacsorában való megtagadásáért. Mindkét kérdésről azt vallja, hogy nem szükségesek az üdvösséghez, és a véleménykülönbségek legitimitása mellett érvel, mindaddig, amíg a Krisztusba vetett hit alapján nyert üdvösség központi kérdésében egyetértés van.
- 1533 Július 4-én máglyán megégetik.

Összeállította: Majoros Szidónia

A reformáció korszakának (1384–1611) kronológiája

ÉV	ANGLIAI REFORMÁCIÓ	EGYHÁZ	VILÁG
1384	Meghal John Wycliffe (1328?–1384) angol előrefor- mátor. Lollard tanítványaival középangolra fordítja a Bibliát (1382–1395).		
1415		Husz Jánost (1369–1415) megégetik.	Zajlanak a huszita háborúk (1419–1434).
1450			Johannes Gutenberg (1400– 1468) feltalálja a könyvnyom- tatást. Megszületik Hierony- mus Bosch holland festő (1450–1518).
1453			A törökök megdöntik Bizán- cot és elfoglalják Konstanti- nápolyt.
1455 – 1485			A rózsák háborúja: a Lan- caster ház és a York ház küzdelme; 1485-től 1603-ig a Tudorok uralkodása.
1456			Hunyadi János (1446–1453) Nándorfehérvárnál diadalt arat II. Mehmed szultán seregén.
1458			Hunyadi Mátyás magyar király (1458–1490) Budán könyvtárat létesít, felvirágoztatja a rene- szánsz udvari kultúrát.
1476			William Caxton (1422?– 1492?) felállítja az első angliai nyomdát.
1478	Megszületik Morus Tamás (1478–1535).		
1482		Megszületik Johannes Oecolampadius (1482–1531) svájci reformátor.	
1483		Megszületik Luther Márton (1483–1546).	Angliában III. Richárd kerül a trónra (1483–1485). Megszületik a festő Raffaello Santi (1483–1520).
1484		Megszületik Ulrich Zwingli (1484–1531).	
1485			VII. Henrik (Tudor) lesz Anglia királya (1485–1509).
1491		Megszületik Martin Bucer (1491–1551) reformátor.	
1492		VI. Sándor lesz a pápa (1492–1503). A spanyol inkvizíció kiűzi a zsidókat.	Kolumbusz Kristóf (1451– 1506) felfedezi Amerikát. Franciaország megszállja Itáliát.

1492?	William Tyndale (1492?-1536) megszületik a Gloucestershire megyei Stinchcombe-ban. A család Hychyns/Hitchins néven is ismert volt.		VIII. Károly francia király (1483–1498) betör Itáliába. Ez az Itáliáért folyó európai háborúskodás kezdete.
1493			A Habsburgok I. Miksa (1493–1519) alatt nagyhatalommá válnak. A spanyolok létrehozzák első újvilági településüket Hispaniola szigetén.
1495	Megszületik Robert Barnes (1495–1540) angol reformátor és mártír.		
1497		Megszületik Philipp Melancthon (1497–1560) német reformátor.	Vasco da Gama (1469–1524) Portugáliából Indiába hajózik.
1498		Girolamo Savonarola domkos szerzetest (1452–1498) Firenzében megégetik.	Albrecht Dürer (1471–1528) elkészíti <i>Apokalipszis</i> című fametszet-sorozatát.
1500		Megszületik Dévai Bíró Mátyás (1500?-1545), „a magyar Luther”.	György lesz Szászország hercege (1500–1539).
1502		Luther B.A. (<i>Baccalaureus Artium</i>) fokozatot szerez az Erfurti Egyetemen.	Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1486–1525) megalapítja a Wittenbergi Egyetemet.
1503	John Frith (1503–1533) megszületik a Kent megyei Westerhamben. A közeli Sevenoaks-ban nevelkedik.	II. Gyula (Rovere) lesz a pápa (1503–1513).	Leonardo da Vinci (1452–1519) megfesti a <i>Mona Lisát</i> (1503–1519).
1504		Megszületik Heinrich Bullinger (1504–1575) svájci reformátor, a II. Helvét Hitvallás (1562) szerzője.	
1505		Luther januárban M.A. (<i>Magister Artium</i>) fokozatot szerez. Erfurtban belép az Ágoston-rendi kolostorba.	Jakob Wimpfeling (1450–1528) kiadja Németország első történetét (<i>Epitome</i>).
1506	Tyndale az oxfordi Magdalen College Schoolban, majd az Oxfordi Egyetem Magdalen College-ben tanul.	Luther leteszi a szerzetesi fogadalmat. II. Gyula pápa elrendeli a Szent Péter Bazilika építését.	I. Zsigmond Lengyelország királya lesz (1506–1548).
1507		Luthert pappá szentelik Erfurtban. Teológiát hallgat. Johann Tetzel (1465–1519) domkos szerzetes búcsúdulákat árúsít Németországban.	Amerigo Vespucci (1454–1512) után Amerikának nevezik el az Újvilágot.
1508		Luthert Wittenbergbe küldik: az Ágoston-rendi kolostorban lakik, az egyetemen erkölcsfilozófiát tanít.	Michelangelo Buonarroti (1475–1564) elkezd a sixtusi kápolna festését (1508–1512).

1509		Luther márciusban megszerzi a bibliai baccalaureusi címet. Petrus Lombardus (1096–1160) <i>Szentenciáit</i> tanítja. Megszületik Kálvin János (1509–1564). Rotterdami Erasmus (1477–1535) kiadja <i>A balgaság dicsérete</i> című munkáját.	VIII. Henrik (Tudor) Anglia királya lesz (1509–1547). Hesseni Fülöp (1509–1567) Pfalz uralkodója lesz.
1510		Luthert az Ágoston-rend novemberben Rómába küldi. Johannes Reuchlin (1455–1522) a héber nyelv használatáról vitázik.	
1511		Luther áprilisban visszatér Rómából. Áthelyezik a wittenbergi kolostorba.	
1512	Tyndale megkapja B.A. diplomáját. Segédlelkész lesz.	Luther megszerzi a teológiai doktori fokozatot. A Wittenbergi Egyetem teológiai fakultásán tanít. Megszületik Huszár Gál (1512–1575) reformátor, nyomdász, énekszerző.	I. Szelim az Oszmán Birodalom szultánja (1512–1520).
1513		Luther elkezd a Zsoltárok könyvéről tartott előadásait. X. Leó (Giovanni Medici) lesz a pápa (1513–1521).	Albrecht Dürer elkészíti <i>A lovag, a halál és az ördög</i> című rézmetszetét.
1514			A Dózsa György (1470–1514)-féle parasztfelkelést leverik. Dürer elkészíti a <i>Melankólia</i> című metszetét.
1515	Tyndale mesterfokozatot szerz. Ezután teológiát tanul.	Luther elkezd a Római levélről szóló előadásait. Johannes Tauler (1300–1361) tanulmányozza.	I. Ferenc lesz Franciaország királya (1515–1547). Meghódítja Milánót.
1516		Luther elkezd a Galatákhoz írt levélről szóló előadásait. Erasmus kiadja a görög Újszövetséget. Morus megírja az <i>Utópiát</i> .	I. Károly lesz Spanyolország királya (1516–1556).
1517	Tyndale feltételezhetően Cambridge-be megy.	Luther elkezd a Zsidókhoz írt levélről szóló előadásokat. Tetzel búcsúcédula-árusítását bírálja. Megtámadja a skolasztikus teológiát. Október 31-én nyilvánosságra hozza a 95 tételt a búcsúval kapcsolatban. X. Leó növeli a bíborosok számát.	A törökök meghódítják Egyiptomot, és fokozatosan benyomulnak Etiópiába és Tunéziába.

1518		Heidelbergi disputa. Luther találkozik Tommaso Cajetan De Vio (1469–1534) olasz bíborossal Augsburgban. Melanchthon csatlakozik a wittenbergi fakultáshoz.	Az augsburgi birodalmi gyűlésen Bölcs Frigyes elutasítja Cajetan ultimátumát, hogy Luthert átadja Rómának. Brandenburgi Albert (1490–1545) bíboros lesz.
1519		Luther Lipcsében Johannes Eckkel (1486–1543) vitázik. A Kölni és Leuweni Egyetemek elítélik. Zwingli elkezd a svájci reformációt. Megszületik Teodor Béza (1519–1605) svájci teológus.	I. Károly spanyol király V. Károly néven császár lesz (1519–1556). Leonardo Da Vinci meghal. Ferdinánd Magellán (1480–1521) elindul, hogy körbejárja a Földet.
1520	Frith középiskolai tanulmányait Etonban végzi (1520–1522). Latinul, görögül tanul.	Luther kiadja <i>A német nemzet keresztyén nemességéhez, Az egyház babiloni fogságáról és A keresztyén ember szabadságáról</i> című munkáit. A pápa bullát ad ki <i>Exsurge Domine</i> címmel Luther ellen. Luther elégeti a kiátkozásáról szóló pápai bullát.	I. Szulejmán Törökország szultánja lesz (1520–1566). 46 évig az Oszmán Birodalom vezetője.
1521	Tyndale káplán Sir John és Lady Anne Walsh házában Little Sodbury-ben és gyermekeik házitáncát. Tovább tanul görögül. Lehetséges, hogy elkezd az Újszövetség angolra fordítását. Nyilvánosan ígét hirdet. A helyi papságot felbószítja az egyház korrupciójáról alkotott nézeteivel. A Walsh család keresztyén hitben való vezetésére lefordítja Erasmus <i>Enchiridion Militis Christiani</i> (<i>Krisztus fegyverzetében</i>) című munkáját. Thomas Wolsey érsek (1473–1530) Londonban nyilvánosan elégeti Luther munkáit. John Fisher (1469–1535) Luther-ellenes prédikációt mond.	Luther megjelenik a worms birodalmi gyűlésen, és elítélik. Wartburg várába menekítik. Elkezd az Újszövetség fordítását. Melanchthon kiadja a <i>Loci communes</i> című munkáját. Meghal X. Leó pápa.	VIII. Henrik a hét szentség védelmében tanulmányt ír Luther ellen. Októberben a pápa jutalmul a <i>Fidei Defensor</i> , „a hit védelmezője” címet adományozza neki.
1522	Tyndale-t állítólagos eretnek tanaiért beidézik a Worcester-i Egyházmegye kancellárja elé. Kihallgatását követően ejtik az ellene felhozott vádakat.	Luther Andreas Karlstadt (1486–1541) és a képrombolók miatt visszatér Wittenbergbe. Elmondja <i>A nyolc böjti prédikációt</i> . Válaszol VIII. Henriknek. Szeptemberben kiadja az Újszövetség fordítását.	A Wittenbergi Egyetemen megalakul a <i>Coetus</i> nevű magyar diákközösség (1522–1609).

1523	Tyndale Londonba költözik. London püspökéhez, Cuthbert Tunstallhoz fordul, hogy engedélyt kérjen a bibliafordításhoz. A püspök elutasítja a kérését. Egy évig Londonban tartózkodik. Frith tanulmányait a cambridge-i Queen's College-ban folytatja (1523–1524). Egyik tanára Stephen Gardiner, későbbi püspök, aki majd eretnekként elítéli. Morus megírja válaszat Luthernek <i>Responsio ad Lutherum</i> címmel.	Luther elkezd a liturgiai, nevelési és szociális reformokat Wittenbergben. A <i>Deuteronomiumról</i> ad elő. Zwingli reformjait elfogadják Zürichben. VII. Kelemen (Medici) lesz a pápa (1523–1534).	A nürnbergi birodalmi gyűlés a zsinatig elhalasztja a vallási nézeteltérések megoldását. A pápa és a császár szövetséget kötnek Franciaország ellen.
1524	Tyndale Londonból Európába távozik; talán Wittenbergbe megy. Itt találkozik leendő asszisztensével, William Roy-jal.	Luther elkezd a kisorfétákról szóló előadásait. Karlstadtal vitázik. Meghal Johann von Staupitz (1460–1524), Luther lelki vezetője. Erasmus kiadja <i>A szabad akarat</i> című munkáját.	A nürnbergi birodalmi gyűlésnek nem sikerül hatályba léptetnie a worms ediktumot. Fokozódnak az özönvíz által bekövetkező világyégeváradalmak. Elkezdődik a Münzer Tamás (1488?–1525) vezette parasztháború (1524–1525).
1525	Tyndale kölni Újszövetség-fordításának kiadását Peter Quentell nyomdájában megzavarják. A kölni fragmentum Tyndale prologusát (magyarul <i>A Szentírásához vezető ösvény</i> (1531) címmel) és Máté evangéliuma 1–22 fejezetét tartalmazza. Frith BA-diplomát szerez a cambridge-i King's College-ban. Wolsey érsek újonnan alapított oxfordi karába kerül.	Luther június 13-án feleségül veszi Katharina von Borát (1499–1552). A lázadó parasztok és Karlstadt ellen ír. Erasmus ellen kiadja <i>A szolgál akarat</i> című munkáját. Zürichben elkezdődik az anabaptista mozgalom, és Dél-Németország irányába terjed.	Bölcs Frigyes meghal. Testvére, János követi szász választófejedelemként (1525–1532). A német parasztháborút leverik. A felkelés vezetőjét, Münzer Tamást (1490?–1525) kivégzik.
1526	Tyndale Worms-ba menekül. Teljes Újszövetség-fordítását Peter Schoeffer adja ki, azt Angliába csempézik. A worms Újszövetség példányait Cuthbert Tunstall nyilvánosan elégeti. Wolsey érsek Tyndale-t eretneknek nyilvánítja. Luther Római levélhez írt bevezetőjét lefordítja és kiegészíti.	Luther támogatja a szászországi lutheránus egyház megszervezését.	Hesseni Fülöp és János választófejedelem megalakítják a Torgau Szövetséget az észak-német lutheránusokkal. A speyeri birodalmi gyűlés elhalasztja a worms ediktum hatályba léptetését. A pápa szövetségre lép Franciaországgal V. Károly ellen. Mohácsnál augusztus 29-én a törökök legyőzik a magyarokat.
1527		Luther Zwingli ellen ír az úrvacsoráról. Megkezdődnek az egyházi vizitációk.	A császári csapatok kifosztják Rómát (<i>sacco di Roma</i>).

1528	Május 8-án Antwerpenben megjelenik Tyndale <i>The Parable of the Wicked Mammon</i> (A hamis sáfár példázata) című munkája, október 2-án pedig a <i>The Obedience of a Christian Man</i> (A keresztény ember engedelmessége). Wolsey eretnekséggel vádolja Frith-t és társait, és halaspincébe dobhatja őket. Frith-nek sikerül elmenekülnie, és a kontinensre szökik (1528–1531). Kapcsolatba lép Tyndale-lel.	Luther megírja a nagy hatású <i>Hitvallást</i> az úrvacsoráról. A wittenbergi és a svájci teológusok közt vita áll fenn. A svájci Bern protestánsná lesz.	V. Károly másodszorra is háborút kezd Franciaország ellen. Megalakul a Marburgi Egyetem. Albrecht Dürer meghal.
1529	Tyndale Antwerpenből Hamburgba megy. Megbízta Miles Coverdale-t (1488–1569), hogy segítsen neki a Pentateuchus lefordításával. Frith lefordítja Patrick Hamilton (1504–1528) skót protestáns mártír <i>Patrick's Places</i> című munkáját és elkészíti Richard Brightwell álnéven a <i>The Revelation of Antichrist (Antithesis between Christ and the Pope)</i> címen írt munkát. Megjelenik Morus <i>Dialogue Concerning Heresies</i> (Párbeszéd az eretnekségekről) című munkája (1529, 1531, 1557) és a <i>The Supplication of Souls</i>. VIII. Henrik lordkancellárrá nevezi ki.	Luther kiadja a <i>Nagy kátét</i> és a <i>Kis kátét</i>. Marburgba utazik az úrvacsoráról Karlstadt után Zwinglivel folytatott vitára, a marburgi kollokviumra, amely eredménytelenül ér véget.	A speyeri birodalmi gyűlés elhatározza, hogy kieroszakolja a wormsí ediktumot. A lutheránus tartományok óvást emelnek ez ellen, azaz „protestálnak”. A törökök ostrom alá veszik Bécset.
1530	Tyndale visszatér Antwerpenbe. Megjelenik a <i>Pentateuchus</i>, Mózes öt könyvének fordítása. Megjelenik <i>The Practice of Prelates</i> (A főpapok gyakorlata) című munkája is, amelyben ellenzi VIII. Henrik Aragóniai Katalinnal kötött házassága tervezett érvénytelenítését. Hébert tanul. Morus első áldozata Thomas Hitton (?-1530): Maidstone-ban máglyán megégetteti vallásos iratok fordítása miatt.	Luther tavasszal és nyáron az ellene érvényben lévő egyházi és birodalmi átok miatt Coburg várában tartózkodik, hogy közel legyen az augsburgi birodalmi gyűlés helyszínéhez. Melanchthon megírja az <i>Ágostai hitvallást</i>. Válaszul a katolikusok megfogalmazzák a <i>Confutatio</i>t. Melanchthon erre az Ágostai hitvallás vélekedésével (1531) válaszol.	Az augsburgi birodalmi gyűlés elutasítja az <i>Ágostai hitvallást</i>.

1531	Megjelenik Tyndale Jónás könyvének fordítása. Kommentárt ír János leveléhez <i>An exposition of the first epistle of Saint John</i> címmel. Válaszol Morus Tamás vádjaira <i>An Answer unto Sir Thomas More's Dialogue</i> címmel. Thomas Cromwell kísérletet tesz arra, hogy meggyőzze Tyndale-t, térjen vissza Angliába. Frith visszatér Angliába. Csavargónak hiszik, Reading-nél letartóztatják, kalodába zárják, éheztetik, majd kihallgatják. Szabadon bocsátása után visszatér a kontinensre. Megírja <i>A Disputation of Purgatory</i> (A purgatóriumról) című munkáját.	Zwingli elesik a katolikusok elleni kappeli csatában.	Megalakul a lutheránus Schmalkaldeni Szövetség (1531–1546). Svájcban polgárháború zajlik. VIII. Henrik szakít Rómával. Megjelenik a Halley-üstökös, és összekapcsolják a világ végével.
1532	Frith megírja <i>A Mirror, or Glass to know thyself</i> (Az önismeret tüköre) című művét. Megírja <i>A Mirror, or Looking-Glass, wherein you may behold the Sacrament of Baptism described</i> (A keresztség tüköre) című munkáját. Megírja <i>A Christian sentence</i> (Az úrvacsoráról) című munkáját. Visszatér Angliába, de a sussexi Southend-nél letartóztatják. Bebörtönzik a londoni Tower-ben. A börtönből írt levele fennmarad. Morus cáfolatot ír Tyndale 1531-es Feleletére <i>The Confutation of Tyndale's Answer</i> címmel. Tyndale erre már nem válaszol. Megjelenik Frith ellen írt levele <i>Letter against Frith</i> címmel. Morus lemond lordkancellári címéről a király válása és egyházvezetői kérdése miatt.	Luther gyakran beteg. Találkozik az új választófejedelemmel, aki „lelki atyjának” tekinti.	Meghal János választófejedeleme, akit fia, János Frigyes követ (1532–1547). A törökök elleni hadjárat Magyarország határáig tart. A regensburgi birodalmi gyűlés és a nürnbergi vallásbéke a török veszély láttán biztosítja a vallási türelmet. Kiadják Niccolo Machiavelli (1469–1527) <i>A fejedeleme</i> című munkáját. Francisco Pizarro (1478–1541) Peruba ér.

1533	Tyndale magyarázator ír <i>A hegyi beszédhez An exposition upon the v. vi. vii. chapters of Matthew</i> címmel. A Tower-ben raboskodó Frith-nek bátorító leveleket ír. Frith megírja <i>A Boke made by John Frith prisoner... answered unto M. Mores lettur (Morus Tamásnak írt Felelet az úrvacsoráról)</i> című művét. Kivégzése előtt megírja <i>The articles for which John Frith died (Hitelvek, amelyekért John Frith meghalt)</i> című pamfletjét. Tárgyalásán két vád alapján ítélik el: a katolikus purgatóriumtan és Krisztus valóságos jelenlétének az úrvacsorában való megtagadásáért. Szerinte az ezekbe vetett hit nem szükséges az üdvösséghez. Frith-t július 4-én máglyán megégetik. Morus kiadja <i>Apology</i> című munkáját, amelyben kiemelt figyelmet fordít Tyndale-re.	Luther a miséről és a papságról ír. Megjelenik Komjáthy Benedek (1508?-1556?) <i>Az Szent Pál levelei magyar nyelven</i> című munkája.	Megszületik VIII. Henrik Erzsébet nevű lánya (1533–1603), a későbbi I. Erzsébet IV. (Rettegett) Iván a cár Oroszországban (1533–1584).
1534	Megjelenik Tyndale revideált Újszövetség-fordítása. Az egyes könyvekhez előszókat ír. Towerben való raboskodása idején Morus megírja utolsó, szellemi végrendeletének is tekinthető, <i>A Dialogue of Comfort against Tribulation (Erősítő párbeszéd balsors idején)</i> című munkáját.	Luther kiadja a teljes német Bibliát. Radikális anabaptisták megalakítják a „münsteri királyságot” (1534–1535). Württemberg protestáns lesz.	VIII. Henrik válásához nem járul hozzá a pápa. Henrik így szakít a katolikus egyházzal, s magát az anglikán egyház fejévé teszi.
1535	Tyndale-t elárulják. Másfél évig a Brüsszel közelében lévő Vilvoorde várában raboskodik. Londonban megjelenik az első teljes angol Biblia, a Coverdale Biblia, a Tyndale fordításán alapuló bibliafordítások közül elsőként. VIII. Henrik június 22-én lefejezteti John Fisher bíborost, Morus barátját. Július 6-án Morus Tamást is lefejezik.	Luther doktori vitákon elnököl. Találkozik Pietro Paolo Vergerio (1498–1565) pápai küldöttel egy leendő zsinat ügyében. A münsteri anabaptistákat legyőzik és kivégzik.	A császár megalakítja a Katolikus Védelmi Szövetséget. I. Ferenc francia király békét köt Szulejmán szultánnal.

1536	Tyndale-t eretnkség vádjával halálra ítélik. Október 6-án a vilvoorde-i vár udvarán máglyára kötik, megfojtják, majd megégetik.	A délnémet protestánsokkal való egyeztetést követően Luther elfogadja az úrvacsoráról szóló wittenbergi egyezséget. III. Pál pápa 1537-re Mantovába összehívja a zsinatot. Megjelenik az <i>Institutio Christianae religionis</i> , Kálvin János fő műve, a kálvinista teológia összefoglalása.	V. Károly újabb háborút kezd Franciaországgal, mely 1538-ig tart. VIII. Henrik felosztatja a kolostorokat, vagyonukat, földjüket elkobozza (1536–1541).
1537	Megjelenik a John Rogers (1505–1555) szerkesztette Matthew's Bible. Ez az első engedélyezett angol bibliakiadás, amely jórészt Tyndale fordításán alapul.	Luther Schmalkaldenbe utazik. Súlyos kórohamai vannak. Teológiai végrendeleteként kiadja a <i>Schmalkaldeni cikkelyeket</i> . A pápa elnapolja a mantovai zsinatot.	A Schmalkaldeni Szövetség elutasítja a pápai zsinatot. V. Károly háborút kezd a németalföldi tartományok miatt.
1539	Megjelenik a VIII. Henrik által jóváhagyott angol nyelvű Biblia, a Great Bible. A fordítást Miles Coverdale készíti el; a Tyndale által fordított szakaszokat átveszi, a hiányzó részeket pedig a Vulgataból és német fordításokból ülteti át angolra. A király elrendeli, hogy a Great Bible nagymértékű kiadását minden gyülekezetben láncolják oda az oltárhoz, és hogy ezt használják az Istentiszteleteken.	Luther részt vesz a Johannes Agricola (1494–1566) elleni antinomista vitákban, aki azt állította, hogy a keresztények között nincs szükség törvényre.	Henrik lesz Szászország hercege (1539–1541). Kihirdetik a frankfurti fegyverszünetet a katolikus és lutheránus tartományok között.
1540		Luther támogatja Hesseni Fülöp tervét, hogy a herceg bigámiát kövessen el. III. Pál pápa (1534–1549) jóváhagyja Loyola Ignác jezsuita rendjét.	Hesseni Fülöp bigámista házassága tönkreteszi a Schmalkaldeni Szövetség hatékonyságát.
1541		Luther tanulmányokat ír a pápa és Henrik braunschweigi herceg ellen. Naumburg püspökévé szenteli Nikolaus von Amsdorf ot (1542–1546). Kálvin Genfben újjászervezi az egyházat. Sárváron megjelenik az első teljes magyar nyelvű Újszövetség Sylvester János (1504–1551) fordításában.	Móric lesz a szász herceg (1541–1553; 1548 óta szász választófejedelem is). A regensburgi birodalmi gyűlés kiterjeszti a fegyverszünetet a katolikusok és protestánsok között. A törökök elfoglalják Budát. Várháborúk zajlanak, mint Eger (1552) és Szigetvár ostroma (1566). Magyarország török hódoltság alá kerül.
1542		Luther elkészíti végrendeletét. A pápa 1543-ra összehívja a trienti zsinatot.	A speyeri birodalmi gyűlés megvitatja a török veszélyt.
1543		Luther megírja legtámadóbb hangvételű írását a zsidók ellen.	A lutheránus Andreas Osiander (1498–1552) kiadja Kopernikusz (1473–1543) <i>De revolutionibus</i> című munkáját.

1544		Luther Caspar Schwenkfeld (1490–1561) úrvacsora-értelmezése ellen ír. III. Pál pápa követeli, hogy 1545-ben Trientben jöjjön össze a zsinat. A protestánsok elutasítják a pápai zsinatot.	A speyeri birodalmi gyűlés engedményeket tesz a törökök elleni harcot segítő protestáns tartományoknak.
1545		Luther elkészíti a német bibliafordítása utolsó revízióját. A pápa ellen ír, és életrajzi alapú előszót összegyűjtött művei latin kiadásához. A trienti zsinat első ülése megrendezésre kerül (az utolsó majd 1563-ban).	A worms birodalmi gyűlés hozzájárul a törökökkel kötött fegyverszünethez.
1546		Luther február 18-án meghal Eislebenben. Február 22-én temetik el a wittenbergi vártemplomban.	Megkezdődik a schmalkaldeni háború. A császár betör Szászországba.
1547		Köln visszatér a katolicizmushoz.	A császár legyőzi a Schmalkaldeni Szövetséget. Az augsburgi birodalmi gyűlés „interim-megoldással” zárul. János Frigyes unokaöccse, Móric lesz Szászország választófejedelme (1547–1553). Michelangelo felügyeli Rómában a Szent Péter Székesegyház építését. Rettegett Iván (1530–1584) meghódítja Szibériát.
1548		A katolikusok és protestánsok közötti augsburgi interim engedményeket ad a laikus kehely- és a papi házasság kérdésében.	
1549 – 1551	Megjelenik <i>The Book of Common Prayer</i> , az anglikán egyház liturgikus és imakönyve (1549, 1552, 1559, 1604, 1662).	Heltai Gáspár (1510?-1574?) protestáns lelkész, reformátor megkísérli a magyar nyelvű bibliakiadást (1551–1565).	Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) spanyol misszionárius terjeszti a kereszténységet Japánban.
1553 – 1558	Véres Mária (1516–1558) katolikus restaurációja: a protestánsokat üldözik. Hugh Latimer (1487–1555) és Nicholas Ridley (1500–1555) püspököket és Thomas Cranmer érseket (1489–1556) Oxfordban máglyán megégetik.		
1558 – 1603	I. Erzsébet uralkodása (1558–1603) az anglikán <i>via media</i> megszilárdulása, az angol reneszánsz fénykora.		

1555	Megszületik William Perkins (1558–1602), a legjelentősebb puritán teológus.	Az augsburgi vallásbéke lezárja a Német-Római Birodalomban a 16. század során zajló vallásháborúkat. A fejedelmek a területük vallási hovatartozása felől maguk dönthetnek (<i>cuius regio, eius religio</i>).	Az augsburgi birodalmi gyűlés az augsburgi vallásbékével ér véget.
1559 – 1566	Megjelenik John Knox (1514?–1572) skót reformátor, kálvinista teológus és egyházszervező ötkötetes egyháztörténeti munkája <i>The History of the Reformation in Scotland</i> címmel.		
1563	John Foxe (1516–1587) megírja az angol protestáns mártírok életrajz-gyűjteményét <i>Acts and monuments</i> címmel. A <i>Book of Martyrs</i> címen is ismert kötet Foxe életében négy kiadást ér meg (1563, 1570, 1576, 1583).	Megjelenik a <i>Heidelbergi Káté</i> , a református egyház hitvallási irata.	
1573	John Foxe Londonban kiadja John Day (1522?–1584) nyomdájában a Tyndale, Frith és Barnes összegyűjtött munkáit <i>The whole workes of W. Tyndale, John Frith and Doct. Barnes</i> címmel.		
1590		Károli Gáspár (1529–1591) gönci református esperes lefordítja (1586–1590) és Vizsolyban kiadja az apokrif leveleket is tartalmazó első teljes magyar Bibliát.	
1606		Megjelenik Pázmány Péter (1570–1637) prímás érsek, bíboros <i>Imádságos könyve</i> , majd az <i>Igazságra vezérlő kalauz</i> (1613).	
1607		Megjelenik a <i>Psalterium Ungaricum</i> , Szenczi Molnár Albert (1574–1634) zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira.	
1611	Megjelenik a King James Bible : az Újszövetség több mint 90%-a Tyndale munkája, és az Ószövetség Tyndale által lefordított szakaszának több mint 80%-a.		

Összeállította: Majoros Szidónia

A 16. századi Anglia neves protestáns és katolikus mártírjai

VIII. Henrik uralkodása alatt kivégzett protestáns mártírok

1. Thomas Hitton – kivégezték 1530. február 25-én Maidstoneban
2. Thomas Benet – kivégezték 1531. január 15-én Eyeterben
3. Thomas Bilney – kivégezték 1531. augusztus 19-én Norwichban
4. John Frith – kivégezték 1533. július 4-én Londonban (Smithfield)
5. Andrew Hewet – kivégezték 1533. július 4-én Londonban (Smithfield)
6. William Tyndale – kivégezték 1536. október 6-án (újabb kutatások szerint egy hónappal korábban) Vilvoorde-ban, Brüsszel mellett
7. John Lambert – kivégezték 1538. november 22-én Londonban (Smithfield)
8. Robert Barnes – kivégezték 1540. július 16-án Londonban (Smithfield)
9. Anne Askew – kivégezték 1546. július 16-án Londonban (Smithfield)

Tudor Mária uralkodása alatt kivégzett protestáns mártírok

(1553–1558 között 300 protestáns hívőt végeztek ki a hitükért)

10. John Rogers – kivégezték 1555. február 4-én Londonban (Smithfield)
11. John Hooper – kivégezték 1555. február 9-én Londonban
12. John Bradford – kivégezték 1555. július 1-én Londonban (Smithfield)
13. Hugh Latimer – kivégezték 1555. október 16-án Oxfordban
14. Nicholas Ridley – kivégezték 1555. október 16-án Oxfordban
15. Thomas Cranmer – kivégezték 1558. november 17-én Oxfordban

VIII. Henrik uralkodása alatt kivégzett katolikus mártírok

(1534–1681 között 300 katolikus hívőt végeztek ki a hitükért)

1. John Houghton – kivégezték 1535. november 4-én
2. John Fisher – kivégezték 1535. június 22-én Fochesterben
4. Morus Tamás – kivégezték 1535. július 6-án
5. John Allen – kivégezték 1538. február 27-én

I. Erzsébet és I. Jakab uralkodása alatt kivégzett több száz katolikus mártír közül legismertebbek

6. Edmund Campion – kivégezték 1581. december 1-én
7. Margaret Clitherow – kivégezték 1586. március 25-én
8. Robert Southwell – kivégezték 1595. február 21-én

(Források:

<https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/1733371>;

<http://faith.nd.edu/s/1210/faith/interior.aspx?sid=1210&gid=609&pgid=19742&-cid=38977&ecid=38977&crid=0&calpgid=10817&calcid=24284>;

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Protestant_martyrs_of_the_English_Reformation)

Szöveggyűjtemény

*William Tyndale írásai és vitája
Morus Tamással*

és

*John Frith írásai és válasza
Morus Tamás purgatóriumról
szóló írására*

Bevezető a szöveggyűjtemény használatához

Az itt közölt szöveggyűjteményben az Olvasó elsődleges források alapján is tanulmányozhatja a korai angol reformáció két kiemelkedő személyének, William Tyndale és John Frith fontosabb műveinek részleteit, különösen a Morus Tamással folytatott hitvitáit. Az első angol reformátorok munkásságára is igaz, ami Luther mozgalmára, nevezetesen, hogy a teológiát megelőzte a filológia, a források megismerésének humanista elkötelezettsége. Nekik a fordítás közben kellett szembesülniük fontos hermeneutikai és teológiai problémákkal. Az angol Biblia fordítói hitvitákban érlelték a teológiájukat. A felfedezett Biblia alapján vitáztak Morus-szal a szavak helyes értelméről, az egyház vagy az Írás elsődlegességéről, az eretnesség vagy a mártírium kérdéséről, a purgatórium létezéséről vagy az úrvacsora értelméről. Ők olyan környezetben vitatkoztak, amikor a nyilvános fellépésük komoly egzisztenciális veszélyt jelentett. Nézeteikért, a hitükért vállalták az üldöztetést, majd az eretnekként való megégetésüket. Utódaik és követőik szemében azonban mártírok lettek.

Válogatásunk elsődleges szempontja az volt, hogy mindkét angol reformátor esetében az életművük reprezentatív szövegeit adjuk közre. A disputák esetében mindkét hitvitázó gondolatmenetét igyekeztünk fordításban visszaadni. Nem vettük fel a kiadványunkba azokat a szövegeket, amelyek már megjelentek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egykori hallgatóinak fordításában. Ecsedy Ágnes és Mikesy András kiváló tanulmányaikkal ellátott Tyndale fordításai ma már a könyvtárakban hozzáférhetőek: William Tyndale, *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway into the Holy Scripture (1531)*, Ford. Ecsedy Ágnes, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2005; Mikesy András, *Martin Luther és William Tyndale Pál Rómaiakhoz írt leveléről. Martin Luther and William Tyndale on Paul's Epistle to the Romans*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2008.

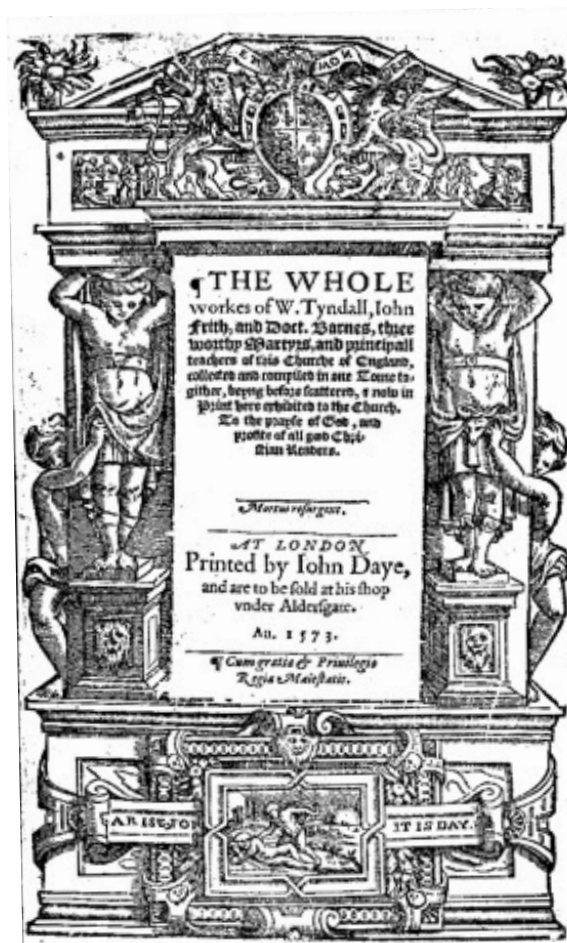
A fordítások zömét Majoros Szidónia készítette; néhány szöveg Bellák Erzsébet és Korzenszky Emőke tolmácsolásában olvasható. Amennyiben a szövegek fordítói nincsenek feltüntetve, akkor azok első változatát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen másfél évtizeddel ezelőtt aktív „Tyndale-fordító kör” tagjai készítették. Ezek alapos lektorálására, illetve újrafordítására szükség volt.

A fordítások lektorálását a szöveggyűjtemény szerkesztői, Fabiny Tibor és Majoros Szidónia közösen végezték. Szöveggyűjteményünkre is illik, amit Tyndale az 1526-os worms-i Biblia utószavában írt:

Kérem, ne botránkozzatok meg a nyomtatásban most először megjelent munkám kezdetlegességén. Nem volt előttem példa, akit követhettem volna, s ami az angol nyelvet illeti, nem volt senki hasonló feladatban járatos körülöttem ... Kérem, tekintsétek e munkát úgy, hogy az még nem nyerte el végső formáját; ez még nem tökéletes; csupán egy kezdet, ami még befejezésre vár.

William Tyndale, John Frith és Robert Barnes munkái fóliókiadásban

John Foxe szerkesztésében. Kiadta John Day nyomdája, London, 1573

William Tyndale

Utószó a wormsi Újszövetséghez (1526)

Azon légy olvasóm (erre buzdítalak), hogy tiszta elmével és (amint az Írás mondja) „egyszerű szemmel” (Mt 6, 22; CsL) járulj az üdvösség és az örök élet ígéreihez! Mert ha megtérünk és hiszünk bennük, akkor újjászületünk, új teremtetések leszünk, és élvezzük Krisztus vérének gyümölcseit. Ez a vér nem bosszúért kiált, mint Ábel vére, hanem életet, szeretetet, jóindulatot, kegyelmet szerez, és mindazon jókat, melyeket Isten az Írásokban megígért azoknak, akik hisznek, és engedelmeskednek neki. Krisztus vére elhárítja mindazt a haragot, bosszút és átkot, amellyel a Szentírás szerint Isten a hitetleneket és az engedetleneket sújtja, azokat, akik ellene szegülnek, és szívükben elfordulnak Isten törvényétől, ami pedig szent, igaz és jó.

Jól jegyezd meg az Írás egyszerű és világos részeit, a bizonytalan helyeken pedig ne adj olyan értelmezést, amely a szövegnek ellene mond, hanem történjen minden, ahogy Pál is mondja, a hit szabálya és mértéke szerint!

Vedd észre a különbséget a törvény és az evangélium között! Az előbbi kér és követel, az utóbbi felment és megbocsát. Az előbbi fenyeget, az utóbbi minden jó dolgok ígérését adja azoknak, akik egyedül Krisztusban bíznak. Az evangélium jó hírt jelent, hiszen minden jó dolgok ígérését tartalmazza. Nem minden evangélium, ami az evangéliumokban le van írva, mert ha elvételne a törvény, nem tudhatnánk, mi az evangélium. Mint ahogyan az is igaz, hogy a kegyelmet és a bűnbocsánatot nem tapasztalhatnád meg, ha a törvény előbb nem fedett volna meg, és nem tette volna nyilvánvalóvá a bűnödöt, a hamis cselekedetedet és vétkedet.

Térjete meg, és higgyetek az evangéliumban, amint ezt Krisztus Márk evangéliuma első fejezetében mondja.

Mérd a törvényhez minden cselekedetedet, s tarts önvizsgálatot: megvan-e szívedben az Isten törvénye iránti vágyakozás, s ekkor kénytelen leszel bűnbánatot tartani: szomorúság, fájdalom és kín támad benned szíved állapota miatt, hogy képtelen vagy a törvényt teljes erőddel betölteni. Ha azonban az evangéliumhoz, vagyis az ígéretekhez, Krisztus érdeméhez, Isten irgalmához és igazságához fordulsz, akkor már nem esel kétségbe, mert megtapasztalod Isten irántad való jóságát és irgalmát. Az ő Lelke szállást vesz benned, megerősít téged, és végül neked adatik majd minden ígélet (bár nem rögvess, nehogy elfeledkezz

magadról és hanyag légy), és Krisztus vérenek érdeméért Isten minden bűnödöt megbocsátja. Fogadd el Őt teljesen, s ne tekints semmi másra, még a jó vagy a rossz cselekedeteidre sem!

Most azokhoz szólok, akik a keresztény tudományokban járatosak. Higgyék el, hogy biztos vagyok benne, és a lelkiismeretem szerint állítom: tiszta szándékkal, egyszerűen és hűségesen értelmeztem az Írást. Hiszem, hogy Isten adta nekem a tudás és a megértés ajándékát. Kérem, ne botránkozzatok meg a nyomtatásban most először megjelent munkám kezdetlegességén. Nem volt előttem példa, akit követhettem volna, s ami az angol nyelvet illeti, nem volt senki hasonló feladatban járatos körülöttem. Sőt mi több, nélkülözés és erőmön felül való megpróbáltatások is az okai, hogy sok minden hiányzik még, ami pedig szükséges lett volna. (Isten a tanúm rá, magam nem emlegetném ezt, nehogy úgy tűnjék, dicsekszem!) Kérem, tekintsétek e munkát úgy, hogy az még nem nyerte el végső formáját; ez még nem tökéletes; csupán egy kezdet, ami még befejezésre vár. Ha Isten is úgy akarja, idővel elnyerheti majd végső formáját: ha valami benne fölösleges volt, kiirtatik, s ha valami figyelmetlenség miatt kimaradt volna, majd hozzáadatik. Minden erőmmel azon leszek, hogy fordításomat tökéletesítsem és kiegészítsem; hogy fényt vigyek oda, ahol ez megkívántatik; és hogy jobb angolsággal fejtsék ki bizonyos részeket. A ritkán használt szavakat majd külön táblázatban magyarázom meg, s megmutatom sok olyan szónak az értelmét, amelyeket a hétköznapi ember másképpen ért. Azon szavak értelmét, amelyeket angol nyelvre nem lehet áttenni, majd alaposan kifejtem. Igyekezni fogok, hogy ez a munka a gyöngébb gyomrúaknak is emészthető legyen. A tanultakat pedig arra kérem, hogy ne feledkezzenek el kötelességükről, s ajánlják fel Istentől kapott képességeiket ugyanerre a célra: Krisztus testének (amely az Őbenne hívók gyülekezete) építésére. Krisztus kegyelme legyen mindazokkal, akik szeretik az Urat. Imádkozzatok értünk!

(TYNDALE 1526b, 553–555; TYNDALE 1528c, 389–391)

Fordította: Tyndale-fordító kör (PPKE, KRE)

Morus Tamás

Párbeszéd az eretnekségről. Részlet (1529)

Részlet (A szöveget a beszélők szerint tagoltuk.)

A szerző rámutat, miért égették el Tyndale Újszövetség-fordítását, és példaként megmutatja, hogy bizonyos szavakat miért változtatott meg helytelenül és gonosz céllal.

FIATALEMBER

Kérlek mondd el nekem, mit gondolsz az angol nyelvű Újszövetség elégetésével kapcsolatban, amelyet Tyndale nemrégiben lefordított, ráadásul (ahogy mondják) kivételesen jól, és ezért is szeretnék tudni, hogy ez miért történt.

MORUS

Hangsúlyozom, én inkább azon csodálkozom, hogy bármely jó keresztény, akinek egy csöpp esze is van, egy kicsit is meglepődik vagy panaszkodik a könyv elégetésével kapcsolatban, ha ismeri az ügyet. Akárki is hívja azt Újtestamentumnak, rossz néven teszi, kivéve, ha Tyndale testamentumának vagy Luther testamentumának hívja azt. Hiszen Tyndale – Luther tanácsára – olyannyira megrontotta és megváltoztatta azt, Krisztus jó és egészséges tanításáról saját ördögi eretnekségeire, hogy a szöveg egyértelműen annak szöges ellentétévé vált.

FIATALEMBER

Az lenne a csoda, ha ellentétben állna Krisztus tanításával. Hiszen néhány ember számára, akik olvasták, hasonlónak tűnt.

MORUS

Erre azt felelem, hogy mégis ellentétes azzal, sőt sokkal veszélyesebb is. Hiszen egy valódi ezüst érmével összehasonlítva egy réz érme hamisítvány, még akkor is, ha higannyal teljesen bevonták, és amennyire hamis abban, ahogy hamisított állapotában hasonlónak tűnik az igazsághoz, a fordítás is annál ellentétesebb volt, amennyiben ravasz módon készült, és annyira veszélyes, amennyire a tanulatlan emberek számára nehéz volt ennek megállapítása.

FIATALEMBER

Mégis milyen hibák voltak benne?

MORUS

Azt felelem, ahhoz, hogy mindet elmondjam, szinte az egész könyvet idéznem kellene, amelyben megtalálhatók, ahol tévesen vannak följegyezve és félre vannak fordítva, az elmondások szerint több mint ezer szövegrész esetében.

FIATALEMBER

Szívesen hallanék akár csak egyet is.

MORUS

Aki ezt akarja tanulmányozni, az azt keresi, hol talál vizet a tengerben. Én azonban két vagy három példát is mutatok neked, mivel a három mindegyike több, mint háromszor három az egyben.

FIATALEMBER

Ez nagyon furcsa lenne, kivéve, ha ezt a súlyosságra értenénk. Hiszen az egy a számrendszerben csak egy lehet.

MORUS

Azt felelem, ezek a hibák olyan súlyosak, amilyen kicsik lehetnek mások. Azonban úgy gondolom, hogy szám szerint mindegyikük több mint háromszor háromat tesz ki.

FIATALEMBER

Hát ez olyan, mint egy rejtvény.

MORUS

Ezt a rejtvényt mindjárt megoldjuk. Hiszen ő három nagy súllyal bíró szót is félrefordított, amelyek mindegyikéről azt feltételezem, hogy több mint háromszor három alkalommal ismétli el a könyvben.

FIATALEMBER

Igen, ez lehetséges, hogy az nem jó megoldás volt. Könyörgöm, árulja el, mely szavak voltak ezek?

MORUS

Ott van először is a papok (priests) szó. A másik, az egyház (church) szó. A harmadik, a szeretet (charity). A papok esetében bármikor is beszél Krisztus egyházának papjairól, sosem hívja őket papoknak, hanem mindig véneknek (seniors), az egyházat mindig gyülekezetnek (congregation) nevezi, a testvéri szeretetet (charity) pedig csak szeretetnek (love) hívja. Az angol anyanyelvünkben azonban ezek a

szavak nem azt fejezik ki, amit ő értett alattuk, sőt úgy tűnik, ha a körülményeket is alaposan számításba vesszük, hogy tudatos változtatáson járt rosszindulatú elméje. Először is, ami a papokat és a papságot illeti, régen általában nagyon idős férfiakat választottak papoknak, ezért a görög nyelvben a papokat *presbyteri*-nek nevezték, amire mi idősebb férfiakat mondhatnánk. Azonban nem minden papot öregén választottak meg, ahogy azt Pál Timóteusnak írt levelében láthatjuk, *nemo iuuentutem tuam contemnat*, „*Senki meg ne vessen ifjú korod miatt*” (1Tim 4, 12), és nem minden idősebb férfi pap. Angol anyanyelvünkben a vén (*senior*) szó semmit sem jelent, hanem csak egy francia eredetű szó, amelyet angolul az esetek több mint felében gúnyolódásra használunk, mint amikor egy ember megvetően *uramnak* nevez valakit. Ha a latin *senior* szót akarja használni, maga a szó a latinban sosem jelentett papot, csak egy idősebb férfit. Ha a papokat angolosan akarja nevezni, az idősebb férfiak (*elders*) alatt inkább a korukat kellene értenie, mintsem a pozíciójukat. Maga az angol név azonban egyértelműen a városok városatyáit (*aldermen*) jelöli, nem pedig az egyház papjait. Így azt tapasztalhatjuk, hogy ahelyett, hogy egy papot papnak hívna, olyan új szót keres, amelyet nem ismer és nem vizsgál meg.

Ahol az egyházat (*church*) mindig gyülekezetnek (*congregation*) hívja, mi oka van erre? Hiszen bár mindenki jól látja, hogy az egyház valóban egy gyülekezet, mégsem minden gyülekezet egyház, hanem keresztény emberek gyülekezete. A keresztény emberek gyülekezetét Angliában mindig is egyháznak nevezték és így volt ismert. Milyen jó okot vagy kifogást talált arra, hogy ezt az elnevezést gyülekezetre változtassa, amely szó a keresztények vagy a törökök egy csoportjának leírásában gyakori?

Hasonló bölcsesség látható abban, hogy a testvéri szeretet (*charity*) szót csak szeretetre (*love*) változtatta. Hiszen bár a testvéri szeretet mindig szeretet, jól tudjátok, hogy a szeretet nem mindig testvéri szeretet.

FIATALEMBER

Ó, milyen kár, hogy a szeretet valaha bűn volt! Azonban nem vették volna úgy, ha a világ nem lenne gyanakvóbb, mint az állítások szerint a jó Szent Ferenc volt. Amikor ő meglátott egy fiatalembert egy lányt megcsókolni jó társaság módjára, térdre borult, az ég felé tartotta kezét, és szívből megköszönte Istennek, hogy a jóindulatú szeretet még nem veszett ki ebből a nyomorult világból.

MORUS

Szent Ferenc jámbor volt, és jó emberként élt, aki mindent a legjobbnak ítél.

FIATALEMBER

Én is ezt mondom. De milyen távol kerültek az emberek a jámborságtól mostanra! Az emberek manapság annyira bizalmatlanokká váltak, hogy néhányan azon sem lepődnének meg, ha a feleségüket egy ágyban találnák egy szegény szerzetessel.

MORUS

Hej, de cudar vagy! De komolyra fordítva a szót, mit szólsz ezeknek a szavaknak a megváltoztatásához?

FIATALEMBER

Nekem sem tetszenek. Hogy nem jól vagy bölcsen tette ezt, úgy vélem, egyetlen bölcs ember sem tagadhatja le. Abban a kérdésben azonban, hogy Hychenst [Tyndale-t] a fordításkor vezette-e bármiféle rossz szándék vagy sem, Szent Ferenc szerepét fogom játszani addig, amíg jobban rá nem látok, és nem fogom őt rosszabbnak megítélni, mint ahogy az úgy megkívánja.

MORUS

Először is, azt szeretnéd, hogy a könyv terjedjen, és továbbra is minden megjegyzés nélkül olvassák?

FIATALEMBER

Őszintén szólva nem, ezt nem szeretném, különösen akkor, ha ezeket a szavakat túl gyakran használja.

MORUS

Hát te fején találd a szöveget! Ha az ismert szót jobbra változtatná, akkor helybenhagynám neki. Ha ugyanolyan jóra változtatná, nem mondanék semmit. Ha rosszabbra, ameddig ezt ritkán teszi, elnézném neki. Azonban az, hogy ilyen nagy jelentőségű dolgok jól ismert neveit sokkal rosszabbakra változtatja, és ezt nem ritkán megismétli, sőt állandóan erőlteti úgy, hogy könnyelmű változtatásait szinte az egész könyvben sosem változtatja meg, ezért senki sem ítélné meg másként, minthogy ez az ember rosszindulatú volt, egy bolond lélek, aki azt gondolja, minden rendben, amikor a feleségét ott találja, ahol az imént mondtad. Ha a testvéri szeretetet (charity) valamikor egyszerűen a szeretet (love) szóval fordítaná, nem tiltakoznék ez ellen. Mivel azonban a testvéri szeretet (charity) az angolok fülének nem a közismert szeretetként (love) cseng, hanem egyfajta erényes és segítő szeretetként, így az, aki feltűnően kerüli a jó szeretet megnevezést, vagyis aki mindig a szeretetről beszél, de kihagyja belőle a jót, biztosan azt mondanám, hogy rosszban sántikál.

FIATALEMBER

Nem hiszem, hogy ez így lenne.

MORUS

Akkor, amikor te többet látsz, azt fogod mondani, de mégis így van. Mivel úgy hírlík, hogy fordítása idején Hychens [Tyndale] Lutherrel volt Wittenbergben, bizonyos glosszákat írt széljegyzetként, s ezzel ezt az istenverte szektát akarta terjeszteni.

FIATALEMBER

Ejszen, ha igaz az, hogy Hychens akkoriban Lutherrel volt, akkor az egyértelmű jele annak, hogy valamelyest a tanácsát követte, és hajlandó volt előreinni az ügyét. De igaz-e, hogy Luther ügye annyira elvetemült, amilyennek beállítják azt?

MORUS

Nagyon igaz. Arról van szó, hogy Tyndale és Luther összejátszottak olyan jól ismert dolgokban, amelyeket bevallottak az onnan jött emberek, akiket aztán elfogtak és elítéltek eretnekség vádjával. Ezeket az embereket azért küldték ide, hogy elvessék itt a szektás eretnekség magját, és időről időre tudósítsák őket, hogy ez az eretnekség miként burjánzik.

Annak az okát, hogy miért változtatta meg a testvéri szeretet (charity), az egyház (church) és a papság (priest) szavakat, nem nehéz megértenünk. Mivel Luthernek és társainak egyéb kárhozatra méltó eretnekségeik mellett van egy fő eretnekségük, nevezetesen hogy üdvösségünk egyedül hit által van, és üdvösségünkhöz a jó cselekedetek nem számítanak, ezért úgy tűnik, hogy ő szándékosan azon dolgozik, hogy megrontsa az embereknek a testvéri szeretet (charity) iránti lelkiületét, ezért ennek a szent és erényes lelkiállapotnak a nevét a szeretet (love) egyszerű szavára változtatja, hogy ezáltal az emberek Isten iránt tanúsított erényes szeretetét összemossa a hitvány bujálkodók élvezkedésével.

Luther teljes mértékben tagadja a katolikus anyaszentegyház földi egyetemességét, és azt mondja, hogy Krisztus egyháza két-három ismeretlen ember gyülekezete innen-onnan, és senki sem mondhatja meg, hol van igaz hit, amelynek ő csak a saját újonnan formált hitét nevezi. Ezért Hychens [Tyndale] az Újszövetségben nem használja az egyház (church) szót, hanem a gyülekezet (congregation) szóra változtatja azt. Azt akarja, hogy úgy tűnjön az angoloknak, hogy Krisztus az evangéliumban sosem beszélt az egyházzal, vagy hogy az egyház csak egy gyülekezet lenne. Erről ők azt állíthatnák, hogy amiről Isten egyházként beszél, az ilyen eretnekek gyülekezete.

Ami annak az okát illeti, hogy miért változtatta a pap (priest) szót vénre (senior), meg kell értened, hogy Luther és követői azt az eretnekséget állítják, hogy az ordináció nem számít semmit. A pap (priest) nekik nem több, mint egy olyan férfi, akit azért választottak a népből, hogy prédikáljon; erre a szolgálatra való kiválasztással ő idővel minden további húhó nélkül pap lesz, és akkor már nem is pap többé, ha az emberek mást választanak a helyére; hiszen a pap dolga semmivel sem több, mint hogy prédikáljon. Ami a mise celebrálását, a gyónás meghallgatását és a bűnökre adott feloldozást illeti, ezekről azt mondja, hogy bármely férfi, nő vagy gyermek éppúgy elvégezheti, mint bármely pap. Hychens felhagyott a fordításában a pap (priest) szóval azért, hogy mestere [Luther] eretnekségét követve azt a nézetet hirdesse, mintha a papság semmi lenne. Ahol csak a Szentírás a zsidók között lévő papokról beszél, ott a fordításában a papok (priest) szót használja. Azonban ahol a Szentírás Krisztus egyházának papjairól

beszél, ott fordításában nem használja a pap (priest) szót, mivel azt akarja láttatni, hogy a Szentírás sehol sem beszél olyan papokról, akik mások lennének, mint a keresztények között lévő laikusok. Az *Obedience* (A keresztény ember engedelmessége) című könyvében pedig egyértelműen azt mondja, hogy a papság és a keresztények között lévő mindenféle szent rend csak színlelt emberi találmány, a papok nem mások, mint prédikálásra kiválasztott szolgák, és az a konszekráció, amely által őket felszentelték, semmit sem ér. Ezért minden fordításában, bárhol is beszél róluk, a pap (priest) szót, amely a mi nyelvünkön mindig is egy felszentelt személyt jelentett, aki ordinációja révén Istennek van felszentelve, a vén (senior) szóra változtatta, amely nem a mi nyelvkészletünk szava, hanem vagy félig gúnyosan használjuk, amikor franciául beszélünk a sportban, *Dieu vous garde senior*, vagy legalábbis semmi mást nem jelent, mint idős embert. Most már láthatjuk, miért is változtatta meg ő ezeket az elnevezéseket.

FIATALEMBER

Ejszen, tényleg nem jó szándékú volt!

MORUS

Bizonyára te is ezt mondanád, ha látnád az összes helyet, amelyet megmutatok neked, ha akarod, és hamarosan magad is megítheted ezt. Túl hosszú lenne most mindegyiket felsorolni. Itt nem a legfontosabbakat soroltam föl, hanem azokat, amelyek elsőként jutottak az eszembe. Különben röviden felsorolhatnék neked sok más dolgot is, éppolyan hamisakat, mint ezek. Mivel általában a kegyelem (grace) szót szívességre (favour) változtatja, holott nem minden szívesség kegyelem az angolban, hiszen néhány szívességben kevés kegyelem van. A gyónást (confession) ő bűnvallásként (knowledging) fordítja. A penitenciát (penance) megtérésként (repentance) fordítja. A töredelmes szívet (contrite heart) nyugtalan szívre (troubled heart) változtatja. Sok egyéb szóval hasonlóan tesz, és sok szöveget valótlanul fordít az eretnekségekhez való ragaszkodás végett, ahogy meg fogok neked mutatni néhányat most, ahogy mindjárt belenézünk a könyvbe. Ezekről most nem fogunk vitázni, mert nem méltók rá, hogy fölhozzuk a kérdést. Most csak ennyit mondok el neked azért, hogy megérthesd, hogy így járt el fordításában azért, hogy általa Luther és a saját eretnekségeit hirdesse és terjessze. Hiszen először elhitette az emberekkel, hogy semmi másban nem kell hinnünk, csak a Szentírásban, és ezzel egy egyértelműen pestises eretnekséget tanít. Majd hamis fordításával még azt is elhitei az emberekkel, hogy az ilyen hittételeinket, amelyeket a Szentírás kellően bizonyít, le kell rombolni. Azt mondja, hogy a Szentírásban sehol sincs róluk szó, hanem az igehirdetők az elmúlt ezeröt száz évben rosszul hirdették az evangéliumot, és tévesen ültették át angolra a Szentírást, hogy szándékosan letérítsék az embereket az igaz útról.

(MORE 1981, 284ff; MORE 2006, 326ff.)

Fordította: Majoros Szidónia

William Tyndale

Felelet Morus Tamás Párbeszédére. Részlet (1531)

Az egyház (church) szónak sokféle jelentése van. Először egy helyet vagy házat jelöl, ahol a keresztények a régi időktől kezdve az arra alkalmas időkben összejönnek, hogy hallják és megbizonyosodjanak a tanításról, Isten törvényéről, és a mi Megváltó Jézus Krisztusunkba vetett hitről. Itt megtanulják, hogyan és mit imádkozzanak, és azt, hogy honnan kérjenek erőt az istenfélő élethez. Akit ide szolgálatra rendeltek, csak akkor hirdetheti tisztán Isten igéjét, és akkor várhatja, hogy az imádságára áment mondjanak, ha az emberek anyanyelvén szól. Csak ebben az esetben tanulhatják meg az emberek, miképpen kell imádkozni otthonaikban vagy bármilyen más helyen, s hogy miképpen kell a házanépüket is megtanítani az imádkozásra.

Erről a helyről manapság olyan értelmetlen hangok szivárognak ki, mint például zümmögés, vonyítás vagy kiáltozás, mintha rókák nyüszítenének vagy medvéket táncoltatnának, nekünk pedig fogalmunk sincs arról, hogy mit jelentenek ezek a jelmezes hókuszpókuszok. Mert bizony olyan mély tudatlanságba zuhantunk, hogy már semmit sem tudunk a Krisztusban nyert kegyelemről és ígéretekről. Isten törvényét nem látjuk többnek, mint a törökök vagy a régi pogány népek; azt gondoljuk róla, hogy ez olyasvalami, amit mindenki a maga erejéből betarthat, s ha ezt cselekszi, akkor jó lesz, igazzá válik, és megérdemli a mennyországot. Sőt, még ennél is örültebbek vagyunk: mert ugyanezt gondoljuk a képzelgésekről és a magunk által alkotott hiábavaló szertartásokról is. Ezek fölöslegesek testünk megzabolázására, felebarátunk megsegítésére, és Isten dicsőítésére sem hasznosak.

Az ima kapcsán pedig azt mondjuk, hogy csak a templomban lehet imádkozni, ami nem több annál, mint hogy egy falhoz beszélve elhadarjuk a Miatyánkot. Azt gondoljuk, ezzel és más, saját képzelgéseinkből származó vallásos cselekedettel érdemeljük ki azt, amire vak szívünk ácsingózik.

Egy másik kontextusban pedig visszaélnék az egyház szóval: sokan összekeverik a borotvált, nyírott és olajjal megkent népséggel, amelyet mi ma klérusnak vagy papságnak nevezünk. Ahogy a krónikákban olvassuk: „Hódító Vilmos nagy zsarnok és gonosz ember volt, mivel elvette a földet az anyaszentegyháztól.” Vagy: „János király is veszedelmes és gonosz ember volt az anyaszentegyház számára; őt is meg kellett volna büntetni lopásért, gyilkosságért és mindenféle gaztettéért.

Mintha ők nem felkent emberek lettek volna, hanem aljas gazemberek és közönséges világiak.” Vagy: „Becket Tamás áldott és szent ember volt, hiszen az egyház szabadságjogaiért és kiváltságaiért halt meg (azért, hogy minden gazságot büntetetlenül elkövethessenek).” „Na most, világi vagy egyházi ember volt-e Becket Tamás?”

„Ilyen az anyaszentegyház élete.” „Így beszélnek az emberek az anyaszentegyházról.” „Hinnetek kell az anyaszentegyházban, és úgy kell tennetek, ahogyan tanítják.” „Nem fogtok engedelmeskedni az anyaszentegyháznak?” „Nem fogjátok leróni azt a penitenciát, amelyet az anyaszentegyház megparancsolt nektek?” „Nem fogadtok engedelmességet az anyaszentegyháznak?” „Vigyázzatok, nehogy megbotránkozzon rajtatok az anyaszentegyház, különben megátkoznak benneteket”; és így tovább. Ezek alatt értik: a pápát, a bíborosokat, a legátusokat, a pátriárkákat, az érsekeket, a püspököket, az apátokat, a perjeleket, a kancellárokat, a főespereseket, a megbízottakat, a tisztségviselőket, a papokat, a szerzeteseket, a barátokat, a feketéket, a fehéreket, a tarkákat, a szürkéket, és így tovább. Úgy vélem, az istenkáromlás és a képmutatás ezer neve és formája által és a megtevesztés megannyi különféle divatja miatt tesznek így.

Ennek még van, vagy kellene, hogy legyen egy harmadik jelentése is, amely manapság kevésbé ismert a köznép körében. Ebben az értelemben az egyház gyülekezetet jelent; olyan sokaságot vagy közösséget, amely mindenféle rangú emberből áll és gyűlik össze. Ahogy azt mondhatnánk: „a londoni egyház”, amely nemcsak a papságot jelenti (ahogy azért nevezik őket, mert lélekben kitartóan szolgálják Istent, és annyira nem akarnak beleavatkozni a földi ügyekbe), hanem a város teljes népét, mindenféle állapotú, rendű és rangú tagját. „Bristol egyháza” alatt pedig azt értik, ami általában arra a városra vonatkozik. Azt, hogy melyik gyülekezetről van szó, azt mindig a tárgyalt ügy és annak körülményei alapján fogod megérteni. Ebben a harmadik értelemben az egyház szó Isten vagy Krisztus egyházát jelenti a Szentírásban; mindazok sokaságát, akik Krisztus nevét veszik magukra, és hisznek benne, és nem csak a papságot. Hiszen Pál azt mondja: *„féktelenül üldöztem az Isten egyházát, és pusztítottam azt”* (Gal 1, 13b). Nem csak az igehirdetőket, hanem mindazokat, akik hittek. Ahogy az ApCsel 22-ben is látszik, ahol ezt mondja: *„E tanítás követőit halálra üldöztem, megkötöztem, és börtönbe juttattam férfiakat és nőket is”* (ApCsel 22, 4). *„Júdeai keresztény gyülekezetei azonban személy szerint nem ismertek engem”* (Gal 1, 22). *„Ajánlom nektek nőtestvérünket, Fébét, aki a kenkhreai gyülekezet szolgálója”* (Róm 16, 1). *„Köszöntenek titeket Ázsiai gyülekezetei”* (1Kor 16, 19). *„Mert ha valaki a maga háza népét nem tudja vezetni, hogyan fog gondot viselni Isten egyházára?”* (1Tim 3, 5). *„Ha egy hívő asszonynak özvegyasszony hozzátartozói vannak, segítse őket, ne terheljék a gyülekezetet, hogy az a valóban özvegyeket segíthesse”* (1Tim 5, 16). Ha az ellened vétkező testvéredhez két-három tanúval mész, és *„nem hallgat rájuk, mondd meg a gyülekezetnek!”* (Mt 18, 17). És így tovább. Ezek a helyeken és az egész Szentírásban az egyház alatt a Krisztusban hívők sokaságát értik, akik azon a helyen, azon a plébánián, nagyvárosban, kisvárosban, tartományban, országban vagy az egész világon vannak, és nem csak a papokat.

Mindazonáltal néha általánosságban mindazokra értjük, akik felveszik Krisztus nevét, jóllehet hitük semmi, vagy egyáltalán nincs hitük. Néha kizárólag a választottakra értjük, akiknek szívébe Isten az ő Szentlelkével beírta törvényét, és érző hitet adott nekik Krisztus Jézus, a mi Urunk kegyelmében.

Miért használta Tyndale a gyülekezet (*congregation*) szót az egyház (*church*) helyett az Újszövetség-fordításában?

A papság (ahogyan ezeknek a kemény és szívós, megrendíthetetlen köveknek a természete az, hogy mindenkit magukhoz vonzanak) kisajátította magának azt a kifejezést, amely joggal közös a Krisztusban hívők egész gyülekezetében; hamis és kifinomult ravaszságaikkal becsapták és megtévesztették a népet, és megvonták tőlük a Szentírás ismeretét, hogy a gyülekezet szón ne mást értsenek, mint megnyírt birkanyájukat, amely megkopasztotta az egész világot is. Ezért Újszövetség-fordításomban, ahol az *ecclesia* szót találtam, a gyülekezet szóval értelmeztem azt. Ezt nem gonosz elmével vagy szándékkal, az eretnesség céljából tettem, ahogy Morus mester valótlannul állítja rólam *Párbeszédében*, ahol az Újszövetség-fordításomat becsmérli.

Amikor Morus mester azt mondja, hogy az egyház szó jól ismert, az egész ország lelkiismeretére bízom, hogy igazat mond-e vagy sem; hogy a nép a Krisztust vallók egész sokaságát érti-e az egyházon, vagy csak a zsonglőrökdő lelkeket. Amikor azt mondja, hogy a gyülekezet egy általánosabb kifejezés; ha így lenne, azzal nem árt, mert a körülmény mindig elárulja, mit értünk a gyülekezet szón. Ennek ellenére mégsem mond igazat. Mert ahol én gyülekezetet mondok, ott egyházat is mondhatnék; mondhatnám, hogy az ördög egyháza, a Sátán egyháza, a nyomorultak egyháza, a gonoszok egyháza, a hazugok egyháza és a törökök egyháza. Hiszen Morus mesternek el kell ismernie (ha az *ecclesia* szót az egész Újszövetségben az *egyház* szóval kívánja fordítani), hogy az *egyház* ugyanolyan gyakori, mint az *ecclesia*. Az *ecclesia* görög szó, és már az apostolok ideje előtt használatban volt. A pogányok gyülekezeteként értették, ahol nem volt sem Isten, sem Krisztus gyülekezete. Maga Lukács is egy fejezetben belül háromszor használja az *ecclesia* szót a pogányok egyházára vagy gyülekezetére, még *Az apostolok cselekedeteinek* tizenkilencedik fejezetében is, ahol egy Demeter nevű ötvös vagy kézműves sokaságot gyűjtött Pál ellen, mert ő a képek ellen prédikált.

Morus mester azonban olyan régóta használja költői képeit, a régi szokása szerint, hogy úgy gondolom, akkor téved a legtöbbit, amikor azt hiszi, hogy a leginkább igazat mondja. Vagy úgy van, mint a nagyokos emberek, akik cifra rongyokban rejtik el mezítelenségüket, és azt hiszik, hogy senki sem látja őket. Morus mester is úgy gondolja, hogy tévedéseit olyan finoman ágyazza be, hogy senki sem veszi őket észre. Ennyire vaknak tartja az összes többi embert saját, nagy értelméhez képest.

Szeretetteljesen buzdítom őt Krisztusban, hogy vigyázzon; mert bár Júdás ravaszabb volt társainál a haszonszerzésben, a végén mégsem bizonyult a legbölcsebbnek. Bálámnak, a hamis prófétának sem volt tiszta látása arra, hogy a

kérés ellenére Isten átkát hozza Izráel fiaira, mohósága mégis annyira elvakította a tisztánlátását, hogy nem látta, mit is kényszerül majd cselekedni. Morus mester és társai tehát időnként ébredjenek fel, mielőtt beérk a bűnük; nehogy fölerősödjön gonoszságuk hangja, hogy az fölébressze álmából Istent, hogy rájuk nézzen, és meghajtsa fülét átkozott káromlásaik előtt a nyílt igazság ellen, és elküldje bosszújának aratóit és kaszálokat az aratásra.

Mégis hogyan történhetett meg, hogy Morus mester mindeddig nem vitázott hasonlóan az ő drágalátos Erasmusával? Vajon Erasmus nem gyülekezetre (congregation) változtatja-e az *ecclesia* szót az Újszövetségben, ráadásul meglehetősen gyakran? Morus minden bizonnyal szívességet viszonz, mert *A balgaság dicséretét* (*Encomium Moriae*) az ő házában írta meg. Ha ez a könyv angol nyelvű lenne, akkor mindenkinek látnia kellene, hogy akkoriban egészen másképp gondolkodott, mint ahogy most. Én azonban úgy gondolom, hogy mivel Júdás nem a főpapok, írástudók és farizeusok iránti szeretete miatt árulta el Krisztust, hanem csakis azért, hogy megszerezze azt, amire szomjazott; hasonlóképpen Morus mester (ahogy annak nyilvánvaló jelei vannak) sem azért írta meg ezeket a könyveket, hogy a papság iránti szeretetét vagy az általa ritkán megvédett véleményeket juttassa velük kifejezésre, hanem csakis azért, hogy általuk megszerezze mindazt, amire vágyott. Imádkozom Istenhez, hogy ne nagyon habzsoljon, nehogy még a végén megfulladjon, hanem térjen meg, és ne álljon ellen az Isten Lelkének, aki megnyitja a világosságot a világ előtt.

Miért a vén (*elder*) és nem a pap (*priest*) szót használja?

Egy másik dolog, amely miatt megdorgál engem az, hogy én a görög *presbyteros* szót a vén (senior) szóval értelmezem. Igazság szerint a vén (senior) nem túl jó szó az angolban (bár az egyetemeken a végzősökre (senior) és az elsőévesekre (junior) használják), de akkoriban nem jutott jobb az eszembe. Azóta azonban fölismerem a hibámat, jóval azelőtt, hogy Morus mester rávilágított volna nekem, és az azóta írt összes munkámban kijavítottam, és vénnek (elder) neveztem. Azáltal, hogy eretnekséget csinál belőle, hogy presbiternek (presbyteros) és vénnek (elder) nevezzük, saját régi latin szövegüket nevezi eretneknek, amelyet már csak ők használnak naponta az egyházban, és használtak az elmúlt ezernégyszáz évben is. Hiszen ez a szöveg is vénnek (elder) nevezi. Péter első levelének 5. fejezetében ez szerepel a latin szövegben: *Seniores ergo qui in vobis sunt obsecro consenior, pascite qui in vobis est gregem Christi: „A közöttetek levő presbitereket [előljárókat - STL] tehát kérem én, a presbitertárs és Krisztus szenvedéseinek tanúja, valamint eljövendő dicsőségének is részese: legeltessétek Isten közöttetek levő nyáját”* (1Pt 5, 1-2a). Itt a görög *presbyteros* presbiterként (*elder*) szerepel. Amikor Péter azt mondja: „*legeltessétek Isten közöttetek levő nyáját*” (1Pt 5, 2a), azokra a lelkészekre gondol, akiket a nép tanítására választottak, hogy tanítsák őket Isten ígéről, nem pedig a laikusokra. János második levelében pedig ezt olvassuk: *Senior electæ dominæ et filiis ejus. „Én, a presbiter [Öreg - STL], a kiválasztott Úrnőnek és gyermekeinek”* (2Jn 1,

1a). János harmadik levelében pedig ezt találjuk: *Senior Gaio dilecto*. „*Én, a presbyter [Öreg - STL], a szeretett Gájusznak, akit igazán szeretek*” (3Jn 1, 1). Ebben a két levélben a *presbyteros* szót presbiternek (elder) nevezik. Az apostolok cselekedetei 20. fejezetében pedig ez áll: Pál hívatta a *maiores natu ecclesiae*-t, „magához hívatta a gyülekezet véneit” (ApCsel 20, 17b), és ezt mondta nekik: „*Viseljetez gondot tehát magatokra és az egész nyájra, amelynek őrizőivé tett titeket a Szentlélek, hogy legel-tessétek az Isten egyházát, amelyet tulajdon vérével szerzett*” (ApCsel 20, 28). *Episcopos ad regendum ecclesiam Dei*, Isten püspökökké vagy felvigyázókká tette őket, hogy kormányozzák az Ő egyházát. Itt a *presbyteros* az egyház születése óta vén, akit egyúttal püspöknek vagy felvigyázónak is neveznek, hogy egyértelmű legyen, milyen személyekről van szó. Ebből látjátok, hogy én nem tévedtem nagyobb, mint a saját szövegük, amelyet azóta használnak, hogy a Szentírás először meg-jelent latin nyelven, valamint hogy saját szövegük *presbyteros* alatt nem mást ért, mint egy vént (elder). Véneknek a koruk, jelentőségük és élettapasztalatuk miatt nevezték őket, amint azt a szövegből láthatod, püspököknek vagy felvigyázóknak pedig hivataluk okán. Mindazokat, akiket véneknek (vagy papoknak, ha úgy tet-szik) neveztek, püspököknek is nevezték, bár mostanra már megkülönböztették ezeket az elnevezéseket. Ezt egyértelműen láthatod a Tituszhoz írt levél első feje-zetében, Az apostolok cselekedeteiről írt könyv 20. fejezetében és más helyeken.

Amikor Timóteust rám bízta fiatal korában, akkor azt képzei, hogy ő nyerte meg az aransarkantyús csatát (1302). Könyörgöm, mutassa meg, hol olvasta, hogy Pál *presbyteros*nak, papnak vagy vénnek nevezi őt. Én akkor még nem mer-tem *episcopus*nak nevezni: mert azok a felvigyázók, akiket ma a görög szó után püspököknek nevezünk, mindig egy bizonyos helyen laktak, hogy az ottani gyü-lekezetet irányítsák.

Timóteus apostol volt, akiről Pál azt írja, hogy hamarosan újra eljön (2Tim 4, 9). Azt mondhatnád, egyre megy; mert ha a segédlelkész megöregszik és időskorúvá vá-lik, sokkal tiszteletre méltóbb lesz. Ez az igazság. Két dolog azonban a törvény fölött áll: Isten és a szükség. Ha Isten, hogy megmutassa az Ő hatalmát, inkább árasztja ki a kegyelmét a fiatalokra, mint az idősekre, ki akadályozhatná meg ebben? Eredetileg a nők sem alkalmas edények az uralkodásra vagy az igehirdetésre, mert mindkettő tilos nekik; Isten mégis megajándékozta őket Lelkével különböző alkalmakkor, meg-mutatta rajtuk hatalmát és jóságát, és csodálatos dolgokat vitt véghez általuk, mert nem akarta, hogy megvessék őket. Azt olvassuk, hogy a nők egész Izráel bírái voltak, nagy prófétaasszonyok voltak, és hatalmas tetteket vittek véghez. Sőt, ha a történetek igazak, a nők az Újszövetség kezdete óta hirdették az igét. Asszonyaink vajon nem keresztelnek, nem szolgáltatják ki a keresztség szentségét, amikor arra van szükség? Épp ilyen jó okkal nem hirdethetik az igét is, ha a szükség úgy kívánja? Ha egy nő egy szigetre kerül, ahol soha nem hirdették Krisztust, nem hirdethetné ott, ha megvan rá az ajándéka? Nem is keresztelhetne? Ugyanebből az okból kifolyólag miért ne szol-gáltathatná ki Krisztus testének és vérének szentségét, és miért ne taníthatná meg őket, hogyan válasszanak tisztségviselőket és szolgálókat? Jaj, szegény asszonyok, mennyire megvetnek titeket! Minél inkább megvetnek titeket, annál többet értek.

Mert egy szajhának több becsülete van, mint egy rendes feleségnek. Bizony, ha csak borotváltak és felkentek végezhetnék ezeket, akkor Krisztus sem tehetne volna meg, egyik apostola sem, sőt az elkövetkező időkben sem tehetne meg senki, hiszen ők nem ismertek ilyen szertartásokat.

Mindazonáltal, bár Isten nincs a törvény alatt, és a szükség sem kötelezi, mégis törvény alatt kell állnunk, és előnyben kell részesítenünk a férfiakat a nőkkel szemben és az időskort a fiatalsággal szemben, amennyire csak tudjuk. Mert ellenkezik a természet törvényével, hogy fiatal férfiak uralkodjanak az idősebbeken, és ez éppolyan illetlen, mint az, hogy a nők uralkodjanak a férfiakon, kivéve ha a szükség úgy kívánja. Ha Pálnak lett volna más választása, például egy olyan időskorú férfi, aki alkalmas a feladatra, akkor nem Timóteust állította volna be a szolgálatba; őt kétségtelenül vissza kellett volna tartani érettebb koráig, és neki eközben csöndben tanulnia kellett volna.

Bárki is vagy, aki ezt olvasod, arra buzdítalak a mi Urunkban, hogy olvasd el Pálnak Timóteushoz írt mindkét levelét. Ott láthatod, milyen körültekintően ír (ahogy egy anya gondoskodik a gyermekéről, ha az veszélyben van) Pál Timóteusnak, hogy tanítsa, buzdítsa, bátorítsa, és arra nevelje, hogy bölcs, józan, szorgalmas, körültekintő, érett, alázatos és szelíd legyen, mondván: *„Ezeket pedig abban a reményben írom neked, hogy hamarosan eljutok hozzád. Ha pedig késnék, ezekből tudd meg, hogyan kell szolgálnod az Isten házában, amely az élő Isten egyháza”* (1Tim 3, 14-15a). Kerüld a fiatalkori vágyakat, óvakodj az istentelen meséktől és a vénasszonyok pletykáitól (1Tim 4, 7; 2Tim 2, 16). Kerüld el a bomlott elméjű férfiak társaságát, akik arra pazarolják az eszüket, hogy különböző kérdéseken veszekednek. *„Senki meg ne vessen ifjú korod miatt”* (1Tim 4, 12a). Azt mondhatnánk: Az ifjúság alapvetően egy megvetett dolog, amelynek a férfiak természetükből fakadóan nem engedelmeskednek és nem tisztelik.

Mutasd meg inkább az erényeidet, hogy kárpótolhasd előrehaladott életkorod hiányát; sőt úgy viselkedj, hogy ne találjanak benned hibát. Vagy másképp fogalmazva: *„Idősebb férfit ne dorgálj meg, hanem intsd mint apádat, a fiatalabbat pedig mint öcsédet, az idősebb asszonyt mint anyádat, a fiatalabbat mint húgodat: teljes tisztasággal”* (1Tim 5, 1-2). Hasonlóan ír minden fejezetben. *„Presbiter ellen vádat ne fogadj el, csak „két vagy három tanú szavára”* (1Tim 5, 19). Pál pedig megparancsolja neki: *„Kérve kérlek Istenre, Krisztus Jézusra és a választott angyalokra, hogy tartsd meg ezeket előítélet nélkül, és semmit se tégy részrehajlásból. A kézrátételt ne siesd el senkinél!”* (1Tim 5, 21-22a). Nem sokkal később, amikor a fiatalság a leghajlamosabb rá és kész elbukni, erre buzgón inti, csaknem vagy összesen fél tucatszor. Végül, olyan gyengéden és olyan gondosan tanítja őt Pál, ahogyan az ember egy olyan gyermeket tanítana, aki még sosem járt iskolába. Más dolog az embereket tanítani, és más az igehirdetőt. Itt Pál az igehirdetőt, az ifjú Timóteust tanítja.

Amikor Morus is elismeri azt, amit mondok, hogy az olajjal való fölkenés és a borotválkozás nem része a papságnak, akkor ő sem tud ezen változtatni. Hát, én ezért is ragaszkodom ehhez. Amikor ő ezt a lehető legmesszebbmenőig

megvizsgálta, csak annyit tud ellenem fölhozni, hogy száz közül nincs tíz olyan, aki rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket Pál megkíván. Ezért ha az olajjal való fölkenés és a borotválkozás nem része a papságuknak, akkor legalább ezerkilencszázan nem lehetnek papok. A „Fiatalember” [ld. a Párbeszéd az eretnekek ellen] esküvel megerősítené, és mindenre megfogadná, hogy ez egy logikus következtetés, és ennek így kell lennie. Ezt az érvet azonban, ha nem lenne más kibúvó, oxfordi módra oldanám meg azzal, hogy *Concedo consequentiam et consequens*. Elfogadom a következményeket. Továbbá azt is mondom, hogy a felkenésük csupán a zsidóktól kölcsönzött szertartás, bár ők némileg megváltoztatták annak módját; borotválkozásukat pedig a pogány papoktól kölcsönözték; ők pedig nem tartoznak jobban a papsághoz, mint amennyire az olaj, a só, a köpet, a szövétnek és a keresztlő ruha alkotja a keresztség szubsztanciáját. Ezeket kétségkívül hirdették volna a gyermek üdvössége érdekében, mivel a varázslásukból származnak, hacsak a szükség nem kényszerítette volna őket ennek ellenkezőjére. Látva, hogy az olaj nem szükséges, mondja meg nekem Morus mester, mivel értékesebb az ordináció olaja, hiszen a püspök szenteli meg az egyiket is, a másikat is. Sőt, mondja el annak az okát is, miért értékesebb az az olaj, amellyel a püspök keni fel a papjait. Mondja meg neked, honnan származik az olaj, hogyan készül, és miért adja el a papoknak, amellyel ők a betegeket kenik meg, valamint hogy ez kevésbé értékes-e, mint a másik.

Végül, miért nem használták az apostolok a görög *hiereus* szót, vagy a fordító a latin *sacerdos* szót, hanem mindig a *presbyteros* és a *senior* szót, amely akkoriban nem mást jelentett, mint egy vént? Kétségtelenül a héberek szokását vették át, ahol a tisztségviselők mindig idős emberek voltak, ahogy azt a természet megkívánta: amint az megjelenik az Ószövetségben és az Újszövetségben is. „[A] főpapok, az írástudók és a nép vénei” – mondja a szöveg (Mt 26, 3 – KG). Ők azok a tisztségviselők és uralkodók, akiket a koruk miatt neveztek így.

Miért használja inkább a szeretet (*love*) szót, mintsem a testvéri szeretet (*charity*) szót?

Morus azért is megfedd engem, hogy a görög *agape* szót szeretetként (*love*) fordítom, nem pedig testvéri szeretetként (*charity*), olyan szent és ismert ez a kifejezés. Valóban, a testvéri szeretet nem ismert angol nyelven abban az értelemben, amit az *agape* megkíván. Mert amikor azt mondjuk: ‘Adakozzatok Isten dicsőségére és a drága testvéri szeretet nevében’; vagy amikor egy apa megtanítja a fiát, hogy ezt mondja: ‘Áldás, atyám, mondom én azt a testvéri szeretetre!’ (Blessing, father, for St Charity), ezek mit jelentenek? Szerintem nem tudják. Sőt, ha azt mondjuk: ‘Isten engem úgy segéljen, elég sok jótékonytságot cselekedtem ma’, ezt nem adakozásként értjük? Vagy ha azt mondjuk: ‘Az ember folyton morog, és testvéri szeretet híján van’; ‘Vigye el az ördög, már nem vesződöm vele’ (I beshrew him, saving my charity’); ezt a türelemre értjük. Ha azt mondom, ‘jószívű ember’, ezt könyörületesként értjük.

Bár a könyörület (mercifulness) jó szeretet, vagy inkább jóféle szeretetből fakad, mégsem minden jó szeretet könyörület. Mint amikor egy nő istenfélő módon szereti a férjét, vagy egy férfi a feleségét vagy a felebarátját, akit semmi csapás nem ér, az nem mindig könyörület. Hasonlóképpen nem azt mondjuk, hogy ez az ember nagy jóindulattal (charity) van Isten iránt, hanem hogy nagyon szereti. Ezért bizonyára gyakran használtam a szeretet (love) kifejezést szívem szándéka ellenére. Az *agape* és a *caritas* szavakat a pogányok használták, mielőtt Krisztus eljött; ezért többet jelentettek az istenfélő szeretetnél (godly love). Jól mondjuk, és hallottuk is, hogy a törökök egymás iránt könyörületesek (charitable), és néhányan a keresztények iránt is. Mindezek mellett az *agape* minden szeretetben jelen van.

Amikor Morus mester azt mondja, hogy 'nem minden szeretet (love) nem testvéri szeretet (charity)'; úgy nem minden apostol Krisztus apostola; nem minden angyal Isten angyala; nem minden remény krisztusi értelemben vett remény; nem minden hit vagy meggyőződés Krisztus hite; és így tovább százezer szó esetében. Ha mindig csak egy olyan szót használok, amely nem általánosabb az általam értelmezett szónál, akkor semmit sem kellene értelmezni. Azonban maga a dolog és a körülmények bizonyítják, hogy milyen szeretetről, milyen reményről és milyen hitről van szó. Végül pedig nem azt mondom, hogy testvéri szeretettel szeresd Istent vagy a felebarátodat (charity God or charity your neighbour), hanem hogy szeresd Istent, és szeresd felebarátodat (love God and love your neighbour). Sőt, bár azt mondjuk, hogy a férfinak szeretnie kell felebarátja feleségét és lányát, a keresztény ember ezen nem azt érti, hogy be kellene szennyeznie felebarátja feleségét vagy felebarátja lányát.

Miért a jóindulat (*favour*), és nem a kegyelem (*grace*) szót használom?

Morus mester hasonló okokból dühöng, amikor én a *khariszt* jóindulatként (*favour*) fordítom, nem kegyelemként (*grace*). Azt mondja, hogy „nem minden jóindulat kegyelem, és hogy bizonyos jóindulatban kevés a kegyelem” („every favour is not grace, and that in some favour there is but little grace”). Azt is mondhatom, hogy „bizonyos kegyelemben kevés a jóság”, és amikor azt mondjuk, hogy „a hölgyem kegyelmében áll” („he standeth well in my lady's grace”), ez alatt nem nagy isteni kegyelmet értünk. Az egyetemeken sok kegyetlen kegyelemkettést (ungracious graces) lehet kapni.

Miért a bűnvallás (*knowledge*), nem a gyónás (*confession*), miért a bűnbánat (*repentance*), nem pedig a penitencia (*penance*) szót használom?

Én a bűnvallás (*knowledge*) szót használom, nem pedig a gyónást (*confession*), valamint a bűnbánat (*repentance*) szót, nem pedig a penitenciát (*penance*). Morus nem tudja bebizonyítani, hogy nem megfelelő angol szót használok a görög

szóra. Teljesen más dolog az, ami fáj nekik, és mellbevágja őket. Vannak olyan titkos fájdalmak, amelyek a szívüket szorongatják, de nem mernek panaszkodni.

A betegség, ami annyira türelmetlenné teszi őket az, hogy elhagyták zsonglőrködő kifejezéseiket. Mert a doktorok és az igehirdetők sok különbségtételt és megkülönböztetést szoktak tenni; *gratis data, gratum faciens, praeveniens* és *subsequens*. Az ingyen adott kegyelem, a megszentelő kegyelem, az elénk jövő kegyelem, és a segítő kegyelem. Ezek a gyónással zsonglőrködtek: mivel sokat beszéltek róla, elérték, hogy az emberek nekik tetszően értsék a fülbegyónást, amiről a Szentírás említést sem tesz. Sőt, egyértelműen ellentétes a Szentírással, ahogyan használják és hirdetik azt; Isten előtt pedig utálatos és bűzös áldozat a szennyos bálványnak, Priaposznak. Az ilyen zsonglőrködő kifejezések elvesztése miatt elszaporodnak azok a lárvák, amelyek megrágják a hasukat, és annyira nyugtalanítják őket.

Hasonlóképpen a penitencia (penance) szó alatt az általuk előírt szent cselekedeteket értik, amelyekkel engesztelést kell szerezniük Isten előtt bűneikért, holott az egész Szentírásban azt olvassuk, hogy Krisztus teljes elégtételt szerzett a bűneinkért Isten előtt, nekünk pedig hálásnak kell lennünk Istennek, és meg kell öldökölnünk testünk kívánságait az Isten által elrendelt szent cselekedetekkel. Én köteles vagyok türelmesen hordozni mindazt a terhet, amit Isten rám helyez; ha megbántottam felebarátomat, köteles vagyok bocsánatot kérni tőle, és jóvátételt fizetni, ha van nekem miből; ám ha nincs, akkor kérjek tőle bocsánatot, és ő köteles megbocsátani nekem. Ami pedig a penitenciájukat (penance) illeti, a Szentírás nem beszél róla.

A görögben a *metanoia* és a *metanoete* szavak szerepelnek, a megtérés és a megtérni szavak, vagy a bánkódás és a bánkodik szavak. Ahogy angolul mondjuk: 'It forethinketh me, or I forethink.' 'Bánkodom,' 'bánom bűnömet,' és 'sajnálom, hogy megtettem.' A Szentírás azt mondja: Térjete meg, bánjátok meg bűneiteket; gyertek és higgyetek az evangéliumban vagy örömhírben, amelyet Krisztusban kaptatok, így minden megbocsáttatik nektek, majd éljete új életet.

Ebből következik, hogy ha szívemben megbánom bűneimet, akkor megfogadom, hogy szándékosan és készakarva nem fogok többet így tenni. Ha hiszek az evangéliumban, vagyis hogy Krisztus mit tett értem, akkor bizony én is szeretném Őt, és szeretetből felkészülnék az Ő parancsolatai megtartására.

Azt, hogy ezek a dolgok igazak, Morus mester jól tudja: mert ő érti a görögöt, és sokkal korábban ismerte a szavakat, mint én. Ám ilyen vak a beképzeltség és a hiúság megrészesítő vágya. „[A]z ajándék megvakítja a bölcssek szemeit, és elfordítja az igazak beszédét” (5Móz 16, 19b). Amikor a beképzeltség haszonnal jár a hazugság szolgálatában, megátalkodott gonoszossággá fajul az igazsággal szemben, és minden eszközt megragad, hogy ellenálljon annak és kioltsa azt. Mint Bálám, a hamis próféta, aki bár tudta, hogy Isten szerette Izráelt, megáldotta őket, nagy dolgokat ígért nekik, és hogy Isten megtartja az ígéreteit, ám saját beképzeltsége és hiúsága miatt annyira szembeszállt Isten igazságával, hogy megpróbált ellenállni annak, és átkozta a népet. Amikor Isten nem engedte meg neki, hogy

megtegye ezeket, más útra tért, és pestises tanácsokat adott, hogy a nép vétkezzen Isten ellen. Ezáltal Isten haragja szállt rájuk, és sok ezren veszttek el. Ennek ellenére Isten igazsága szilárdan megmaradt, és mindenkin beteljesedett. Bálám pedig, mivel ő volt az oka annak, hogy sokan elvesztek, nem menekült meg. A világ kezdete óta nem akadt többé olyan, akiről valaha is olvastam, hogy rosszululatból nyíltan szembeszegült volna az igazsággal saját lelkiismerete ellenében. Mert a Szentlélek elleni bűn az, amelyről Krisztus azt mondja, hogy sem itt, sem az eljövendő világban nem nyer bocsánatot. Ezt a szöveget így lehet érteni, hogy amint az eljövendő életben örök kárhozattal büntetik azt a bűnt, úgy nem kerül el itt a bosszút; amint látod Júdás, a fáraó, Bálám és minden más zsarnok esetében, akik lelkiismeretük ellenére nyíltan szembeszegültek Isten igazságával.

Az oka tehát annak, amiért főpapjaink így dühöngnek, és ami arra készteti őket, hogy Morus mestert hívják segítségül, nem az, hogy erre jogos okokat találjanak a fordításban, hanem az, hogy elhagyták zsonglörködő és színlelt kifejezéseiket, amelyekkel Péter megjövendölte, hogy ki fogják fosztani a népet (2Pt 2, 3).

(TYNDALE 1531a, 13–24; TYNDALE 1531b, 13–23)

Fordította: Majoros Szidónia

Morus Tamás

William Tyndale Feleletének Cáfolata. Részlet (1533)

EGYHÁZ – GYÜLEKEZET (*CHURCH – CONGREGATION*)

TYNDALE

Miért használja Tyndale a „gyülekezet” (*congregation*) szót az „egyházra” (*church*)?

MORUS

A második fejezetben Tyndale azt mondja, hogy ahol a latinban az *ecclesia* szót találta, az Újszövetségben ott az „egyház” (*church*) szót a „gyülekezet” (*congregation*) szóra változtatta. Azt állítja, hogy a papság tudatlanságban tartotta a népet az „egyház” szó valódi jelentéséről, hogy ők ezen kizárólag a klérust értsék. Először is, ez kétségtelenül téves állítás, bármit is mond Tyndale. Bár az emberek a klérust az „egyház” néven nevezik, akiket Isten fölszentelt, hogy az egyház lelki vezetői legyenek, mégsem hiszem, hogy bárki is olyan esztelen lenne, és ne tudná, hogy amikor a klérus prédikál, ne gondolná azt, hogy ők Krisztus egyháza alatt nem az összes keresztényt értik, hiszen az egyház az összes keresztényt jelenti, ezért hívják katolikus egyháznak, vagyis egyetemesnek. Úgy vélem, senki sem olyan örvült, hogy az egyetemes szó alatt csak a papokat értse, bármilyen merészen állítja is ezt Tyndale a saját lelkiismerete ellenében. Szeretnék érdeklődni Tyndale-nél a saját lelkiismeretéről, mivel ő mindig csak a mások lelkiismeretéről beszél. Ha valaha is hallott papot prédikálni vagy írni – vagy akár csak kimondani az egyház szót –, azt gondolja, hogy szerintük csak a klérus az egyház, és a kléruson kívül senki sem tartozik az egyházhoz? Aligha hiszem, hogy ők így gondolkodtak volna. Maga a szó angol. Ők azonban nem tanítják meg mindenkinek az anyanyelvét, ahogy az ember az ábécét tanítja meg a gyermekének. Egykor azonban az emberek megtették ezt: bár az egyház részének tartották magukat, mégis mivel „az egyház” a keresztény egyházközösség szent nevét jelenti, akik az Isten nevében gyülekeznek össze, alázatukból és a feljükk tanúsított tiszteletből fakadóan hívták a papságot ezen a néven, mert ők a hívő közösség lelkileg magasabban álló tagjainak tartották a felszentelt papokat.

A lelki vezetők azonban újra és újra világosan kijelentik, és igehirdetéseikben mindig is kijelentették, hogy a név általánosan és egyaránt használt mind a világiakra, mind rájuk. Rendszerint az egyház különböző részeire utalnak vele,

amelynek ők csak egy része. Az, hogy a világiak így használják ezt a nevet alázatból és a lelki hatalom iránti tiszteletből, nem egy újonnan kitalált, hanem régi keletű dolog. Attól tartok, akkoriban mindkét oldal valamivel jobb volt, mint most.

Amit a jó emberek jószándékkal elkezdtek, és több száz éven keresztül folytattak, Tyndale – másféle lelkületű ember lévén – teljesen megváltoztatta. Ahelyett, hogy a laikusok olyan tisztelettel viseltetnének a papok iránt, hogy „az egyháznak” hívják őket, Tyndale mindkettejüktől megvonja ezt a szót. Mindkettejüktől elzárja a szent „egyház” (church) szót, és mindkettejüket a „gyülekezet” (congregation) szóval nevezi – azzal a szóval, amely a keresztényeknek éppúgy nem jelent semmit, mint a zsidóknak vagy a törököknek.

Mert a keresztény országokban minden közösség és gyülekezet nagyrészt keresztény emberekből áll. Őket azonban nem azért hívják „gyülekezetnek” (congregation) vagy „közösségnek” (assembly), mert meg vannak keresztelve, hanem akkor is így kellene őket hívni, ha zsidók vagy szaracénok lennének, mivel így tartják őket számon, hiszen keresztény országban élnek. Hasonlóképpen állítom, hogy a közbeszédben az „egyház” (church) szó alatt mindig is csak a megkeresztelt közösséget értették. Ezért mondtam és mondom most is – legfőképpen azonban Tyndale gonosz szándéka miatt –, hogy az „egyház” szó „gyülekezetre” változtatásával Tyndale semmit sem tett, pusztán egy szent szót profánra cserélt, holott mindkettő ugyanazt jelenti angol nyelvünkön, amelyen Tyndale elkészítette a fordítását.

Testvéri / felebaráti szeretet és szeretet

TYNDALE

Tyndale a *caritas* szót inkább „szeretetként” (love), mintsem „testvéri / felebaráti szeretetként” (charity) fordítja.

Tyndale itt nagy előrelépést tesz, és azt mondja, hogy a felebaráti szeretetnek (charity) az angol nyelvben több különböző jelentése van: néha szeretet, néha irgalom, néha türelem. De mire való ez az egész? Ki kell-e hagynia a „felebaráti szeretet” (charity) szót, ahol az alkalmas lenne? Ebből a „bölcs” okból kifolyólag soha ne használjuk a szót egyik jelentésében sem, nehogy az emberek az egyiket a másikra értsék. Szereti elfelejteni, hogy a körülmények elűzik a kételyt. Ezt ő olyan gyakran hozza fel mentségére, hogy el kell fogadnia, hogy ez az ő célját is szolgálja. Mivel a „testvéri szeretet” (charity) helyett használt „szeretet” (love) szó kapcsán is kétséges, hogy az jót vagy rosszat jelent-e, holott azt a körülmény valamelyest meghatározza; mi szükség volt a semleges „szeretet” (love) szóra cserélni a kétségtelenül jó „testvéri szeretet” (charity) szót, ahol a mondat jól megmutatta, hogy az nem irgalmat vagy türelmet jelent, hanem szeretetet? A szó igaz szeretetet jelent, s ezt fejezi ki a „testvéri szeretet” (charity). Aztán Tyndale még azt is mondja, hogy a görög *agape* szó olykor úgy szerepel, hogy „szeretetként” (love) kell értelmeznie, nem pedig „felebaráti szeretetként” (charity). Szerinte fölöslegesen találtam benne hibát, amikor a „szeretet” (love) szót hasz-

nálta olyan helyeken, ahol szerintem a „felebaráti szeretet” (charity) szót kellett volna fordítani! Ezzel szemben én abban találom a hibát, hogy eltörli a „felebaráti szeretet” (charity) szót ott, ahol az jogosan állhatna. Ráadásul ezt olyan gyakran teszi, hogy úgy tűnik, nem szereti a „felebaráti szeretet” (charity) elnevezést. A felebaráti szeretet (charity) kapcsán azt mondom, hogy nem minden „szeretet” (love) felebaráti szeretet, hanem csak az olyan szeretet, ami jó és helyénvaló. Tyndale erre azt válaszolja nekem: „Nem mindenféle „hit” Krisztus hite.” Ezt mi nagyon jól tudjuk, de önmagában véve a hit dolgában mégis általában „Krisztus hitét” jelenti. Amikor hamis hitre gondolunk, mindig készségesen választunk egy másik szót, például amikor azt mondjuk: „Tyndale hite”, „Luther hite”, „Johannes Oecolampadius hite”, és hasonlókat. Tyndale egy másik példát hoz fel erre a „remény” szóval, és azt mondja, nem minden „remény” keresztény értelemben vett remény. Mégis használnia kell, és ezer hasonló szót, amely jót és rosszat egyaránt jelent. Azt mondja még, hogy ha ki kellene kerülnie az ilyeneket, akkor nem kellene fordítania semmit.

Ki kéri tőle azt, hogy hagyjon ki minden ilyen szót? Vagy ki mondja azt, hogy soha nem szabad használnia a „szeretet” (love) szót? Arra válaszol, amivel senki sem vádolja, azt pedig, amivel vádoló, válasz nélkül hagyja. Amikor a „remény” (hope) szavát vizsgálom, amely semleges szó, és azt a reményt is jelenti, amellyel az ember elnyeri a laikusok „szeretetét” (love), éppúgy, mint a mennyei jutalom elnyerésének reményét az ellenség iránti szeretetért (charity). Habár ez így van, ha lenne az angolban olyan szó, amely nem reményt jelent, hanem jó, istenfélő reményt (amint a „felebaráti szeretet” nem csupán szeretetet (love) jelent, hanem jó, istenfélő szeretetet), akkor Tyndale gonosz fordító volt, mert ahol a görög vagy latin jó reményről beszél, nem arra az angol szóra fordította, amely kizárólag jó reményt jelent. Ezért jól látszik, hogy Tyndale helytelenül fordít, mert amikor a Szentírás igaz szeretetről beszél, ő azt inkább a „szeretet” (love) szóval fordítja, amely nem különböztet meg jót és rosszat, és nem a „felebaráti szeretet” (charity) szót használja, amely csakis jó szeretetet jelent. Ezzel vádoló vagyok, és erre kérném, hogy egyszer válaszoljon. Ne hagyja ezt szó nélkül, mint aki szabadon jár-kezel, és sosem találkozik a kérdéssel.

TYNDALE

[Így folytatja:] **Az *agape* és a *caritas* szavakat a pogányok használták, mielőtt Krisztus eljött; ezért többet jelentettek az istenfélő szeretetnél (godly love). Jól mondjuk, és hallottuk is, hogy a törökök egymás iránt könyörületesekek (charitable), és néhányan a keresztények iránt is. Mindezek mellett az *agape* minden szeretetben jelen van.**

MORUS

Tyndale mégis gyakran használja az *agape* szót, és egyetlen bölcs szót sem hoz rá. Bár a görög *agape* szó nem tesz különbséget jó és rossz szeretet között, a „testvéri szeretet” (charity) szó csakis jó szeretetet jelent. Ezért a Szentírás olyan helyein,

ahol az *agape* jó szeretetet jelent, angolra fordításkor miért kellene Tyndale-nek a „szeretet” (love) szót használnia, amely jó és rossz szeretetet egyaránt jelent, mintsem a „testvéri szeretet” (charity) szót, amely csakis jó szeretetet jelent? Ezt újra megkérdem tőle! Bár a latin *caritas* szót a pogányok használták Krisztus eljövétele előtt, és bár ez latinul akkoriban egy gonosz és szemtelen szeretetet jelentett, a „charity” (testvéri szeretet) angol szó közöttünk mindig is csak jó szeretetet jelentett; még abban a beszédben is, amelyről Tyndale beszél, hogy „a törökök egymás iránt könyörületesek (charitable), és néhányan a keresztények iránt is”, ahol inkább szálnmat, mintsem szeretetet jelent. Ezért angol fordításában Tyndale-nek úgy kell használnia az angol szavakat, mint amit azok angolul jelentenek, nem pedig úgy, amit ezek a szavak azon a nyelven jelentenek, amelyről angolra fordította őket. Nem emlékszem, hogy a latinban a *caritas* szót valaha is a gonosz szeretet jelentésben használták volna. Továbbá azt mondom Tyndale-nek, hogy bár az angol „charity” (testvéri szeretet) szó már Krisztus születése előtt angol szó volt, és az angol hitetlenek között akkoriban egy buja, testies szerelmet jelentett, sőt akkoriban köztük ez egy rosszféle szeretetet jelentett, manapság azonban nem ezt, hanem ennek az ellenkezőjét jelenti, sőt már jóval korábban is ezt jelentette. Tyndale-nek az angol fordításában abban a jelentésben kellene használni az angol szavakat, ahogy az emberek manapság használják őket, és nem abban a jelentésben, ahogy a régi időkben használták azokat, amely jelentések több száz évvel Tyndale születése előtt megváltoztak és feledésbe merültek.

Mert nagy zavart keltene, ha Tyndale az erény és a keresztény hit kérdéseiben a régi szavakat használná a régi szokás szerint, és nem másként értelmezné a hitet, mint amit az Krisztus eljövétele előtt jelentett. Bárhol is találta meg Szent Ágoston írásaiban és más szent doktoroknál a „persona Patris”, „persona Filii”, „persona Spiritus Sancti” kifejezéseket, Tyndale-nek nem az Atya, Fiú és a Szentlélek „személyeinek”, hanem „arcainak” kell őket neveznie, és el akarja hitetni az emberekkel, hogy maszkokban táncolnak.

Ismét láthatjátok, milyen csekély haszonnal jár ez az érvelés Tyndale-nek, hogy az *agape* és a *caritas* olyan szavak, amelyek a pogányok körében már Krisztus születése előtt használt szavak voltak.

TYNDALE

Végül pedig nem azt mondom, hogy testvéri szeretettel szeresd Istent vagy a felebarátodat (charity God or charity your neighbour), hanem hogy szeresd Istent, és szeresd felebarátodat (love God and love your neighbour).

MORUS

Na, szép kis zsonglörködés ez, amellyel Tyndale azt szeretné, hogy az olvasó nézzon félre, miközben ő maga hamis szereposztásban játszik, és az emberek ne lássák, hogy is áll a kérdés. Mert úgy tesz, mintha megfeddtem volna azért, mert a fordításában a „szeretet” (love) szó szerepel bárhol is, holott én ezt sem nem mondtam, sem nem gondoltam. Azt a hibát találtam – ahogy azt a *Pár-*

beszédemben is elég világosan elmondtam –, hogy ő inkább a „szeretet” (love) szót választotta, mint a „testvéri szeretet” (charity) szót olyan helyeken, ahol a „testvéri szeretet” (charity) szót is éppúgy használhatta volna; ahol a latin szó a *caritas*; és ahol a „testvéri szeretet” (charity) szent szó jobban illett volna a kérdéshez, mint az a semleges szó, hogy „szeretet” (love). Ezt a hibát találtam. Mi célt szolgál játszadozása a főnévi és az igei alakokkal? Mintha azt mondaná, nem hagyom, hogy azt mondja: „Szeresd felebarátodat” (Love thy neighbor), és hogy nyugodtan mondhatná, hogy: „Testvéri szeresd felebarátodat” (Charity thy neighbor), „Jó testvéri szeresd felebarátodat” (Good-affection thy neighbor), „Jó szándékold felebarátodat” (Good-mind thy neighbor), mint ahogy azt is, hogy: „Idd meg felebarátodat”. Nyugodtan mondhatja így: „Adj inni felebarátodnak”, vagy ha úgy tetszik neki, azt mondhatja: „Jó szándékkal légy felebarátod iránt” (Bear thy neighbor good mind), „Testvéri szeretettel légy felebarátod iránt” (Bear thy neighbor charity).

TYNDALE

Sőt, bár azt mondjuk, hogy a férfinak szeretnie kell felebarátja feleségét és lányát, a keresztény ember ezen nem azt érti, hogy be kellene szennyeznie felebarátja feleségét vagy felebarátja lányát.

MORUS

Ezt a kérdést némileg módosítja a „'szeretned' kell” kifejezés. Milyen érdekes, hogy Tyndale itt nem esik bele a „charitying”-féle érvelésbe, hanem azt írja, hogy „szeretettel” kell szeretni a felebarátja feleségét vagy a felebarátja lányát, szeresse inkább mindkettőjüket csupán testvéri szeretettel (bare charity), minthogy a gyarló női nem túlságosan beleszeressen a „szeretetbe” (love), hiszen azt mondja, hogy a papoknak szükségük van feleségre.

Mire jó neki ez a példa? Megtiltotta-e neki valaki, hogy a „szeretet” (love) szót használja? Úgy tesz, mintha teljesen megtiltottam volna neki ezt a szót, hiszen én csak azt nem helyeseltam, hogy a „testvéri szeretet” (charity) szót nem használja ott, ahol azt kellene. Így ráförmed az egész egyházra, és azt mondja, az egyház minden házasságot ellenez, mert tiltja a szerzetesek és apácák közötti kapcsolatot.

Penance – Repentance (Penitencia – Bűnbánat)

TYNDALE

Ami pedig a penitenciájukat (penance) illeti, a Szentírás nem beszél róla. A görögben a *metanoia* és a *metanoete* szavak szerepelnek, a megtérés és a megtérni szavak, vagy a bánkódás és a bánkodik szavak. Ahogy angolul mondjuk: ‘It forethinketh me, or I forethink.’ ‘Bánkódom,’ ‘bánom bűnömet,’ és ‘sajnálom, hogy megtettem.’

MORUS

Tyndale azzal győzköd bennünket, hogy a Szentírás nem beszél a „penitenciáról” (penance), mert ő maga a görög szónak angol nevet ad. Mivel Tyndale „bánkódásnak” és „megtérésnek” nevezi, ezért szerinte eddig minden angol visszaélt a saját nyelvével, amikor azt „penitenciának” (penance) hívta. Ami a „penitencia” (penance) szót illeti, bármi legyen is a görög szó, az helyes dolog volt és helyes ma is, hogy angolok angol szóval nevezzenek bármit, amelyre közmegegyezéssel jutnak el, Tyndale pedig hagyjon minket ezzel békén. Ezért Tyndale az angol szó megváltoztatásával úgy tesz, mintha egész Angliának iskolába kellene vele járnia angolul tanulni. Ez nagy ostobaság. De nem ez a dolog lényege. Hiszen Tyndale nem a szó miatt haragszik, hanem a szó mögötti gyakorlat miatt. Mert az boszszantja Luthert és őt, hogy amikor a „penitenciáról” (penance) beszélünk, sok jó dolgot értünk alatta, nem pusztán megtérést vagy bánkódást, hanem a bűnbánat szentségének minden részét: a szóban kimondott bűnvallást, a szívbeli töredelmet, és a jócselekedetek általi engesztelést. Mert ha a „megtérés” szentségének neveznénk, és éppannyit értenénk alatta, mint mi most a „bűnbánat” szó alatt értünk, akkor Tyndale ugyanolyan dühös lenne a „megtérés” (repentance) szó miatt, mint amilyen dühös most a „penitencia” (penance) szó miatt. Mert csak attól iszonyodik, amikor azt mondják, hogy az embereknek jót kell tenniük.

A szegény angol „penance” (penitencia) szavunkat minden angol ember használja, amióta csak jelen van köztük. Ez pedig elég tekintély egy angol szóhoz, kivéve, ha Tyndale arra kényszerít minket, hogy minden nyelv minden szavával kapcsolatban Albertus Magnus *De modis significandi* című munkája alapján érveljünk azért, mert Luther szerzetes, Oecolampadius szerzetes és Lambert szerzetes nagyon sokat tanulmányozta Albertus Magnus *De secretis mulierum* című művét. Mégis, ha nyomasztani akar minket ezzel, azt mondhatjuk, hogy a latin „paenitentia” szót vesszük át, amelyet az egyház erre a szentségre használ. Vagy azt mondhatjuk, hogy a „penitencia” (penance) szó a fájdalom szóból származik és ered. A bűnbánónak törekednie kell arra, hogy szívben, szóban és tettben egyaránt megfogadjon és megmaradjon benne a bűnei miatt érzett fájdalom. Azonban ez az, amitől Tyndale annyira irtózik.

TYNDALE

A Szentírás azt mondja: Térjetek meg, bánjátok meg bűneiteket; gyertek és higgyetek az evangéliumban vagy örömhírben, amelyet Krisztusban kaptatok, így minden megbocsáttatik nektek, majd éljetez új életet.

MORUS

Ez istenfélő dolognak tűnik, ám valójában nagyon is ördögi. A pogányoknak a kereszténységbe való bekerülésükkor a megkeresztelésük alkalmából elhangoznak azok a szavak, amelyek által újjászületnek, tisztává válnak és minden bűntől megtisztulnak. Tyndale ezeket a szavakat azokra alkalmazza, akik már megkeresztelkedtek, és megőrzik hitüket, de mégis halálos bűnbe esnek. Azért, hogy

kiengesztelődjünk Istennel, a mi Urunk jóságából rendelte el a bűnbánat szentségét, amely nélkül azok, akik a keresztség után ismét bűnbe esnek, elvesztik keresztségük gyümölcsét, amikor annak gyümölcsét élvezhetnék. Ezért mondja Szent Jeromos, hogy a bűnbánat szentsége az a deszka, amelyet az ember megragadva partra szállhat, és megmenti magát egy hajótörés után. Ezek azok a szavak, amelyekről Luther *Az egyház babiloni fogságáról* című könyvében oly megvetően beszél. Szent Jeromos ugyanis megmutatja, hogy a keresztség szentsége a hajó, aminek Nőé bárkája volt az előképe, s ezen kívül senki sem menekült meg. Amikor az ember a kísértés viharában összetöri keresztségének hajóját, és a bűn mély tengerébe esik, akkor mégis van számára Isten által biztosított orvosság, ha megragadja a bűnbánat szentségének deszkáját, és így úszik. Isten megsegíti, amíg ő azon fáradozik, hogy partot érjen. Luther és Tyndale azonban azt tanította, hogy a keresztség után már elég a megtérés, mert az ember ezáltal is lassanként minden földi büntől és örökkévaló fájdalomtól megtisztul, és olyan lesz, mintha először emelkedne ki a keresztelő medencéből.

Ám aki jól megfontolja Szent Pál szavait a Zsidókhoz írt levél hatodik fejezetében, az nagyon mást talál ott, mert Szent Pál ezt mondja: *„Lehetetlen ugyanis, hogy akik egyszer megvilágosítottak, és megízlelték a mennyei ajándékot, és részeseseivé lettek a Szentléleknek, akik megízlelték Isten felséges beszédét és az eljövendő világ erőit, de elestek, hogy azok ismét megújuljanak és megtérjenek [renewed again by penance – Morus]; hiszen újra megfeszítik önmaguknak az Isten Fiát, és meggyalázzák őt”* (Zsid 6, 4-6).

Az áldott Pál apostol itt megmutatja, hogy a keresztség után elkövetett halálos bűn olyan helyzetbe hozza az embert, hogy nagyon nehéz (amit a Szentírás néha úgy fejez ki, hogy „lehetetlen”) a bűnbánat által megújulni; vagyis újra el kell jutnunk a keresztséghez vagy a keresztség állapotához, amelyben teljesen megújulunk, és a régi bűneink teljes bocsánatot nyernek úgy, hogy mi akkor azonnal olyan ártatlanokká válunk, hogy ha akkor meghalunk, sem örök fájdalom, sem múlandó fájdalom nem rendeltetett a számunkra (vagyis sem pokol, sem tisztító tűz). A keresztség után elkövetett halálos bűn esetében még az sem elég, hogy a bűnbánat szentsége – a gyónás, a szívbeli töredelem és a nagy fájdalom – azzal járasson, hogy a tisztító tűzben miatta járó átmeneti fájdalom teljesen megszűnjön az itt végzett penitenciánk miatt. Mindebben sosem zárhatjuk ki Isten abszolút kegyelmének különleges kiváltságát. Mert az Ő nagy kegyelméből ami az embernek lehetetlen, Istennek lehetséges – ahogyan Megváltónk mondja Máté evangéliumában (Mt 19, 26). Az Isten által meghatározott rend szokásos menetéről beszélek, amelyben kivételt képeznek azok az imák és jócselekedetek, amelyekkel a saját bűnbánatán kívül bárkit más emberek szeretetből fakadó jócselekedetei vagy Krisztus egyházának lelki kincsei segítenek meg. Jó okkal gondoljuk, hogy mindezek enyhíthetik az ember földi életben való fájdalmát. Egyébként azt mondom – Szent Pál tekintélye alapján –, hogy nagyon nehéz lesz az embernek még a kegyelemből való bűnbánat útján is visszakerülni a keresztség állapotába, és megtisztulni minden bűn miatti fájdalomtól.

A keresztség szentsége, amely megújít minket és új teremtetésekké tesz bennünket, nem teljesen foglalja magába Krisztus értünk hozott kiengesztelő szenvedését, ami megszabadít minket a bűn minden fájdalmától, hogy mindenki maga tapasztalja meg a testi halál fájdalmas érintését. Hihetünk az apostolnak itt, hogy a keresztség után elkövetett tényleges bűnünkből fakadó múlandó fájdalom nem múlik el olyan hamar, és nem váltja ki a bűnbánat, hanem – ahogy Szent Pál mondja - nagyon nehéz dolog. Bár a lelki embert a keresztség újjászüli és újjáteremti, de még a bűnbánata sem elég ahhoz, hogy a bűne által megsebzett embert orvosolja és összevarrja, és azt munkálja, hogy a sebe begyógyuljon és behegedjen. A magam részéről nagyon elégedett lennék azzal, hogy a bűn és a fájdalom és minden más olyan rövid időn belül elmúljon, ahogy Tyndale mondja nekünk. Attól azonban irtóznék, ha Tyndale megtévesztené minket, és ez nem így lenne. Ezért kell belátnunk, hogy szükség van a penitenciára, mert az Istenhez való visszatérés és a teljes bűnbocsánat nem olyan könnyű dolog, mint Tyndale állítja. Krisztus egyháza fájdalmat érez a bűn miatt (és nem pusztán szánakozást vagy bűnbánatot, ahogy Tyndale szeretné), sőt ezt Isten Szentlelke munkálja. Mindenki fontolja meg, mit ír Jóel próféta arról, hogyan kell az embernek visszatérnie Istenhez a bűn után: „*De még most is így szól az ÚR: Térjete meg hozzám teljes szívvel, böjtölve, sírva és gyászolva! Szíveteket szaggassátok meg, ne a ruhátokat, úgy térjete meg Istenetekhez, az ÚRhoz! Mert kegyelmes és irgalmas ő, türelme hosszú, szeretete nagy, és visszavonhatja még a veszedelmet!*” (Jóel 2, 12-13)

Papok, elöljárók, vének (priests, elders, seniors)

TYNDALE

Egy másik dolog, amely miatt megdorgál engem az, hogy én a görög *presbyteros* szót a vén (senior) szóval értelmezem. Igazság szerint a vén (senior) nem túl jó szó az angolban (bár az egyetemeken a végzősökre (senior) és az elsőévesekre (junior) használják), de akkoriban nem jutott jobb az eszembe. Azóta azonban fölismertem a hibámat, jóval azelőtt, hogy Morus mester rávilágított volna nekem, és az azóta írt összes munkámban kijavítottam, és vénnek (elder) neveztem.

MORUS

Tyndale ebben a fejezetben mentségére hosszan beszél a benne rejlő négy nemes erényről: a rosszindulatról, a tudatlanságról, a tévedésről és az ostobaságról. Mert hosszas csacsogásában soha nincs olyan mondata, amely ne tartozna e négy közül valamelyikbe, és valamelyik mind a négybe, amint látni fogjátok az itt következő szavai esetében. Kezdetben azért, nehogy úgy tűnjön, hogy felismerte a tudatlanságát az én figyelmeztetésem miatt, azt mondja, hogy már korábban észrevette a hibáját, és ki is javította azt. Azt mondja, hogy jobb angol szó híján a *presbyteros* szót a „seniors” (elöljárók) szóval fordította angolra, most azonban

kijavította és „vénekre” (elders) módosította azt. Micsoda nagy tettet követett el most, hogy végre megtalálta a „vén” (elder) szót! Valószínűleg sok mérföldet tett meg, hogy ezt kitalálja. Mert jól tudjátok, hogy a „vén” (elder) szó olyan furcsa és olyan kevésbé ismert, hogy több mint csoda, hogy valaha is ki tudta találni.

Ugyanezen okból miért nem változtatja meg a „püspököt” (bishop) „felvigyázóra” (overseer) és a „diakónust” (deacon) „szolgálóra” (server)? Mindkét „papot” (priest) megadhatná „vénként” (elder). Akkor a fordításával egy általa készített, saját angol szókincstárat is adna nekünk. Ilyen feltétel mellett pedig az „áll” szót „arcra”, a „has” szót pedig akár „hátra” is változtathatná, sőt minden szót egy másikra a saját kénye-kedve szerint, ha egész Anglia Tyndale-lel akarna iskolába járni angolul tanulni, máskülönben azonban nem.

Kegyelem (favour, grace)

TYNDALE

Morus mester hasonló okokból dühöng, amikor én a *khariszt* jóindulatként (favour) fordítom, nem kegyelemként (grace). Azt mondja, hogy „nem minden jóindulat kegyelem, és hogy bizonyos jóindulatban kevés a kegyelem” (“every favour is not grace, and that in some favour there is but little grace”). Azt is mondhatom, hogy „bizonyos kegyelemben kevés a jóság”, és amikor azt mondjuk, hogy „a hölgyem kegyelmében áll” („he standeth well in my lady’s grace’), ez alatt nem nagy isteni kegyelmet értünk. Az egyetemeken sok kegyetlen kegyelemkettést (ungracious graces) lehet kapni.

MORUS

Ez minden, amit Tyndale a „kegyelem” (grace) szó elhagyásáról mond, és helyette a „szívesség” (favor) szót választja. Kérem, gondoljátok át, milyen okot hoz fel arra, miért kell így tennie! Ennek a fejezetnek a címével, hogy „Miért a szívesség és nem a kegyelem szót használja” olyan, mintha megmondaná, miért tesz így. Mondott nektek bármilyen okot is? Azt hiszi, hogy gúnyolódása által megváltoztathatja a Szentírás jól ismert, szent neveit olyan szavakra, amelyek neki tetszenek. Most pedig csodálatosan érzi magát, mert olyan bravúrosan jött rá arra a szép kis gúnyra, hogy a „kegyelem” néha nem jót jelent, mint amikor egy férfi „a hölgyem kegyében áll” (standeth well in his lady’s grace).

Tyndale jól látja, hogy én abban találok a hibát, hogy ő a „kegyelem” szót „szívességre” változtatja ott, ahol a Szentírás nem „az én asszonyom kegyelméről” (the grace of my lady) beszél, hanem „Urunk kegyelméről” (the grace of our Lord). Erről szólva – bár az Isten kegyelme mindig jó – az Ő teremtményei felé megmutatkozó kegyelme nem ugyanaz, mint a kegyelem és a szívesség. Bár szívességet tesz a kegyelemnek és kegyelmet ad a szívességnek, az Ő kegyelme és szívessége a teremtményei felé mégsem azonos ezzel. Az Ő természete olyan teljes és egész, hogy mindaz, ami benne van, mind egy. Mégis, amikor Tyndale a „hölgye kegyében állni” (standing in his lady’s grace) kifejezést használja, amely

szó (grace) semleges, nyugodtan vegye a példáját a buja Luthertől és a buja hölgye ökegyelmességétől (his lewd lady's grace). Amikor azt mondja, hogy az egyetemen sok kegyetlen kegyelemkettetést lehet kapni, egyértelműbbé kellett volna tennie, és jobban meg kellett volna világítania, hogy mit ért azon, hogy Őkegyelme (his own Grace) jelen volt, amikor a mesterfokozatát megszerezte. Ilyen „kegyelmesen” mentette föl magát, amikor lecserélte a „kegyelem” szót.

Morus és Erasmus (Részlet a *Cáfolatból*)

Aztán megkérdezi, miért nem szálltam szembe Erasmusszal, akit mindvégig „az én drágalátosomnak” (my darling) nevez, mert az *ecclesia* szót ő is a *congregatio* szóval fordította. Ekkor előáll azzal a bravúros gúnyolódással, hogy valószínűleg azért nem kritizálom Erasmust, mert az én házamban írta *A balgaság dicséretét* (*Encomium Moriae*). Ez övön aluli lehetett volna, ha lett volna benne egy kis humor. Nem küzdöttem meg drágalátos Erasmusommal, mert nem találtam ilyen rosszindulatú szándékot drágalátos Erasmusomnál, mint amilyet Tyndale-nél. Mert ha olyan alattomos szándékot véltem volna fölfedezni az én drágalátos Erasmusomnál, mint Tyndale-nél, akkor a drágalátos Erasmusom nem is lenne olyan drágalátos. Az én drágalátos Erasmusomnál azonban azt találom, hogy gyűlöli és irtózik azoktól a hibáktól és eretnekségektől, amelyeket Tyndale egyértelműen tanít és követ; ezért az én drágalátos Erasmusom továbbra is drágalátosom lesz. Bizonyára ha Tyndale ezeket sohasem tanította volna, vagy sosem lett volna olyan kegyes, hogy visszavonja őket, akkor Tyndale is az én drágalátosom lenne. Ám amíg kitart az ilyen eretnekségekben, nem tarthatom drágalátosomnak, akit az ördög tart a drágalátosának. Amikor Erasmus az *ecclesia* szót a *congregatio* szóval fordítja, egészen mást tesz, mint Tyndale. A latin nyelvnek ugyanis korábban nem volt latin szava az egyházra, csak a görög *ecclesia* szót használták, ezért Erasmus új fordításában latin szót adott meg. Angolul azonban volt megfelelő angol szó erre, ezért Tyndale-nek nem volt oka rá, hogy rosszabbra változtassa. Erasmus szövegében nincs eretnekség, amint az eretnekek elleni írásából is kitűnik, Tyndale azonban mást sem akart ezzel, mint az általa tanított és követett eretnekségeket terjeszteni. Ezért nem volt okom arra, hogy Erasmusszal vitatkozzam, mint ahogy volt okom arra, hogy Tyndale-lel vitázzam, akivel azért vitázom, mert a „gyülekezet” szót használja az „egyház” helyett. Ám lehet, hogy Tyndale arra gondol, hogy azért kellett volna haragudnom Erasmusra, mert latin fordításában a *congregatio* helyett nem a mi angol „church” (egyház) szavunkat használta.

(MORE 1973, 164ff.)

Fordította: Majoros Szidónia

William Tyndale

A Szentírás négyes értelméről (1528)

A keresztény ember engedelmessége című könyv záró szakasza, 1528

A Szentírás négy értelmét különböztetik meg: a literális, az allegorikus, a tropologikus, valamint az anagogikus értelmet. A literális vagyis betű szerinti értelem lassan semmivé válik, mivel a pápa azt teljesen a maga tulajdonává tette. Egyrészt elzárta hagyományainak, szertartásainak és kitalált hazugságainak ál- és hamis kulcsaival, másrészt pedig erőszakosan, kard által űzte el tőle az embereket. Mert senki sem mer megmaradni a szöveg betű szerinti értelme mellett, csak fenntartásokkal, ha ez éppen a pápa kedvére való. A tropologikus vagy morális értelem a viselkedésre vonatkozik, mondják ők, és azt tanítja, mit kellene tennünk. Az allegória a hitre, az anagogikus magyarázat pedig a reményre és a fenti dolgokra irányul. A tropologikus és az anagogikus általuk kitalált fogalmak, és teljes mértékben szükségtelenek, mivel ezek közül mindkettő csak allegória, az allegória szó pedig mindkettőt magában foglalja, így elegendő. A tropologikus a viselkedés allegóriája, az anagogikus pedig a remény allegóriája. Az allegória annyit jelent, mintha azt mondanánk: különös beszéd vagy kölcsönzött beszéd. Mint amikor azt mondjuk egy izgága gyermekről, hogy nem fér a bőrébe, ezért pásztorbottal kell elnászpángolni. Ezt a beszédmódot a pásztorok világából kölcsönöztem.

Ennélfogva meg fogjátok érteni, hogy a Szentírásnak mindössze egy értelme van, ez pedig a betű szerinti értelem. A betű szerinti értelem a forrása és alapja mindennek; horgony, amely sosem hagy cserben, amelyhez ha ragaszkodsz, sosem hibázol vagy térsz le a helyes útról. Ha pedig elhagyod a betű szerinti értelmet, akkor letérsz a helyes útról. Mindamellett a Szentírás használ példabeszédeket, hasonlatokat, találós kérdéseket vagy allegóriákat, ahogyan a többi beszéd is, de az, amit a példabeszéd, hasonlat, találós kérdés vagy allegória kifejez, mindig a betű szerinti értelem, amit gondosan ki kell kutatnod. Az angol nyelvben is átvesszünk egyes szavakat és mondatokat, majd azokat egy másik dologra alkalmazzuk, és új jelentésekkel ruházzuk fel. Azt mondjuk, a tenger hadd duzzadjon és emelkedjen olyan magasra, amilyenre csak akar, úgyis Isten szabott neki határt, ami azt jelenti, hogy a zsarnokok nem tehetik meg, amit csak akarnak, hanem csakis azt, amit Isten kijelölt a számukra. Jól nézz körül, mielőtt el-

szállnál, ami szó szerint azt jelenti, semmit se csinálj hirtelen vagy anélkül, hogy megfontoltad volna. Ne vágd le a faágat, amin állsz, ami szó szerint azt jelenti, ne sanyargasd az egyszerű embereket – ez a mondás a favágóktól származik. Amikor valami nem halad jól, egy mondással élünk, és azt mondjuk, megáldotta a püspök, ugyanis semmi sem halad jól, amibe valaki belekontárkodik. Ha a zabkása megég vagy a hús túlságosan megsül, azt mondjuk, püspök tette lábát a fazékba vagy püspök volt a szakács, mivel a püspökök megégetik azokat, akiket csak akarnak, bárkit, akire haragszanak. Akire azt mondjuk, hogy főpapi testvér, az büszke és méltóságteljes; ha azt mondjuk, hogy pápista, akkor babonás és hitetlen. Ilyen mondásaink vannak, mint: Időtöltés ez egy főpapnak, élvezet ez egy pápának, vagy szabad akar lenni, a fejét viszont nem engedi leborotválni. Legyőzhetetlen akar lenni, de nem viseli a pápa jelét. Akit pedig elárultak, de nem tudja, hogyan, arról azt mondjuk, meggyónt és feloldozták. Azt is mondjuk, hogy valaki a plébános leánytestvérének a lánya vagy a püspök leánytestvérének a fia, vagy bíboros a nagybátyja, vagy lelki szajha, a plébánia úrhölgye, vagy hogy a pap mondott értem egy *Kyrie eleison*-t. Arról, aki férjének hat szóval felel egyre, azt mondjuk, hogy a kartauzi kolostor apácái közül való. Azt is mondjuk, hogy valaki azt gondolja, nem köteles csendben maradni, az ő hallgatásuk pedig meglegedés lesz a számára. Arról pedig, akit nem Krisztus érdemei, hanem saját képzeletének művei üdvözítenek, azt mondjuk, ő a szent cselekedeteket munkálja. Így kölcsönzünk és találunk ki új mondásokat minden nyelven. Valamennyi mese, prófécia és rejtvény allegória, Aesopus meséi és Merlin jóslatai, azok pedig a betű szerinti jelentés értelmezései.

Hasonló módon kölcsönöz bárhonnán szavakat és mondatokat a Szentírás és alkot példabeszédeket és hasonlatokat vagy allegóriákat. Ahogy Krisztus mondja, „*Orvos, gyógyítsd meg magadat!*” (Lk 4, 23b). Ennek az az értelme, hogy azt cselekedd otthon, amit idegen helyen cselekszel. Ez a szó szerinti értelem. Így, amikor azt mondom, Krisztus bárány, nem olyan bárányra gondolok, amely gyapjat visel, hanem egy szelíd és türelmes bárányra, amelyet más emberek hibáiért vernek. Krisztus szőlőtő, de nem olyan, amely szőlőt terem, hanem olyan, amelynek gyökeréből hajtanak ki azoknak vesszői, akik hisznek, akiket ebből a gyökérből az élet, az irgalom és a kegyelem erejével táplál, és azzal az erővel, hogy Isten gyermekei legyenek, és az Ő akaratát cselekedjék. Az evangélium hasonlatai a világi dolgokból kölcsönzött allegóriák, amelyek lelki dolgokat fejeznek ki. János Apokalipszise vagy Jelenései allegóriák, amelyek szó szerinti értelmét gyakran nehéz megtalálni.

Mindezeken felül, amikor a Szentírás betű szerinti értelmét kiderítettük, a szöveg folyamata vagy egy másutt található hasonló szöveg által, amint a Szentírás kölcsönöz hasonlatokat világi dolgokról, úgy mi is kölcsönzünk hasonlatokat vagy allegóriákat a Szentírásból, és azokat saját céljainknak megfelelően használjuk. Ezek az allegóriák nem képezik a Szentírás értelmét, hanem ezek a Szentíráson kívül eső dolgok, és mindenestül a Lélek szabad szolgálatában állnak. Ezeket az allegóriákat egyáltalában nem tarthatom véletlenszerűnek, hanem a hit szabá-

lyán (regula fidei) belül kell, hogy tartsanak engem, és a magam allegóriáját mindig Krisztusra és a hitre kell alkalmaznom. Vegyünk egy példát: azt a történetet, amikor Péter levágta Málkus fülét, és Krisztus meggyógyította azt. A nyilvánvaló szövegben jelentős tanítás, jelentős gyümölcs és jelentős tanulság van, amit most fáradtság okán kihagyok. Majd jövök én, amikor a törvényről és az evangéliumról prédikálok, és ezt a példát kölcsönzöm, hogy kifejezzem a törvény és az evangélium természetét, valamint hogy lefessek és megmutassam neked azt. Pétert és az ő kardját törvényként magyarázom, Krisztust pedig evangéliumként, hogy ahogyan Péter kardja levágta a fület, úgy tesz a törvény is. A törvény kárhozzát, a törvény megöl és nyugtalanítja a lelkiismeretet. Nincs fül, mely annyira igaz, hogy el tudná viselni a törvény meghallását. Nincs cselekedet, mely annyira jó, hogy a törvény ne kárhozzatná. Krisztus azonban, azaz az evangélium, az ígéretek és a szövetség, melyet Isten Krisztusban kötött, meggyógyítja a fület és a lelkiismeretet, melyeket a törvény megsebzett. Az evangélium élet, ingyen kegyelem és megbocsátás, és mindenestül gyógyír. Amiképpen pedig Péter fájdalomt okoz és megsebesít ott, ahol korábban nem volt seb, a törvény hasonlóképpen tesz. Mert mikor úgy gondoljuk, hogy szentek és igazak vagyunk, és jó cselekedetekben buzgólkodunk, ha a törvényt helyesen prédikálják, igaz voltunk és jó cselekedeteink tovatűnnek, mint füst a szélben, és mi csak kárhozzatos bűnösökként maradunk ott. És amint azt látod, hogy Krisztus nem gyógyít, amíg Péter előbb nem vétkezik, és amiképpen egy gyógyír sem segít, amíg valami nem marja a sebet, úgy az evangélium sem segít addig, amíg a törvény nem furdalja a lelkiismeretet, és amíg a bűnös be nem látta bűnét. Itt nem allegóriáról van szó. Mert ez nem a Szentírás, hanem az Írásból kölcsönvett példa vagy hasonlat, hogy az Írás egy szövegét vagy következtetését határozottabban állítsa, és hogy azt a szívbe meggyökereztesse és belevéssze. Mert egy hasonlat vagy egy példa sokkal mélyebben vés az ember eszébe valamit, mint a pusztá beszéd. Ez olyan, mintha maradna az emberben egy tövis, ami majd arra készíti, hogy jobb belátásra jusson, és mindenestül felébressze. Ráadásul, ha nem tudnám egyértelmű szöveggel bizonyítani azt, amit az allegória kifejez, akkor az allegória tréfa tárgya lenne, és nem lenne nagyobb értéke, mint egy Robin Hoodról szóló mesének. Ezt az allegóriát, ami annak első felét illeti, igazolja Pál Rómaiakhoz írt levelének negyedik fejezetében, ahol ezt mondja: *„a törvény csak Isten haragjához vezet”* (Róm 4, 15). A Rómaiakhoz írt levél hetedik fejezetében pedig ezt írja: *„Én törvény nélkül éltem egykor. Amikor azonban eljött a parancsolat, a bűn életre kelt, én pedig meghaltam”* (Róm 7, 9-10a). A Korinthusiakhoz írt második levél harmadik fejezetében a törvényt a halál és a kárhozzatás szolgálatának nevezi. Ami pedig az allegória második felét illeti, Pál ezt mondja a Rómaiakhoz írt levél ötödik fejezetében: *„Mivel tehát megigazultunk hitből, békességünk van Istennel”* (Róm 5, 1). A Korinthusiakhoz írt második levél harmadik fejezetében az evangéliumot az igazság és a Lélek szolgálatának nevezi. A Lélek a hit hirdetéséből ered: *„a törvény cselekvése alapján kaptátok-e a Lelket, vagy a hit igéjének hallása alapján?”* (Gal 3, 2). Így az allegória a betű szerinti értelemből következik úgy,

amint egy alapzat tartja meg a házat. Mivel az allegória önmagában semmit sem ér, ezért józanul és ritkán kell használni, és csakis ott, ahol magából a szövegből következik az allegória.

Ilyen módon (ahogyan én azt fent tettem) kölcsönöz Pál hasonlatot, szóképet vagy allegóriát Mózes első könyvéből, hogy kifejezze a törvény és az evangélium természetét, hogy a törvény jellegét Hágáron és az ő fián keresztül mutassa meg, továbbá azt, hogy a törvény alatt lévő gyermekek cselekedetek által fognak megigazulni, amíg az evangélium jellegét Sárán és az ő fián keresztül mutatja meg, hogy azok a szabad gyermekek, akiket a hit igazít meg. Megmutatja továbbá, hogy a törvény gyermekei, akik saját cselekedeteikben hisznek, hogyan üldözik az evangélium gyermekeit, akik Isten kegyelmében és igazságában hisznek, és az ő Fiának, Jézusnak, a mi Urunknak ígérétében.

Ugyanígy kölcsönzünk mi is hasonlatokat vagy allegóriákat a Szentírásból, például a fáraóról, Heródesről, az írástudókról és a farizeusokról, hogy kifejezzük az antikrisztus, a pápa okozta nyomorúságos fogságunkat és üldöztetésünket. Annak a fogságnak, a hit hanyatlásának és a vakságnak, amelyben most vagyunk, a legnagyobb oka először is az allegóriákból származik, mivel Órigenész és az ő kortárs doktorai a teljes Szentírást allegorikusan értelmezték. Akiknek a példáját azok, akik utánuk jöttek, oly sokáig követték, míg végül elfelejtették a szöveg folyamatát és rendjét, feltételezve, hogy a Szentírás csak arra szolgált, hogy allegóriákat költsenek hozzá. Olyannyira, hogy húsz tudós egy szöveget húszféleképpen értelmez, ahogy a gyermekek énekelnek egy egyszerű dalt. Ezután jöttek az okostónik az anagogikus értelmezésükkel, farigcsálásukkal és hozzatoldásaikkal és egy félhüvelyknyi antitézissel, amelyből néhányan egy kilenc napos gondolatmenetet vezetnek le. Sőt találsz majd számos olyan embert, aki Krisztust prédikálja, és a hit bármely cikkelyét bebizonyítja, amit csak akarsz, Ovidius vagy bármely más költő meséje alapján éppúgy, mintha Szent János evangéliumát vagy Pál leveleit magyarázná. Sőt olyan vakságra jutottak, hogy nem csak azt mondják, a betű szerinti értelem nem használ semmit, hanem azt is, hogy ártalmas és kártékony, és megöli a lelket. Ezt a kárhozatos doktrínát Pál egy szöveghelyével bizonyítja, ahol azt mondja: „*a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít*” (2Kor 3, 6b). Íme, mondják, a betű szerinti értelem megöl, a lelki értelem viszont megelevenít. Ezért szerintük a Szentírásban az általuk farigcsált értelmet kell keresnünk.

Íme, tudjátok meg, mi az álokoskodás, és hogy művelői mennyire vakok, hogy megutálhasd őket, és mindörökre kilökhed őket gyomrodból. Pál a betűn Mózes törvényét érti, melyet az utána következő szöveg gondolatmenete a napnál is világosabban megmagyaráz. Ám nem úgy tűnik, hogy valamely szövegnek a rendjét nézik, hanem azt mondják, amit doktoraiknál találnak, és azt is értik. Pál összehasonlítja a törvényt és az evangéliumot, és a törvényt betűnek hívja, mivel az nem más, mint két hideg kőtáblába vésett betűk sora. Mert a törvény nem tesz mást, mint megöl, és kárhoztatja a lelkiismeretet, mindaddig, amíg nincsen meg a vágó a szívben annak cselekvésére, amit a törvény parancsol. Ezzel ellen-

tétben az evangéliumot a Lélek és az igazság vagy megigazulás szolgálatának hívja. Mert amikor Krisztust hirdetik, és amikor hisznek az ígéretekben, amelyeket Isten Krisztusban tett, akkor a Szentlélek belép az ember életébe, és feloldja a kemény szívét, vágyat ad a törvény cselekvésére, és a törvényt élővé teszi a szívben. Mihelyt a szív késznek mutatkozik a törvényt cselekedni, igazak vagyunk Isten előtt, és megbocsáttatnak a bűneink. Mindazonáltal olyan dicsőséges volt a kőbe és nem a szívekbe vésett betű törvénye, Mózes arca pedig olyan fényesen ragyogott, hogy Izráel gyermekei nem nézhettek rá a fényesség miatt. Mennydörgés, villámlás és rettentő jelek között adatott a törvény, így az emberek félelemből jöttek Mózeshez, és azt kívánták, hogy ő és ne Isten beszéljen hozzájuk. *„Te beszélj velünk, és mi hallgatni fogunk rád, de Isten ne beszéljen velünk, mert akkor meghalunk!”* (2Móz 20, 19). Ez Pált egy összehasonlításra indítja, mondván: *„Ha pedig a halálnak betűkkel kőbe vésett szolgálata dicsőséges volt, úgyhogy nem tudtak Izráel fiai Mózes arcára nézni arcának múlt dicsősége miatt, hogyne volna még dicsőségesebb a Lélek szolgálata?”* (2Kor 3, 7-8). Majd folytatja: *„Mert ha a kárhoztatás szolgálata dicsőséges, mennyivel dicsőségesebb az igazság szolgálata!”* (2Kor 3, 9). Vagyis, ha a törvény, amely megöli a bűnösöket és nem segít rajtuk, dicsőséges, akkor az evangélium, amely megbocsát a bűnösöknek és erőt ad nekik, hogy Isten gyermekei legyenek és legyőzzék a bűnt, mennyivel inkább dicsőséges!

Az a szöveg, amely ez előtt áll, ugyanilyen világos. Mert Pál, a szent apostol, ezt írja a korinthusiaknak: *„A mi levelünk ti vagytok, amely be van írva szívünkbe, amelyet ismer és olvas minden ember. Mert nyilvánvaló, hogy ti Krisztusnak a mi szolgálatunk által szerzett levele vagytok, amely nem tintával,”* (mint Mózes törvénye), *„hanem az élő Isten Lelkével van felírva, és nem kötáblára,”* (mint a Tízparancsolat), *„hanem a szívek hústábláira”* (2Kor 3, 2-3). Mintha azt mondanánk, nem halott törvényt írunk tintával pergamenre, nem is azt vesszük kötáblákra, ami kárhoztat benneteket, hanem azt hirdetjük, ami az élet Lelkét lehelli belétek. Ez a Lélek a szeretet törvényét írja és vési szívetekbe, és vágyat ébreszt arra, hogy Isten akaratát cselekedjétek. Továbbá azt írja, *„a mi alkalmasságunk Istentől van. Ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgálói legyünk, nem a betűé”* (azaz nem a törvényé), *„hanem a Léleké, mert a betű”* (azaz a törvény) *„megöl, a Lélek pedig megelevenít”* (2Kor 3, 5b-6). Isten Lelke, amely belép szívetekbe, ha hisztek az örömhírnék, amely hirdettetik nektek a Krisztusban, lángra lobbantja szíveteket, életet és vágyat ad nektek, és arra serkent titeket, hogy szeretetből és saját akaratotokból, kényszer nélkül cselekedjétek mindazt, amire a törvény kényszerített benneteket. Egyben kárhoztatott is titeket, hiszen nem tudtátok azt szeretetből, vágygal és magatoktól megcselekedni. Így láthatod, hogy a betű nem a betű szerinti értelmet, és a Lélek nem a lelki értelmet jelenti. Pál a *littera* kifejezést a törvényre használja (Róm 2). Világosan kifejti (Róm 7), hogy ha Isten nagy haragja nem vakította volna el őket, sohasem ütköztek volna bele.

Isten Lélek, és minden szava lelki. Az Ő betű szerinti értelme is lelki, és minden szava lelki. Amikor ezt olvasod, *„Fiút fog szülni, te pedig majd Jézusnak ne-*

vezed, mert ő fogja megszabadítani népét bűneiből” (Mt 1, 21); ez a betű szerinti értelem lelki, és örök élet mindazoknak, akik hisznek benne. Ezeknek a szavaknak a betű szerinti értelme pedig Lélek és élet: „*Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek*” (Mt 5, 7). Ezáltal azok, akik irgalmasok, Isten igazságának és ígéretének megfelelően jog szerint elnyerik az irgalmasságot. Ez áll ezekre a szavakra is: „*Mert ha az embereknek megbocsátjátok vétkeiket, nektek is megbocsát menyei Atyátok*” (Mt 6, 14). Ez vonatkozik Isten minden ígéretére. Végül Isten minden szava lelki, ha Isten szemével látod a szöveg helyes jelentését, és azt, amire a Szentírás vonatkozik, továbbá annak végső célját és okát.

A teljes Szentírás vagy ígéret és Isten szövetsége Krisztusban az ehhez kapcsolódó történetekkel, melyek a hitedet erősítik, vagy a törvény és az ehhez kapcsolódó történetek, melyek elijesztenek a gonosz cselekvésétől. Nincs benne elbeszélés vagy mese, akármennyire egyszerűnek vagy hitványnak tűnik is a világ szemében, hanem találhattok benne lelket, életet és okulást szó szerint. Mert ez Isten Írása, amely tanításodra és vigasztalásodra íródott. Nincs benne oly rongy vagy stóla, melybe ne a hit, remény, türelem, hosszútűrés vagy Isten igazságának és igazságosságának drága ereklýje lenne elrejtve. Legyen előtted Rúben története, aki megzséjtségtelenítette atyja ágyát. Figyeld meg, milyen isteni szenvedés keresztje szakadt a választott Jákób vállára. Gondolj először a szégyenre a pogányok között, amikor az egész világon nem volt más Isten szövetségében, csak ő és házának népe. Főpapjainkra gondolok most, akik becsületükre esküdtek, függetlenül attól, hogy ez kereszt volt-e vagy sem. Nem látod, gonosz építőkink hogyan dühöngnek, mert látják, hogy ég a ház, most hogy megpróbálja őket Isten ígéjének tüze, és hogyan forgatják fel az egész világot, hogy eloltsák Isten ígéjét vélt becsületük elvesztésének félelmében? Akkor mit kellett tennie Jákóbnak, hogy megbékítse gyermekeit? Nézd meg, milyen nehéz helyzetbe került lánya, Dina megbecstelenítésekor. Légy biztos afelől, hogy a testvérek nem voltak dühösebbek húguk megbecstelenítéséért, mint itt a fiak, amikor anyjukkal ugyanez történt. Figyeld meg, mi kísérté végig Rúbent, hogy ne hozzák szégyenbe atyjukat vagy anyjukat. Átkozott lett, és elvesztette hatalmát és elsőszülöttségi jogát; törzse vagy nemzetsége pedig mindig csekély maradt, ahogy az a Biblia történeteiben szerepel.

Dávid házasságtörése Betsabéval arra példa, hogy ne engedjünk a gonosznak: hanem – amíg az igazságosság útján járunk – ha bármilyen véletlen el is sodor bennünket, ne vegyen erőt rajtunk a kétséjbeesés. Mert ha nem látnánk ilyen gyöngeséget Isten választottjai között – amilyen gyöngék mi magunk is vagyunk, és amilyen gyakran mi is elbukunk –, erőt vehetne rajtunk a kétséjbeesés, és azt gondolhatnánk, Isten elhagyott bennünket. Ezért biztos és vitathatatlan következmény, hogy – akár szentek vagyunk, akár nem – mind bűnösök vagyunk. A különbség viszont abban van, hogy az Istenhez tartozó bűnösök megítélik saját bűneiket. Jónak tartják a törvényt, amely szent és igazságos, és siránkoznak bűneik miatt. Ám az ördöghöz tartozó bűnösök jóváhagyják bűneiket, és szeretnék a törvényt és a poklot eltávolítani. Ők Isten igazságosságának ellenségei.

Hasonlóan a Nőé családjáról szóló elbeszélésben, amikor azt olvasod, hogy Nőé részeg volt és mezítelenül feküdt be sátrába, sokat tanulhatsz a betű szerinti értelemről. Láthatod, mi lett a gonosz Hám átkozott gyermekéből, aki meglátta atyjának mezítelenségét, és fennhangon elmondta azt testvéreinek. Láthatod azt is, hogy milyen áldás hullott Sémre és Jáfetre, akik háttal menve takarták be és meg sem látták atyjuk mezítelenségét. Harmadszor pedig láthatod, milyen gyöngék voltak Isten választottjai, bármennyire is szentek voltak, mégsem róható ez fel nekik. Mert Istenbe vetett hitük és bizalmuk felülkerekedett minden bűnükön.

Mindamellet ez a szöveg találó és megfelelő allegória vagy hasonlat arra, hogy bemutassa gonosz Hámunkat, az antikrisztus pápát, aki, ahogy csak a szív el tudja képzelni, sok száz éven át hozott szégyent az ígéret szavára vagy a hit ígéjére, ahogy azt Pál nevezi (Róm 10, 8). Ez az evangélium és Krisztus szövetsége, amellyel újjászülsz bennünket, amint azt olvashatod (1Pt 1 és Jak 1). Ahogy Hám átkozott gyermekei olyan hatalmas és erős óriásokká nőttek, hogy Izráel gyermekei apró szöcskének tűntek hozzájuk képest, úgy nőnek Hám átkozott fiai, a pápa, érsekei, püspökei, apátjai és szerzetesei hatalmas óriásokká, minden erő és hatalom fölé, így a hit gyermekei velük összehasonlítva kisebbnek tűnnek, mint a szöcskék. Hegyet hegyre halmoznak, és saját erejük és adottságaik által, nem pedig Krisztus útján szeretnének a mennybe kerülni. Mindazonáltal ezeket az óriásokat irtotta ki Isten, részben Lót gyermekei által, részben Ézsau gyermekei által, a hét népüket pedig Izráel gyermekei által, gonoszságaik és utálatosságaik miatt. Így kétségtelenül ki fogja őket irtani az ilyen utálatosságaikért, mégpedig hamar. Mert királyságuk a hazugságok és hamisságok királysága, melynek meg kell semmisülnie Isten ígéje igazságának eljövetelekor, ahogy az éjszaka elmúlik a nappal eljövetelel. Nem Izráel gyermekei mészárolták le azokat az óriásokat, hanem Isten ereje, Isten igazsága és ígéretei, ahogy azt Mózes ötödik könyvében láthatod. Ezért nem nekünk kell megsemmisítenünk azokat az óriásokat, ahogy Pálnál láthatod, aki Hámunkról, az antikrisztusról azt írja: „*akit az Úr Jézus meg fog ölni szájának leheletével,*” azaz az igazság szavával, „*és meg fog semmisíteni eljövetelenek fenségével*” (2Thessz 2, 8), tehát az evangélium hirdetésével.

Továbbá ahogy az allegóriákról szóltam, úgy van a világi hasonlatokkal is, melyekkel akkor élünk, amikor prédikálunk vagy a Szentírást értelmezzük. A hasonlatok semmit sem bizonyítanak, hanem azért vannak, hogy világosabban elmagyarázzák az Írás tartalmát, és hogy a szöveg lelki megértéséhez vezessenek téged. Ahogy a házasság hasonlata azért van, hogy kifejezze Krisztus és lelkünk házasságát, és hogy milyen túlradó kegyelemben részesülünk általa, amiről az Írások említést tesznek. A test tagjainak hasonlata pedig, ahogy minden tag törődik a másikkal, azért van, hogy érezd, mit jelent úgy szeretni felebarátodat, mint önmagadat. Ezért az a prédikátor, aki öncélú hasonlatot hoz, mely az Írás egyik szövegében sem áll vagy nem követi a szöveget, félrevezet, tévútra vezet, és hamis próféta. Tartsd távol magadat eszmefuttatásától és emberi bölcsességen alapuló meggyőződéseitől, ahogy Pál írja: „*Beszédem és igehirdetésem sem*

az emberi bölcsesség megejtő szavaival hangzott hozzátok, hanem a Lélek bizonyító erejével” (1Kor 2, 4), tehát Pál nem hasonlatokkal alátámasztott álmokat hirdetett, hanem Isten igéjét csodákkal és a Lélek munkájával alátámasztva, mely által mindent éreztek szívükben, „*hogy hitetek ne emberek bölcsességén, hanem Isten erején nyugodjék*” (1Kor 2, 5). Mert észből és emberi bölcsesség hasonlataiból nem származik hit, hanem csak gyöngé és bizonytalan vélemények. Valaki egy bizonyos irányba visz az érvelésével, valaki más pedig egy másik irányba. Amilyen alapon te feketének bizonyulsz, más fehérnek. Így mindig bizonytalan vagyok. Ha azt mondanád nekem, hogy valami megtörtént egy messzi földön, más pedig annak szöges ellentétét mondaná nekem, már nem is tudnám, hogy mit higgyek. Hanem a hitet Isten ereje munkálja, tehát ha Isten igéjét hirdetik, a Lélek szívedbe költözik. Ilyenkor érzi azt lelked, és megbizonyosodsz afelől, hogy rajtad sem veszedelem, sem üldöztetés, sem halál, sem pokol vagy a pokol erői, sőt még a pokol fájdalmai se vesznek erőt, vagy tántorítják el Isten igéjének biztos sziklájáról, hogy már ne hidd azt, amire Isten megesküdt.

Péter azt írja: „*Mert nem kitalált meséket követve ismertettük meg veletek a mi Urunk Jézus Krisztus hatalmát és megjelenését, hanem úgy, hogy szemtanúi voltunk isteni fenségének*” (2Pt 1, 16). „*Ezért egészen bizonyosnak tartjuk a prófétai beszédet, amelyre jól teszitek, ha figyelték, mint sötét helyen világító lámpásra, amíg felvirrad a nap, és felkel a hajnalcsillag szívetekben*” (2Pt 1, 19). A prófétai beszéd az Ószövetség volt, mely mindenhol említést tesz Krisztusról, mely nélkül az apostolok sem hasonlatokat, sem világi bölcsességen alapuló érveket nem hozhattak volna. Ezáltal láthatod, hogy minden allegória, hasonlat, meggyőződés és érv, amit az Írás nélkül hoznak, arra szolgál, hogy bizonyítsák a szentekhez szálló imákat, a purgatóriumot, a fülbegyónást. Továbbá azt, hogy Isten egy bizonyos helyen jobban meghallgatja imáidat, mint máshol, és hogy dicséretesebb halat enni, mint húst, valamint hogy öltö álruhát és vegyél föl ilyen vagy olyan csuhát, mert az elfogadhatóbb, mint úgy járulni Isten színe elé, ahogy Ő megteremtett, továbbá hogy az özvegység jobb, mint a házasság, a szüzesség pedig jobb az özvegységnél, és hogy bebizonyítsák azt a feltételezést, hogy Mi-asszonyunk eredendő bűn nélkül született, sőt némelyek szerint csók által. Ez mind hamis tanítás.

Vegyük azt a példát, ahogyan azt bizonyítják, hogy az özvegység és a szüzesség felülmúlja a házasságot. Egy világi hasonlatot hoznak. Egy asszony, aki sokat szenved a férje miatt, akinek alá van rendelve, az többet érdemelne még Istentől is. Az özvegy és szűz többet szenved vágyai leküzdése miatt, mint a férjes asszony, ezért ők szentebbek. Először is azt mondom, hogy álokoskodásukban a hasonlat a legrosszabb és leggyöngébb érv. Ez az, ami a legkevesebbet bizonyít, és a legkönnyebben téveszt meg. Habár egyik fiú többet szolgál atyjának, mint a másik, ez az atya szabadon és joggal mindegyiket egyformán jutalmazhatja. Mert bár ezer testvérem van, és többet tettem, mint mindannyiuk összesen, nem tettem meg a kötelességemet. Az atyák és anyák is az utolsóval, a leggyöngébbel és a legkevesebbet tevővel törődnek leginkább, sőt a legrosszabbal törődnek, és

nemcsak javaikat adnák érte, hanem vérüket is, hogy a helyes útra tereljék. Így van ez Krisztus királyságában is, ahogy azt jól láthatod a tékozló fiú történetében (Lk 15). Ráadásul Pál azt írja, hogy *„jobb házasságban élni, mint égni”* (1Kor 7, 9). Mert az, aki ég, nem tudja csöndben Istent szolgálni, míg elméje elkalandozik, és szíve félelmetes és szörnyű képzetekkel van tele. Nem lát, nem hall, nem olvas, míg gondolatai elragadtatottak, és önmagától távol áll. Másutt Pál azt írja: *„Sem a körülmetélkedés, sem a körülmetéletlenség nem ér semmit, egyedül Isten parancsolatainak a megtartása fontos”* (1Kor 7, 19). Ahol csak tudod, tartsd meg a parancsolatokat, erre törekedj és ebben engedelmeskedj, akár özvegyen, feleségként vagy szűzként élsz, és így minden esetben Istennel élsz. Ha olyan betegségeink lennének, melyek Isten törvényétől eltántorítanának bennünket, gyógyítsunk olyan gyógyírral, melyet maga Isten teremtett. Ha égsz, házasodj meg. Mert Isten nem ígért tisztaságot, amíg azt a gyógyírt nem használod, amit Ő rendelt: ahogy azt sem ígérte, hogy éhségedet hús nélkül csillapítja. Többet kérni Istentől, mint amit megígért nekünk, hamis hitből ered, és merő bálványimádás. Csodát kívánni, ahol van természetes gyógyír, Isten kísértése. A szenvedésről értsd meg ezt a bölcsességet. Aki minden tőle telhetőt megtesz Isten parancsolatainak megtartása érdekében, az biztos, hogy szereti Istent, és Isten Lelke lakozik benne. Minél többet szenved az ember (türelmesen és elégedetlenkedés nélkül), annál inkább szereti Istent, annál tökéletesebb, és annál egészségesebb, amire minden keresztény ember lelke vágyik. Ezáltal megszabadul attól az el-esettségől és bűntől, ami a testhez köti. Azonban visszataszító más mennyei vagy az eljövendő életben való jutalmat vagy ajándékot keresni, mint amit Isten ígért meg nekünk Krisztus érdeméért, és amit Krisztus érdemelt ki számunkra szenvedésével. Mert egyedül Krisztus érdemelte ki a jutalmat a számunkra, és szenvedésünk a parancsolatok megtartásában csak megtisztítja azokat a bűnöket, amelyek a testhez tartoznak, melyek bebizonyítják, hogy kiválasztottak vagyunk, és Isten Lelkének pecsétjét viseljük annak a jutalomnak az elnyerésére, melyet Krisztus szerzett.

Egyszer teológiai professzori védésen voltam, ahol az opponens ugyanezt az érvet hozta annak bizonyítására, hogy az özvegyesség dicséretesebb, mint a szüzesség, mert többet szenvedett az özvegy azáltal, hogy ő már megismerte a házasság örömeit. *Ergo nego, domine doctor*. Tiltakozom, professzor úr, válaszolta a védő. A szűz, habár nem ismeri, de nagyobbak képzele a gyönyört, mint az valójában, ezért ez vonzóbb és csábítóbb számára, így nagyobb az ő szenvedése. Nem olyanok-e ezek a disputázók, mint akikről Pál ír Timóteushoz írt első levelének hatodik fejezetében? Aki *„nem tartja magát a mi Urunk Jézus Krisztus egészséges beszédéhez és a kegyességhez illő tanításhoz, az felfuvalkodott, és nem tud semmit, hanem a vitatkozás és a szóharc betegségében szenved, amelyből irigység, viszálykodás, istenkáromlás, gonosz gyanúsítás származik. Ezek megbomlott elméjű és az igazságot elvető emberek torzsalkodásai”* (1Tim 6, 3-5).

Ami pedig a Miasszonyunk testének hollétét illeti, vagy hogy hol van Illés, János evangélista és sok más ember teste, ez nem ránk tartozik. Egy dologban

biztosak lehetünk: abban, hogy ott vannak, ahová Isten helyezte őket. Ha a mennyországban vannak, akkor is Krisztusban kell bízunk, de ha nem ott vannak, akkor sem kevésbé. A mi kötelességünk az, hogy felkészítsük magunkat a parancsolatokra, és hálásak legyünk azért, amit számunkra Isten nyilvánvalóvá tett, és ne Isten kifürkészhetetlen titkait kutassuk. Isten titkaiból nem tudhatunk meg többet, mint amennyit Ő fölfed a számunkra. Ha Isten elrejtette azokat előlünk, ki fedje föl? Hogy jön ahhoz az emberi értelem, hogy kikutassa azt a tudást, amelyet Isten önmagának tart fenn?

Vegyünk szemre egyet érveik közül, mellyel ezt bizonyítják. A fő érvek az, hogy mindenki többet tesz meg a saját édesanyjáért, mint másokért. Bizonyára hasonlóképpen tesz Krisztus is anyjáért, ezért illeti őt az a méltóság, hogy teste a mennyben van. Ennek ellenére Krisztus Máté evangéliuma 12. fejezetében nem őt mondja anyjának, hanem azt, aki teljesíti Atyjának akaratát. Pál a Korinthusiakhoz írt második levelének ötödik fejezetében azt írja, Krisztust magát nem testben vagy evilágiként ismerte. Végezetül, Isten szabad, és nem lehet Őt tovább kötelezni annál, mint ahogy Ő azt megengedi. Ha bármilyen ígéretet is tett anyjának, akkor elkötelezett, ha nem tett, akkor nem az. Végül, ha magad elé veszed Máté fent említett fejezetét, ahol Krisztus nem mondta őt anyjának, János második fejezetét, ahol megfeddte őt, és Lukács második fejezetét, amikor anyja elveszítette Őt, mert olyan figyelmetlen volt, hogy Jézus észrevétlenül Jeruzsálemben maradt, és már egynapi járásra voltak, mikor keresni kezdte, kitalálhatod, milyen érveket kovácsolnak ebből az ügyből annak érdekében, hogy megmagyarázzák, hogy Miasszonyunk eredendő bűn nélkül született. Olvasd csak el Erasmus Annotációit is a fent említett igehelyekhez. Ami pedig engem illet, hagyom ezeket a dolgokat a haszontalan haspókoknak, akiknek nincs más dolguk, mint hogy ilyen kérdéseken tűnődjenek. Felszabadítom őket arra, hogy fenntartsák, amit gondolnak, mindaddig, amíg az nem sérti a hitet, függetlenül attól, hogy igaz-e vagy sem. Tartsuk észben Pál figyelmeztetését, hogy ami Krisztusban van, abban Isten öröme leli, és az kiérdemli a megváltást, ezért ne szenteljenek figyelmet szükségtelen és hangos vitáknak, és olyan tudásra törekedjenek, mely nélkül nem nyerik el az üdvösséget. Gondolj arra, hogy azért kaptuk a Napot, hogy vezesse utunkat és testi lényünket. Ezért ha a Nap természetes voltát elhagyod és közvetlenül nézel rá, hogy megnézd, milyen fényes, vagy hasonló kíváncsiságtól vezérelve, az meg fog téged vakítani. Így kaptuk az Írást is, hogy vezesse utunkat és lelki lényünket. Ez az út Krisztus, a belé vetett ígéret pedig a mi megváltásunk, ha vágyunk rá. Ha a helyes utat elhagyjuk, hiú kérdésekhez fordulunk, mert Isten megfelfedhetetlen titkait akarjuk kifürkészni. Ekkor kétségkívül elvakít az Írás bennünket, ahogy elvakította tanítóinkat és ravasz vitázóinkat is.

Ők azonban hamis próféták, akik olyat akarnak allegóriákkal, hasonlatokkal és emberi okoskodással bizonyítani, amelyről sehol sem tesz említést az Írás. Ugyanígy hamis próféták azok, akik a Szentírást úgy magyarázták, hogy pusztán evilági célokra használták fel, amely ellentétes Krisztus, az apostolok és a szent próféták példájával, életével és gyakorlatával. Mert Péter azt mondja, hogy „az

Írás egyetlen prófécija sem ered önkényes magyarázatból, mert sohasem ember akarataból származott a prófécia, hanem a Szentlélektől indítatva szóltak az Istentől küldött emberek” (2Pt 1, 20b-21). Az Írás egyetlen helye sem származik egyéni értelmezésből, azaz nem magyarázható emberi elhatározásból vagy evilági céloktól vezérelve, mely a nyílt szövegekkel, az általános hitcikkelyekkel és a Szentírás egészével ellentétes. Nem mondhat ellen Krisztus, az apostolok és a szent próféták példájának, életének és gyakorlatának sem. Mert ők nem emberi elhatározásból szóltak, ezért nem magyarázhatóak emberi elhatározás szerint: hanem a Szentlélek által jöttek, ezért a Szentlélek által kell őket magyarázni és megérteni. Isten az Írás által vonz magához bennünket, és nem azt akarja, hogy az Írás által eltávolodjunk tőle. A Szentírás forrása Isten, amely – mint egy folyó – Krisztushoz vezet, és azért adatott, hogy elvezessen minket Krisztushoz. Ezért sorról sorra kell olvasnod az Írást, amíg Krisztushoz nem érsz, aki az út célja és beteljesítője. Ezért bárki, aki úgy használja a Szentírást, hogy Krisztustól elvezessen téged, és nem Krisztussal táplál téged, az ugyancsak hamis próféta. Hogy megértsd, amire Péter gondolt, lásd, így folytatódik a szöveg: *„De voltak a nép körében hamis próféták is,”* (akiknek a prófétálása haspókbeszéd volt), *„mint ahogyan közöttetek is lesznek hamis tanítók, akik veszedelmes eretnkségeket fognak közétek becsempészni.”* (Ahogy láthatod, milyen sok szörnyű szektára és szerzetesrendre osztódtunk.) *„Ezekkel megtagadják az Urat, aki őket megváltotta”* (2Pt 2, 1). Mert mindegyikük rá hivatkozva pénzért árulja neked azt, amit Isten ingyen ígért neked Krisztusban. *„Sokan fogják követni kicsapongásaikat, és miattuk káromolni fogják az igazság útját”* (2Pt 2, 2). Láthatod, hogyan torzult az igazság útja eretnkséggé, vagy minden felkelés és lázadás okává, ami megzavarja a király nyugalma, és őfelsége elárulásához vezet. *„Benneteket pedig szép szavakkal fognak kifosztani kapzsiságukban”* (2Pt 2, 3a). A kapzsiság lényege a nagyravágás, azaz a vagyon és a becsvág minden hamis próféta és hamis tanító végcélja. Nézzétek csak meg a pápa hamis tanítását: mi is ennek mozgatója, célja, és mennyit keresnek ezáltal? Mire való a purgatórium, ha nem arra, hogy kiürítse pénztárcádat, hogy megkopasszon, kiraboljon téged és házad, földed és minden birtokod örököseit, hogy így nekik legyen jó dolguk? Nem ugyanezt az ügyet szolgálja a búcsú is? Mire való a szentekhez való imádság, mint hogy megtömjék a hasukat? Mire való a gyónás, mint hogy befészkeljen a lelkiismeretedbe, félelmet keltsen benned, és rettegj attól, amit csak megálmodnak, és hogy Istenként imádd őket? Ugyanez érvényes hagyományaikra, szertartásaikra és hókuszpókuszokra, amelyekkel nem az Urat, hanem a hasukat szolgálják. Vegyünk csak egy példát az ő hamis írásmagyarázatukra, amelyet nem Krisztus, az apostolok és a szent próféták ihlettek, hanem az átkozott kapzsiságuk és szennyes becsváguk. Amikor Péter azt mondja Jézusnak: *„Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia”* (Mt 16, 16b), s erre Krisztus azt feleli neki: *„Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem majd fel egyházamat”* (Mt 16, 18), ezt ők úgy értelmezik, hogy a szikla maga Péter. Majd a pápa Péter utódként lép fel Péter és Isten szándékától függetlenül, és – habár a Szentírás tagad minden ilyen utódlást – azt állítja: én vagyok a szikla,

Krisztus egyházának alapja és feje. A Szentírás kimondja, hogy a szikla Krisztus, a hit és Isten igéje. Ahogy Krisztus mondja: *„Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, és cselekszi azokat, hasonló a bölcs emberhez, aki kösziklára építette a házát”* (Mt 7, 24). Mert a ház, melyet Isten igéjére építenek, szilárdan áll, még ha le is szakad az ég. Ahogyan Krisztus a szőlőtő és mi a szőlővesszők (Jn 15, 5), úgy Krisztus a szikla, a szőlőtő és az alapja mindennek, amelyre az egyház épült. Pál Krisztust az alapnak hívja (1Kor 3, 11); mindenki mást, legyen az Péter vagy Pál, szolgálknak nevez, akiknek Krisztust kell hirdetniük, mert Őrá kell épülnünk. Ezért ha a pápa Péter utóda lenne, kötelessége, hogy kizárólag Krisztust hirdesse, és semmi mást. Pál Krisztusnak jegyzett el minket (2Kor 11, 2), és int minket az emberekbe vetett bizalomtól. Sőt Pál azt mondja: *„Mert ráépültetek az apostolok és a próféták alapjára,”* azaz arra az igére, amit ők hirdettek, *„a sarokkő pedig maga Krisztus Jézus, akiben az egész épület egybeilleszkedik, és szent templommá növekszik az Úrban, és akiben ti is együtt épültök Isten hajlékává a Lélek által”* (Ef 2, 20-22). Péter, első levelének második fejezetében, Krisztusra épít bennünket, ellentétben a pápával, aki önmagára épít minket. A pokol kapui sem fognak győzedelmeskedni azon az egyházon, amelyet Krisztus hitére és Isten igéjére építettek. Tehát ha a pápa lenne a szikla, a pokol kapui sem vennének erőt rajta. Mert a ház nem állna szilárdan, ha a szikla és az alap, amelyre a ház épült, összedőlne. Ennek épp az ellenkezőjét látjuk a pápák esetében. Mert a pokol kapui sok száz éven keresztül erőt vettek rajtuk és bekebelezték őket, ha igaz Isten igéje és mindazok a történetek, melyeket följegyeztek róluk, vagy ha igaz mindaz, amit saját szemünkkel látunk. Krisztus azt mondta, neked fogom adni majd a mennyország kulcsait, és nem azt, hogy most neked adom a kulcsokat. A feltámadás után mondta ezt, és adta át a kulcsokat tanítványainak. *„Akiknek megbocsátjátok a bűneit, azok bocsánatot nyernek, akikéit pedig megtartjátok, azoknak a bűnei megmaradnak”* (Jn 20, 23). Amit megkötsz a földön, kötve lesz a mennyben is, amit pedig feloldasz a földön, oldva lesz a mennyben is. Ezt a szöveget a pápa úgy értelmezi, ahogy akarja, és a Szentírással ellentétesen magyarázza, ellentétesen Krisztus, az apostolok és a próféták tanításával. A Szentírás azonban Krisztusról tesz tanúbizonyságot és önmagát magyarázza más nyílt szövegeken keresztül. Ha a pápa magyarázatához nem Krisztus vagy az apostolok és a próféták tanítását vagy egy nyílt szöveget használ fel, akkor magyarázata hamis tanítás lesz. Maga Krisztus tanítja: *„Ha pedig vétkezik ellened a testvéred, menj el hozzá, fedd meg négy szemközt: ha hallgat rád, megnyerted a testvéredet. Ha pedig nem hallgat rád, végy magad mellé még egy vagy két embert, hogy két vagy három tanú szava erősítsen meg minden vallomást”* (Mt 18, 15-16). Így olvassuk ezt az Írásban. Be-fejezésésképpen pedig így beszél hozzájuk: *„Bizony mondom nektek: amit megkötök a földön, kötve lesz a mennyben is, amit pedig feloldotok a földön, oldva lesz a mennyben is”* (Mt 18, 18). A kötés megfeddése azoknak, akik vétkeznek, és az oldás megbocsátás azoknak, akik megbánják bűneiket. *„Akiknek megbocsátjátok a bűneit, azok bocsánatot nyernek, akikéit pedig megtartjátok, azoknak a bűnei megmaradnak”* (Jn 20, 23). Pál így kötöz meg (1Kor 5) és így oldoz fel (2Kor 2).

Ez az oldás és kötés egy hatalom: ahogy Ő megkötöz, úgy oldoz fel: sőt előbb megkötöz, és utána oldoz fel. Mert ki tudja azt feloldani, ami nincs megkötözve? Mert akármit is kötöz meg Péter vagy utóda (aki nem más, mint maga a Sátán utóda), az nem úgy értendő, hogy Péternek vagy a pápának olyan hatalma van, hogy egy embert halálos bűnre, kárhozatra vagy a pokolba utasítson azáltal, hogy azt mondja: légy halálos bűnben, légy kárhozott, szállj a pokolra, menj a purgatóriumba. Ez a magyarázat ellentétes Isten örök szövetségével, melyet Krisztusban kötött velünk. Elküldte Fiát, Jézus Krisztust, hogy feloldjon és kiszabadítson bennünket a bűn, a kárhozat és a pokol rabságából, és elküldte apostolait, hogy erről tanúbizonyságot tegyenek a világnak (ApCsel 1). Pálnak tehát nem arra van hatalma, hogy romboljon, hanem hogy építsen (2Kor 13, 10). Hogyan adhatna Krisztus hatalmat az apostoloknak önmaga és örök szövetsége ellen? Elküldheti-e őket, hogy a megváltásról tanítsanak, és adhat-e nekik hatalmat, hogy megátkozzák azt, aki nekik nem tetszik? Milyen kegyelmet és hasznot nyerünk Krisztus halálából és evangéliumából, ha a pápának, akinek gonoszsága mindenki másét fölülmúlja, olyan hatalma van, hogy pokolra küldhet és kárhozatra ítéltet, akit csak akar? Ha így lenne, akkor semmi okkal nem hívhatnánk Jézust Megváltónak, hanem joggal nevezhetnénk pusztítónak. Ennélfogva ez a kötés úgy értendő, ahogy Krisztus magyarázta a fenti felsorolásban, és ahogyan az apostolok gyakorolták, amely nem más, mint az emberek megfeddése bűneik miatt a törvény hirdetése által. Előbb Isten törvénye ellen kell vétkezni, mielőtt a pápa megkötözi az embert, sőt előbb Isten törvénye ellen kell vétkezni, mielőtt a pápa átkától kellene félni. Mert az átok és a kötés egyet jelent, ami nem más, mint Isten törvénye által az emberek megbüntetése bűneik miatt. Ebből következik, hogy a feloldozás is ugyanúgy történik, tehát nem más, mint a bűnök bocsánata azok számára, akik bűnbánatot tartanak azon ígérek hirdetése által, amelyeket Isten adott Krisztusban. Egyedül Benne nyerjük el a bűnök bocsánatát, ahogy Ő magyarázta, és ahogy az apostolok és a próféták gyakorolták. Ugyanúgy hamis hatalommal él a pápa, amikor felment Isten törvényei alól, ha például megengedi, hogy egy ember elbocsássa a feleségét, akivel Isten összekötötte, vagy szüzességet erőltessen arra, akit Isten házasságra rendel. Vagyis azokra, akik égnek, és nem tudnak szüzességben élni. Tehát hamis hatalom azt megkötözni, amit Isten ígéje szabaddá tesz, vagy bűnnek nevezni azt, amit Isten azért teremtett, hogy azzal éljen az ember.

A pápa – aki oly könnyelműen old fel és tisztít meg a purgatóriumban – minden feloldozásával és megszabadításával sem oldhatja fel vagy tisztíthatja meg Isten törvénye elleni vétkeinket, vágyainkat vagy lázadásunkat. Mégis az ezektől való megtisztítás az igazi purgatórium. Ha nem tudja megtisztítani az élőket, hogyan tisztítja meg a halottakat? Az apostolok nem ismertek más módot a megtisztításra, mint Isten ígéjének hirdetését. Egyedül Isten ígéje tisztítja meg a szívet, amint azt láthatod is. *„Ti már tiszták vagytok az ige által”* (Jn 15, 3). A pápa nem nekünk, az élőknek prédikál, hanem azoknak, akik úgy tesznek, mintha a purgatóriumban lennének. Hogyan tisztítja meg hát őket? A pápa olyan, mint

Puck, aki kisöpri a házat, elmosogat és mindent megtisztít éjszaka, de mire nappal lesz, már semmi sem tiszta. Néhányan azt mondják, hogy nem a pápa kötözi meg őket, hanem az emberek önmagukkal teszik ezt. Erre azt válaszolom, hogy bolond az, aki a pápához ragaszkodik, és életét és lelkét inkább a pápa akarata és ígéje irányítja, mint Isten akarata és ígéje. Nem bölcs az, aki inkább megkötözve él, mintsem szabadon. Az is örült, aki nem él azzal a szabadsággal, amit Krisztus adott nekünk. Aki pedig halálos bünt követ el, Isten és önmaga között pedig a gyűlölet okát keresi, az elmeháborodott. Továbbá senki sem tudja önmagát jobban megkötözni, mint amennyi hatalma van önmaga fölött. Aki más ember hatalma alatt áll, engedély nélkül nem tudja megkötözni magát, mint például a gyermek, a feleség, a szolga és az alattvaló. Hasonlóképpen: nem adhatod Istennek azt, ami nincs hatalmadban. Nem tudsz szüzebb lenni annál, mint amit Isten ad neked. Ha nem tudsz szüzen élni, meg kell házasodnod vagy elkárhozol. Végül meg kell vizsgálni, hogy milyen célból kötözöd meg magad. Ha ezt azért teszed, hogy ezáltal tégy szert arra, amit Krisztus ingyen adott neked, hűtlen vagy, nincs Krisztussal közösséged, és így tovább. Ha többet szeretnél erről megtudni, nézd meg Mózes ötödik könyvét, amely bővebben foglalkozik ezzel.

Vegyünk egy másik példát arra, hogyan magyarázzák félre a Bibliát. Krisztus azt mondja: *„Az írástudók és a farizeusok Mózes törvényhozó székében ülnek. Mindazt tehát, amit mondanak, tegyétek meg és tartsátok meg, de cselekedeteiket ne kövessétek”* (Mt 23, 2-3). Íme, áltudósaink és álszentjeink azt mondják, hogy ők nem élnek ilyen fertelmesen, bár élhetnének a tekintélyükkel. Ezért azt mondják, hogy fogadjuk el, amit tanítanak, és ne arra figyeljünk, hogy mit tesznek. Krisztus mégis azt mondja, ők Mózes törvényhozó székében ülnek, tehát amíg a mózesi tanítást hirdetik, tegyük meg, amit tanítanak. Mert Mózes törvénye Isten törvénye. Ám saját szokásaikért és helytelen tanításukért Krisztus megfeddte őket, és távol tartotta magát tőlük, és másokat is arra tanított, hogy óvakodjanak kovászuktól. Ezért ha a mi farizeusaink Krisztus törvényhozó székében ülnek és Őt hirdetik, meg kell őket hallgatnunk: de amikor saját törvényhozó székükben ülnek, óvakodnunk kell veszedelmes tanaiktól és fertelmes életvitelüktől is.

Ugyanígy, ha csak említést találnak kardról, a pápai hatalom szolgálatába állítják azt. Az apostolok ezt mondták Krisztusnak (vö. Lk 22), nézd, itt van két kard. Erre Krisztus azt felelte, kettő elég. Azt állítják, hogy a pápának két kardja van, a lelki kard és az evilági kard. Ezért jogszerű részéről harcolni és háborút indítani.

Krisztus röviddel passiója előtt ezt kérdezte tanítványaitól: *„Amikor kiküldtelek titeket erszény, tarisznya és saru nélkül, volt-e hiányotok valamiben? Semmiiben – válaszolták. Majd ezt mondta nekik: Most azonban, akinek van erszénye, vegye elő, ugyanúgy a tarisznyát is; és akinek nincs kardja, adja el felsőruháját, és vegyen”* (Lk 22, 35-36). Mintha azt mondaná, hogy most máshogyan kell történnie, mint akkor. Akkor szavaimat követték, és Atyám ígéreteiben hittetek, ez táplált titeket, gondoskodott rólatok, ez volt kardotok, pajzsotok és védelmetek,

de most úgy lesz, ahogy azt olvashatod: „*Vágd le a pásztort, széledjen el a nyáj!*” (Zak 13, 7). Atyám a bűnösök kezére ad engem, és titeket is elhagy, hitehagyottan önmagatokban és javaitokban fogtok bízni, és abban, hogy meg tudjátok védeni magatokat. Krisztus nem adott parancsolatot, de megjövendölte, hogy mi fog történni. Ők azonban, mivel nem értették meg Őt, azt válaszolták, hogy itt van két kard. Krisztus pedig, hogy véget vessen a fecsegésnek, azt felelte, hogy kettő elég. Mert ha mindenkinek azt parancsolta, hogy kardhoz nyúljon, hogyan lehetett kettő elég? Ha pedig kettő elég volt, ami csak a pápáé lehetett, miért parancsolta meg mindenkinek, hogy kardhoz nyúljon? Krisztus megmondta előre, hogy önmagukat kell majd megvédeniük a karddal. És két kard elég volt, sőt egy is elég lett volna. Mert ha mindegyiküknek tíz kardja lett volna is, akkor is elmenekültek volna még éjjel előtt.

Lukács evangéliumának ugyanebben a fejezetében, alig tizenkét sorral a fent említett szöveg előtt, a tanítványok még az utolsó vacsorán is azt kérdezték, hogy ki a legnagyobb. Krisztus megfeddte őket, mondván, hogy ezt a pogányok kérdezzetik, és közöttük ne legyen semmi ilyesmi, hanem a legnagyobb olyan legyen, mint a legkisebb, és aki a legnagyobb, az szolgáljon, ahogyan Krisztus tette. Mivel ez a szöveg a napnál világosabb, nem okoskodhatnak rajta, ezért nem akarják meghallani, és azt sem engedik, hogy mások tudomást szerezzenek róla. Mivelhogyszemben látod főpapjaink hamisságát, és hogy minden tudományuk arra van, hogy megtévesszenek bennünket, hogy sötétségben tartsanak minket, hogy isteneként befészkeljenek lelkiismeretünkbe, kényük-kedvük szerint bánjanak velünk, és hogy oda vezessenek minket, ahová csak akarnak: ezért azt tanácsolom neked, hogy fordulj Isten ígéjéhez, és az alapján vizsgáld meg minden tanítást, és azzal ellentétesen ne fogadj el semmit. Sem írásmagyarázatot, amely ellentétes a nyílt szövegekkel, sem olyat, amely az általános hitcikelyekkel ellentétes, sem olyat, amely Krisztus vagy apostolainak életével vagy gyakorlatával ellentétes. Amikor majd azt kiáltják, „Atyáink, Atyáink!”, emlékezzetek, hogy ezek az atyák voltak azok, akik megvakították és kirabolták az egész világot, és ebbe a fogságba vittek, ahol még mindig erőszakkal hallgattatnak el minket. Továbbá ahogy a régiek nekünk atyáink, úgy lesznek ezek a bectelen szörnyetegek az atyjai az utánunk jövőknek. Az utánunk jövő álszentek miattuk és cselekedeteik miatt fogják azt kiáltani, hogy „Atyáink, Atyáink!”, ahogy ezek ma a régiek miatt kiáltják, hogy „Atyáink, Atyáink!”. Ahogy mi lelkileg érezzük atyáinkat, a régiek is úgy érezték lelkileg atyáinknak őseiket. Ugyanilyen atyákat látunk és érzékelünk sok száz éve: erről tanúskodnak rendeleteik, és erről szólnak a történeteik és krónikáik. Bárhol is bukkant fel Isten ígéje, ők azonnal ellene fordultak. Majd miután ez elcsitult, egymás ellen harcoltak saját szokásaik miatt, az egyik pápa visszavonta a másik rendeleteit, néha kettő, sőt három pápa is volt egyszerre. Az egyik püspök beperelte a másikat, az egyik megátkozta a másikat saját titulusai és hasonló dolgok miatt, amiket hamis módon szereztek meg. A legnagyobb szentek pedig azok, akik a legjobban védték az egyház szabadságát – ahogyan azt ők nevezik –, amit hamisan értek el királyok megvakításával, és

sok száz éven át a világnak sem hagytak nyugtot, hiába kísérleteztek a papok és szerzetesek megreformálásával és a szakadások megszüntetésével. Még az ilyen nagy egyházatyákra sem hallgattak, mint például Ágoston, Jeromos, Ciprián, Chrysostomos (egyházi nevén Aranyszájú Szent János) és Bede. Amikor bármit is figyelmetlenül írtak (mivel ők is emberek), és a szöveggel ellentétes dologra jutottak, még ebből is hasznot húztak. Ezek az egyházatyák egyáltalán nem ismerték azt a hatalmat, amelyik az egyik püspököt a másik fölé emeli, nem is gondoltak vagy álmodtak arról, hogy ez valaha bekövetkezhet. Nem gondoltak ők ilyen pletykákra, bűnbocsátó cédulákra vagy a purgatórium megtisztítására, ami az ő képmutatásukból következett.

Amikor ezek állandóan „Csodák, csodák!”-at kiabálnak, ne felejtsd el, hogy Isten örök szövetséget kötött velünk Krisztus vére által, és ekkor már nincs szükségünk csodákra, sőt amint maga Pál mondja, még „*egy mennyből való angyal*” igehirdetésére sem (Gal 1, 8). Ezért vagy nincsenek csodák és csak színlelték őket (mint annak a csodának az esetében, hogy Szent Péter megszentelte a Westminstert), vagy ha vannak csodák, amelyek Isten igéjével ellentétes tanítást erősítenek meg, azok az ördög művei (mint az ipswich-i és a kenti szüzek). A csodák rámutatnak arra, vajon ragaszkodunk-e Isten igéjéhez, egyúttal megtevesztik azokat, akik nem szeretik Isten igéjének igazságát, és nem követik az Ő törvényeit.

Azért, hogy megtévesszenek, fölvértezik magukat ellenetek az evilági bölcsesség érveivel és retorikájával, földi hasonlatokkal, árnyékokkal, hamis allegóriákkal, az Írás hamis értelmezésével. Ezek ellentétesek Krisztus és az apostolok életével és cselekedeteivel. Ezek hazugságok és hamis csodák, hamis nevek, üres szertartások, az álszenteskedés álcájával, az egyházatyák tekintélyére való hivatkozással, és végül az evilági kard erőszakával. Ezért vérted fel magad, és védekezz, ahogy Pál tanítja az Efezusiakhoz írt levelének utolsó fejezetében. „*Vegyétek fel mindezekhez a hit pajzsát, amellyel kiolthatjátok a gonosznak minden tüzes nyilát. Vegyétek fel az üdvösség sisakját is, és a Lélek kardját, amely Isten beszéde*” (Ef 6, 16-17). Ne Robin Hood, a Gesta Romanorum vagy a krónikák meséinek higgyetek, hanem Isten igéjét kövessétek, ami megmarad mindörökké.

Amikor a pápa az ő hamisságával evilági hatalmat gyakorol a király és a császár fölött, legyen előtted Szent Máté huszonötödik fejezete, amikor Krisztus megparancsolta Péternek, hogy tegye el a kardját. Továbbá legyen előtted Pál levele, melyben azt mondja, hogy „*nem test szerint hadakozunk; hadakozásunk fegyverei ugyanis nem testiek, hanem erősek az Isten kezében erődítmények lerombolására. Ezekkel rombolunk le minden okoskodást és minden magaslatot, amelyet az Isten ismeretével szemben emeltek, és foglyul ejtünk minden gondolatot a Krisztus iránti engedelmségre*” (2Kor 10, 3b-5). A fegyver Isten igéje és tanítása, és nem vasból vagy acélból kovácsolt kard. Legyen előtted Krisztus és az apostolok tanítása és élete is.

Amikor a pápa a péteri utódlásra hivatkozva gyakorol hatalmat püspöktársai és Krisztus egyháza fölött, olvasd el Az apostolok cselekedeteinek első fejezetét, ahol Péter nem hatalmánál fogva jelölt ki bárkit is Júdás helyére, hanem az apos-

tolok jelöltek ki kettőt, akikre sorsot húztak, hogy akire Isten választása esik, az a legmegfelelőbb. Az apostolok pedig elküldték Pétert (ApCsel 8), majd számonkérték rajta mindazt, amit tett, amint azt a tizenegyedik fejezetben olvassuk.

Mert olyan a pápa törvénye, hogy ha ő bármilyen gonosz módon is él, és gonosz példájával megszámlálhatatlan ezreket ránt is magával a pokolba, mégsem vonhatja senki felelősségre, mert ő mindenek feje és nem áll fölötte ember. Ilyenkor legyen előtted az, amikor Pál nyíltan megfeddi Pétert (Gal 2). Továbbá láthatod mind a Korinthusiakhoz, mind a Galatákhoz írt levelekben, hogy Pál fölött csak Isten igéje áll, vagy pedig olyan valaki, aki jobban tudja Isten igéjét hirdetni. Amikor elmondta tanításait és cselekedeteit a legfőbb apostoloknak, ők sem tudtak jobbat mondani, ezért ő a legjobbakkal lesz egyenlő.

Amikor a szerzetesek azt mondják, hogy nekik nem kötelességük a prédikálás, mert nekik csak szolgálniuk kell, ilyenkor az legyen előtted, ahogyan Krisztus kiontott vére arra kötelez minket, hogy egymást szeressük minden erőnkkel, és minden tőlünk telhetőt tegyünk meg egymásért. Ám Pál azt is mondja: *„Jaj nekem ugyanis, ha nem hirdetem az evangéliumot!”* (1Kor 9, 16). Sőt jaj annak, aki ezzel segíthetne felebarátján és jobbá tehetné őt, de nem teszi. Ha azt gondolják, hogy meghaladja feladatukat az, hogy Krisztust hirdessék nektek, akkor egyben azt gondolják, hogy meghaladja feladatukat az, hogy imádkozzanak azért, hogy ti Krisztust megismerjétek. Ezért nem is csoda, ha olyan serényen munkálkodnak, sőt olyan sok pénzt kapnak azért, hogy titeket sötétségben tarthassanak.

Amikor dühöngve kiabálnak, és mindenkiten eretneket látnak, ha azok nem vonják vissza a tanításaikat, minden további nélkül, mindenféle érvet mellőzve megégetik őket. Ezt a gyakorlatot azonban az egyházatyák elítélték. Legyenek előtted Péter szavai: *„legyetek készen mindenkor számot adni mindenkinek, aki számonkéri tőletek a bennetek élő reménységet”* (1Pt 3, 15b). Ezeknek a zsidóknak és püspököknek az atyái, akiknek olyan hatalmuk volt felettük, mint most felettünk van a mieinknek, elítélték Krisztust és tanítását. Ha elég lenne azt mondani, hogy az atyák ítélték el, akkor a zsidókat ártatlanoknak kellene tartani, sőt akkor ők járnak a helyes úton, és mi letértünk arról. Azonban ha a zsidóknak a Szentírásban kell megtalálniuk, hogy atyáik helyesen cselekedtek-e vagy sem, ugyanúgy nekünk is az Írásban kell megtalálnunk, hogy atyáink helyesen cselekedtek-e vagy sem, és semmit sem hihetünk a Szentírás elbeszélései és Isten igéjének hatalma nélkül.

Így védekezz a klérus mindenféle gonoszsága ellen, vérted fel magad mindig Isten igéjével, és állj meg az abba vetett erős és szilárd hittel. Isten igéje nélkül semmit se tegyél. Ehhez az ígéhez semmit se tégy hozzá, és ne is vegyél el belőle semmit, ahogy Mózes tanítja neked mindenhol. Lélekben szolgálj Istent, felebarátodat pedig külső szolgálattal. Úgy szolgálj Istent, ahogy Ő megkívánta tőled, és nem a te szándékkal és buzgósággal. Legyen előtted az, hogy Isten miképpen vetette el egyszer és mindenkorra Sault minden buzgósága ellenére (1Sám 15, 23-26). Isten azt kívánja, hogy engedelmeskedjünk az Ő igéjének, és visszataszítónak talál minden olyan emberi jószándékot és buzgóságot, amire nem az Ő igéje indít. Mert mindez nem más, mint közönséges bálványimádás és hamis istenek tisztelete.

Emlékezz arra, hogy Krisztus mindennek a célja. Egyedül Ő a mi oltalmunk és Ő a mi békességünk (Ef 2, 14). Ahogy nincs üdvösség más névben, úgy nincs békesség sem más névben. Nem nyugszik meg lelked, és a lelkiismeret-furdalás mindaddig marcangolja szívedet, amíg Krisztushoz nem járulsz; amíg nem hallod az örömhírt, hogy Isten Krisztus érdeméért mindent ingyen megbocsátott neked. Ha saját szavaidban bízol, nem lelsz nyugalmat. Mindig azt fogod gondolni, hogy sohasem tettél eleget. Vajon olyan nagy szeretettel tettem-e, ahogyan kellene? Olyan örömteli voltam-e, mint ahogyan segítséget fogadnék el szükségemben? Ezt vagy azt elintézetlenül hagytam-e, és hasonlók. Ha a gyónásban bízol, akkor így fogsz gondolkodni, hogy vajon elmondtam-e mindent? Elmondtam-e a körülményeket? Elégséges volt-e a bűnbánatom? Tanúsítottam-e akkora megbánást a bűnömért, mint amekkora örömet éreztem elkövetésekor? Ugyan-így nem fogsz nyugalmat találni a búcsúban és a zárándoklatokban sem. Mert láthatod, hogy azok az istenek, akik olcsón adják a bűnbocsánatot vagy néha dicsőségért ingyen adják, maguk sem bíznak ebben. Egyetemeket építenek, és az örökkévalóságra törekednek, hogy örökké imádkozzanak értük, és fizetnek a közbenjárásért papjaiknak, és olyan sok és véget nem érő miséket mondatnak, hogy ismertem olyanokat, akik az ördöghöz folyamodtak, hogy ragadja el az alapítók lelkét türelmetlenségük és az ilyen nagy fáradtságot okozó munkájuk miatt.

Ezért ami a jócselekedeteket illeti, tegyél meg minden tőled telhetőt, és kérd Istent, hogy adjon erőt minden napra. Mindazonáltal Krisztusba vedd bizalmadat és Isten általa adott bűnbocsánatába és ígéreteibe. Erre a sziklára építsd a házádat, és ott lakozzál. Mert csak így menekülhetsz meg a viharoktól, szélvészektől és a gonosz lelkek körmönfont támadásaitól, akik azon acsarkodnak, hogy elveszítsenek téged. Az irgalmas Isten adja neked áldását erre. Övé legyen a dicsőség mindörökké. Ámen.

(TYNDALE 1528a, 303–331; TYNDALE 2000, 156–180)

Fordította: Majoros Szidónia

William Tyndale

Előszók a Pentateuchus könyveihez (1530)

W. T. az olvasóhoz

Amikor lefordítottam az Újszövetséget, hozzáadtam egy levelet a végéhez, amelyben azt kértem a műveltektől, hogy javítsák ki az általuk helytelennek tartott részeket. Ám a gyűlölködő és agyafúrt képmutatók semmilyen új dolgot sem hajlandók elfogadni, mert a szívük makacs és megkeményedett gonosz utálatosságaikban. Nap mint nap tapasztaljuk ezt, mert a tevékenységüket és az életformájukat megcáfolja az igazság. Egyesek azt mondják közülük, hogy lehetetlen lefordítani az Írásokat angol nyelvre, mások pedig törvénytelennek tartják, hogy az a laikus emberek kezébe kerüljön a saját anyanyelvükön. Néhányan azt állítják, hogy emiatt eretnekké lesznek, mintha nem a már régóta hangoztatott hamis tanításaiktól lehetnének azok. Bár ezt a képmutatók álcázni próbálják, ezzel magyarázható az ellenkezésük. Vannak olyanok is, akik azt állítják, hogy a fordítások olvasása következtében fellázadnának a király ellen, bár ők maguk (saját kárhozatukra) neki sohasem engedelmeskedtek. Hazugságra kényszerülnek, nehogy a Szentírás fényében lelepleződjék a hamisságuk a világi uralkodók előtt.

Úgy hallom, a fordításomról azt állítják az embereknek, hogy nem tudom hány ezer olyan eretnekséget követtem el benne, amelyet nem lehet már kijavítani, mintha fáradtságosan megvizsgálták volna, és összehasonlították volna a saját elképzeléseikkel és bohóckodó kifejezéseikkel, annak érdekében, hogy legyen mit sértegetni, és e lepel alatt káromolni az igazságot. Ennyi munkával (amint feltételezem) talán a Biblia nagy részét lefordíthatták volna. Most ugyanazok nézik oly aprólékosan a fordításomat, hogy találjanak benne egy pontatlan *i* betűt, és rögtön fel is jegyzik, és eretnekséggel vádolnak a tudatlan emberek előtt. Ők azok, akik a múltban nem akartak többet meglátni az Írásokból, mint amit Duns Scotusnál vagy más ördögi tantételben találtak. Végülis mindnyájan egyetértettek abban, hogy jobb a Szentírás ismeretétől elterelni benneteket, hogy ne szölgön az anyanyelveteiken, hogy a világot továbbra is sötétségben tartsák, és ezáltal befészkelődjének az emberek lelkiismeretébe. S így üres babonákkal és hamis tanokkal elégtés ki piszkos vágyaikat, büszke nagyravágyásukat és csillapíthatatlan mohóságukat, és hogy saját erényeiket a király és a császár, sőt maga Isten fölött is dicsőíttessék.

A saját undorító dolgaikat és tanításaikat tartalmazó ezer könyvvvel hozakodtak elő, hogy az Írásokra nehogy fény derüljön. Mert ameddig el tudják nyomni ezt, addig elsötétíthetik a helyes utat álokoskodásuk ködével, filozófiai érveikkel, világi hasonlataikkal és állítólagos természeti bölcseleteikkel, és ezáltal összezavarhatják mindazokat, akik gyűlölik vagy megvetik az ő förtelmeiket. Az Írás folyamatával, rendjével és jelentésével ellentétes módon saját céljaiknak megfelelően magyarázzák azt, és rászedik az embereket allegóriákkal megtűzdelt kommentárjaikkal; valamint ámulatba ejtik őket azzal, hogy jelentések sokaságával teli kifejtéseikkel állnak a tanulatlan emberek elé. Holott a Szentírásnak egyetlen egyszerű, szó szerinti jelentése van, amelynek a fényét a baglyok sem bírják el. Bár érzed a szívedben, és biztos vagy benne, hogy minden szavuk hazugság, de titokzatos rejtvényeiket mégsem tudod megfejteni.

Ezek a dolgok még inkább erősítették bennem a vágyat, hogy lefordítsam az Újszövetséget. Tapasztalataimból felismertem, csak akkor lehet az igazságra rámutatni, ha az Írásokat az emberek anyanyelvén egyszerűen eléjük tesszük, hogy lássák a szöveg folyamatát, rendjét és jelentését. Különben bármilyen igazságot is tanítanánk nekik, az igazság ellenfelei úgyis újra elhallgattatnák azt, részben a feneketlen vermükből jövő füsttel, amelyről a Jelenések Könyve 9. fejezetében olvashatsz, azaz a szofisztika állítólagos érveivel, valamint az Írások alapjait nélkülöző, kitalált hagyományaikkal, vagy éppen a manipulált okoskodásaikkal, olyan értelemben magyarázva a szöveget, amelyre sohasem jutna el az ember, ha meglátja annak folyamatát, rendjét és jelentését.

Még a londoni püspök házában szándékoztam megtenni ezt. Mivel annyira felháborodtam, és többé nem tudtam ott maradni (ezt a helyzetet hosszú lenne újra ecsetelni), rájöttem arra, hogy az ország papjainak műveletlensége miatt szenvedek, mert Isten is tudja erről a mihaszna társaságról, hogy nem láttak több latint, mint amennyi a kézikönyvekben és a misekönyvekben olvasható. Ám még ezt sem tudják közülük sokan elolvasni, kivéve Albertus *De secretis mulierum* című művét, melyből – soha ne legyenek ilyen sajnálatra méltóan műveltek – éjjel-nappal merítettek, és jegyzeteket készítettek hozzá, akárcsak Linwode dekrétumgyűjteményéhez. Mindezt pedig azért tették, hogy tanítsák a bábákat, ahogy mondják, hogy tizedet, halotti misedíjat, felajánlásokat, vámkokat, és más zsákmányt harácsoljanak össze. Persze ezekről ők azt mondják, hogy nem őket, hanem Istent illetik, és a szent egyház kötelessége ezek begyűjtése. Ily módon megnyugtatják lelkiismeretüket, mivel meg vannak győződve arról, hogy nem kárhoznak el, hanem mindent a saját hatalmuk alá vonhatnak. Ebből kifolyólag (mivel emiatt műveletlenek, gondoltam én) bizonygatják kijelentéseim eretnekségét, amikor egybegyűlnek prédikálásuk helyszínén, a fogadóban. Minde mellett saját agyuk szüleményeit teszik hozzá szavaimhoz, amelyeket én sosem mondtam. Ezekkel a mesékkel is csak húzzák az időt, és egyúttal alattomosan feljelentenek a kancellárnál és a püspök beosztottjainál. És lám, amikor a kancellár elé idéztek, ő súlyosan megfenyegetett és meggyalázott, és úgy bánt velem, mint egy kutyaival. Olyan vádakkal illették, melyekhez nem álltak elő vádlóval

(mint ez szokásuk is, hogy nem hoznak elő vádlót), holott az ország összes papja ott volt aznap.

Ekkor eszembe jutott a londoni püspök, akit Erasmus, akinek nyelve bolhából is elefántot csinál, és a csillagok fölé emel bárkit, aki fölmagasztalja őt, s ő ezért cserébe, többek között az Újszövetségről szóló magyarázataiban, szerfelett megdicséri őket műveltségükért. Emiatt gondoltam én, hogy boldog leszek, ha ennek az embernek a szolgálatába állhatok. Így jutottam el Londonba, ahol mesterem révén találkozhattam Sir Harry Gilforddal, a király öfelségének számvevőjével, akinek Iszokratész egyik általam görögről angolra fordított beszédét vittem el, és arra kértem, hogy beszéljen London püspökével az érdekemben, amit meg is tett azzal együtt, hogy bátorított arra, írjak egy levelet, és menjek el hozzá személyesen. Ezt meg is tettem. Emellett elküldte a leveletem egy régi ismerősömnek, egyik szolgájának, William Hebilthwayte-nek. De Isten, aki tudja, hogy mi lakik a képmutatókban, látta, hogy félrevezettek, és hogy ez a tanács nem az én céljaimat szolgálta. Ez nem tüntetett fel kedvező színben a püspök előtt.

A püspök erre azt válaszolta, hogy megtelt a háza, többen vannak nála, mint akit el tudna szállásolni, és azt tanácsolta, hogy nézzek körül Londonban, ahol bizonyára van számomra hely. Így majdnem egy évig Londonban tartózkodtam, figyeltem a világ alakulását, és hallottam, ahogyan szószátyáraink, vagyis a prédikátoraink dicsérték önmagukat és tekintélyüket. Tanúja voltam főpapjaink pompájának, ahogyan a világ békéjén és egységén munkálkodtak, ahogy munkálkodnak most is (lehetetlen azonban sokáig békében maradniuk azoknak, akik sötétségben járnak, mert vagy megbotlanak vagy összeütközésbe kerülnek egymással olyan dolgok miatt, amelyek végképp megbontanák a békességet). Láttam olyan dolgokat is, amelyek megtárgyalását inkább máskorra hagynám. Megértettem végül, hogy nem csak a püspök londoni palotájában nem volt számomra hely sem itt, sem szerte Angliában sehol abból a célból, hogy lefordítsam az Újszövetséget, hiszen egyértelműen ezt igazolta a tapasztalatom.

Miképpen terjesszem elő javításra és változtatásra tehát ezt a könyvet azoknak, akik nem bírják elviselni, ha valami igaz? Vagy milyen módon tiltakozzam egy ilyen ügyben főpapjainknál, azoknál a makacs Nimródoknál, akik oly hevességgel küzdenek Isten ellen, és tagadják meg Szentlelkét, és akik minden erejükkel és ravaszságukkal Isten velünk kötött örökkévaló szövetsége, ígéretei és rendelése fényének kioltását kényszerítik ránk? Ezzel Isten heves haragjával sújtja az összes fejedelmet és uralkodót, gúnyt űzve velük hazug szavaik képmutatásáért. Mindvégig saját vágyaikat elégítik ki, és még Isten azon törvényei alól is felmentik magukat, amelyekről Krisztus maga tanúskodott Máté evangéliuma 5. fejezetében, *„hogy egy ióta vagy egy vessző sem vész el a törvényből”* (Mt 5, 18), és amelyekről a próféta azt mondta a 119. zsoltárban: *„Te megparancsoltad, hogy utasításaidat pontosan megtartsák”* (Zsolt 119, 4). Pontosan, amit héberül *meod*-nak mondanak, vagyis hogy rendkívüli módon kell ennek engedelmeskedni, minden szorgalommal, képességgel és erővel. Az embereket ezek bohóckodó bűvölettel és ravasz rábeszéléssel bolonddá tették, és így teljesen kielégíti a go-

nosz hazugságaikat olyannyira, hogy megkínózzák mindazokat, akik az igazat mondják nekik, elégetik lelkük üdvösségének igéjét, és kivégeznek bárkit, aki hisz az igazságban.

Mindennek dacára átadom ezt a könyvet és mindent, amit eddig írtam vagy fordítottam, vagy idővel fogok (ha az Isten akarata az, hogy továbbra is az ő aratásában munkálkodjam), mindazok számára, akik átadják magukat Isten igéjének, hogy az formálja őket, sőt mi több, ha kell, hogy megbüntessék, akár el is égessék őket, ha kiderül, hogy a héber szöveg sokkal pontosabb, mint az ő fordításai.

Előszó Mózes első könyvéhez (amelyet Genezisnek vagy Teremtés könyvének is neveznek)

Az Írások hasznáról

Ha egy embernek drága és értékes ékszere volna, és nem tudná az értékét, vagy hogy mire szolgál, nem válna jobban javára, és nem lenne gazdagabb tőle, mint egy szalmaszáltól. Ugyanígy olvashatunk és fecseghetünk a Szentírásról, amennyit csak lehet, de nem válik hasznunkra, ha nem tudunk semmit a használatáról, és arról, hogy miért kaptuk, és hogy mit kell benne keresni. Tehát önmagában nem elég olvasni az Írást és beszélni róla. Szükséges ezenfelül azt kérni Istentől éjjel-nappal, hogy azonnal nyissa ki szemünket, és éreztesse és értesse meg, miért adta nekünk az Írást. Azért, hogy tudjuk gyógyírként alkalmazni azt, hogy minden ember a saját sebeit gyógyítsa vele. Egyébként fölöslegesen vitáznánk és civódnánk üres szavakról, és örökké keserű kérget rágcsálnánk anélkül, hogy édes velejét valaha is magunkévá tennénk. Egymást üldöznénk saját erkölcstelen elképzeléseink és képzelgéseink védelme érdekében.

Ahogy Pál Timóteushoz írt második levelének harmadik fejezetében írja, az „*Írás hasznos a tanításra*”: ezt kellene az embereknek tanítani, nem az általuk kitálatlalt álmokat, ahogyan a pápa teszi. Ez alkalmas továbbá „a megjobbításra” (2Tim 3, 16), mert a Szentírás az a zsinórmérték, amely próbára teszi az összes tantételt, és általa tudjuk megkülönböztetni az igazat a hamistól. Az Efezusiakhoz írt levelének 6. fejezetében Pál apostol az Igét a „Lélek kardjának” nevezi, mert megöli a képmutatókat, és nyilvánvalóvá teszi és helyre teszi hamis találmányait. A Rómaiakhoz írt levelének 15. fejezetében azt mondja, hogy „*amit korábban megírtak, a mi tanításunkra írták meg, hogy az Írásokból türelmet és vigasztalást merítve reménykedjünk*” (Róm 15, 4). Azaz a Szentírásban szereplő példák a szenvedésünkben való vigasztalásra szolgálnak, valamint arra, hogy Istenbe vessük a bizalmunkat, és hogy türelmesen maradjunk meg az Ő akaratában. A Korinthusiakhoz írt első levelének 10. fejezetében példákat hoz fel a megfegyelmezésünkre és testünk megzabolázására, hogy ne vessük le Isten törvényének igáját a nyakunkról, és ne essünk a gonosz cselekedetek és a kéjvágy bűnébe.

Az Írás tehát az a fény, ami megmutatja az igaz utat, mind a cselekvést, mind a reményt illetően. Védelem minden hibával szemben, és vigasz, hogy a szerencsét-

lenségekben ne kelljen kétségbeesnünk, ugyanakkor óva int a jólétünkben, hogy ne bűnözzünk. Keresd tehát¹ először a törvényt, amikor a Szentírást olvasod, azt, amit Isten parancsol nekünk. Másodszor az ígéreteket keresd, amelyeket Isten újra nekünk ígér Jézus Krisztusban, a mi Urunkban. Ezután elsősorban a vigaszra keress példákat, ahogyan Isten a megpróbáltatások tisztítótüzeiben megtisztítja mindazokat, akik alávetik magukat, hogy az Ő útjain járjanak. Isten megszabadítja őket, Ő nem hagy senkit sem elveszni azok közül, akik kitartóan ragaszkodnak ígéreteihez. Végül jegyezzétek meg azokat a példákat, amelyek azért íródtak, hogy óvjuk a testünket, hogy ne kövessünk el bűnöket miatta. Ahogyan Isten is figyelmezteti azokat az istentelen és gonosz embereket, akik ellenállnak neki és megtagadják az Ő útjának követését. Ezek megmaradnak gonoszságukban, és egyre rosszabbá válnak mindaddig, míg bűneik annyira fokozódnak, és olyan undorítóak lesznek, hogyha tovább folytatódna, akkor magukat a kiválasztottakat is megfertőznék velük. A kiválasztottak kedvéért azonban Isten ígehirdetőket küld hozzájuk. Ha mindennek ellenére ők megkeményítik a szívüket az igazsággal szemben, Isten majd elpusztítja őket és újjáteremti a világot.

Ezt a vigaszt mindig megtaláld a szöveg egyszerű és szó szerinti értelmében. Nincs ennyire egyszerű és nyers, sőt kívülről ennyire gyalórnak tűnő történet, amelyben ilyen szerfelett nagy vigasz található. Amikor a saját maguk által kiáltott nagy tudósok azt találják mondani, hogy ha allegóriák nélkül olvassák a Szentírást, akkor nem marad más benne, mint egy Robin Hoodról szóló mesében. Erre azt válaszold, hogy ezek vigasztalásunkra és a bánatunk enyhítésére íródtak, hogy ne essünk kétségbe, ha valami hasonló történik velünk. Nem leszünk szentebbek, mint Nőé, bár ő egyszer lerészegedett. Nem lesz nagyobb szeretetben részünk, mint Jákóbnak, bár saját fia gyalázta meg ágyát. Nem leszünk szentebbek, mint Lót, noha lányai engedetlenségéből becsapták, akiknél ugyancsak nem leszünk szentebbek. Nem vagyunk szentebbek Dávidnál sem, bár ő házasságtörést, majd förtelmes gyilkosságot követett el. Az összes említett személy a Szentírás tanúságtétele szerint jó és Isten kedvére való ember volt, az említett megpróbáltatások előtt és után is. Mégis ezek a dolgok a mi tanulságunkra íratlak meg. Nem azért, mert utánoznunk kellene gonoszságukat, de ha kényszerítjük magunkat, hogy Isten törvényeinek útján járjunk, ahogyan azt ők tették, és hozzájuk hasonlóan elbukunk, akkor ne essünk kétségbe, hanem jusunk el újra Isten törvényeihez, és próbáljuk jobban betartani azokat.

Olvashatunk Krisztus halála óta történeteket szüzekről, akiket bordélyházakba kényszerítettek, és ott megbecstelenítettek. Olvashatunk mártírokról, akiket megkötöztek, valamint örömlányokról, akik bemocskolták a testüket. Miért? Isten ítéletei végtelenek. Ezek a dolgok részben okulásunkra történtek, részben pedig azért, mert Isten bűn által gyógyítja a bűnt. A bűn csak ilyen borzalmas tettekben mutatkozik meg, és csak így lehet azt gyógyítani. Ők történetesen a pápa szektájához tartoztak, test szerint örvendeztek, és azt gondolták, hogy a

¹ Az „először a törvényt” a bekezdés befejezéséig egy átdolgozott kiadásban jelenik meg az 1534-es bibliafordítás teremtéstörténeténél. Az előszó végén található.

mennysorság cselekedetek és nem Krisztus által jön el. Szerintük a külső cselekedetek révén igazultak meg és azok tették őket szentekké, nem pedig a hit által elnyert, belső lélek és a szív Isten törvényei iránti engedelmissége.

Ahogy olvasod tehát, gondolj arra, hogy minden szótag rád vonatkozik. Szívd magadba az Írás erejét, és védekezz minden támadás ellen. Először is, emlékezz szilárd hittel Isten erejére, hogy Ő mindent a semmiből teremtett. Isten parancsa fényében emlékezz Ádám keserves elbukására, ami mindnyájunk bukását eredményezte. A 4. fejezetben Isten Ábelre tekint, és elfogadja adományát, de Káinra nem tekint, és az övét nem fogadja el. Itt láthatod, hogy az ember szemében kívülről a gonosz ember cselekedetei ugyanolyan dicsőségesnek tűnnek, mint a jó ember tettei. Isten szemében azonban, aki a szívet nézi, az ember miatt tartja jónak a cselekedetet, és nem a cselekedete révén válik az ember jóvá. A 6. fejezetben Isten Nóét a gonoszokhoz küldi, és lehetőséget ad nekik a bűnbánatra: ők azonban keményszívűek, és Isten megsemmisíti őket, míg Nóét megmenti, ugyanazzal a vízzel, amellyel őket megsemmisítette. Emlékezz, mi történt a bábéli torony építésekor az emberi büszkeség miatt.

Gondolkodj el azon, ahogyan Isten Ábrahámot saját országából egy gonosz emberekkel teli, idegen földre küldte pusztán azzal az ígérettel, hogy megáldja és megvédi majd őt. Ábrahám hitt ebben, és ez az isteni ige megmentette és megszabadította minden veszedelemben. Láthatjuk, hogy az ember életét nemcsak a kenyér tartja fenn, ahogyan ezt Krisztus is mondja, hanem sokkal inkább az Isten ígéreteiben való hit. Lám, milyen józanul és körültekintően viselkedett mind Ábrahám, mind Izsák a hitetlenek között. Ábrahám, hogy elkerülje az összetűzéseket, megvette pénzért azt, amit ingyen is megkaphatott volna. Izsák engedett, és nem állt ellen, amikor elvették tőle az általa ásott kutakat. Sőt mi több, szántottak és vetettek, marhákat etettek, szövetségeket és örök fegyverszünetet kötöttek, és mindenféle külsőleges tevékenységet végeztek, ugyanúgy, mint azok, akiknek nincsen hitük. Isten ugyanis nem azért teremtett minket, hogy tétlenek legyünk ebben a világban. Minden embernek istenfélően és igazul kell dolgoznia a lehető legtöbb erővel, amit Isten adott neki, ugyanakkor nem ebben kell bízni, hanem Isten szavában és ígéretében. Isten velünk együtt fog cselekedni, és általa lesz hasznos a munkánk. És amikor az erőnk teljesen elhagy, egyedül Isten ígéretei fognak munkálkodni.

Hány dolog mondott ellent Isten Jákóbnak tett ígéreteinek? Jákób mégis megszólította az Urat, és elmondta ígéreteit, mondván: *„Ő atyámnak, Ábrahámnak Istene és atyámnak, Izsáknak Istene, URam, aki ezt mondtad nekem: Térj vissza hazádba, rokonságod közé, és jót teszek veled! Méltatlan vagyok minden hűség és igaz tettekre, amit szolgálóddal cselekedtél. Hiszen csak egy vándorbottal mentem át itt a Jordánon, most pedig két táborom van. Ments meg engem bátyámnak, Ézsauak a kezéből, mert félek tőle”* (1Móz 32, 10-12a). És Isten megmentette őt. Hasonlóan fog eljárni mindazokkal, akik bűnbánó szívvel könyörögnek ígéreteiért, bármennyire is nagy bűnösök. Figyeld meg az ember gyengeségeit is. Jákób jobban szereti egyik feleségét a másiknál vagy egyik fiát a másiknál. Lásd meg, Isten hogyan tisztítja meg őt. Ézsau megfenyegeti, Lában pedig becsapja őt. Szeretett felesége már régóta meddő; lányát

megerőszakolják; feleségét bemocskolják, és mindezt saját fia teszi vele. Ráhel meghal, Józsefet elviszik tőle, sőt úgy sejtí, vadállatok szakították el tőle. Ennek ellenére mily dicsőségesen végződött a története! Figyeld meg Jákób gyermekeinek gyengeségeit és bűneit is, és azt, ahogyan Isten saját gonoszságuk által mentette meg őket. Ezek a példák megtaníják nekünk, hogy az ember nem attól a naptól lesz azonnal tökéletes, amikor elkezdi jól élni. Az erőseknek ezért együtt kell szenvedniük a gyengékkel, és segíteniük kell nekik, hogy egységben és békességben éljenek egymással mindaddig, amíg meg nem erősödnek.

Vedd észre, mit mondtak a testvérek, amikor kiszolgáltatottak voltak Egyiptomban. *„Bizony, a testvérünkért bűnhődünk most, mert láttuk az ő nyomorúságát, amikor könyörgött nekünk, de nem hallgattunk rá. Emiatt ért utol bennünket ez a nyomorúság”* (1Móz 42, 21). Ebből a példából is láthatod, hogy a gonosz tettek megterhelik a lelkiismeretet és végül utolérlik az embert, nevezetesen a megpróbáltatásban és a balsorsban. Ekkor a kísértés és a kétségbeesés, sőt maguk a pokol szenvedései is utolérlik őket. Ekkor a lélek érzi Isten hatalmas haragját, és azt kívánja, hogy hegyek temessék el, és rejtsek el (ha ez lehetséges lenne) Isten haragvó tekintetétől.

Figyeld meg azt is, hogy gonosz dolgok milyen jelentéktelennek tűnő előzmények után következnek be. Dina egyedül állt neki az ország lányai megkeresésének, és milyen nagy megpróbáltatások és bajok következtek ezután! Jákób egyik gyermekét jobban szerette, mint a másikat, és mily súlyos, gyilkos érzések támadtak a testvérek szívében! Ezek a példák tanulságul szolgálnak nekünk, hogy a gyenge emberek világában megtanítsanak minket arra, hogy körültekintően és óvatosan járjunk, és hogy ne adjunk az embereknek alkalmat a bűn elkövetésére.

Végül lásd meg, mit ígért Isten Józsefnek álmaiban. Ezek az ígéretek mindig elkísérték, még a legsötétebb fogdába is, majd újra kihozták onnan, és soha nem hagyták el őt, ameddig Istennek minden ígérete be nem teljesült. Ezek a példák tanulságként írártak meg nekünk, (ahogyan Pál mondja), hogy megtanítsanak minket Istenben bízni a megpróbáltatások viharában és testünk tisztítótűzében. Azok, akik odaszánják magukat Isten követésére, figyeljék meg és jegyezzék meg az ilyen dolgokat: az ő tanulságukra és vigasztalásukra szolgálnak a Szentírás gyümölcsei, és ezért íródtak. Az örök élethez vezető utat az jelenti, ha ezzel a céllal olvassuk őket. Azokhoz az örömteli áldásokhoz jutunk el általuk, amelyet Ábrahám magvában a világ összes nemzete ígéretül kapott, amely mag Jézus Krisztus, a mi Urunk. Az övé legyen a dicséret és a dicsőség mindörökké, és általa Istené, a mi Atyánké. Ámen.

[...] Vésd jól emlékezetedbe tehát, hogy a Szentírás példáit ne világi szemmel nézd, hacsak nem kedveled jobban Káint Ábelnél, Izmaelt Izsáknál, Ézsaut Jákóbnál, Rúbent Júdánál, Zerahot Fáresznél, Manassét Efraimnál, sőt a legrosszabbakat a legjobbaknál, ahogyan a világban szokás.

Nyomtatva Marlboroughban Hessen földjén, általam, Hans Luft által, a mi Urunk 1530-ik évének január 17. napján.

Előszó Mózes második könyvéhez, amelyet Kivonulás könyvének (Exodus) neveznek

A Mózes első könyvéhez (Teremtés Könyve; Genézis) írt előszó alapján megértheted, hogyan viszonyulj ehhez a könyvhöz, és a Szentírás összes többi könyvéhez. Ragaszkodj a puszta szöveghez, és igyekezz megtalálni az ott leírt dolgok jelentését, és az Írás minden beszédmódjának – a példabeszédeknek, a hasonlatoknak és a képes beszédeknek – a valódi értelmét, amire kértelek már *The Obedience of A Christian Man* (A keresztény ember engedelmessége) című művem végén, és óvakodj a mesterkélt allegóriáktól.

Mindazt vedd komolyan, ami a szívedre és a lelkedre tartozik.

Mert amiképpen Isten kinyilvánította akaratát azok számára, akik az Ószövetségben vannak, ugyanúgy kijelenti azt egészen a világ végéig számunkra is, akiknek a Szentírást és Fia, Jézus tanúságtételét adta. Ahogyan Isten mindent azokért csinál, akik hisznek az Ő ígéreteiben, és hallgatnak az Ő parancsolataira, és türelmesen hűségesek maradnak hozzá, és vele járnak: Ő hasonlóképp megteszi ezt értünk is, ha Krisztus tanúságtételében erős hittel részesülünk, és türellemmel tűrünk, az Ő lépteit követve. Másrészről, akik eltérnek Isten ígéreteitől hitetlenségük és türelmetlen vágyaik kielégítése miatt, s az Ő törvényét és rendelkezéseit megtagadják, azokat Isten elhagyja, és így elpusztulnak. Ez történhet velünk is, ha hasonlóképpen cselekszünk, és kigúnyoljuk Krisztus tanítását, ürügyet találva arra, hogy a világi örömeknek éljünk, és kövessük vágyainkat.

Vedd észre, hogy Isten a végén mindig igaznak bizonyul, mert amikor már semmire nem lenne orvosság, és kétségbeesünk, akkor Ő beteljesíti ígéreteit egy nyomorult, kitaszított, megvetett és elutasított személy által, sőt olyan módon, hogy az hihetetlennek tűnik.

A következővel magyarázható Isten népének fogsága: a világ mindig is gyűlölte őket az Istenbe vetett hitükért és bizalmukért, de mindaddig hiába, amíg el nem hagyják az ígéretekbe vetett hitüket, Isten törvénye és rendelkezései iránti szeretetüket, és amíg nem saját, szentnek tartott cselekedeteikben bíznak, és amíg nem teljesen saját vágyaik és kedvük szerint élnek, Istenre és felebarátaikra való tekintet nélkül. Ilyenkor Isten elhagy minket, és fogságba taszít, mert nem tiszteljük az Ő nevét, és megvetjük felebarátunkat. Ám a világ a Krisztusba vetett hitünkért, és nem bűnös életmódunkért üldöz minket, ahogyan a pápa is teszi. Mert ebben a világban nyugodtan, engedéllyel, sőt védelem alatt tehetsz bármilyen szörnyűséget, amire a lelked vágyik. Isten azonban azért fedd meg minket, mert meggyalázzuk a Szentírást, pedig tudjuk, mi az igazság, mégsem követjük.

Vedd észre az Úr hatalmas kezét, miként játszik ellenségeivel, miért ingerli és bosszantja őket egyre inkább, hogy aztán népét egy órán belül megszabadítsa. Ezáltal nyilvánvalóvá válik kiválasztottjainak türelme, a gonoszok világi észjárása, és alattomos viselkedésük az Isten elleni lázadásukban.

Figyeld meg Mózes hosszútűrését, jámbor türelmét, és azt, hogy mennyire szereti népét, és mindig Isten haragja és a nép közé áll, és kész élni és meghal-

ni értük, és kész kitöröltetni a nevét abból a könyvből, amelyet Isten érettük írt, mint Pál a testvéreiért (Róm 9). Sérelmeit türelmesen viseli, és soha nem áll bosszút. Ne csinálj Mózesből Krisztust, mint Rochester püspöke, hanem állítsd példaként minden herceg és az összes hatalmon lévő elé, hogyan kell uralkodni Isten tetszése szerint és felebarátaink javára. Mert nincs tökéletesebb élet a világon, mint az Isten tiszteletét és a felebarát javát szolgáló élet, és nincs nagyobb kereszt, mint a keresztény uralkodás. És Áronból se csinálj Krisztust, mielőtt feláldozta magát, hanem állítsd példaként minden igehirdető számára, hogy ne tegyenek hozzá semmit Isten szavához, de ne is vegyenek el abból semmit.

Vedd észre, hogy Isten elküldi ígéretét az emberekhez, s hogy Mózes azt csodákkal támasztja alá, és az emberek hisznek benne. De amikor jön a kísértés, hitetlenekké válnak, és csak kevesen állnak meg. Ezzel meglátod, hogy nem mindenki keresztény, akit annak hívnak, és a kereszt megkülönbözteti az igazat a hamistól, mert ha nem lenne a kereszt, Krisztusnak elég követője lenne. Ebből azt is láthatod, az igaz hit Isten milyen nagyszerű ajándéka, és hogy lehetetlen birtokolni azt Isten Lelke nélkül. Mert az minden emberi erő felett áll, hogy az embernek a kísértés időszakában, amikor Isten fenyíti őt, rendületlenül hinnie kell, hogy Isten szereti őt és törődik vele. Isten minden jó dolgot elkészített számára, és ez a fenyítés annak bizonyítéka, hogy Isten kijelölte és kiválasztotta őt.

Vedd észre, milyen gyakran szólítja fel Mózes őket, hogy higgyenek és bízzanak Istenben. A kísértés idején mindig emlékezteti őket a csodákra és csodálatos jelenségekre, amelyeket Isten már régen elkészített az ő szemük láttára. Mennyire szorgosan állít tilalmakat mindazok számára, akik szívükben elfordulnának Istentől. Hogy semmit se tegyenek hozzá Isten szavához és semmit se vegyenek el belőle, hogy csak azt cselekedjék, ami helyes az Úr szemében, hogy ne készítsenek és ne térdeljenek le semmilyen bálvány előtt, sőt hogy ne csináljanak oltárt faragott kőből a bálványok tiszteletére. Véglegesen szakítaniuk kell a pogány bálványozással: el kell pusztítaniuk bálványszobraikat, ki kell vágniuk azokat az erdeiket, ahol pogány áldozataikat bemutatták, továbbá nem szabad a pogányok fiait lányaikhoz vinni, sem lányaikat fiaikhoz adni. Ha bárki közülük hamis isteneket kezd imádni, bármennyire közelálló rokon is, felelősségre kell vonni, és halálra ítélni. Sőt bárhol, ha olyan férfiről, asszonyról vagy városról hallunk, amely hamis isteneket imád, le kell őket mészárolni, és meg kell semmisíteni a várost örökre, hogy ne lehessen újjáépíteni. Mert mindnyájan csak Istent imádhathatjuk, és nem szabad bízni semmiben, csak az Ő ígében.

Sőt mi több, mennyire figyelmeztet, hogy óvakodni kell a boszorkányságtól, a varázslattól, az elbűvöléstől, a szellemidézésről, az ördög minden fondorlatától, az álomlátóktól, a jövendőmondóktól, a csodatevőktől, akik le akarják rombolni az Ő ígését, és nem szabad egyetlen egy ilyet sem életben hagyni. Boldogan fogod mondani: „Ők igazat mondanak az embernek.” És akkor mi van? Isten azt akarja, hogy ne azzal foglalkozzunk, hogy mi következik. Ő azt akarja, hogy csak azzal törődjünk, hogy megtartsuk parancsolatait, és mindent hagyjunk rá. Megígérte, hogy gondoskodni fog rólunk, és minden gonosztól távol tart minket. Minden

az Ő kezében van, mindent képes meggyógyítani, és meg is teszi, mert igazságos, ha imádkozunk hozzá. Azt várja el tőlünk, hogy csak ígéreteiben bizakodjunk, és abban nyugodjunk meg, és mást ne kutassunk. Milyen gyakran készíti őket szeretetre, mindig felidézve az Isten által részint már megadott jótéteményeket, részint azokat az isteni ígéreteket, amelyeket a jövőben fog megadni. A szeretet milyen jóságos törvényeit adja azért, hogy egymáson segítsünk, és azért, hogy az ember ne gyűlölje szívében a felebarátját, hanem úgy szeresse, mint önmagát (3Móz 19). Mennyire figyel mindenütt a szegényekre és a szükségét szenvedőkre: az idegenekre, a társtalanokra és az özvegyekre. Ha a könyörületességét akarja megmutatni, felidézi mindazokat a jótéteményeket, amelyekkel Isten ellátta őket szükségük idején, és megláthatják végül, hogy Istennek ezzel az volt a célja, hogy a szeretet irgalmát tanúsítsák az erre rászoruló felebarátainak.

Nincs még egy ilyen egyszerűnek tűnő törvény Mózes öt könyvében, de nyomós oka van az embernek, hogy ezt cselekedje, ha szorgalmasan keresi. Az, hogy az ember nem főzheti meg a kecskegidát anyjának tejében, szánakozóvá és együttérzővé tesz minket. Ugyanígy, marhát vagy juhot fiastul nem vág le az ember ugyanazon a napon (3Móz 22), mert ez annyira könyörtelen, mintha anyja teje a gida vére lenne. Ezért Isten nem engedi őket megfőzni egyszerre, hanem úgy rendelkezik, hogy az ember könyörületes legyen az állatokkal szemben. Amiképpen egy másik helyen azt parancsolja, hogy nyomtató lónak ne kössék be a száját – ahogyan a forró vidékeken csépelnek –, és inkább ne nehezteljünk, hanem legyünk bőkezűek és kedvesek azokhoz, akik szolgálatot tesznek nekünk. Szerencsére Isten azt akarja, hogy a népe ne használjon önkényesen húst. Mert a kecskegida magában is tápláló, és a kecsketej erősítő, mindkettő együtt pedig már túl dús lenne. Ezért tiltott, vagy valamilyen hasonló okkal indokolja ezt.

Értsd meg, hogy a szertartásokat, az áldozatbemutatókat és a sátoros ünnepet – azok minden dicsőségét és pompáját beleértve – Isten nemcsak megengedte, de el is rendelte, hogy az embereket Mózes árnyékában és az Ószövetség éjszakájában vezesse, amíg Krisztus világossága és az Újszövetség napja el nem jön. Amiképpen a gyerekeket is ifjúkoruk mesevilágában vezeti mindaddig, amíg a felnőttkor érettsége el nem érkezik. És mindezt azért tette Isten, hogy a bálványimádástól távol tartsa őket.

A sátoros ünnep azzal a szándékkal volt elrendelve, hogy legyen egy kijelölt helyük, ahol nyíltan végezhetik áldozatbemutatóikat az emberek szeme láttára, nevezetesen a papok előtt, akik ott váraoztak; hogy láthatóvá váljon, hogy mindent Isten szava szerint cselekedtek, és nem saját elképzelésük bálványa szerint. A sátoros ünnep ékességéhez és szépségéhez hozzátartozott, hogy nem láthattak ilyen szépet a pogányok között. Sokkal szebbet és csodálatosabbat láthattak ott-hon, nehogy kísértést érezzenek, és kövessék a pogányokat.

Hasonlóképpen az áldozatbemutatók és szertartások különböző módjainak az volt a célja, hogy lekösse gondolkodásukat, és ne vágyakozzanak a pogányok követésére. A ceremóniák sokaságának az volt a magyarázata, hogy sok mindent kellett elvégezni a szabályok betartása végett, s így nem maradt szabad idejük

arra, hogy bármi másra gondoljanak. Sőt Isten szava volt velük mindenben, amit cselekedtek. Hitük és bizalmuk Istenben volt, ami nem lehetett volna, ha saját elképzeléseiket vagy ember alkotta hagyományokat követnek, Isten ígéje nélkül.

Végezetül, Istennek két szövetsége van, az Ó- és az Új. Az Ószövetséget azok a földi ígéretek alkotják, melyeket Isten Izráel gyermekeinek adott, hogy jó földjük lesz, és ezáltal megvédi őket, gazdagságot és jólétet ad nekik, és földi áldásokat, amelyekről Mózes törvényében olvashatsz, nevezetesen a 3Móz 26-ban és az 5Móz 28-ban. Továbbá szól még a fenyegetések és átkok elkerüléséről, amelyekről szintén mindenhol olvashatsz, de főleg a fent említett két könyvben. Olvashatsz továbbá arról, hogy a törvényszegők miatt elrendelt büntetés számodra miért kerülhető el.

Az Ószövetség pedig a törvény és a ceremóniák megtartására épült. Csak az evilágban való megtartás volt a jutalma, és nem mutatott túl ezen az életen és ezen a világon, amiképpen a 3Móz 18-ban olvashatod: *„Őrizzétek meg rendelkezéseimet, döntéseimet, mert aki megcselekszi azokat, él általuk.”* Ezt a szöveget ismétli meg Pál (Róm 10, Gal 3): aki betartja ezeket, annak dicsőséges lesz az élete a törvény minden ígérete és áldása szerint, és elkerüli a törvény minden evilági büntetését az összes fenyegetéssel és átokkal együtt. Mert sem a törvény, sem a Tízparancsolat, sem a szertartások még nem lágyították meg a szívedet Isten előtt, nem igazítottak és nem tisztítottak meg az eljövendő életre. Olyannyira nem, hogy Mózes a halálánál – még negyven évvel azután is, hogy a törvény és a szertartások adattak – panaszkodva mondja: *„Csak értelmes szívet, látó szemet és halló fület nem adott nektek az ÚR mindmáig”* (5Móz 29, 3). Mintha azt mondaná, Isten megajándékozott a szertartásokkal, de nem tudjátok használni őket, és megajándékozott a törvénnyel, de még nem írta azt a szívetekbe.

Mire szolgál a törvény, ha nem ad nekünk erőt, hogy betartsuk azt? Pál úgy válaszol nekik, hogy a törvény csak azért adatott, hogy kinyilvánítsa a bűnt, és láthatóvá tegye azt. Amiképpen a maróanyagot ráhelyezik egy régi sebre, de nem azért, hogy meggyógyítsa azt, hanem, hogy felszítsa és felélessze a betegséget. Így az ember érezheti, milyen veszélyben van és milyen közel a halál, amiről ő nem tud. Azért, hogy utat készítsen a gyógyír számára.

Így mondja Pál a Gal 3-ban: *„a törvény a bűnök miatt adatott”* (azaz a bűn felélesztésére, hogy érezhetővé és láthatóvá váljék), *„amíg eljön az utód, akinek az ígéret szól”* (Gal 3, 19). Úgy is mondhatnám, amíg a hit gyermeke el nem jön, vagy amíg Krisztus el nem jön. A mag, akiben Isten megígérte Ábrahámnak, hogy benne áldatik meg a világ összes nemzetsége.

Tehát a törvény a bűn, a halál, a kárhozat és az átok kinyilvánítása miatt adatott, és hogy elvezessen minket Krisztushoz, akiben a megbocsátás, az élet, a megigazulás és az áldások megígértettek, hogy megláthassuk Isten hatalmas felénk irányuló szeretetét Krisztusban, hogy ezentúl ismét töltsön el bennünket Isten jósága, hogy újra szeressünk, és szeretetből tartsuk meg a parancsolatokat.

Tehát, aki a törvénnyel kívánja lecsendesíteni lelkiismeretét és önmagát megigazítani, olyan, mintha sebeit emésztő maró anyagokkal akarná gyógyítani.

Aki viszont a szertartások révén akarja kiérdemelni a kegyelmet, olyan, mintha a kocsmá cégérével akarná szomszját csillapítani. Hiszen a szertartások nem azért adtak, hogy megigazítsák a szívet, hanem hogy a megigazulásra és a megbo-csátásra vezessenek, amit Krisztus vérében nyerhet el az ember.

A Zsidókhoz írt levél 10. fejezetében olvashatsz arról, hogy a szertartások nem igazítanak meg: *„Mert lehetetlen, hogy bikák és bakok vére bűnöket töröljön el.”* A törvényről pedig azt olvasod a Galatákhoz írt levél 3. fejezetében: *„Mert ha olyan törvény adatott volna, amely képes életet adni, valóban a törvény alapján volna a megigazulás.”* Nemcsak arról van szó, hogy a törvény nem ad új életet a szívnek, hanem büntudattal meg is sebzi azt, és a halál és a kárhoztatás szolgálata a szívben (2Kor 3) úgy, hogy meg kell halnia és el kell kárhoznia, hacsak nem talál más gyógyírt. Addig viszont kizárt, hogy a törvény révén megigazulhasson vagy az a segítségére legyen.

Az Újszövetséget azok az örökkévaló ígéretek alkotják, amelyeket Krisztus Urunkban kaptunk a teljes Szentírásban. És ez a szövetség a hiten alapul és nem a cselekedeteken. Mert erről a szövetségről nem lehet elmondani, hogy aki cse-lekszik, az élni fog, hanem aki hisz, az él majd. Amint János evangéliumának 3. fejezetében olvasod: *„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.”* (Jn 3,16)

Amikor ezt a szövetséget hirdetik és elhiszik, a Lélek eléri az emberi szívet, megélnéltíti azt, életet ad neki, és megigazítja azt. A Lélek a törvényt a szívben élővé teszi, így az ember jót cselekszik saját magától, a törvény kényszere nélkül, a fenyegetésektől és átkoktól való félelem nélkül. Sőt minden világi öröm jutalma vagy szeretete nélkül, hanem éppen a Lélek ereje által, amelyet a hit által nyert el. Amiképpen János evangéliumának 1. fejezetében olvasod: *„Akik pedig befogad-ták, azoknak hatalmat adott arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazok-nak, akik hisznek az ő nevében.”* (Jn 1,12)

Cselekedeteik ebből az erőből fakadnak. Ezért akiben Krisztus Lelke van, az nem gyermek többé, nem azért tanul és dolgozik, mert tart a pálcá fenytésétől, vagy fél a kártevőktől, sem az alma élvezetéért, hanem mindent saját bátorsága szerint cselekszik. Amint Krisztus mondja János evangéliumának 7. fejezetében: *„Aki hisz énbenem, ahogy az Írás mondta, annak belsejéből élő víz folyamai ömlenek!”* Tehát minden jó cselekedet és a kegyelmi ajándékok majd tőle erednek természetesen és saját maguktól. Nem kell belőle kieroszakolnod a jó cselekedete-ket, amint a vadalmákból facsarnád ki a savanyú levüket. Nem. Oly természe-tesen csordulnak ki belőle, mint a források a kősziklából.

Az Újszövetség mindig megvolt a világ kezdete óta. Mert mindig voltak ígé-retek Krisztus eljövételére. Az ígéretekben a kiválasztottak a hit által igazultak meg Isten előtt belsőleg, ám a törvény és a szertartások megtartása által a világ előtt külsőleg.

Következésképpen láthatod, hogy az áldások vagy átkok Mózes törvényének megtartásából vagy megszegéséből adódnak. Természetesen az áldások vagy átkok a természet törvényének megtartásából vagy megszegéséből fakadnak,

amelyből minden világi törvény ered. Tehát ha az emberek megtartják országuk világi törvényeit, földi jólét és mindenféle földi áldás kíséri őket. Mindez rájuk száll, ahogy az Mózes könyvében olvasható.

És ellenkezőleg, ha büntetés nélkül vétkeznek, és ha az uralkodó nem tiszteli a természet elvárásait és erkölcsait, akkor Isten olyan átkokat szór rájuk, mint éhínséget, inséget, dögvészt, száműzetést, járványt, háborút, elnyomást, ismeretlen és szörnyűséges betegségeket, szokatlan szerencsétlenségeket és egyéb sorscapásokat.

Ha azt kérdezik tőlem, ha csak a hit tesz egyedül igazzá, akkor miért cselekszem bármit is; erre azt felelem, a szeretet készít engem. Mert ameddig a lelkem érzi, mekkora szeretetet mutatott nekem Isten Krisztusban, addig képtelen vagyok másra, mint viszonszeretni Istent, az Ő akaratát, parancsolatait; a cselekedeteim ebből a szeretetből fakadnak; s ezek így nem is tűnnek nehéznek számomra. Nem gondolom, hogy cselekedeteim által jobb leszek, nem azért teszem, hogy a mennyországba jussak vagy ott egy előkelőbb helyet kapjak. Mert a keresztény ember azért cselekszik, hogy gyenge testvérét tökéletesebbé tegye, és nem azért, hogy a mennyben ezért jutalmat nyerjen. Ez nem azt jelenti, hogy olyan vagyok, mint aki nem cselekszik. Aki ma nem cselekszik, az is részesülhet a kegyelemben, hogy másnapra megváltozzon és úgy cselekedjen. E köztes időben szánom őt, és imádkozom érte. Ha én Isten akaratát teljesítettem ezer éven át, ám másvalaki a Sátán akaratának engedett ugyanezen idő alatt, de ma megtér, és ő is ugyanúgy hajlandó Krisztussal szenvedni, mint én, ezen a napon utolért engem, és eljutott egészen odáig, mint én. Ugyanannyi jutalomban részesül majd, mint én. Nem irigylem, hanem úgy örülök neki, mint az, aki egy elveszettnek hitt kincset megtalált. Mert ha Istené vagyok, ezer éven át azért szenvedtem, hogy Krisztusnak megnyerjem őt, hogy jöjjön és Isten nevét dicsőítse velem; ha még ezer éven keresztül is imádkoztam érte, bántódtam miatta, vágyakoztam, sóhajtoztam utána, hogy ezt a napot megérjem, mindezt én ennek teljes erőmmel örülök, dicsőítem Istent kegyelméért és irgalmáért.

Előszó Mózes harmadik könyvéhez, amelyet a Léviták könyvének (Leviticus) neveznek

Azokat a szertartásokat, melyeket ebben a könyvben írok le, főképpen Isten rendelte el, amiképpen már mondtam a Mózes második könyvéhez (Kivonulás könyve; Exodus) írt előszó végén, hogy Izráel népe szüntelenül ezekről gondolkozzon, és megakadályozza őket, hogy vakbuzgóságuk és jó szándékuk elképzelései alapján szolgálják Istent: hogy tudásuk megalapozott legyen, és biztosak legyenek abban, hogy örömet okoznak ezzel Istennek. Mert lehetetlen, hogy valaki saját magától megtegye, amit Isten nem parancsolt meg, bármilyen Isten és ember közötti szövetségtől függetlenül. Ezek a szertartások olyanok voltak a számukra, mint az ábécé – meg kellett tanulniuk helyesen leírni és elolvasni őket, vagy olyanok, mint a dajka által tejjel és kásával táplált csecsemők, akikhez

a dajka saját képességeik szerint beszél, és úgy gügyögi el nekik a szavakat, ahogyan az ilyen korban lévő babák és gyerekek kiejthetik.

Mert mindenki, aki Krisztus előtt élt, a világ csecsemő- és gyermekkorában élt, és a Napot ők csak felhőn keresztül észlelték, amelyet mi most már tisztán látunk. Nekik csak törékeny és halvány elképzeléseik voltak Krisztusról, miképpen a gyermekeknek van a férfiak tetteiről. Néhány próféta volt csak kivétel, akik kiábrázolták Őt áldozatbemutatásokon és szertartásokon, hasonlatokban, találós kérdésekben, példabeszédekben, valamint homályos és különös nyelven. Egészen felnőttkorukig történt ez, amikor Isten megmutatta Őt nyíltan az egész világnak, és az árnyékból és a felhő-eltakarta világosságból kivezette őket; a pogányokat pedig teljesen vak tudatlanságukból és halott álmaikból. És úgy tűnik el az árny a világosság eljövetelével, mint ahogy a szertartások és áldozatbemutatások is Krisztus eljövetelével. Ezek a továbbiakban nem kevésbé szükségesek, mint amennyire szükséges egy zálog, mely arra az alkura emlékeztet, amely már megkötöttet. Bár nyilvánvalóan gyermetegnek tűnnek, mégsem teljesen értelmetlenek, akár csak a játékbabák és az a számtalan csecsebecse sem teljesen fölösleges, amelyeket az anyák kisgyermeküknek megengednek. Jóllehet az effajta játékok azért adattak, hogy a gyermekek elképzeléseinek megfeleljenek, mégis mivel azok édesanyjuk ajándékai, amelyeket ő a neki tetsző helyen és időben ad nekik, a gyermekeket tiszteletre készíti. Továbbá amikor édesanyjukat majd közelebből megismerik, a komolyabb dolgokban is engedelmeskednek neki.

Azonfelül, bár az áldozatbemutatások és szertartások nem szolgálhatnak alapként és támaszként, amelyekre építeni lehet, tehát igaz, hogy nem bizonyíthatunk velük semmit, mégis, ha már felismertük Krisztust és titkait, akkor képeket kölcsönözhetünk, azaz példákat, hasonlatokat vagy allegóriákat, hogy feltárjuk Krisztust és Isten Krisztusban elrejtett titkait. Ezek a titkok még az élők számára is rejtve voltak, ám azok segítségével minden emberi szónál élénkebben és érzékeltebben hirdethetjük Krisztust. Mert a hasonlatok nagyobb hatékonysággal és erővel bírnak, mint a puszta szavak; az ember elméjét a dolog lényege, veleje és lelki megértése felé terelik minden elképzelhető szónál hatékonyabban. Bár minden szertartás és áldozatbemutatás olyan, mintha Krisztus csillagfényét vetítené előre, néhány szertartás azonban olyan, mintha fényes nappal lenne, röviddel napfelkelte előtt. Ezek ugyanis az Ő halálának körülményeit és érdemét annyira világosan fejezik ki, mintha szenvedését kárpádon vagy színpádon mutatnánk be az emberek szeme láttára. Így a bűnbak, a rézkígyó, a tábordon kívül elégetett bika (3Móz 4, 12), a páskabarány, és így tovább. Olyannyira, hogy teljesen meg vagyok győződve róla, és nem tehetek mást, mint hiszem, hogy Isten már előre megmutatta Mózesnek Krisztus titkait és halálának módját, és megparancsolta neki, hogy ezeket rendelje el számukra hitük megerősítésére, ami most már számunkra napvilágra jött. És azt is hiszem, hogy a prófétákat, akik Mózeszt követték, hogy megerősítsék próféciait és megőrizték tanítását Krisztus eljöveteléig, ugyanezen dolgokkal ösztönözte, hogy még buzgóbban kutassák Krisztus titkait. Bár Isten nem ismertette meg mindenkivel Krisztus titkait, néhány választottját

kivéve, akiknek elméjét ebben a korban felkészítette, hogy segítsenek a többi csecsemőnek, mégis, mivel általános ígéretben részesültek, hogy Ábrahám egyik magja eljön és megáldja majd őket, hasonlóképpen általánosan hittek abban is, hogy Isten megszabadítja majd őket ugyanazon ember révén, bár azt nem tudták, milyen módon. Amiképpen maguk az apostolok, akik ezt gyakran hallották, mégsem tudták megérteni mindaddig, amíg az valóban be nem teljesült.

Mindezekon túlmenően az áldozatbemutatásaik és szertartásaik, amíg a hozzájuk kapcsolódó ígéretek beteljesültek, számukra üdvösséget és megigazulást jelentettek, és pontosan azt jelentették számukra, amit nekünk a szentségek. Nem az áldozat vagy a tett ereje miatt, hanem az ígéretbe vetett hit hatékonysága miatt, amit az áldozatbemutatás vagy szertartás hirdetett, és amiért ez egy bizonyosság vagy jel volt. Mert a szertartásokat és áldozatbemutatásokat rájuk hagyta, és megparancsolta nekik, hogy az ígéretet tartsák emlékezetükben, és ez ébressze a hitüket. Mert nem elég utasítást adni nekik, és megmondani, mit cselekedjenek, hanem emlékezniük kell, és ennek olyannak kell lennie, mint a csengetés hangja, amely arra figyelmeztet, hogy légy résen. És mert nem elég az alkut csupán szóban megkötni, hanem esküt is kell tennünk, és köteleznünk kell magunkat, hogy megerősítjük a szövetséget kötő ember hitét. Olyan ez, mint amikor az ember megígér valamit, bármilyen apróság legyen is az, nem hiszik el, amíg esküre nem emeli fel a kezét. Ilyen a világ gyarlósága. Ezért még Krisztus is gyakran használt különféle szertartásokat a betegek meggyógyítására, hogy ezzel felkeltse hitüket. Így például mikor az angyal lesújtott az egyiptomiakra, nem a bárány vére mentette meg a zsidókat Egyiptomban, hanem Isten könyörületessége és igazságossága, ami által ez a vér jelként és emlékeztetőként szolgált, hogy felkeltse hitüket. Mert bár Isten ígéretet tett, nem szabadít meg mást, csak azokat, akik vágnak rá és erős hittel imádkoznak hozzá, hogy beteljesedjen ez csupán könyörületessége és igazságossága folytán, miközben ők elismerik saját méltatlanságukat. A mi szentségeink is (ha helyesen szolgáltattuk ki őket) Krisztust hirdetik nekünk, és Hozzá vezetnek bennünket. Hitünk által nyernek bűneink bocsánatot, és nem a szentségek cselekedete által. Mert ahogy lehetetlen, hogy a bakok és bikák vére tegye semmissé a bűnöket, az is lehetetlen, hogy a folyó vize mossa meg szívünket. Mindazonáltal a szentségek megtisztítanak és feloldoznak minket bűneink alól, amiképpen a papok is a bűnbánat és a hit hirdetésével teszik ezt. Mindkettő ezért rendeltetett. Ha mindez nem társul Isten igéjével, akkor a pap és a szentség önmagában nem használ semmit.

Ha valaki csak szóban hivatkozik Krisztusra, *„ha valaki nem születik víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országába”*, ahogy ezt Jézus János evangéliuma 3. fejezetében mondja (Jn 3, 6). Ezért mivel a Lélek jelen van a vízben, így maga a tett vagy cselekedet teszi semmissé a bűnt. Azután elküldöm őt Pálhoz, aki azt kérdezi a galatáktól, hogy a törvény cselekvése alapján kapták-e a Lelket, vagy az Ige meghallásából származó hit alapján. Majd így summázza: mert hit által kapjuk a Lélek ígéretét, és a Szentlélek a hit hirdetése által lép be a szívünkbe és tisztítja meg azt. Ezt értheted Szent Pál szerint is, mondván: *„hogya a víz*

fürdőjével az ige által megtisztítja” (Ef 5, 26). Tehát ha a keresztség azt hirdeti nekem, hogy Krisztus vérében megmosakodjam, ugyanúgy a Szentlélek is jelen van a keresztségben, így a hit általi igehirdetés semmissé teszi bűneimet. Mert a Szentlélek nem néma Isten, és nem olyan Isten, aki álöltözetben jelenik meg. Ha valaki Krisztus testének és vérének szentségéről azt mondja, hogy ez a holtakért és az élőkért bemutatott áldozat, valamint azt mondja, hogy a cselekedet igazít meg és törli el a bűnt, erre én azt válaszolom, hogy az áldozat egy állat vagy egy ember testének a lemészárlása. Ezért ha áldozat lenne, akkor azt mondanám, hogy abban Krisztus teste öletett meg és vére ontatott ki, de ez nem így van. Ezért ez valójában nem áldozat, hanem szentség és annak az örökkévaló áldozatnak az emlékezete, amelyet ő egyszer mindenkiért felajánlott a kereszten 1500 évvel ezelőtt, és csak azoknak hirdeti, akik élnek. Ez a halottaknak annyira válik üdvösségükre, amint a fénytelen gyertya a lámpásban azoknak, akik az úton haladnak sötét éjjelen; amint a latinul énekelt evangélium azoknak, akik abból semmit sem értenek; és amint az az igehirdetés, amely a halottaknak szól, akik azt nem hallják. Csak azoknak hirdeti, akik életben vannak, mert a holtakat, ha a szentség által hirdetett hitben haltak meg, megváltja és minden veszélytől megmenti. Mert amikor még életben voltak, szívük Isten törvényét szerette, ezért nem vétkeztek. Mert megbánták, hogy testrészeik vétkeztek, és valaha is bűnre hajlottak, ezért a hit által bűnbocsánatot nyertek. Most már ezek a bűnös testrészeik halottak, nem vétkezhetnek többé, ezért a holtak számára a szentség nem szentség, és nem áldozat. Pedig az ő lelkük üdvössége nem szolgálhatja a mi megszentelődésünket, és nem erőszakolhatja ki üdvösségünket, hogy emiatt építsünk olyan apátságokat, kollégiumokat, kápolnákat és katedrálisokat hamis módon szerzett javakból, amelyek tele vannak zsebtolvajokkal, csalókkal és féktelen mohóságukkal.

Néhányan örömet mondanák, hogy a mise imádságai sokat segítenek, nemcsak az élőknek, hanem a holtaknak is. Már több írásomban szoltam eleget az ilyen emberek buzgó imádságának forró tüzeréről, amely gyorsabban emészt annál, hogy az egész világ áldozatot tudna bemutatni. Aligha hiszem, hogy bárki is el tudná hitetni velem, hogy az imádság, mely nem serkenti az embert erényre, az nekem bűnbocsánatot szerezhethet. Ha azt látom, hogy imádságaik elnyerték számukra a kegyelmet, hogy olyan életet éljenek, amely Isten szavának nem mond ellent, akkor egyetérthetek azzal, hogy bármit kértek Istentől, imádságaik nem voltak hiába. De miféle jót kívánhat nekem imádságaiban az, aki irigylitől lelem Krisztust, lelkem táplálóját és életét? Miféle jót kívánhat nekem az, akinek a szíve meghasad a fájdalomtól, amikor engem arra tanítanak, hogy megbánjam gonosz tetteimet?

Továbbá, kevesen ismerik az Ószövetség használatát, és a legtöbben nem találják másra szükségesnek, csak allegóriák felállítására, melyeket mindenki saját képessége alapján kénye-kedvére torzít minden meghatározott szabály nélkül. Ezért (bár már beszéltem ezekről máshol) amíg az Írás nem jut el minden emberhez, hogy elolvassák azt, addig mondok nekik egy-két szót erről.

Mindig tudatosítanunk kell, hogy ne vezessenek félre minket sem hamis allegóriákkal, amelyeket az Új- vagy az Ószövetségből fabrikálnak, sem bármilyen más történetből, vagy akár az egész világ teremtményeiről, amelyről azt mondják, hogy kiolvasható Mózes harmadik könyvéből. Itt az embernek fel kell raknia az összes szemüvegét, és védenie kell magát a láthatatlan szellemek ellen.

Először is az allegóriák semmit sem bizonyítanak. Allegóriák alatt idegen témákkal és más dolgokkal kapcsolatos példákat és hasonlatokat érts, mint amiért könyörögtél. Bár a körülméltkedés a keresztség előképe, mégsem bizonyíthatod a keresztséget körülméltkedéssel. Mert ez az érvelés nagyon gyenge lenne: Izráel népét körülméltték, ezért nekünk meg kell keresztelkednünk. Ilyen módon bár Izsák feláldozása valóban a feltámadás előképe és tüposza, mégsem helyes az az érvelés, hogy Ábrahám felajánlotta volna Izsákot, és Isten megmentette őt a haláltól, ezért mi is feltámadunk, és így tovább mindenhol másutt.

Az allegóriákat arra kell használni, hogy kifejezzék és feltárják a szöveget, hogy az jobban megismerhetővé és érthetővé váljon. Így ha van egy egyértelmű szövegem Krisztustól és az apostoloktól, hogy miként kell keresztelkednem, akkor kölcsönözhetek egy példát a körülméltkedésről, hogy kifejezzem vele a keresztség természetét, erejét és gyümölcsét vagy hatását. Mert a körülméltkedés számukra közös pecsétként szolgált annak jelölésére, hogy ők mindnyájan Isten katonái, akik az Ő háborújában küzdenek, és Isten elkülönítette őket a többi nemzettől, azoktól, akik nem engedelmeskedtek neki. A keresztség is ekképpen a mi közös pecsétünk, és kétségkívül komoly és szüntelen emlékeztető arra, hogy Krisztushoz tartozunk, és elkülönülünk mindazoktól, akik nem Krisztuséi. Amiképpen a körülméltkedés annak jelzése, hogy Isten kegyelmében részesültek, és bűneik bocsánatot nyertek, úgy a keresztség is azt tanítja számunkra, hogy ha Krisztus vérében megmosakodunk, részesülünk a kegyelmében Őáltala. Amiképpen a körülméltkedés azt jelezte, hogy saját vágyaiknak szabjanak határt, és szabad akaratukat öldököljék meg, s ahogy ők mondták, kövessék Isten akaratát. Hasonlóképp a keresztség számunkra is bűnbánatot jelent, valamint engedetlen testrészeink és bűnös testünk vágyainak megzabolázását annak érdekében, hogy új életben járjunk, és így tovább.

Hasonlóképpen Nőé megmentése a víz által, és azoké, akik vele a bárkában voltak, előkép, amely a keresztség példája és mintája, amiképpen Péter mondja (1Pt 3). A keresztséget nem tudom ezzel bizonyítani, csupán leírni azt. Mert amiképpen a bárkában megmenekültek az árvíztől azok, akik hittek Istenben, akik viszont nem hittek Nőénak, elpusztultak. Ugyanígy ment meg minket a keresztség a hirdetett igébe vetett hit által, miközben a hitetlenek egész világa elpusztul majd. És Pál (1Kor 10) a tengert és a felhőt a keresztség előképévé teszi, amely által és ezer más dolog által is megvallhatom, de nem bizonyíthatom. Pál a már említett helyen azt a sziklát is, amelyből Mózes vizet fakasztott Izráel gyermekeinek, Krisztus előképének és tüposzának nevezi, de ez nem elég Krisztus bizonyítására (mert ez lehetetlen lenne), csupán Krisztus leírására. Amint Krisztus maga (Jn 3) is a rézkígyó hasonlatát vagy tüposzát kölcsönzi, hogy Nikodémust földi érzékelésétől

Krisztus lelki megértéséhez vezesse. Ezt mondja: „*És ahogyan Mózes felemelte a kígyót a pusztában, úgy kell az Emberfiának is felemeltetnie, hogy aki hisz, annak örök élete legyen őbenne*” (Jn 3, 14). Ez a hasonlat Krisztus halálának lényegét jobban ábrázolja, mint ha azt ezer szóval leírhatnánk. Mert Isten azokat a zúgolódókat, akik megbánták a bűneiket, azonnal meggyógyította halálos sebeikből, csupán azáltal, hogy a rézkígyóra néztek fel minden más orvosság vagy segítség nélkül. Sőt, csak azért történt ez, mert Isten azt mondta, hogy ez így legyen, és ne lázadozzanak újra, hagyják abba zúgolódásukat. Mindenkit, aki bűnbánatot tanúsít és hisz Krisztusban, Isten megment az örök haláltól csupán kegyelméből, a jócselekedeteik előtt és nélkül, azért, hogy többé ne vétkezzenek, hanem harcoljanak a bűn ellen, és attól kezdve többé ne kövessenek el bűnt.

Hasonlóképpen Mózes harmadik könyvének szertartásaival sem lehet bizonyítani semmit, csupán leírni és megvallani, hogy Krisztus halála által bűneink eltöröltetnek. Mert Krisztus maga Áron, és mindenki, aki áldozatot mutat be, hogy a bűntől megszabaduljunk, Áron fiainak tekinthető. És Krisztus mindenfajta áldozat, amit felajánlanak: Ő az „ökör”, a „juh”, a „kecske”, a „kecskegida” és a „bárány”. A táboron kívül elégetett bika (3 Móz 4, 12), a bűnbak, amely az emberek minden bűnét a pusztába vitte. Mert amint az emberek megtisztultak beszennyezettségüktől az áldozatok vére által, Krisztus ugyanúgy tisztít meg bennünket saját vérével az örök haláltól. És amiképpen evilági bűneikből csak az áldozatok vére által szabadulhatnak meg, úgy a mi bűneinket is csak Krisztus vére által lehet megbocsátani. Csak Krisztus vére tud bűnbocsánatot szerezni az összes gonosz tettünkért. Mert a mi cselekedeteink csak felebarátainkat segíthetik, megsanyargathatják testünket, és abban segíthetnek, hogy többé ne vétkezzünk. Ám ha már vétkeztünk, akkor bűneink Krisztus vére által ingyen bűnbocsánatot nyernek, vagy ennek hiányában örökre megmaradnak.

Hasonlóképpen a belpoklosokat sem hozhatod fel példának, az ő esetük sem képes bűnvallást kikényszeríteni, noha számos példát lehet említeni, hogy a papok Isten igéjének kulcsával kötözik meg és oldozzák fel az embert. Mert amiképpen ők sem tettek senkit belpoklossá, úgy a mieinknek sincs hatalmuk ahhoz, hogy bárkinek megparancsolják, hogy bűnös legyen, vagy a tisztítótűzbe vagy a pokolba menjen. Amint (noha az oldás és kötés hatalom) az egykori papok sem voltak képesek senkit sem meggyógyítani, hasonlóképpen a mieink sem tudják senkinek a bűneit eltörölni láthatatlan és néma hatalmuk által, vagy megszabadítani őt a pokoltól vagy a kitalált tisztítótűztől. Ha Isten szavát tisztán hirdetnék, ami a Krisztustól kapott megbízatásuk lenne, akkor kötniük és oldaniuk kellene, megölniük és újra feltámasztaniuk, tisztává és újra tisztátalanná tenniük, és pokolra küldeniük és onnan kihozniuk. Mert ilyen hatalmas Isten szava. Mert ha Isten törvényét hirdetnék, a bűnösök lelkiismeretét kellene megkötniük a pokol fájdalmanak képzetével, és ezáltal bűnbánatra bírni őket. Ha könyörületességet hirdetnének nekik, amely Krisztusban van, akkor fel kellene őket oldozniuk, és meg kellene nyugtatniuk háborgó lelkiismeretüket, és Isten kegyelméről kellene biztosítaniuk őket, és arról, hogy bűneik bocsánatot nyertek.

Végül óvakodj az allegóriáktól, mert nincs még olyan tetszetős és alkalmas dolog a félrevezetésre, mint az allegória; nincs a világon ravaszabb és veszedelmesebb dolog, mint az allegória arra, hogy meggyőzzenek egy hamis ügyről. Ugyanakkor nincs jobb, alkalmasabb vagy nagyszerűbb dolog, amely által az ember megérthet dolgokat, mint az allegória. Mert az allegóriák élesítik az elmét, és a bölcsességet belevésik, hogy tartósan ott maradjon, ahol a pusztá szavak az egyik fülön be, a másikon kimennek. Sokkal jobban meg lehet érteni, ha azt mondod, hogy *„Minden áldozatodat sóval mutasd be”* (3Móz 2, 13b), mint azt a mondatot, hogy *’minden tettetted megfontoltan vidd végbe,’* és ha megérted, jobban eltalál és elevenedbe vág, mint a szavak szaporítása. Mint a menny és a Föld között, oly nagy a különbség, ha szavakkal azt mondanám, hogy *’ne dicsekedj a saját tetteiddel,’* vagy ha azt mondom, *’ne edd meg áldozatod vérét és kövérjét’.* *„Mert minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnan felülről, a világosság Atyjától származik”* (Jak 1, 17), és mi csupán hullacsontváz vagyunk, mi csak eszköz vagyunk, amely által Isten munkálkodik, de az erő az Övé. Amiképpen Isten újjáteremtette Pált, kiárasztotta rá az Ő bölcsességét, hatalmat adott neki, és megígérte, hogy az Ő kegyelme soha nem hagyja el, még ha ez neki nem is jár; kivéve akkor, ha azt gondolja, hogy érdemeket szerezhet a szentek gyilkolásával és Krisztust gyalázásával. Amiképpen halált jelent bármelyik áldozat vérét vagy kövérjét megenni, nem kárhozatra méltó-e, ha Istent megfosztjuk a neki járó dicsőségtől, és azt magunknak tulajdonítjuk?

Előszó Mózes negyedik könyvéhez, amelyet a Számok könyvének (Numeri) neveznek

A második és a harmadik könyvben a zsidók megkapták a törvényt, ez a negyedik könyv pedig arról szól, hogy életükkel miként követik azt és engedelmeskednek neki. Ennek gyakorlása során pedig igen sok példát láthattok arra, hogy az Isten ígéreteibe vetett hit nélkül mire képes a hitetlenség, és mit tesz a szabad akarat akkor, ha az ember a törvényt saját erejéből akarja megtartani. Olyan ez, mint amikor az emberek otthagyják uralmuk tetemét a pusztában az útszélen, és nem viszik be őket *„a nyugalom helyére”* (Zsid 4, 3). Miért nem mehettek be oda? Hitetlenségük miatt. Mert ha hittek volna, akkor kegyelem alatt lettek volna, és régi bűneik megbocsáttattak volna, és erőt kaptak volna arra, hogy ezentúl megtartsák a törvényt, és megkímélték volna őket azoktól a kísértésektől, amelyek túl hatalmasok voltak számukra. Mert meg van írva: *„A kik pedig befogadták, azokat felhatalmazta arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazokat, akik hisznek az ő nevében”* (Jn 1, 12). Isten gyermekei pedig úgy lehetünk, ha szeretjük Istent és az Ő parancsolatait, és az Ő útján járunk, követve Fiának, Krisztusnak példáját. Ám ezek az emberek hit nélkül próbálták követni a törvényt, amint e könyv 14. fejezetében látod, ahol harcolni akartak és harcoltak is az ígéret szava nélkül, még akkor is, amikor figyelmeztetést kaptak, hogy ezt ne tegyék. A 16. fejezetben ismét azt olvashatjuk, hogy Istennek szent, ám hit nélküli cselekedeteikkel

akartak megfelelni (mert ahol nincs jelen Isten ígéje, ott nincs jelen a hit sem). Ezért Isten tüze elemésztette szent cselekedeteiket, ahogyan Nádábot és Abíhút is (3Móz 10). Ezekről a hitetlenekről most fordítsd tekintetedet a farizeusokra, akik már Krisztus testben való eljövele előtt ugyanilyen módon a szabad akarat tanítását tekintették cselekedeteik alapjának. Erre ugyanis saját elképzelésük szerint szent cselekedetet építettek, az ígébe vetett hit nélkül. Oly hevesen tették ezt, hogy buzgalmukban megölték a minden szent cselekedet királyát és a szabad akarat urát, aki csak az Ő kegyelme által teszi az akaratot szabaddá és szabadítja meg a bűn rabságától. Ő ad nekik szeretetet és vágyat Isten törvényei iránt, és Ő ad erőt ahhoz, hogy az emberek engedelmesen betöltsék azt. Így a szabad akaratot követve véghez vitt jó cselekedeteikkel csak kirekesztették magukat a szent nyugalomból. Ezt egyedül az a bűnbocsánat adta volna meg számukra, amely a Krisztus vérébe vetett hiten alapul.

Most figyeljete a mi képmutatóinkra is, akik hasonlóképpen Arisztotelész és más pogány eretnek tanítását követve, a Szentírás minden tanításával szemben újra kitalálták a szabad akaratot, s erre hivatkozva rendelték el Isten parancsolatainak a megtartását is. Mert kitalálták az önmagában dicséretes önkéntes szegénységet más módon, mint ahogyan azt Isten parancsolta. Ugyanígy torzították el a házasság Isten által rendelt tisztaságát, és egy egészen másféle önkéntesen vállalt tisztaságot találtak ki, amelyet Isten nem vár el. Ők erre fogadalmakat és esküket tesznek, hogy életüket Istennek adják, anélkül, hogy tudnák, megadja-e Isten ezt nekik vagy sem. Erre kötelezik a tanítványaikat is, mondván, hogy minden ember szabad akaratából képes vállalni azt, megkérdőjelezve ezzel Krisztusnak és az Ő apostolának, Pálnak a tanítását.

Meghazudtolják még az Istenhez való hűséget és az emberek iránti engedelmességet is azzal, hogy egy másik önkéntesen vállalt engedelmességet fogadnak, amelyet mindenhol elvet a Szentírás. Ezt ők attól függetlenül Istennek ajánlják föl, akár elvárja ezt Isten tőlük, akár nem.

És mi a helyzet az önkéntesen vállalt szegénységgel? Nem ezzel rabolták-e ki az egész világot és tették ezzel szolgájukká? Lehet-e bárki király vagy császár vagy bármilyen más rangú személy anélkül, hogy nem engedelmeskedik nekik, és nem esküszik meg arra, hogy hűséges szolgájuk lesz, hogy kedvükre tesz, és megvédi őket bármilyen igaz vagy hamis vitájukban – akár igazuk van, akár tévednek? Önkényesen vállalt szegénységük már felfalta az egész világot, ennek ellenére mohóbbak, mint valaha, olyannyira, hogy még tíz világ sem lenne elég arra, hogy jóllakjanak.

Amellett, hogy gyakran elcsábítják mások feleségeit, és nyílt paráznaságot és más szörnyűségeket követnek el, amelyek még ahhoz is túl szennyesek, hogy nevén nevezzük őket, hát nem ehhez vezetett-e önkényesen vállalt tisztaságuk?

Önkényesen vállalt engedelmességükről pedig annyit, hogy az nem más-e, mint engedetlenség és ellenszegülés Isten és ember összes törvényével szemben olyannyira, hogyha bármely uralkodó bármilyen emberi törvényt megpróbálna betartatni velük, akkor azonnal a pokol legmélyebb bugyrába átkozzák el, és ki-

hirdetik, hogy ő nem jogos uralkodó, nemesei így nem kötelesek engedelmeskedni neki, a közemberekkel pedig úgy bánnak, mintha pogány törökök vagy szaracénok lennének? És ha bárki hirdetni meri nekik Isten törvényét, azt azonnal eretnekként elítélik és máglyán megégetik. Isteni és emberi törvények helyett pedig saját elképzeléseik szerinti törvényeket hoznak, amelyet még ők maguk sem tudnak teljesen betartani.

Mindezen tetteikben annyira hisznek, hogy nemcsak abban biztosak, hogy általuk elnyerik az üdvösséget, hanem hogy ők magasabb helyre kerülnek a mennyben, mint azok, akik a Krisztusba vetett hit által üdvözülnek, sőt mindenki másnak is bűnbocsánatot ígérnek ugyanezen jó cselekedetek érdeméért. Ezzel megnyugtatják magukat, és másokat is így nyugtatnak meg, kizárva ezzel, hogy a bűnbocsánatot egyedül a Krisztus vérébe vetett hit által lehet elnyerni.

Ha most már látjuk, hogy egyedül a hit engedi be az embert a nyugalomba, a hitetlenség pedig kizárja őt onnan, megkérdezhetjük, mi is ennek a hitetlenségnek az oka. Igazából ez nem olyan bűn, amit láthat a világ, hiszen ezt a bűnt a pápa szerinti elképzelések határozzák meg. Ahogy Pál mondja: *„Az Isten igazságát ugyanis nem ismerték el, hanem a magukét igyekeztek érvényesíteni, és nem vetették alá magukat az Isten igazságának”* (Róm 10, 3). Krisztus a farizeusokat nem hatalmas bűneik miatt feddi meg, amelyeket a világ látott, hanem azokért a szent cselekedeteikért, amelyek annyira elhomályosították a világ szemét, hogy isteneknek tekintették őket: a hosszú imákért, a böjtölésért, azért a buzgó tizedfizetésért, amely alól csak a gyógyfüvek mentesültek, tisztaságukért, a hús fogyasztás előtti mosakodásért, az étkezéshez használt poharak, tányérok és mindenféle más edények megtisztításáért, a próféták sírhelyének megépítéséért, a szent nap megtartásáért, a pogányok hitre térítéséért és a bőséges adakozásért. Mert ők ezeknek a szent cselekedeteknek tulajdonították igaz voltukat, és ezért, amikor Isten igazságát hirdették nekik, azt csak üldözni tudták, mert az ördög túl erős volt bennük. Amit Krisztus jól jellemez, mondván: *„Amikor a tisztátalan lélek kimegy az emberből, víz nélküli helyeken bolyong nyugalmat keresve, és ha nem talál, akkor így szól: Visszatérek házamba, ahonnan kijöttem. És amikor odaér, kisöpörve és felékesítve találja. Akkor elmegy, vesz maga mellé még másik hét, magánál is gonoszabb lelket, bemennek és ott laknak; és végül ennek az embernek az állapota rosszabb lesz, mint azelőtt volt”* (Lk 11, 24-26). Ez azt jelenti, hogy amikor egy kicsit megtisztulnak a nagy bűnöktől, amiket a világ lát, majd saját szemükben felékesítik magukat hagyományaik igazságával, akkor jön hét másik, azaz az ördög teljes ereje, mert a hetes szám a zsidóknál megszámlálhatatlan sokaságot és egy dolog különösségét jelenti, továbbá egy olyan szólás, melyet (feltételezem) Mózes harmadik könyvéből kölcsönöztek, ahol oly gyakran említik a hetes számot.

Amire azt mondanám, megbüntetek téged, hogy a világnak példát statuáljunk, ott a zsidó azt mondaná, hétszer metéllek körül vagy hétszer kereszteltek meg. Itt pedig a hét a pokol minden ördögét és annak teljes erejét és hatalmát jelenti. Mert adhat-e a pokol összes ördöge nagyobb vakságot annál, mintsem

hogyan elhitheti velük, hogy saját jó cselekedeteik által megigazulhatnak? Mert ha egyszer elhitték, hogy saját szent cselekedeteik által tisztultak meg bűneikből és igazították meg, akkor marad-e helye a megigazulásnak, ami abban van, hogy Krisztus vérént ontotta? Ezért amikor ebbe a vakságba zuhannak, akkor csak gyűlölni és üldözni tudják a világosságot. És minél tisztábban és egyértelműbben feddi meg Isten a tetteiket, annál hevesebben és elvakultabban káromolják az Istent, hogy végül vétkeznek a Szentlélek ellen, ami nem más, mint a kinyilatkoztatott tiszta igazság gonosz üldözése, ami pedig olyan nyilvánvaló, hogy még felszisszeni sem tudnak ellene. Amint a farizeusok is azért üldözték Krisztust, mert elutasította a szentnek vélt cselekedeteiket, és amikor Krisztus a tanításait az Írással és csodákkal bizonyította, ők már nem tudtak mit mondani, nem tudtak semmit sem felhozni ellene, és azt állították, hogy a Szentírásnak valami egészen más jelentése kell, hogy legyen, mert Jézus írásmagyarázata aláásta az ő okoskodásaik alapjait, és gyökerestől kiszaggatta azokat az elhajlásokat, amelyeket ők ültettek; ráadásul Jézus csodáit is az ördögnek tulajdonították. Ez ma is így van: bár a mi képmutatóink sem tagadhatják az Írást, de mivel abban csak olyan értelmet lehet találni, ami ledönti az építményeiket, azért örökké azt gondolják, hogy az Írásnak van egy másik jelentése is a szavak mögött; illetve azt, hogy a Szentírást senki sem érti vagy értette meg az apostolok kora óta. Vagy ha azt gondolják, hogy valaki, aki úgy írt róla az apostolok óta, hogy megértette azt, akkor hasonló módon rólunk is azt állítják, hogy mivel nem értjük meg magát a szöveget, így nem értjük meg az orvos szavainak jelentését sem. Mert ha a szent cselekedetek általi megigazulást vallod, és megtagadod a hit általi megigazulást, akkor hogyan értheted meg Szent Pált, Pétert, Jánost és Az apostolok cselekedeteit vagy a Szentírás bármely más részét is, látva, hogy azok majdnem mindenhol a hit általi megigazulást kívánják bizonyítani.

Végezetül, az eskükre vonatkozóan, amelyekről a 30. fejezetben olvashatsz, sok kérdés merül föl, amelyekre röviden így válaszolok: legyen só minden felajánlásunkban, azaz legyen jelen a tudás minden cselekedetünkben, és ne tegyünk semmi olyat, amit nem tudunk megindokolni Isten ígéje alapján. Mi most már a világosságban vagyunk, és Isten minden titkát, tanácsát és akaratát megnyitotta előttünk, a megígértnek pedig el kell jönnie és meg kell áldania minket, sőt már eljött közénk és vérént ontotta értünk, és megáldott minket mindenféle áldással, és elnyert nekünk minden kegyelmet, és benne mindenünk megvan. Éppen ezért Isten már nem fogad el tőlünk állatáldozatot, amint azt a Zsidókhöz írt levél 10. fejezetében olvashatod. Ha Istennek állatok vérént vagy kövérjét ajánlod fel azért, hogy bűneidért bocsánatot nyerj, netán azért, hogy Isten figyelmesebben hallgassa meg kéréseidet, akkor meggyalázod Krisztus vérént, és Krisztus érted hiába halt meg. Mert benne Isten nem csak bűneink bocsánatát ígérte meg, hanem bármit, amit ahhoz kérünk, hogy elkerüljük a bűnt és a kísértéseket. Ám ha füstölőt lóbálsz, gyertyát gyújtasz, neki ajánlod tisztaságodat vagy szüzességedet ugyanezen célból, nemde te is elveted Krisztus áldozatát? Sőt, ha aranyat, ezüstöt vagy bármi más jót ajánlasz fel ugyanerre a célra, van-e bármilyen különbség?

Sőt, ha zarándoklatra is indulsz, böjtölsz, vezeklő ruhát öltesz, szentelt vízzel locsolod magad, vagy bármilyen dolgot teszel, vagy bármilyen szertartást végzel is hasonló célból, akkor bizony utálatosság az. Ezért Isten szava ismeretével sózzuk meg minden áldozatunkat, különben nem lesz az kedves illatú áldozat Istennek.

Akkor azt kérdezed majd tőlem, ne is esküdjek semmire? De igen, arra az isteni parancsolatra, amelyre keresztségedben esküdtél meg. Milyen szándékkal tetted ezt meg? Mert hittél abban, hogy Krisztus szeretetért igazulsz meg, aki vére által megváltott téged, és Isten gyermekévé és örökösévé tett. Várj ezért akarátára és parancsolataira, és ugyanazon tanítás szerint tisztítsd meg tagjaidat is, amely a szívedet megtisztította. Mert ha Isten ígéjének ismerete nem tisztította meg a szívedet úgy, hogy elismerd Isten ígéjéről, hogy az igaz és jó, és nem bánod, hogy tagjaid az ellenkező irányba visznek, akkor nincs részed Krisztusban. Mert ha nem bánod meg bűneidet, akkor lehetetlen elhinned, hogy Krisztus megmentett annak következményeitől. Ha nem hiszed, hogy Krisztus megszabadított, akkor nem szeretheted Isten parancsolatait sem. Ha pedig nem szereted a parancsolatokat, akkor Krisztus lelke nem él benned, ami pedig a bűnbocsánat és a megváltás záloga lenne.

Az Írás pedig azt tanítja, hogy előbb van a bűnbánat, majd a Krisztusba vetett hit, mert az Ő érdemeért a bűneiket megbánók bocsánatot nyernek. Ezután következnek csak a jó cselekedetek, amelyek nem mások, mint Isten parancsolatai. A parancsolatok pedig nem mások, mint szükségét szenvedő felebarátaink megsegítése és testünk tagjainak megfékezése, hogy azok is tiszták legyenek. Mert a szív akkor tiszta, ha gyűlöli a bűnt és szereti az erényt, ahogy azt Isten ígéje tanítja nekünk. A jó cselekedeteknek pedig a hitből kell fakadniuk, azaz azért teszem őket, mert szeretem Istent azért a nagy kegyelemért, amelyet Krisztusban mutatott nekem, különben nem Isten kedvére teszem őket. És ne rettenjek meg a bűn öldöklése által okozott testi fájdalmamtól sem, mert segítségem Isten erejének ígérete és az eljövendő jutalom vigasztalása. Ezt a jutalmat én az ígéretet tevő jóságának, kegyelmének és igazságának tulajdonítom, aki kiválasztott, elhívott, tanított engem, és ennek zálogát adta, de nem a saját cselekedeteim vagy szenvedéseim érdemeért, mert mindaz, amit én teszek és elszenvedek, az nem lehet a jutalomhoz vezető út, sem annak kiérdemlése. Mintha a királynak meg kellene ígérnie, hogy engem a saját birtokomon megoltalmaz, és még ha az út a birtokomra esetleg a tengeren át vezet, ahol igen sok veszedelem várhat rám, akkor is azt állítanám, és mások is azt mondanák, hogy a szenvedésem által érdemlem ki, hogy nyugalomban élhetek a birtokomon. Ilyenkor az útközben ért fájdalmaim érdemének tulajdonítanám a jutalmamat, és nem a király jóságának, könyörületességének és igazságosságának. Pedig ezek az Ő ajándékai, akit joggal illet minden dicséret és hála. A jutalom tehát ajándék, mely ingyen adatik, az adományozó jóságából, és nem annak érdemeiért, aki kapja. Úgy tűnik tehát, hogyha bármi más célból esküszöm, mint saját tagjaim megzabolázására, és arra, hogy felebarátaimnak erényből és jó erkölcsből példát mutassak, akkor áldozatom ízetlen és sóatlan, a lámpásomban nincsen olaj, és én vagyok a balga

szüzek egyike, akiket a vőlegény nem enged be a menyegzőre, pedig biztos voltam benne, hogy oda én hivatalos vagyok.

Az igazán önkéntesen vállalt szegénység azt jelenti, hogy megelégszem azzal a szükséges életmóddal, amit vagy az őseim utódjaként örököltem, vagy a saját munkámmal teremtettem meg, amivel így vagy úgy a közösség javát szolgálom bármilyen módon. Ezáltal a gazdagság és a tisztelet nem ronthatja meg elmémet és vonhatja el szívemet Istentől, és hogy példát is mutassak másoknak az erényről, s ezáltal elősegíthessem, hogy a felebarátom éppolyan jól éljen, mint én.

Ám ha a fogadalmammal hamis látszatot akarok kelteni, koldusságot színlelve, hogy a világ gazdagságát összeharácsoljam, és magas rendet és rangot kapjak, és a hamis szentség látszatát keltve tápláljam és tartsam fenn tétlen restségemet mások veritékén, munkáján, bérén és adóján, álszent spirituálisainkat követve, ezzel megfosztva a leendő papokat hitüktől, Istent pedig méltóságától, s a leendő papok bizalmát képmutatássá változtatnám, pedig a bizalom egyedül Isten ígéreteire irányulhatna, akkor nem vagyok-e más, mint ravasz róka, vagy báránybőrbe bújt adáz farkas, avagy festett sírbolt, ami kívülről szép ugyan, ám belülről szennyes? Hasonlóképpen, még ha nem is keresek ezzel magamnak világi előnyöket, ám azért cselekszem, hogy ezáltal megigazuljak, s hogy magasabb helyre kerüljek a mennyben, azt gondolva, hogy erre saját erőmből és szabad akaratom erejéből vagyok képes, sőt hogy erre minden más ember is képes, de ha ők ezt nem teszik, akkor az a saját hibájuk és hanyagságuk következménye, akkor nem hasonlítok-e ahhoz a büszke farizeushoz, aki lenézi a bűnös vámszedőt, és nem egyebet csinálok-e, minthogy önmagamnak áldozok, magamnak ajánlom fel az áldozat vérért és kövérjét, ami egyedül Istent és az ő Krisztusát illetné meg? Nem arról van-e szó, hogy az ember bármit is természetes adottságaival, saját józan eszével, bölcsességével, értelmével, megértésével, akaratával és jó szándékával akar tenni, akkor mindezt az Isten Lelkének érintése nélkül teszi? Mielőtt a Lélek egészen más gondolkodást, értelmet, megértést és akaratot ad neki, enélkül az ember testi, világi, és utálatos vakságban fogantatott, amellyel csak a saját hasznát, tiszteletét és dicsőségét keresi, még lelki kérdésekben is. Nem tolvajlás lenne-e az, ha mondjuk egyedül lennék egy pusztában, ahol senki más, csak én akarnék dicsőséget szerezni, és ha ott keresném a mennyországot saját felajánlásaimmal úgy, hogy én azt saját jó cselekedeteim érdemének és jutalmának tulajdonítanám, úgy, hogy nem Krisztuson, az ajtón keresztül kellene belépnem oda? Mert Krisztus Úr mindennek felett, és bárki bármit is kap Istentől, azt ingyen, egyedül csak Krisztus érdemeiért nyeri el. Mert ha saját érdemeimért nyerném el a mennyet, akkor az az én dicsőségem, és nem Krisztusé. Pedig ezt csak Krisztus kegyelméből és jóindulataból nyerhetem el, és nem a saját érdemeimből, hiszen az ingyen adomány és az érdem nem állhat meg egymás mellett.

Ha Istennek ajánlod javaidat, akkor sóval kell megízécsítened áldozatodat, azaz tetted tudásról kell, hogy árulkodjon, ahogy azt Péter tanítja (2Pt 1): töltsd Isten ígéjének olaját lámpásodba, és cselekedj tudásodnak megfelelően, várva a vőlegény eljövetelét, hogy beléphess vele nyugalmába. Lehet, hogy ezt a képet fogod kihangsúlyozni, hogy másokat hitbuzgalomra indíts. A hitbuzgalom Is-

ten parancsolatainak buzgó szeretete és vágy, hogy Istennel lehess, és az Ő örök ígéreteit beteljesíthesd. Az olyan gazdagság látványa, mint amilyen Szent Tamás sírjánál vagy Walshinghaménél látható, vajon arra indítják-e az embert, hogy jobban szeresse Isten parancsolatait, és szakadjon el minél jobban a testtől, és vágyjon Istennel lenni? Vagy nem inkább amiatt kellene sírásra fakadnia, hogy a szegény ember máshol akarná látni Isten gazdagságát, mintsem a saját otthonában? A papé legyen a dicsőség Isten helyett? Valóban? Ha a papot megváltották Krisztus vérével, akkor ő már Krisztus szolgálja és nem önmagáé. Ezért neki az a dolga, hogy Krisztus nyáját Krisztus tanításával táplálja, és hogy tisztán szolgál-tassa ki Krisztus szentségeit nekik, szeretetből, ne piszkos haszon reményében, vagy hogy uralkodjon fölöttük, amint Péter tanítja első levelének 5. fejezetében és Pál Az apostolok cselekedeteinek 20. fejezetében. Emellett Krisztus a miénk, és Ő a nekünk adott ajándék, mi pedig Krisztus mindenének az örökösei vagyunk. Éppen ezért a papi tanítás is a mienk, és mi annak is örökösei vagyunk, és az a lelkünk tápláléka. Ezért ha nem igaz módon és ingyen szolgáltatja ki nekünk, hanem áruba bocsátja őket, akkor rabló és lelkünk gyilkosa. Ugyanúgy az is rabló és gyilkos, aki magára vállalja, hogy táplál bennünket, és nincs neki mivel. Ebből az is következik, hogy mi és mindenünk, amink van, Krisztusé, ezért a pap is örököstársunk mindabban, amit Istentől kaptunk, és mindaddig, amíg a pap Isten igéjével szolgál nekünk, mi joggal vagyunk adósai, és javainkból kötelesek vagyunk megélhetést biztosítani a számára, sőt ha igényli, még feleséget is kell neki adnunk a lányaink közül. Amikor pedig gondoskodtunk megélhetéséről akár a tizeddel, adóval vagy éves fizetéssel, akkor elégedjen meg ezzel, és ne követeljen ennél többet, és ne is fogadjon el többet, hanem legyen a józanság és a világi dolgok megvetésének példája az egyházközségéhez tartozó emberek számára.

Megesküdnél, hogy adsz alamizsnát a szegényeknek? Ez bizony igen kedves Isten szemében, mivel a szegények azért vannak itt, hogy nekik adjuk alamizsnánkat, Krisztus helyett, mert ők vagyunk fölöslegének és többletének jogos örökösei. Továbbá, iskolát is kell építenünk, hogy ott tanítsák Isten igéjét (ám ez nem kell, hogy túl költséges legyen), ezért helyes az, ha ennek felépítésére és fenntartására ígéretet teszünk, és jó cselekedetekkel is segítjük azt. Meg kell fizetnünk minden vámot, adót, díjat, és mindenféle illetéket, amivel csak tartozunk, mert ez Isten parancsolata.

Ha pedig megfogadod, hogy zarándoklatra mész, ugyanígy legyen só fogadalmadban, hogy az elfogadott legyen. Ha megfogadod, hogy elmész és meglátogatod a szegényeket, vagy meghallgatod Isten igéjét, vagy bármi olyat, ami a lelket szeretetre és jó cselekedetekre indítja, vagy megteszed azt, amit Isten parancsol, akkor az egy olyan áldozat, amelynek íze kedves Istennek. Akkor talán azt mondjátok majd, hogy elmentek ide vagy oda, mert Isten kiválasztotta ezt vagy azt a helyet, mert az kedvesebb neki, és ott szívesebben hallgatja meg könyörgésedet, mint másutt. Ám imádságod mindig egyezzen Isten igéjével: nem kérheted Istent arra, hogy büntesse azokat, akiről az Ő igéje azt tanítja, hogy légy irgalmas hozzá és imádkozz érte. A másik glosszát illetően pedig, hogy Is-

ten szívesebben hallgatja meg imáidat egy bizonyos helyen, mint máshol, úgy feltételezem, hogy az *sal infatuatum*, ízetlen só. Mert ha ez igaz lenne, akkor hogyan magyaráznánk meg István halálát (ApCsel 7), aki azért halt meg, mert azt mondta, hogy Isten nem emberkéz által épített templomban lakik? Pál apostol azt mondja, hogy mi, akik hívők vagyunk, az Isten templomai vagyunk. Ha valaki szereti Istent és megtartja az Ő igéjét, akkor ő Isten temploma, és Isten benne él, amint azt Krisztus tanúsítja János evangéliumának 14. fejezetében, mondván: Ha valaki szeret engem, megtartja az én parancsolataimat, és az én Atyám is szeretni fogja őt, és eljövünk hozzá, és vele lakozunk. A 15. fejezetben pedig ezt mondja: „Ha megmaradtok énbennem, és beszédeim megmaradnak tibennetek, akkor bármit akartok, kérjétek, és megadatik nektek” (Jn 15, 7). Ha hiszel Krisztusban, és megvannak benned azok az ígéretek, amelyeket Isten adott a szívedbe, akkor indulj zárandoklatra a szíved mélyére, és ott imádkozz, és imádságot ad Isten kegyelme és igazsága miatt és Fia, Krisztus miatt fogja meghallgatni, nem pedig néhány kő kedvéért. Mit érdekli Istent a templom? Neki még az állatok is fontosabbak, mivel élet van bennük, mint az összerakott kőhalmaz.

A tisztaságról szólva, ez nem olyan adomány, amely minden embernek megadatik, amint arról mind Krisztus, mind pedig Pál, az Ő apostola tanúságot tesz. Éppen ezért mindenki nem tehet rá fogadalmat. Továbbá, lehetnek okok arra is, hogy sokan egy megadott időben éljenek tisztán. Lehet, hogy sokan húsz-harminc évesen élnek tisztán, aminek bizonyos betegségek az okai, ám negyven évesen, amint egészségük helyreállt, már nem kell megtartóztatniuk magukat. Sokan vad képzelgések megszállottjai fiatalkorukban, s ezért nem akarnak megházasodni, de amikor ezekből elégük lesz, a házasság nagyon kíváncsú lesz számukra. Veszélyes dolog bűnt csinálni abból, ami nem az, és esküvel tagadni Isten jótéteményeit, és lelked kárhózatának fájdalmával kötni meg magad, hogy ne használd Istennek azt az ajándékát, amelyet azért teremtett, hogy szükség esetén éljél vele.

A másik fontos dolog az, hogy óvd magad a hamis, színlelt tisztaságtól, melyet Szent Jeromos istentelen érvelései sugallnak, vagy amelyről Ovidius *A szerelem orvosságai* című szennyes könyvében olvashatsz. Nehogy ilyen képzelgések által teljesen megvesd, bemocskold és gyűlöld a teljes női nemet, s nehogy Isten haragja miatt odáig jussál, hogy ne tudj tisztán élni, sem nyugodtan megházasodni, s ezáltal kerülj a pápa csapdájába, amely a testiséget és a dolgok természetességét szörnyű dolognak tekinti.

Isten pedig bölcs Atya, aki ismeri gyermekei minden gyengeségét, és kegyelmes, ezért létrehozott egy bűntől mentes megoldást, és kegyelmét és áldását adta rá. Ne próbáljunk meg bölcsőbbek lenni Istennél saját képzelgéseinkkel, ne is kísértsük Őt, mert amint az isteni tisztaság nem minden embernek szóló ajándék, sőt bárki, aki ma képes ezt megélni, annak holnap már nem lesz ereje rá önmagától. Isten azt sem ígérte meg neki, hogy ezt megadja, sem azt, hogy betegségeit természetes orvosság nélkül fogja meggyógyítani, és azt sem ígérte, hogy éhségét hús nélkül vagy szomszédját ital nélkül fogja csillapítani. Ezért hagyd, hogy a dolgok úgy menjenek, ahogy azokat Isten bölcsen elrendelte, és

ne esküdj arra, amit Isten nem kér, és ne tagadd meg, amit Isten kegyelmesen és áldásával megenged neked. Ha mégis esküszöl, esküdj hittel és azzal a feltétellel, hogy mindaddig tiszta maradsz, amíg Isten megadja neked ezt az ajándékot, és míg sem saját szükséged, sem felebaráti segítségnyújtásod, sem pedig feljebbvalóid, akiknek hatalma alatt állsz, az ellenkezőjére nem kényszerítenek.

A fogadalmad pedig Isten bölcsességével is legyen megízesítve. Nem esküdhetsz azért, hogy megigazulj általa, vagy hogy engesztelést szerezz bűneidért, vagy hogy a mennyet vagy egy magasabb helyet nyerj általa. Ilyenkor meggyalázod Krisztus vérért, és esküd nem más, mint merő bálványimádás, és utálatos Isten előtt. Esküt csak arra tegyél, hogy még inkább teljesíted Isten parancsolatait, amely (mint már mondtam) nem más, mint tested féken tartása és felebarátod szolgálata. Ha úgy látod, hogy nem bírod el a házasság kötelékének súlyát, és nem tudsz parancsolni feleségednek, gyermekeidnek és házad népének, és nem tudsz róluk Istennek tetszően gondoskodni anélkül, hogy túlzottan tevékenykednél és aggodalmaskodnál, és keresztényhez nem méltó módon elmerülnél a világ dolgaiban, vagy ha azt mondod, hogy bizonyos hivatalban jobban tudod szolgálni felebarátodat tisztán, mint házasságban, akkor fogadalmad törvényes és jó. Hasonlóképpen csak akkor esküdhetsz arra is, hogy tartózkodsz a húsoktól és az italtól, ha az felebarátaid javát szolgálja, és tested mohóságát visszafogja, de tested megöklésére egyiket sem fogadhatod meg. Ahogy Pál apostol is azt ajánlotta Timóteusnak, hogy betegségei miatt víz helyett éljen egy kevés borral. Azt mondhatod, hogy Timóteus nem jókedvében utasította el a bort. Én is ugyanezt gondolom, és hogy az apostolok nem utasították el a házasságot, bár közülük sokan tisztaságban éltek. És nem tiltottak meg semmilyen ételt vagy italt, habár ők tartózkodtak azoktól. Nekünk is a javunkra válna, ha követnénk a példájukat.

Én esküszöm és teszek is fogadalmakat, mint bárki más, Isten parancsolatainak megszegése kivételével, és mindazon helyzetek kivételével, amelyek Istentől függnek. Ez olyan, mintha megesküdnék, hogy egy adott időben mindenképpen ott leszek valahol egy szerelmi légyotton, ám ha időközben parancsot kapok a királytól, hogy menjek máshova, nekem akkor is Isten parancsát kell követnem, hogy ne szegjem meg fogadalmamat. Hasonlóképpen, ha atyám és anyám beteg, és szükségük van rám, vagy ha feleségemnek, gyermekeimnek, házam népének van szüksége rám, netán a szomszédom háza ég ugyanebben az időben, vagy ezer más hasonló dolog történik, akkor megszeghetem a fogadalmamat, és mégsem szegtem meg azt. Olvasd hát Isten ígését szorgalmasan és nyitott szívvel, és az mindent megtanít majd neked.

Előszó Mózes ötödik könyvéhez, amelyet Második törvénykönyvnek (Deuteronomium) neveznek

Ezt a könyvet érdemes éjjel-nappal olvasni és soha le sem tenni, mert Mózes könyvei közül ez a legkiválóbb. Könnyű és olvasmányos, tiszta Szentírás, azaz a hitről és szeretetről szóló igehirdetés: az Isten iránti szeretetet a hitből vezeti le,

a felebarát iránti szeretetet pedig az Isten iránti szeretetből. A könyvből a helyes elmélkedést vagy szemlélődést is megtanulhatod, ami nem más, mint Isten dicsőséges és csodálatos tetteinek emlékeztünkbe vésése és a szívünkben való elisméltlése. Továbbá Isten ellenségeivel való ijesztő leszámolásának, ám a hívására válaszolókkal való kegyelmes bánásmódjának bemutatása ez. Erről szól a könyv, és szinte semmi másról.

Az első négy fejezetben ismét felidézi Isten irányukban tanúsított jótetteit, hogy szeretetre buzdítsa őket. Újra bemutatja hatalmas tetteit, amit minden természeti erő és minden emberi hitet meghaladó módon cselekedett, hogy higgyenek Istenben, és bízzanak Benne és erejében. Harmadszor pedig szó van különféle csapásokról, amelyeket Isten azokra mért, akik türelmetlenségből és hitetlenségből elfordultak tőle. Egyrészt azért bünteti őket, hogy szelídítsék meg és tartsák féken a test kívánságait, amelyek mindig a Lélek ellen harcolnak, másrészt pedig azért, hogy megzabolázzák a vad, dühöngő vágyait azoknak, akikben nem volt meg Isten Lelke. Bár nem volt elég erejük ahhoz, hogy szeretetből jót tegyenek, vagy legalább tartózkodjanak a nyilvánvaló gonosztól a haragtól és kegyetlen büntetéstől való félelmükben. Ez azonban hamarosan utoléri őket és rájuk zúdul, ha megvetik Isten gondoskodását, és fellázadnak törvényei és rendelkezései ellen.

Ezenkívül figyelmezteti őket, hogy semmit se adjanak hozzá Isten ígéjéhez, se el ne vegyenek abból, hanem csak szorgalmasan tartsák emlékeztükben és szívükben, és a felejtéstől való félelmükben tanítsák meg gyermekeiknek. Ne csináljanak maguknak faragott képet, és ne boruljanak le előttük, mert nem Isten képmását látták, amikor beszélt hozzájuk, hanem csak a hangját hallották, és ez a hang megtartotta őket, ezért ahhoz ragaszkodjatok; mert ez a ti életetek, és meg fog menteni titeket. Végezetül ha elhagyják Istent – mivel minden test esendő –, akkor Isten bajba, veszedelembe, nehézségbe és szegénységbe veti őket, de ha megbánják bűneiket és megtérnek, ígérete szerint Isten meg fog emlékezni irgalmáról, és újra kegyelmébe fogadja majd őket.

Az ötödik fejezet megismétli a Tízparancsolatot, hogy megláthassák az okát, miért tegyék azt szeretetből, és emlékezteti őket, hogy fogságban voltak Egyiptomban, és Isten hogyan szabadította ki őket hatalmas kezével és kinyújtott karjával, hogy Őt szolgálják, és tartsák meg parancsolatait. Ahogy Pál mondja, Krisztus vére váltott meg minket, ezért vagyunk az Ő és nem a magunk szolgálói, és egyedül az Ő akaratát és dicsőségét kell keresnünk, egymást pedig szeretnünk és szolgálnunk kell Őerte.

A hatodik fejezetben rámutat minden parancsolat forrására: hogy higgyék, hogy csak egy Isten van, aki mindent cselekszik. Ezért kell Őt teljes szívből, teljes lélekből és teljes erőből szeretni. Mert csak a szeretet tölti be a parancsolatokat, ahogy Pál mondja a Rómaiakhoz és a Galatákhöz írt leveleiben egyaránt. Arra is figyelmezteti őket, hogy ne felejsék el a parancsolatokat, hanem tanítsák meg gyermekeiknek, és mutassák is meg nekik, hogyan szabadította meg őket Isten az egyiptomiak fogságából. Ezért Istennek és parancsolatainak szolgáljanak, valamint gyermekeiket is ez a szeretet indítsa arra, hogy cselekedjenek.

A hetedik fejezet végig a hitről szól: minden olyan helyzetet felszámol, ami eltántorítaná őket a hittől, megfosztja őket az önmagukba vetett bizalomtól, és arra indítja őket, hogy meggingathatatlanul és csakis Istenben bízzanak.

A nyolcadik fejezet megmutatja, hogy minden kísértés oka az emberi szívben van. Mert ha abba a szélsőséges helyzetbe kerülök, hogy vagy szenvedek Érte, vagy elhagyom Istent, akkor érezni fogom, hogy mennyire hiszek és bízom Benne, és hogy mennyire szeretem. Hasonlóképpen, ha felebarátom rosszat tesz velem, és én mégis szeretem annak ellenére, hogy erre ő nem ad okot, a szeretetem Istentől ered. Ám, ha meggyűlölöm, akkor érezni és tapasztalni fogom, hogy szeretetem csak evilági. Végül Istenbe vetett hitre és Isten iránti szeretetre indítja őket, és arra ösztönzi őket, hogy ne önmagukban bízzanak.

A kilencedik fejezetben ugyancsak hitre ösztönzi őket, és arra, hogy bizalmukat Istenbe vessék. Eltántorítja őket az önmagukba vetett hitüktől úgy, hogy minden gonoszságukat felsorolja az első naptól fogva, hogy megismerte őket, egészen a legutóbbi napig. Végezetül pedig újra elmondja, hogyan könyörgött Istenhez a Hórében, és hogyan győzedelmeskedett imájával, melyből a helyes imádkozás módját is megtanulhatod.

A tizedik fejezetben számba veszi minden törvény lényegét, és azt, hogyan kell a törvényt a szívben megtartani: Isten szeretetét, félelmét és szolgálatát teljes szívükből, teljes lelkükből és teljes erejükből, valamint hogy szeretetből tartásák meg parancsolatait. Megmutatja nekik, miért kell így tenniük: mert Isten a menny és föld Ura, és mindaz, amit értük tett, jóságából ered, nem az ő érdekeiből. Majd az Isten iránti szeretetből eredezteti a felebarát iránti szeretetet, mondván, Isten uraknak Ura, aki minden szolgáját egyformán szereti, szereti a szegényeket és a gyengéket, vagy a jövevényeket éppúgy, mint a gazdagokat és tehetőseket. Ezért rendeli el, hogy szeressük mi is a szegényeket és a jövevényeket. Hozzátesz egy másik okot is: ti is jövevények voltatok, és Isten megszabadított benneteket, és elvitt arra a földre, ahol otthon vagytok. Ezért Őérte „szeressétek a jövevényeket”.

A tizenegyedik fejezetben Isten szeretetére és félelmére buzdítja őket, és felsorolja Isten ijesztő cselekedeteit, amelyeket az ellenségein gyakorol, akik lázadtak ellene. Bizonyosságot tesz nekik arról, hogy mi származik Isten iránti szeretetükből és istenfélelmükből, és mi a következménye annak, ha visszautasítják Őt, és megszegik parancsolatát.

A tizenkettedik fejezetben megparancsolja, hogy tegyenek félre mindent, ami alkalmat szolgáltatva gátolja a hitet, és megtiltja nekik, hogy saját gondolataik szerint cselekedjenek, vagy hogy megváltoztassák Isten szavát.

A tizenharmadik fejezetben megtiltja, hogy Isten szaván kívül bármi másra hallgassanak: bár aki azzal ellentétesen tanít, csodákkal kellene tanítását alátámasztania, ahogy Pál is írja a Galatákhoz írt levélben.

A tizennegyedik fejezetben bizonyos állathúsok evésének tiltását olvashatod – részben azok tisztátalansága miatt, részben mert Isten ellenségeskedést akar támasztani a pogányok és közöttük –, hogy ne legyen kapcsolat közöttük, hogy

riadjanak meg attól, amit a másik megeszik. A tizenötödik fejezet egésze a hit és a szeretet jegyében íródott. Ebben a tizenötödik fejezetben részletesebben kezdi felsorolni azokat a dolgokat, melyek a közösséget és az egyenlőséget illetik, és a felebaráti szeretetre buzdít. Egyebek mellett a tizenhatodikban sem felejt megemlíteni mindezt. A tizenhetedikben legfőképpen a jogokat és az egyenlőséget említi, olyannyira, hogy amikor a hitről és a bálványimádók megbüntetéséről szól, ugyancsak a szeretet és az egyenlőség törvényéhez jut el. Megtiltja bármely ember elítélését két tanúnál kevesebb szavára hallgatva, és megparancsolja, hogy vigyék a bűnöst a városkapuhoz, ahol mindenki ki-be jár, hogy minden ember hallja az ügyet, és lássa, hogy helyesen történt-e ez. A pápa azonban jobb módot talált, hogy ok nélkül és titokban vádoljon, hogy senki se tudja, volt-e erre joga vagy sem, vagy anélkül, hogy meghallgatnák és megválaszolnák a vádlott érveit, mert fél, nehogy az emberek kutakodjanak, hogy van-e igazság az eljárásában vagy sem.

A tizennyolcadik fejezetben megtilt minden hamis és ördögi tevékenységet, amely árt az igaz hitnek. Sőt mivel az emberek nem hallották meg a tűzben elmondott törvény hangját, ígér nekik egy másik prófétát, aki majd Krisztusról, a mi Megváltónkról jövendől.

A tizenkilencedik fejezetben és a továbbiakban egészen a huszonhetedikig majdnem minden fejezetben a felebarát iránti szeretetről, a törvényekről, az egyenlőségről és a becsületességről, és újra és újra a hitről beszél.

A huszonnyolcadik egy borzasztó és rettegni való fejezet. Egy keresztény ember szíve a fájdalomtól vérzik olvasásakor attól a haragtól való félelmében, melyben valószínűleg részünk lesz, az átkok alapján, melyekről ott olvasol. Mert ezen átkok szerint bánik Isten minden néppel, ha a vakság utálatosságaiba zuhantak.

A huszonkilencedik fejezet hasonlóan borzasztó, isteni leckével a végén, hogy tartózkodjunk Isten titkainak kifürkészésétől, és szorgalmasan járjunk aszerint, amit kinyilatkoztatott a számunkra. Mert Isten parancsolatainak megtartása bölcsességre tanít, amint azt ugyanebben a fejezetben láthatod, ahol Mózes azt mondja, tartsátok meg a parancsolatokat, hogy megértsétek, mit kell tennetek. Az Isten titkai iránti kutakodás azonban megvakítja az embert, ahogy azt jól bizonyítja okoskodóink hada, akiknek „bölcs” könyveiről kiderül, hogy mind merő bolondság, ha a Szentírást tanulmányozzuk.

(TYNDALE 1530a, 387–446; TYNDALE 1530b, 3–11; 84–89; 145–150; 191–198; 254–256)

Fordította: Majoros Szidónia

William Tyndale

Előszó a János első leveléhez írt magyarázathoz.

Részlet (1531)

Ha az ember szívéből nem tudja megvallani a keresztségében elnyert hitét, nem értheti meg az Írást. Ahogy az ember csak akkor képes az olvasásra, ha először megtanulja az ábécé betűit, hasonlóképpen lehetetlen az embernek – bármilyen rangja vagy neve legyen is – megérteni bármit is az Írásból Isten dicsőségére és lelkének üdvösségére, hacsak előbb meg nem tanulja, és szívébe nem vési keresztsége szerinti hitvallását.

Ez a hitvallás két részből áll. Az egyik az, ahogy megismerjük Isten törvényét, és lelki módon (spirituálisan) értjük meg azt: ahogyan azt Krisztus tanította A hegyi beszédben (Mt 5., 6. és 7.) azért, hogy ez legyen minden törvény gyökere és életetője: szeresd Uradat és Istenedet teljes lelkedből és teljes elmédből; és szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Egyedül ez a szeretet képes betölteni a törvényt (ahogy Pál tanítja), és bármilyen jócselekedetet is végzünk, ha az nem ebből a szeretetből fakad, akkor Isten szemében az nem a törvény betöltése.

A másik pedig az, hogy megismerjük a kegyelemnek azon ígéreteit, amelyeket Krisztusban, a mi Megváltónkban kaptunk; s ha mindezeket tisztán, hamis kovász nélkül értjük meg, az Írásban kifejezésre juttatott mérhetetlen isteni kegyelemnek köszönhetően, amit atyai szeretetével és kedvességével megmutatott azoknak, akik megbánják bűneiket Isten törvényének tükrében és hisznek Jézus Krisztusban.

Ha ezt a hitvallást a szívedbe vésted, akkor ez azt jelenti, hogy egyben engedelmeskedsz a jó és igazságos törvénynek, hogy teljes szívedből szereted, hogy aláveted magad a törvénynek a tanulás szándékával, hogy uralkodsz tetteiden, és a törvény szerint alakítod őket. Továbbá hiszel Krisztusban, hogy az ő közbenjárására minden bűn, amit azelőtt követtél el, hogy elnyerted volna ezt a hitet, teljes mértékben megbocsáttatik neked, *poena et culpa*, hogy a pápai kifejezéssel éljek. És hogy ez Isten felé nem más elégtétellel valósul meg, mint Krisztus vére által; és még akkor is, minden bűn, amit mindennek tudatában követünk el, akár véletlenül, tudatlanságból, gyengeségből, hanyagságból, vagy a test erőtlensége miatt, ugyanúgy megbocsáttatik nekünk, *poena et culpa*, a megtérés és a Krisztusba vetett hit által, anélkül, hogy cselekedeteinkkel eleget tennénk Istennek.

Mindamelletts nekünk, akik az egyedüli Istennek vagyunk gyermekei, és az egyedüli Krisztusnak szolgálói, egyetértésben kell élnünk egymással. A bánatmalazonak alázatosan el kell ismernie bűnét, és fel kell ajánlania, hogy amennyire csak erejéből telik, jóvá is teszi azt. Ha ez nem áll módjában, Krisztushoz könyörögjön megbocsátásért, és a másik fél köteles megbocsátani neki. Senki, anélkül, hogy testvérével ki ne békült volna, nem veheti magára Krisztus hitét, nem is folytathatja, nem is veheti fel újra, ha onnan kiközösítették vétkei miatt. Mert mi módon szeretheti az ember felebarátját, mint saját magát, és hogyan bánhatja, hogy vétkezett ellene, ha nem teszi jóvá önként?

Nekünk ezentúl a bűnbánat útját kell járnunk (nevezzük így). Krisztus tanítása szerint minden ember legyen úrrá testén imával, böjttel, és folyamatosan elmélkedjünk Krisztus értünk való jóvátételén és értünk hordozott szenvedésén, és a szentek cselekedetein, és olyan önmegtartóztatással és olyan étellel, amelyet ki-ki a legmegfelelőbbnek ítél meg a saját természete számára: a fiatalok gyengeségeiket vallják be az idősebbeknek, a megfontoltabbaknak, a tanultabbaknak, és kérjék ki hasznos tanácsaikat arról, hogy mivel győzhetnék le gyarlóságaikat. Azonban mindenki babonás gondolatok nélkül legyen úrrá testén és szolgálja felebarátját.

Krisztus vérében hinni bűnbánó szívvel – ez az egyedüli elégtétel Isten számára. Mivel a kívülállók számára látható tetteink nem Istent érintik, nem Őt szolgáljuk velük, nem is Neki segítünk velük, még csak nem is Őt tesszük jobbá általuk. Semmit nem érünk cselekedeteinkkel, bármennyire is tökéletesek, vagy tiszta szívből valók, ezzel csak pillanatnyilag töltjük be a törvényt, a kötelességünket éppen teljesítjük felebarátainkkal szemben, és lehet, hogy uralkodunk testünkön. Ám a múlt vétkeit nem tudjuk jóvátenni Isten előtt. Amit egyszer elkövettünk, azt Isten ingyen megbocsátja atyai szeretetével, Krisztus érdeméért.

Amikor Isten betegséget, szegénységet vagy bármilyen csapást bocsát ránk, nem zsarnoki lélekkel teszi, hogy örömét lelje abban, hogy mi a rossztól szenvedünk, sem azért, hogy a múlt bűneiért kelljen bűnhődni, amit megbánunk, hanem atyai szeretettel teszi, hogy megismerjük magunkat, hogy megtapasztaljuk kegyelmét, hogy úrrá legyünk testünkön, és hogy távol tartson minket újabb bűnök elkövetésétől. Ugyanúgy, ahogy egy apa sem azért bünteti a gyermekét, mert örömét leli a kínzásban, vagy hogy régi bűnökért vegyen elégtételt. Először kedvesen tanít és tűr, egyszer-kétszer megbocsát, de végül, amikor látja, hogy milyen féktelen a test, és hogy a gyermek nem képes a jó irányban haladni a vad vágyak dühöngése miatt, megfenyíti őt, hogy megfékezze magát a testet, hogy megszelídítse, hogy az apa tanítása utat találjon a gyermek szívéhez, nehogy romlott természetünk vágyai és a bűnre való hajlam érvényesüljön benne.

Ugyanez igaz Istenre is. Bármely gyermekét, aki befogadta törvényét és Megváltónk hitét, de nem fékezi testét imával, böjttel és Krisztus tanítása szerinti jócselekedetekkel, Isten biztosan ostromozni fogja, hogy ismét a jó útra terelje, és ott is tartsa, hogy a lelkeknek üdvösségére vonatkozó tanítás ne vesszen ki belőle. Ám Isten nem vonja meg tőlünk kegyelmét, és a múlt vétkeire sem gondol, miután mindent megbántunk és teljes lélekkel megtértünk, hanem feloldoz minket *a poena et culpa*

Krisztus érdemeért, és éppolyan fenséges és kegyes, hogy megteszi ezt Krisztus kedvéért, mint ahogyan Róma püspöke teszi ezt pénzért. Ráadásul meg is ígérte, hogy így lesz majd kegyelmes hozzánk.

Keresztségünk által kapott tudásunk a kulcs és a fény, melynek segítségével megértjük az Írást.

Ismétlem, az, aki jól ismeri az ábécét, és tökéletesen betűz, csak akkor tud olvasni, ha szorgalmas, és az, akinek tiszta a látása, nincs előtte akadály, és a napvilágnál jár, bizonyosan lát, ha figyel és óvatos. Ugyanúgy bárki, aki keresztségben kapott hitét szívébe vési, bizonyosan megérti az Írást, ha azt gyakorolja, és egyik helyet a másikhoz hasonlítja, és figyeli a beszédmodot, valamint itt-ott megkérdezi a mondatok jelentését olyanoktól, akik már jártasabbak ebben.

Mert ahogy az a tanítás, amelyet akkor kellett kapnunk, mielőtt megkereszteltek minket, és mert fiatal korában az ember alkalmazkodik szülei neveléséhez, minden bűnös lelkiismerete kulcs, amely köt és old, zár és nyit. Ugyanúgy a tanóra, ahol ezt elmagyarázzák, csak kulcs, amely megnyitja az egész Írást, sőt az egész Írás önmagában kulcs, kis terjedelemben összegyűjtve, letömörítve. Ha az Írást elzárnák előletek, amíg tanítanak, titeket azon az órán, hogy a szívetek megérezze ennek az édességét, olyan homályos lenne, hogy nem értenétek, akár Péter, Pál vagy Krisztus maga magyarázná nektek, nem látnátok jobban egy vak embernél, aki elé gyertyát tesztek, vagy akinek a Napot mutatjátok, vagy akinek ujjatokkal mutatjátok, merre nézzen.

Azért mindannyian keresztelkedjünk meg, de jaj! Sem a legnagyobb, sem a legkisebb nem tanulta a hitvallást, vagy annak jelentését. Ezért mi mind vakok maradtunk, nagy mestereinkhez hasonlóan, akik, bár úgy látszik, nagyon tanultak, mégis laikusok. Sőt minél kevésbé látnak jól nagy előljáróink, ahol nagyszámú laikus nem tanul semmit, ott mindenkinek rosszat tanítanak, és keresztségük tanítását is megrontják a hamis magyarázatok kovászával, mielőtt odáig jutnának, hogy az Írást olvassák. A fény, amelyet azért hoznak magukkal, hogy megértsék az Írást, teljes sötétség, és olyannyira ellentétes az Írással, mint az ördög Krisztussal: ennek az az oka, hogy a Szentírást elzárták előlünk, és azt homály fedi számukra. Ők keresik az ajtót, de nem találják a befelé vezető utat. Útvesztőbe kerülnek, amelyben úgy kóborolnak, mint a ködben, vagy (ahogy mondani szokás) délibábot kergetnek, és nem találják a helyes utat, bár sokat okosodnak. Ez a bántó fény vakká és rosszindulatúvá teszi őket, és így, bár nem mondják azt, hogy hamis az Írás, mégis üldözik a helyes értelmezését, és nem hiszik el, hogy a legegyszerűbb értelemben igaz, úgy, ahogyan az hozzájuk szól. Zsákutcává válik számukra, amelyen nem jutnak sehová, és még három egybehangzó sort sem találnak benne. Végül az Írás mondatai csupán találós kérdések lesznek számukra, amelyeket úgy találnak el, mint a vak ember a varjút. Találgatva magyarázzák, száz tudós százféleképpen. Egyetlen ember húsz szentbeszédben egy szöveget húszféleképpen említ meg, mivel nincs egy biztos tanítás, amelyhez ragaszkodni lehetne. Mindez azért van így, mert nem ismerjük igazán a keresztségben kapott hitünket.

Aki keresztségben kapott hitét szívébe vési, nem lehet eretnek.

Egy másik tanulság a következő: aki csak a földön csúszik, és soha nem emelkedik fel, nem eshet nagyot. Ugyanígy, aki szívébe véste keresztségben kapott hitét, egy sem tud megbotlani az Írásban, eretnekségbe esni, szektát alapítani, vad és hiú nézetek védelmére kelni. Mert az eretnekségek és szekták egyedüli forrása a büszkeség. Isten törvénye pedig, ha igaz módon értelmezik, utoléri mindazokat, akiknek ott van a szívében, és úgy lecsupaszítja őket, mint Jóbot, megfosztva őket mindentől, amire csak büszke lehet az ember. Másrészt pedig, teljesen lemondanak mindenükről, minden iskolázottságukról és bölcsességükről, és kizárólag Krisztus szolgáláivá lesznek, aki vére által váltotta meg őket, és őszintén, szívből megfogadják, hogy követik Őt, és úgy tekintenek rá, mint vallásuk szerzőjére, tanítására, mint bölcsességükre, amit el kell sajátítaniuk, és meg kell őrizniük szóban és cselekedeteikben, tisztán kell tartaniuk, és semmiféle idegen tanítást nem építhetnek rá. Ők soha nem állhatnak mindenek felett, hanem egyenlőknek kell lenniük felebarátaikkal, és ebben a testvéri szeretetben egyre inkább el kell mélyülniük, és minden nap gyenge embertársaik szolgáláivá kell válniuk, a Krisztus által adott példa, az Ő parancsa és elrendelése szerint, és nem a pápa színlelt szavai szerint.

Mindezt azok miatt kellett elmondani, akik azt állítják, hogy az Írás eretneké teszi az embereket, és hamis nézetekkel téveszti meg őket, a keresztségben elnyert hitük ellenére. Az a fény, amelynél az Írást magyarázzák, szívében sötétséggé változik, és az Írás ajtaja bezárul és a kút kiapad, mielőtt odaérnének hozzá.

Mivel sötétségük nem foghatja fel az Írás fényét, mint ahogy olvashatjuk is: „A világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be” (Jn 1, 5), ők vak találós kérdésekké változtatják és értelem nélkül olvassák azokat, akár csak a világiak, akik a hajnali zsolozsmáinkat Merlin jövődöléseiként mormolják, s eközben eszük mindig azon jár, hogy kik az eretnekek. Amikor olyan helyhez érnek, ami megfelelően hangzik, azt kiforgatják, és borzasztó magyarázatokat kanyarintanak belőle, hogy azzal alátámasszák eretnekségüket. Hát nem vall-e nagy fokú elvakultságra azt mondani mindennek a kezdetén, hogy betű szerint vett értelemben az egész Írás hamis és megöli a lelket? Mely átkozott eretnokség hozhatja fel bizonyítékul, Pál szavait kiforgatva: „a betű öl” (2Kor 3, 6)? Mert a szöveg rejtélyévé vált számukra, és nem értették meg: amikor Pál a *betű* kifejezést használja, a Mózes által adott törvényre gondol, amely elfojtja a lelkiismeretet és megfoszt minden igazságtól, így Pál arra készíti olvasóit, hogy elfogadják azt a kegyelmet, amelyet Krisztusban kaptak.

Az eretnokség nem az Írásból fakad, mint ahogy a sötétség sem a Napból jön, hanem sötét felhő az, amely a képmutatók vak szívéből ered, és eltakarja az Írás arcát, és elvakítja szemüket, úgy, hogy nem látják az Írás ragyogó sugarait.

Mindez így foglalható össze: ha a szívünkkel megértjük az Isten és ember közti szövetséget, amely Krisztus vére által jött létre, amikor megkeresztelkedtünk, kezünkben van a kulcs az Írás felnyitásához, és van világosságuk, amelynél láthatjuk

és felfoghatjuk igaz jelentését. Az Írást ekkor már könnyen meg kell, hogy értsük. Mivel nem tanították meg nekünk azt a hitvallást, így az Írás sötét, és meghaladja értelmünket. Azért válhatnak magyarázataink eretnekké, mert rosszat tanítottak nekünk, és már az elején elrontottak minket hamis nézetekkel, ők tettek bennünket eretnekké, mielőtt még eljutottunk volna, és ők rontották meg azt, nem mi, éppúgy, ahogy a beteg ember az egészséges és fűszerezett húst is keserűnek, romlottnak és ízetlennek érzi. Ámha az Írás önmagában tiszta és ragyogó marad, azért, hogy akinek helyén van a hite, egyszeriben felfogja, hogy az eretnekek ítélete magyarázataikban hamis, ahogyan az egészséges ember is egyből megérzi már a hús szagából is, hogy a baj a beteg ízlelésével van. Bár ők az Írás segítségével terjesztik az eretnekségeket és a hamis magyarázatokat, a Szentírás önmagától tisztul meg, mint ahogyan évente egyszer a víz is partra vet minden szennyet. Mindezt, hogy őszinték legyünk, Pál szavaiból is megérthetjük: *„A teljes Írás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre”* (2Tim 3, 16), és így tovább, valamint Krisztus és az apostolok példájából is, amikor ugyanazzal az Írással zavarták össze a zsidókat, amit azok megrontottak és félreértettek saját sötétségük miatt. Saját példánkból is láthatjuk, hogy milyen sokszor kellett nekünk a képmutatók által megrontott számtalan szöveghelyet kijavítani, s ezáltal is bizonyítottuk, hogy a saját vélekedéseikkel eltorzították az Írást. Ők meghátrálásra kényszerültek, és be kellett vallaniuk, hogy valójában nincs is Szentírásuk, és más nótát fújnak, amelyről az állítják, hogy az apostolok szájából tanulták azt. Itt én közbeszólok, és keményen válaszolok, mert látom, hogy ezelőtt ők mit mondtak. Lenne olyan bolond az ember, hogy távollétében olyanra bízna pénzének számlálását, aki a szeme láttára lopta el pénzeszacskóját? Ugyanígy bolondok lennénk elhinni nektek, akik tagadhatatlanul, a szemünk láttára hamisítottátok meg az igaz Írást és vittétek magatokkal a lopott zsákmányt, hogy ami a ti elmondásotok szerint ezeröttszáz évig romladozott bendőtökben, amit megrágtatok és mérgező nyálatokkal vegyítettetek, az ma egészséges lenne számunkra! Úgy gondoljátok, hogy a markotokban tarthattok és meggyőzhettek minket álokoskodásaitokkal, hogy elhiggyük, hogy igazából nektek kellene végezni a ti titkos szertartásaitokat, melyeket semmire sem lehet alapozni, miközben látjuk, hogy az igaz Írást hamisan magyarázzátok? Megbabonázhatjátok-e értelmünket a ti költeményeitekkel, hogy elhiggyük, hogy mi elhiggyük mindezt, miközben látjuk, hogyan hamisítjátok meg az igaz Írást a mi lelkünk kárára és saját hasznokra. Nem, százszor valószínűbb, hogy titkos dolgaitokban még hamisabbak vagytok, mint a nyilvánosakban. Ezért mi nagyon odafigyelünk arra is, hogy miképpen szolgáltatjátok ki a Krisztus által rendelt szentségeket. Ahogy visszaállítjuk az Írás helyes értelmezését a ti hamis magyarázataitok ellenében, úgy szolgáltatjuk ki a szentségeket és végezzük a szertartásokat azok megfelelő rendje szerint a ti helytelen szokásaitok ellenében. Mindezt az Írás szerint kell cselekednünk, amely nem ronthat meg senkit, aki alázatos lélekkel járul hozzá, azzal a szándékkal, hogy Krisztushoz hasonlóvá legyünk keresztségi fogadalmunk és hitvallásunk szerint. Az ember éppen ekkor találkozik Isten hatalmas erejével, amely képes őt megváltoztatni, és bensőjét fokozatosan át-

formálni, hogy hozzá hasonlítson. Megváltónk képére, tudásban, minden igazság szeretetében, és az onnan nyert erővel.

Végül pedig, mivelhogy az Írás Isten kiválasztottai számára a világosságot, az életet és azt a hatalmas erőt jelenti, amellyel Isten megteremtette és átformálta őket Krisztus képére és hasonlatosságára, s ez számukra létszükséglet, vigasztalás és bátorító erő is, hogy szilárdan álljanak, kitartsanak és boldogan hordozzák lelki egészségüket, amellyel a testi kíváncsalmakat legyőzik, kioltják és a lelket lecsillapítják és megszelídítik, hogy magukra vehessék Jézusunk képének mását. Mivel az Írás önmagában annyira tiszta, hogy embert meg nem ronthat, csak a gonosz lélek az, – amely már azelőtt tisztátalan, hogy eljutna az Írásig – már eleve meghamisította azt a magával hozott eretnekségekkel. Ami pedig a képmutatók azon szemrehányását illeti, hogy az Írás eretnekséget szül, ez értelmetlen koholmány, és azok az indokok, melyekkel be akarják bizonyítani, hogy a laikusoknak nem kell az Írást olvasni, hamisak, gonoszak és rothadó fa gyümölcssei. Ezért, akik Istennek szentelték magukat és vállaltak minden üldöztetést, és azt, hogy életük során megvetik őket, azok valójában Krisztus engedelmes szolgálói, hűséges lelkészek, az Ő tanításának terjesztői, és igaz szívvel fordulnak testvéreik felé. Ők azok, akik tisztán és jó lelkiismerettel és odaadással fordították le az Írást azok segítségét is kérve, akik a hibáikat ki tudják javítani. Ha úgy tetszik nekik, készítsenek fordítást a saját szájúik szerint, nyugodtan szórják azt tele a nekik tetsző glosszáikkal, és akkor mások fordítását nyugodtan elutasíthatják.

Bár Isten a fordításai által is munkálkodott, elmondható, hogy amint az sem elég, ha egy gyermeket a szülő napvilágra hoz, hanem azt fel is kell nevelnie, az sem elég, ha a Szentírás az anyanyelven megszületik, meg kell világítani annak értelmét is, s el kell űzni azokat a sötét felhőket, amelyekkel a képmutatók beborították az Írás arcát, és elhomályosították annak értelmét. Ezért már eddig is írtam számotokra néhány olyan tanulmányt, amelyekben a Szentírás fényében tanítottam a nektek keresztségetek hitvallását; az egyik ilyen Pál apostolnak a Rómabeliekhez írt leveléhez fűzött előszó; a másoknak a címe pedig ez: „*A Szentíráshoz vezető ösvény*”. Ugyanebből a megfontolásból magyarázatot fűztem Szent János evangélista ezen leveléhez, hogy megtanítsam a laikusokat arra, hogyan olvassák az Írást és mit keressenek benne, hogy képesek legyenek választ adni a képmutatóknak, sőt elhallgattatni őket.

Először is, értsétek meg, hogy minden levél Krisztus evangéliuma, melyet az apostolok írtak, bár nem minden evangélium levél. Azaz az evangélium örömhír, mert az Krisztusnak az emberekhez intézett prédikációja, és levél, mert levélként, vagyis írásban küldték azoknak, akik nem lehettek jelen.

(TYNDALE 1533, 1–15, RUSSELL 1531, 1–15; WRIGHT, 1978, 1–15.)

Fordította: Tyndale-fordító kör (PPKE, KRE)

William Tyndale

Előszók az Újszövetség könyveihez (1534)

Az Újszövetség olvasójához

Igen tisztelt olvasó, most kézbe veheted az Újtestamentumot, avagy az Újszövetséget, amelyet Jézus Krisztus vére árán Isten kötött velünk, azt a könyvet, melyet most végre újra szorgalmasan áttekintettem, a görög eredetivel összehasonlítottam, és megtisztítottam annak minden hibájától, melyet kezdetben segítség hiányában és óvatlanságból figyelmen kívül hagytam. Ha úgy tűnik, megváltoztattam a szöveget, avagy az nem teljesen egyezik meg az eredeti göröggel, a hiba felfedezője vegye figyelembe azokat a zsidó nyelvi fordulatokat, valamint a beszéd módját, amelyeket a görög szavak megőriztek. A görög nyelvben a régmúlt igeidő és a jelen idő gyakran megegyezik. A jövő idő az óhajtó mód is, valamint a jövő idő a felszólító mód aktív alakjával egyezik meg, és a passzívval is mindig. Hasonlóképpen a személyt személyként, a személy számát a személy számaként, a kérdő módot pedig feltételes módként használja a görög, amely hasonló a zsidó nyelv általános használatához.

Számos helyen a szöveg könnyebb megértése érdekében a margóra magyarázatokat illesztettem. Ha bárki hibát vél fölfedezni a fordításban vagy bármi másban (ami az embereknek általában könnyebb, mintsem lefordítani az ő nagy okoskodásukkal azzal szemben, aki azt először mindenféle korábbi előzmény nélkül megtette), akkor fordítsa le ő maga, és azt tegye bele, amit ő lát jónak. Ha jómagam vagy mások közléseiből észreveszem, hogy valami elkerülte a figyelmemet, vagy egyszerűbben le lehet fordítani azt a szöveget, akkor rögvest hajlandó vagyok azt kijavítani. Bár számtalan helyen jónak láttam, ha a lap szélén magyarázatot fűzök a szöveghez, inkább, mintsem hogy eltávolodjak a szövegtől. Számos olyan rész, ahol a szöveg első olvasatra nehezen érthető, sőt az azt megelőző és azt követő részletek is, gyakran az adott rész egyben történő elolvasása után válik érthetővé.

Ráadásul a mennyek országa, amely a Szentírás és Isten szava, olyannyira el van zárva, hogy aki csak hallja vagy olvassa, még nem érti meg azt. Krisztus is arról tanúskodik, hogy az írástudók és farizeusok elzárták az Írást (Mt 23), és magukhoz vették az ismeret kulcsát (Lk 11). Mivel azok a zsidók, akik azt gondolták magukról, hogy „bent vannak”, mégis valójában ki voltak zárva, és mind a

mai napig ki vannak zárva, hiszen az üdvösséghez szükséges szentírási szöveget nem értik meg, bármennyire is idézik a bibliai részeket, és olyannyira agyafúrtan vitáznak azokról, mint Duns Scotus homályos tanításának pápista doktorai, akik álokoskodásukkal ugyanúgy traktáltak minket, mint annak idején a farizeusok a zsidókat. Ezért, hogy hűséges legyek Atyámhoz és Uramhoz, szétszotom a felebarátainak és hittestvéreimnek járó és szükséges eledelt, megízésítve és megfűszerezve mindazzal, amit még a gyenge gyomor is befogad, így az eledel sokkal ízesebb lesz. Kötelességemnek éreztem (tisztelt olvasó), hogy figyelmeztesselek előre, és megmutassam a Szentírásban rejlő igaz utat, valamint átnyújtsam az igaz kulcsot, amellyel a Szentírás értelmét felnyithatod. Fölfegyverzem ezáltal az olvasót a hamis próféták és gonosz képmutatókkal szemben, akik állandó okoskodásukkal kovászként erjesztik a Szentírást a magyarázataik révén, és bezárják az Írást ott, ahol annak a lelketet kellene megmenteni, és arra késztetnek, hogy célt tévesszél, s olyan dolgokba vedd bizalmadat, amelyből csak az ő gyomruk húz hasznót, és megölik a lelkünket.

Akkor értjük meg üdvösségünkre a Szentírást, ami az egyetlen helyes út, ha őszintén és mindenekelőtt kutatjuk keresztségünk hitvallását, a szövetséget, amely Isten és közöttünk kötött. Példaként álljon előttünk, amikor Krisztus azt mondta: *„Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek”* (Mt 5, 7). Lám, Isten szövetséget kötött velünk, hogy irgalmas lesz hozzánk, s ha mi is irgalmat gyakorlunk embertársaink felé, akkor az az ember, aki irgalmas a felebarátjához, az bátran bízhat Istenben, hogy minden szükségében irgalmat lel. Ezzel szemben: *„az ítélet irgalmatlan ahhoz, aki nem cselekedett irgalmasságot”* (Jak 2, 13a). Így aki nem irgalmas, az hiába bízik Isten kegyelmében, annak hite testi és evilági, és nem más, mint hiú elbizakodottság. Isten csak azoknak ígért irgalmat, akik másokkal is irgalmasok. Ezért az irgalmatlan embernek Isten ígéje nem kínál irgalmat, épp ellenkezőleg, irgalmatlan ítéletben részesül majd. *„Mert ha az embereknek megbocsátjátok vétkeiket, nektek is megbocsát mennyei Atyátok. Ha pedig nem bocsátotok meg az embereknek, Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket”* (Mt 6, 14-15). Álljon előttünk és merítsünk erőt annak a példájából, aki megbocsát felebarátjának. Az ilyen ember bátran bízhat Istenben, hogy ha megtér és megváltoztatja életét, akkor Isten megbocsátja mindazt, amit helytelenül cselekedett. Ennek ellenkezője is igaz, hogy aki nem akar megbocsátani felebarátjának, az jogosan esik kétségbe attól, hogy végül Isten sem bocsát meg neki, így irgalom nélkül jut ítéletre.

A mindenre kiterjedő szövetség a következő: ha megalázzuk magunkat Isten színe előtt, és betartjuk minden törvényét Krisztus példáját követve, akkor Isten is tartja magát az ígéretéhez, hogy megtart minket, és kegyelmet gyakorol rajtunk, akiknek erre ígéretet tett Krisztusban. Erről tanúskodik a Szentírás minden szava.

Minden törvény összefoglalása a Tízparancsolat, amely azért adatott, hogy rámutasson romlott természetünkre. A Tízparancsolat azonban a következő két törvényben foglalható össze: szeresd Istent és a felebarátodat. Aki Isten és Krisz-

tus szerint szereti felebarátját, az betartja e kettőt, s ezáltal mind a Tízparancsolatot, végeredményben pedig az összes többi parancsolatot. Ha Isten és Krisztus szerint szeretjük a felebarátainkat, vagyis amikor szeretjük őket, valamint kedvesek és irgalmasok vagyunk hozzájuk, hiszen Isten a maga képére teremtette őket, és Krisztus megváltotta őket vére által, akkor bátran bízhatunk Istenben Krisztus által. Ő ilyenkor megmutatja végtelen kegyelmét, és Mindenható Atyánk lesz, így nem kell félnünk ellenségeink erejétől.

Ha valaki nem fogadja el, hogy meg kell tartani Isten parancsolatait, mondhatja-e azt, hogy hisz Istenben? Az ilyen ember hite hiábavaló, evilági, kárhozatra méltó, ördögi és merő elbizakodottság, mint ahogy az előbb mondtuk. Ez nem olyan hit, amely megigazítja az embert, hogy Isten megkegyelmezzon neki. Pontosan erről van szó Jakab levelében. Miképpen hihetne az ember, mondja Pál apostol, igehirdető nélkül (Róm 10)? Olvassuk a teljes Szentírást, és lássuk meg, hogy Isten igehirdetőket küldött azért, hogy bizonyosságot tegyenek az Ő kegyelméről, és hogy megmentse mindazokat, akik megbánják bűneiket, teljes szívükkel Istenhez fordulnak, és megtartják az Ő parancsolatait. Azonban az engedetlen ember, aki képtelen a megtérésre, azt harag, bosszú és kárhozat fenyegeti, amint azt láthatjuk a Biblia ijesztő ítéleteiből és félelmetes példáiból.

A Jézus Krisztus által Istenbe, a mi Atyánkba vetett hit a mi üdvösségünk záloga, azon szövetségek és rendelkezések szerint, amelyek Isten és közöttünk kötettek. Ezért magyarázom el a megkötött szövetségeket és megtett ígéreteket a lap szélén. Tehát ahol csak ígéret van, szövetség nélkül, ott mégis a szövetségre kell figyelned. Az irgalom és kegyelem ígérete, amelyet Krisztus szerzett meg nekünk, azon a feltételen alapul, hogy betartjuk a törvényt. Ahhoz a példához hasonlóan, amelyet a Szentírás említ a Máté evangéliuma hetedik fejezetében: *„Kérjetelek, és adatik nektek, keressetek, és találtok, zörgessetek, és megnyitattik nektek”* (Mt 7, 7). Ezt úgy kell érteni, hogy ha felebarátod kér, keres vagy zörget nálad, akkor te ugyanolyan irgalmat gyakorolj az ő irányába, mint amelyet te magad is elvársz Istentől, hiszen Isten csak ilyenkor kötelezi el magát újra, hogy megsegít téged.

Most már nyilvánvaló az, hogy melyik két feltételt kell teljesíteni ahhoz, hogy keresztény ember váljon belőled. Az első feltétel a Mindenható Istenbe vetett rendíthetetlen hit és bizalom, valamint kegyelmének elfogadása, amit megígért nekünk, egyedül Krisztus vére érdeméért, a saját cselekedeteinkre való tekintet nélkül. A másik elvárás pedig, hogy hagyjuk el a gonoszt, s forduljunk Istenhez, tartsuk meg a parancsolatait, állandóan harcoljunk önmagunk és romlott természetünk ellen, hogy naponként jobban engedelmeskedjünk Isten akaratának.

Ezt azért mondtam (kedves olvasó), hogy figyelmeztesselek téged, nehogy becsapd magadat, mert hiába is olvashatod a Szentírást anélkül, hogy hasznod lenne belőle, sőt még az elkárkozásodat is szolgálhatja.

Isten igéje olyan, hogy bárki, aki olvassa vagy hallja, hogy érvelnek és vitáznak róla az ő jelenlétében, ez őt naponként egyre jobb emberré teszi addig, amíg Krisztus ismeretében és Isten törvényének szeretetében tökéletes emberré nem

válik. Vagy éppen ellenkezőleg egyre gonoszabb emberré válik, egészen addig, amíg szíve olyannyira megkeményedik, hogy nyíltan ellenáll Isten Szentlelkének, majd Istent káromolja, hasonlóan, mint a fáraó, Kórah, Abirám, Bálám, Júdás, Simon mágus és a hozzájuk hasonlók.

Mindezt Krisztus szavai is megerősítik. *„Az ítélet pedig az, hogy a világosság eljött a világba, de az emberek jobban szerették a sötétséget, mint a világosságot, mert a cselekedeteik gonoszak”* (Jn 3, 19). Figyeld csak meg, amikor Isten igéjének világossága megérint egy embert, akár olvassa vagy az igehirdetés tanúságtételében hallja azt, mégsem mutat hajlandóságot arra, hogy az életét ahhoz igazítsa, és továbbra is a tudatlanság régi csábításainak enged, ekkor azonnal elindul a kárhozat útján, s ezért nincs mentsége, hiszen visszautasította a számára felkínált kegyelmet. Isten azzal a feltétellel ajánlotta fel kegyelmét számára, hogy változtassa meg az ő életét, ám az ember nem kívánt élni ezzel a szövetséggel, s attól az órától kezdve egyre mélyebbre jut a lejtőn. Hálátlansága miatt Isten megvonja tőle az Ő irgalmának és kegyelmének Lelkét.

Pál azt írja a Róm 1-ben, hogy a pogányok noha megismerték Istent, nem éreztek késztetést a szívükben arra, hogy tiszteljék az Urat istenfélő élettel, ezért Isten kiöntötte rájuk haragját, megvonta tőlük az ő Szentlelkét, és kiszolgáltatva őket szívük kívánságainak, s a bűn szolgálói lettek, egyre inkább megkeményedtek a szívükben, és képtelenek lettek a bűnbánatra.

Lemondott Isten a fáraóról is, és megfosztotta kegyelmének Lelkétől, mivel Isten igéje ott volt az országában, hiszen Isten népe ott élt a földjén, de ő Isten népét és igéjét is megvetette, ezért Isten megkeményítette és fölfuvalkodottsággal sújtotta az ő szívét, hogy később még a csoda sem tudta megtéríteni őt.

Ide sorolhatjuk a talentumok példázatát is (Mt 25). Az Úr megparancsolta, hogy a gonosz és haszontalan szolgát fosszák meg a talentumoktól, és kezét-lábát összekötve vessék ki a külső sötétségre, és adják a talentumot annak, akinek tíz van, mondván: *„Mert mindenkinek, akinek van, adatik, és bővelkedni fog; attól pedig, akinek nincs, még az is elvételik, amije van”* (Mt 25, 29). Ez azt jelenti, hogy aki tiszta szívvel hallgat az Úr szavára, annak megfelelően cselekszik, és azt megmutatja istenfélő életével, valamint erről másoknak is tanúságot tesz, az ilyen ember ezáltal egyre jobban növekszik naponta Krisztus kegyelmében. Ám ha az ember megveti Isten igéjét, és nem azért él, hogy másoknak példát mutasson, az ilyen ember elveszti az igaz ismeret kegyelmét, és újra elveszti szeme világát, és napról napra egyre mélyebbre süllyed, és egyre homályosabb lesz a látása egészen addig, amíg Isten igéjének megátalkodott ellensége lesz, s a szíve annyira megkeményedik, hogy senki sem tudja már megtéríteni.

Lukács evangéliuma tizenkettedik fejezetében ezt olvassuk: az a szolga, aki ismeri ura akarátát, és azt nem cselekszi, sok ostorcsapással büntetik, azaz még nagyobb lesz a kárhozata. Mindaz, aki hallja Isten igéjét, de nem cselekszi azt, homokra építkezik, azaz amint a homokra épült alap nem áll ellen az árvíznek, hanem az aláomlós és összedönti (Mt 7). Ugyanígy mindazok hite, akik Isten törvénye iránt sem benső vágyat, sem szeretetet nem éreznek, saját elképzeléseik

homokjára építenek, és nem Isten ígéjének sziklájára, a szövetség értelmében, az ilyenek kétségbeesnek a megpróbáltatások idején, és akkor is, amikor Isten eljön, hogy ítéletet tartson.

A gonosz szőlőművesek példázata is ezt erősíti meg (Mt 21). A felbérelt szőlőmunkások, mivel nem adták át a kert gyümölcsét az Úrnak a maga idejében, az Úr elvette azt tőlük, és másoknak adta ki bérbe. Mert Krisztus a következőket mondta a zsidóknak: *„Ezért mondom nektek, hogy elvételik tőletek az Isten országa, és olyan népnek adatik, amely megtermi annak gyümölcsseit”* (Mt 21, 43). A zsidók ezért elvesztették Istennek és az Ő törvényeinek lelki ismeretét, és hasonlóan minden bibliai ismeretet is, s így már nem értik meg azt, ami Istentől van. Az ajtó ezért olyannyira be van zárva előttük, hogy minden kopogtatásuk hiábavaló, habár sokan közölük mindent megtennének azért, hogy bejussanak. Ahogy Lukácsnál is olvassuk, hogy azt a fügefát, amely nem terem gyümölcsöt, kivágják (Lk 13).

S végül, még számtalan más példázat is idetartozik; a példázat a tisztátalan lélekről (Lk 11), amelyet miután kiűztek, visszatér a házába. *„És amikor odaér, kisöpörve és felékesítve találja. Akkor elmegy, vesz maga mellé még másik hét, magánál is gonoszabb lelket, bemennek és ott laknak; és végül ennek az embernek az állapota rosszabb lesz, mint azelőtt volt”* (Lk 11, 25-26). A zsidók Isten ígéjének engedve tisztultak meg minden külső bálványimádástól és a bálványok tiszteltétől. Ám szívük mégis hűtlen volt Istenhez, az Ő kegyelméhez és igazságához, s ezért sem nem szerették, sem nem vágyakoztak Isten törvényére, és hűtlen volt a szívük a felebarátaik iránt is.

Az ilyen, saját cselekedetekbe vetett hamis bizalom azt eredményezte, hogy minket keresztényeket eretnekséghez, a kárhozat gyermekéhez, Róma gonosz püspökéhez és az ő védelmezőihez juttattak. Ez már minden korábbinál szörnyűbb bálványimádás volt, és végül tízszer gonoszabbak lettek, mint kezdetben voltak. Az első bálványimádást hamar észrevették, a próféták így idejében megdorgálhatták a népet a Szentírás segítségével. Ám ez utóbbi állapot sokkal alattomosabban rejtőzik, hogy mindenkit megtévesszen, ezért százszor nehezebb azt az emberek szívéből kiirtani.

Ez is egy következtetés, amit a Szentírás tanúságtétele és példái a napnál is világosabban bizonyítanak. Bárki, aki tiszteli Isten ígéjét, mégis olyan gyenge, hogy testét nem tudja fegyelmezni, azt az Úr meg fogja büntetni, és napról napra keményebben ostromozza megpróbáltatásokkal és szerencsétlenségekkel úgy, hogy semmi sem sikerül majd neki, sőt minden ellene fordul majd, bármihez is fogjon hozzá. Szegénység, betegség, járvány sújtja járvány után, és az egyik utálatosabb, borzalmasabb és félelmetesebb lesz, mint a másik, egészen addig, amíg végleg le nem küzdi testének kívánságait.

Minekutána most már megnyílt a szemünk Isten szerető kegyelme által, fegyelmezetten élünk. Helyezzük bizalmunkat Krisztus által Isten kegyelmébe, hogy kötelességünknek tartsuk Isten törvényének megtartását, valamint szeres-sük felebarátainkat az Atya kedvéért, aki teremtette őket, és az Úr kedvéért, aki

megváltotta őket az Ő drága, szent vére által. Járjunk Isten félelmében, és tartsuk nyitva szemünket Isten szövetségének mindkét részére, tanúsítva, hogy csak az részesül a kegyelemben, aki a teste ellen harcol, hogy megtartja a törvényt. Vértesszük fel magunkat azzal a tudattal, hogy ahogyan Krisztus műve megszabadít a bűntől, megigazít és Isten kegyelmébe helyez minket, úgy a saját cselekedeteinken keresztül is Isten Lelke munkálkodik, segítve minket, hogy megmaradjunk abban a kegyelemben, amelyet Krisztus szerzett nekünk. Csak akkor tudunk megmaradni a kegyelemben, ha a szívünk engedelmeskedik a törvénynek.

Isten törvényéből következtethetünk arra, hogy az egész törvény, akár a szer-tartások, áldozatok, sőt a szentségek is, valamint az ember és ember közötti kapcsolatok rendje a társadalom minden szintjén, kizárólag azért adatott, hogy a mi javunkat és szükségünket szolgálja. Nem arról van szó, hogy Istennek lenne szüksége arra, hogy ezt a rendet betartsuk, vagy hogy egyre nagyobb örömét lelje abban, hogy a cselekedeteinkkel a tetszését elnyerjük. Isten csupán azt akarja, hogy miután vele megbékültünk, már csak Benne bízunk és Őt szeretjük, mindenki szeresse a felebarátját, hogy könyörületesekek legyünk velük minden szükségükben, és irgalmasok legyünk hozzájuk. Pontosan erről tanúskodik Krisztus, amikor azt mondja: *„Amit csak szeretnétek, hogy az emberek tegyenek veletek, mindenben ugyanúgy tegyetek ti is velük, mert ezt tanítja a törvény és a próféták”* (Mt 7, 12).

Pál apostol megerősíti, hogy a törvény betöltése a szeretet, s az ember, aki szeret, betölti a törvényt (Róm 13, 8-10). Pál a következőket mondja: *„A parancs célja pedig a tiszta szívből, jó lelkiismeretből és képmutatás nélküli hitből fakadó szeretet”* (1Tim 1, 5). A Krisztus vérebe vetett képmutatás nélküli hit azt eredményezi, hogy Krisztusért szeressük a másikat. Ez a szeretet az egyetlen igazi szeretet, s csak ez lehet alapja a jó lelkiismeretnek. Mert olyankor tiszta a lelkiismeret, amikor az ember szeme csak Krisztusra néz minden cselekedetében, amikor mindent Krisztusért cselekszik, és nem a saját maga érdekében vagy más aljas szándékból. János apostol is az evangéliumában és a leveleiben egyedül arról a törvényről beszél, hogy őszintén szeressük a másikat, ezzel megerősítve azt, hogy Isten bennünk lakozik, és csak azt kívánja, hogy egymást szeressük.

Miután látjuk azt, hogy a törvény csak azt kívánja, hogy higgyünk Istenben, felebarátainkat pedig szeressük, és könyörületesekek legyünk irántuk, ebből az következik, hogy a törvényt is ennek értelmében kell felfognunk. Tehát a másodlagos törvényeket is annyiban kell megérteni és betartani, amennyiben azok a hitet és a szeretetet segítik elő. E törvények azonnal áthághatók, ha azok sértik az Istenbe vetett hitet, a Krisztus vérebe vetett bizodalmat, vagy pedig azt a szeretetet, amellyel mi Krisztus érdeméért felebarátainknak tartozunk.

Amikor az elvakult farizeusok zúgolódtak és elítélték Jézust és tanítványait, amiért azok megszegték a szombati nappal kapcsolatos törvényt és az ősök hagyományait, továbbá, amiért maga Jézus együtt evett a vámszedőkkel és a bűnösökkel, Jézus a következőket mondta Ézsaiás prófétát idézve: *„Menjetek, és tanuljátok meg, mit jelent ez: „Irgalmasságot akarok, és nem áldozatot”* (Mt 9,

13; Ézs 1, 13; v.ö. Hós 6, 6). Máté evangéliumának tizenkettedik fejezetében is így szól: *„Ha pedig értenétek, mit jelent ez: „Irgalmasságot akarok, nem áldozatot”, nem ítéltétek volna el azokat, akik nem vétkeztek”* (Mt 12, 7).

Egyedül csak a szeretet és kegyelem által értjük meg a törvényt és nem más-képpen. Akinek ezt nem vették be a szívébe, az sohasem fogja megérteni a törvényt, még akkor sem, ha Isten minden angyala őt tanítaná. Mert akinek ez a szívébe van vésve, nemcsak megérti a törvényt, hanem saját magától megteszi mindazt, amit a törvény megkövetel tőle. Úgy lenne ez még akkor is, ha a törvény sohasem adatott volna meg neki, hasonlóan az anyákhoz, akik mindenféle törvény nélkül teszik kötelességüket gyermekeikért, teszik mindazt, amit bármely törvény megkövetel, hiszen a szeretet felülemelkedik minden fájdalomon, szomorúságon, egyhangúságon vagy utálatosságon. Hasonlóképpen igaz az is, hogy ha megmaradtunk volna az ártatlanságunk eredeti állapotában, akkor mindig be tudtuk volna tartani a törvényt, annak külső kényszere nélkül.

Mivel a törvényt (amely tulajdonképpen a tanítás, amely minden embert a kötelességére oktat és romlott természetére emlékeztet) Mózes kellően megmagyarázta, ezért erre kevés utalás található az Újszövetségben, hiszen a szeretet magában foglal minden törvényt. Ugyancsak ritkán találunk a régi törvényben utalást az újra, noha itt-ott vannak reá vonatkozó ígérek, hogy Krisztus eljön, megáldja őket, és beteljesíti azokat, s hogy az evangéliumot és az Újszövetséget prédikálni és hirdetni kell minden nemzetnek.

Az evangélium a kegyelem és irgalom jó híre, és hogy megromlott természetünk csak Krisztusért és érdemeiért gyógyul meg újra. Mindezt azzal a feltétellel kapjuk, ha Istenhez fordulunk, megtartjuk a törvényeit lélekben, azaz szeretetből Krisztusért, és elfogadjuk, hogy Ő meggyógyítja a mi betegségeinket.

Az Újtestamentum új szövetséget jelent. Az Ószövetség az egykori ideiglenes szövetségkötésről szól, amely Isten és Ábrahám, Izsák, és Jákób, vagy másképpen Izráel testi leszármazottai között kötött, amely cselekedeteiken és az ideiglenes törvények megtartásán alapult. Ahol a törvény megtartása a földi életben a Kánaán földjén való ideiglenes jóléttel jár, a törvény megszegése viszont a földi életben való halált és büntetést vonja maga után. Az Újszövetség azonban egy örök szövetség, amelyet Isten gyermekeivel kötött a Krisztusban való hit és Krisztus érdemei által. Akik hisznek benne, azoknak örök életet ígér, mindazoknak pedig, akik hitetlenek, halált. Azt ígéri, ha megtartom a törvényt, cselekedeteimet a földi, evilági élet boldogságával jutalmazza. Ám ha hiszek Krisztusban, akkor tudom, hogy Krisztus cselekedeteivel megszerezte számomra az örök életet. Ha nem teszek semmi olyasmit, ami halált érdemel, akkor jutalmam az lesz, hogy senki sem pusztít el engem. Ha nem okozok bántalmat más embernek, akkor engem sem fog bántalmazni senki. Ha segíték a felebarátomnak, akkor nekem is segíteni fognak, és így tovább. Ezért, ha külső tettekkel szolgálom embertársaimat, akkor kiérdemlem azt, hogy a másik ember is hasonlóan cselekedjen velem ezen a világon. Krisztus cselekedeteivel mindezt az örök életre terjesztette ki azok számára, akik hisznek Benne. Magyarázatul legyen elég ennyi, ami a törvényt és az evangéliumot, az Ószövetséget és az Újszövetséget

illeti; hiszen egy az Isten, egy a Krisztus, egy a hit és egy a keresztség, még akkor is, ha megérted, hogy csak egy evangélium van, bár azt többen írták és sokan hirdetik. Mert mindenki ugyanazt a Krisztust hirdeti, aki ugyanazt az örömhírt hozza. Mert Pál apostol levelei, János evangéliuma és első levele, valamint Szent Péter első levele a legtisztább evangélium, továbbá a legegységelműbben és legmagasztosabban írja le Krisztus kegyelmének dicsőségét. Ha többen szeretnétek megtudni a törvényről, akkor keressétek ki a Rómaiakhoz írt levél előszavát, és azokat a helyeket, ahol ezzel kellő alapossággal foglalkozik a Szentírás.

Bűnbánat (megtérés, gyónás)

A bűnbánat szóval kapcsolatban, amelyet penitenciának is neveznek, a héber Ószövetség általában a *Sob [shub]* 'megfordulni' vagy 'megtérni' szót használja. Amihez az általunk Szent Jeromosnak tulajdonított fordítás legtöbbször a *converti* 'megfordulni' vagy 'megtérni', illetve *agere penitenciam* kifejezést használja. A görög Újszövetségben a *metanoeo* mindig 'a szív és az értelem furdulatát' jelenti, vagy 'rájönni az igaz tudásra' és 'észhez térni' szerepel. A *metanoeo* szó fordításául Szent Jeromos fordításában az alábbiak állnak: néhol *ago penitenciam* 'megbánom', másutt *peniteo* 'bánom', ismét másutt *peniteor* 'bűnbánó vagyok', megint másutt *habeo penitenciam* 'bűnbánatom van', illetve *penitet me* 'engem megbánásra kényszerít'. Erasmus sokszor használja a *resipisco* szót '(újra) észhez térek', 'a helyes gondolkodásra jutok'. Ám a valódi értelme és jelentése mind a héber, mind a görög szónak az: megtérni és Istenhez fordulni teljes szívvel, megismerni az Ő akaratát, és törvényeinek megfelelően élni, s kigyógyulni romlott természetünkől Lelkének olajával és a tanjaihoz való engedelmesség borával. Ha nem színlelt ez a megtérés vagy fordulat, akkor a következő négy dolog társul hozzá és foglaltatik benne: gyónás, de nem a pap fülébe, mert az csak emberi találmány, hanem a szívben és az Úr egész gyülekezete előtt Istennek, hogy mi vétkesek és bűnösök vagyunk, s hogy egész természetünk romlott, bűnre és hamisságra hajlamos. Ezért emberi természetünk gonosz, megátalkodott és kárhozatra méltó, és az Ő törvénye szent és igaz, mely a mi bűnös természetünket elítéli. A gyónásnak felebarátaink felé is meg kell nyilvánulnia, amennyiben bárkit is megbántottunk közülük. A második a szívbeli töredelem (*contritio*) azért, mert ilyen kárhozatra méltó bűnösök vagyunk, s nemcsak vétkeztünk, de továbbra is állandóan a bűnre vagyunk hajlamosak. A harmadik a hit, amelyről a régi teológusok egyáltalán nem tettek említést, amikor a penitenciáról írtak. Mindazonáltal Isten Krisztus érdeméért megbocsát nekünk és könyörületébe fogad bennünket, ismét magához köt bennünket (is at one with us), és meggyógyítja romlott természetünket. A negyedik az elégtétel vagy jóvátétel, nem az Istennek szánt szent cselekedetekkel, hanem felebarátomnak, akit megsértettem, és Isten gyülekezetének, akiket megbántottam (ha bármiféle nyilvánvaló bűnt találnak bennem). Ez azt jelenti, hogy az ember átadja az életét Isten gyülekezetének, és hagyja, hogy annak szolgái az ő életét a helyes irányba tereljék a Krisztus egyházáról szóló igaz tanelveknek megfelelően. S jól

jegyezd meg: ahogyan az elégtétel vagy a jóvátétel becsületességnek és a bűn megtisztításának minősül a világ előtt, így abban az esetben, ha teljes elégtételt tettem, a világnak már nincs többé joga engem kárhoztatni. Ugyanígy a Krisztus véérébe vetett hit, és minden, bűnöktől való megtisztulás Isten előtt igaznak számít. Sőt mi több, az, aki testvére ellen vét, vétkezik az ő Atyja, a mindenható Isten ellen is. S ahogyan a felebarát ellen elkövetett bűn bocsánatot nyer a világ előtt elégtétellel és bocsánatkéréssel, hasonlóképp az Isten ellen elkövetett bűn is csak a Krisztus véérébe vetett hittel tisztulhat meg. Mert ahogy Krisztus mondja: „*ha nem hiszitek, hogy én vagyok, meghaltok bűneitekben*” (Jn 8, 24b). Azaz, ha azt gondoljátok, hogy van bármiféle más áldozat vagy elégtétel Isten felé, mint én (azaz Krisztus), akkor örökké bűnben maradtok Isten előtt, akármilyen igaznak is tűntök a világ szemében. Az nyugtat meg engem, ha megértitek, amit itt kifejtettem; nevezzétek azt *metanoia*-nak, bűnbánatnak, megtérésnek, Istenhez történő fordulásnak vagy megjavulásnak, stb, s mondhatjátok azt, hogy bűnbánatot tartok, megtérek, Istenhez fordulok vagy megváltoztatom az életemet.

Vének

Az Ószövetségben a zsidók világi vezetőit és uralkodóit, akik a hétköznapi és egyszerű emberek életét irányították, véneknek nevezték, ahogyan azt a négy evangélistánál láthatjuk. Ebből a hagyományból kiindulva Pál leveleiben és Péter is a főpapokat és a lelki vezetőket, akik püspökök és papok, véneknek hívják. Akár véneknek, akár papoknak hívjuk őket, mindegy nekem; az a lényeg, hogy megértsetek, hogy ők Isten igéje képviselői és szolgálói, akiknek minden ilyen embernek, akár magas, akár alacsony rangúak legyenek is, engedelmeskednie kell, ha nem akarnak Krisztus ellen lázadni, mindaddig, ameddig ők igazságosan és helyesen prédikálnak és irányítanak, de nem tovább.

Prológus a négy evangélistáról, amelyben megmutatjuk, kik is voltak ők, és milyen tekintéllyel bírtak.

Először Szent Máté apostolról

Ami az evangélistákat illeti, az Újszövetségben tisztán láthatjátok, kik voltak ők. Először is Máté (ahogy a Mt 9, Mk 2 és a Lk 5-ben olvashatod) Krisztus apostolainak egyike volt, s Krisztussal volt egész ige hirdetése során. Saját szeme láttára és füle hallatára történt majdnem minden, amit leírt.

Márk

Márkról azt olvashatod (ApCsel 12), hogy Péter (miután a börtönből az angyal kiszabadította) eljött Márk anyjának házához, ahol a tanítványok közül sokan Márk kiszabadulásáért imádkoztak. Pál és Barnabás pedig elvitték Jeruzsálem-

ből Antióchiába (ApCsel 12). Pál és Barnabás magukkal vitték Márkot akkor is, amikor prédikálni mentek (ApCsel 13): akiktől – a már említett fejezet szerint – elbúcsúzott, és visszatért Jeruzsálembe. Pál és Barnabás egymástól eltérő véleményen voltak miatta (ApCsel 15, 37–38). Pál nem akarta magukkal vinni, mert cserbenhagyta őket az első utazásukkor. Ennek ellenére, amikor Pál a Kolosséiakhoz írta a levelét, Márk vele volt; ahogyan a negyedik fejezetben írja: ahol Pál arról tanúskodik, hogy Márk Barnabás nővérének fia volt, emellett Isten országáért dolgozó munkatársa is. Pál Timóteustól azt kéri (2Tim 4), hogy hozza magával Márkot is, ezzel azt is megerősítve, hogy szüksége volt rá, és hasznos volt számára a szolgálata. Végül Márk együtt volt Péterrel is, amikor Péter az első levelét írta, olyannyira bizalmasan, hogy Péter a saját fiának nevezte őt. Láthatjátok tehát, Márk kiktől sajátította el az evangéliumot; azt, hogy még magukkal az apostolokkal is folyamatosan beszélgetett; s így megérthetitek, hogy milyen tekintéllyel bírnak az írásai, és azok mennyire hitelesek.

Lukács

Lukács Pál társa volt, legalábbis amint azt az ApCsel 16. fejezetétől kezdve láthatjuk, és minden megpróbáltatásában mellette állt. Pállal tartott akkor is, amikor Pál utoljára ment Jeruzsálembe. Innentől elkísérte őt Cézáréába, ahol két évig raboskodott. Aztán Cézáréből vele ment Rómába is, ahol további két évet töltött börtönben. Pállal volt akkor is, amikor az a Kolossébeliekhez írta levelét, ahogyan Pál alátámasztja a negyedik fejezetben: „Köszönt titeket Lukács, a szerezett orvos” (Kol 4, 14). És Pállal volt a Timóteushoz írt második levél írásakor is, ahogyan írja: „Egyedül Lukács van velem” (2Tim 4, 11a). Ebből is látható ennek az embernek a tekintélye, s hogy milyen hiteles és nagybecsülésre érdemes az írása. Továbbá azt is láthatjátok, kitől sajátította el az evangéliumot, ahogy ő maga mondja: hogyan tanulta és kutatta minden szorgalmával azoktól, akik szemtanúk és tanítványok voltak. Az apostolok cselekedetei szerint többnyire ő maga is az apostolokkal együtt munkálkodott, legalábbis segítségükre volt, így a saját tapasztalatáról írhatott.

János

Hogy ki volt János, az jól látszik az első három evangélista szerint. Először is Krisztus apostola, s azok között is az egyik vezető apostol. Továbbá Krisztus bizalmas barátja; egyedülálló ártatlansága és gyengédsége okán Krisztus egyedülálló módon szeretett tanítványa, akinek egyedülálló módon szoros kapcsolata volt Jézussal; a legtitkosabb dolgok három szemtanújának egyike. Az készítette írásra, hogy voltak bizonyos eretnokségek, melyek akkortájt bukkantak fel, nevezetesen kettő, melyek közül az egyik tagadta, hogy Krisztus valóságos ember volt, és ugyanolyan teste volt, mint minden más embernek, a másik pedig azt tagadta, hogy Krisztus valóságos Isten volt. Ezen két eretnokség ellen írta

evangéliumát és első levelét egyaránt, s evangéliumának prologusában azt írja: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és az Ige Isten volt. Ő kezdetben Istennél volt. Minden általa lett”. „Az Ige testté lett”, azaz valóságos ember lett. Amint mondja, „köztünk lakott, és láttuk az ő dicsőségét”. Levelének kezdetén pedig azt mondja: „Ami kezdettől fogva volt, amit hallottunk, amit szemünkkel láttunk, amit megfigyeltünk, amit kezünkkel is megtapintottunk, azt hirdetjük az élet ígérése”. Újra megmutatjuk nektek az örök életet, amely az Atyával volt és megjelent nekünk, amit hallottunk és láttunk, stb. Azzal, hogy azt mondja, hogy a kezdetektől volt, és hogy örök élet volt, s hogy Istennél volt, mindezzel megerősíti, hogy Ő valóságos Isten volt. Azzal, hogy azt mondja, hallotta, látta és érezte, mindezzel arról tanúskodik, hogy Ő valóságos ember is volt. János írt utoljára, éppen ezért nem érintette azokat a történeteket, amelyeket a többiek állítottak össze. Ő ír a legtöbbet a hitről, az ígéretekről és Krisztus prédikációjáról. Legyen ez elég most a négy evangélistával, tekintélyükkel és hihetőségükkel kapcsolatban. Azt azért hadd tegyem még hozzá, kedves olvasó, ha esetleg a nyomdász hanyagsága és az itt következő szöveg téves logikája miatt elkerülné a figyelmedet: hasonlítsd össze az angolt más, már kinyomtatott könyvekkel, s így észreveheted az (eredeti) angol verzió igazságát. Máté evangéliuma 23. fejezetében, mégpedig a 33. lap hátsó oldalán az utolsó sorban így olvasd a mondatot: „Vak farizeus, tisztítsd meg először a pohár és a tál belsejét, hogy azután a külseje is tiszta legyen!” (Mt 23, 26).²

Még egyszer a keresztény olvasóhoz

Meg fogod érteni, legkedvesebb olvasó, amikor újra kezembe vettem az Újszövetséget, hogy összehasonlítsam a göröggel, s kijavítsak bármit, amit hibásnak találtam, és már majdnem befejeztem munkámat, George Joye is titokban kézbe vette, hogy szintúgy kijavítsa egy olyan ok miatt, amelyet csak az ő lelkiismerete ismer, és megdöbbenett azzal, hogy az ő javítását már nagy számban kinyomtaták, mielőtt az enyém nyomtatása elkezdődött volna. Amikor ezt észrevették és elmondták nekem – bár úgy tűnt, hogy George Joye nem becsületes emberként járt el –, úgy látszik, tudta, hogy én magam is épp javítok, nem a szeretet és a tapintat útján járt, melyet Krisztus és tanítványai tanítanak nekünk, hogy semmit se tegyünk versengésből, önteltségből vagy mohóságból, ami vitát szítana, mégis úgy vettem a dolgot, hogy a múltban én is eltévelyedtem, s ahogyan mások,

² Az 1526-os wormszi Bibliában még helyesen olvasható: „Thou blind pharise, cleanse first, that which is within the cup and the platter, that the outside may also be clean.” „Vak farizeus, tisztítsd meg először a pohár és a tál belsejét, hogy azután a külseje is tiszta legyen!” Az 1534-es revideált fordításban helytelenül így olvasható: „Thou blinde Pharise clense fyrst the outsyde of the cup and platter that the ynneside of them maye be clene also.” „Vak farizeus, tisztítsd meg először a pohár és a tál külsejét, hogy azután a belseje is tiszta legyen!” Tyndale rámutat arra, hogy ezt a hibát csak a nyomdász követhette el, hiszen az eredeti, 1526-ban kiadott fordításában értelmileg a helyes logika szerinti megfogalmazás szerepelt. (Tyndale ezáltal is felhívja a figyelmet a „komparatív bibliaolvasás” fontosságára...)

akiknek már több tapasztalata van az emberi jellem természetéről és hajlamairól, én is úgy véltem, hogy az a csipetnyi önteltség és mohóság (két vak vezető) vette rá egyedül, hogy így cselekedjen, melyek miatt én senkivel sem vagyok hajlandó küzdeni. Éppen ezért ezután is folytattam munkámat, tovább javítottam, és elintézttem, hogy ezt kinyomtassák, anélkül, hogy gyanakodtam volna, vagy belenéztem volna az ő javításába.

Ám amikor az enyémnek a nyomtatása már majdnem készen volt, valaki hozott nekem egy másolatot, és olyan sok helyet mutatott, melyek olyannyira meg voltak változtatva, hogy elképedtem rajtuk, és nem kissé csodálkoztam azon, vajon miféle örültség vezethette efféle változtatásokra, és arra, hogy azt egy szorgos korrekciónak nevezze. Mert Máté, Márk és Lukács evangéliumában végig, de gyakran Az apostolok cselekedeteiben is, illetve néhol János evangéliumában és a Zsidókhoz írt levélben is, valahányszor a „feltámadás” („resurrection”) szóval találkozok, megváltoztatja arra, hogy „élet ezután az élet után” („life after this life”), vagy hogy „igazi élet” („very life”), vagy valami hasonlóra, mint valaki, aki írtózik a „feltámadás” megnevezéstől.

Ha az a módosítás helyénvaló, mellyel a „feltámadást” „ezt az életet követő életre” változtatjuk, akkor az én fordításomnak azokon a helyeken hibásnak kell lennie, ahogy Szent Jeromosénak is, s minden fordítóénak, akiről eddig csak hallottam, legyen az bármilyen nyelven, az apostoloktól kezdve az ő hozzáértő fordításáig (ahogyan azt ő nevezi); s hogy ez igaz vagy sem, más emberek döntésére bízom.

Ám amiatt felelősségre vonom George Joye-t, hogy bár nevét nem írta rá, saját fordításának nevezi ezt: hogy bújócskát játszik azzal, hogy bizonyos könyveire ráteszi a nevét és a címet, másokból viszont kihagyja ezeket. Mindenkinek szabad fordítania és gondolatait megosztania, még úgy is, ha már ezerszer lefordították azt előtte. Én azonban úgy vélem, az törvénybe ütköző, és nem is alkalmas a Krisztusba vetett hit egységének tanítására, hogy akárki csak akarja, saját jogcímén elorozza egy másik ember fordítását, ki-be rakosgasson dolgokat benne, illetve kénye-kedve szerint változtassa azt, és munkáját javításnak nevezze.

Sőt mi több, meg fogod érteni, hogy George Joye-nak már jó ideje furcsa elképzelései voltak a feltámadás szó kapcsán, hogy azt a testükből eltávozott lelkek állapotára kell érteni, s hasonlóképpen (bár ennek okát kérdezték tőle, s ezért ő inkább felhagyott vele), doktrínáját titkos betűkkel írta, ezzel nagy megosztottságot keltve a testvérek között. Olyannyira, hogy John Frith, amikor a londoni Towerben raboskodott, röviddel halála előtt azt írta, figyelmeztetnünk kellene, és rávenni arra, hogy fékezze magát, s írtunk is volna ellene, ha én nem vonakodtam volna. Azóta értesítettek arról is, hogy az ő túlbuzgósága miatt most már nem is kevesen tagadják teljesen a test feltámadását. Ezzel azt állítják, hogy amikor a lélek elhagyja a testet, az a lelki test feltámadása, és másfajta feltámadás nincs. Magam is beszéltem néhányukkal, akik, mintha falhoz beszélnék, olyannyira elvakultak ettől a butaságtól, hogy talán könnyebb lenne rábeszélni egy oszlopot arra, hogy mozduljon ki a helyéből, mint őket rávenni arra, hogy ezt az

örültséget verjek ki a fejükből. S mindennek okozója George Joye nyugtalan tilbuzgósága, s hogy ő is az imént említett társaságba tartozik-e, annak talán csak ő maga a megmondhatója.

Ha George Joye azt fogja mondani (amit biztosan tudok, hogy állítani fog), hogy az ő változtatása megfelel az Írás igazi értelmének és jelentésének, én azt válaszolom erre, hogy ezt korábban mondja, mint bizonyítja, de hadd ítéljék ezt meg mások. Ám még ha az is lenne a tényleges jelentése a Szentírásnak, ezzel feljogosítanánk az ő példáján másokat arra, hogy bújócskázhassanak a fordításokkal, hogy a szavakat kényükre-kedvükre kiragadhassák a szövegből, s helyükbe saját szavaikat rakják, vagy amit Joye gondol jelentésként. Ezzel igazolhatnánk minden eretnokséget, és aláásnánk bárminemű helyes javítás lehetőségét. Például amikor Krisztus azt mondja: *„Bizony, bizony, mondom nektek, hogy eljön az óra, és az most van, amikor a halottak hallják az Isten Fiának a hangját, és akik meghallották, élni fognak”* (Jn 5, 25), ez azt jelenti, hogy akik jót cselekedtek, életre támadnak fel, és akik rosszat cselekedtek, kárhozatra támadnak fel. George Joye javítása értelmében azok, akik jót cselekedtek, a haláluk után igazi életre támadnak fel, és azok, akik rosszat, a kárhozat sorsára jutnak, ezzel érvényteleníti a „feltámadás” szót. Most ugyanezen az alapon és ugyanezen elmélet alapján jöhetne bárki, és azt mondhatja a szöveg többi részéről, hogy azok, akik a sírokban vannak, hallani fogják a hangját, és ezt beleértik Joye önkényes javításába, ezzel nevetségessé teszik a szöveget, hogy ez a test feltámadására nem vonatkozik; mindezt megengedi George Joye önkényes fordítása. Ha a szöveget változatlanul hagynák, az minden hamis glosszától megtisztítja magát, akármilyen körmönfont mesterkedéssel is állnának elő, amint egy edényben felforralt vízből is kicsap a hab. Ám ha a téves glosszából lesz a szöveg, szorgalmasan átnézve és kijavítva, azok segítségével mi ki tudjuk-e javítani a hibás tanításokat, és megvédjük-e a hamis nézetektől és a ragadozó farkasok gonosz eretnokségeitől Krisztus nyáját? Éppen ezért szerintem a Krisztus törvényét követő, színlelés nélküli szeretet ér annyit, mint a nagy tudás, s az egyszerű és könnyű megértés, amely az egységet munkálja, sokkal jobb a körmönfont kíváncsiskodásnál, a szelídség pedig jobb a vakmerő arroganciánál, és jóval felette áll az emberi beképzeltségnek.

Mindezek alapján azt, ami a feltámadást illeti, ünnepélyesen kijelentem Isten, Megváltónk Jézus Krisztus és az egyetemes hívő keresztény egyház előtt, hogy a nyílt és egyértelmű Szentírásnak és a katolikus hitnek megfelelően hiszem, hogy Krisztus feltámadt abban a testben, melyet anyjától, a boldogságos Szűz Máriától kapott, s mely testben meghalt. És hiszem, hogy mi mind, legyünk akár jók, akár rosszak, test szerint feltámadunk, s mindannyian Krisztus ítélőszéke előtt fogunk megjelenni, hogy cselekedeteink szerint ítéljen meg bennünket. S mindazoknak a teste, akik hisznek és meg is maradnak Krisztusba vetett igaz hitükben, ugyanolyan halhatatlansággal és dicsőséggel lesz megáldva, mint amilyenl Krisztus teste bír.

Továbbá ünnepélyesen kijelentem Isten, Megváltónk Jézus Krisztus, és mindazok előtt, akik hisznek benne, hogy azt tartom az eltávozottak lelkéről, ami bi-

zonyítható az egyértelmű és nyílt Szentírás alapján. Azt gondolom a Krisztus hitében és Isten törvényeinek szeretetében eltávozott lelkekről, hogy nincsenek rosszabb helyzetben, mint amilyenben Krisztus lelke volt attól a pillanattól kezdve, amelytől fogva lelkét Atyja kezébe adta, testének feltámadásáig, mellyel dicsőségbe és halhatatlanságba került. Mindemellett nyíltan megvallom, hogy nem győztek meg arról, hogy már most is ugyanabban a teljes dicsőségben vannak, mint Krisztus vagy Isten választott angyalai. Ez hitem egyik tételéből sem következik: mert ha így lenne, akkor a test feltámadására vonatkozó tanítást hiábavalónak tartanám. Ennek ellenére kész vagyok hinni benne, ha nyílt Szentírással alá lehet azt támasztani. Egészen más lett volna, ha George Joye is céljának megfelelő nyílt szövegeket használt volna, mint ezt itt: „*ma velem leszel a paradicsomban*” (Lk 23, 43b). Miért nem ezt az igehelyet idézte? Hiszen akkor jogosan hagyhatta volna el a feltámadás szót. Mert a Szentírás kapcsán egy ember saját személyes interpretációit nem fogadom el, amíg nem tud annak megfelelő bizonyítékkal előállni az Írások bármelyikéből.

Sőt mi több, én kérem Istent (az egyetlent, aki a szívet látja), hogy alaposan vizsgálja meg lelkiismeretemet. Könyörögve kérem, hogy ne legyek Krisztus testének része, ha az egész könyvem során gonosz célzattal, irigységgel vagy rosszindulattal írtam bármiről is; ha bármilyen hamis tanítással vagy véleménynyel megzavartam volna Krisztus egyházát; ha bármilyen szekta alapítója lettem volna; ha tanítványokat vontam volna magam után; vagy ha valaki nagyobbnak és értékesebbnek tartana a legkisebb csecsemőnél. Ez alól csak az képez kivételt, ha szájalmat és könyörületet tanúsítok, amelyet éreztem és érzek most is testvéreim vaksága iránt, hogy Krisztus ismeretére vezessem meg őket, és hogy olyan tökéletessé tegyem őket, mint egy mennyei angyal, ha ez lehetséges lenne. Ne legyek Krisztus testének része, ha nem gyomlálók ki minden olyan gazt, amelyet nem az én mennyei Atyám ültetett, és nem döntök le minden olyan nagyságot, amely a Krisztus vérében elnyert üdvösség ismerete fölé akar kerekedni. Ugyanígy ne legyen részem Krisztusban, ha szívem és életem nincs összhangban azzal, amit tanítok, s ha szívem nem zokog éjjel-nappal saját vétkeim vagy minden más ember bűnei miatt. Könyörgök Istennek, hogy mindannyiunkat vezessen bűnbánatra, hogy haragját fordítsa el tőlünk, hogy legyen könyörületes hozzánk, úgy másokhoz, mint a saját lelkemhez, gondoskodjon annak az országnak a jólétéről, amelybe születtem, a királyról és minden alattvalójáról, ahogyan azt egy gyengéd anya tenné egyetlen fiával.

Ami pedig a fordításaimat vagy más írásaimat illeti, minden embert kérek, hogy annak a célnak megfelelően olvassa, amelyért én megírtam azokat: hogy általuk a Szentírás ismeretére vezessem el őket. Ha a Szentírással összhangban vannak, fogadják el azokat, de ha Isten ígéje bárhol helytelenítené írásaimat, akkor utasítsák el, mint ahogy azt én is teszem mások írásaival Megváltó Krisztusunk és egész egyháza előtt. S ahol hibákat találnak, mutassák meg nekem, ha a közelemben vannak, vagy írjanak nekem, ha távol, írjanak nyíltan ellene és javítsák ki, s én megígérem nekik, hogy amennyiben észrevételeiket megalapozottnak találom, tudatlanságomat nyíltan beismerem.

Ezért kérem George Joye-t, sőt mindenki mást is, hogy fordítsák le maguk a Szentírást, akár görögből, akár latinból, akár héberből. Vagy (ha ők igényt tartanak erre) tegyenek úgy, mint a róka, amely amint belevizel a másik üregébe, magáénak nyilvánítja azt. Tehát vegyék el fordításaimat és munkáimat, s módosítsák, változtassák, javítsák és rontsák el kedvük szerint, nevezzék azt a saját fordításuknak, és lássák el a saját nevükkel, de ne bújócskázzanak George Joye módjára. Joye cselekedetét azoknak az elbírálására bízom, akik ismerik és szeretik az igazságot: hogy vajon hűségesen és őszintén cselekedett-e, olyan tisztelettel és félelemmel, amely Isten ígéjének jár, olyan szeretettel, szelídséggel és ragaszkodással, amelyben mindezek egyesülnek, és olyan körültekintéssel, hogy az istenteleneknek ne adjon lehetőséget az igazság elleni támadásra, ahogy ez Krisztus szolgálóihoz illik. Ezért kijelentem, hogy nem támadom sem Joye-t, sem senki mást (bár engem megtámadtak, még hozzá a legrosszindulatúbb módon), és nekem okoz fájdalmat, hogy akaratom ellenére és szívem szomorúságára most ezt kell tennem. Ám nem tudok és nem is akarok szenvedni egy olyan ember miatt sem, aki elveszi fordításomat, név nélkül megváltoztatja azt, és olyan módosításokat hajt végre rajta, melyeket én magam nem mernék megtenni. Számomra többet ér, ha az életem Krisztusé lesz, mint ha az egész világot megkapnám a munkám jutalmaként.

Végezetül az ilyen hozzáértéssel kiigazított Újszövetségben, a feltámadás szó gyakori kihagyása, s ki tudja, még milyen egyéb változtatások mellett – mert még nem olvastam át –, a tartalomjegyzék előtt ez áll:

Itt végződik az Újszövetség, körültekintően áttekintve, kijavítva és újranyomatva Antwerpenben, általam, eindhoveni Kristóf özvegye által. Urunk 1534. évének augusztusában.

Ezt a címet azért tettem ide (olvasó), hogy ezáltal jobban megismerhesd a könyvet. Isten áldjon.

(TYNDALE 1534a, 3–16; TYNDALE 1534b, 3–16)

Fordította: Tyndale-fordító kör (PPKE, KRE)

William Tyndale

Előszó A hegyi beszéd magyarázatához.

Részlet (1532/33)

Amely fejezetek a Szentírás kulcsát és ajtaját képezik, és Mózes törvényének helyreállítását, amelyet az írástudók és a farizeusok megrontottak. A magyarázat pedig Krisztus törvényének helyreállítása, amelyet a pápisták rontottak meg.

A könyv előtt továbbá egy nélkülözhetetlen Előszó áll, amely tartalmazza az Isten és közöttünk létrejött szövetség teljes summáját, amely által megkeresztelkedtünk, hogy megtartsuk azt.

Közzétette William Tyndale

Itt találod, kedves olvasó, Máté evangéliuma ötödik, hatodik és hetedik fejezetének magyarázatát, ahol Krisztus, a mi lelki Izsákunk, újra kiássza Ábrahám kútjait. Ezeket a kutakat az írástudók és a farizeusok, azok a hamis és rosszindulatú filiszteusok betemették, és hamis magyarázataik földjével töltötték meg. Krisztus megnyitja a mennyországot, amelyet a farizeusok bezártak, hogy mások ne léphessenek be, mivel ők maguk nem kívántak bemenni. Jézus helyreállítja az ismeret kulcsát, amelyet azok elvettek, és elutasították a szöveg gondozóit azáltal, hogy hamis glosszáikkal elferdítették a szöveget, annak szükséges és természetes rendjével ellentétesen. Elhúzza Mózes arcáról a fátylat, amellyel a farizeusok és az írástudók eltakarták, hogy senki se láthassa jelenlétének ragyogását. Kigymolálja farizeusi glosszáik tüskéit és bokrait, amellyel elzárták a keskeny utat és a szoros kaput úgy, hogy csak kevesen találták meg azokat.

Ábrahám kútjai a Szentírás. A Szentírást pedig joggal nevezhetjük mennyországnak, amely az örök élet, és nem más, mint az Atyaistennek és az ő Fiának, Jézus Krisztusnak az ismerete. Mózes arca a törvény, annak helyes értelmezésében; a helyesen értelmezett törvény pedig a kulcs, legalábbis az első és legalapvetőbb kulcs a Szentírás ajtajának föltárásához. A törvény pedig az út, amely Krisztust hozza az ajtóhoz, ahogy meg van írva a Gal 3-ban: *„a törvény nevelőnk volt Krisztusig, hogy hit által igazuljunk meg”* (Gal 3, 24). *„Mert a törvény végcélja”,* azaz az a dolog vagy ok, amelyért a törvény adatott, *„Krisztus, minden hívő megigazulására”* (Róm 10, 4), azaz a törvény azért adatott, hogy bizonyítsa hamisságunkat, és Krisztushoz vezessen, hogy Ő megigazítson bennünket a bűnök

bocsánata által. A törvény azért adatott, hogy felfedje a bűnt, mondja Szent Pál, és hogy a törvény alatt elkövetett bűn még súlyosabb lehessen. A törvény az a dolog, amelyet Pál benső embere jónak tart, tagjai mégis gyakran arra kényszerítették, hogy olyan dolgokat tegyen, amelyet a jó törvény hamisnak ítél.

A törvény senkit sem indít arra, hogy szeresse a törvényt, vagy kevesebb bűnt tegyen vagy kövessen el, hanem még több vágyat ébreszt, és növeli a bűnt. Hiszen csakis gyűlölhetem a törvényt, amennyiben nincs erőm a megcselekvésére; a törvény pedig elátkoz, mert nem aszerint cselekszem. A törvény nem egyesít újra Istennel, hanem az Ő haragját idézi elő. „Mert a törvény Mózes által adatott, a kegyelem és az igazság Jézus Krisztus által jött el” (Jn 1, 17). Lám, bár a törvény Mózes által adatott, Mózes senkinek sem adott kegyelmet a cselekvésére vagy a törvény helyes értelmezéséhez; és nem írta be senki szívébe, hogy elismerje ezzel, hogy az jó, és hogy erőre vágyakozzon a betöltéséhez. Krisztus azonban kegyelmében részesít a törvény cselekvéséhez és annak helyes értelmezéséhez; és Szentlelkével vési be azt az emberek szívének kőtábláira; és igazzá teszi azt az ember szívében, nem pedig képmutatássá.

A törvény, helyes értelmezésben, az a tüzes kígyó, amely azonnali halállal mérgezte meg Izráel gyermekeit. Krisztus viszont az a rézkígyó, akire bárki, akinek lelkiismeretét bűn mérgezte meg, ha igaz hittel tekint fel, azonnal meggyógyul a kígyómarásból, és megmenekül a pokol fájdalmaitól és kínjaitól.

Egy dolog elátkozni valakit, és kihirdetni a halálos ítéletet, és megmérgezni a lelkiismeretet az örökké tartó fájdalom képzetével: és más dolog megigazítani a bűntől, azaz megbocsátani és eltörölni a bűnt, meggyógyítani a lelkiismeretet, és bebizonyítani az embernek nem pusztán azt, hogy megszabadult az örök haláltól, hanem azt is, hogy Isten gyermeke lett, és az örök élet örököse. Az első a törvény szolgálata, a második egyedül Krisztusra tartozik, hit által.

Ha hamis glosszával értelmezed a törvényt, és azt mondd, a törvény olyan dolog, amelyet az ember saját erejéből megtehet, sőt szabad akaratának erejéből; és hogy a törvény cselekedetei által kiérdemelheted régebben elkövetett bűneid bocsánatát, akkor Krisztus hiába halt meg, szinte a semmiért, és ilyenkor csak a saját megváltód lehetsz. Ahol ilyen glosszát engednek meg, Krisztust sem tudják a keresztények másként értékelni, vagy elismerni szenvedéséért és ígéreteiért, amelyeket vére által tett, mint a törökök: hogy szent próféta volt, és imádkozik értünk, mint a többi szent is, azzal a különbséggel, hogy mi, keresztények valamivel nagyobb kegyben és tiszteletben részesítjük, mint a többi szentet, (bár olyan megközelíthetetlennek képzeljük, hogy nem fog meghallgatni bennünket, csakis szelíd anyja és a többi jámbor szent által, akiket sokkal jámborabbnak és kegyelmesebbnek tartunk nála, de őt a leghatalmasabbnak), és hogy előkelőbb helye van a mennyben, mint azt a ferencesek és a kármeliták becsülik, mintha az ő szintjük fölött lenne, még Szent Ferenc fölött is.

Mivel a törvény hamis értelmezése által Krisztus, aki az ajtó, az út és a teljes Szentírás alapja vagy sarokköve, szenvedésének legfőbb gyümölcsét tekintve elveszett, és többé nem látható saját hasonlatosságában, így a Szentírás elzárt, és

innentől kezdve végtelen sötétség és labirintus, amelyben ha sétálsz, sem azt nem tudod, hol vagy, sem kiutat nem találsz. Zavart káosz ez, és mindenféle dolog rendszer nélküli összekeverése, ahol minden egyes dolog ellentmond egy másiknak. Sövény vagy túskebokor-liget, amelybe ha beszorulsz, lehetetlen a szabadulás, de ha kiszabadítod magad az egyik helyen, összekuszálsz magad újra és másik csapdába kerülsz.

A farizeusok és az írástudók így zárták el a Szentírást, hogy a zsidók nem látták meg Krisztust, amikor eljött, és még azóta sem látják. Annak ellenére, hogy Krisztus e három fejezet szerint újra felnyitotta a Szentírást, ilyen glosszákkal (hálátlanságunk miatt, hogy nem vágytunk az Írás szerint élni) veszítettük el mi, keresztények Krisztust újra, és a legegységelműbb szöveget sem értjük, amellyel Krisztus magyarázza és helyreállítja a törvényt. A képmutatók, ami csak az ő romlott természetük számára érthetetlen, hiszen nem születtek újjá Krisztusban, glosszáik ködével fedik be a Szentírást, hogy annak fénye ne váljon láthatóvá. Az ő értelmezésükben Krisztus szavai, amelyekkel helyreállítja a törvényt, nem mások, mint jótanácsok, nem pedig olyan elvek, amelyek megköti a lelkiismeretet. Ehhez úgy összekuszálták és összezavarták a világi és a lelki birodalmat, és olyan zavart támasztottak velük kapcsolatban, hogy most már senki sem tudja megkülönböztetni az egyiket a másiktól, ezzel azt sugallva, hogy mindkettő Krisztus tekintélyére hivatkozhat, Krisztus azonban soha nem sajátította ki a világi birodalmat magának.

Ennek ellenére, kedves olvasó, ha jó szívvel olvasod ezt a magyarázatot, ki zárólag az igazság megismerése érdekében, saját életed megjobbítása céljából, majd másokért (ahogy a szeretet diktálja, ahol csak alkalom adódik), akkor felismered hamisságukat, és meglátod, hogy glosszáik kódét elűzi az elkerülhetetlen igazság ragyogása.

Másrészt azt mondhatjuk: minden a Szentírásban nekünk tett jó ígéret, Krisztusért, az Ő szeretetéért, szenvedéséért, vérének hullatásáért vagy haláláért, azzal a feltétellel és a részünkről tett szövetségkötéssel valósul meg, hogy innentől kezdve szeretni fogjuk Isten törvényét, benne járunk, megcselekedjük, és aszerint rendezzük be az életünket. Ezáltal annak, akinek Isten törvénye nincs beírva a szívébe, hogy szeresse, kedve teljen benne, és éjjel-nappal elismételje, úgy értelmezve azt, amint azt Isten adta, és ahogy Krisztus és az apostolok magyarázzák, annak nincs része az ígéretekben, sem igaz hite nem lehet Krisztus vérében, mert az ígéret csak azoknak szól, akik megfogadják, hogy megtartják a törvényt.

Lehet, hogy ilyenkor azt fogod mondani nekem: ha nem bocsáttatnak meg a bűneim, csakis akkor, ha szeretem a törvényt, és szeretetből igyekszem megtartani, akkor a törvény megtartása megigazít. Erre azt felelem, hogy az állítás téves, és pusztán vak okoskodás, mint ahogy ez az állítás is: nem nyerhetem el bűneim bocsánatát, hacsak nem vétkeztem, azaz a bűn elkövetése maga a bűnbocsánat. Az alábbi feltevés is hasonlóan téves: senki sem gyógyítható meg a pestisből, csakis az, aki pestises, azaz aki beteg, meggyógyul.

Hasonló okoskodások ezek az állítások is: ha élni akarsz, tartsd meg a parancsolatokat, azaz a törvény cselekedetei igazítanak meg. *„Hiszen nem a törvény hallgatói igazak Isten előtt, hanem a törvény megtartói fognak megigazíttatni”* (Róm 2, 13), azaz a törvény cselekedetei igazítanak meg a bűntől. Vagy másképpen: *„Mert mindnyájunknak leplezetlenül kell odaállnunk a Krisztus ítélőszéke elé, hogy mindenki megkapja, amit megérdemel, aszerint, amit e testben cselekedett”* (2Kor 5, 10), azaz a törvény vagy a törvény cselekedetei igazítanak meg.

Ezek és a hasonlók mind torz állítások. Azt látjátok, hogy a király csak azzal a feltétellel kegyelmez a gyilkosnak, ha az onnantól kezdve megtartja a törvényt, és többé nem gyilkol. Ennek ellenére mégsem tudjátok eléggé, hogy a gyilkos kegyelemből, jóindulatból és a bűnbocsánat miatt menekül meg, mielőtt a törvény megtartása következik: ha ezek után megszegi a törvényt, újra a halál csapdájába esik.

Sőt egyikünk sem kaphat kegyelmet, csakis azzal a feltétellel, hogy megtartja a törvényt, és nem is maradhat meg a kegyelemben, csakis addig, amíg ezen szándéka él. Ha megszegjük a törvényt, újra bűnbocsánatért kell esedeznünk, és új harcot kell vívnunk a bűn, a pokol és a kétségbeesés ellen, mielőtt a hitben újra megnyugszunk, és érezzük, hogy bűnünk bocsánatot nyert. Megingathatatlan és kételyek nélküli hited sem lehet, hogy bűneid megbocsáttatnak, hacsak nincs eltökélt bátorság a szívedben, és nem bízol abban, hogy többé nem fogsz vétkezni, mert azzal a feltétellel, hogy arra törekszel, többé nem vétkezel, elnyered a kegyelem és a bűnbocsánat ígérését.

Amint növekszik a törvény iránti szereteted, úgy növekszik Krisztusba vetett hited, valamint reménységed és vágyakozásod is az eljövendő életre. Ha a szereteted hideg, akkor a hited is gyöngé, és alig lehet reménységed és vágyakozásod az eljövendő életre. Ahol pedig nincs szeretet a törvény iránt, ott nincs sem Krisztusba vetett hit a bűnök bocsánatáért, sem vágyakozás az eljövendő életre. A hit helyett csak az a gonosz elképzelés lehet benned, hogy Isten annyira nem törődik az igazsággal, hogy Őt nem sérti a bűn. Továbbá a remény helyett csak olyan vágyakozás lehet benned, hogy örökké élj itt, a földön, és ilyenkor a világi kéjszívóvárság mohósága van benned.

Mindezek számára a Szentírás elzárt, és lehetetlen megérteniük. Olvashatják, ismételgethetik a történeteit, és vitázhatnak róla, ahogyan a törökök is, vagy ahogyan mi is tehetjük a törökök törvényeivel. Büszkeséget, képmutatást és mindenfajta mérget szívhatnak ki belőle, hogy megöljék saját lelküket, valamint hogy a megbotránkozás követ helyezték mások útjába, hogy elszakítsák őket az igazságtól, és olyan tanítást nyerjenek belőle, amilyen Arisztotelész *Etikájában*, erkölcsfilozófiájában, valamint a régi filozófusok tanaiban is megtalálható. Képtelenek azonban akár egy mondatot is saját lelkük üdvösségére vonatkoztatni, vagy hogy életüket ennek megfelelően rendezzék be, hogy tetsszenek Istennek, vagy hogy szeressék a törvényt, vagy megértsék azt; és arra sem képesek, hogy átérezzék Krisztus halálának erejét, feltámadásának hatalmát, és az eljövendő élet édességét. Mert ők örökké testtől és a világból valók maradnak, amint azt az írástudók, a farizeusok és a zsidók példája mutatja az Újszövetségben.

Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy azok, akik hisznek Krisztusban a bűnök bocsánatáért, és szeretik a törvényt, ezerfélék, és nem kevesen vannak, az egyik tökéletesebb vagy gyengébb, mint a másik, akik nagy része olyan esendő, hogy sem nem juthatnak előre hivatásukban és céljaikban, sem meg nem állhatnak, hacsak nem segítik és el nem hordozzák őket erősebb testvéreik, és kisgyermekként el nem látja őket apjuk és anyjuk gondoskodása. Ezért parancsolja Isten az idősebbeknek, hogy gondoskodjanak a fiatalabbakról: amint Pál tanítja, mondván: „*Mi erősek pedig tartozunk azzal, hogy az erőtlének gyengeségeit hordozzuk*” (Róm 15, 1), valamint „*Testvéreim, ha valakit tetten is érnek valamilyen bűnben, ti, akik lelki emberek vagytok,*” és már felnőttkorra jutottatok az ismeretben, és elnyertétek a test diadalát, „*igazítsátok helyre az ilyet szelíd lélekkel*” (Gal 6, 1), ne hívjátok őket eretneknek első hallásra, és ne fenyegetsetek őket tűzzel és máglyával, hanem *alter alterius onera portate* (mondja ő), és *sic adimplebitis legem Christi*; azaz „*Egymás terhét hordozzátok, és így töltsétek be Krisztus törvényét*” (Gal 6, 2). Így valóban be fogjátok tölteni Krisztus törvényét, de nem azzal, hogy csapást mértek testvéreitekre, a megbotránkozás köveit helyezitek gyöngé lábuk elé, elfojtjátok a lelkiismeretüket, és arra indítjátok őket, hogy jobban féljenek az árnyékoktól és a bogaraktól, mint Atyjuk parancsolatainak megszegésétől, és jobban bízzanak a hirtelen támadt szavakban és a hiúságban, mint Atyjuk ígéreteiben. Az ő kedvükért rendelt ki Isten vezetőket, lelki és világi vezetőket egyaránt, hogy tanítsanak és magyarázzanak, figyelmeztessenek, és távol tartsák tőlük az alkalmat, hogy a bűn szokásával távol ne kerüljenek hivatásuktól.

Amikor azok, akik elődeikhez hasonlóan képmutatókká válnak, ravasz rókákká, kegyetlen farkasokká és vad oroszlanokká, a hivatalnokok ördögivé és a mammon szolgálivá, és hivatalukkal kizárólag saját hasznukat szolgálják, nem pedig testvéreik javát; és előnyben részesítenek mindenféle bűnt, amellyel haszonra tehetnek szert, akkor Isten arra kényszerül, atyai szeretetéből, hogy bűneikért sújtsa őket, szegénységgel, elnyomással, rosszal, veszteséggel, veszéllyel és ezerféle betegséggel; mindezt azért, hogy visszahozza őket újra, ha elesnek, és megszilárdítsa szíveiket hivatásukban. Azért, hogy *diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum*: azok számára, akik szeretik Istent, azaz Isten törvényét (mert ezt jelenti szeretni Istent), Isten mindent jóra fordít, és azért ostromozza őket bűnös vágyaik miatt, hogy megválthassa őket.

Továbbá Isten mind a tökéletest, mind a gyengét ugyanazon kegyelmében részesíti, Krisztusért, ahogy egy apa a gyermekeit, a kicsiket és a nagyokat egyaránt, egyformán szereti. Fiaivá fogadja őket, és szövetséget köt velük, hogy elviseli gyengeségeiket Krisztusért, amíg egyre erősebbé nem válnak, és bármilyen gyakran essenek is el, megbocsát nekik, ha újra elfordulnak bűneiktől. Sosem vet el senkit egészen addig, amíg az ember át nem adja magát a bűnnek, hogy ezután a bűn vegye át a vezető szerepet, oly mértékben, hogy elpusztítsa a bűn szeretete és vágya elleni harcra való képességét. Gyermekeit otthon örökké neveli és fenytíti, a kegyelem és a szeretet pálcájával, hogy jobbá legyenek, de nem viszi őket annyira előre, hogy a törvény ítélete alá essenek.

Továbbá minden ember kettős, test és lélek, amelyek állandóan olyan harcban állnak egymással, hogy az embernek vagy előre, vagy hátra kell mennie, de nem maradhat sokáig egy helyzetben. Ha a lélek legyőzi a kísértést, akkor erősebb, a test pedig gyengébb. Ám ha a test győz, akkor a lélek nem másképp van a testnek alávetve, mintha hegy lenne a hátán: mint ahogy álmunkban néha azt gondoljuk, nehezebb teher nyomja vállainkat a malomkőnél, vagy amikor álmunkban néha elfutnánk a félelemtől, de lábunk nehezebbnek tűnik az ólomnál. Hasonlóképpen nyomja el és terheli túl a lelket a test a szokás által, hogy a lélek mindhiába küzd és próbál meg felkelni és kiszabadulni, amíg a kegyelem Istene, aki meghallja a lélek sóhaját Jézus Krisztus által, eljön, és kiszabadítja hatalmával, és megpróbáltatásának keresztjét helyezi a testre, hogy elnyomja, hogy elvegye erejét, és hogy megölje.

Ezért mindenki vegye fel keresztjét, és szögezze hozzá testét, hogy megöldökölje. Isten arra kényszerül, hogy csapásainak keresztjét helyezze rád, ha nem vagy elég erős és megfontolt ahhoz, hogy saját magad vedd fel a kereszted, és hogy megszelídítsd a tested imádsággal és böjtöléssel, virrasztással, a kegyelem cselekedeteivel, szent elmélkedésekkel, a Szentírás olvasásával, testi munkával, és a testtől való mindenfajta öröm megvonásával, és olyan gyakorlatokkal, amelyek ellentétesek azokkal a bűnökkel, amelyekre tested leginkább hajlamos. Rád helyezi keresztjét továbbá akkor, ha nem vagy elég erős ahhoz, hogy távol tartsd azt, ami a testet a lélek ellen bátorítja, mint például a kéjsóvár könyvek olvasása, a kéjsóvár kommunikáció, a buta tréfálgatás, az eltunyult gondolatok, a kívánságról való beszéd (amelyet Pál megtilt), és a világi előrejutás felnagyítása. Fel kell venned saját kereszted magadtól vagy valaki tanácsára, aki tanultabb és gyakorlottabb nálad, különben Isten helyezi rád csapásainak keresztjét. Hiszen mindenkinek fel kell vennie a keresztjét, vagy el kell vesznie a világgal.

A Miatyánk magyarázata (részlet A hegyi beszéd magyarázatából)

„Amikor imádkoztok, ne szaporítsátok a szót, mint a pogányok, akik azt gondolják, hogy bőbeszédűségükért hallgattatnak meg. Ne legyetek tehát hozzájuk hasonlók, mert tudja a ti Atyátok, mire van szükségetek, még mielőtt kérnétek tőle. Ti azért így imádkoztatok:

*Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved,
jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is;*

*mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma,
és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek;*

és ne vígy minket kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól; mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen.” (Mt 6, 7–13).

Azért, hogy tudd, hogyan és mit imádkozz, Jézus egy rövid leírást és példát adott, mondván, így imádkozzatok:

„Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy,”

Először, úgy kell hozzá menned, mint egy kegyelmes Atyához, aki saját jóságából és irántad érzett atyai szeretetéből fakadóan kész arra, hogy többet tegyen érted, mint amennyire magad vágyakozol. Érdemeiddel nem fordulhatsz hozzá, de mivel Ő a te Atyád, ha hozzá fordulsz és ettől fogva alárendeled magad neki, akkor teljesíted az Ő akaratát.

„szenteltessék meg a te neved,”

Szenteltessék meg és legyen áldott a te neved, vagy szentelődj meg és légy áldott magad, mert Istent áldani vagy Isten nevét áldani ugyanazt jelenti. Isten nevét megszentelni azt jelenti, hogy féljük, szeretjük Őt, és megtartjuk parancsolatait. Mert amikor egy gyermek szót fogad atyjának, megszenteli és áldja atyját. Amikor pedig lázad és szófogadatlan, akkor megszégyeníti atyját. Ez tehát az értelme és jelentése ennek. Ő Atya, látva, hogy te Atya vagy mindenütt, töltsd ki Lelkedet minden testre, és engedd, hogy minden ember félje és rettegje nevedet, és szeressen, mint saját Atyját, és parancsolataidat megtartva áldjon téged és a te szent nevedet.

„jöjjön el a te országod,”

Ez azt jelenti, hogy elismerjük, te király vagy mindenütt, és mindenkit megismertetünk veled. A királyokat és uralkodókat – akik nem mások, mint a te alattvalóid – figyelmeztetjük arra, hogy csak a te szavadat követve uralkodjanak, és annak engedelmeskedjenek alattvalóik is.

„legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is;”

Ez ugyanazt jelenti, mint az előző mondat. Ugyanis, te Atya és király vagy mindenek felett, és mi mindannyian gyermekeid vagyunk és egymás testvérei. Tegyél minket olyan engedelmessé, hogy keressük és hajtsuk is végre akaratodat, ahogyan az angyalok teszik ezt a mennyben. Engedd, hogy senki emberfia ne a maga akaratát keresse, hanem csak a tiédet. Ha te megvonod kezedet, hogy megkísértsd gyermekeidet, hogy az uralkodók akarata ellenkezzen a tiéddel, akkor engedd az alattvalóknak, hogy bátran kiálljanak a te szavad mellett, hogy készek legyenek minden megpróbáltatást elviselni, mintsem az uralkodóknak engedelmeskedjenek. Végezetül, mikor imádkozunk hozzád kísértéseinkben és nyomorúságainkban, bármit kérünk is tőled, még ha őszintén tesszük is, te, aki mindent ismersz, jobban tudod, hogy mi szolgálja a te dicsőségedet és a mi hasznunkat. A te akaratod legyen meg, és ne a miénk. Ahogyan fiad, Jézus, példát mutatott

nekünk, amikor azt szeretted volna (ha ez lehetséges lett volna), hogy a halál keserű pohara távozzon el tőle, ezt mondta: „*mindazáltal ne úgy legyen, ahogyan én akarom, hanem amint te*” (Mt 26, 39b).

„mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma”

A héber nyelvben a kenyér mindenféle létszükségleti javakat jelent. Tehát ezalatt minden olyasmit értünk, ami az élethez szükséges. Ha van kenyerünk, akkor semmiben nincs hiány abban az országban. Add meg mindennapi kenyerünket. Add meg mindazt, amit életünk napról napra megkíván. Add nekünk ezt nap mint nap, ahogyan szükségünk van rá. Nem szeretnénk évekre raktározni, hogy kizárjuk a hozzád való imádkozást, mintha nem fenyegetne az a veszély, hogy elfelejtsünk téged, hanem szolgáljunk nap mint nap, hogy minden nap érezhessük jótéteményeidet, és sohase felejtsünk el téged. Vagy ha a vágyainkon túlmenően is bőségben részesítesz minket, akkor adj olyan szívet, mely használni tudja azt, a te akaratod szerint éljünk vele, osszuk meg azt felebarátainkkal, és ne ragaszkodjunk hozzá túlságosan. Hanem gondoljunk arra, hogy ez a tiéd, és bármely órában elveheted tőlünk, és biztosak lehetünk benne, hogy ezt saját kedved szerint meg is teheted. Tehát csak a mindennapi kenyerünk legyen meg.

„és bocsásd meg a vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek;”

Mivel tudja, hogy természetünk gyenge, és nem tudunk mást, csak vétkezni naponta, ezért naponkénti bűnbánatra tanít minket, hogy megbéküljünk egymással, és minden nap kérjünk bocsánatot Istentől. Látván, hogy azt parancsolja, hogy kérjünk, bátran kérhetünk is, és higgyük, hogy Ő megbocsát nekünk. Senkinek sem kell tehát elkeserednie, aki megbánást tanúsít és bocsánatot kér, bármilyen súlyosan vétkezett is. Úgy gondolom, ha közelebbről megnézzük ezt a szöveget, akkor nincs szükség arra, hogy a pápát istenítsük feloldozásaiért. Mivel Krisztus (akiben hiszünk) biztosabb utat mutat ebben, sőt észszerűbb utat, mely által azt érezhetjük, hogy felmentést kapunk, és bűneink megbocsáttatnak. Nem kell nekünk a pápa dolgaira figyelni, akármit is mond. Bocsánataival nem tud egyetlen embert sem megmenteni semmiféle tisztítóűztől, amelybe Isten helyez minket ebben a világban. Nem tud megáldani vagy meggyógyítani még egy olyan embert sem, aki mocsárlázban szenved vagy fogfájása van, mely betegségeket pedig (saját megvallása szerint) Isten bocsát ránk azért, hogy megtisztítson minket bűneinktől. Ám ahol nem látunk, érzünk, és semmi tapasztalatunk nincs, hogy valóban így van-e, ott neki van hatalma. Ha hazajönnék egy olyan országból, ahol senki emberfia nem járt azelőtt, és soha nem is térhetne onnan vissza, akkor én is annyi csodát tudnék mesélni, mint Morus mester teszi az *Utópiában*, és senki sem dorgálhatja meg érte.

Ám itt Krisztus biztossá tesz a bűnbocsánatban, mert ha te meg tudsz bocsátani testvérednek, Isten ígéretet tesz arra, hogy neked is megbocsásson. Mi van

akkor, ha senki sem vétkezett ellenem? Ez nehéz lenne ebben az életben, mégis, ha a szívedben tudod, hogy az a dolgod, hogy megbocsáss testvérednek Atyáért, és szót fogadsz Atyád rendelkezésének, és megbocsátanál, ha bármely testvéred megbántott volna téged, és bocsánatot kérne tőled, akkor megvan benned az a lélek, melyet Isten szeretne, hogy benned legyen. Figyeld meg, hogy Krisztus mit mond az ötödik fejezet elején: „*Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek*” (Mt 5, 7). Sajnálod testvéreidet, akik vétkeznek, és megteszel mindent azért, hogy jobb útra térítsd őket? Akkor, ha ez így van, biztos lehetsz a kegyelemben, amint kéred azt. Ezt is mondja: „*Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten fiainak neveztetnek*” (Mt 5, 9). Ha bármi vita támadna testvéreid között, hogy egyik megbántja a másikat, akkor tégy meg minden tőled telhetőt, hogy kibékítsd őket, és akkor megtetted azt, amit Istened elvár tőled, és amiért azt ígérte, hogy megbocsát neked.

„és ne vígy minket kísértésbe,”

Vagyis ne engedd, hogy kicsússzunk pórázodból, hanem erősen fogj minket, ne mondj le rólunk, ne szűnj meg vezetni minket, és ne vedd el tőlünk Lelkedet sem. Ahogyan a kutya sem tud mást, csak saját játékát követni, ha maga előtt látja azt, és el van engedve, úgy mi sem tudunk mást, csak vétkezni, ha lehetőségünk adódik rá, ha leveszed kezedet rólunk. Ne vígy minket kísértésbe. Ne engedd, hogy a kísértés nagyobb legyen bennünk, mint a te segítséged, hanem legyél te erősebb bennünk, mint a kísértés, amit küldesz, vagy hagyod, hogy elérjen bennünket. Ne vígy minket kísértésbe. Atyánk, akkor is, ha mi hanyagok, hálátlanok és szófogadatlanok vagyunk a te igaz prófétáiddal szemben, mégis arra kérünk, hogy ne engedd szabadon az ördögöt, hogy megtévesszen minket a hamis próféták által. Ne keményítsd meg szíveinket azon az úton, melyen boldogan járunk, mint a fáraóét varázslóinak hamis csodáival, ahogyan apostolod, Pál figyelmeztet minket. Ha egy erős ember is játszadozik a tűzzel, könnyen megégeti magát. Egy enyhe húzás arra viszi az embert, amerre örömmel megy. Egy kis szél nagy hajót képes vezetni az árral. Egy kis rábeszélés elég arra, hogy a züllött ember elhiggye, hogy a paráználkodás nem bűn, és egy dühös ember elhiszi, hogy törvényes bosszút állni, és így tovább, az ember romlott természete miatt. Egy kis csoda elég arra, hogy meggyőzze és megerősítse az embert abban a hitben és véleményben, melyet a megvakult értelem már el is hisz. Néhány álcsoða elég volt ahhoz, hogy meggyőzze a mohó és fősvény fáraót, hogy Izráel fiait szolgátságban tartsa, és azt gondolja, hogy a te igaz csodáid, melyeket Mózes mutatott meg megszabadításukért, nem általad voltak, hanem azokkal egyenlők, és ugyanaz az erő tette azokat is, mint a varázslókéit; mindez keményítette meg a fáraó szívét. Hasonlóképpen, Atyám, amikor kiszolgáltatsz minket bűnös voltunknak, és vak természetünk miatt a gonoszban leljük kedvünket, és könnyen hiszünk a hazugságoknak, ilyenkor elég egy kicsiny dolog azoknak, akik nem szeretnek a te igazságodban járni (és ezért sohasem lesznek képesek megérteni

fiad tanítását, Jn 7), hogy legszentebb atyánk álszentségében, minden babonás pápaságában és láthatatlan áldásaiban higgyenek, s ezáltal megkeményedjen a szívük. Ahogyan egy kő, melyet felhajítottak a levegőbe, sem mehet magasabbra, sem nem marad ott, amikor a felhajtóereje nem hajtja tovább. Hasonlóképpen, Uram, ha látod bűnös természetünket, mely miatt csak lefelé tudunk menni, és az ördög és a világ is ugyanarra húz minket, hogyan lehetnénk erényesek vagy állhatnánk meg, ha a te erőd megszűnik bennünk? Ne vígy minket a kísértésbe, és soha ne szűnj meg irányítani minket. Tudva, hogy Isten a minden kegyelem Istene, aki ismeri erőtlenségünket, Ő azt parancsolja, hogy imádkozz minden kísértés és nyomorúság idején. És azt ígérte, hogy segít, ha bízol benne. Milyen kifogás tehát azt mondani, hogy mikor vétkeztél, nem tudtál megállni magadban, holott az Ő ereje készen várt arra, hogy segítsen neked, ha erre te kérted volna Őt?

„de szabadíts meg minket a gonosztól;”

Először, ahogyan fent írtam, ne vígy minket kísértésbe. Másodszor, ha mégis elesnénk, bármilyen mélyre is zuhanunk, nyúlj utánunk karoddal (hiszen elég hosszú és erős az), és húzz ki onnan bennünket. (Mert ki az, aki él, de sohasem bukik el? Mert ha azt gondolnánk, hogy soha nem bukunk el, olyan gonoszok lennénk, mint Lucifer, és elhinnénk, hogy saját erőnkől meg tudunk állni.)

Harmadszor, szabadíts meg a gonosztól, és végy ki minket testünkől, a világból és az ördög hatalmából, és helyezz minket a te királyságodba, ahol minden veszélytől távol vagyunk, és ahol nem vétkezhetünk többé.

„mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen!”

Mert te vagy egyedül király, bárki más csak alattad van. Mert minden hatalom a tiéd, és minden embernek csak általad van hatalma, ezért minden tisztelet és engedelmesség téged illet, mint legfőbb Urat, senki mást, aki általad valamilyen tisztséghez jutott. Senkinek sem szabad többet akarnia ebben a világban, mint hogy testvér legyen addig, míg valamilyen hivatalt adsz neki. Akkor (ha többről van szó, mint testvériségről, melyet először bizonyítani kell) engedd meg neki, hogy végrehajtsa a te akaratodat. Senkinek nem szabad saját magának hatalmat gyakorolnia, amíg Isten ki nem választja. Tehát várjon addig, míg azok szerint a rendeletek szerint, melyeket Isten adott erre a világra, ki nem választják, hogy uralkodjon. Végezetül, semmilyen királynak, úrnak, mesternek, vagy bármilyen uralkodónak nincs abszolút hatalma ezen a világon, és nem az, aminek nevezik őt. Máskülönben már nem lennének testvérek, és nem tudnának vétkezni sem abban, amit parancsolnak. Ám hatalmuk csak korlátozott hatalom, melyet, ha átlépnek, vétkeznek vele testvéreik ellen, és meg kell békélniük testvéreikkel, és bocsánatot kell kérniük tőlük, és nekik kötelességük megbocsátani.

Végezetül a királyoknak, uralkodóknak és tisztségviselőknek emlékezniük kell arra, hogy egyedül Isten király, és adják meg azt a dicsőséget neki, amelyben

tiszttségük miatt részesülnek, és legyenek alázatosak őelőtte. Tudják és vallják meg szívükben, hogy ők is csak testvérek, és nem jobbak Isten előtt, mint alattvalóik közül a legrosszabbak. Így legyen.

(TYNDALE 1534a, 3–16; TYNDALE 1534b, 3–16)

Fordította: Tyndale-fordító kör (PPKE, KRE)

William Tyndale

Két levél John Frith-nek a Tower börtönébe (1533)

Az első levél

A Megváltó Jézus kegyelme, az Ő türelme, szerénysége, alázatossága, megfontoltsága és bölcsessége legyen szíveddel. Ámen.

A Megváltó Jézusban, szeretett testvér, szívemből kívánom, hogy vértedz fel magad türelemmel, légy nyugodt, józan, bölcs és megfontolt, járd két lábbal a földön és kerüld el azon felfoghatatlan kérdéseket, melyek értelmünkön túlmutatnak. Hanem igaz módon magyarázd a törvényt és fedd fel Mózes leplét, hogy minden hús elkárhozzék, hogy minden ember bűnösnek bizonyuljon és minden cselekedet a törvény értelmében, míg a kegyelem meg nem szabadít a kárhozattól, bűn és elítélendő; majd hűséges szolgaként áraszd ki Urunk Jézus kegyelmét. Engedd, hogy a megsebzett lelkek ihassák vizét. Tanításod legyen erős, ne olyan, mint a képmutatók doktrínái; és az Úr Lelke lesz veled és minden lélek téged fog igazolni, mint azt érezni is fogod. És állj ellen teljes erőddel minden doktrínának, mely ködbe burkolja, árnyékot vet és eltakarja e kettőt, Isten törvényét és Krisztus kegyelmét. Utasítsd el a jelentés nélküli szentségeket. Ha jelentést kapnak, fogadd őket, ha úgy látod, hogy segíthetnek, habár nem szükségesek.

Ne ártsd magad a kérdésbe Krisztus testének jelenlétéről a szentségben, hogy ne távolodjunk el egymástól. Barnes parázs módon ellened lesz. A százszok szilárdan jelenléte mellett vannak, akármennyire kitartóak és hajthatatlanok, a választ Isten tudja. Philip Melanchthon állítólag a francia király udvarában van. Antwerpenben mondják, hogy látták Párizsba jönni százötven lóval; és hogy beszélt vele. Ha a franciáknak Isten ígését hirdetik, ő a jelenléte fogja táplálni beléjük. George Joye értekezést akart kiadni, de egyelőre megakadályoztam, ám nem tudom, hogy mit fog tenni, ha ezért pénzt kap. Úgy hiszem, több érve is lesz, melyek nem szolgálják az ügyet. Úgy gondolom, hogy semmit sem kellene kijelentenünk addig, amíg nem értesülünk arról, hogyan boldogulsz. Én a helyes meggyőződést prédikálnám és a jelenlét kérdése lényegtelen dolog lenne, amíg az ügyben mindkét fél nyugodt és békésen érvel. Ha szükséges, mutass rá az írás szavaira és engedd, hogy beszéljenek, ahogy szeretnének. Mert a hit, hogy Isten mindenütt jelen van, nem sérti azt, aki nem másutt mint szívében imádja őt, szellemében és igazságban; annyira, hogy higgye, hogy Krisztus teste mindenütt

jelen van, még ha ez nem is bizonyítható, nem sérti azt, aki nem másutt mint az írásba vetett hitében imádja őt. Érted gondolataimat, jóllehet, ha Isten más mutat neked, szabadon cselekedhetsz úgy, ahogy megindít.

Már régen gondoltam, hogy Isten zavart kelt az egyházi vezetők körében, hogy saját éleselméjűségükbe zavarodjanak; és bízom abban, hogy ez elmúlik. És most úgy gondolom, hogy zsinatot fognak ülni, mely idővel nem fog javukra válni. De meg kell értened, hogy nem tiszta szívből és az igazság szeretetéből teszik, hanem hogy elégtételt vegyenek és hogy a szajha húsból egyenek és csontja velejéig kiszipolyozzák. Ezért láncold magad Isten segítségének sziklájához és mindennek kimenetelét bízod rá; és ha Isten hív, hogy majd használhatod a szavak bölcsességét, mely által amíg érzed Isten dicsőségét, ne utasítsd vissza; és mindig tarts ki amellett, hogy az írás anyanyelvű legyen, és tanítsanak az egyetemeken. De ha Isten dicsősége és Krisztusa ellen kellene kiállnod, légy szilárd és kötelezd el magad Istennek; és ne engedj emberek gyözködésének, mellyel esetleg azt mondják, hogy nincs más út az igazság eléréséhez.

Szeretett Jákób testvér, nincs más, kiben így remélek és bízom és kiben szívem ily örömet leli és kiben lelkem megnyugszik, mint benned – ezernyi tehetséggel a tanuláshoz és még sok más adottsággal, amit kaptál, mint ahogy földön csúszva olyan dolgokban veszel részt, mely a lelkiismeretet sérti – sem az elme képzelgéseiben; félelemben, sem ravaszságban; nyilvános szükséges dolgokban, sem titkok magyarázásában vagy elrejtésében, vagy dolgokban, melyek nem segítenek, nem gátolnak, legyen bárhogy; egységben, és nem csábító véleményekben; egészen addig, míg biztos vagy tudásodban, mindezek ellenére mondd (míg mások egyet nem értenek veled), 'úgy vélem, a szöveg ilyen értelmezést kíván', igen, ha biztos vagy abban, hogy a jó oldalon állsz és mások az ellenkezőjét állítják, még ha az a dolog nem is lényeges, ne vess és lépj át rajta, add át másoknak; és szilárdan és megingathatatlanul ragaszkodj az őszinte és szükséges dolgokhoz. Bízom benne, hogy ez a meggyőződésed rólam is. Mert kérem Istent, hogy emlékezzen a napon mikor a mi Urunk Jézus előtt megjelenünk, hogy ismerje el tevékenységünket, hogy sohasem változtattam Isten ígéjének egy betűjét sem lelkiismeretem ellenére, és nem tenném ma sem, még ha minden földön létezőt, legyen az élvezet, elismerés, gazdagság, is megkapnék érte. Sőt, lelkiismeretemre kérem Istent hogy emlékezzen, hogy vágyom Istent ezen a világon, nem jobban, mint ami nélkül ne tudnám törvényeit megtartani.

Végül, ha lenne bármi, amellyel rendelkeznék és segíthetnék neked ha szükséged van rá, ígérem, nem hagylak el és Istenre bízom a dolgokat: lelkem nem gyenge, még ha testem elcsigázott is. Mert Isten gonoszra hajlónak teremtett ebben a világban, és az ember kegyelme nélkül néma és nyers, buta és lassú felfogású. A te feladatod, hogy pótolj mindent, ami hiányzik bennem, emlékezve, hogy a szív magányossága Istenhez emel, úgy, ahogy a szavak alázatossága az emberek szívében rejt el. A természet a kornak tekintélyt adott, de az alázat a fiatalság dicsősége, ami becsületet ad nekik. A szeretet bőségétől túlaradok a beszédben.

Sir, ami a Purgatóriumot és sok más dolgot illet, ha úgy kívánják, mondhatod, amikor hibázol, hogy az egyház vezetett erre; úgy tanítottak, hogy ebben higgy.

Mert minden olyan dolgot tanítottak neked az Úr szavából, ezer szöveget idéztek; mely szövegek alapján te azt hitted, amit tanítottak neked. De most rájöttél, hogy hazugok és a szövegek nem azt jelentik, ezért nem hihetsz ebben tovább; hanem azt jelentik, amit akkor, amikor még nem tanítottak és semmi olyat nem hiszel; jóllehet, kész vagy hinni, ha más módon ezt igazolják: mert igazolás nélkül nem hihetsz bennük, amikor oly sok hazugságon kaptad őket, stb. Ha úgy látod, hogy valamiben tudunk segíteni, akár csendességben vagy tetteinkben, hadd legyen szavunk és én a legvégsőig megteszem a kötelességemet.

Az uramnak Londonban van egy John Tisen nevű szolgálja, vörös bajsza és fekete vörhenyes feje van, valamikor tanítóm volt: látták Antwerpenben, de nem az angolokkal együtt volt: hova mehetett, követségi titok. Én nem tudom.

Jákób hatalmas Istene legyen veled, hogy harcolj ellenségeivel és adja neked József oltalmát; bölcsesség és István szelleme legyen szívedben és a szádon és tanítsa ajkadat ha beszél, hogyan is válaszoljon mindenre. Ő a mi Istenünk reménytelenségünkben, és bízunk benne; Ő a dicsőség.

Ámen.

William Tyndale.

A közeli megváltás reményében.

A második levél

Atyánk és Urunk Jézus Krisztus Istenünk kegyelme és békéje legyen veled. Ámen.

Szeretett John testvér, hallottam, hogy az álszentek most, hogy túlléptek azon a nagy ügyön – mely a legkevésbé sem gátolta meg őket ebben –, ismét visszatértek régi természetükhöz. Teljesüljön Isten akarata, és az, amit Ő elrendelt a világ teremtmése előtt, mert dicsősége eljön és uralkodik mindennek felett.

Szeretett testvérem, akármilyen legyen az ügy, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyánk és jóságos Urunk mellett, és ne félj a fenyegető emberektől, és ne bízz azokban, akik szépeket mondanak; bízz abban, aki megtartja az ígéretét és a szavából jó származik. A te ügyed Krisztus evangéliuma, a fény, melyet a hit vérével kell táplálni. A mécsest naponta kell meggyújtani és eloltani, az olajat minden reggel és este önteni kell, hogy ne aludjon ki a fénye. Bár mi bűnösök vagyunk, az ügy helyes. Ha támadnak is bennünket a jó tetteinkért, türelmesen szenvedünk és kitartunk, mert Istennek ez tetszik, mert Ő erre a célra hívott el bennünket.

Mert Krisztus is szenvedett értünk, olyan példát hagyva nekünk, hogy kövessük lépteit, ki büntelen volt. Ezt a szeretetet kaptuk tőle: értünk életét adta; ezért kell nekünk is testvéreinkért életünket adni. Örvendj és ujjongj, mert jutalmad nagy a mennyben. Mert ha vele együtt szenvedünk, vele együtt dicsőülünk meg; Ő változtatja át gyarló testünket az Ő megdicsőült testének hasonlatosságára, mely által mindent önmaga alá rendelt. Szeretett testvérem, légy bátor, vigasztald szíved a nagy jutalom reményével, és hordd halandó testeden Krisztus képét, mely eljövetelekor az Ő halandó testéhez hasonló lesz; és kövesd régi testvéreid példáját,

akik egy jobb feltámadás reményében szenvedtek. Tartsd lelked tisztán és romlatlanul és mondd ellent mindennek, ami nem az. Ragaszkodj a szükséges dolgokhoz; emlékezz Krisztus ellenségeinek káromlásaira, akik állítják, hogy 'mindenki inkább tagadni fog mintsem, hogy vállalja a végsőig való szenvedést.'

Ráadásul, azoknak a halála, akik újra állítják azt, amit egyszer megtagadtak, nem dicsőséges, még ha Istenben és minden hitben elfogadott, mert az álszentek azt mondják, 'meg kell halnia, nem segít neki a tagadás, de ha segített volna, ötszázszor is tagadott volna; de mivel látja, hogy nem segít, pusztán büszkeségből és álságból azt állítja, amiről lelkében is meggyőződött, hogy hamis.'

Ha megnyilatkozol, állj ki nézeteidért, fedd fel önmagad, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyád mellett; akkor ereje veled lesz és megerősít, annyira, hogy nem fogsz fájdalmat érezni a halálban; és az Ő Lelke fog benned beszélni és tanít téged a válaszokra ígéretéhez híven.

Igazát csodálatosan meg fogja mutatni és fentről fog működni úgy, ahogy csak szíved el tudja képzelni. Igen, még nem haltál meg, habár az álszentek, mindent bevetve halálra ítélték. *Una salus victis nullam sperare salutem*: („Egy a reménye a vesztesnek, ha reményre nem áhít”; *Aeneis*, I.354). A leigázott egyetlen bizonyossága, hogy nem remél biztonságot. Ha az, akit látszólag legyőztek az álszentek, nem várja senkinek sem a segítségét, Isten segítségét fogja kapni, igen, Isten fog átsegíteni jóban és rosszban az igazságért, igazságának ellenségeivel dacolva.

Egy hajad szála sem fog meggörbülni, míg az Ő órája el nem jön, a szükségyszerűség fog odavezetni, még ha akaratunk ellenére is. Ám ha ez akaratunk, jutalmat és köszönetet kapunk.

Ezért ne félj a fenyegetéstől, ne győzzön le édes szó sem; e két módon fognak támadni az álszentek. Ne hagyd az evilági bölcsesség érveit sem uralkodni szíveden; akkor sem, ha ezek barátaid, akik tanácsot adnak.

Legyen Bilney figyelmeztetés számodra. Álarcuk ne tévessze meg szemeidet. Ne gyöngüljön el tested. „[A]ki állhatatos marad mindvégig, az üdvözlül” (Mt 10, 22b - BD). Ha a fájdalom erődet meghaladja, emlékezz, Jézus azt mondja: „*ha valamit kértek tőlem az én nevemben, megteszem*” (Jn 14, 14). Az Ő nevében imádkozz Atyádhoz és megszűnnek vagy csökkennek fájdalmaid. A béke, remény és hit Ura legyen veled. Ámen.

Ketten szenvedtek Antwerpenben Szent Kereszt napján az evangélium dicsőségében: négyen Riselles-ben, Flandriában; mind egy napon. Roanban, Franciaországban ítélték; Párizsban öt tudóst ítélték el az evangéliumért. Látod, nem vagy egyedül. Légy vidám, emlékezz, hogy a keményszívű Angliában sokakat ment meg a kegyelem, akikért, ha szükséges, késznek kell lenned szenvedni. Ha írnál, akármilyen röviden is, hogy könnyebb legyen szíved, ne feledd, tudjuk, hogy megysorod. Az Úr ismét veled lesz bőségeivel és megtölt azzal, ami árad belőled. Ámen.

Ha, miután elolvastad, elküldöd Adriánnak, remélem, tudja, hogy veletek van szívünk.

George Joye gyertyaszentelésre Barrowban két nagyformátumú oldalt nyomtatott a Genézis könyvéből és egy példányt a királynak, egyet pedig az új király-

nőnek küldött egy N-nek címzett levéllel, hogy eljuttassa hozzájuk, hogy engedélyt kérjen, hogy az egész Bibliát így kinyomtathassa.

Ebből ered az új Biblia híre, abból pedig igény angol könyvekre az antwerpeni nyomdáktól és könyvkötőktől, valamint az igény egy angol papra, aki tud nyomtatni.

Ez május kilencedik napján történt.

Feleséged Isten akaratát békében elfogadta, és nem szeretné, ha miatta Isten dicsősége csökkenne.

William Tyndale

(MOZLEY 1937, 248–260)

Fordította: Korzenszky Emőke

John Frith

Patrick tanításai (1526 körül)

Rövid értekezés Mr. Patrick Hamilton tollából, melyet John Frith fordított latin nyelvről angolra, kiegészítve az imént említett John Frith levelével, melynek címe:

John Frith a keresztény olvasóhoz

Legyen áldott Isten, a mi Urunk, Jézus Krisztus Atyja, aki e végső napokban és veszedelmes időkben minden országban tanúkat támasztott az ő Fia mellett, hogy a hitetleneknek bizonytságot tegyenek az igazságról, hogy legalább néhányukat megmentse az antikrisztus kelepceitől, amelyek kárhozatra vezetnek, ahogyan azt itt is láthatjátok e kitűnő és művelt fiatalembertől, Patrick Hamiltontól, aki Skóciában született nemesi család sarjaként. Ő minden tőle telhetőt megtett, hogy tanúságot tegyen az igazságról, belépett a papi rendbe (ahogyan Pál apostol is körülmetélte Timóteust, hogy megnyerje a bizonytalankodó zsidókat), hogy így felhatalmazottá váljon Isten tiszta igéjének hirdetésére. Ennek ellenére, amikor a kancellár és Skócia egyéb püspökei látták, hogy fölragyogott a fény, amely leleplezi eddig sötétben rejtegetett hamisságukat, elfogták, és mivel nem tagadta meg az ő Megváltó Krisztusát makacs követelésük ellenére sem, máglyán megégették. Az Úr azonban végtelen kegyelméből megőrzött egyet Patrick értekezései közül az utókor számára (hogy lássák, milyen volt az az ember, akit e gonosztevők meggyilkoltak), amelyet, ha úgy akarjátok, nevezhettek *Patrick tanításainak*, mivel éppen azokat a hittételeket tárgyalja, amelyeket a keresztény tanítás velejének tartunk. Ezt az értekezést fordítottam le angol nyelvre, honfitársaim üdvösségére, s imádkozom Istenhez, világosítsa meg elméjüket, hogy felismerjék a kárhozat álságos útjait, és visszatérjenek a helyes útra, amely az örök életre visz. Ámen.

A törvény tanítása

A törvény olyan tanítás, amely előírja a jó cselekedeteket, és tiltja a rosszakat, ahogyan az alábbi parancsolatok meghatározzák:

A Tízparancsolat

1. Ne legyen más Istened.
2. Ne csinálj magadnak faragott képet, hogy azt imádd.
3. Ne vedd hiába Istenednek, az Úrnak nevét.
4. Szenteld meg a szombat napját.
5. Tisztelt apádat és anyádat.
6. Ne ölj.
7. Ne paráználkodj.
8. Ne lopj.
9. Ne tégy a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot.
10. Ne kívánd a te felebarátod semmilyen tulajdonát.

A fenti tíz parancsolatot foglalja össze az alább következő kettő: „Szeresd azért az URat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből!” (SMóz 6, 5). „Ez az első és a nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: „Szeresd felebarátodat, mint magadat.” E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták” (Mt 22, 38-40).

Néhány alapvető tanítás a Szentírás bizonyága alapján

1. Aki Istent szereti, szereti a felebarátját is. – „Ha valaki azt mondja: „Szeretem Istent”, a testvérét viszont gyűlöli, az hazug, mert aki nem szereti a testvérét, akit lát, nem szeretheti Istent, akit nem lát. Azt a parancsolatot is kaptuk tőle, hogy aki szereti Istent, szeresse a testvérét is” (1Jn 4, 20-21).
2. Aki úgy szereti felebarátját, mint önmagát, az Isten összes parancsolatát megtartja. – „Amit csak szeretnétek, hogy az emberek tegyenek veletek, mindenben ugyanúgy tegyetek ti is velük, mert ezt tanítja a törvény és a próféták” (Mt 7, 12). – Aki szereti felebarátját, az betölti a törvényt. „(...) aki a másikat szereti, betöltötte a törvényt. Mert ez a parancsolat: „ne paráználkodj, ne ölj, ne lopj, ne kívánd a másét”, és bármi más parancsolat ebben az igében foglalható össze: „Szeresd felebarátodat, mint magadat!” (Róm 13, 8b-9; Gal 5, 14). „Aki a másikat szereti, betöltötte a törvényt.” „Aki szereti Istent, szeresse a testvérét is” (Róm 13, 8b; 1Jn 4, 21b). – Tehát aki szereti Istent, megtartja Isten összes parancsolatát.
3. Akinek hite van, szereti Istent. – „[M]ert maga az Atya szeret titeket, mivel ti szerettek engem, és hiszitek, hogy én az Istentől jöttem” (Jn 16, 27). – Akinek hite van, megtartja Isten összes parancsolatát. Akinek hite van, szereti Istent; és aki szereti Istent, megtartja Isten összes parancsolatát. – Tehát akinek hite van, megtartja Isten összes parancsolatát.
4. Aki egy parancsolatot megtart, megtartja az összeset. – „Mert hit nélkül lehetetlen Istennek akár csak egyetlen parancsolatát is megtartani.” Hit

- nélkül lehetetlen Isten parancsolatait megtartani. – Az, akinek hite van, megtartja Isten összes parancsolatát. – Tehát aki megtartja Isten egyetlen parancsolatát is, az összeset megtartja.
5. Az, aki nem tartja meg Isten összes parancsolatát, egyetlenegy sem tart meg. – Az, aki akár egyetlen parancsolatot is megtart, az összeset megtartja. – Tehát ha valaki nem tartja meg az összes parancsolatot, egyiket sem tartja meg.
 6. Kegyelem nélkül nem vagyunk képesek arra, hogy Isten egyetlen parancsolatát is megtartsuk. – Kegyelem nélkül lehetetlen, hogy Istennek akár egyetlen parancsolatát is megtartsuk, és a kegyelem nem a mi hatalmunkban van. – Tehát nem a mi hatalmunkban van, hogy Istennek akár csak egyetlen parancsolatát is megtartsuk. Ugyanígy érvelhetünk a Szentlélekkel és a hittel kapcsolatban is.
 7. A törvényt azért kaptuk, hogy megmutassa bűnös voltunkat. „(...) *a bűnt nem ismerném, ha nem ismertem volna meg a törvény által, és a kívánságot sem ismerném, ha a törvény nem mondaná: „Ne kívánd!” De a bűn, kihasználva a parancsolatot, mindenféle kívánságot szült bennem. Mert a törvény nélkül halott a bűn*” (Róm 7, 7b-8). Vagyis nem tulajdonítottam bűnnek azt, ami bűn volt, annak ellenére, hogy a bűnt tiltotta a törvény.
 8. A törvény azt parancsolja nekünk, hogy azt tegyük, ami lehetetlen a számunkra. – Mivel arra utasít, hogy Isten összes parancsolatát tartsuk meg, mégsem vagyunk képesek rá, hogy akár egyetlenegy sem megtartsunk. – Tehát arra utasít bennünket, hogy azt tegyük meg, ami számunkra lehetetlen.

Erre azt kérdezed: „Miért utasít Isten arra bennünket, ami a számunkra lehetetlen?” Erre azt felelem: „Azért, hogy felismerd, hogy gonosz vagy, és hogy nincs képességed és orvosságod arra, hogy magadat üdvözítsd, s így az orvosságot máshol kell keresned, mivel a törvény csak parancsokat ad neked.”

Az evangélium tanítása

Az evangélium a mi nyelvünkön annyit jelent: örömhír. Ahogyan az alábbi mondatok bármelyike:

- Krisztus a világ Megváltója.
- Krisztus a mi Megváltónk.
- Krisztus meghalt értünk.
- Krisztus meghalt a bűneinkért.
- Krisztus önmagát ajánlotta fel értünk.
- Krisztus magára vette bűneinket.
- Krisztus megváltott minket vére által.
- Krisztus megmosott minket vérével.
- Krisztus azért jött el e világba, hogy megmentse a bűnösöket.

Krisztus azért jött el e világba, hogy elvegye a bűneinket.
Krisztus érettünk fizette ki a bűneink árát.
Krisztus adóssá vált a bűneink miatt.
Krisztus kifizette adósságunkat azzal, hogy meghalt értünk.
Krisztus elégtételt fizetett értünk és a bűneinkért.
Krisztus az igazságunk.
Krisztus a bölcsességünk.
Krisztus a megszentelődésünk.
Krisztus a megváltásunk.
Krisztus az elégtétel értünk.
Krisztus a jószágunk.
Krisztus megbékítette a mennyei Atyát.
Krisztus a miénk, és mind az Övé vagyunk.
Krisztus megszabadított minket a törvénytől, az ördögtől és a pokoltól.
A mennyei Atya megbocsátott nekünk Krisztus érdeméért.
Isten minden más dologban is kinyilvánította a kegyelmét számunkra.

A törvény és az evangélium természete és feladata

A törvény megmutatja nekünk
bűnünket. Kárhoztatásunk
a harag szava;
a kétségbeesés szava;
a szenvedés szava.
Az evangélium megmutatja nekünk
az orvosságot a bűnre.
Megváltásunk
a kegyelem szava;
a vigasztalás szava;
a békesség szava.

Vita a törvény és az evangélium között

A törvény így szól,
fizesd meg tartozásodat.
Menthetetlen bűnös vagy,
és meg kell halnod.
Az evangélium így szól,
Krisztus már kifizette.
Bűneid bocsánatot nyertek.
Legyen békességed, mert megmenekültél.

A törvény így szól,
tedd jóvá bűneidet.
A mennyei Atya haragszik rád.
Hol van igazságod, jóságod és kiengesztelődésed?
Engedelmességgel tartozol nekem, s tartozásod van
felém, az ördög felé és a pokol felé.
Az evangélium így szól,
Krisztus megtett mindent érted.
Krisztus megbékítette az Atyát vére által.
Krisztus az igazságod, a jóságod és a kiengesztelődésed.
Krisztus mindentől megszabadított.

A hit tanítása

A hit az, ha bizalmunk van Istenben; „*Abrám hitt az ÚRnak, és ő ezt számította be neki igazságul*” (1Móz 15, 6). – „*És aki hisz Isten Fiában, abban megvan ez a bizonyosságtétel*” (1Jn 5, 10). – Benne hinni azt jelenti, hiszünk a szavában, és igaznak fogadjuk el, amit mond. Az, aki nem hisz Isten szavában, Őbenne sem hisz. Az, aki nem hisz Isten szavában, hamisnak és hazugnak tartja Őt; nem hiszi el, hogy Isten be kívánja és be is fogja tartani a szavát; ezzel megtagadja Isten hatalmát és Őt magát is.

1. A hit Isten ajándéka. – Minden, ami jó, Isten ajándéka. „*Minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnan felülről, a világosság Atyjától száll alá*” (Jak 1, 17). A hit jó. – Tehát a hit Isten ajándéka.
2. [A hit nem áll a mi hatalmunkban.] – Isten ajándéka nem áll a mi hatalmunkban. – A hit Isten ajándéka (Ef 2, 8). – Tehát a hit nem áll a mi hatalmunkban.
3. [Az, akiből hiányzik a hit, nem lehet kedves Isten előtt.] – „*Hit nélkül pedig senki sem lehet kedves Isten előtt*” (Zsid 11, 6a). – Minden, ami nem hitből származik, bűn; mert hit nélkül senki sem lehet kedves Isten előtt. – Továbbá, akiből hiányzik a hit, az nem bízik Istenben. Aki nem bízik Istenben, nem bízik Isten szavában sem. Aki nem bízik Isten szavában, az hamisnak és hazugnak tartja Őt. Az, aki hamisnak és hazugnak tartja Őt, nem hiszi el, hogy be szeretné és be is fogja teljesíteni a szavát, így azt is megtagadja, hogy ő Isten. És hogyan is lenne képes az efféle ember kedves lenni Isten előtt? Semmiképpen sem, még akkor sem, ha mindent megtett, amire ember vagy angyal képes.
4. Minden, amit hittel tesznek, kedves Istennek. – Isten szava jó, és hittel érthető meg minden cselekedete. Uram, szemeid a hitre tekintenek. Olyan ez, mintha azt mondanánk, Uram, te a hitben leled örömet. Isten szereti azt, aki hisz Őbenne. Akkor hogyan is ne lehetnének kedvesek neki?
5. Akinek van hite, az jó és igaz. – A jó fa jó gyümölcsöt terem. – Tehát minden, amit hittel tesznek, kedves Istennek.

6. [Akinék van hite, és hisz Istenben, kedves Isten előtt.] – Továbbá akinék hite van, az hisz Istenben. – Aki hisz Istenben, hisz az Ő szavában. Aki hisz az Ő szavában, nagyon jól tudja, hogy Ő igaz és hűséges, és soha nem hazudna; és jól tudja azt is, hogy szándékában áll és be is fogja tartani, amit megígért. Hogyan is ne lenne kedves Őelőtte az ilyen ember? Csak akkor tudod igazán tisztelni Istent, ha igaznak tartod Őt. Ezek után állíthatod-e azt, hogy a lopás, a gyilkosság, a házasságtörés és az ehhez hasonló bűnök kedvesek Isten előtt? Határozottan nem, hiszen ezeket nem lehet hittel megtenni; *„minden jó fa jó gyümölcsöt terem”* (Mt 7, 17a). Akinék van hite, nagyon jól tudja, hogy kedves Istennek, mivel minden, amit hittel tesznek, kedves Istennek (Zsid 11).
7. A hit bizonyosság. – *„A hit pedig a remélt dolgokban való bizalom, és a nem látható dolgok létéről való meggyőződés”* (Zsid 11, 1). – *„Maga a Lélek tesz bizonyosságot a mi lelkünkkel együtt arról, hogy Isten gyermekei vagyunk”* (Róm 8, 16). – Továbbá az, akinék hite van, tudja jól, hogy Isten megtartja a szavát. – Tehát a hit bizonyosság.

Az ember hit által igazul meg

„Hitt Ábrahám Istennek, és Isten ezt számította be neki igazságnak.” „Hiszen azt tartjuk, hogy hit által igazul meg az ember, a törvény cselekvésétől függetlenül” (Róm 4, 3b; 3, 28). – *„Aki pedig nem fáradozik, hanem hisz abban, aki megigazítja az istentelent, annak Isten a hitét számítja igazságnak”* (Róm 4, 5). *„Az igaz ember pedig hitből fog élni”* (Hab 2,4b; Róm 1, 17b). – *„Tudjuk, hogy az ember nem a törvény cselekedetei alapján igazul meg, hanem a Krisztus Jézusba vetett hit által. Ezért mi is Krisztus Jézusban hittünk, hogy megigazuljunk a Krisztusban való hit és nem a törvény cselekvése által, mert a törvény cselekvése által nem igazul meg egy ember sem”* (Gal 2, 16).

A Krisztusban való hitről

A Krisztusban való hit azt jelenti, hogy hiszel Benne; vagyis azt, hogy hiszel a szavában, hiszel abban, hogy Ő segíteni fog minden szükségedben, és megszabadít téged a gonosztól. Azt kérdezed tőlem: „Milyen szóról beszélsz?” Azt felelem, az evangéliumról. Aki hisz Krisztusban, üdvözülni fog. *„Aki hisz a Fiúban, annak örök élete van”* (Jn 3, 36a). *„Mert az én Atyámnak az az akarata, hogy annak, aki látja a Fiút, és hisz benne, örök élete legyen”* (Jn 6, 40). *„Bizony, bizony, mondom nektek: aki hisz, annak örök élete van”* (Jn 6, 47). – *„Ezt azért írtam nektek, akik hisztek Isten Fia nevében, hogy tudjátok: örök életetek van”* (1 Jn 5, 13). – Jézus ezt mondta Tamásnak: *„Mivel látsz engem, hiszel: boldogok, akik nem látnak, és hisznek”* (Jn 20, 29). *„Róla tesznek bizonyosságot a próféták mind, hogy aki hisz őbenne, az ő neve által bűnbocsánatot nyer”* (ApCsel 10, 43). – *„Mit kell cselekednem, hogy*

üdvözüljek?” Pál apostol így felelt: „Higgy az Úr Jézusban, és üdvözülsz” (ApCsel 16, 30.31). „Ha tehát száddal Úrnak vallod Jézust, és szíveddel hiszed, hogy Isten feltámasztotta őt a halálból, akkor üdvözülsz” (Róm 10, 9). – „Aki hisz, és megkeresztelkedik, üdvözül, aki pedig nem hisz, elkárhozik” (Mk 16, 16). „Aki hisz a Fiúban, annak örök élete van, aki pedig nem engedelmeskedik a Fiúnak, nem lát majd életet, hanem Isten haragja marad rajta” (Jn 3, 36). – A Szentlélek „amikor eljön, leleplezi a világ előtt, hogy mi a bűn, mi az igazság, és mi az ítélet. A bűn az, hogy nem hisznek énbenem” (Jn 16, 8-9). „Mert mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által” (Gal 3, 26). Ti mindannyian Isten gyermekei vagytok, mert hisztek Jézus Krisztusban.

Aki hisz Krisztusban, Isten Fiában, az üdvözül (Jn 3, 36). – „Simon Péter így felelt: Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia. Jézus ezt mondta neki: Boldog vagy, Simon, Jóna fia, mert nem test és vér fedte fel ezt előtted, hanem az én mennyei Atyám” (Mt 16, 16-17). „Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia” (Mt 16, 16b). „Uram, én hiszem, hogy te vagy a Krisztus, az Isten Fia, akinek el kell jönnie a világba” (Jn 11, 27). „Ezek pedig azért írártak meg, hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia, és e hitben életetek legyen az ő nevében” (Jn 20, 31). „Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia” (Mt 16, 16b).

1. Aki hisz Istenben, hisz az evangéliumban. – Aki hisz Istenben, hisz az Ő szavában: – Az evangélium az Ő szava. Ezért, aki hisz Istenben, hisz az evangéliumban. Mivel Krisztus a világ Megváltója, Ő a mi Megváltónk is. Krisztus megváltott minket a vérével. Krisztus tisztára mos bennünket a vérével. Krisztus felajánlotta magát értünk. Krisztus magára vette bűneinket.
2. Aki nem hisz az evangéliumban, nem hisz Istenben. – Aki nem hisz Isten szavában, Őbenne sem hisz. – Az evangélium Isten szava. – Tehát aki nem hisz az evangéliumban, nem hisz Istenben sem, következésképpen, akik nem hisznek mindabban, ami fentebb írva van, és a hasonlóknak, azok nem hisznek Istenben.
3. Az, aki hisz az evangéliumban, üdvözül. – „Menjetek el szerte az egész világba, hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek! Aki hisz, és megkeresztelkedik, üdvözül, aki pedig nem hisz, elkárhozik” (Mk 16, 15-16).

A hit és a hitetlenség összehasonlítása

A hit minden jó gyökere:
Istent és embert barátokká teszi.
Összehoz Istent és embert.

A hitetlenség minden rossz gyökere:
halálos ellenségekké teszi őket.
Ellentétet szít közöttük.

Minden, ami hitből származik, kedves Isten előtt.
Minden, ami hitetlenségből ered, nem kedves Isten előtt.

Csak a hit teszi az embert jóvá és igazzá.
A hitetlenség igaztalanná és gonosszá teszi őt.

Csupán a hit által válik az ember
Krisztus testének tagjává;
a menny örökösevé;
Isten szolgájává.
A hit Istent édes Atyaként mutatja.
A hit szilárdan ragaszkodik Isten szavához: igaznak tartja Istent.
A hit ismeri Istent: szereti Istent és felebarátját.
Csak a hit üdvözt: magasztalja Istent és tetteit.

A hitetlenség által válik
az ördög társává;
a pokol örökösevé;
az ördög szolgájává.
A hitetlenség kegyetlen bírónak teszi Istent: miatta vándorol az ember ide-oda;
hamissá és hazuggá teszi Őt.
A hitetlenség nem ismeri Őt.
A hitetlenség sem Istent, sem felebarátját nem szereti, csak kárhoztatja: a test
és saját cselekedeteit magasztalja.

A reményről

A remény azt jelenti, hogy bizalommal nézünk a nekünk megígért dolgok elébe: ahogyan reménykedünk abban az örökké tartó örömben, amelyet Krisztus ígért meg mindazoknak, akik hisznek benne. Reményünket és bizalmunkat egyedül Istenbe kell vetnünk, senki másba. *„Jobb az Úrnál keresni oltalmat, mint emberben bízni”* (Zsolt 118, 8). *„Aki a maga eszében bíz, ostoba”* (Péld 28, 26a). *„Jobb az Úrnál keresni oltalmat, mint előkelő emberekben bízni”* (Zsolt 118, 9). – *„Hozzájuk hasonlóknak lesznek készítőik és mindazok, akik bennük bíznak”* (Zsolt 115, 8). Aki a saját gondolataiban bíz, istentelen. *„Átkozott az a férfi, aki emberben bíz”* (Jer 17, 5). *„Azoknak pedig, akik e világban gazdagok, parancsolt meg, hogy ne legyenek gőgösek, és ne a bizonytalan gazdagságban reménykedjenek, hanem Istenben, aki megélhetésünkre mindent bőségesen megad nekünk”* (1Tim 6, 17). *„Milyen nehezen mennek be Isten országába a gazdagok!”* (Mk 10, 23b). Továbbá csak abban érdemes bízunk, aki segíthet nekünk: [Csak Isten segíthet nekünk.] – Tehát csak Benne szabad bízunk. Áldottak azok, akik Istenben bíznak: és átkozottak azok, akik nem bíznak Benne. *„Áldott az a férfi, aki az ÚRban bíz, akinek az ÚR a bizodalma”* (Jer 17, 7). Aki Benne bíz,

ismeri az igazságot. *„Mind örülnek majd, akik hozzád menekülnek. Örökké újjonganak, mert oltalmazod őket. Örvendeznek általad, akik szeretik nevedet”* (Zsolt 5, 12).

A szeretetről

A szeretet a felebarátod szeretete. A szeretet szabálya, hogy azt teszed, amit szeretnéd, hogy veled tegyenek: a szeretet tehát mindenkit ugyanolyan nagyra tart: a gazdagot és a szegényt; a barátot és az ellenséget; a hálást és a hálátlant; a rokont és az idegent.

A hit, a remény és a szeretet összehasonlítása

A hit Isten ígérből származik, a remény a hitből származik, a szeretet pedig mindkettőből egyszerre.

A hit hisz az Igében, a remény abban bízik, amit az Ige megígért, a szeretet pedig jót tesz a felebarátjával az egyén Isten iránti szeretete által és benső örömeivel.

A hit Istent és Igéjét nézi, a remény Isten ajándékát és jutalmát, a szeretet pedig felebarátja hasznát.

A hit jutalma Isten, a remény Istentől jövő jutalom, a szeretet pedig örömteli szívvel tekint felebarátjára bármiféle jutalomra való számítás nélkül.

A hit csakis Istenre vonatkozik, a remény az Istentől kapott jutalomra, a szeretet pedig az ember felebarátjára.

A jó cselekedetekről szóló tanítás

Nincs olyan cselekedet, amely az embert igazzá tenné: – *„Tudjuk, hogy az ember nem a törvény cselekedetei alapján igazul meg, hanem a Krisztus Jézusba vetett hit által”* (Gal 2, 16a). – Mert hisszük, hogy az ember nem a törvény cselekedetei alapján, hanem a Krisztus Jézusba vetett hit által igazul meg. *„Ezért mi is Krisztus Jézusban hittünk, hogy megigazuljunk a Krisztusban való hit és nem a törvény cselekvése által, mert a törvény cselekvése által nem igazul meg egy ember sem.”* „Ha a törvény által van a megigazulás, akkor Krisztus hiába halt meg” (Gal 2, 16b.21b). Mindenki számára ismert igazság, hogy senki sem igazulhat meg a törvény által, mivel az igaz ember hite által él, a törvény azonban nem a hitből származik. Továbbá, mivel Krisztus, a mennynek és földnek teremője és mindennek, ami azokban van, meghalt értünk, el kell ismernünk, hogy olyan mélyre süllyedtünk a bűnös cselekedetek tengerében, hogy sem cselekedeteink, sem azon kincsek, amelyeket Isten valaha is elkészített, vagy elkészíthet, sem segíthetnek abban, hogy kikerüljünk onnan. Tehát sem a cselekedetek, sem semmiféle emberi erőlködés nem tehet bennünket igazzá.

A cselekedet önmagában nem tesz minket megigazulttá. Mert ha bármiféle cselekedet nem megigazulttá tenne, akkor annak ellenkezője megigazulttá tenne minket. Ám bizonyítást nyert, hogy nincs olyan cselekedet, amely önmagában megigazulttá tehetne bennünket, tehát akkor nincs olyan cselekedet sem, amely önmagában nem megigazulttá tenne.

A cselekedetek nem tesznek minket sem jókká, sem rosszakká

Bizonyítást nyert, hogy a cselekedetek nem tesznek sem megigazulttá, sem nem megigazulttá, tehát nincs olyan cselekedet sem, amely rosszakká vagy jókká tenné bennünket. Mivel a megigazult és a jó ugyanaz, mint ahogyan a nem megigazult és a rossz is ugyanaz. Hiszen az ember nem a jó cselekedetek által válik jóvá, és nem a rossz cselekedetek által válik rosszá, hanem a jó ember jót cselekszik, a rossz pedig gonosz dolgokat. Nem a jó gyümölcs teszi jóvá a fát, és nem a rossz gyümölcs teszi azt rosszá, hanem a jó fa jó gyümölcsöt terem, a rossz fa pedig rossz gyümölcsöt. A jó ember nem tud rosszat cselekedni, a rossz ember pedig képtelen a jóra; mert a rossz fa nem tud jó gyümölcsöt teremni, a jó fa pedig nem tud rossz gyümölcsöt teremni. Az ember már azelőtt jó, hogy jót tenne, a rossz ember pedig már azelőtt rossz, hogy rosszat tenne; hiszen a fa is jó már azelőtt, hogy jó gyümölcsöt teremne, a rossz pedig azelőtt is rossz, hogy rossz gyümölcsöt teremne. Az emberek vagy jók, vagy rosszak. Vagy jó a fa, és vele együtt a gyümölcse is, vagy rossz a fa, és rossz a gyümölcse is. Az emberek cselekedetei vagy jók vagy rosszak, mivel a gyümölcsök is vagy jók, vagy pedig rosszak. *„Ha jó a fa, jó a gyümölcse is, ha rossz a fa, rossz a gyümölcse is”* (Mt 13, 33). – A jó ember tetteiről ismerszik meg, mivel a jó ember jót cselekszik, a gonosz pedig rosszat. *„Nem hozhat a jó fa rossz gyümölcsöt, a rossz fa sem hozhat jó gyümölcsöt. Tehát gyümölcsöikről ismeritek meg őket”* (Mt 7, 18.20). – Az embert a fához hasonlítják, cselekedeteit pedig a fa gyümölcseihez. *„Óvakodjatok a hamis prófétáktól, akik báránybőrbe bújva jönnek hozzátok; valójában azonban ragadozó farkasok. Gyümölcsöikről ismeritek meg őket”* (Mt 7, 15-16).

A cselekedeteink nem is üdvözítenek és nem is visznek a kárhozatra

Bizonyított, hogy a cselekedeteink nem tesznek minket megigazultakká vagy nem megigazultakká, jókká vagy rosszakká, hanem már azelőtt jók vagyunk, hogy jót cselekszünk, és gonoszak, mielőtt rosszat cselekszünk. Tehát nincs olyan cselekedet, amely üdvözítene bennünket, sem olyan, amely a kárhozatra vinne. Te erre azt kérdezhetnéd, akkor nem számít, hogy mit cselekszünk? Azt felelem, de igen; mert ha rosszat cselekszel, azzal megmutatod, hogy valójában rossz vagy, és szükséged van a hitre. Ha jót cselekszel, azzal megmutatod, hogy jó vagy, és van hited. Mivel a jó fa jó gyümölcsöt terem, a rossz fa pedig rossz gyümölcsöt. Mégsem a jó gyümölcs az, amely jóvá teszi a fát, és nem a rossz gyü-

mölcs teszi azt rosszra. Tehát az ember is már azelőtt jó, mielőtt jót cselekedne, és azelőtt rossz, mielőtt rosszat cselekedne.

Az ember a fa, a cselekedetek a gyümölcsök. A hit teszi jóvá a fát, a hitetlenség teszi rosszra a fát. Amilyen a fa, olyan a gyümölcse; amilyen az ember, olyanok a cselekedetei. Mivel minden, amit hitben cselekszünk, kedves Isten előtt, és jó cselekedetnek számít; és minden, amit hit nélkül teszünk, nem kedves Isten előtt, és rossz cselekedetnek számít. Aki azt gondolja, hogy a cselekedetek által igazul meg, megtagadja Krisztust, a mi Megváltónkat, azt, hogy Krisztus meghalt érte, és minden mást is, amit Krisztus érte cselekedett. Mert hogyan lehetne Ő a Megváltód, ha saját cselekedeteid által nyersz megváltást? Vagy mi végre halt meg érted, ha bármely cselekedeted által üdvözülhetsz? Hogyan mondhatod akkor, hogy Krisztus meghalt érte? Nem arról van szó, hogy egyébként örök halálra kellene menned, és Krisztus, hogy megmentsen a haláltól, meghalt érte, és ezzel felcserélte a te örök halálodat az övével. Hiszen te követted el a bűnt, és Ő szenvedte el a büntetést az irántad érzett szeretete miatt, mielőtt még megszülettlél volna, vagy még mielőtt jót vagy rosszat cselekedhettél volna. Mivel kifizette az adósságodat, te nem fogsz meghalni: nem, nem tudsz meghalni, de el kellene kárhoznod, ha nem adta volna érted az életét. Ám mivel büntetést szenvedett el érted, neked nem kell majd szenvedned. Végül pedig, megmentett téged a kárhozattól, és nem kér semmit cserébe, csak annyit, hogy ismerd el, mit tett érte, és soha ne felejtsd el; és ennek fejében segíts másoknak, szavakkal és tettekkel egyaránt, még akkor is, ha Ő semmit sem kért a segítségért cserébe, és semmit nem vár jutalmául. Ó, milyen buzgón sietnénk mások segítségére, ha ismernénk irántunk tanúsított jóságát és szeretetét! Ő jó és minket szerető Úr, és mindent anélkül tesz, hogy viszonzást vagy jutalmat várna cserébe. Kérlek benneteket, kövessük a példáját, akit az egész világ imád és magasztal. Ámen.

Aki azt gondolja, hogy cselekedetei által üdvözül, Krisztusnak tekinti magát.

Az ilyen ember megváltónak tekinti magát, holott ezzel a szóval csak Krisztust illehetjük. Ki is a Megváltó, ha nem az, aki üdvözít? Te viszont azt mondd, magamat üdvözítem; ez olyan, mintha azt mondanánk, Krisztus vagyok, mert Krisztus a világ egyetlen Megváltója.

Nem szabad azzal a céllal jót cselekednünk, hogy a menny örököseivé váljunk, vagy hogy cselekedeteink által bűnbocsánatot nyerjünk. Mert aki azt hiszi, hogy cselekedetei által válik a menny örökösevé, vagy nyeri el bűnei bocsánatát, nem hisz abban, hogy ezekben Krisztus érdeméért részesült. Akik pedig nem hiszik, hogy bűneik bocsánatot nyernek, és üdvözülnek Krisztus érdeméért, nem hisznek az evangéliumban, mivel az evangélium azt mondja, Krisztus érdeméért üdvözültsz: bűneid bocsánatot nyernek Krisztus érdeméért.

Aki nem hisz az evangéliumban, nem hisz Istenben. Következésképpen, akik azt hiszik, hogy cselekedeteik által üdvözülnek, vagy cselekedeteik miatt nyer-

nek bűnbocsánatot, nem hisznek Istenben, hanem hazugnak tartják Őt, és teljes mértékben tagadják, hogy Ő Isten. Azt kérdezed erre, akkor ne is tegyünk semmi jót? Nem állítom ezt, hanem azt mondom, ne azért cselekedjünk jót, hogy elnyerjük a mennyek országát vagy bűneink bocsánatát. Hiszen ha azt hisszük, hogy a jó cselekedeteink által válunk a menny örököseivé, nem hiszünk benne, hogy Isten ígérete miatt kapjuk azt meg. Vagy ha azt gondoljuk, hogy a fentebb említett okok miatt nyernek bocsánatot bűneink, nem hiszünk benne, hogy azok Krisztus miatt bocsáttatnak meg, Istent pedig hazugnak tartjuk. Hiszen Isten azt mondja, tiéd lesz a mennyek országa Fiam érdeméért. Te azt mondog, ez nem így van, hanem saját cselekedeteid által nyered el azt. Tehát nem a jó cselekedeteket ítélem el, hanem azt a hamis bizalmat ítélem el, amellyel a cselekedetek iránt viseltetsz; mert minden cselekedete, amelybe az ember bizalmát veti, már eleve romlott és mérgező, végül pedig gonosz lesz. Miért is ne tegyünk hát jót? Attól azonban óvakodj, hogy azért tégy jót, hogy jó eredményt vagy jutalmat nyerj általa. Mert ha így cselekszel, a jót nem Isten ajándékaként fogadod, hanem úgy gondolod, hogy az jár neked, mert Istennel egyenrangúnak tartod magad, és azt gondolod, hogy megfizetheted annak az árát. Aki mindennek ajándékozója, és nem szegényebb nálad, azt gondolod, hogy szüksége lenne bármiféle tőled jövő dologra? Tehát te ne akarj neki bármit is adni, hanem fogadd el az Ő ajándékait: mert Ő téged szerető Úr; nagyobb örömmel ad meg nekünk bármit, amire szükségünk van, mint ahogyan mi el tudjuk azt fogadni. Tehát ha bármit is akarunk, csak magunkat okoljuk. Ne jó cselekedeteid által törekedj elnyerni a mennyei örökséget; mert ha így teszel, szentnek és Istennel egyenrangúnak tartod magad, mivel nem fogadsz el semmit Tőle anélkül, hogy meg akarnád fizetni az árát. Így bizony majd elbuksz és lezuhansz a mennyből a mélybe, ahogyan Lucifer is lezuhant a büszkesége miatt a mennyből a mélybe.

Így végződnek Patrick mester tanításai.

(CALVALHO 2009, 87–108)

Fordította: Bellák Erzsébet

John Frith

A purgatóriumról: Felelet Morus Tamásnak.

Részlet (1532)

Részlet a Russellnek, Morusnak és Rochesternek írt előszóból

Kegyelem néked és békesség, keresztény olvasóm. Bizonyára sokan vannak, akik elcsodálkoznak, és nagy arcátlanságnak tartják, hogy ifjú korom és nem túlontúl pallérozott elmém dacára meg merem kísérelni a vitát ebben a témában ezzel a három személlyel, akik közül ketten, név szerint Rochester püspöke és Morus Tamás uraság már idős emberek, emellett nagy tudással és méltósággal rendelkeznek. Ennek ellenére azt kérem tőlük, hogy türelmesen hallgassák meg válaszomat, nem azt nézve, hogy ki beszél, hanem inkább azt, amit mond. Ami a fiatal koromat illeti, emlékezzenek csak Pál figyelmeztetésére a Timóteushoz írt első levél 4. fejezetéből, mely szerint Timóteusnak kell tanítania a gyülekezetet, és senkinek sem szabad megvetnie őt a kora miatt. Hiszen Isten Lelke nem helyhez kötött, és még kevésbé függ kortól vagy személytől, hanem azokat ihleti meg, akiket és ahol csak akar. Ezért hát: *„Fiaitok és leányaitok prófétálni fognak, véneitek álmokat álmodnak, ifjaitok látomásokat látnak”* (Jóel 3, 1; ApCsel 2, 17).

Tudásomat tekintve el kell ismernem, hogy igazság szerint a képzettségem csekély, ám ezt a szükséges keveset Isten kegyelme adta nekem, hogy okíthassam Krisztus gyülekezetét. Azért imádkozom, hogy Isten növelje bennük Igéjének ismeretét.

Nem vágyom arra, hogy bárki elismerje szavaimat vagy tanításomat, kivéve, ha egy állásponton vannak a Szentírással, és általa nyernek igazolást. Hadd mértetessenek meg a próbakő által, és vizsgálattassanak meg Isten szava szerint. Ha szavaim hamisnak és ellentmondónak találtnak, akkor nyugodtan kárhoztasd őket, én pedig teljes szívemből mindet visszavonom. Ha azonban összhangban vannak a Szentírással, és nem lehet az igazságukat megcáfolni, akkor ne álljatok ellen Isten tanításának, inkább ismerjétek el tudatlanságotokat és részrehajlásotokat, majd boldogan térjete vissza a helyes útra. Mert ha nem lehet szavaimat helyreigazítani Isten igéjével, emellett rosszindulatú gondolatokkal illetitek az igazságot, és nagy igyekezettel ellenálltok neki, hogy ne terjeszthessék, akkor biztosítalak titeket arról, hogy megbocsáthatatlan bűnt követtek el, sőt maga a

Szentlélek ellen vétetek. Akik pedig a hamis tanítás miatt vesznek el, azoknak a vérért Isten majd rajtatok kéri számon.

(...)

Most pedig térjünk rá vitatémánkra, amely nem más, mint a tisztítótűz. Elmondom nektek, milyen indíttatásból volt szükséges foglalkoznom vele. Egyik angol barátomnak írtam levelet, melyben arra kértem, hogy azonnal küldjön el nekem bizonyos könyveket, amelyekről úgy gondoltam, hasznomra lehetnek, és ezen a vidéken nem kaphatók, mint például a krónikákról szóló könyv, Morus Tamás *The Supplication of Beggars* (A koldusok könyörgése) ellen írt írása, és néhány egyéb mű. Ezeket a könyveket Tamás napján kaptam meg, még Karácsony előtt, Megváltónk 1530. évében, a következő levéllel együtt: „Uram! Azokat a könyveket küldtem el neked, amelyeket leveledben kértél, de hozzájuk csatoltam még Rastell művét, melyben be akarja bizonyítani a tisztítótűz létezését a józan ész filozófiája segítségével, melyről úgy gondolom, sokkal könnyebb így végrehajtani, mint a Szentírás érvényes passzusaival.” Miután kézhez kaptam ezt az anyagot, nagyon kíváncsi lettem, és alig vártam, hogy lássam, milyen érvelést használ tudományos vizsgálatában. A könyv előszavában és a kezdeti részben hét érvet sorol fel, melyekről azt állítja, hogy ostoba emberek használták őket arra, hogy bebizonyítsák, nincs tisztítótűz. S azok, akik tagadják a tisztítótűz létezését, valóban bolondok, mert nincsenek jobb érveik a cáfolatra annál, mint amiket ő meghatároz. Én viszont Isten kegyelméből akár hétszer hét érvet is javaslok, melyeknek olyan erejük van, hogy az ő drágalátos tisztítótűzük még a legsilányabbnak sem tud ellenállni, mert az a hét érv, amelyet Rastell felsorol, fabatkát sem ér.

Amikor elolvastam, és jól átgondoltam ezeket az érveket, arra jutottam, hogy Rastellnek irgalmatlanul cáfolnia kellett őket, ahogy azt bizonyára meg is tette, hiszen csupán az elméjében léteztek. Ennek ellenére, amikor megismertem elképzeléseit, rájöttem, hogy nem csupán egy, hanem számos pontban ellentmondanak a Szentírásnak, melynek elménk mindenkor engedelmisséggel tartozik, ezenfelül rendkívül sértőek voltak Krisztussal és az Ő drága vérével szemben.

Később nem foglalkoztam vele többet, és Morus Tamás könyvét olvastam el, hogy lássam, milyen szentírási helyeket használ céljaira. Csak ezután vizsgáltam meg alaposabban Rochester püspökének azt az írását, amely szintén ezzel a témával foglalkozik. Mihelyst végigolvastam érveiket, és megtudtam, hogyan dolgozzák fel az igehelyeket, és láttam a szentírási szövegek sorrendjét és folyamatát (the order and process of the Scriptures), amelyeket választottak, rögtön igazoltnak láttam Aulus Gellius mondását. Szerinte sokkal jobb, ha valakit keményen megszid az ellensége, aki nyíltan szembesíti a hibáival, mintha a barátja ridegen és szűkösen megdicséri. (...)

Amikor Morus Tamás uraság és Rochester püspökének könyveit olvastam, és láttam a szűkre szabott próbálkozásokat és a gyöngécske érveket, amelyeket ez a két eszes és tanult ember felhasznált a tisztítótűz bebizonyítása érdekében (bizonyára kellő szentírási anyag hiányában), olyan igehelyeket választottak, amelyek-

kel jobban lehetne cáfolni az állításaikat. Sőt így kellett eljárniuk még akkor is, ha egyébként ennek a témának ők a legnagyobb védelmezői, pártfogói és támogatói. Emellett vizsgálódásaikban ellentmondanak egymásnak. Morus mester azt írja: „Nincs víz a purgatóriumban”, míg Rochester uram szerint: „Van víz.” Morus mester így vélekedik: „A büntetés végrehajtói az ördögök.” Ám Rochester püspöke ezt írja: „A büntetésvégrehajtók angyalok.” Morus mester szerint „a tisztítótűzben szenvedők növekednek kegyelemben és szeretetben”. Ezzel szemben Rochester püspöke így szól: „A purgatóriumi lelkek nem nyernek ott sem több hitet, sem több kegyelmet, sem több szeretetet annál, mint amit oda magukkal vittek.” Amikor végiggondoltam ezeket a dolgokat, benső késztetésem alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy az ő tetszetős tisztítótűzük csak hiú ábránd volt, és már régóta megtéveszti az embereket, és megfosztja őket a pénzüktől.

Isten mégis hagyott nekünk két tisztítótűzet. Az egyik megtisztítja szívünket attól a szennytől, amelyet részben Ádamtól örököltünk (mivel természet szerint a harag gyermekei vagyunk, lásd Ef 2), másrészt amely a természetes gyengeségeinknek való engedésből következik. Ez a tisztítótűz Isten ígéje, ahogy azt Krisztus is mondja: *„Ti már tiszták vagytok az ige által, amelyet szóltam nektek”* (Jn 15, 3). Ezt a tisztítótűzet csupán a hit által nyerhetjük el, mivel a hitetlenek nem tisztulnak meg Isten ígéje által. Ahogy az írástudók és a farizeusok sem lettek jobbak attól, hogy Jézus szavát hallgatták, hanem még rosszabbak lettek, mivel ez bizonyította, hogy méltók a kárhozatra. Ezt a megtisztulást valóban csak az Igébe vetett hit által nyerhetjük el, emiatt tulajdonítják ennek a hitnek a megtisztulás erejét. Péter arról beszél az ApCsel 15-ben, hogy a pogányok szíve a hit által tisztult meg, vagyis az Igébe vetett hit által. Milyen Ige ez? Nem más, mint az az igehirdetés, mely szerint Krisztus halála teljes értékű elégtétel a bűneinkért, és magára vette Isten haragját, és megbékítette velünk az Atyát. Ez a hit tisztítja meg a szívet, és ad nekünk olyan akaratot és örömet, hogy megteesszük mindazt, amit legkegyelmesebb Atyánk parancsol.

Ennek ellenére gyengeségünk olyan mértékű, és tagjaink olyan erőtlenek és törékenyek, hogy nem tudjuk szívünk és akaratunk szerint leküzdeni a bűnös vágyakat, ezért Isten adott nekünk egy másik tisztítótűzet is, amely Krisztus keresztye. Itt nem a valódi keresztyére gondolok, amelyen meghalt, hanem egy lelki keresztre, amely nem más, mint ezen a földön a megpróbáltatás, nyomorúság és elnyomás. Ezt hívják Isten vesszejének vagy ostorának, amellyel minden fogadott gyermeket megfenyíti, hogy emlékezzenek törvényére, és megöldökljék az Ó-Ádámot és a testi kívánságokat, amelyek egyébként annyira elszabadulnának, hogy igájukba hajtának bennünket, uralkodnának rajtunk, és a bűn rabságában tartanának minket. Ahányszor csak vétkezünk, Isten jelen van vesszejével, ahogy Ő maga is mondja a 89. zsoltárban. *„Ha fiaid elhagyják tanításomat, és nem élnek törvényeim szerint, ha megszegik rendelkezéseimet, és nem tartják meg parancsolataimat, akkor bittel büntetem meg őket vétküért, és csapásokkal bűnükért. De szeretetemet nem vonom meg tőle, és nem csalom meg, mert hűséges vagyok. Nem szegem meg szövetségemet, nem másítom meg, ami a számon kijött”* (Zsolt 89, 31-35).

Örvendező szívvel kell fogadnunk ezt a keresztet, és hálát kell adnunk érte szerető Atyánknak, mivel ez egy olyan orvosság, amely a betegségünket gyógyítja, és aláveti lázadó tagjainkat. Ám amikor tagjainkat teljesen megöldököltük, vagyis amikor a halál teljességgel igájába hajtja romlandó testünket, amelynek a földben kell nyugodnia, akkor vége lesz az Isten által elrendelt tisztítótűzeknek, és Isten szemében végképp tiszták leszünk.

Ha a papságunk megszívlelte és magára vette volna ezeket a tisztítótűzeket, akkor nem kellett volna másról képzelegniük. Ám mivel életük olyannyira kicsapongóvá vált, és főleg azért, mert inkább a föld sójának és fényt adó lámpásnak kellett volna lenniük, szükségük volt arra, hogy a földi élet utáni tisztítótűzről képzelegjenek. Különböző biztosak lehettek volna benne, hogy a többségük sohasem kerülhetne a mennybe.

Ítéld meg, keresztény olvasóm, akiben megvan a bölcsesség lelke, és meghallja Krisztus hangját, hogy milyen érvekkel állt elő Rastell, és hogyan fejtette ki azokat. Az én szememben mind érvei, mind azok kifejtése olyan gyerekes és ízetlen, olyannyira bárdolatlan és sivár, emellett annyira hemzseg a hibáktól és képzelgésektől, hogy szívből sajnálom ennek az embernek a mély tudatlanságát és vakságát (mivel olyannyira megtévesztette saját magát filozófiával és emberi okoskodással), hogy nem igazán félek attól, hogy hiábavaló próbálkozásai bárkit is a vele való egyetértésre csábítanak.

Vedd nagyító alá azokat a szentírásbeli helyeket, melyeket Morus Tamás uraság és Rochester püspöke véleményük alátámasztására használnak, és jól gondold át őket. Nem kétlem, hogy Isten fel fogja nyitni a szemedet, hogy megláthasd, mi vakította el őket.

Miközben ítéletet alkotsz, hasonlítsd össze az általuk használt igehelyeket azokkal, amelyeket én választottam mondanivalóm alátámasztására. Elmélkedj az érveikről, és azokról az érvekről, amelyeket én hozok fel ellenük! Szilárdan hiszem, hogy csekély képzettségem kárhozhatja majd magasaröptű ékesszólásukat, és bolondságom semmissé teszi bölcsességüket, emellett ifúságom leleplezi az ő régi és begyepesedett tudatlanságukat.

Isten régóta cselekszik így, hogy a világ bolondjait választja ki, hogy megszégyenítse a bölcséket, és a gyengéket jelöli ki arra, hogy megszégyenítse az erőseket. Az értéktelen, hírnév nélküli dolgokat pedig arra szánja, hogy a jó hírűeket megszégyenítse. Mindezt azért teszi, hogy egy test se kérkedhessen Őelőtte, akie egyedül a dicséret és a hálaadás mindörökké. Ámen.

A könyv megírásának körülményei

Valaha közöttünk élt Simon Fish testvérünk (aki most reményeim szerint Isten kebelén nyugszik), akinek Isten felnyitotta a szemét, hogy lássa az álszenteknek az ország elpusztítására tett ravasz mesterkedéseit, amelyet fondorlatos módon majdnem el is végeztek. Ezenkívül tisztán látta és átérezte az emberi lelkekre leselkedő veszélyt, és azt is, ahogyan a tudatlan nép az álszentek csábításának

köszönhetően abba az örült tévelygésbe esett, hogy jobban féltek a pápától és hiábavaló dekrétumaitól, mint Istentől és az Ő igazságos és örök törvényétől. Így hát ez a férfi szenvedélyes buzgalmat tanúsítva felszólalt a köz java érdekében ezen álszentek ellen egy rövid értekezésben, melynek *The Supplication of Beggars* (A koldusok könyörgése) címet adta. Azt kívánta, hogy adjunk javainkból a szegényeknek, ahogy azt Isten törvénye is kívánja, és ne engedjük, hogy elvakításnak minket a sunyi szélhámosok, akik az erény és az ima álruhájába öltöznek, miközben a szegények utolsó garasát is elcsalják, ezenfelül pedig mind gazdagot, mind szegényt megfosztanak a lelkük üdvösségétől, ha hitelt adunk nekik.

Ahol ezek a ravasz rókák a tisztítótűz létezéséről hazudoznak, kisajátítják azt maguknak, mivel ők imádkoznak felebarátaik lelkéért, hogy azok nyugalomra leljenek. Tiltakozásuk ellehetetlenítése érdekében Fish bebizonyította, hogy nem létezhet efféle tisztítótűz, különben a pápa kegyetlen zsarnok volna, aki (elmondása szerint) mindenkit ingyen megmenthetne, ám ezt csupán pénzért teszi. Morus mester ezen a ponton kezdett el dühbe jönni, és magára vállalta a tisztítótűz védelmezőjének szerepét. Azt ugyan nem mondom, hogy papjaink bérelték volna fel erre a célra, habár sokan megesküdnének rá. Célja elérése érdekében kiforgatta a Szentírást, és nagy dicsőséggel bizonygatta, hogy ezek a hozzá hasonló legnagyobb hitetlenek és bálványimádók hisznek a tisztítótűzben. Végso érvként hozzáteszi még, hogy nincs olyan istenhívő, aki hisz a lélek halhatatlanságában, ugyanakkor nem hisz a tisztítótűzben. Itt csatlakozott hozzá a Rastell nevű nyomdász, aki a londoni Pál-kapu mellett lakik, és összeesküdött Morus mesterrel annak érdekében, hogy megtévessze felebarátait, jöllehet értelme nem olyan sugárzó és kifejezésmódja sem olyan dicsérendő a bölcsek szemében. Mindezek ellenére Rastell úgy döntött, hogy kifejti ezt a témát, amelyet három párbeszédre osztott, azt képzelve, hogy két ember a józan ész és a filozófia segítségével vitázik ebben a tárgyban, Krisztus és a Szentírás teljes kizárásával.

[Frith munkájának első része Rastell cáfolatáról szól.]

Második rész: Válasz Morus mesternek

Morus mester a művét a purgatóriumban sínylődő bolond lelkekkel kezdi, hogy azok ott azon siránkoznak és keseregnek, mennyire nem hisz a világ Krisztusban, és ezért kellene valakinek bebizonyítani a tisztítótűz létezését minden kereszténynek. Még azt is mondogatják, hogy létezhet olyan ember, aki ingadozik és kételkedik egy olyan dologban, amelyben már 1500 éve hisznek szilárd és megingathatatlan hitigazságként, stb.

Szomorú, hogy már a mű elején ekkorát tévedett. Nagy gondban lenne, ha egy valódi tekintély arra kényszerítené, hogy vonjon ki 400 évet a fenti számból. Ha nem csak azt tudnánk bizonyítani, hogy ki kell vonnia azt a 400 évet, hanem még azt is, hogy abban az időben nem tartották a tisztítótűzet kétségeken felül álló igazságnak, sem hittételnek, akkor azt mondhatnánk, ez az ember eltévelyedett.

Pontosan ezt fogom bizonyítani Isten kegyelméből. Szent Ágoston 400 évvel élt Krisztus után, és még abban az időben sem volt szilárd és megingathatatlan hit-tétel a tisztítótűz, és megcáfolhatatlan igazságként sem tekintettek rá. Hiszen maga is így ír az *Enchiridion* című munkájában a tisztítótűzről. Miután értelmezi Pál apostol a Korinthusiakhoz írt első levelének 3. fejezetét, a tűz szót nem a tisztítótűzre alkalmazza, hanem a kísértésre és a megpróbáltatásokra, majd Ágoston ezt adja még hozzá a 69. fejezetben: „Nem lehetetlen, hogy ilyesmi létezzen a másvilágon, ám ez felettébb kérdéses.” Ebből a kifejezésmódból is látszik, hogy nem tartotta hittételnek, vagy megcáfolhatatlan igazságnak. Mert ha hittétel vagy tagadhatatlan igazság lett volna, akkor nem azt mondta volna, hogy *Potest etiam queri*, vagyis kérdéses, kétséges vagy bizonytalan. Hiszen az egyházatyák nem kételkedtek, és nem vonták kétségbe egymás között a hittételeket, főleg ha azok vitathatatlanok voltak. Nem vitáztak azon, hogy Krisztus meghalt-e a bűneinkért, és feltámadt-e a megigazulásunkra, csupán hittek benne.

Emellett azért írta meg az *Enchiridion*-t, mert volt egy Laurentius nevű keresztény, aki arra kérte Szent Ágostont, hogy írjon neki egy hitbéli kézikönyvet, amelyet mindig magánál hordhat, és amelyhez tarthatja magát. Emiatt írta meg neki Szent Ágoston ezt a kis könyvet, amelyben arra utasítja Laurentius-t, hogy ne teljességgel és szilárdan (ezek voltak Morus mester szavai) higgyen abban, hogy létezik a tisztítótűz. Inkább azt írja, hogy kérdéses, kétséges vagy bizonytalan az, hogy létezik-e ilyen hely. Ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a tisztítótűz nem volt hittétel Szent Ágoston idején (vagyis Krisztus után 400 évvel), sőt még vitathatatlan igazság sem. Így jól láthatjuk, mennyire félrevezették Morus mestert, és hogyan vitték be az útról a bozótosba rögtön a szellemi utazása kezdetén.

A második érv, amellyel a tisztítótűz létezését kívánja bebizonyítani, a következő:

A legszörnyűbb hitetlenek és bálványimádók, a törökök, a szaracénok és egyéb pogányok mindig is úgy gondolták és hitték, hogy miután a testük meghal, a lelkük nem kárhozik el nyomorultul, hanem miután a világban elkövetett bűneik több büntetést érdemelnek, mint amit a földön elszenvedtek, a lelkük a halál utáni kínok között megtisztul, és végre üdvösségre és nyugalomra lelnek. Ezért hát léteznie kell tisztítótűznek.

Erre azt felelem, ha tisztességes volna egy olyan bölcs embernek több értelmet kívánni, mint Morus mesternek, akkor én egy kicsit több bölcsességet kívánnék neki. Mert bizony nem hiszem, hogy bármely bölcs ember jó érvnek tartaná azt, ha a törökök, a szaracénok, egyéb pogányok és a zsidók igaznak tartanak valamit, akkor azt nekünk is el kell hinnünk. Mutatok egy hasonló érvelést. A törökök, a szaracénok, egyéb pogányok és a zsidók is abban hisznek, hogy a Krisztusunk nem igazi, és minden Krisztus-hívő elkárhozik. Ez ettől már igaz lenne? Elutasítsuk talán azért a hitet, mert ők azt hiszik, hogy hamis? Nem hinném, hogy volna olyan bolond, aki ezzel egyetértene. Ám ha Morus mester használja

az eszét, akkor így érvel: „A fent nevezett hitetlenek és pogányok hittek a tisztító-tűz létezésében, és ez a hitük igaz, ezért nekünk is hinnünk kell benne.” Így kissé formálisabbá válik ez az érv. Itt megkérdőjelezhetem az érv azon részét, hogy a hitük helyes, és ezt sohasem tudná bebizonyítani. Én viszont annyira bízom abban, hogy az én oldalamon áll az igazság, hogy elvállalom az érv ellenkezőjének a bebizonyítását, hogy a hitük nem helytálló a tisztító-tűzzel kapcsolatban. Mert azok a hitetlenek, akik hisznek a tisztító-tűzben, nem abban hisznek, hogy az nekünk keresztényeknek van fenntartva, mivel azt gondolják, hogy eltávolodtunk az igazságtól, és teljességgel kárhozottak vagyunk. Abban még ugyan hihetnek, hogy van egy tisztító-tűz, amelyben ők tisztítatnak meg, amíg teljes elégtételt nem adnak az általuk elkövetett bűnökért, ám ez is tévedés. Hiszen sem a törökök, sem a szaracénok, sem más pogányok, de még a zsidók sem, akik nem hisznek Krisztusban, nem lépnek be semmiféle tisztító-tűzbe, hanem irgalmatlanul elkárhoznak, mert nem hisznek Jézus Krisztusban (lásd Jn 3). Így félre vannak vezetve, mert nem létezik számukra tisztító-tűz, mert aki nem hisz, az elkárhozik. Ó, micsoda vakság az az érv, hogy követnünk kellene azokat, akik vakok és tévelyegnek!

Ezután emberi okoskodással érvel a tisztító-tűz mellett. Ez az érvelés másfél lapon át folytatódik, amiből Rastell a könyvét összehozta. Ám ezeket az érveket már megcáfoltam Rastell esetében. Morus így kezdi a Szentírás értelmezését:

Nagyon valószínűnek tűnik, hogy Ezékiás, a jó király, nem más miatt sírt, amikor a próféta a közelgő halálára figyelmeztette, hanem kizárólag a tisztító-tűztől való félelem miatt.

A történetet megírva találjuk a Királyok második könyvének 20. fejezetében¹ és Ézsaiás próféta könyvének 38. fejezetében: „*Abban az időben Ezékiás halálosan megbetegedett. Ézsaiás próféta, Ámóc fia elment hozzá, és ezt mondta neki: Így szól az Úr: Rendelkezz házadról, mert meghalsz, nem maradsz életben! Ezékiás erre a fal felé fordult, és így imádkozott az Úrhoz: Ó, URam, ne feledkezz meg arról, hogy én hűségesen és tiszta szívvel jártam színed előtt, és azt tettem, amit jónak látsz! És Ezékiás keservesen sírt*” (2Kir 20, 1-3).

A fenti szövegből nem az tűnik ki, hogy nagy bűnös lett volna, hanem inkább igazságban és tiszta szívvel járt az Úr előtt, és csupa Isten előtt kedves dolgot cselekedett. Itt nem arról van szó, hogy félnie kellene a tisztító-tűztől vagy a pokoltól. Te viszont megkérdézheted, hogy miért sírt, ha nem a tisztító-tűztől való félelem miatt? Én is felteszek neked egy kérdést, mielőtt magyarázatomba belefognék. Krisztus sem csupán sírt, hanem a földet benedvesítve vért izzadt a félelemtől, ami jóval több a sírásnál. Ha megkérdéznék, miért félt és izzadt ennyire Krisztus, mit felelnél nekem? Azt mondanád, hogy a tisztító-tűz kínjaitól való félelem miatt? Ha valaki ilyen ostobaságot felelne, azt joggal nevetné ki az egész világ! Miért izzadt vért az Úr? Valóban a halálfélelemtől, ahogy az később

¹ Frith itt tévesen adja meg a 2Kir 4-et igehelyként.

egyértelműen kiderül, mivel így imádkozott az Atyához: „*Atyám, ha lehetséges, távozzék el tőlem ez a pohár; mindazáltal ne úgy legyen, ahogyan én akarom, hanem amint te*” (Mt 26, 39). Ilyen félelmetes a halál még a legtisztább test számára is. Ezt a választ adnám az Ezékiással kapcsolatos kérdésre is, hogy a király a halálfélelemtől sírt, és nem a tisztítótűztől rettegett. A továbbiakban Morus mester egyszerű és egyértelmű szövegekkel próbálja bizonyítani az igazát, amire szüksége is van, hiszen a fenti szöveg értelmezésénél nagyon messze elkalandozott, és a célját sem érte el. Ezt írja Morus:

Talán nincs megírva a Királyok könyvében, hogy „*Dominus deducit ad inferos et reducit*”, vagyis hogy Isten a pokolba taszít népeket, majd újra kihozza őket onnan? Ám azok, akik a kárhozott lelkek helyén vannak, soha nem juthatnak ki onnan. Ezért igaznak tűnik, hogy akiket Isten újra helyreállít és megszabadít, azok a pokol tisztítótűznek nevezett részében találhatók.

A fent említett bibliai idézet Anna imádságának része, amely Sámuel első könyve 2. fejezetének 6. versében található²: „*Az Úr megöl és megelevenít, letaszít a sírba, és újra felhoz onnét.*” Morus azt hiszi, hogy jó fogódzóra talált, ám kicsúszik a keze közül, mert ezzel a szöveggel kétszeresen is tudatlannak bizonyul. Először is, mert nem tudja, mit jelent a héber *Seol* szó, amely nem pokol, hanem egy sír vagy megásott gödör. Megírva találjuk a Mózes első könyvének 42. fejezetében a következőket: „*Si quid adversitatis acciderit ei in terra ad quam pergitis, deducetis canos meos com dolore ad inferos*”, vagyis: „*Ha szerencsétlenség éri az úton, amelyre indultok, ősz fejemet a bánat miatt a holtak hazájába juttatjátok*” (1Móz 42, 38). Nem a pokolra utal itt, vagy a tisztítótűzre, hanem arra, hogy Jákób belehal a bánatba, ha bármi szerencsétlenség történik fiával, Benjáminnal.

Emellett Morus a próféták írásaiban is járatlan, akik a zsoltárokbán, himnuszokban és más dicsőítő énekekben, mint amilyen ez is, az első résszel magyarázzák meg a mű végét, és fordítva. Aki megfigyeli ezt a módszert, jól fogja érteni a Szentírást, még ha nem is tud héberül. Így hát ez a rész is jól értelmezhető minden purgatóriumról szóló képzelgés nélkül. Alkalmazd a vers első részét az utolsóira, és könnyen felfogod majd. A vers első része ez: „*Az Úr megöl*”, és ez megmagyarázza a vers második felét, amely így szól: „*letaszít a sírba*”, és ez egyenlő azzal, hogy levisz a pokolba³, ami a halálra utal. Ehhez hasonlóan a vers második felében: „*és újra felhoz onnét*” ugyanaz, mint a megelevenít.⁴ Ha valaki esetleg nem merné szó szerint értelmezni a fenti kijelentést, az bizonyosságot szerezhet azzal, ha végiggondolja, hogy Isten feltámaszthat valakit a halálból, ahogy azt Lázárral is tette (lásd Jn 11). Jóllehet senki sem tagadhatja, hogy jó ez

² Frith itt az 1Kir 2, 6-ot tévesen adja meg igehelyként.

³ Az angol bibliafordításban „*He leadeth down to hell*” szerepel, ami a magyar fordításból kimaradt, ezért utal rá Frith.

⁴ Az angol bibliafordításban a következő rész is megtalálható, ami a magyar fordításban nem szerepel: „*and bringeth again*”.

az értelmezés, mégis szerintem akkor jutunk még közelebb a teljes igazsághoz, ha így értelmezzük a fenti szöveget, hogy Isten szörnyű csapásoknak és próbatételeknek vet alá minket (ezt jelzi a halál vagy a pokol), ám ezután arcát felénk fordítja, és mi követjük Őt. Erre utal a 78. zsoltár is, amikor Izráel gyermekeiről beszél, és ezt előképként foghatjuk fel a választottak gyülekezetével, vagyis az egyházzal kapcsolatban. A zsidók élete örökös bajjal volt tele. Amikor Isten megalázta és öldökölte őket, akkor megtértek, és buzgón elkezdtek keresni Őt. Itt nem arról van szó, hogy valóban megölte volna őket Isten, és csak a haláluk után keresték volna Őt, hanem inkább arról, hogy szörnyű próbák elé állította, és folyton sanyargatta és ostromozta őket, amikor megszegték a parancsolatokat, ám ezek után igalmasan fordult hozzájuk.

Végül, ha teljességgel meg kívánod érteni ezt az igehelyet, figyeld meg a három ifjú szavait, akiket Dániel könyvének 3. fejezetében az égő tüzes kemencébe vetettek, de Isten keze megóvta őket a haláltól. Így szóltak: „Benedicite Anania, Azaria, Misael, Domino, laudate et superexaltate eum in secula: quia eruit nos de inferno, et salvos fecit de manu mortis, et liberavit nos de medio ardentis flammae, et de medio ignis eruit nos”, vagyis: *„Áldjátok az Urat Ananja, Azarja, Misaél, dicsérjétek és mindenekfölött magasztaljátok őt mindörökké, mert kiragadott minket az alvilágból, kimentett a halál kezéből, megszabadított az égő láng belsejéből, és kiragadott a tűz közepéből”* (Neovulgáta, Dán 3, 88).

Ebben az igében is a már fent említett beszédmódot láthatjuk, vagyis hogy a vers vége elmagyarázza a vers kezdetét. Ezek az ifjak azt mondják, hogy Isten kiragadta őket a holtak hazájából, ám ők nem voltak sem kárhozottak, sem a tisztítótűzbe nem vettettek, de még csak halottak sem voltak. A következő rész elmondja ennek az igehelynek az értelmezését, amikor azt mondja, hogy Isten kimentette őket a halál kezéből. A holtak hazája és a halál keze tehát azonos dolgot jelöl. Isten a lángokból is kimentette őket, vagyis a tűz közepéből, amely szintén ugyanarra utal. Ezt akár minden kisgyermek felfoghatja, és ezért szégyenletes az, hogy Morus mester így fontoskodik, holott nem érti a Szentírás kifejezéseit és beszédmódját.

Morus később Zakariás próféta könyvét veszi alapul, ahol megírva találjuk: „Tu quoque in sanguine Testamenti tui eduxisti vinctos tuos de lacu in quo non erat aqua.” Vagyis: *„A veled kötött szövetség véérért szabadon bocsátom foglyaidat a kiszáradt kútból”* (Zak 9, 11). A pokolban nincs megváltás, és a *Limbus patrum*-ban, a pokol előcsarnokában, ahol a pátriárkák laknak, a lelkek nyugalomban vannak. Emiatt Morus számára egyértelműen úgy tűnik, hogy azokat a foglyokat, akiket Krisztus a feltámadásakor kiszabadított, csak a tisztítótűzből mentette ki.

Ahhoz, hogy az itt idézett igehelyre reflektáljak, elég Rochester püspökét idéznem. Mivel a püspök a 66. zsoltár szavait a tisztítótűzre vonatkoztatja: „Transivimus per ignem et aquam et adduxisti nos in refrigerium”, vagyis: *„hol tűzbe, hol vízbe jutottunk, de kivezettél, és felüdültünk”* (Zsolt 66, 12). Ha ez a rész a tisztítótűzre utalna, ami azt mondja, hogy ott víz és tűz is van, ahogy azt

Rochester püspöke mondja, és érve bizonyítására Órigenészt is felhasználja, akkor a Zakariás prófétától vett igehely ide nem vonatkoztatható, mely szerint ott nincs víz. Így hát mellőzhetjük is Morus mestert, mivel Órigenész és Rochester püspöke is hiteltelenné teszi. Azt mondhatom mindkettőjüknek, hogy először jussanak megegyezésre, akkor majd válaszolok nekik.

Hogy lehet, hogy én annyira biztos vagyok magamban, hogy mindkettőt mérzelem megcáfolni, és bebizonyítom, hogy egyik hely sem a purgatóriumról szól, mint ahogyan azt ők állítják. Tekintetes Rochester uram cáfolatát most azonban elhalasztom a harmadik részig, ahol több fejezetben is bírálom őt.

A fent idézett rész nem a purgatórium mellett szól, hanem Krisztus megváltásának erejéről, vagyis hogy az Ő vére által hogyan váltja ki a foglyokat és a rabokat, ami azt jelenti, hogy Ő azokat szabadítja ki, akiket a bűn megkötöz örök kárhozatra, akik Isten legnagyobb ellenségeinek voltak a szolgái. De akkor miért tekinti őket a sajátjának? Azért, mert őket Krisztus Jézus a világ teremtése előtt kiválasztotta magának, hogy vele és általa élvezzék a mennyország örök dicsőségét. Akkor mégis miért hívják őket megkötözötteknek és foglyoknak? Mert őket az ördög kötözte meg és tartotta fogva a bűneik miatt, amelyeket elkövettek (Róm 5). Miért mondja azt, hogy abból a veremből szabadítja ki őket, ahol nincs víz? Mert ez annyit tesz, hogy a pokolból és az örök kárhozatból szabadította őket ki. Te viszont nagy vidáman azt mondanád, hogy nem a pokolból és az örök kárhozatból szabadította ki őket, mert foglyai, azaz akiket kiszabadított, a pokolból sohasem jöhetnének ki. Erre azt felelem, hogy kétségtelenül odajutottak volna, és örökké elkárhoztak volna, hacsak Krisztus az Ő halála által nem szabadította volna ki őket. Ezért mondja a Szentírás, hogy Krisztus kiszabadít minket a pokolból, megment és megszabadít minket, hogy ne jussunk oda, ennek hiányában azonban örökké ott maradnánk. Élünk egy példával: ha egy embernek adósság miatt vagy más okból börtönbe kell mennie, de az egyik barátja közben odamegy, azáltal, hogy a barátja adósságát kifizeti, megbékíti az ellenfelét. Erre mi mondhatnánk, hogy ezt az embert ő kiszabadította a börtönből, de ha nem ment volna oda, akkor a barátja ott maradt volna a börtönben. Hasonlóképpen amikor azt mondjuk, hogy egy ilyen ember megmentette a barátját a kötélről, nem azt értjük ezalatt, hogy már felakasztották, mert akkor a segítsége elkésztett volna, hanem azért mentette meg, nehogy felakasszák. Továbbá lehetünk-e olyan merészek, hogy megkérdezzük Morus mestert, hogy őt Krisztus megmentette, megszabadította és megváltotta-e az Ő szövetsége vérével? Azt gondolom, hogy ő erre igent mondana. Menjünk tovább, és kérdezzük meg, hogy miből szabadította meg őt Krisztus? Aligha hiszem, hogy annyira tudatlan lenne, hogy azt mondaná, hogy Krisztus őt a purgatóriumból szabadította ki, sőt azt mondaná, hogy az örök halálból és kárhozatból szabadította ki. Krisztus minket olyan veremből szabadított ki, ahol nincs víz, azaz a pokolból és az örök kárhozatból; ez nem azt jelenti, hogy már a pokolban lennénk, habár bűneink súlya miatt oda kellene jutnunk, hanem Ő azért szabadított meg bennünket, nehogy a pokolra jussunk. Ez a szöveg egyszerű és tiszta értelme. Itt vitázhatnék vele a pokolról és

a *Limbus patrum*-ról, de rövide kell, hogy fogjam mondanivalómat. Majd egy másik alkalommal ezt hosszasan megtehetjük.

(...)

Természetesen Morus az Újszövetség tekintélyével is szeretné igazolni a tisztítótűzet. Ezt írja:

Először is vegyük tekintetbe az áldott apostol, Szent János evangélista üzenetét is, amikor így szól: „Est peccatum ad mortem, non dico ut pro eo roget quis.” *„Van halálos bűn: nem az ilyen esetre mondom, hogy könyörögjön”* (1Jn 5, 16b). Az értelmezők szerint ezek kétségbeesésből és megátalkodottságból származnak. Mintha Szent János azt mondaná, hogy ha valaki kétségbeesve és bűnbánat nélkül hal meg, akkor segíthetne rajta az utólagos ima. Hiszen egyértelműen kiderül, hogy Szent János szerint vannak, akik nem ilyen körülmények között halnak meg, értük pedig imádkoznunk is kellene, mert az ima segíthet az ilyen lelkeken. Ezt a nyereséget viszont senki sem kaphatja meg a mennyben, mert nincs rá szüksége, sem a pokolban, ahol pedig nem segít. Ebből is látható, hogy az efféle ima csak a tisztítótűzben segít, amit el kell ismerned, kivéve, ha megtagadod Szent Jánost.

Morus mester itt az 1Jn 5, 16-ot idézi, és eközben a halál szót az elmúlásra vonatkoztatja jókedvében. Mi viszont arra kérjük, hogy olvasson két sorral feljebb, és ne nyirbálgassa a szöveget a saját kénye-kedve szerint. Én a teljes szöveget idézem, és hallani fogjátok a válaszat is, hiszen a teljes szöveg így szól: *„Ha valaki látja, hogy a testvére nem halálos bűnt követ el, könyörögjön érte, és életet fog adni annak, aki nem halálos bűnt követ el. Van halálos bűn: nem az ilyen esetre mondom, hogy könyörögjön. Minden gonoszság bűn, de van nem halálos bűn is”* (1Jn 5, 16-17). Lásd hát a válaszat. A halál és az élet egymás ellentétei, és mindkét szó előfordul ebben a szövegben. Így ha a halál szót az elmúlásra érted, akkor az élet szót is a földi életre kell vonatkoztatnod. Így az ima is a földi életbe hozná vissza az embereket. Ám biztosítalak afelől, hogy Morus mester úgy összekutyulja a halál szó használatát, hogy senki sem tudja, mire is utal. Valahol az elmúlásra utal vele: „Bárki, aki bűnbánat nélkül múlik el a világból, stb.,” más helyen pedig az örök halálként értelmezi. Ezért hát meg kívánom mutatni nektek a szöveg valódi értelmét, és jobb értelmezőt sem kívánok magánál Krisztusnál, aki azt mondta a farizeusoknak, hogy minden káromlás megbocsáttatik, kivéve a Szentlélek káromlását, amelyet Szent János halálos bűnnek nevez, és amely az örök kárhozatot vonja maga után (lásd Mk 3). Miféle bűn vagy káromlás ez? Erről beszél Szent Márk, amikor leírja, hogy az írástudók szerint Jézusban tisztátalan lélek lakozott. Ez az örök halált kiérdemlő bűn, amely nem nyerhet bocsánatot. Olyan egyértelműséggel nyert bizonyítást, hogy Isten Lelke végezte el a csodákat, hogy maguk sem tagadhatták azt. Makacs, kemény szívük is tudta ezt, ennek ellenére azt mondták, hogy az ördög van vele. Ezek az írástudók nem haltak meg rögtön, sőt még jó pár évig éldegéltek. Ám még ha az összes apostol

imádkozott volna is értük, amíg csak éltek, még akkor sem bocsátotta volna meg Isten a bűnüket. Az az igazság, hogy később kétségbeesve és bűnbánat nélkül haltak meg, ami a bűnük következménye volt, nem pedig maga a bűn.

Lásd hát ennek a szövegnek a jelentését, és hogy mi a halálos vagy a Szentlélek elleni bűn. Ha valaki látja, hogy felebarátja vétkezik, de nem a halálos bűnnel, vagyis nem a Szentlélek ellen vét, akkor könyörögjön érte, hogy életet nyerjen, vagyis könyörögjön Istenhez a felebarátjáért, és annak bűne megbocsáttatik. Ám ha látja, hogy felebarátja halálos bűnt követ el, vagyis a Szentlélek ellen vétkezik, akkor nehogy imádkozzon érte, mert nem segíthet rajta. Ezért hát ez a szöveg nem a túlvilággal kapcsolatos könyörgésekre utal, ahogy azt Morus mester értelmezi, hanem a közöttünk élő testvéreinkre.

Ez a bűn nem ismerhető fel könnyen, kivéve, ha maga az elkövető ismeri el, vagy Isten Lelke világosít meg minket. Ezért imádkozzunk mindenkiért, kivéve, ha biztosan tudjuk, hogy efféle bűnbe estek, amint korábban mondtuk.

Lám, az a szakasz sem tartható, amellyel Morus mester bizonygatni akarja a tisztítótűz létezését.

Mit mondanak Szent János következő szavaira? *„És hallottam, hogy minden teremtmény a mennyben és a földön, a föld alatt és a tengerben, és minden, ami ezekben van, ezt mondta: A trónon ülő és a Bárányé az áldás és a tisztesség, a dicsőség és a hatalom örökön-örökké!”* (Jel 5, 13). Itt Szent János a mennyei teremtményeknél az angyalokra utal, a földi teremtményeknél az emberekre, a földalatti lényeknél a purgatóriumi lelkekre, a tengerbéli teremtmények alatt pedig a hajósokat érti.

Én itt nem csupán az angyalokat és az embereket látom, hanem a mennyet és a földet is, és mindazt, ami ezekben található: állatok, halak, férgek és egyéb teremtmények, és azt gondolom, ezek mind dicsérik az Urat. Ahol Morus mester a földalatti teremtményekre purgatóriumi lelkekként gondol, azalatt én az összes olyan teremtményt értem, ami a föld alatt él: férgek, kukacok, stb. A hajósok helyett pedig a tengeri halakra és egyéb lényekre gondolok. Szent János itt egyszerűen csak arra utal, hogy minden teremtmény Istent és a Bárányt dicsőíti, sőt még merészen azt is hozzátésem, hogy maguk az ördögök és a kárhozott lelkek is szükségszerűen dicsérik Őt, mivel bűnhődésük is Isten nagyszerű hatalmát és igazságosságát hirdeti. Ez nem valami csodálatos új elmélet, mert Dávid a 148. zsoltárban arra kéri a kígyókat, a vadakat és a madarakat, hogy dicsérjék az Urat, ahogy az Dániel könyvének 3. fejezetében is meg van írva. Pál pedig kifejti a Rómaiakhoz írt levél 8. fejezetében, hogy minden teremtmény a megváltásunkra áhítozik, és Istent dicsőíti érte, sőt szomorkodik, hogy nem jött még el az utolsó nap, hogy Isten választottai végre megpihenjenek, mert akkor a teremtmények is megszabadulnak a romlandóság rabságából Isten gyermekeinek szabadságára és dicsőségére. Most pedig ítéld meg, keresztény olvasóm, mely gondolat egyezik jobban a Szentírással és Isten dicsőségével.

Morus ezt írja:

Nem így szólt az áldott Szent Péter apostol Az apostolok cselekedeteinek 2. fejezetében: „Quem Deus suscitavit solutis doloribus inferni”? „*De őt Isten feltámasztotta, feloldva a halál fájdalmait*” (ApCsel 2, 24a). Ezekkel a szavakkal mutatta meg, hogy vége a halál kínjainak, ám ez nem a kárhozott lelkek kínja. A *Limbus patrum*-ban nem volt szenvedés, vagyis a purgatóriumi szenvedésnek lett vége.

Ó, jaj! Mit mondjak erre? Azt kell mondanom, ez az ember szándékos vakságban szenved. Különbözik nem lett volna képes odáig elmenni, hogy ezt az igehelyet hozza fel céljai érdekében. Péter szavai a következők: „*Izráelita férfiak, halljátok meg ezeket az igéket! A názáreti Jézust, azt a férfit, akit az Isten igazolt előtte erőkkel, csodákkal és jelekkel, amelyeket általa tett az Isten közöttetek, ahogyan magatok is tudjátok, azt, aki az Isten elhatározott döntése és terve szerint adatott oda, ti a bűnösök keze által keresztre szögeztétek és megöltétek. De őt Isten feltámasztotta, feloldva a halál fájdalmait, mivel lehetetlen volt, hogy a halál fogva tartsa őt*” (ApCsel 2, 22-24).

Morus mester itt a halál fájdalmait a pokol fájdalmaira cseréli fel, ezzel szándékos csalást követ el. Még arra sem vette a fáradságot, hogy a görög eredetit elolvassa, ám ha egyszer alaposan megnézte volna régi barátja és társa, Erasmus fordítását, akkor tudhatta volna, hogy *Solutis doloribus mortis*-ről van szó, vagyis a halál fájdalmait oldotta fel. Ezt mondja ki ugyanis Lukács saját szavaival, amikor görögül megírta Az apostolok cselekedeteit.

Jóllehet a régi latin fordítás az *Infernus* szót használja, amit a Szentírásban mind a halálra, mind a sírra, sőt még a pokolra is használnak, ez sem menti meg Morus mestert, aki ezt angolul pokolnak fordítja. Mert ugyan a latinban semleges ez a szó, az angolban viszont határozott jelentése van, mert nincs olyan angol, aki a poklot sírnak vagy halálnak értelmezné, még maga Morus mester sem. Először is rosszul fordítja a szöveget, amikor pokolként nevezi meg, majd hamis alapokra épít, és nem halálnak hívja a poklot, hanem purgatóriumnak. Amikor Szent Péter azért használja ezeket a szavakat, hogy bebizonyítsa Krisztus feltámadását Atyja hatalma által, vagyis hogy Isten, az Atya feltámasztotta a Fiát, Krisztust, még ha a halál keserves kínjait kellett is kiállnia, hiszen lehetetlen volt annak Krisztust teljességgel a hatalmában tartania. Ez a szöveg sem bizonyítja a tisztítótűzet, hanem inkább azt, hogy Morus mestert felbérelte a papság a tisztítótűz védelmére. Emellett, ha a tisztítótűzet kellene szolgálnia, amit egyetlen bölcs ember sem fogadna el, ha látja a szöveg folyamatát („the process of the text”), akkor azt támasztaná csak alá, hogy Krisztus a tisztítótűz kínjait viselte el, amíg Isten, az ő Atyja ki nem mentette onnan. Hiszen a fent említett kínok bizony Krisztus kínjai, amit senki sem tagadhat, aki elolvassa a szöveget. De mi csoda bolondság lenne azt gondolni, hogy a bűntelen Krisztusnak a tisztítótűz kínjait kell elviselnie! Továbbá azt mondja Morus:

Az áldott Pál apostol a Korinthusiakhoz írt 1. levelének 3. fejezetében azt mondja Krisztusról, hogy Ő hitünk és megváltásunk alapköve: „*Mert más*

alapot senki sem vethet a meglevőn kívül, aki Jézus Krisztus. Azt pedig, hogy ki mit épít erre az alapra: aranyat, ezüstöt, drágakövet, fát, szénát vagy szalmát, az a nap fogja világossá tenni, mivel tűzben jelenik meg, és akkor mindenkinek a munkája nyilvánvalóvá lesz; és hogy kinek mit ér a munkája, azt a tűz fogja próbára tenni. Ha valakinek a munkája, amelyet ráépített, megmarad, jutalmat fog kapni; de ha valakinek a munkája megég, kárt vall. Ő maga megmenekül ugyan, de úgy, mint aki tűzön ment át” (1Kor 3, 11-15).

Morus mester itt arra következtet, hogy a tűz szó a tisztítótűzet jelenti. Aki figyelembe veszi a szöveg rendjét és folyamatát („the order and process of the text”), az könnyen belátja, hogy ez az ember téved. Mert a szöveg az igehirdetőkről beszél, és kárhoztatja a korinthusiakat, hogy ennyire pártoskodnak és széthúznak, és folyton veszekednek egymással. Hiszen egyikük azt mondja, hogy Pált követi, a másik Péter oldalán áll, a harmadik Apollós mellett kötelezi el magát, stb. A mi csuhásaink is így járnak el manapság. Az egyik csoportosulás Szent Ferencet követi, a másik Szent Domonkost, a harmadik Szent Ágostont, stb. Pál elítéli ezeket a széthúzásokat, vezetőiket hús-vér embernek tartja, akiknek megparancsolja, hogy fejüket, Krisztust kövessék, és csak Hozzá ragaszkodjanak. Ami pedig Apollóst, Pétert és Pált illeti, ők csak az Ige szolgái azon ajándékok szerint, melyeket Istentől kaptak. Ki többet, ki kevesebbet.

(...)

Minden cselekedetre fény derül majd az utolsó napon. Jóllehet sokáig virágzik még láthatatlanul a sötétségben, ám ha felvirrad a nap, vagyis Isten igéjének fénye, akkor napvilágra kerül és megítéltetik. Az utolsó napon bevilágítja a tűz, és ez majd minden ember valódi cselekedetére is fényt derít, akármi is legyen az. A tűz a kísértést jelképezi, a megpróbáltatásokkal és az üldöztetéssel együtt, amely megmutatja minden emberi cselekedet valós természetét. Ha az emberi felépítmény túléli a tüzet, az arra utal, hogy az ember által hirdetett Ige kiállja az összes próbát és kísértést, és ez annak a jele, hogy szavai bizonyosan Isten igéjén alapulnak, s ezért az igehirdető elnyeri jutalmát. Ha valakinek a műve elég, azaz hirdetett szavai nem állják ki a próbát, sem az Ige fényét, hanem megsemmisülnek, az annak a jele, hogy szavai nem alapulnak megfelelően a Szentírásen, és emiatt kárt vall. Hiszen nagy kín és kereszt az az igehirdető szívének, ha csalatkoznia kell saját magában, és másokat is félrevezetett. Mégis megmenekül, mert hisz az alapon, ami maga Krisztus, és megbocsátják neki tudatlanságát, mert nem gonosz szándékból tévedett, hanem inkább buzgóságból. Mégis tűzként fogja ezt megélni, mert elszomorodik, ha látja, hogy hiába munkálkodott, és el kell pusztítania a korábbi munkáját, még ha tudatlanságból prédikált is. Ez a szöveg folyamata és valódi értelme („the process and pure understanding of the text”).

Morus mesteren kívül bizonyára mindenki elfogadja, hogy ezeket a szavakat: alapkö, alapvetés, építés, arany, ezüst, drágakövek, fa, széna és szalma, mind metaforikus értelemben kell venni. Miért nem bírják hát elviselni, hogy a tűz szót jelképként értelmezzük? Ők bárhol is találják meg a tűz szót, bármi is legyen

a szöveg folyamata, rögtön a purgatóriumot alapozzák meg vele, anélkül, hogy végiggondolnák a dolgot. Ha lenne egy kis eszük, akkor Pál szavain keresztül megértenék, hogy nem tényleges tűzre gondol, ahogy ők képzelgik, hanem egy metaforával él, amikor így szól: „Ő maga megmenekül ugyan, de úgy, mint aki tűzön ment át” (1Kor 3, 15b). Jól jegyezd meg e szavakat! Nem azt mondja, hogy a tűz menti meg, hanem mintha tűzön menne át, és ezzel jelzi, hogy nagy bánat és szenvedés lesz ez a számára. Pál szavai alapján még egy gyermek is könnyen megértheti, hogy mire gondolt.

Továbbá, ha annyira makacsok, hogy nem hátrálnak meg az igazság kedvéért, és még mindig saját képzelgéseikhez ragaszkodnak azzal, hogy a purgatórium bizonyítására használják ezt az igehelyet, akkor bátran azt mondom nekik, csak igehirdetők jutnak a tisztítótűzbe. Pál itt valóban csak róluk beszél, és elismeri, hogy igehirdetésük és tanításuk lesz tűzpróba alá vetve, és az igehirdető megmenekül ugyan, de mintha tűzön menne át. Az egyházi személyek pedig megnyugodhatnak, mert ezen igehely szerint nem fognak a tisztítótűzben megsütni. Ezt mondja Morus:

Nem maga áldott Megváltónk mondja, hogy van olyan bűn, mellyel a Szentlélek ellen vétünk, és erre nincs bocsánat sem itt a földön, sem az eljövendő világon? Ha pedig Urunk mondja, hogy a Szentlélek káromlása nem bocsáttat meg sem itt, sem az eljövendő világon, akkor egyértelműen tudatja velünk, hogy a többi bűn közül néhány még e földön bocsánatot nyer, míg másokat az eljövendő világon bocsátanak meg.

Bár ez az érv merő bölcsekedés, nincs olyan filozófiai szabály, amely alátámaszthatná ezt az érvet, vagy olyan filozófus, aki olyan bolond, hogy helyt adjon neki.

Hiszen ha azt mondom ellenségemnek, hogy míg élek, nem bocsátok meg neki, sőt a halálom után sem, mert olyan rútul vétkezett ellenem, akkor még a bolondnál is rosszabbnak tartanak, mert ez azt jelenti: Frith nem bocsát meg az ellenségének, amíg csak él, sőt még halála után sem, tehát ez arra utal, hogy néhányan a haláluk után bocsátanak meg az ellenségüknek.

Mert ha azt mondom, nem bocsátok meg neki sem ebben az életben, sem a halálom után, akkor azt mondom, sosem bocsátok meg neki, sőt azért teszem hozzá a halálom utáni kitételt, hogy bolondságában ne keressen efféle bocsánatot. Ám jól érvel: Nem nyer bocsánatot sem ebben, sem az eljövendő világban, vagyis: sohasem nyer bocsánatot.

Éppen így fejt ki Szent Márk evangélista Krisztus szavait a 3. fejezetben, Máté pedig evangéliuma 12. fejezetében: „Aki az Emberfia ellen szól valamit, annak megbocsáttatik, de aki a Szentlélek ellen szól, annak nem bocsáttatik meg sem ebben a világban, sem az eljövendőben” (Mt 12, 32). Márk evangéliuma a következő módon fejt ki ezt: „Bizony mondom nektek, hogy az emberek minden bűne meg fog bocsáttatni, még a káromlások is, bármennyi káromlást is szóljanak, de aki a Szentlelket káromolja, az nem nyer bocsánatot soha, hanem vétkes marad bűne miatt örökké” (Mk 3, 28-29).

Erről azonban fentebb már kielégítő módon beszéltem, amikor elemeztem az 1Jn 5-öt, és elmondtam, mi ez a bűn, és hogyan kell érteni a szöveget. A Szentírás nem erősíti meg, hogy a halál után bármely bűn megbocsáttatna, sőt inkább arra figyelmeztet, hogy legyünk készen, mert nem tudjuk, mikor jön el az Úr. Ezzel arra utal, hogy ebben az életben nyerjük el a teljes kegyelmet és bűnbocsánatot, ezért hát meg kell dolgozni érte, mert földi életünk után már nincs bűnbocsánat. Amilyennek majd az Úr talál téged, úgy is fog megítélni. Morus mester utolsó Szentírásra alapozott érve a következő:

Krisztus mondja, ahogy azt Máté evangéliumának 12. fejezetében láthatjuk, hogy az emberek minden haszontalan szóról számot fognak adni, és ezt a következő életben fogják megtenni. Mindenki arra gondol, hogy ez egy büntetést magával vonó elszámolás lesz, amely nem a pokolban fog történni, ám még kevésbé a mennyben, tehát csak a tisztítótűzben kerülhet sor rá.”

Én még nem hallottam olyan ügyvédről, aki az ügyfelét ilyen gyatrán védelmezi, vagy olyan emberről, aki ennyire hozzájárul a bukásához, kivéve, ha az a célja, hogy elárulja és teljességgel elpusztítsa azt, amit szeret. Hiszen ez a szöveg sokkal inkább ellene van, mint amelyeket eddig a céljára felsorakoztatott. Máté szavai a következők: *„De mondom nektek, hogy minden haszontalan szóról, amelyet kimondanak az emberek, számot fognak adni az ítélet napján”* (Mt 12, 36). Ám ezt a részt Morus mester ravaszul kihagyta. Értelmezzük hát a szöveget. Az elszámolás alatt a bűn büntetése értendő, ahogy azt maga Morus mester is állítja, és ez az ítélet napján fog megtörténni. Vagyis nem kerül kiosztásra sem előtte, sem utána. Isten nem fog előre büntetni, hogy utána elszámolást végezzen, majd újabb büntetést osszon ki. Így hát ki kell zárunk az értelmezésből a tisztítótűzet, mivel azt mindig is úgy képzelték el, hogy a végítélet előtt megy végbe, mert ha Krisztus eljön ítéletre, akkor megszűnik a tisztítótűz, ahogy abban mind egyetértenek. Nem is létezik olyan ima vagy áldozat, amely akkor segíthetne. Így okozza saját veszttét ezzel a szöveggel Morus mester.

Itt láthatod, mennyire erősek az érvei, és mi történik azzal, aki a hamisságot akarja védelmezni Isten ígéjének igazságával szemben. Hiszen érvei inkább ártanak, mint használnak neki. Jól tudjátok, hogy ha ügye ígéretesebb volna, akkor más színezetet adott volna neki. De mivel olyan magabiztos, aki oly híres közlésmódjáról és bölcsességéről, és mégis olyan ügyetlenül nyúl ehhez a kérdéshez, ne tévesszen meg mézes-mázos megfogalmazása. A Szentírásra hivatkozó utolsó érvei után felsorakoztatja mind a doktorokat, az egyházi tekintélyeket, és nagy gyönyörűségére végigmondja, milyen érvekkel állnak mögötte. Ám ami ezeket az egyházi tekintélyeket illeti, kimerítően válaszolok majd erre a kérdésre a könyvem harmadik részében, amelyet Rochester püspöke ellen írok.

Így elhagyja a Szentírást, amellyel ő olyan tisztességtelenül bánt, és odáig merészkedik, hogy ügyét észérvekkel támogatassa meg. Elsőként régi érvét hozza fel, hogy az egyház nem tévedhet. Erre viszont nem vagyok köteles válaszolni, mert

William Tyndale értekezésében bőségesen kijelentette, amit Isten kegyelméből hamarosan olvashattok, hogy mi az egyház, és azt is, hogy tévedhet, sőt téved is, főleg ha a pápa és követői az egyház, ahogy azt Morus mester is képzeli. Ezután Morus mester elszabadult fantáziáját mások zavaros látomásaival támasztja alá, amikor így szól:

Minden országban és minden időben láttak az emberek jelenéseket, amelyeket jól ismerünk, és tanúságot is tettek róluk, melyek bőséges kinyilatkoztatást és bizonyítékot tartalmaznak a tisztítótűzről. Milyen sokan jelentek meg Isten végtelen kegyelméből barátaiknak a haláluk után, és mutatkoztak meg nekik, segítve őket, hogy zárándoklatra menjenek, adakozzanak, többet imádkozzanak, stb. Ha azt mondja valaki, ez mind hazugság, akkor sokkal rosszabbak, mint maga Luther nevű mesterük, mert ő legalább elismeri az igehirdetéseiben, hogy az ilyen látomások közül néhány valóságos. Ha pedig valóságosak, akkor léteznie kell a tisztítótűznek.

Így ügyködik Morus mester, a nagyszerű bölcslő, és sokakat megtéveszt csalásával, amely a „valóságos” szóban rejlik. Amikor azt mondja, az efféle jelenések valóságosak, akkor két módon értelmezhetjük ezt. Valós azért, mert ilyen csodás jelenések valóban megmutatkoztak különféle embereknek, de azt hiszem, nincs olyan ostoba ember rajta kívül, aki ezeket elfogadja.

Emellett ezek nem emberek, hanem ördögök, akik így megjelennek az emberek megtévesztésére, hogy azok elhagyják a Krisztusba vetett hitüket, és saját cselekedeteiket tegyék meg istenükké, abban bízva, hogy azok majd üdvözítik őket. Ám azt feltételezni, hogy a purgatóriumi lelkek jelennek meg ily módon, nagy balgaság, és téves is, sőt az Írás ellen való. Hiszen Ézsaiás azt mondja: „*Nem Istenéhez kell fordulnia a népnek? A holtakhoz kell fordulni az élő helyett?*” (Ézs 8, 19b). Más szóval: A holtaknál érdeklődünk a saját üdvösségünkkel kapcsolatban, és még higgyünk is nekik? Nemmel felel. Azonban a törvény, a tanúságtétel, vagyis Isten és Igéje az, amihez fordulhatunk. Így figyelmeztet minket Ézsaiás könyvének 8. fejezetében, hogy ne higgyünk az ilyen képzelgéseknek. Isten törvénye azt is megparancsolja, hogy ne kérdezzük a holtakat az igazsággal kapcsolatban, mert Isten megveti azt (lásd 5Móz 18). Emellett Lázár és a gazdag ember példázata is kárhoztatja az ilyen jelenéseket, mert nem a lelkek jelennek meg, hanem az ördögök. Mert amikor a gazdag ember azt szerette volna, hogy Lázár menjen el az ő testvéreihez, és figyelmeztesse őket, hogy ne jussanak a gyötrelem helyére, Ábrahám azt felelte, hogy ott vannak nekik Mózes és a próféták, sőt azt is hozzátette, ha azoknak sem hittek, akkor annak sem hinnének, aki feltámadt, hogy nekik beszámoljon (Lk 16).

Arra következtetnek, hogy hiábavaló volna ilyen lelkek általi jelenést küldeni, ezért valójában Isten nem küld el ilyen lelkeket; ezek valóságos ördögök, akik meg akarnak tévesztetni minket, és el akarnak téríteni Krisztustól. Ezenkívül mindenki elismeri, hogy Sámuel megjelenése csak az ördög illúziója volt, ahogy azt meg is találod a Királyok első könyvének 28. fejezetében.

Oxfordban nemrég megvizsgálták ezt a kérdést. Volt egy szegény, vidéki ember, akit borzalmasan kínoztak a látomások, mert azt kívánták tőle, hogy menjen el különféle zárandoklatokra, és végezzen el bizonyos szertartásokat, melyek által megszabadulhat jelenlegi borzalmas szenvedéseitől. A szegény ember azt hitte, a jelenés igazat mond, és engedelmeskedett neki. Azonban olyan sokszor jött el hozzá, hogy a férfi olyannyira gyötrődött és rettegett, hogy már nem volt önmaga, így elküldték Oxfordba, hogy ott tanácsot kérjen. Kérése eljutott egy bizonyos Dr. Nicholas-hoz, aki megállapította, hogy nem emberi lélekről van szó, hanem magáról a Sátánról, és többé ne táplálja ennek az ördögnek az étvágyát. A kérdést továbbították Dr. Kington-hoz, aki megerősítette ugyanezt. Végezetül Dr. Roper-t is megkérdezték, hogy mit gondol az ügyről. Ő azt mondta, hogy tanulmányozza a könyvét, majd kellő tanácskozás után így felelt: „Hagyjuk magára egy időre, és garantálom, hogy ez a fickó vagy felakasztja vagy vízbe fojtja magát, vagy egyéb aljasságot fog elkövetni.” Erre jutottak ezek a férfiak, akik túl babonások ahhoz, hogy elhagyják a régi tudósokat, különösen a skolasztikusokat. Morus mester mégis el akarja hitetni velünk, hogy ezek emberi lelkek voltak, akiket holmi szertartásokkal meg lehet szólaltatni.

Most jön elő Morus mester azzal, hogy megválaszolja azt a két érvet, amelyet *The Supplication of Beggars* (A koldusok könyörgése) című írásban hoztak fel a tisztítótűz ellen, amely az ő könyve keletkezésének is a fő oka. Nézzük csak, milyen gyenge lábakon áll a válasza. Az első érv a következő: Ha van olyan tisztítótűz, amelyből a pápa a bocsánatával kiment egyetlen lelket is, akkor ugyanezen hatalommal többet is megmenthet, és ha sokakat megmenthet, akkor mindenkin képes segíteni. A másik érv így szól: Ha pénzért meg tudja őket menteni, akkor ezt ingyen is megteheti. Ekkor viszont nagyon kegyetlen zsarnok, aki ilyen túrheterlen kínoknak teszi ki őket, ahogy azt maga is képzei, amíg nem fizetnek. Az első érvre Morus így válaszol:

Mivel Urunk odaküldi őket, hogy valamiféle elégtételt adjanak bűneikért, a pápának még Isten ellenében is ki kellene őket szabadítania, és az elégtételt a szenvedés helyett az imádság, az alamizsnálkodás vagy egyéb jócselekedet által kellene barátaiknak elvégezniük a javukra, amelyek valamilyen mértékben hasznosak és szükségesek az egész kereszténység és annak tagjai számára.

Ami pedig az elégtételt illeti, arról már eleget szoltam a Rastell ellen írott részben. A Szentírás nem ismer más bűnért végzett elégtételt Isten irányában, mint Jézus Krisztusnak, Isten Fiának a vérét. Mert ha létezne más elégtétel, akkor Krisztus hiába halt meg, és ha valaki más bűnért való elégtételt keres Isten felé, mint Krisztus vérét, amit hittel és bűnbánó szívvel kell befogadni, az megveti és lábbal tiporja Krisztus vérét. Így hát téves Morus mester első felvetése, mely szerint a purgatóriumba kell kerülnünk, hogy elégtételt adjunk.

Emellett azt mondja: „Ha a pápa így megmentheti őket, akkor azt ingyen kell megtennie.” Én erre nemmel felelek, mert a pápa nem menthet meg senkit, amíg

a bűnért való kiengesztelés meg nem történik, ahogy azt ő maga és a követői is elismerik. Azért, hogy módot találjon a látszólagos megmentésükre, úgy tesz, mintha a kezében lennének Krisztus szenvedésének és az összes szentnek az érdemei, hogy azokat kedve szerint osztogassa.

A pápa emiatt fordíthatja Krisztus szenvedését és az összes szentek érdemeit az ilyen balga lelkek javára, hogy megváltsa őket, mert mindez elég arra, hogy eleget tegyen a tisztítótűzben sínylődő lelkekért, még ha azok tízszer annyian is vannak. Így kellene őket a pápának megmentenie, nem ingyen, hanem azáltal, hogy áthelyezi szenvedés általi elégtételüket Krisztus szenvedésének és az összes szentnek az érdemére. Így ez az érv nem dől meg, sőt még erősebben áll. Ám az igazat megvallva Krisztus szenvedésének érdemeiből csak az igaz hívők részesülnek, méghozzá Isten és a Szentlélek, nem pedig a pápa jóvoltából. A szentek érdemei pedig nem segíthetnek másokon, mert nekik is épphogy elég, ha Isten ítéletével találkozhatnak (lásd Zsolt 104). Krisztus ezt mondja Lukács evangéliuma 17. fejezetében: *„Azért tehát ti is, ha teljesítettétek mindazt, amit parancsoltak nektek, mondjátok ezt: Haszontalan szolgálak vagyunk, azt tettük, ami kötelességünk volt”* (Lk 17, 10). Ezzel van összhangban a Máté evangéliumának 25. fejezetében található tíz szűzről szóló példázat is, akik nem mertek a többieknek olajat adni, mert attól féltek, nekik sem lesz elég. A második érv eléggé fájdalmas számára, ezért értelmetlennek nevezi, és Morus ezt így próbálja megkerülni:

Tételezzük fel, hogy a pápa képes minden lelket megmenteni a tisztítótűzből, mégis oly kegyetlen volna, hogy néhányat szenvedni hagy. Ez az érv kegyetlenül elítéli Istent, aki kétségkívül megmenthetne minden lelket, ám mégis otthagyja őket a tisztítótűzben. Ez az istenkáromlás mélyen érinti Isten felségét, hogy bárkit is a pokolban tart, habár kétségkívül, ha kedve tartja, akár mindörökre kiválthatja őket.

Én azt felelem, hogy ez a példa haszontalan, mivel Isten sem menthet meg senkit a pokolból vagy a purgatóriumból (ha az egyáltalán létezik), amíg igazságának eleget nem tesznek, ahogy azt Rastell-lel szemben is elégséges módon bizonyítottam. S ha kételkedsz Isten abszolút hatalmában, akkor azt felelem, hogy Isten abszolút igazsággal is rendelkezik, és abszolút hatalma addig semmire sem képes, amíg abszolút igazságának eleget nem tesznek. Erre pedig azt felelem, hogy Istennek nincs hatalma vagy akár kedve arra, hogy a Szentírás és önmaga ellen cselekedjen. Inkább abban rejlik a hatalma és abban leli kedvét, hogy valóra váltsa, amit megígért az igaz hívőknek, vagyis az örök dicsőséget, a gonoszoknak pedig örök kárhozatot. Isten a Szentírás szerint egyetlen lelket sem menthet meg a pokolból, mert akkor hatalma lenne arra, hogy önmagát hazuggá tegye, és nem lenne Isten. A purgatóriumról sem menthet ki senkit, már ha létezik ilyesmi, amíg igazsága nem jut érvényre. Ám a pápa azt állítja önmagáról, hogy a jóvátétel, amellyel ő Isten igazságát érvényre juttatja, teljesen az ő kezében van. Ezért egyedül a pápa hibája, hogy nem ad jóvátételt egészen addig, amíg ezért fizetséget nem kap. Ez nem Isten hibája, akinek teljes jóvátétel jár. Ez az érv ugyan-

olyan „erős” lábakon áll, mint az előző, és ez a pápa kegyetlen zsarnoki mivoltát támasztja alá. Mégis, hogy mentse a pápát, Morus mester azt mondja:

Nem helyes, ha a pápa olyannyira késznek mutatkozik a megváltásra, mert azzal alkalmat ad az embereknek arra, hogy vakmerően vétkezzenek, és azzal sem törődik vagy attól sem fél, hogy újra bűnbe esnek. Ez bizony nem volna helyes a pápa hivatala szempontjából.

Lám, milyen gyengécske érv ez! Ne legyen a pápa túl megbocsátó, mert ez okot adna a bűnre. Ám egy fityingért egész csinos kis megváltásban részesülsz tőle, és milyen gyorsan! Mert ha egy fityinget bedobsz a domonkosok perselyébe, akkor „amint a pénz a ládában csörren, a lélek hamar a mennybe röppen”. Ez lenne a gyors megváltás? Ha viszont nem adod azt a fityinget, akkor a pápa nem menti meg azt a lelket, mert ez okot adna a bűnre. Ekkora érdeme van egyetlen fityingnek Morus mester szemében, hogy egyszerre eltörli a bűnnek még a lehetőségét is.

Ezenfelül ha ezt a megváltást a pénz eszközli ki, emiatt a gazdagok bizony nem fognak félni a büntőtől, jóllehet jobban meg kellene őket zaboláznunk, mint a szegényeket. Mert ahol pénz és jólét van, ott uralkodik a leginkább a bűn. Bár ezt is alaposan megmutattam már korábban Rastell ellenében, hogy akik nem a büntőtől, hanem a purgatóriumtól félnek, azok nem fognak odakerülni, hanem elkárhoznak. Mert nem félelemből kell tartózkodnunk a büntőtől, hanem a tiszta szeretet miatt, amit Isten, a mi legkegyesebb Atyánk iránt érzünk, stb. Ekkor jön Morus mester azzal a képzelgéssel, hogy:

Egyetlen ember imája vagy jótette sem segíthet másokon. Ha ez igaz lenne, akkor Krisztus szörnyű szenvedése sem használna nekünk.

Uram, Krisztus haláláról én a következőket mondom:

Mindnyáján vétkeztiünk Ádámban beleegyezésünk és saját cselekedetünk nélkül is.

Krisztus viszont megszabadított minket a bűnből anélkül, hogy cselekedeteinkkel vagy érdemeinkkel kiérdemeltük volna.

Ádám által jött el a bűn a világba, és a büntetése halál.

Ám Krisztus halála gyógyírrá lett a számunkra, és egyértelműen véget vetett a bűnnek.

Egyetlen ember bűne, vagyis Ádám bűne sokaknak lett kárhozatára.

Egyetlen embertől származó kegyelem, vagyis Krisztus kegyelme, törölte el a bűnt, és sokakat mentett meg.

Ha egyetlen ember bűne a kárhozatunkra lehet a cselekedeteink nélkül, akkor Isten kegyelme sokkal inkább hatalmas, hogy cselekedetek nélkül is megmentsen minket.

A bűn Ádám által vert bennünk gyökeret, míg a kegyelem Krisztus által vert bennünk gyökeret.

A bűn uralkodott minden emberen Ádám által, de Krisztus által kegyelemben fogadottak lettünk.

A halál a bűn által vert bennünk gyökeret, ám az élet a kegyelem által vert bennünk gyökeret.

A halál uralkodik rajtunk a bűn révén, ám a kegyelem révén életre jutottunk.

A bűn és a halál kárhoztatja az összes embert, míg a kegyelem és az élet mindenkit üdvözít.

Ádám által az ő bűne nekünk is beszámíttatott, de Krisztus által Krisztus igazsága lett a miénk.

Ebből is láthatod, hogy mi úgy véljük, Krisztus halála a javunkra vált, mert halálát és feltámadását teljes megváltásunkként fogjuk fel. Ami pedig az emberek jócselekedeteit és imáit illeti, azt mondom, hogy azok felebarátaink javát szolgálják, ezért is rendelték el a jócselekedeteket, hogy így szolgáljuk felebarátainkat, és mindig mindenkiért könyörögnünk kell Istennek. Ám ha helyt kellene adnom annak, hogy az ilyen cselekedetek és imák segítenek a holtakon, akkor el kellene felejtennem a Szentírást, mert Isten ígéje nem tud erről. Tehát akik a holtakért imádkoznak, vizsgálják meg magukat, hogy milyen hit által teszik ezt, mert a hitnek egyedül Isten ígéjére szabad támaszkodnia, mert ahol nincs jelen az Ige, ott igaz hit sem létezhet. Ha pedig imájuk nem hitből fakad, akkor Isten szemében sem lehet kedves (lásd Zsid 11). Morus mester így folytatja:

Tételezzük fel, hogy a tisztítótűz létezését nem lehet a Szentírás alapján bizonyítani, és néhányan mégis kijelentenék, hogy létezik, míg mások tagadnák a létezését. Nézzük, kiknek ártana közülük a leginkább, ha tévednének. Először is, aki hisz a tisztítótűzben, és abban, hogy imái és jócselekedetei segítenek barátja lelkén, hogy megmeneküljön a szenvedéstől, és ezért sok imát és alamizsnát szentel neki, még ha téved is, és nincs purgatórium, akkor sem veszíti el jótettei jutalmát. Ám a másik oldal, amelyik nem hisz a tisztítótűzben, és emiatt senkiért sem imádkozik, ha téved, és mégis van tisztítótűz, bőséges jutalomról marad le, és nagy bajba kerül. Mert nemcsak hogy nem fél a büntől és a hosszas tisztítótűzbéli szenvedéstől, hanem ráadásul még a pokol mélyére is kerül eretnek nézetei miatt.

Erre azt felelem, hogy azok szenvednek a leginkább, akik hiszik, hogy létezik tisztítótűz, ha csalatkozniuk kell a vélekedésükben, mivel az nem támasztható alá a Szentírással (ahogy azt Morus mester is feltételezi). Mert ha hiszik, akkor vétkeznek, és megszegik Isten törvényét. Ez azt mondja: *„de csak akkor, ha engedelmesen hallgatsz Istenednek, az Úrnak a szavára, ha megtartod és teljesíted mindazokat a parancsolatokat, amelyeket ma megparancsolok neked”* (5Móz 15, 5). Ugyanebben a könyvben, a 4. fejezet 2. verse pedig így szól: *„Semmit se tegyetek hozzá ahhoz, amit megparancsolok nektek, és semmit se vegyetek el belőle! Tartsátok meg Istenednek, az Úrnak parancsolatait, amelyeket megparancsolok nektek.”* Az 5. fejezet 32. versében megírva találjuk: *„Tartsátok meg és teljesítsétek azt, amit Istenednek, az ÚR megparancsolt nektek, ne térjete el attól se jobbra, se balra!”* Vagyis ne a saját szájzitek szerint értelmezzétek a parancsolatokat, és ne a nektek tetsző módon hajtsátok végre azokat. Arra pedig, ahol Morus mester azt mondja, hogy még ha tévednének

is, akkor sem veszíthetik el jócselekedeteik jutalmát, én inkább azt felelem, hogy ez csak önkényesen választott szenteskedés, amelyet Pál elítél a Kolosséiakhoz írt levele 2. fejezetében, és ez inkább bűnnek tulajdonítható, mint jócselekedetnek. Ahogy azt már mondtam, nem hit által történik, ezért Isten megveti. Másrésztől, aki nem hisz a tisztítótűzben, mert nem lehet bebizonyítani a Szentírásból, azt semmilyen kár sem éri, még ha téved is, inkább sok jóban és dicséretben részesül mind Isten, mind a jó emberek részéről. Hiszen fél eltérni Isten ígéjétől, és inkább nem hisz abban, ami igaz (ha netán a tisztítótűz ilyen), hogy ne kerüljön ellentmondásba az Írással, mert nem akar vétkezni azzal, hogy valamit hitigazságnak véljen, ami hamis, mert így biztosan vétkezik Isten és az Ő szent Igéje ellen. Nagy vétek hitigazsággént elhinni valamit, amit nem erősít meg a Szentírás, mert ha nem hinnénk el, még ha igaz is, nem lenne olyan törvény, amely kárhoztathatna. Így hát, ha valaki elhiszi hittételként, hogy létezik tisztítótűz, holott nem lehet bebizonyítani a Szentírásból, akkor az örökre elkárhozott, és a pokolban fog szenvedni, míg a másik csak kicsit tovább aszalódna a tisztítótűzben (ha lenne olyan), és így bizonyossá válik, hogy aki hisz a tisztítótűzben, az szenved el a legnagyobb kárt. Vagy Morus mester szavaival: „hanem ráadásul még a pokol mélyére is kerül eretnek nézetei miatt.”

Előbb Morus mester azt feltételezte, hogy a tisztítótűzet a Szentírás alapján nem lehet bebizonyítani. Most pedig az előbb említett feltételezés alapján már eretnekségről beszél. Az eretnekség pedig olyan makacs megátalkodottság, amely visszataszító a Szentírás értelmében. Ha a tisztítótűz nem bizonyítható a Szentírásból (tételezi fel), akkor az ellentétes álláspont sem kárhoztatható, mert nem ellentétes az Írással. Így ha ő vádol bennünket eretnekséggel, akkor a saját csapdájába esik, mert gonoszul cselekedett. Ahol pedig azt mondja, hogy ez a vélemény a pokol mélyére fogja taszítani, akkor túllép Isten ítéletén, amikor ilyen irgalmatlanul cselekszik, főleg akkor, ha saját feltételezése szerint ez nem bizonyítható a Szentírással. Miért kárhoztatod hát, aki más véleményen van? Jaj, milyen kegyetlen bíró vagy! Nyissa fel Isten a szemedet!

Ezt mondja még Morus:

Végül, ha valaki fájdalmainkban megsajnál minket, tudja meg, hogy még soha nem érzett a miénkhez hasonló kint. Ez a tűz itt forráságában felülmúl minden tüzet, amely valaha égett a földön, ahogy azok forrásága is jóval erősebb egy falra festett tűz hevénél.

Bizony Morus mester többi költői képéhez képest ennek még van igazságtartalma is, a földi tüzek valóban csak vízszerűek ahhoz képest, mert legyetek biztosak abban, hogy több aranyat és ezüstöt olvasztott ki a papjaink javára a szegények erszényéből, mint az összes angol ötvös tüze. S nem is lehet pusztító hevét kioltani, mely várakat, közsiklákat, földeket, sőt számtalan bérleményt is elemészt. Hiszen vallásunk összes szektája: a szerzetesek, csuhások, kanonokok és apácák a többi világi pappal együtt ezen tűz megsokszorozó alkímiaja által nyerték el hatalmas vagyonukat és gyönyöreiket, bizony mindezt Anglia veritékének árán! Így hát el kell ismernünk, hogy ez a tűz nagyon éget!

Így már jól láthatjuk, milyen gyenge lábakon áll az ő forró purgatóriumuk. Cáfolatom révén egyértelmű, hogy ennek a Szentírás alapján semmi alapja vagy tekintélye nincs. Inkább ez minden vallás és kolostor alapja, és ebből származik azok minden vagyona is. Hát nem kiváló mesterember az, aki ilyen gyenge alapra tud építeni? Bár a tetőt oly nehézé tették, hogy a ház biztosan összeomlik. Így megadtam hát Morus mesternek a teljes választ, mind az általa felhozott igehelyekre, amelyeket eredeti jelentésükből jól kiforgattak, mind a saját álságos érveire. Ha Morus mester nem elégedne meg eddigi teljesítményével, nyugodtan fejtse ki bővebben mondandóját, és hozzon fel meggyőződése érdekében mindent, amit csak gondol, míg én Isten kegyelméből hamarosan válaszolok neki, és lecsendesítem háborgó elméjét.

Így kívánom lezárni a második könyvet.

(FRITH 1531, 81–92, 146–184; RUSSELL 1831, 81–92, 146–184.; Wright, N. T. 1978, 81–92, 146–184)

Fordította: Majoros Szidónia

John Frith

A keresztségről (1533)

A Úr 1533. esztendejében. Általam, J.F.

*„Aki hisz, és megkeresztelkedik, üdvözülni, aki pedig nem hisz, elkárhozik”
Mk 16, 16.*

Hasznosnak véltem, hogy őszintén kifejtsem nézeteimet a keresztség szentségével kapcsolatban, mivel számos sajnálatos tévedés leledzik vele kapcsolatban nem csupán a tudatlanok, de a tanult személyek körében is, akiket úgy tűnik, ezek már jó ideje behálózta. Remélem, hogy így sok vak szívet ismét a helyes útra terelhetek. Nem kétlem, hogy Isten választottjai, akik hallgatnak Pásztoruk szavára, és megvan bennük a Lélek is, hogy mindent megítéljenek, könnyedén ráéreznek, hogy ez az írás összhangban van-e Mesterük hangjával. S így figyelmeztetést kapnak, hogy elhagyják azokat a halálba vezető gyűlöletes utakat, melyeken a sötétségben történő vándorlásuk alatt jártak. Majd pedig botladozás nélkül induljanak a vigasztaló fény felé, amely megnyugtatja lelkiismeretüket, és oly békességet ad nekik, mely minden értelmet meghalad.

Az első tévedés a következő: olyan nagy bizalommal vannak a külső jegyek iránt, hogy kivétel nélkül örök kárhozatra ítélik az összes gyermeket, akik keresztség nélkül halnak meg. A másik pedig így hangzik: annyira ragaszkodnak a gyenge szertartásokhoz, hogy azt hiszik, ha egy részeg pap egyetlen szót is kihagy a keresztség liturgikus szövegéből, vagy elfelejt köpetet, netán sót tenni a gyermek szájába, akkor nem érvényes a keresztség. Igen, ennyire oda vannak a nyomorult sóért, hogy azt mondják: „Ne öntsd ki a só, mert az a mi kereszténységünk!” Sőt, még esküsznek is rá, mikor így szólnak: „Esküszöm erre a sóra, ami a kereszténységem!” Ó, micsoda vakság! Ezt a két hibás alapelvet szeretném írásomban megcáfolni. Mert ha ezek megdőlnének, akkor a rájuk épülő elvnek is buknia kell. Három fontos dolgot kell megkülönböztetnünk minden szentségben: a jelet, a jelentést és a hitet, mely Isten ígéből ered. A testi jel a keresztségben a víz alá merítés és a kiemelés, mely egy külső jel, ami által tudhatjuk, hogy azok közé tartozunk, akik Krisztust Megváltójuknak és Üdvözítőjüknek vallják.

Ez a külső jegy azonban még nem ruház fel minket Isten Lelkével, sőt még Isten kegyelmének irgalmában sem részesít minket. Mert ha a vízbemerítés által adatna nekünk a Szentlélek és a kegyelem, akkor minden vízzel keresztelt

ember részesülne ebből az értékes ajándékból. Ám ez nem így van, arra kell hát következtetnem, hogy ez a külső jel, bármily erővel rendelkezik is, nem hozza el nekünk sem a Szentlelket sem Isten kegyelmét. Egyértelmű, hogy nem minden ember tesz szert a keresztségben erre a kincsre. Hiszen tegyük fel, hogy egy zsidó vagy egy pogány azt mondja, hogy hisz, ám valójában mégsem, szavai alapján viszont elnyeri a keresztséget, mivel nem ismerhetjük az emberek szívét, mégis meg kell keresztelni, ha szavaival vallást tesz a hitről, még ha szíve mélyén ettől nagyon is távol van. Így tehát ez a hitetlen most részesült a keresztségben, megkapván a külső jelet és a szentséget, éppen úgy, mint a leghűségesebb hívők. Ennek ellenére sem Isten Lelkét, sem Isten kegyelmét nem kapja meg, sokkal inkább kárhozatot von magára. A külső jel így hát egyértelműen nem hozza el ezt az ajándékot, és ez igaz az összes többi szentségre is, még az oltáriszentségre is, amit kettős szentségnek is nevezünk. Hiszen nem csupán arra emlékeztet minket, hogy Krisztus természetes teste megtöretett, vére pedig kiontatott a megváltásunkért, ahogy arról az evangélisták is tanúságot tesznek. Emellett még a szellemi testére is utal, ami az igaz hívők közössége. Ezt tanúsítja Pál, amikor így szól: *„A kenyér, amelyet megtörünk, nem a Krisztus testével való közösségünk-e”* (számunkra, akik megtörik a kenyeret)? (1Kor 10, 16). Majd így folytatja: *„Mert egy a kenyér, egy test vagyunk mindannyian, akik az egy kenyérből részesedünk”* (1Kor 10, 17). Mindezek ellenére a szentséggel való élés még nem hozza el nekünk sem Isten Lelkét, sem az Ő kegyelmét. Hiszen a gonoszok is éppen úgy részesülnek belőle, mint a jók, bár az utóbbiak kárhozatokra élnek vele. Így hát arra következtethetünk, hogy a külső jel nem hozza el nekünk a kegyelmet. Sőt ha Isten Lelke és kegyelme a szentségekhez lenne kötve, akkor a kegyelem Lelkének ott kellene várakoznia, ahol a szentségeket kiszolgáltatják, és ahol nem nyújtanak a szentséget, ott nem lenne se Lélek, se kegyelem. Ám ez téves elképzelés, mert Kornéliusz százados egész háznépével együtt vette a Szentlelket, még mielőtt megkeresztelték volna őket. Még Péter is így szólt ekkor: *„Meg lehetne tagadni a keresztvizet azoktól, akik a Szentlelket éppen úgy megkapták, mint mi? Ezzel elrendelte, hogy Jézus Krisztus nevében kereszteljék meg őket”* (ApCsel 10, 47–48). Ebből is láthatjuk, hogy Isten Lelke ott nyilvánul meg, ahol akar, és nem helyhez kötött. Ez a példa is jól mutatja, hogy a szentségek külső jelként adatnak az egész gyülekezetnek, annak a kegyelemnek a tanúságaként, melyet előzőleg személyesen már mindenki elnyert.

A gyülekezetben tehát azok részesülnek a keresztségben, akik vagy hitet tettek Krisztusról, vagy ígéretet kaptak, mely szerint Krisztus látható gyülekezetéhez tartoznak. Emiatt, amikor cselekvőképes embert keresztelünk, megkérdezzük tőle, hogy hisz-e. Ha igennel felel, és óhajtja a keresztséget, akkor megkereszteljük, vagyis a keresztség előtt elvárjuk tőle a hitet, ami Isten kegyelemből gyökerező ajándéka. Így lesz ez láthatatlan hitének a külső jele, melyet előzőleg Istentől kapott. Ha egy gyermeket visznek a barátai a keresztelőre, hogy felajánlják a megszentelődésre, mert készek betölteni Isten rendelését, akkor megkérdezzük ezeket a barátokat a gyülekezet előtt, hogy kívánják-e a gyermek keresztségét.

Amennyiben igennel felelnek, a gyermek részesül a keresztségben. Itt szintén elébe mentünk Isten ígéretének, mely szerint nem kevésbé igazolja a gyermekeinket a gyülekezet előtt, mint a zsidókéit. A gyülekezet pedig a keresztség által fogadja be, amit először az ígéret kegyelme által nyertünk el. Így hát nem a keresztség hozza el a kegyelmet, hanem a gyülekezet előtt tanúsítja, hogy akit megkereszteltek, már előbb részesült ilyen kegyelemben. Így módon szentség tehát a keresztség: vagyis egy szent dolog jele, az ingyen kegyelem jele, melyet már előzőleg elnyertünk. Egy olyan láthatatlan kegyelem látható jele, amit Isten jó-sága szerzett és adott nekünk. Ezáltal láthatjuk, milyen szörnyű a tudatlanságuk azoknak, akik kivétel nélkül kárhozatra ítélik azokat az elhunyt gyermekeket, akiket nem kereszteltek meg kézzel fogható vízzel. Mert ha, ahogy már elégségesen be is bizonyítottam, ez a víz nem hozza el a kegyelmet, akkor miért kellene az embereket jobban kárhozatni az alámerítés előtt, mint utána? Mellesleg, Isten szabadon választ, nem hitünket követve, hanem inkább a hit követi a kiválasztást, mint ahogy megírva találjuk. Annyian hittek, ahányan elhívtak az örök életre, mert akiket a kezdetektől kiválasztottak, azok kétségkívül úgy hívtak el, hogy még nem volt hitük. Emiatt nem kellene ilyen oktalan módon megítélnünk ezeket a gyermekeket, akik koruknál fogva még nem hallottak a hitünkről, mivel nem tudhatjuk, kit hívott el Isten.

Izráel gyermekei olyan néphez tartoztak, melyet Isten választott ki magának a világ összes népei közül. Ennek az elhívásnak az emlékeztető jeleként adta nekik a körülmetélést. A körülmetélés a keresztség előképe volt. A zsidók azt gondolták, hogy a pogányok, akik testben nem lettek körülmetélve, mind kárhozatra ítéltettek. Ám ezen véleményük tévesnek bizonyult, mivel a pogányok között is voltak olyanok, akik jöllehet nem voltak testben körülmetélve, mégis Isten választottjai lettek. Lélekben részesültek a körülmetélésből, és ez az, amire Isten egyedül tekint, ahogy azt Pál is mondja a Rómaiakhoz írott levelében. Ő nem külsőleg zsidó, és a körülmetélés sem testi dolog. Pál a szív körülmetélése által belsőleg zsidó. A testi vágyaktól való szabadulás a valódi körülmetélés. Ez az a körülmetélés, amit Isten nagyra becsül. Ebben részesültek a pogányok, mint például Jób. Ehhez hasonlóan keresztségünkről is megállapíthatjuk, hogy nem az a keresztény, akit alámerítettek, és a keresztség sem testi dolog. Az Isten által megengedett valós keresztség a szív lelki keresztsége, mely által alázatosan kiírtjuk a bűn írmagját, hogy ne uralkodhasson rabigájával halandó testünkön. Ennek a jele a mi keresztségünk. Kétségkívül sokan részesültek a lelki keresztségben, habár testüket nem érte víz, ahogy sok lélekben körülmetélt pogány is létezett, aki nem vágta le az előbőrét.

Továbbá, a körülmetélés gyermekei is Isten népéhez és gyülekezetéhez tartoznak, éppen úgy, ahogy a zsidók gyermekei is a törvény révén tartoztak a gyülekezethez. Én itt Isten gyülekezetének teljességére tekintek, vagyis mindazokra, akikről úgy gondolják, hogy Krisztus tagjai közé számláltnak. Mint például Máté evangéliuma 13. fejezetében, ahol Jézus ezt egy hálózhoz hasonlítja, ami jó és rossz halat is fog, vagy Máté evangéliuma 25. fejezetében, mely szerint Jézus a mennyek

országát, vagyis Isten gyülekezetét tíz szűzhöz hasonlítja, akik közül öt bölcs volt, a másik öt pedig balga. Itt azonban nem a választottak láthatatlan és megszentelt gyülekezetéről akarok beszélni, amely teljességgel makulátlan és csak Isten ismeri, aki kiválasztotta őket még a világ alapjának megvetése előtt. Joggal következtethetünk arra is, hogy Isten olyan kegyes hozzánk, akik a lelki Izráelhez tartozunk, mint a test szerinti Izráelhez. Az olyan szentek, mint például János vagy Pál apostolok, nem lettek-e már Isten gyülekezetének gyermekei, akiket kiválasztottak Krisztusban, mielőtt a világ megteremtett volna? Ennek ellenére gyermekkorukban nem-hogy még hitük sem volt, de semmit sem tudtak erről a kiválasztásról. Máté, aki előzőleg a tolvaj Zákeus volt, sőt Mária Magdolna is, nem választatott ki éppen úgy? Ám erről ők maguk sem tudtak, amíg a Szentlélek meg nem világosította őket, és a mennyei Atya Krisztushoz nem vonzotta őket. Ugyanígy senki sem tud a többiek kiválasztásáról, ám mindenki tisztában lehet a sajátjával, ha hisz, és valóra akarja váltani az Isten törvényét. Krisztusnak ebbe a jól látható gyülekezetébe tartozott Júdás és mindazok, akik később elhagyták Őt. Maguk az apostolok is csak arról tudtak, hogy Júdás éppen úgy része Krisztus által kiválasztottak megszentelt és láthatatlan gyülekezetének, mint Péter vagy János. Mi tehát csak azt ismerjük fel, ha valaki hűségesnek és kiválasztottnak tűnik, ám Krisztus valóban ismeri az övéit, és azokat is, akik elhagyják Őt.

Néhányan azon a véleményen vannak, hogy nem szabad a gyermekeket addig megkeresztelni, amíg el nem érik a megfelelő életkort, hiszen addig még nem hisznek. Én viszont az gondolom, hogy nagyon távol vannak Krisztusnak és Lelkének szelídségétől, aki, amikor gyermekeket hoztak eléje, szeretettel fogadta és átölelte őket (vö. Mt 9), majd midőn tanítványai kárhoztatták azokat, akik elhozták őket, Jézus odahívta őket magához, majd így szólt: *„Engedjétek hozzám jönni a kisgyermekeket, és ne tiltsátok el tőlem őket, mert ilyeneké az Isten országa”* (Mk 10, 14). Jóllehet nincs hitük, mégis ahhoz a szeplőtelen és láthatatlan gyülekezethez tartoznak, és mint mondtam, a zsidók gyermekeihez hasonlóan ígéretük van, mely által a látható gyülekezethez tartoznak, amiről egyedül a keresztségük tesz tanúságot. Úgy látszik, ezek az emberek nem ismerik a keresztség mi-benlétét. Hiszen a keresztségünk nem tesz tanúságot arról, hogy ahhoz a tiszta gyülekezethez tartozunk, amit Krisztus még a világ teremtése előtt kiválasztott és megszentelt, akiknek a nevei fel vannak írva az Élet Könyvébe, akik közül lehetetlen, hogy bárki elvesszen. Hiszen másként ez egy hamis tanúságtétel lenne, mivel sokan, akik megkeresztelkedtek, veszedelmes eretnokségbe keveredtek, vagy kétségbeestek, ami örök kárhozatot hozott nekik. A hitről pedig annyit, ha nincs hite annak, akit megkeresztelnek, akkor hadd imádkozzon Istenhez, hogy később elnyerhesse. A hit hiánya ugyanis nem árt a szentségnek, sőt a szentséget éppen úgy megkaphatja egy hitetlen, mint egy igaz hívő, ha azt mondják, hogy hitük vagy ígéretük van Istentől. Ez azonban itt most nem fontos, mert bízom abban, hogy az angoloknak (akiknek itt írok) nincs ilyen tévhitük.

Most pedig áttérnék ennek a szentségnek a második pontjára, a jelentésre. Pál a Rómaiakhoz írott levelének 6. fejezetében írja le, mit jelöl a keresztség: amikor

vízbe merítenek minket, mi is meghalunk és eltemettünk Krisztussal együtt a bűnnek. Amikor kiemelnek minket, akkor pedig Krisztussal feltámadunk bűneinkből, hogy ezután új életben járjunk. Ez a két dolog, vagyis a vízbe merítés és a vízből való kiemelés jelzi és képviseli a keresztség lényegét és hatását, vagyis a bennünk élő Ó-Ádám megöletését és az új ember születését. Mi az Ó-Ádám? Ez az, amit Ádám bukása után természetes módon örököltünk, a hűtlenség, a harag, az irigység, a kívánságok, a paráznaság, a büszkeség és az istentelenség. Ezzel mérgeződött meg a természetünk, és ezt kell nagy szorgalommal kipusztítanunk, hogy minden nap türelmesebbek, irgalmasabbak és megengedőbbek legyünk, ahogy azt keresztségünk is jelzi. Olyannyira gyakorolnunk kell magunkat ebben, hogy a keresztény ember élete nem más, mint folyamatos keresztség, ami akkor kezdődik, mikor a vízbe merítenek minket, és addig kell gyakorolnunk, míg a bűn a testünket fertőzi, ami halálunk órájáig nem tűnik el teljesen belőlünk. A hatalmas Góliátot saját kardjával ölték meg, vagyis a halállal, ami a bűn hatalma, és az örök élet kapuja, mely megnyitja nekünk. Így kell értenünk Pál a Galatákhoz írt levelének 3. fejezetében leírt kijelentését, ahol azt mondja, mindnyájan, akik Krisztusban keresztesztünk meg, magunkra vettük Krisztust. Ez azt jelenti, hogy megígértük, hogy meghalunk Krisztussal együtt, miközben megöldököljük bűneinket és földi kívánságainkat, hogy új emberré, új teremtéssé, Krisztus testének tagjaivá legyünk. Ezt ígértük mindnyájan a gyülekezetnek, ezt jelképezi a keresztségünk is. Ám sajnos nagyon kevesen vannak, akik valóra váltják ígéretüket, vagy inkább, amit a szentség ígér helyettük. Ezért hívja Pál a keresztséget Timóteushoz írott levelének 3. fejezetében az újjászületés fürdőjének, mivel a keresztség azt jelképezi, hogy megtagadjuk korábbi életünket, és teljességgel felhagyunk vele. Emellett megtisztítjuk tagjainkat a bűn cselekedeteitől a Szentlélek ereje által, aki ahogy a tűz vagy a víz megtisztítja a testet, úgy tisztítja meg a szívünket minden tisztátalanságtól. Sokszor hívja az Írás tűznek vagy víznek a Szentlelket, mert ez a két elem annyira jól fejezi ki a Lélek megtisztító munkáját.

Most kifejtettük a keresztség jelentését, melyre csak hittel tehetünk szert, mert ha ezerszer is megkeresztelnek vízzel, de nincs hited, az nem visz közelebb annál Istenhez, mintha egy liba megmártózik a tóban. Ezért ha részesülni szeretnél a keresztség előnyeiből, akkor hinned kell, vagyis meggyőződéssel kell valódanod, hogy újjászülettél. Nem csak vízzel, hanem vízzel és Lélekkel, ahogy azt János evangéliumának 3. fejezetében olvassuk. Hinned kell abban is, hogy Isten gyermekévé lettél, akinek a bűneit nem róják fel, hanem megbocsáttatnak Krisztus szenvedése és vére által Isten ígérete szerint. Ebben sem az ördögök, sem a gonoszok nem hisznek, mert a gonoszok nem hihetik bűneik bocsánatát, hanem inkább kétségbeesnek, és teljességgel meghazudtolják Istent. Mert nem hisznek Fia által közölt tanúságtételében, mely szerint, akik hisznek Benne, azoknak örök élete van (Jn 5). Az ördögök pedig azért nem hihetnek, mert nem kaptak semmilyen ígéretet. Így hát Krisztus vére által, mely keresztségünk erejét és hatalmát adja, állítatunk helyre és válunk eggyé az Atyával, mert első természetes születésünk által a harag gyermekei vagyunk (Ef 2), sőt Isten ellenségei (Róm 5).

Végül a keresztség Isten rendelése, nem pedig az emberi képzelgés gyakorlata, amit Krisztus még életében szerzett. Feltámadása után pedig megparancsolta, hogy szolgáltsák ki mindazoknak, akik hisznek, legyenek bár zsidók vagy pogányok. Mert Jézus így szól apostolaihoz Máté evangéliuma 28. fejezetének 19. versében: *„Menjetek el tehát, tegyetek tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében”*. Emiatt ha nem is tűnik külsődleges dolognak, mégis nagy becsben kell tartanunk, mert Isten rendelése. Amellett, hogy ez egy külsődleges szertartás és tanúságtétel a gyülekezet előtt, mely arról a láthatatlan ígéetről tanúskodik, amit a kegyelem előlegez meg mindenki számára, a gyülekezet így fogadja be őket közülük valóként. Ezt először hittel nyerjük el vagy az ígéret kegyelme által, sőt arra is emlékeztet minket, hogy megtanuljunk meghalni és lázongó tagjainkat megzabolázni, miközben Isten örök kegyelmét és a keresztségben kapott ígéretet hirdetjük. Ha ez nincs így, akkor nem nyerjük el a kegyelmet, és semmi haszna sincs, ahogy azt már elégségesen bizonyítottuk. Ezért kell hibáztatnunk azokat, akik ilyen ostobán kárhozzátják a gyermekeket, megítélvén testvérüket, aki Isten kezében van, és előre meg lett keresztelve Krisztus vérében, hiszen nem ismerhetjük Isten kiválasztottait.

Most pedig meg akarom cáfolni, és ki szeretném iktatni a második tévedést, ami régóta jelen van, és sokakat vitt tévútra. Ez a tévedés azoké, akik túlfelé is ragaszkodnak az erőtlenségekhez. A keresztséggel, sőt az összes többi szertartással kapcsolatban bölcsen kell viselkednünk, ahogy a szeretet tanít minket, hogy keressük sokak hasznát, hogy üdvözülhessenek. Tekintetbe kell vennünk, hogy a világban olyan emberekkel kell szót értenünk, akik közül sokan nem ismerik Istent. Néhányan fiatalok, mások gyengék, esetleg elfajzottak, talán makacsok, bele vannak veszve a szertartásokba, bár nem biztos, hogy ártanak a hitnek vagy ellentmondanak Isten ígéretének, habár nehéz ilyet találni. Jók és hasznosak, mint a tej, hogy finoman vezessék az ifúságot Isten tökéletesebb megismerésére. A második csoport a gyengék, akiket mindenképpen tisztelnünk kell, és szeretettel kell elhordoznunk gyengeségeiket. Az ő kedvükért metélte körül Pál Timóteust (ApCsel 15), és nem élt a keresztyén szabadságával, hogy húst egyen, vagy bort igyon, nehogy megsértse valamelyiküket. A harmadik fajta ember tökéletes. Nem úgy értem, hogy olyan tökéletesek, akiknek nincs bűne, és Ádám eredendő bűnének maradványai sem kínoznák őket, hiszen Krisztuson kívül senki sem ilyen. Csak én hívom őket tökéleteseknek, mert tökéletesen használják a dolgokat, mert tudják, hogy az étel nem szennyezi be az embert, ha a gyomrába kerül. Hiszen jól tudják, hogy *„minden tiszta a tisztáknak”* (Tit 1, 15). Sőt azzal is tisztában vannak, hogy *„az étel pedig nem változtat Istenhez való viszonyunkon; ha nem eszünk, nem lesz belőle hátrányunk, és ha eszünk, abból sem lesz előnyünk”* (1Kor 8, 8). Szabadok Isten és a lelkiismeretük előtt, és minden a hasznukra válik. Jóllehet köti őket a gyenge és tudatlan felebarátjukhoz fűződő viszony, emellett még a bűn fájdalmának is rabjai, hogy ne sebezzék meg a lelkiismeretüket. Mert aki Isten ellen vét, az a másik ember lelkiismerete ellen is vétkezik (1Kor 8). A negyedik fajta az a makacs öntörvényűek tartoznak, akik

az ilyen lényegtelen dolgokban bizakodnak. Szerintem ezekre nincs szükség a megváltáshoz. Nyíltan szembe kell szállnunk velük, és semmit sem szabad engednünk nekik. Erre Pál ad nekünk példát, aki nem metéltette körül a kedvükért Tituszt, hanem teljességgel szembeszegült makacs tudatlanságukkal. Ha így tesszel különbséget, akkor tudni fogod, hogyan viselkedj mindenkivel, de itt most illő bemutatnom nektek a keresztség szertartásait.

A keresztség szertartásairól egyszerű beszélni, ha ismered a lényegét, és tudod, hogyan szolgáltatták ki az apostolok. Hol lenne ez jobban kifejtve, mint Az apostolok cselekedetei 8. fejezetében, ahol Fülöp megkeresztelte az eunuchot, aki Kandaké királynő kancellárja volt? Ez az eunuch vallást tett arról, hogy Jézus Isten Fia volt, ami a hit jele, és kérte a keresztséget. Fülöp pedig, amikor a következő vízhez érték, megmosta őt az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Senki sem tagadhatja, hogy az a keresztség éppen olyan teljesértékű és jó volt, mint a sajátunk. Habár ott nem állt rendelkezésre szenteltvíz tartóstól, sem gyertya, kenet, olaj, só, keresztszülők, vagy más pápista eszköz. Arra következtethetünk tehát, hogy ezek pusztá ceremóniák, vagyis külsődleges dolgok, amelyek semmilyen mértékben nem befolyásolják a keresztség minőségét. Nem az ítélet megszüntetéséért vannak ezek a szertartások, és a hitünkre sem károsak, csak nem szeretnénk a gyengéket megbotránkoztatni, nekünk viszont tudnunk kell, hogy semmi jelentőségük, és nem szabad bízunk bennük. Mert akkor sértenék és nyugtalanítanak a lelkiismeretünket, ha hanyagságból vagy egyébként elhagynák őket. Így alkalmat adnának arra, hogy eltávolítsanak Krisztustól, hiszen arra szolgálnak, hogy Hozzá vigyenek minket. Emiatt a gyülekezet véneinek és lelkészeinek arra kell tanítaniuk a nyáját, hogy legyenek közömbösek ezen dolgokkal kapcsolatban, mert sem üdvösségünket, sem kárhozatunkat nem okozhatják, akár megtartjuk, akár elhagyjuk is őket. Ha pedig azt látják, hogy az emberek túlfelé is ragaszkodnak hozzájuk, akkor megfelelő időben át kell alakítaniuk, vagy hatályon kívül kell helyezniük ezeket a szertartásokat, különben nem menekülhetnének Isten haragja elől. Hiszen akik az üdvösséget ilyen ceremóniákban keresik, azok elvesztették a kegyelmet, és kárhozatukra lábbal taposták Krisztus vérért. Ám vérüket tőled kérik számon, akinek jobban ki kellett volna okítanod őket. A szertartások átalakítására és hatályon kívül helyezésére jó példát ad nekünk Isten a Szabbattal kapcsolatban. A szombatot Isten szerezte, és megparancsolta Izráel gyermekeinek, hogy tartsák meg. Ezenfelül ez még egy jel vagy szertartás is volt, mely tanúsította, hogy Isten szentelte meg őket Lelkével, nem pedig ők saját magukat a szent cselekedetekkel. Emiatt szűnt meg minden szertartás és árnyék is, amikor Krisztus megjelent, hogy megtarthassuk vagy akár elhagyhassuk őket. Eleink a korai egyházban elhagyták a Szabbatot azért, hogy az emberek lássák Krisztus szabadságának példáját, és megértsék, hogy sem a Szabbatot, sem más ünnepet nem kötelező megtartani. Erről beszél Pál is a Galatákhöz írt levél 4. fejezetének 11. és 12. versében: „*Aggódva figyeltek a napokra, hónapokra, az évszakokra és az esztendőkre. Attól féltetek titeket, hogy talán hiába fáradoztam értetek.*” Azonban mégis szükség volt egy napra, amikor az emberek összegyűlnek

Isten ígéjének hallgatására, e célra a Szabbat helyett az utána következő napot, vagyis a vasárnapot jelölték ki. Lehet, hogy megtarthatták volna a szombatot is a zsidókkal, mivel ennek nem volt jelentősége, mégis jobban tették, hogy másik napot választottak annak örök emlékeként, hogy szabadok vagyunk és nem napokhoz kötöttek, hanem inkább cselekedjünk minden törvényes dolgot Isten örömeire és embertársaink javára. Éppen olyan babonás tisztelettel övezzük mi is a vasárnapot, mint a zsidók a szombatot, sőt örültebbek vagyunk náluk. A zsidóknak Isten szava határozta meg a szombatot, mert az a hetedik nap, és Isten megparancsolta nekik, hogy ünnepeljenek a hetedik napon. Mi viszont nem kaptunk isteni kijelentést, sőt inkább ellenünk szól az Ige, mert mi nem tartjuk meg úgy a hetedik napot, mint a zsidók, hanem inkább az első napot ünnepeljük, amit nem rendelt el Isten törvénye. Pál hozzáteszi, hogy senki se bíráljon minket a szent napokkal, a hússal és más efféle külső dologgal kapcsolatban, és ő sem akarja, hogy ezeket megtartsuk, vagy más napoknál szentebbnek tartsuk. Hiszen azért lettek elrendelve, hogy az emberek összejöjjenek Isten ígéjének hallgatására, éljenek a szentségekkel, és adjanak hálát Istennek. Ha ezt megtették, hazatérhetnek, és úgy intézhetik az ügyeiket, mint bármely másik nap. Aki azt gondolja, hogy valaki vétkezik, ha a szent napon dolgozik, és mindezt gyengeségből vagy tudatlanságból hiszi, akkor az a legjobb, ha okításban részesül, hogy elhagyhassa ezt a téves nézetet. Ha viszont makacs, és fenntartja téves ítéletét, akkor nem Istené, hanem az ördögé, mert olyasmiből csinál bűnt, amit Isten szabadnak hagyott. Ezen példa szerint gondolom úgy, hogy szertartásainkat át kellene alakítani, mert ahogy már mondtam is, ezektől remélnék az emberek üdvösséget. Mi lenne ennél nagyobb véték Krisztus vérével szemben?

Ami pedig a keresztszülőket illeti, ők a gyermek nevében ígérik meg, hogy kiirtják a bűn írmagját, ami testükben lakozik, vágyaikat pedig alávetik Isten törvényének. Azt is megígérik, hogy kereszty gyermekeiket Krisztus hitére okítják, és eszerint nevelik fel őket. Ez a hivatás a szülők munkáját egészíti ki, akiknek Isten megparancsolta, hogy neveljék a gyermekeiket. Így hát vagy a szülő legyen az egyedüli nevelő, vagy a legfőbb keresztszülő. Ám manapság nem nézik jó szemmel, ha a szülők sokat tudnak, hogyan okíthatnák hát a gyermekeiket? Elzárják előlünk Isten Igéjét, a Szentírást, és azt szajkózzák, hogy eretnekség. Ó, meddig lesztek még értelem nélkül? Hát még mindig nem veszitek észre, hogy sötétségben tartanak titeket, hogy ne ismerhessétek fel bűnös gyakorlataitokat és ravasz ügyleteiteket? Annyira örültek vagytok, hogy azt hiszitek, hogy ezek a szentesített szavak, amelyek jóvá tették a rosszat, rosszá tudják tenni a jót? Azt gondoljátok, hogy ez a jótékony gyógyszer, amely minden gyengeséget meggyógyít, olyanra megváltozott, hogy megmérgez titeket? Annyira együgyűek és gyerekesek vagytok hát, hogy azt gyanítjátok, hogy ez az isteni hittétel, amely kizár minden álszentséget, és zavarba hoz minden eretnekséget, tévedésbe majd eretnekségbe taszít titeket? Imádkozom Istenhez, hogy nyissa fel a szemeteket, és adjon nektek fület a hallásra, és nyissa meg szíveteket, hogy megértsétek, mit kíván Isten. A tudatlanság nem fog felmenteni, ahogy azt Ezékiel is Isten nevében mondta a

papoknak: „Ha azt mondom a bűnösnek, hogy meg kell halnia, és te őt nem figyelmezteted, és nem szólsz neki, figyelmeztetve a bűnöst, hogy ne járjon bűnös úton, és így életben maradjon: akkor az a bűnös meghal ugyan bűne miatt, de a vérét tőled kérem számon. De ha te figyelmezteted a bűnöst, és ő nem tér meg bűnéből, és bűnös útvjáról, akkor ő meghal a bűne miatt, de te megmented a lelkedet. Ha az igaz letér az igaz útról, és gonoszságot követ el, akkor én bukását okozom, és ő meg fog halni. Ha nem figyelmezteted őt, akkor meghal ugyan vétke miatt, és emléke sem marad meg igaz tetteinek, amelyeket véghezvitt, de a vérét tőled kérem számon” (Ez 3, 18-20). Jól végezzétek hát hivatásotokat, ti papok, hogy senki se hivatkozhasson tudatlanságára!

(RUSSELL 1831, 281–296; WRIGHT 1978, 281–296)

Fordította: Majoros Szidónia

John Frith

Az úrvacsoráról (1532) Vö. 367–370 és 371–376.

Rövid keresztény útmutatás és igaz ítélet Krisztus testének és vérének mélységesen tiszteletre méltó szentségéről, úgy, amint azt a szent iratok és a régi doktorok előadják

Úgy éreztem, írnom kell egy rövid tanító jellegű értekezést, mert egyre növekvő nézeteltérés és megosztottság uralkodik az egység szentségével és Krisztus Urunk szavainak értelmezésével kapcsolatban. Teszem ezt azért, hogy senki lelkiismerete se nyugtalankodjon vagy gyötrődjön, és hogy Isten kegyelméből megbékítsem mindkét pártot, hogy veszekedés nélkül elfogadják egymást baráti szeretettel Krisztus buzdítása szerint, aki azt szeretné, hogy úgy szeressük egymást, ahogy Ő szeretett minket, és azt kívánja, hogy a szeretet által lehessen felismerni az Ő igazi tanítványait és hű követőit (lásd Jn 13, 34–35).

Az első fejezet bizonyítja, hogy ez a hittétel nem szükséges az üdvösséghez. Először is el kell ismernünk, hogy ez nem olyan hittétel, amely üdvözíthet minket, vagy melyben hinnünk kell az örök kárhozat terhe mellett. Mert ha elhinném, hogy az Ő valóságos teste, húsa és vére, anyagilag jelen van a kenyérben és borban, mégsem üdvözülhetnék, mert sokan hisznek ebben, mégis kárhozatukra veszik magukhoz a szentséget. Mert nem az Ő jelenléte a kenyérben üdvözít engem, hanem a jelenléte a szívemben az Ő vérében való hit által (lásd Mk 16, 16), mely megtisztított bűneimtől, és megbékítette az Atya haragját irántam. Még egyszer tehát, ha nem hiszem, hogy Ő testileg jelen van a kenyérben és a borban, attól még nem kárhozom el. Hiszen nem amiatt kárhozom el, hogy Ő nincs jelen a kenyérben, hanem azért, mert nincs jelen a szívemben a hitetlenség által. Itt néhányan ezt mondanák erre: „Igaz ugyan, hogy az Ő jelenlétének hiánya a kenyérben önmagában nem kárhozat minket, de mégis hinnünk kell, mert ez Isten ígéje, mert aki ebben nem hisz annyira, mint magában Istenben, az hazuggá teszi Istent. Ezért egy makacs elme, aki nem hisz ezeknek a szavaknak, elkárhozhat” (lásd 1Jn 5, 10).

Erre azt feleljük, elhisszük, hogy Isten ígéje és ismerete igaz, de mi másként fogjuk fel a szentség igazi vételét, mint ti. Másodszor pedig számotokra egyértelműnek tűnnek Krisztus szavai az Írás szó szerinti értelmezése miatt. Mi viszont úgy érezzük, hogy össze kell hasonlítanunk az igehelyeket, hogy a betű mélyére

hatolva megpróbáljuk megérteni Megváltónk szándékát, aki ezen szavakat ki-mondta. Harmadszor azt mondjuk, hogy nem makacsságból cselekszünk, mert aki makacsul véd valamit, legyen az a dolog igaz vagy hamis, mindig felülvizsgál-landó; hanem a lelkiismeretünket akarjuk megnyugtatni, melyet más igehelyek, bizonyos érvek és a teológusok köteleznek arra, hogy így gondolkozzon. Éppen ezért így kell ítélnetnek nektek is, és véleményeteket megvédenetek (nem ma-kacsságból, mert akkor vétkeztek), hanem hogy lelkiismereteteknek eleget tegye-tek azon igehelyekkel kapcsolatban, melyek arra buzdítanak, hogy így vegyétek a szentséget. Egyik pártnak sem kellene hát megvetnie a másikat, mert mindegyik Isten dicsőségét keresi és helyesen akarja értelmezni az Írást.

A második fejezet bemutatja az okot és az igehelyeket, melyek arra készítet-nek, hogy a mai többségtől eltérően vegyük a szentséget. Tekintsünk tehát sa-ját Mesterünk, Krisztus tanítására, aki mindig felebaráti szeretettel viseltetett mindenki iránt békében és egységben, és ha máshogyan nem tudtok elviselni, fogadjatok el minket gyenge testvéreitekként (lásd 2Kor 2, 1–11). Ami pedig az okokat illeti, melyek arra készítetnek minket, hogy így vélekedjünk: tudjuk, hogy Krisztusnak, mielőtt szenvedett volna, természetes teste volt, melyet Szűz Má-riától kapott a Szentlélek ereje által. Véleményünk szerint ez a test természetes volt és nem rendkívüli, hanem éppen olyan tulajdonságokkal rendelkezett, mint bármelyik test, kivéve a bűnt. Semmivel sem volt lehetségesebb e természetes test számára, mivel halandó volt és nem megdicsőült, hogy egyszerre több he-lyen legyen, mint az én testem számára. Tehát mikor ezeket a szavakat halljuk: „Ez az én testem” (Mt 26, 26), és tudjuk, hogy ezeket azelőtt mondta, mielőtt a teste megdicsőült volna, és azt is tudjuk, hogy egy megdicsőületlen természetes test nem lehet egyszerre több helyen, és ha ezeket a szavakat úgy kell értenünk, ahogy elhangzottak, akkor Krisztusnak egyszerre legalább 12 vagy 13 helyen kel-lett lennie: a tanítványai szájában, és az asztalnál mellettük ülve. Ez arra készítet, hogy jobban megvizsgáljuk a dolgot és megkeressük a helyes értelmezést. Ha pedig így tiltakoznátok, hogy Ő képes egyszerre több helyen jelen lenni, akkor azt feleljük Ágoston tekintélye által: „Corpus in quo resurrexit in uno loco esse oportet.” Vagyis: „Az Ő testének, melyben feltámadt, egy helyen kell lennie.” Ezek után pedig azt mondja, hogy a mennyben létezik tovább egészen addig, míg el nem jön ítélni élőket és holtakat. Most pedig, ha belátjuk azt, amit Szent Ágos-ton mondott, hogy Krisztus testének, melyben feltámadt (mely a megdicsőült teste volt), egy helyen kell lennie, akkor azt is mondhatjuk, hogy az Ő még meg nem dicsőült teste sem lehet egyszerre több helyen. Ebből következik tehát az is, hogy Krisztus nem lehet jelen a szentségben testével és vérével. Nem tudtok vi-szont egyetlen érvet sem fölhozni amellet, miért kellene Krisztusnak egyszerre több helyen jelen lennie, és nem mindenütt jelenvalónak lennie. Ám Ő nem lehet mindenütt jelenvaló, ezért nem lehet egyszerre több helyen sem.

Ha erre azt válaszolnátok, hogy Ő képes mindenütt egyidejűleg jelen lenni, mert Ő maga is Isten, akkor mi azt feleljük, hogy az angyal a sírnál azt mondta: „Surrexit, non est hic.” Vagyis: „*Nincs itt, hanem feltámadott*” (Lk 24, 6). Ezért ha

azt mondjátok, hogy Ő mindenütt jelen van, akkor hazuggá teszitek az angyalt. Ezenkívül, amikor felment a mennybe, az Írás tanúságot tesz arról, hogy egy felhőben tűnt el a szemük elől, és két férfi állt a tanítványok mellett így szólva: „Galileabeli férfiak, mit állotok nézve a mennybe? Ez a Jézus, aki felviteték tőletek a mennybe, akképpen jó el, amiképpen láttátok őt felmenni a mennybe” (Lk 24, 6). Itt azt gondoljuk, valóban Krisztusról van szó és, tényleg felvitetett tőlük a mennybe, ahogy erről az angyal is tanúságot tesz, és ahonnan eljön ítélni élőket és holtakat, ahogy ezt hitvallásunk is tanítja. Most pedig, ha meg tudjátok győzni saját lelkiismereteketek afelől, hogy Jézus csak bújócskázott a tanítványaival, és egyszerűen láthatatlanná tette magát, akkor legyetek csak boldogok ezzel a magyarázattal, mert Krisztus arra tanít minket, hogy ne veszekedjünk.

A harmadik fejezet megmagyarázza, hogy miért szolt így Krisztus, és ismer-teti szavainak helyes értelmezését. Ha megkérdeztek minket arról, hogy Krisztus miért mondta ezeket az egyszerű szavakat, ha azt kívánta, hogy lelkileg értelmezzük őket, akkor azt feleljük, hogy Krisztus és az Írás mindig így fogalmaz különféle okoknál fogva. Krisztus szőlőtőnek nevezi magát, tanítványait pedig szőlővesszőknek. Így tökéletesen megmagyarázza hatalmát, melyet ezer más szóval sem lehetne ilyen találóan kifejezni (lásd Jn 15, 5). Mert ahol azt mondja: „*Én vagyok a szőlőtő*”, ott azt jelenti ki érzékletesen és valóságosan: ahogy a természetben található szőlővessző sem hozhat gyümölcsöt, csak ha a szőlőtőn marad, éppen úgy a tanítványai sem cselekedhetnek semmit, csak ha Őbenne maradnak (lásd Jn 16, 6). Tehát ahol azt mondja, hogy Ő a szőlőtő, akkor nem kötelez titeket arra, hogy hittételként fogjátok fel azt, hogy Ő a szőlőtő, hanem inkább értelmezzétek ezt misztikusan, hogy van a szőlőtőnek egy olyan tulajdonsága, mely olyan találóan jellemzi Őt, hogy (bizonyos szempontból) nem tud különbséget tenni a szőlőtő és saját maga között, hanem saját magát is szőlőtőnek hívja. Ezt a kifejezésmódot általánosan is használjuk. Ha valaki látja, hogy a szomszédjának a lova rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal, amivel a sajátja is, akkor azt mondja, hogy ez tetőtől talpig az ő lova. Ezzel nem azt akarja mondani, hogy a szomszéd lovának a szubsztanciája megegyezik az ő lovával, hanem hogy a szomszéd lovának van egy bizonyos tulajdonsága, mely olyannyira megegyezik a saját lováéval, hogy nem lehet őket megkülönböztetni egymástól.

Ehhez hasonlóan Krisztus ajtónak is hívja magát, nem mintha Ő anyagát tekintve ajtó lenne, hanem az ajtónak van egy tulajdonsága, mely rá is nagyon jellemző (lásd Jn 10, 9). Mivel senki sem mehet be az erődbe, csak az ajtón keresztül, éppen így senki sem mehet az Atyához, csak Krisztuson keresztül (lásd Jn 14, 6). Ezen tulajdonság miatt nevezi hát magát ajtónak. Így fejezi ki a mi érzékeink számára is, hogy milyen hatalma van, és miféle jóban részesülünk általa. Éppen így hívja ebben a szentségben is a kenyeret a testének és a bort a vérének (lásd Mt 26, 26-27). Nem mintha a kenyér és a bor az Ő természetes teste és vére lennének, hanem bizonyos tulajdonságaik miatt nevezi így őket.

Mert vette a kenyeret, és megtörte azt, azt parancsolva nekik, hogy egyenek belőle, mondván: „*Ez az én testem, mely tiértetek adatik: ezt cselekedjétek az én*

emlékezetemre” (Lk 22, 19). Mintha ezzel ezt mondta volna: „Eljött az idő, most el kell hagynom titeket. Mégis, olyan tökéletes jelet hagyok nektek, mielőtt elmegyek, hogy nem fogtok kételkedni abban, hogy a tiétek vagyok. Íme, én halálra adatom, és a testem megtöretik, ahogy most ez a kenyér is. De ne szomorkodjatok! Vegyétek és egyétek ezt a kenyeret, és fogadjátok be a gyomrotokba. Mert ez a kenyér lesz számotokra az én testem, mely értetek adatik. Mert amilyen valóságosan részesültök ebből a kenyérből, melyről érzékeitek által tudjátok, hogy bennetek van, épp olyan valóságosan részesültök az én testemből is, mely megfeszítették értetek, még akkor is, ha ez 1000 kilométernyire történik is tőletek. Ezért nem kell hát kételkednetek vagy félnetek, ha távol vagyok tőletek, mert láthatjátok, hogy a halálom gyümölcse éppen olyan valóságosan a tiétek lesz, mint ahogy ez a kenyér bennetek lesz. Ám ha bizalmatlanná válnátok, akkor törjétek meg együtt ezt a kenyeret, és egyétek meg az én emlékezetemre, hogy még az érzékeitek is biztosak legyenek afelől, hogy hit által az én testemet veszitek magatokhoz, éppen olyan valóságosan, ahogy ezt a kenyeret eszitek.”

A negyedik fejezet egy másik hasonlatra hívja fel a figyelmet, és értelmezésünket a vőlegény és a menyasszony találó hasonlatával bizonyítja (lásd Mk 2, 19-20 és Jel 21, 2-3). Ez a helyes értelmezése Krisztus szavainak, melyet sok tekintély is alátámaszt, ezenkívül pedig ez az Írás általános kifejezésmódja, melyet senki sem tagadhat, aki komolyan tanulmányozta azt. Olvashatunk arról, hogy Jákób oltárt épített és Izráel Istenének nevezte el (lásd 1Móz 35, 7). Azt is olvashatjuk, hogy Jákób egy angyallal tusakodott, és a helyet Pemel-nek nevezte el, vagyis Isten arcának (lásd 1Móz 32, 30). Azt is megírva találjuk, hogy a húsvéti bárányt az Úr elhaladásának nevezték (lásd 1Móz 12, 23-24). Még sok ehhez hasonló kifejezés található az Írásban. Mégsem hiszem, hogy lenne olyan együgyű ember, aki komolyan gondolja és meg is erősíti, hogy az az oltár volt Izráel Istene, vagy az a hely, ahol Jákób tusakodott, valóban Isten arca volt, vagy az a bárány volt az Úr elhaladása. Hanem azért adnak ilyen neveket, hogy amikor halljuk őket, rögtön tudjuk, mit jelentenek. Például az oltárt azért nevezte Jákób Izráel Istenének, mert a névnek azt kell alátámasztania, amiért adták, vagyis hogy Izráel Istenére gondoljunk. Ehhez hasonlóan nevezték el a tusakodás helyét is Isten arcának, hogy ez a név arra emlékeztessen minket, hogy Jákób itt Istennel harcolt, és szemtől szemben látta Őt. A bárányt is azért hívták áthaladásnak, ill. az Úr áthaladásának, hogy a név eszünkbe juttassa, hogy az Úr, amikor elvonult, megölte az összes elsőszülöttet Egyiptom földjén. Éppen ebből a célból hívják a kenyeret is Krisztus testének, hogy a név azt juttassa eszünkbe, hogy az Ő teste megtöretett érettünk, és éppen olyan valóságosan a miénk hit által, mint a kenyér is, amikor megesszük. Éppen emiatt tette hozzá ezeket a szavakat, hogy cselekedjétek ezt az én emlékezetemre; ami mindent megmagyaráz, ha van eszünk a megértésre.

Ha egy vőlegénynek, aki örök hűséget esküdött menyasszonyának, messzi földre kell utaznia fontos üzleti ügyben, akkor azt mondaná felesége vigasztalására: „Távoli földre kell utaznom sürgős ügyben. Mégis itt hagyok neked egy jelet, hogy olyannyira biztos lehess felőlem, mintha itt lennék veled. Vedd ezt

a gyűrűt és húzd az ujjadra, mert ez az én esküm és ígéretem, melyet neked tettem, és meg is tartok. Ezért tartsd meg ezt az én emlékezetemre. Amilyen bizonyossággal van ez a gyűrű az ujjadon, olyannyira lehetsz biztos abban, hogy nem csaplak be. Ha pedig bizalmatlan kezdenél lenni irántam, akkor tekintsd erre a gyűrűre, ami az én esküm és ígéretem, majd ez bizonyítja érzedeid számára, hogy a tiéd vagyok”. Ez még inkább igaz a szentségben, mert az emberek gyakran visszavonják az ígéreteiket, és megcsalják menyasszonyukat, de Krisztus sohasem vonja vissza irgalmas kegyelmét, mellyel minket szeret. Ő nem hazudhat és be sem csaphat minket. Ezért nem kell kételkednünk ígéretében.

Az ötödik fejezet megmutatja, hogyan kell magunkhoz vennünk a szentséget. Itt szólnunk kell arról is, hogyan vegyük a szentséget, mert sokan meg vannak zavarodva ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Néhányan annyira félnek attól, hogy nem tartják meg Krisztus rendelését, mely szerint a szentséget két szín alatt kell vennünk, hogy inkább nem is veszik magukhoz, ill. nem mernek élni vele, csak akkor, ha a pap mindkét szín alatt szolgáltatja ki. Vannak olyanok is, akik nem riadnak meg, hanem fogalmuk sincs arról, hogy mit vesznek magukhoz, mert nem tisztelik Krisztus szándékát. Mindketten tévedésben vannak, habár az első eset inkább megengedhetőbb, mert ők sajnálják a legjobban, hogy megszegik Isten rendelését. Én megmutatom neked azt a módot, mellyel mindig Isten rendelése szerint veheted a szentséget, még ha a pap meg is tagadja tőled. Először is, nem kell törődnöd a pap szavaival, aki kiszolgáltatja neked a szentséget. Mert ha emlékszel arra, hogy Krisztus milyen szándékkal szerezte a szentséget, tudod azt is, hogy arra kell minket emlékeztetnie, hogy az Ő teste megtöretett és az Ő vére kiontatott értünk a mi üdvösségünkre, és hogy ebben a hit által éppen olyan biztosak lehetünk (az Ő ígérete szerint), mint amilyen biztosak lehetünk a kenyérben az evés által. Ha emlékszel erre, amiről most beszélek, (mert a pap is csak emiatt mondja az ígét), akkor, ha a pap el is hagyná ezeket a szavakat, az nem árthat neked, mert már tiéd a hatás és a végső cél, melyért ki kell mondatniuk. Ha pedig teljesen mást mondana, mégsem csaphatna be téged, mert akkor biztosan tudod, hogy hazug. Éppen ezért, amikor felém nyújtja a szentséget, akkor én Krisztus eredeti szándékára gondolok, és nem a pap szavaira. Az én mennyei Atyámnak pedig így adok hálát:

„Áldott légy, legdrágább és könyörületes Atya, aki szeretetből kegyelmedből és jóságodból (a mi súlyos gaztetteink ellenére, melyeket Ellened elkövettünk) kegyeskedtél a Te egyszülött drága Fiadat elküldeni, hogy elszenvedje értem a halált, és megváltson engem. Áldott légy, Jézus Krisztus, Uram és Megváltom, aki végtelen szánalmadban a mi nyomorult állapotunkat látva önként vállaltad, hogy a Te teljességgel ártatlan tested megtöressen és véred kiontasson, hogy megtisztíts és megmoss engem, aki tele vagyok bűnnel. Azért, hogy erről nekünk biztosítékot hagyj, nem csak a Te ígédet hagytad nekünk, mely a szívünket tanítja, hanem adtál nekünk egy jól látható jelet is, hogy érzedeid is biztosak legyenek ebben a nagy jótéteményedben. Hogy ne kételkedjünk abban, hogy a Te tested és szenvedésed gyümölcse is a miénk, éppen olyan bizonyosan, mint

a kenyér, melyről érzékeink által tudjuk, hogy bennünk van. Áldott legyen az igazság Lelke is, melyet a mi Atyánk küldött nekünk a mi Megváltónk, Jézus Krisztus által, hogy megvilágosítsa sötét tudatlanságunkat, és hit által elvezessen minket az Ő ismeretére, aki igazsággal teljes. Kérünk Téged, hogy erősítsd meg gyenge természetünket, és növeld hitünket, hogy dicsérhessük Istent, a mi legkegyelmesebb Atyánkat, és Krisztust, az Ő egyszülött Fiát, a mi Megváltónkat, és Téged (velük együtt), aki a Vigasztalónk vagy, akié legyen minden dicséret és dicsőség! Ámen.”

Így veszed a szentséget Krisztus eredeti szándéka szerint. Ha pedig látod, hogy a pap a bort nem szenteli meg, ne riadj vissza. Így is egyértelműen tanúsítja lelkiismereted és érzékeid számára, hogy mi a szentség célja, éppen úgy, mintha akár ezer áldást mondott volna fölötte. Arra figyelj inkább, hogy mit beszéltünk a kenyérről, és a borról is ugyanezt állapíthatod meg. Nem is kell erről többet beszélnünk.

Hanem inkább Istennek ajánlak titeket, azt kívánva, hogy egyre jobban megvilágosítson mindnyájatokat, hogy az Ő fényében járassunk (lásd Jn 12, 35) mindörökké Őt dicsérve. Ámen.

A párizsiak ellen, a világ iránt érzett megvetésből. Isten óvja a királyt!

(FRITH 1990, 427–433; WRIGHT 1978, 477–484)

Fordította: Majoros Szidónia

John Frith

A páskabarány és az úrvacsora szentségének összehasonlítása (1532)

Hamarosan rátérünk a dolog lényegére, és rámutatunk a páskabarányra mint előképre, amely minden részletben olyannyira hasonlít egymásra. A páskabarány föláldozása Krisztus testének föláldozását jelképezi, amint az Pál apostolnál is egyértelmű: „mert a mi húsvéti báránynak, a Krisztus már feláldoztatott” (1Kor 5, 7b). Amikor Izráel gyermekei elkeseredtek a fáraó elnyomása következtében (minél több csodát látott a fáraó, annál kegyetlenebbül bánt a néppel), Isten akkor elküldte Mózeszt, hogy utasítson minden családot, hogy öljenek meg egy bárányt Istennek való áldozatul, és egyék azt meg, botokkal a kezükben, derekukat felövezve, lábukon sarukkal, mintha sietősen kellene útra kelniük (lásd 2Móz 12, 1-14). Ezt a bárányt sietősen kell elfogyasztaniuk, és felajánlásukat ünnepélyesen tegyék meg. S ezek után már ne mond hassák, hogy szomorkodniuk kell az elnyomásuk miatt, vagy hogy mit segíthet rajtuk a bárány. Azonban ő ezt egy örömhírrrel kapcsolta össze, és ezt mondta: „Az ÚR páskája ez. Mert átvonulok ezen az éjszakán Egyiptom földjén, és megölök minden elsőszülöttet Egyiptom földjén” (2Móz 12, 11b-12a), és kiszabadítalak benneteket a fogságotokból, és elvezetlek titeket arra a földre, amelyet atyáitoknak ígértem. Figyeljük meg ennek a dolognak a folyamatát és üzenetét, hogy ez mennyire hasonló a mi szentségünkben. Az apostolok szomorúak és elkeseredettek voltak, részint azért, mert a bűn terhére gondoltak, amely nyomasztotta őket, részint azért, mert Jézus azt mondta nekik, hogy el kell mennie, pedig minden reményüket abba vetették, hogy Ő fogja megszabadítani őket. Mivel ennyire elkeseredettek voltak, Krisztus vigasztalni kívánta őket azzal, hogy a szabadítás egy jelét adja nekik: „És vette a kenyeret, hálát adott, megtörte, és e szavakkal adta nekik: Ez az én testem, amely tiérettetek adatik” (Lk 22, 19). Mert ezen az éjszakán semmisül meg a fáraó, az ördög hatalma, és holnap megszabadultok Egyiptomból, a bűn helyszínéről, és elindultok a mennyei hazába, amelyet Isten készített mindazoknak, akik szeretik Őt. Most hasonlítsuk össze a páskabarányt és az úrvacsorát.

1. A páskabarány azon az éjszakán rendeltetett, és akkor kellett megenni Izráel gyermekeinek, mielőtt megszabadultak az egyiptomi fogságból. Hasonlóképpen az úrvacsora is azon az éjszakán rendeltetett, és akkor vették magukhoz, mielőtt a mi Urunk megszabadított minket a bűneinkből.

2. A páskabarány valóságos bárány; hasonlóképpen a szentség is valóságos kenyér.

3. A páskabarányt az Úr átvonulásának (passing by) nevezték, amely lerombolta a fáraó hatalmát, és kiszabadította a zsidókat. A szentséget az Úr testének nevezzük, amely lerombolta az ördög hatalmát, és megszabadított bennünket.

4. Akik a páskabarányt hittel fogyasztották, örvendeztek, és Istennek nagy hálát adtak, mert hittek abban, hogy másnap kiszabadulnak Egyiptomból. Hasonlóképpen azok, akik hittel vették magukhoz az úrvacsora szentségét, örvendeztek, és hálát adtak Istennek, mert hitték, hogy másnap megszabadulnak bűneikből.

5. Akik nem hittel ették a páskabarányt, nem örvendeztek, mert nem hittek abban, hogy a fáraó hatalmából kiszabadulnak. Hasonlóképpen azok, akik nem hittel vették magukhoz az úrvacsora szentségét, nem tudtak örvendezni, mert nem hittek abban, hogy megszabadulhatnak az ördög hatalmából.

6. Akik hittek az Úr szavának, azok a bárány húsánál többet ettek, mert hittek az ÚR elvonulásában, ami majd kiszabadítja őket. Hasonlóképpen azok, akik hittek az Úr szavának, azok a kenyérnél többet ettek, mert hittek abban, hogy ez az Úr teste, amely sokkal inkább az ő szabadulásukra adatott, mint maga a kenyér. Mert amiből egyre többet eszik az ember, arról egyre többet gondolkodik, és arra egyre mélyebben emlékszik, ahogy azt Krisztus mondja az evangéliumban: „*Nekem van mit ennem, amiről ti nem tudtok*” (Jn 4, 32).

7. Akik nem hittek abban, hogy másnap Egyiptomból kiszabadulnak, azok nem az ÚR átvonulását (páskáját) ették, hanem csak a bárány húsát. Hasonlóképpen azok, akik nem hittek abban, hogy másnap megszabadulnak a bűneikből, nem az Úr testét ették, hanem csak a kenyeret.

8. Izráel gyermekei, miután kiszabadultak Egyiptomból, továbbra is minden évben elfogyasztották a bárányt, hogy ezt a dolgot mélységesen az emlékezetükbe véssék. Hasonlóképpen Krisztus is egyszer s mindenkorra megváltott bennünket, és egyszer s mindenkorra feláldoztatott, hogy a szentséget naponként megtömjük, és ezáltal is emlékezzünk az ő jótéteményére.

9. Azok, akik hitben ették a páskabarányt, és hittek abban, hogy Isten ígéje megszabadítja őket Egyiptomból, azok hit által ugyanolyan biztosak voltak a megszabadulásukban, mint amilyen biztosak voltak abban, hogy a bárány húsát eszik. Hasonlóképpen azok, akik az úrvacsora szentségét hittel eszik, és hisznek abban, hogy Isten ígéje megszabadítja őket bűneikből, ugyanolyan biztosak abban, mint amilyen biztosak abban, hogy a kenyeret eszik.

10. Akik a páskabarányt ették, magasztalták Istent, és arról tettek tanúságot, hogy Ő a Mindenható Isten; s ők az ÚR népeként ragaszkodnak Hozzá, mert bíznak benne, hogy az Ő ereje által minden veszélyből megszabadulnak. Hasonlóképpen azok, akik az úrvacsora szentségét eszik, szintén magasztalják Istent, és arról tesznek tanúságot, hogy Ő a Mindenható Isten; s ők az ÚR népeként ragaszkodnak Hozzá, mert bíznak benne, hogy az Ő ereje által minden veszélyből megszabadulnak.

11. Miután Izráel gyermekei kiszabadultak Egyiptomból, továbbra is ették a páskabarányt, amelyet az Úr elvonulásának neveztek, mert így arra emlékeztek, hogy az ÚR átvonult közöttük, s ennek végtelenül örültek, áldozatokat mutattak be Neki, és végtelen hálával megvallották, hogy ők voltak azok, akikkel egy ilyen kegyelmes Isten szövetséget kötött. Hasonlóképpen Krisztus az Ő választottjait is megszabadította a bűntől: ők is továbbra is eszik az úrvacsora szentségét, amelyet továbbra is az Ő testének neveznek. Ez az a test, amely az ő szabadulásukért halálra adatott. Ennek végtelenül örülnek, a hála áldozatát ajánlják fel Neki, és végtelen hálával megvallják, hogy ők azok, akikkel egy ilyen kegyelmes Isten szövetséget kötött.

12. A zsidó nép a szabadulás óta évente fogyasztja a páskát, és ez éppolyan örömmel tölti el azokat, akik ezt hitben eszik, mint atyáikat, akik átérezték a fáraó dühét, de még nem szabadultak ki fogságukból. Mert nagyon jól tudták, hogy ha Isten az Ő kegyelméből és csodálatos erejéből és hatalmával nem szabadította volna ki őket, még mindig szolgaságban lettek volna Egyiptom földjén, a gonosz fáraó alatt. Felettébb örültek annak, hogy ettől már megszabadultak, és nagy hálát adtak Istennek, mert azon a termékeny földön találták magukat, amelyet Isten adott a számukra. Hasonlóképpen mi is az úrvacsora szentségét szabadulásunk óta évenként és naponta esszük, és ez éppolyan örömmel tölti el azokat, akik ezt hitben eszik, mint amilyen örömmel az apostolok ették, mielőtt még megszabadultak volna. Mert nagyon jól tudjuk, hogy ha Isten az Ő kegyelméből és Fiának vére által nem szabadított volna meg bennünket, akkor még mindig szolgaságban lennénk Egyiptom földjén, a bűn helyszínén, a gonosz ördögfejedelem alatt. Felettébb örülünk annak, hogy ettől már megszabadultunk, és nagy hálát adunk Istennek, mert a kegyelem országában találjuk magukat, és hit által a Lélek első zsengejét és gyümölcsét kapjuk meg. Ez azt tanúsítja számunkra, hogy Isten gyermekei vagyunk.

(RUSSELL 1831, 424–428; WRIGHT 1978, 424–428)

Fordította: Bellák Erzsébet

John Frith

Az önismeret tüköre (1532)

Értekezés John Frith-től, miközben a londoni Tower börtönében raboskodott, az Úr 1532. évéből, melynek címe 'Az önismeret tüköre'.

Előszó

Egy hű barátom (akinek olyannyira a lekötelezettje vagyok, hogy joggal parancsolhatta volna is meg nekem) arra kért, hogy írjak neki egy rövid értekezést, amelyben némi tanítást kap az önismeretről, és hálát ad Istennek azokért az ajándékokért, amelyekkel Isten olyan nagylelkűen elárasztotta. Ezt én nagy örömmel vállaltam el, részben azért, hogy jó és bölcs kérésének eleget tegyek, mely – bízom benne – Krisztus nyájának is nagy hasznára lesz, részben azért, hogy elmondjam, mit gondolok magamról és mindenki másról.

Itt mindenki láthatja, mit kapott Istentől, és hogyan kellene a rájuk bízott talentummal élni, amelyet ha alaposan megfigyelsz, azt fogod mondani a bölcs Salamon-nal: *Univerſa vanitas omnis homo vivens*, vagyis minden hiábavalóság az ember számára (lásd Zsolt 39, 6 – Vulg.). Ezt Dávid próféta is megerősíti, mondván: Ha minden ember megmérettetne, és a hiábavalóság lenne a mérleg másik serpenyőjében, lenyomná őket, és nagyobb súlyú lenne, mint ők maguk (lásd Zsolt 62, 10). Példának okáért, ha valaki egy sültbolondot dicsér, és elméjét élesnek, gondolatait mélyenszántónak véli, akkor ez az ember valójában nagyobb bolond, mint a másik. Mégis, az ember általában helyesli és dicséri a javakat, a becsületet, a szépséget, az erőt és egyéb hiábavaló és mulandó dolgokat, amelyek olyanok, mint az álmok, és elhervadnak, mint a mezei virágok (lásd Ézs 40, 8 és Mt 6, 28-30), amikor az embernek a legnagyobb szüksége lenne rájuk. Ebből az következik, hogy az ilyen ember élete hiábavalóbb, mint azok a dolgok, amelyek mind csak hiábavalóság. Hiszen ha lehetséges lenne, hogy mindezek száz évig folyamatosan a rendelkezésedre álljanak bármiféle baj vagy hányattatás nélkül, ahogy az emberrel még sosem történt meg, akkor is csak hiábavaló álmok lenne, ha azzal az örök élettel hasonlítjuk össze, amely Krisztus választottainak és igaz követőinek van elkészítve. „*Minden test csak fű, és minden szépsége, mint a mezei virág. Elszárad a fű, elhervad a virág, ha ráfúj az ÚR szele. – Bizony, csak fű a nép! Elszárad a fű, elhervad a virág, de Istenünk ígéje örökre megmarad*” (Ézs 40, 6-8; lásd még 1Pt 1, 24-25).

„Ezt mondja az ÚR: Ne dicsekedjék bölcsességével a bölcs, ne dicsekedjék erejével az erős, ne dicsekedjék gazdagságával a gazdag!” (Jer 9, 22). „Aki dicsekszik, az Úrral dicsekedjék” (1Kor 1, 31b; lásd még 2Kor 10, 17), akié legyen minden tisztesség és dicsőség mindörökké.

Az első fejezet. Minden jó Istentől származik, és minden rossz tőlünk.

A filozófusok, akikben Isten felgyújtotta az igazság némi szikráját (lásd Róm 1, 19-21), elismerték, hogy az igazi bölcsesség és egy ember életének legfőbb iránya az, ha megismeri önmagát. Ezt az állítást a Szentírás olyan világosan kijelenti, hogy annak igazságától senki sem térhet el. Hiszen Salamon azt mondja: *„A bölcsesség kezdete az ÚRnak félelme”* (Péld 9, 10a). Ki féli az Urat, ha nem az, aki úgy ismeri önmagát, ahogy azt a Szentírás tanítja? Mert ha nem ismerem fel emberi természetem tökéletlenségét, amely romlott és ingatag, és mentes mindenféle állandóságtól; ha nem ismerem fel, hogy testem folyton változik, hajlamos a bűnre, lázad az igazság ellen, és nincs benne jóság; ha nem ismerem fel a régi kígyó, a pokol és a bűn mérgét, amelyek rejtve vannak bennem, és elviselhetetlen fájdalmak társulnak hozzájuk (lásd Róm 7, 14-25), akkor nem lesz rá lehetőségem, hogy féljem Istent, ehelyett egyenlővé teszem magam Istennel, ahogy Lucifer, Nebukadneccar, Heródes és a többiek tették, akik később alaposan megbűnhődtek bolond gögjükért (lásd Ézs 14; Dán 4 és ApCsel 12).

„Hogyan lehetséges akkor a dicsekvés?” (Róm 3, 27a). Gögös ember, *„mid van, amit nem kaptál?”* (1Kor 4, 7). Mert a Szentírás tanúságot tesz róla, hogy *„minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnan felülről, a világosság Atyjától száll alá, akiben nincs változás”* (Jak 1, 17), így akár külsődleges, akár belsőleges ajándékok, amelyek vagy a testhez, vagy a lélekhez tartoznak, ha jó ajándékok, akkor onnan felülről, a világosság Atyjától szállnak alá. Mert ha megfigyeled a test arányait, alakját vagy szépségét, könnyen észreveheted, hogy az Istentől van, még Krisztus szavai alapján is, aki arra int minket, hogy ne aggodalmaskodjunk (lásd Mt 6, 25-29). Vagy ki tudná termetét egyetlen arasszal is megnövelni, vagy egyetlen haja szálát is fehérré vagy feketévé tenni?

Ami pedig a mi bölcsességünket, ékesszólásunkat, hosszú életünket, győzelmeinket, dicsőségünket, és a hasonlókat illeti, a Szentírás azt tanúsítja, hogy azok Istentől származnak, és nem tőlünk. Mert Szent Jakab azt mondja: *„Ha pedig valakinek nincsen bölcsessége, kérjen Istentől, aki készségesen és szemrehányás nélkül ad mindenkinek, és meg is kapja”* (Jak 1, 5). Amint az egyértelmű Salamonnál is, aki Istentől kért bölcsességet, hogy megkülönböztesse a jót a rossztól. *„Isten ezt felelte Salamonnak: Mivel ez a szíved vágya, és nem gazdagságot, vagyont vagy dicsőséget kértél, nem is gyűlölőid életét vagy hosszú életet, hanem bölcsességet és értelmet, hogy kormányozni tudd népemet, amelynek a királyává tettelek, ezért megadom neked a bölcsességet és az értelmet, sőt olyan gazdagságot, vagyont és dicsőséget is adok neked, amelyhez fogható nem volt és nem is lesz egy királynak sem, sem előtted, sem utánad”* (2Krón 1, 11-12 és 1Kir 3, 9-13).

Továbbá, a legdicsősebb ajándékok a lelkünkre vonatkozóan Istentől származnak, kegyelméből és jóindulatából, amelyet Krisztusban és Krisztusért ad nekünk, mint a predestináció, a kiválasztás, az elhívás és a megigazulás. Morus mester kipingált költészetével és körmönfont kijelentéseivel elhomályosítja látásotokat, hogy letérjete a helyes útról, és megkísérli azt tanítani nektek, hogy Isten éppen arra predestinált és választott ki minket már a világ kezdete előtt, hogy képesek legyünk jó cselekedeteket tenni. Én azonban most gyertyát gyújtok, amely olyan fényesen fog világítani, és annyira elúzi az ő ködét és hiábavaló költészetét, hogy világosan látni fogjátok, amint meztelenül vergődik egy hálóban, ennek ellenére láthatatlannak gondolja magát. Habár elég szentírási szakasz van, például a Tit 3 és a Róm 11, hogy mindezt igaznak lássuk, ezektől most eltekintek, és Szent Ágostont hozom fel, aki az a gyertya, amelyről beszéltem, hogy felfedi majd Morus zsonglörködéseit és tudatlanságát. Mert Szent Ágoston azt mondja, hogy vannak olyanok, akik szerint Isten az Ő előrelátása alapján arra választott ki bennünket, hogy jó cselekedeteket tudjunk tenni. Krisztus azonban azt mondja, ez nem így van: „*Nem ti választottatok ki engem, hanem én választottalak ki titeket*” (Jn 15, 16a). Mert azt mondja, ha azért választott volna ki minket, mert előre látta, hogy jó cselekedeteket fogunk tenni, akkor azt is előre kellett volna látnia, hogy először nekünk kellett volna választanunk Őt. Ez azonban ellentétes Krisztus szavaival és az evangélista gondolkodásával. Ebből is láthatjátok, milyen egyértelműen cáfolja Szent Ágoston Morus mesterkélt költészetét, és miként tárja fel ravasz kigyói megtévesztését.

Végül, Szent Pál azt írja: „*Hiszen kegyelemből van üdvösségetek hit által, és ez nem töletek van: Isten ajándéka; nem cselekedetekért, hogy senki se dicsekedjék*” (Ef 2, 8-9). Morus mester szégyenkezve hallgatná ezeket a szavakat, ha nem lenne olyan, mint Lucianusz, aki nem tisztel sem Istent, sem embert. Szent Ágoston azonban hozzáfűzi: *Non erit gratia ullo modo nisi fuerit gratuita omni modo*, azaz kegyelem vagy jóindulat mindig ingyen jön felülről. Ezért következtethetek arra, hogy sem a korábbi cselekedetekért, sem a későbbiekért, hanem egyedül Isten ingyen kegyelméből van [a megigazulásunk].

Biztosak vagyunk benne, hogy akit kiválaszt, annak kegyelmét adja, akit elutasít, azt számunkra még titkos és kikutathatatlan ítéletéből elkárhoztatja. Ám azt, hogy miért választja ki az egyiket, és utasítja el a másikat, ne kutasd, mondja Szent Ágoston, ha nem akarsz tévedni. Hiszen Szent Pál sem tudta ezt meg, hanem így kiáltott fel: „*Ó, Isten gazdagságának, bölcsességének és ismeretének mélysége! Mily megfoghatatlanok az ő ítéletei, és mily kikutathatatlanok az ő útjai!*” (Róm 11, 33). Morus mester azonban inkább nyilvánosan hazudott és nagyot tévedett, mintsem hogy elismerje Isten titkait, vagy beismerje saját tudatlanságát bármilyen kérdésben is.

Rövidre fogva, Szent Pál azt kérdezi: „*Mid van, amit nem kaptál? Ha pedig kaptad, miért dicsekszel, mintha nem kaptad volna?*” (1Kor 4, 7). Ebből arra következtethetünk, hogy minden jó Istentől származik, és minden bűn vagy rossz tett saját, romlott természetünkből. Olyannyira így van ez, hogy Dániel prófétával együtt mondhatjuk: *Tibi Domine gloria, nobis autem confusio faciei*, vagyis

„Tied Uram az igazság, mienk pedig orcánk pirulása” (Dán 9, 7 – Károli). „Aki dicsekszik, az Úrral dicsekedjék” (1Kor 1, 31b; lásd még 2Kor 10, 17).

A második fejezet. Arról, hogy milyen célból adja nekünk Isten ezeket az ajándékokat, és hogy azok inkább megbízatások és reánk mért terhek, és nem arra valók, hogy élvezettel dicsekedjünk velük.

Ahogy testünknek sok tagja van, és minden tagnak megvan a maga elrendelt feladata, nem saját javára és védelmére, hanem az egész test megőrzése érdekében, olyannyira, hogy a legékesebb tagnak kell szolgálnia a legkevésbé ékeset annak szükségében, hiszen ha a kéz nem szolgálná a lomha emésztésű hasat, mindketten elvesznének (lásd 1Kor 12, 12-27). Hasonlóképpen jelölte ki Isten is az Ő ajándékait, és osztotta szét nekünk szerte a világon, akik egy test vagyunk, hogy minden nemzetnek szüksége legyen a másokra, minden foglalkozásnak szüksége legyen a többire, és minden embernek szüksége legyen felebarátjára. Ez olyan világos, hogy nem lehet tagadni. Ennek ellenére foglalkozom a kérdéssel, mert szeretném, ha az annyira gyökeret verne bennetek, hogy megpróbáljátok betölteni azt egymás felé.

Ha Isten felnyitotta a szemedet, és lelki bölcsességet adott az Ő ígéjének ismerete által, ne dicsekedj, inkább félj és rettegj, mert számonkérhető feladattal vagy megbízva, amely (ha megteszed) sok bajjal és üldöztetéssel jár, és előbb vagy utóbb az életedbe is kerülhet. Ám ha nem végzed el a számodra kijelölt feladatot, akkor az a kárhozatodra lesz. Mert Szent Pál azt írja: „*Jaj nekem ugyanis, ha nem hirdetem az evangéliumot!*” (1Kor 9, 16b). Ezékiel próféta által pedig Isten azt mondja: „*Ha ezt mondom a bűnösnek: Bűnös vagy, meg kell halnod! – és te nem mondd meg, és nem figyelmezteted a bűnöst, hogy rossz úton jár, akkor az a bűnös meghal ugyan bűne miatt, de a vérét tőled kérem számon*” (Ez 33, 8 és Ez 3, 18).

Egyházi embereink talán csak azokra vonatkoztatnák ezt a szöveget, akiket ők erre kijelöltek; mert szerintük ők azok, akik gyógyíthatják a lelkeket. Erre azt felelem, hogy mindenki, akinek felragyogott Isten ígéjének világossága, küldetése van, amikor csak szükségét lát, és van orvossága felebarátja lelkének gyógyítására. Például, ha Isten adott nekem látást, és én meglátok egy vak embert az úton menni, aki látás híján mindjárt belezuhan egy gödörbe, ahol valószínűleg meghal, akkor engem Isten parancsolata arra kötelez, hogy vezessem ezt az embert, amíg csak túl nem jut ezen a veszélyen. Máskülönben, ha meghal a gödörben, amelytől megszabadíthattam volna, vérét Isten tőlem kéri számon.

Hasonlóképpen, ha észreveszem, hogy felebarátom elkárhozna, mivel Krisztus tanításának híján van, köteles vagyok őt tanítani és átadni neki abból a tudásból, amelyet Isten nekem adott. Máskülönben vérét Isten tőlem kéri számon.

[Ellenvetés.] Talán azt mondják majd, hogy már ki van jelölve valaki, hogy a gödröt figyelje, ezért ha bárki is beleesik, az magára vessen, én fel vagyok mentve, és nem kell ezzel foglalkoznom.

[Válaszom.] Erre azt felelem, hogy boldog lennék, ha így lenne. Ennek ellenére, ha azt tapasztalom, hogy az őrzők alszanak, a kocsmába járnak vigadni, vagy külföldre mennek kurvapecérkedni, és észreveszem, hogy egy ilyen ember hanyagsága következtében felebarátom mindjárt beleesik a gödörbe, akkor köteles vagyok kivezetni őt onnan, mert úgy vélem, Isten küldött el, hogy megmentsem a lelkét a kárhozattól. Isten törvénye és a természet pedig arra kötelez, hogy úgy szeressem felebarátomat, mint magamat (lásd Mt 22, 39; 3Móz 19, 18; Gal 5, 14), és úgy tegyek vele, ahogy szeretném, hogy velem tegyenek (lásd Mt 7, 12). Azt hiszem, nincs olyan ember, aki ebben a helyzetben ne akarná, hogy felebarátja segítsen rajta, ezért köteles ő is segíteni felebarátjának, ha az hasonló veszélyben lenne. Hasonlóképpen te is köteles vagy jó tanácsot adni annak, aki híján van annak, és megosztani talentumodat, amelyet Istentől kaptál, hogy az felebarátod hasznára legyen. Annak ellenére, hogy a válaszomat nem kerülhetitek meg, vegyétek észre, hogy maga a szöveg, amelyet felhoztam, cáfolja a fent idézett büszke ellenvetéseket. Ezek az idézett szavak Ezékiel könyvének 3. részéből: *„Ha azt mondom a bűnösnek, hogy meg kell halnia, és te őt nem figyelmezteted, és nem szólsz neki, figyelmeztetve a bűnöst, hogy ne járjon bűnös úton, és így életben maradjon, akkor az a bűnös meghal ugyan bűne miatt, de a vérét tőled kérem számon”* (Ez 3, 18). Jegyezd jól meg, hogy itt nem azt mondja a próféta, amint te felhoztad ellenvetésként, hogy egyedül az, akinek figyelmeztetnie kellene a bűnöst, de nem teszi, fog meghalni, maga a bűnös pedig életben marad, mivel bűnét nem adta tudtára az, akinek a felelőssége volt az ő tanítása. Éppen ellenkezőleg, a bűnös meghal bűne miatt, mondja Isten Ezékiel próféta által, vérét pedig attól kéri majd Isten számon, akinek az igazságban kellett volna őt vezetnie.

Ha Isten kegyelméből hiszel Jézus Krisztus vérében, ne légy elbizakodott, hanem félj: mivel Isten nem kímélte a természet szerinti ágakat sem (úgy értem, a zsidókat, akik Isten választott népe voltak; lásd Zsid 11, 17-24); mivel nem kímélte az angyalokat, akik bűnbe estek, hanem a pokolba taszította őket, hogy ott várják az ítéletet (lásd 2Pt 2); mivel nem kímélte a régi világot, hanem vízzel árasztotta el, és Noét, az igazság prédikátorát szabadította meg; vigyázz, különben téged sem kímél meg. Az igazság az, hogy ahol jelen van a hit, ott a bűnösnek nem róható fel a bűn. *„Hiszen kegyelemből van üdvösségetek hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka”* (Ef 2, 8; lásd még 1Kor 12, 4-11). Ezért ha Istenhez hűtlen vagy, és nem próbálsz meg hitben járni, és a hit gyümölcseit teremni, attól félek, hűtlenséged miatt Isten visszavonja tőled a hit ajándékát (lásd Mt 3, 9-10), és másnak adja bérbe szőlőjét (lásd Lk 20, 9-18), akinél az idejében megtermi majd gyümölcsét, és ez az utóbbi állapotod rosszabb lesz az elsőnél (lásd 2Pt 2, 20b). Ezért félelemmel és rettegéssel munkáljuk üdvösségünket (lásd Fil 2, 12b), és igyekezzünk még jobban megerősíteni elhívásunkat és kiválasztásunkat (lásd 2Pt 1, 10), megöldökölve tagjainkat és a bűnös ó-embert, és Krisztus törvényében erősödünk, hogy mennyei Atyánk gyermekei lehessünk (lásd Fil 2, 15), és örököstársak Megváltónkkal és testvérünkkel, Krisztus Jézussal (lásd Róm 8, 17).

Ha Isten javakat adott neked, nem gondolhatod azt, hogy ezt csak neked adta, hanem sáfárrá is tett fölöttük, hogy a közösség javára fordítsd és oszd szét azokat. Hiszen nem te vagy az igazi tulajdonos, hanem Isten, aki azt mondja Haggeus próféta által: „*Enyém az ezüst, enyém az arany*” (Hag 2, 8a), egy időre azonban rád bízta őket, hogy megnézze, hűségesen szétszotod-e ezt a hamis mammont (lásd Lk 16, 1-12), az Ő parancsolatai szerint. Azt, hogy ez valóban így van, jól láthatod a gazdag ember példázatából, „*aki bíborba és patyolatba öltözött, és nap mint nap fényes lakomát rendezett*” (Lk 16, 19), később azonban a pokolra jutott.

Ezzel kapcsolatban Szent Gergely megjegyzi, hogy a gazdag nem azért kárhozott el, mert megrabolt volna másokat, hanem azért, mert nem osztotta szét a vagyonát: ahogy azt a szöveg folyamata is jól mutatja. Ezért ha számot kell adnunk mindarról, ami megadatott nekünk, akkor csekély okunk van az örvendezésre, inkább a félelemre és a rettegésre van okunk, és hogy azt tartsuk a legboldogabbnak, akinek kevés adatott. Mert Istent, akinek számot kell adnunk, nem lehet megtevesztetni, habár a világot meg lehet vakítani.

Ha Isten tökéletes vétagokat és tagokat adott neked, akkor menj el saját kezdeddel dolgozni, hogy tagjaid, melyek szentek és tökéletesek, szolgálhassanak azon tagok felé, akik segítséget szenvednek. Mert ez kedves Isten előtt. Ennek ellenkezője pedig olyan gyűlöletes, hogy amennyiben visszatartod tagjaidat attól, hogy segítsenek felebarátaidon, Isten tolvajnak és gyilkosnak tart majd téged. Ezért azt mondom, hogy minden szent képmutatónk, tunya hasú szerzetesünk, kanonokunk és papunk, akár egyháziak, akár világiak, ha nem munkálkodnak Isten ígéjének hirdetésén, tolvajok és gyilkosok. Mert hogy lehet az, hogy ezek az ő erős tagjaikat tétlenségben tartják, pedig nekik a felebarátaik javán kellene munkálkodniuk? Azért, hogy tökéletes tagjaik azon tagok felé szolgálhassanak, akik segítséget szenvednek. Ahogy például a szemnek a látás ajándékával kell szolgálnia a lábfejek, a kezek és egyéb testrészek felé, amelyek ennek híján vannak. Máskülönben a többi testrész minden gödörnél veszélyben van, hogy elveszik, a szem pedig vétkes a pusztulásukban, mert visszatartotta tőlük a feladatát.

Ezt Szent Pál szavaival igazolhatjuk, aki azt mondja: „*A tolvaj többé ne lopjon, hanem inkább dolgozzék, és saját keze munkájával szerezze meg a javakat, hogy legyen mit adnia a szűkölködőknek*” (Ef 4, 28). Néhány tudós doktor ezt csak olyan személyekre vonatkoztatja, akik rendetlenül élnek (lásd még 2Thessz 3, 6-15), és nem dolgoznak, bár munkaképesek, hanem mások jótékonykodásából élnek. Ezt az apostol lopásnak nevezi, és arra figyelmezteti őket, hogy saját kezükkel dolgozzanak azért, hogy önmagukat is el tudják tartani, és másokat is meg tudjanak segíteni.

Mivel néhányan, akik szánakoznak magukon azért, mert bűnösök, nem fogják megengedni ezt a magyarázatot, itt egy másik szöveget hozok fel a bölcs embertől, aki nemcsak megengedi ezt az állítást, hanem még inkább elevenjükhöz hatol. Mert azt írja: *Panis egentium vita pauperis est, qui autem defraudat eum homo sanguinis est.* Ezt azt jelenti: „*Szűkök kis kenyéren élnek a szegények, aki megtagadja tőlük, az vérszopó*” (Jézus, Sirák fia könyve 34, 21 – SZIT). Ez

a szöveg olyannyira a földhöz veri őket, hogy egyenesen eltorzítja az arcukat. Püspökeinket, apátjainkat és lelki vezetőinket kétszeresen is tolvajnak és gyilkosnak láttatja: ami a testet illeti (mivel megöldöklük a lelket, Isten ígéjének híján, amelyet sem ők nem hirdetnek, sem azt nem tűrik el, hogy más tisztán hirdesse, hanem az ilyen embert üldözik, és a legkegyetlenebb halálra adják), először is tolvajok és gyilkosok, mert nem osztják szét azt, amit igaz elődeink kijelöltek a számukra azért, hogy a szegények felé szolgáljanak velük. Akkor nagyon éretnyesnek tündek, most azonban sólymokra, kutyákra, lovakra, fényűző ruházatra, kifinomult ételekre és hasonlókra költik a pénzüket, a szegények pedig örülnek, ha a morzsákból kaphatnak.

Lehet, hogy nincs egyetlen disznójuk sem a saját kondájukból, sőt egyetlen tolluk sem a saját libájukból, hiszen az, aki könnyelműen négy- vagy ötezer márkát szór el évente, azt gondolja, az túl sok lenne, ha ebből húsz aranyat a szegényeknek adna. Ennek ellenére a szegényeknek járna minden Isten rendelése szerint, az ígehirdetők megélhetését kivéve, akiknek az apostol szerint meg kell elégedniük azzal, ha van ételük és ruházatuk (lásd 1Tim 6, 3-16). Ők azonban megfosztják kenyerüktől a szegényeket, így tolvajok, és mivel ez a kenyer a megélhetésük, amint azt az imént említett szöveg is tanúsítja: az, aki megfosztja a szegényt ettől, az nemcsak tolvaj, hanem gyilkos vérszopó is.

Amikor azt gondolják, jól bánnak a pénzzel, és azt luxuspaloták építésére költik, alaposan meg kell feddni őket ezért. Hiszen amint azt egy régi tudós doktor mondta: Ebben rosszabbak az ördögnél, mert az ördög azt akarta, hogy Krisztus változtassa a követ kenyérré, amely lehet, hogy segített volna a szegényeken, ezek az építők viszont a kenyeret változtatják kővé. Mert mindazokat a javakat, amelyeket a szegényeknek kellene adni megélhetésükre, egy rakás kővé változtatják.

[Ellenvetés.] Itt azt vetik fel ellenérvként (mivel mindig vannak kibúvóik), hogy ha úgy adnának a szegényeknek, ahogy arra kötelezve vannak, egy idő után mindenük elfogyna, és ebből semmi jó nem származna, mert senki sem tudná, mi lett a pénzzel, vagy ki boldogul belőle.

[Válaszom.] Erre azt felelem, hogy valóban túl bölcsek vagytok a számomra, mivel Krisztust is kijavítjátok, és kioktjátok arról, mi a legjobb. Hasztalan erőlködés lenne számomra meggyőzőnöm titeket.

Hiszen Krisztus szándéka és parancsolata az, hogy adjunk, és ne tartsuk javainkat tőlük vissza (lásd Préd 4). Próféta által így szólt: „*Jaj azoknak, akik házat házhoz ragasztanak*” (Ézs 5, 8a), amelyet joggal mondanak rólatok. Ezzel szemben merem állítani, hogy ha egy püspök, aki évente négyezer márkát szór el, egyházkerülete szegényei között ennek a felét szétosztaná minden évben úgy, hogy egy embernek negyven shillinget ad, egy másiknak pedig húsz aranyat ad kölcsön, hogy az megalapozza vele a foglalkozását, azaz aszerint ad és ad kölcsön, ahogy a szükségét látja, öt vagy hat éven belül virágzó egyházkerülete lesz.

Valóban azt gondolom, hogy ez jobban tetszene Istennek, mintha apátságokat építene: mert előbb Isten parancsolatát kell megtenni, és ez kedvesebb neki, mint minden olyan cselekedet, amely a mi elképzeléseinkből és bolond képzelgéseinkből fakad.

Továbbá, ők azért tolvajok és gyilkosok, mert munkaképes tagjaikat megfosztják a munka lehetőségétől. Pedig ezzel szolgálhatnának a szükségét szenvedő felebarátaiknak. Azokról beszélek, akik nem Isten ígéjének hirdetésével foglalkoznak, mert ők így visszatartják tagjaikat szegény felebarátaik megsegítésétől, tehát tolvajok. Mivel ezek az egyházi emberek ezt a szegényektől megvont támogatást a saját megélhetésük forrásának, azaz az életüknek nevezik, gyilkosok.

A kolduló szerzetesrendjeink ez alól kivételnek gondolják magukat, mert ők nem kapnak bérleti díjat, amit szétozhatnak. Mégis, ha jól elgondolkozunk ezen a szövegen, azt látjuk, hogy őket ugyanúgy el lehet ítélni, mint a többieket. Mivel minden házba belépnek, és szegyetelen arccal koldulnak, olyannyira megtévesztik az embereket, hogy azok így észre sem veszik a szegényeket, akik betegek, sánták, bénák, vakok és csonkák. Mert nincs olyan szegény magányos özvegy, akit mézes-mázos hízelgésükkel annyira be ne csapnának, hogy azok utána ne nekik adnának pénzt vagy javakat. Drága testvéreim! Ne támogassatok ilyen gyilkosokat, különben részesültök bűneikben, hanem kövessétek az apostol tanácsát, aki a mi Urunk, Jézus Krisztus nevében azzal bíz meg minket, hogy tartsuk távol magunkat minden olyan testvértől, aki rendetlenül él a világban, és nem dolgozik. Az apostol azt parancsolja meg: *„ha valaki nem akar dolgozni, ne is egyék”* (2Thessz 3, 10b).

Lehet, hogy azzal állnak elő, hogy ők elmélkedéssel és a Szentírás tanulmányozásával töltik az időt, és azt mondják, nem lenne szabad elvonni őket ettől a szent munkától, mivel Krisztus is azt mondta, hogy *„Mária a jó részt választotta, amelyet nem vehetnek el tőle”* (Lk 10, 42b).

Erre ugyanazt felelem, amit a szent atya és apát, Szent Szilvánusz felelt. Szilvánusz egy apát volt, egy szent ember, akinek sok szerzetes volt a gondjaira bízva. Ő arra utasította a szerzeteseket, hogy imáik után dolgozzanak meg a megélhetésükért, Pál tanításának megfelelően. Egyébként azok imádságai nem voltak olyan hosszúak, mint a mi szerzeteseinké, akik azt gondolják, hosszú beszédükért hallgattatnak meg, éppúgy, mint a farizeusok, akiket Krisztus megfeddett. Egyszer egy istenfélő ember jött az apátságukba, és amikor meglátta, hogy a szerzetesek dolgoznak, megkérdezte az apátot, miért erre utasítja őket, ahelyett, hogy a szerzetesek átadnák magukat a szent elmélkedésnek. Ez az ember szintén arra hivatkozott, hogy Mária a jó részt választotta. Az apát néhány szót szólott csak, de adott egy könyvet ennek a szerzetesnek, és egy cellába küldte, hogy ott tanulmányozza a könyvet, és elmélkedjen. Délben az apát ebédelni hívta az összes szerzetest, ezt a férfit viszont elmélkedésre küldte. Délután, amikor ez az ember nagyon éhes lett, kijött Szilvánusz apáthoz, és megkérdezte, hogy a szerzetesek ebédelték-e már. Az apát azt felelte, igen. Erre megkérdezte a szerzetes: Engem miért nem hívatott, hogy a többiekkel ebédeljek? Az apát azt felelte: Azt gondoltam, ön lelki

ember, és nincs szüksége ételre. Nem, felelte a szerzetes, nem vagyok olyan lelki, sem buzgó az elmélkedésben, hiszen ennem nekem is kell.

Valóban, mondta az apát, de akkor dolgoznia is kell, hiszen Máriának is szüksége volt Mártára. Amikor a szerzetes ezt meghallotta, bűnbánatot tartott, és dolgozni kezdett, mint a többiek. Bárcsak Isten ezzel a felelettel más egyházi embereket is arra készítetne, hogy így tegyenek, és kezdjenek el dolgozni, hogy támogathassák szükségét szenvedő felebarátaikat.

Ami pedig a Szentírás tanulmányozását illeti, Szent Ágoston azt kérdezi: hogyan tanulod meg jobban a Szentírás megértését, mint ha nekilátsz megvalósítani azt, amit abban olvasol? Ha pedig nekilátsz megvalósítani azt, mondja Ágoston, akkor saját kezedd el kell dolgoznod, hiszen Szent Pál ezt tanítja neked. Erről egy egész könyvet írtam, amelyet, ha Isten megengedi, hogy befejezzek és közzétegyek, akkor ez a könyv sokkal hasznosabb lesz az egyházi embereink számára, mint bármi, amit az elmúlt száz évben olvastak.

**A harmadik fejezet. Az értekezés befejezése, hogy senki se
dicsekedjék, hanem félelemmel és rettegéssel fogadja az összes
ajándékot, amelyet kap.**

A következőkben majd láthatod, hogy senki sem élhet anélkül, hogy ne félne és rettegne. Annak kellene a leginkább félnie, akire a legtöbb bízott, mert tőle sok kéretik számon, mi pedig kötelesek vagyunk mindenért Istennek adni hálát. Hiszen semmink sincs önmagunkban, csak bűn és hiábavalóság, ám Isten kegyelme és jóindulata által minden jó a miénk, és ezáltal vagyunk azok, akik vagyunk. Mivel minden jóságunk Tőle származik, hálát kell adnunk Neki, és meg kell tartanunk a parancsolatait. Különben félnünk kellene attól, hogy megvonja tőlünk ajándékait, és hogy ez esetben még nagyobb kárhozatban részesülünk.

Ha megismerted Isten ígétjét, adj neki hálát, és légy annak hűséges hirdetője, különben Isten kiszolgáltat téged saját torz képzelgéseiteknek, és ezáltal temérdek eretnekség kellős közepén találod magad, ami teljes pusztulást hoz majd a számodra.

Ha hiszel Isten ígétének, adj neki hálát, és a kellő időben teremd meg annak gyümölcsét, különben Isten elveszi a hitedet, és a végső kétségbeesésnek szolgáltat ki téged.

Ha Isten javakat ad neked, akkor adj neki hálát, és oszd szét azokat Isten parancsolata szerint, különben Ő veszi el tőled azokat (ha szeret téged) vagy tolvajok által, vagy víz, marháid elpusztulása, gyümölcsöd letarolása, vagy ezekhez hasonló megpróbáltatások által. Ezt azért teszi, hogy Őt szeresd (Ézs 5, 8-15), mert Ő ezáltal akarja eltántorítani a szívedet a javaktól (lásd Jer 7, 24-26). Mivel szeret téged, ezért akarja a szíved irányultságát megváltoztatni, hogy teljesen Belé vedd bizalmadat, ne pedig a mulandó dolgokba. Ám ha nem szeret téged, akkor nagy vagyonhoz juttat, ami bőséges növekedéssel jár, és a menny a földön valósulhat meg neked; ez pedig örök kárhozatra lesz az eljövendő életben (lásd Jer 12, 1-3). Ezért féld az Urat, és jól vigyázz, amíg lehetőséged van erre.

Ha megkérdezel, mit jelent az Ő tisztelete, dicsérete és a neki való hálaadás, azt felelem, hogy az Ő tisztelete, dicsérete, és a neki való hálaadás nem más, mint az Ő parancsolatainak megtartása.

Ha megkérdezel, melyek az Ő parancsolatai a javaid szétoztását illetően, azt felelem, a parancsolatok azok, hogy javaidat mások iránti könyörülettel oszd szét, és ezt Ő be fogja számítani neked az ítélet napján. Azt fogja megkérdezni tőletek, hogy adtatok-e enni az éhezőknek, és adtatok-e inni a szomjazónak, nem pedig azt, hogy építettetek-e apátságokat vagy kápolnákat. Azt fogja megkérdezni tőletek, hogy befogadtátok-e a jövevényt, és felruháztátok-e a mezítelent, nem pedig azt, hogy vannak-e arany képeitek, vagy adtatok-e papi palástokat az egyháznak. Azt fogja megkérdezni tőletek, hogy meglátogattátok-e a beteget, és elmentetek-e a börtönben raboskodóhoz, nem pedig azt, hogy elmentetek-e zarándoklatra Walsinghambe vagy Canterburybe (lásd Mt 25, 31-46). Bizony ha ezer kolostort építesz is, és ugyanannyi papi palástot és kelyhet adsz is az egyháznak, és a világ összes zarándoklatára elmész is, de meglátsz egy szegényt, akinek te egy garast sem adtál, és ő ezért meghal, mindazok a látványosságok, amelyekre annyi pénzt költöttél, semmit sem fognak segíteni rajtad. Ezért jól vigyázzatok, és ne mondjátok, hogy nem figyelmeztettek titeket.

Ha Isten tökéletes végtagokat és tagokat adott neked, akkor adj Neki hálát, és azokat tested megzabolázására és felebarátod javára használd. Mivel Isten szeret téged, megenged valamilyen testi szenvedést vagy bajt, és elveszi tőled egészséged, hogy ne rója majd fel neked olyan súlyosan a figyelmetlenségedet, és azt, hogy nem használtad ép tagjaidat. Ám ha nem szeret téged, tagjaidat meghagyja épségben és egészségben, s így mivel nem használtad őket, ez a te kárhozatodra lesz. Ezért vigyázz, és féld az Urat, és adj Neki hálát az Ő parancsolatai szerint. Mert mi az ő teremtményei vagyunk, és nagyon le vagyunk kötelezve neki, mivel Ő teremtett bennünket tökéletes testrészekkel. Mert jobb nekünk az, hogy vannak végtagjaink, dolgozunk velük, és adunk másoknak, mintha másnak kellene adnia nekünk. Mert szentebb dolog adni, mint kapni (lásd ApCsel 20, 35b), sőt annak ellenére is nagyon le vagyunk kötelezve neki, hogy tökéletlennek és csonkának teremtett minket. Mert az Ő kezében voltunk, ahogy most is abban vagyunk, hogy azt tegye velünk, amit akar (lásd Jer 18, 1-10), még akkor is, ha a leghitványabb teremtménnyé tesz minket a földön.

Olvastam egy pásztorról, aki miközben kinn volt a mezőn a juhaival, észrevett egy ocsmány varangyot, jól megfigyelte, tanulmányozta az alakját és a természetét, és keserves sírásra fakadt. Eközben arra lovagolt egy nagy tekintélyű püspök. Amikor meglátta a pásztort ilyen kétségbeesetten sírni, megállt a lovával, és megkérdezte tőle, hogy miért sír ennyire keservesen. A pásztor így felelt: Uram, a mindenható Isten iránti hálátlanságom miatt sírok. Mert sok mindenért adtam hálát Istennek, mégsem voltam olyan hálás, hogy megköszönjem Neki ezt, amióta csak megszülettem. Uram, nem látod ezt az ocsmány varangyot? Mit mondott erre a püspök? De igen, látom, felelte a püspök, ám mi köze van ennek a sírásodhoz? Nagyon is sok, felelte a pásztor, mert ez a varangy éppúgy

Isten teremtménye, mint én vagyok, és Isten éppúgy tehetett volna engem is ilyen ocsmány és oktalan állattá, mint ezt itt, ha úgy akarta volna, Ő azonban mégsem ezt tette. Ehelyett kegyelméből és jóságából engem gondolkodó lényvé teremtett, saját képére és hasonlatosságára. Én mégsem voltam soha olyan hálás, hogy megköszönjem Neki azt, hogy nem ilyen hitvány teremtménnyé tett, s ezt én nagyon sajnálom, és a hálátlanságom miatt sírok így most. Mindezt végighallgatta a püspök, majd eltávozott. Én pedig bízom benne, hogy ezt meg is értette, és később ennek alapján cselekedett. Kérem Istent, hogy mi is megértsük, mennyire hálásnak kell lennünk Isten kegyelméért, hogy gondolkodó lényvé tett minket. Cselekedjünk ennek megfelelően, hogy igaz követői legyünk a mi Megváltó Krisztus Jézusunknak, akié legyen a dicséret, a tisztesség és a dicsőség mindörökké. Ámen.

(RUSSELL 1831, 281–296; WRIGHT 1978, 281–293)

Fordította: Majoros Szidónia

John Frith

Levél a börtönből (1532)

Amelyet Krisztus evangéliuma hű követőinek írt, amikor a Tower-ben raboskodott Isten igéje miatt az úr 1532. esztendejében

Kegyelem nektek és békesség Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól, a mi Megváltónktól, mindazoknak, akik képmutatás nélkül szeretik az Urat. Ámen.

Szeretteim az Úrban! El sem tudom mondani, mekkora öröm és szívbéli vigasztalás számomra az, hogy láthatom, hogyan munkálkodott bennetek Isten igéje mind ez idáig, és mennyire munkálkodik bennetek most is (lásd Ef 1, 15-18). Mert sokan járnak az Úrnak útját azon parancsolat szerint, hogy úgy szeressük egymást, ahogy Ő szeretett minket (lásd Jn 13, 34). Megismertem a bennetek lévő hitet (lásd Róm 12), és tanúsíthatom, hogy nem színlelitek azt, mert nem csak szóval és nyelvvél szerettek, hanem cselekedettel és igazsággal (lásd 1Jn 3, 18).

Mi lehet nagyobb próba egy hűséges szívnek annál, mint arra vállalkozni, hogy ne csupán segítse és mások által támogassa a szegény elnyomottakat, (melyet lehetetlen veszélyek nélkül vállalnunk), hanem személyesen is meglátogassa őket, és elintézzze, hogy semmiben se szenvedjenek hiányt sem a lelki nyugalom, sem a testi kényelem terén. És még nem is szóltunk a világi uralkodók kegyetlen elnyomásáról és szörnyű fenyegetéséről. Hiszen ezektől a zsarnokoktól minden tőlük telhető rettenetes kínzás elvárható.

Ez a bizonyíték arra, hogy felkészítettétek magatokat a Krisztus keresztyére azon bölcs ember tanácsa szerint, aki azt mondta: „Fiam, ha az Úr útján akarsz járni, készülj fel a megpróbáltatásokra.” Ez bizonyítja, hogy számot vetettél magaddal és be kell fejezned a tornyot, amelyet elkezdte építeni (lásd Lk 14, 28-30). *„Éppen ezért meg vagyok győződve arról, hogy aki elkezdte bennetek a jó munkát, elvégzi Krisztus Jézus napjára”* (Fil 1, 6); *„Ő mindenkinek cselekedetei szerint fog megfizetni”* (Róm 2, 6).

Bár lehetséges, hogy Isten, az Ő titkos ítélete szerint egy ideig mintha levenné a kezét az olyan emberekről, akik az Ő nyomdokain járnak, de hamarosan ez másképp lesz: semmi kétség afelől, hogy *„mindazokat, akik kegyesen akarnak élni Krisztus Jézusban, szintén üldözni fogják”* (2Tim 3, 12). *„Mert akit szeret az*

Úr, azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad. Szenvedjétek el a fenyítést, hiszen úgy bánik veletek Isten, mint fiaival. Hát milyen fiú az, akit nem fenyít meg az apja? Ha pedig fenyítés nélkül maradtok, amelyben mindenki része-sül, fattyak vagytok, nem pedig fiak” (Zsid 12, 6-8).

Mégsem szabad azt feltételeznünk, hogy a minket feltétel nélkül szerető Atyánk örül annak, ha büntetnek minket és vérünket ontják, hanem egyedül a mi javunkra cselekszik, hogy részesüljünk az Ő szentségéből. Azért teszi, hogy ebből tanuljunk: bár a gyarló tagjaink mint a bűn maradványai lázadnak a lélek és az akarat ellen, ennek következtében cselekedeteink tökéletlenül mennek végbe, de egy napon majd erejüket veszítik, hacsak nem hagyjuk, hogy bűneink elnyomjanak minket és uralkodjanak rajtunk. Ezt ki is fejtettem a tisztítótűzről szóló tanító jellegű könyvem elején, amelyet bátran ajánlok mindenkinek, aki tovább akar tájékozódni a témával kapcsolatban.

Isten korábban már megadta nekem a lehetőséget, hogy erről elmélkedjem, és most úgy tetszett neki, hogy ezt rajtam a gyakorlatba is átültesse. Mindig is azt gondoltam, hogy az Úr ígéjének követése előbb-utóbb az életembe fog kerülni. Még ha a király meg is kegyelmezne nekem, és nem engedné, hogy ezek a véreskező edomiták kényükre-kedvükre így bánjanak velem, mégsem hiszem, hogy megmenekültem, hanem inkább azt gondolom, hogy Isten halogatja kissé a dolgot, hogy még egy ideig azt cselekedhessem, amire Ő kiválasztott engem, és hogy így használjon fel engem az Ő dicsőségére.

Esdekelve kérem az Úr minden igaz követőjét, hogy övezzék fel magukat ezzel a gondolattal, és vegyék magukra a kereszt jelét. Ne vessenek keresztet, mint ahogy azt a babonás tömegek teszik, hanem vegyék azt magukra, ezzel jelezve, hogy mindig készek elfogadni a keresztet, amikor és ahogy Isten ezt megkívánja. Minden egyes napot, amelyen ez még nem történik meg, tekintsétek ajándéknak, és adjatok hálát az Úrnak, aki ezt tőletek idáig még távol tartotta. Amikor pedig eljön ez a nap, ne legyetek szomorúak, mert ez nem új dolog, hanem mindig is erre vártatok.

Ne kételkedjétek, mert *„Isten hűséges, és nem hagy titeket erőtlön felül kísérteni; sőt a kísértéssel együtt el fogja készíteni a szabadulás útját is, hogy el bírjátok azt viselni”* (1Kor 10, 13). Mert vagy megvakítja ellenségeiteket, és elveszi zsarnoki hatalmukat, vagy ha meg is engedi nekik, hogy szándékukat véghez vigyék, és a sárkány árvizet is zúdítana a nyakatokba, akkor megnyitja a föld gyomrát, hogy elnyelje őket (lásd Jel 12). Ő ilyen hűséges, és gondja van arra, hogy segítsen rajtunk, amikor a teher túl nehéz a számunkra.

Ha Egyiptomba kell menned, eléd küldi Józsefet. Sőt úgy gondoskodik rólad, hogy földi életedben édesapád és édesanyád helyett száz apát és anyát is kapnál, a házad helyett pedig száz házat, ahogy ezt én már meg is tapasztaltam. Az eljövendő életben pedig örökké tartó örömed lesz Jézussal, a mi Megváltónkkal (lásd még Mk 10, 17-31).

Mindamellet, mivel ez az állhatatosság nem tőlünk származik, ahogy azt Szent Ágoston is mondja, mert nem volt soha még egyetlen olyan gyenge és

gyarló ember sem, beleértve a valaha élt legnagyobb bűnöst is, hiszen természeténél fogva minden ember ugyanilyen gyenge, és ugyanilyen nagy bűnöket követ el, kivéve, ha Isten Lelke és ereje visszatartja ettől. „A mi Urunk Jézus Krisztusra és a Lélek szeretetére kérlek titeket, testvéreim, legyetek segítségemre Isten előtt értem mondott imádságaitokban” (Róm 15, 30), hogy az Ő országának és dicsőségének edényei legyünk, bármilyen neki tetsző időben hívjon is el minket.

„Kérem, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus Istene, a dicsőség Atyja adja meg nektek a bölcsesség és a kinyilatkoztatás Lelkét, hogy megismerjétek őt; és világosítsa meg lelki szemeteket” (Ef 1, 17-18), hogy megismerhessétek az Ő útjait, örökké dicsérve az Urat. Ha valamelyik testvérünknek úgy tetszik, hogy a könyveinkben esetlegesen található kétes helyekről írjon, akkor nagyon örülnénk ennek, és azt hiszem, hogy ez számukra sem lenne haszontalan. Mindent meg fogok tenni azért, hogy teljes mértékben kielégítő választ adjak nekik Isten kegyelméből, aki nek most kezébe ajánlom magam, hogy örökké vezessen és óvjon engem. Ámen.

John Frith, fogoly Jézus Krisztusért, aki minden időben megmarad az Ő szeretetében.

(FRITH 1532; RUSSELL 1831, 255–260; WRIGHT 1978, 255–260)

Fordította: Bellák Erzsébet

John Frith

***Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt,
és melyeket Newgate börtönében írt június 23-án,
az Úr 1533. esztendejében (1533)***

Nincs kétségem afelől, drága testvéreim, hogy valamennyire nyugtalanít titeket az, hogy kizárólag egyetlen oldalé a szó, aki szabadon nyilváníthatja ki, amit csak akar, míg a másik felet elhallgattatják, anélkül, hogy részleghajlás nélkül ítélnék meg mondandóját. Ám helyezték ügyeteket Isten kezébe, aki hamarosan más módon hoz ítéletet. Addig is azonban felsorolom nektek azokat a hitelveket, melyekért elítélnék engem.

Az első hitelv

A következő két hitelv miatt hallgattak ki engem: Először is, hogy azt hiszem-e, hogy nincs tisztítótűz, mely megtisztítja a lelket evilági életünk után. Erre azt feleltem, hogy hitem szerint nincsen, mert az ember két részből áll: a testből és a lélekből. A testet pedig Krisztus keresztye tisztítja meg, melyet Ő helyez minden gyermekére, akit Ő magáénak fogad azáltal, hogy szenvedést, világi elnyomást, üldözést, bebörtönzést, stb. juttat osztályrészéül (lásd Jn 15, 20-21). Mindennek a halál vet véget, és ezzel megszűnik a bűn. A lelket Isten igéje tisztítja meg, melyet hit által fogadunk be mind a test, mind a lélek üdvösségére és megváltására (lásd Róm 10, 17).

Ha viszont tudnék még egy harmadik alkotóelemünkről is, akkor boldogan elfogadnám a tisztítótűzet, de láthatólag nem tudok ilyenről, tehát tagadnom kell a pápa tisztítótűzét. Egyébként a tisztítótűz létezését nem sorolom azon szükséges hitelveink közé, amelyekben hinnünk kell, hogy el ne kárhozzunk.

A második hitelv

Másodszor azt akarták tudni, abban hiszek-e, hogy az oltáriszentség Krisztus teste. Válaszom a következő: igen, hiszem, hogy az egyszerre Krisztus teste és a mi testünk, ahogy azt Pál apostol is mondja az 1Kor 10, 17-ben: „*Mivel a kenyér egy, mi is mindannyian egy test vagyunk, mert mindannyian az egy kenyérből részesedünk.*”

Itt sok gabonaszemből lesz egyetlen kenyér, ez a mi testünk, ami arra utal, hogy mi, bár többen vagyunk, mégis egyetlen testet alkotunk: ehhez hasonlóan a bor is, habár sok szőlőszemből készül, mégis egyetlen bor.

Ami itt megtöretik, az Krisztus teste, azt jelezve, hogy Krisztus testének meg kell történnie, vagyis, Krisztusnak el kell szenvednie a halált, hogy megváltson minket bűneinkből.

Ilyenkor Krisztus testét osztják szét, arra utalva, hogy olyan valóságosan nyújtják a Krisztus testét és szenvedésének gyümölcsét minden hívő számára, mint amilyen valóságosan a szentségből részesülünk.

A szentségben Krisztus testét vesszük, ami azt jelzi, hogy amilyen valóságosan a testi (külső) ember magához veszi a szentséget ajkával és fogaival, olyan bizonyosan veszi a lelki (belső) ember hit által Krisztus testét és szenvedésének gyümölcsét, és ebben olyan bizonyos, mint a kenyérben, amelyet magához vesz.

Erre azt kérdezték tőlem: Nos, nem hiszed, hogy ez az Ő valódi hús-vér teste valóságosan jelen van a szentségben minden jelképes utalás mellett? Nem, nem hiszek ebben, feleltem. Mégsem akarom, hogy bárki azt gondolja az én kijelentésemről, amely tulajdonképpen egy tagadás, hogy az egy hitelv. Hiszen éppen azt mondom, hogy ne nevezzünk ki saját magunktól szükséges hitelveket, hanem hagyjuk meg minden ember számára egyaránt, hogy erről maga ítéljen aszerint, ahogy Isten megnyitja a szívét, és egyik oldal se ítélje el vagy kárhoztassa a másikat, hanem minden szempontból tápláljon felebaráti szeretetet a többiek iránt, és hordozza el gyengeségeiket (lásd 2Kor 2).

Szent Ágoston írása, melyet itt felhozok ellenem, a következő: az ember, amikor magához veszi a szentséget, akkor Krisztust veszi magához. Erre azt felelem, hogy Szent Ágoston mélyen fejti ki tanítását, mert egy másik helyen azt mondja: „Ferebatur tanquam in manibus suis”, vagyis egy sajátos módon veszi az ember magához Krisztust, amikor a szentséget magához veszi. Ezzel azt mondja, hogy sajátos módon történik ez. Hamarosan megértitek, miről is van szó. Még ha Szent Ágoston nem is magyarázta volna ilyen jól a nézeteit, még azt is mondja *ad Bonifacium* című művében, hogy a szentség hasonlít arra a dologra, aminek a jele, ezért sokszor ugyanaz a neve, mint amire utal. Tehát önmagát hordozza, mert hordozza az Ő testének és vérének szentségét, mely olyan nyilvánvalóan mutatja meg önmagát, mint semmi más. Ha elolvasod ezt a szövegrészt Szent Ágoston *ad Bonifacium* című művében, melyet utolsó könyvemben idézek, hamarosan megtalálod a választ.

Egy másik szöveget idéztek Aranyszájú Szent Jánostól, mely első pillantásra az ő céljaikat szolgálja, de ha jobban mérlegeljük a dolgot, sokkal kevesebbet használ nekik, mint ahogy ők azt gondolják. Ez a következőképpen hangzik:

„Kenyeret és bort látsz-e? Eltávoznak-e belőled a bélcsatornába, mint bármilyen más étel? Isten mentsen! Mert ahogy a viasz is, ha tűz éri, anyagából semmi sem marad, ehhez hasonlóan gondold azt, hogy a szent titkokat megemészti a test szubsztanciája.”

Ezeket a szavakat ugyanannak az Aranyszájú Szent János doktornak a szavaival magyaráztam meg, aki egy másik igehirdetésben azt mondja ezzel kap-

csolatban: „A lelki (belső) szem, amint látja a kenyeret, felülemelkedik minden teremtményen, és nem gondol arra a kenyérre, melyet a pék süt, hanem az örök élet kenyerére gondol, melyet a misztikus kenyér jelképez.”

Most pedig vesd össze ezeket a szövegeket, és láthatod, hogy az utóbbi tökéletesen megmagyarázza az elsőt. Először is azt mondja: Csupán kenyeret és bort látsz? Másodszor azt válaszolom: Nem, mert a lelki (belső) szem, mihelyst látja a kenyeret, nem gondol rá, hanem arra a dologra gondol, amit az jelképez. Így tehát látja is, meg nem is: látja a külső, testi szemeivel, de a lelki szemeivel nem látja, vagyis nem veszi figyelembe a kenyeret, illetve nem gondol rá. Ahogy mi is általában elmondhatjuk, amikor gondtalanul játszunk (valóban nem látom ilyenkor, mit teszek), akkor értelmünk nem azon csüng, amit testi szemeinkkel látunk. Ehhez hasonlóan válaszolhatunk a következő kérdésre is, amely így hangzik: Eltávoznak-e tőled a bélcatornába, mint bármilyen más étel? Én azt mondom, hogy nem, mert a többi étel csak a test táplálására szolgál, és a bélcatornába távozik, míg ez az étel, amit itt magamhoz veszek, lelki étel, melyet a hit vesz magához, és örökké táplál minket, testünket-lelkünket egyaránt, és sosem távozik a bélcatornába. Ahogy az előbb is mondtam, a testi szem látja a kenyeret, de mégsem azon csüng, vagy arra gondol. Ehhez hasonlóan a testi ember megemészti a kenyeret és az eltávozik a bélcatornába, míg a lelki ember nem azon csüng, nem arra gondol, hanem arra gondol, amit a kenyér jelképez. Mégis a belső ember nem gondol erre, és nem is veszi figyelembe, hanem közvetlenül arra gondol, amit a kenyér jelképez.

Ezért mondta Aranyszájú Szent János valamivel az itt idézet szavak előtt: „Emeljétek fel elméteket és szíveteket”, mellyel arra int minket, hogy azokra a mennyei dolgokra tekintsünk, amelyeket a kenyér és a bor jelképez, és ne magának a kenyérnek és a bornak szenteljünk figyelmet.”

Itt arról akarnak meggyőzni engem, hogy Aranyszájú Szent János nem erre gondolt (mert példája kiválóan megmutatja, hogy itt sem kenyér, sem bor nem maradt), de én ezzel nem értek egyet. Mert az itt felhozott példa nem bizonyít többet, mint hogy ne úgy gondolj a kenyérre és a borra, mintha itt sem lennének, hanem arra összpontosíts, amit jelölnek. Hogy egyértelműen megértsd ezt, a következő szavakkal azt mondja: „Gondold azt, hogy a szent titkokat elfogyasztotta a test szubsztanciája.”

Vagyis, akár azt gondolta Aranyszájú Szent János, hogy megmaradt a kenyér, vagy sem, mindkét módon bizonyítva van az állításunk. Először is, ha azt gondolta, hogy megmarad a kenyér és a bor, elértük a célunkat. Ám ha az volt a véleménye, hogy nem marad meg a kenyér és a bor, hanem átváltozott, akkor az se nem misztériuma, se nem szentsége Krisztus testének és vérének, mert ha nem az, akkor sem misztérium, sem szentség nem lehet.

Végül, ha a kenyér külső megjelenéséről beszélünk, akkor tudjuk, hogy megmarad, és nem fogyasztja el a test szubsztanciája, és akkor úgy kell értenem, ahogy veszem.

Bizonyára sokan csodálkoznak azon, hogy egy olyan hitelv miatt kell meghalnom, amely hitünk számára nem elsődleges. Elismerem, hogy egyik tételben

sem kell hinni ahhoz, hogy ne kárhozzunk el. Meg kívánom hagyni mindenki számára, hogy úgy gondolkodjon erről a lényegtelen dologról, ahogy azt Isten minden ember elméjében munkálja, és hogy egyik oldal se kárhoztassa a másikat erre nézve, hanem felebaráti szeretettel viseltessünk egymás iránt, egymás gyengeségeit Istennek ajánlva (lásd 2Kor 2).

Halálom oka az, hogy nem tudom a meggyőződésemet a lelkiismeretem alapján megtagadni, és arra esküt tenni, amit egyházi vezetőink vallanak az oltáriszentségről (vagyis hogy a kenyér és a bor szubsztanciája valóban átváltozik Megváltónk, Jézus Krisztus testévé és vérévé). Továbbá azt sem, hogy ez vitathatatlan hitelv, melyben hinni kell ahhoz, hogy el ne kárhozzunk.

Még ha ez a nézet igaz is lenne (melyet nem tudnak bebizonyítani sem a Szentírás, sem a tudós teológusok segítségével), akkor sem tudnám lelkiismeretem szerint elfogadni, hogy ez olyan szükséges hitelv, amelyben hinni kell. Mert számos olyan tanítás is van, amely nem tartozik a szükséges hitelvek közé. Igaz, hogy be voltam börtönözve, amikor ezt írtam, mégsem bírnálak rá arra titeket, hogy ezt a tanítást hitelvként fogadjátok el, mert hihetitek ennek az ellenkezőjét is, anélkül, hogy a kárhozat fenyegetne benneteket.

A következő ok miatt nem hiszem el nézetüket az átlényegülésről:

1. Először is, mert azt hiszem, hogy ez nem igaz, és nem lehet bebizonyítani sem a Szentírás, sem a hívő tudós teológusok segítségével, ha jól végiggondoljuk a dolgot.

2. A második ok a következő: mivel nem akarom arra kényszeríteni Krisztus egyházát (saját példám által), hogy bármilyen szükséges hitelvet elfogadjon az Apostoli Hitvalláson kívül, főleg olyat ne, amit nem lehet bebizonyítani a Szentírás segítségével. Azt állítom, hogy az egyház, ahogy ők nevezik, nem kötelezhet minket arra, hogy ilyen hitelveket az elkárhozásunk veszélye miatt el kellene fogadnunk.

3. A harmadik ok: mivel nem merészelek olyan arcátlan lenni, hogy beleártsam magam Isten ítéleteibe, mint ahogy az ilyen tanítást az egyház vezetői kötelező hitelvvé teszik. Ebben az esetben ugyanis örök kárhozatra ítélném az összes németet és svájcit, akik nem hisznek abban, hogy a kenyér és a bor szubsztanciája átváltozik Krisztus valóságos testének szubsztanciájává. Nyilvánvalóan nem lehetek olyan megátalkodott tökfek, hogy ilyen nagy számban kárhoztassam el felebarátaimat az egyházi vezetők kedvéért.

Hiszen minden német és svájci, akár Luther, akár Oecolampadius oldalán állnak, teljesen egyetértenek velem. Szentül hiszem, hogy nincs olyan ember, akinek tiszta a lelkiismerete, és mégis úgy véli, hogy jogosan halok meg. Mivel senki sem mondhatja jó lelkiismerettel, hogy az átlényegülés szükséges hitelv, még akkor sem, ha ez igaz volna.

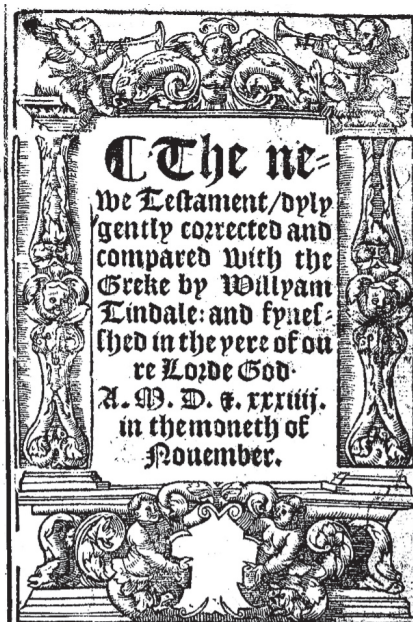
Sajátkezűleg írta: John Frith

(FRITH 1533; RUSSELL 1831, 450–455; WRIGHT 1978, 450–455)

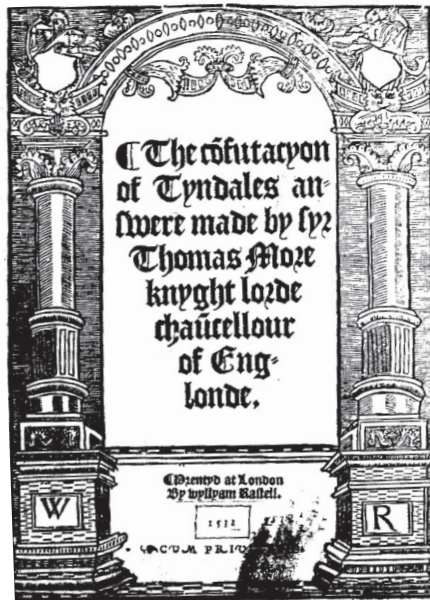
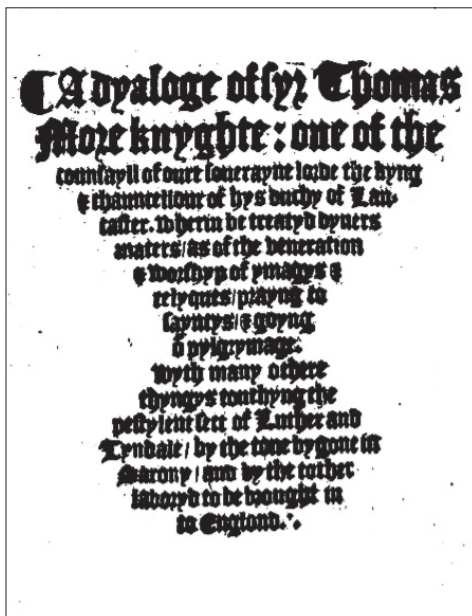
Fordította: Bellák Erzsébet

ILLUSZTRÁCIÓK

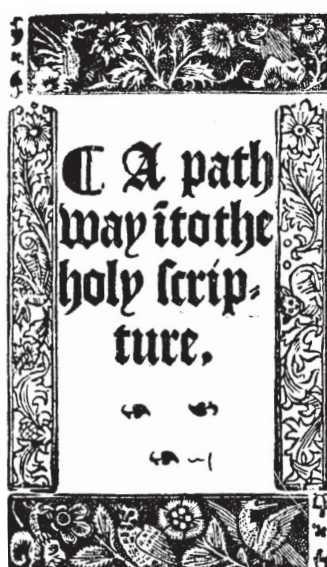
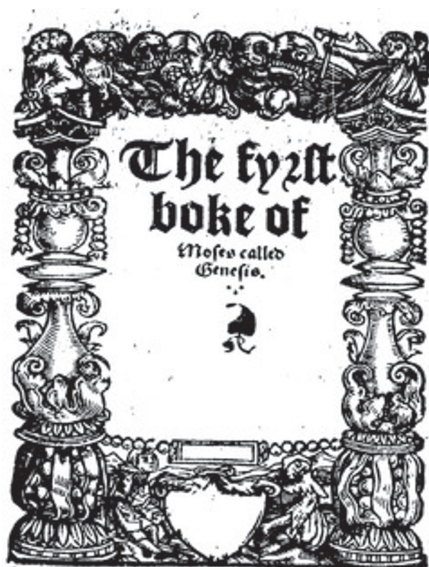
William Tyndale arcképe; A Római levélhez írt előszó Luther nyomán (1526); Tyndale revideált Újszövetség fordítása (1534)

Morus Tamás *Párbeszéd az eretnekségről* (1529);
Morus Tamás *William Tyndale Feleletének Cáfolata* (1533)

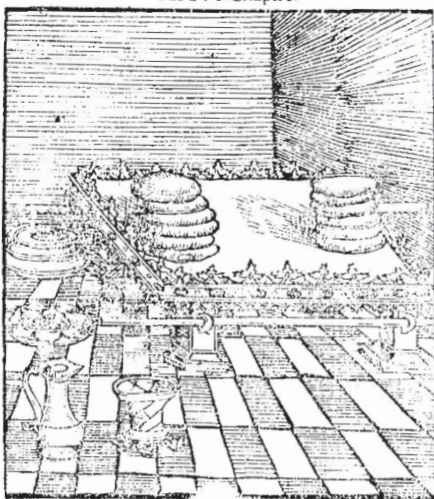

William Tyndale *Előszó Mózes első könyvéhez* (1530),
William Tyndale *A Szentíráshoz vezető ösvény* (1531)

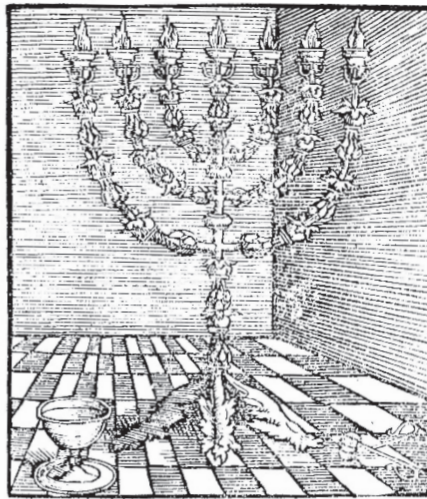

Illusztrációk a Ószövetség-fordításból (1530)

XXVI. Chapter.

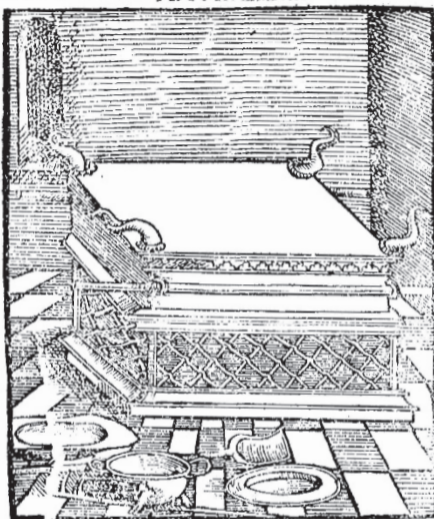

¶ The tible of therebreed with the loaves of bread vpon it, and his other vessels.

¶ The faction of the candelstick with his lampes, snuffers and other necessaries.

XXVII. Chapter.

¶ The forme of the alter of the burnt offering with his hornes, ringes flauces, gredynes and other ernametes.

XXVII. Chapter Fo. XLIX.
pilers and their whopes shalbe syluer. In like wise on the north syde there shalbe hangynges of an hundred cubettes longe and .xx. pilers with their sokettes of brasce, and the knoppes and the whopes of syluer. And in the bredth of the courte westwarde, there shalbe hangynges of fyfye cubettes longe, and .x. pilers with their .x. sokettes. And in the bredth of the courte eastwarde towarde the rysynge of the sonne, shalbe hangynges of .l. cubytes. Hangynges of .xx. cubytes in the one syde of it with .iij. pilers and .iij. sokettes; and likewise on the other syde shalbe hangynges of .xx. cubytes with .iij. pilers and .iij. sokettes.

And in the gate of the courte shalbe a vawle of .xxx. cubettes: of lacynete, scarlet, purple and twyned byffe wroughte with needle worke, and .iij. pilers with their .iij. sokettes. All the pilers rounde aboute the courte shalbe whoped with syluer, and their knoppes of syluer, and their sokettes of brasce. The length of the courte, shall be an hundred cubettes, and the bredth fyfye, and the heygth fyue, and the hangynges shalbe of twyned byffe and the sokettes of brasce. And all the vessels of the habitation to all maner seruyce ad the pyennes there of: ye and the pyennes alio of the courte, shalbe brasce.

G And

XXVIII. Chapter.

¶ The forme of Aaron with all his apparell.

XXVIII

Fo. LI

purpull and bysse.

And they shall make the Ephod: of golde Iacynete, scarlett, purpull and white twyned bysse with broderdworke, The two sydes shall come to gether, clossed vpp in the edges thereof And the girdell of the Ephod shalbe of the same workmanshippe and of the same stuffe: euen of golde, Iacynete, scarlete, purpull and twyned bysse,

And thou shalt take two onyx stones and graue in them the names of the children of Israel: sixe in the one stone, and the other sixe in the other stone: accordinge to the order of their birth. After the worke of a stonegrauer, euen as sygnettes are grauen, shalt thou graue the ix stones with the names of the children of Israel, and shalt make them to be set in ouches of golde. And thou shalt put the two stones vpon the two shulders of the Ephod, and they shalbe stones of remembrance vnto the children of Israel. And Aaron shall bere their names before the Lorde vpon his two shulders for a remembrance.

And thou shalt make hokes off golde and two cheynes off fine golde: lynkeworke and wretched, and fasten the wretched cheynes to the hokes.

And thou shalt make the bresillappe of ensample.

XXX. Chapter.

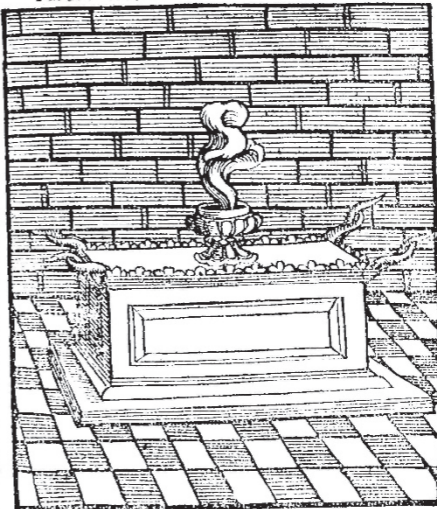
keoffrynge. And the other lambe thou shalt offer at euen and shall doo thereto accordinge to the meateoffrynge and drinkeoffrynge in the mornynge, to be an odoure of a sweete sauoure of the sacrifice of the Lorde. And it shalbe a continuall burnt offrynge amonge youre children after you, in the doore of the tabernacle of witnesse before the Lorde, where I will meete you to spake vnto you there. There I will meete with the children of Israel, and wilbe sanctified in myne honoure. And I will sanctifie the tabernacle of witnesse and the alter: and I will sanctifie also both Aaron and his sonnes to be my preastes. And moreover I will dwell amonge the children of Israel and wilbe their God. And they shal knowe that I am the Lorde their God that broughte them out of the land of Egypte for to dwell amonge them: euen I the Lorde their God,

¶ The xxx. Chapter.

And thou shalt make an alter to burne offse therein, of sethim wood: a cubet longe, and a cubet brode, euen fouresquare shall it be and two cubettes hye: with hornes proceeding out of it, and thou shalt ouerlay it with fine golde both the rosse and the walles round aboute, and his hornes also, and shalt make vnto it a creene of gold rounde aboute, and ix golde ringes on either

XXX. Chapitre

Fo. LVI

¶ The forme of the altare of incense with all that belongeth vnto it.

A János első leveléhez írt Előszó (1531)

The Prologe
the hypocrites, and to stoppe theyr mouthes wpthall.

And fyste vnderstande that all the
epistles that the Apostles wrote, are the
Gospell of I. Iriste, though all that is the
Gospell be not an Epistle. It is called a
Gospell, that is to saye glad tydings, be-
cause it is an open preaching of I. Iriste:
and an Epistle, because it is sent
as a letter or a byll to them
that are absent.

(2)

The fyrst Chapter. Fol.xi.
There beginneth the fyrst
Epistle of Saynte Iohn.

The .i. Chapter.

That vvhiche vv as from
the begynnyng declare
vve vnto you, vvhiche
vve hauefene vwith our
eyes, vvhich vve loked
vpon, and oure handes
haue handled of the vvord of lyfe. For
the lyfe appeared, and vve hauefene,
and beare vvitnesse, & thev vnto you
that euerlaſtinge lyfe, vvhiche vvas
vwith the father & appeared vnto vs.

In that fapier Ihon fapeth. The thyng
whych was from the begynnynge, and the
euertlaſſynge tyfe that was with the father,
he wyſſeneth that Chriſt is very God, as
he bothe in the begynnynge of this goſpell,
ſapengeth: The worde o: the thyng was at
the begynnynge, and the thyng was with
God, and that thyng was God, and all
thynges were made by it.

And when he sayeth: Which we herd, &
sawe wyth our eyes, and our handes han
23. 111. died

William Tyndale John Frith-nek a börtönbe írt levele (1533)

454.

• A Letter of M. W. M. Y. N. A. N. to JOHN G. H. N.

Defence: **He that endureth to the ende shall be saved: If the payne be about your strength, remember: Whatsoever, you shall aske in my name, I will geue it you.**

[illegible]

George Love at Cambridge being at Barrow, Printed two leaves of Genesis in

George Joye at Canche made bring at Barrow, printed two treatises at Geneva in a grente forme, and sent one Coppy to the King, and another to the newes Queene, with a letter to N.fo; to deliver them: and to purchase licence, if he might so goethrough all the Bible. Out of that is sprung the name of the new Bible: and out

of that is the greates seeking for English booke at all Printers & Booke bynders in Antwarpe, and for an English Priest he should Printe. This chaunced the ix. day of May.

Should print. And chances the it. say it way.
 Say your wife is well content with the will
 of God, and would not for her sake,
 have a crown of God hindered.

have the glory of God by us.

William Tyndall.

maister William Tyndall sent to the sayd Iohn
Frith, vnder the name of Iacob

¶ The grace of our Saviour Iesus, his patience, meeknes, humbles, circumspection, and wisdom be with you.

29. 6
bill.

high question to be answered. It seems better they be handled in court.

be taken away the condemnation of, to be sure and damnable. And then as a faithful minister, let abject mercy of our Lord Jesus; and let a wounded conscience drink of the water of him: And then shall your

doctrine of the hypocrites: and the spi-
 rite of God shall weake with you, and
 all consciences shall beare recorde
 you, & scile y it so. And all doctrine
 that casteth a melle on these tyme, to

John 8:12
And mercy of
Christ.
John 8:12
And mercy of
Christ.

Of the presence of Christ's body in the Sacrament, made as little as possible, that there appear no division among us, Bishops will be whole agreed.

pon. If the Saxons be loze on the affirm-
fines, whether constant or obdurate, I
omit it to God. Philippe Melancton is
said to be with the French king. I hope
he in Antwerp that say, they shal
come into Paris with all our hostes

come into Paris with an ear and a nose, and that they speak with him. If the Frenchmen receive the words of God, he will plant the affirmative in them. George Joye would have put forth a treatise of the matter, but if I have slept by him all over, where he has been, I have not seen it.

money per, what he will doe if he get
money. I wote not. I beleue he wold
make many readye litle scruping to the
purpose. My mynde is, that morning
he put forth till we deare how you shal
hine speede. I woulde haue the righte

preached, and the presence to be an in-
different thing, till the matter might be
reasoned in peace at last.

reasoned in place at laphure, of both
paries. If you be required, shew the
phrases of the Scripture, and let them
saie what they will. For as to belue
God is euery where, huried no mā
that worshipp him no where but with
in, in the heart in Conscience.

in, in the heart, in spirit and verity; and so to believe that the body of Christ is every where (though it can not be proved) hurteth no man that worships him no where save in the faith of his Gospel. You perceive my inward heart.

free for you to do as he moaneth you.

to passe. And now me thinketh I smell
a counsaile to be take, little for their pro-
fits in time to come. But you must un-
derstand, that it is not of a pure hart &
for loue of the truth, but to aduantage the
selues, and to ease the rest.

to suck the marrow of her bones. wher
fore cleave fast to the corner of the helpe
of God, & commit the end of all things
to him: and if God shall call you, that
you may then use the wisdom of the

worldly, as farre as you perceiue the
glory of God may come thereof, refuse
it not: and euer among, thrust in, that
the Scripture may bee in the mother
tongue, and learning for vp in the Uni-
uersities. But and if ouer the he

But if I oughte be requir'd
Contrary to the glory of God and bys
Thought, the stand fast, and commit your
life to God, and bee not overcome of
carnis perswasions, which happily shal
say: we see no other way to bying in
the truth.

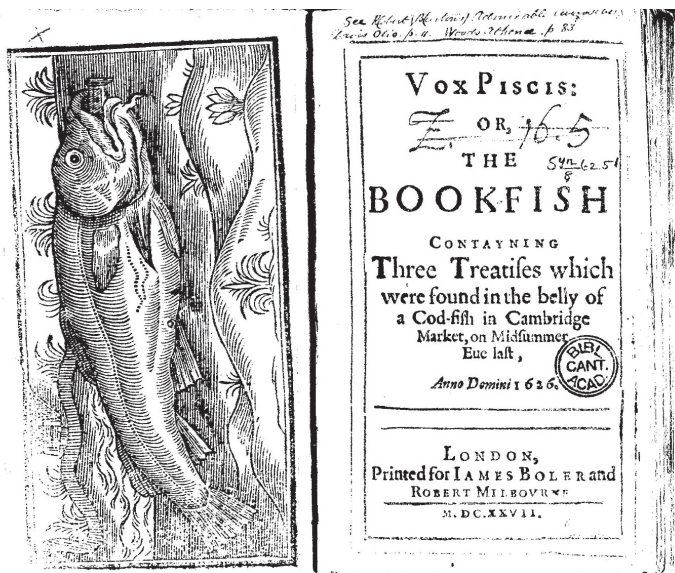
Worther Iacob, beloued in my hart,
 were I queth not in whom I haue so
 much hope and trust, and in who myne
 hart reioyceth and my soule comforteth
 my selfe, as in pou: not the thousand

not the thousand
 as much for your learning, and
 that other gifts els you haue, as that
 you wil creepe a low by the ground, and
 allie in those things that the con-
 science may feeble, and not in the imagina-
 tions of the haire: in former times.

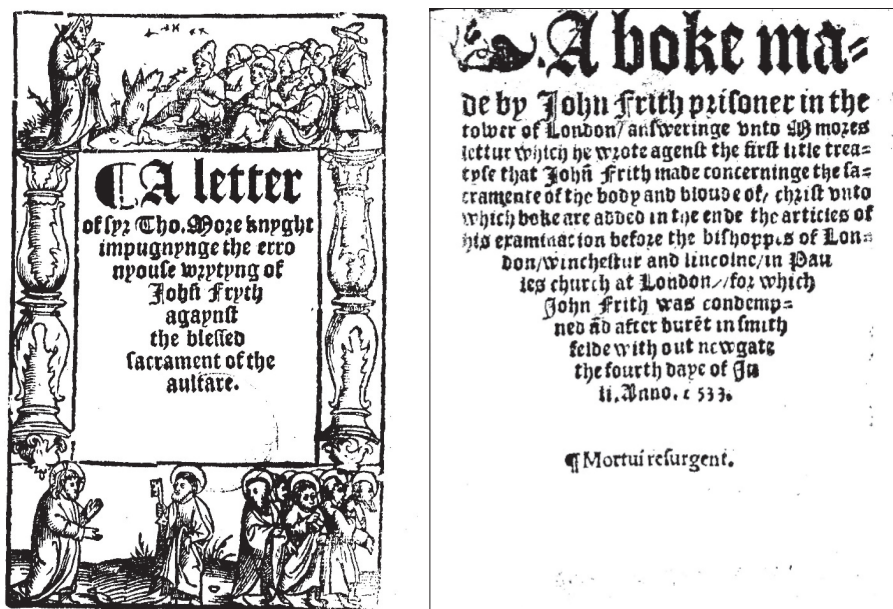
Howe
 hym.

in the place: in feare and not in
 idnes: in open necessary thynges, and
 to p[ro]uocate o[ur] desire of hyd se-
 tes, o[ur] thynges that neither helpe o[ur]
 nor whether they be so o[ur] nor: in
 Ec. iij. iij

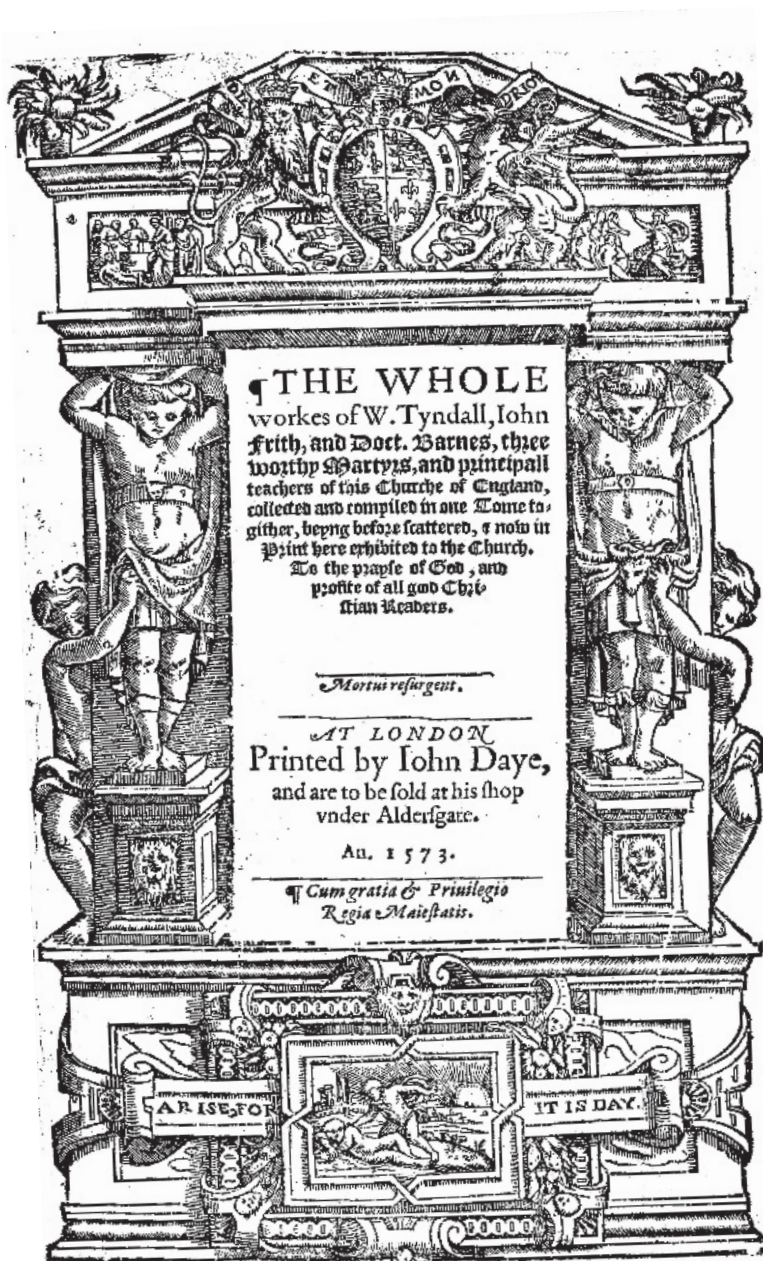
Vox Piscis (A hal hangja / Könyvhal) – John Frith írásainak egy tőkehal gyomrából 1626-ban előkerült fragmentumairól szóló könyv (1627)

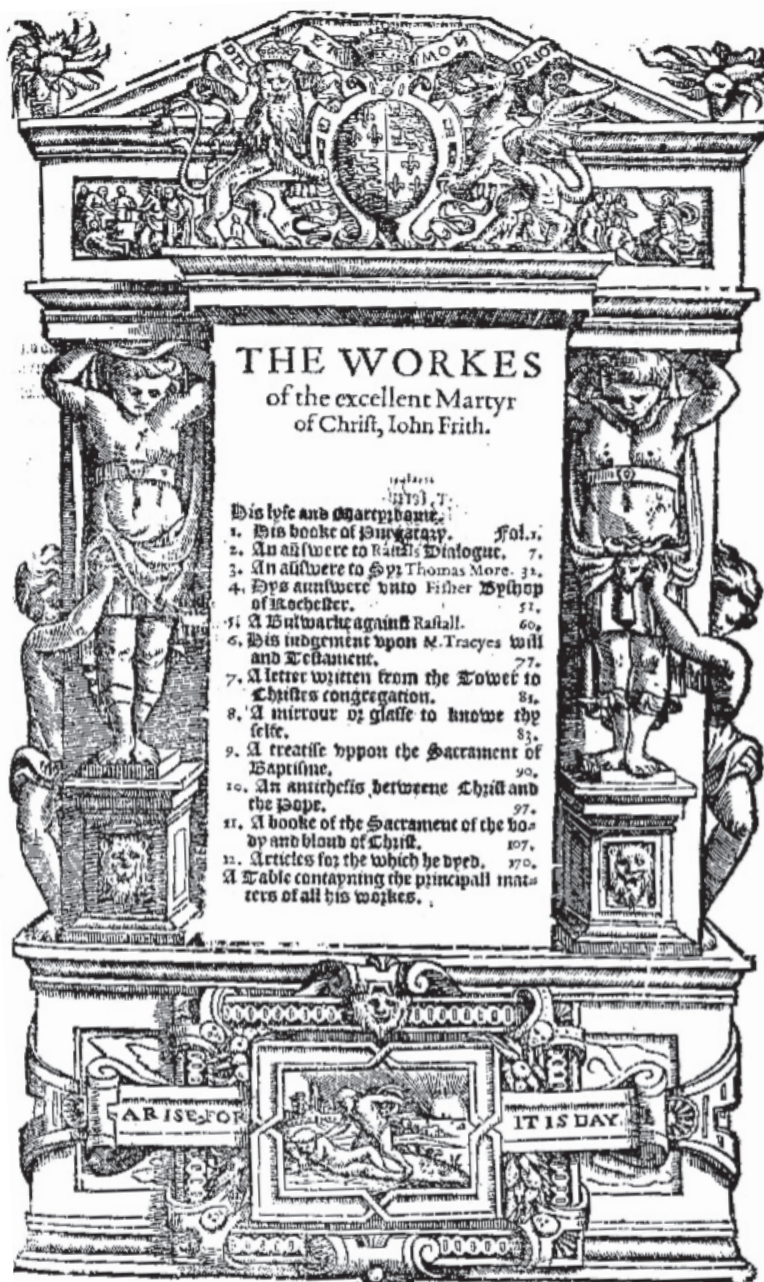
**Morus Tamás John Frith-nek írt levele az Úrvacsoráról (1532);
 John Frith börtönből írt válasza Morus Tamásnak az Úrvacsoráról írt
 könyvéhez (1533)**

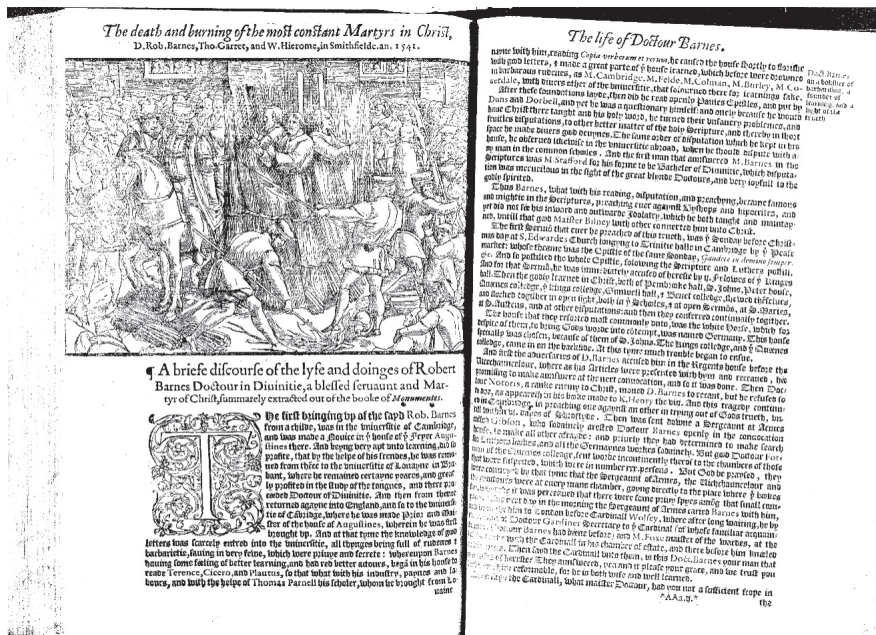
William Tyndale, John Frith és Robert Barnes munkái fóliókiadásban
John Foxe szerkesztésében. Kiadta John Day nyomdája, London, 1573

John Frith munkáinak címe az 1573-as fóliókiadásból

Robert Barnes máglyahalála (1533) és William Tyndale mártírúma (1536); John Foxe Acts and Monuments (1570) című, a mártírok életrajzáról szóló könyvéből

**A christen sentence and true iudgement of the moste honorable
Sacrament of Christes body & bloude declared both by the auctorite of
the holy Scriptures and the auncient Doctores.**

(Magyarul: 331–336; Faksimile: 371–376).

Very necessary to be redde in this tyme of all the faythfull.

CONcernynge the dyscorde and varyaunce that is spronge and daylye increaseth of the sacrament of vnitie and vnderstandynge of ye wordes of our sauour christ iesu, that no man shulde be disquieted or troubled in cōscience, me thought it necessarye to wryte a shorte instruction wherin by gods grace I shall so pacyfye both the parties that without cōtencion they shall admytte eche other īto brotherly loue accordīg to christes exhortaciō, whiche wolde haue vs to loue eche other as he hath loued vs and wolde haue loue to be the token of his very disciples and faythfull folowers.

The fyrste Chapter proueth that it is none article of our fayth necessarye to saluacion.

Fyrst we must all acknowleg that it is none article of our fayth whiche can saue vs neyther which we are boūd to beleue vnder the payne of eternall dampnaciō, for yf I shulde beleue y^t his verye naturall body both fleshe & bloude were materyally in the breade & wyne, that shulde not saue me seynge many beleue that, & receyue it to theyr dampnacion. For it is not his presence in the bread that can saue me, but his presence ī my harte thorowe fayth in his bloud, which hath washed out my synes and pacefied the Fathers wrathe towardes me. And agayne yf I do not beleue y^t his bodely presence is in the breade and wyne that shall not dampne me. For it is not his absence out of the breade that can dampne me, but the absence out of my hart thorowe vnbelefe now yf they wolde here obiecte y^t thoughe it be truth that ye absence out of the bread of it selfe could not dampne vs yet are we boūde to beleue it because of godes worde, which who beleueth not as moche as in hym is, he maketh god a lyar. And therefore of an obstinate mynde not to beleue his wordes may be an occasion of dampnacion.

To this we maye answey y^t we beleue goddes worde and knowledge that it is true, but in this we dissente whether it be true in the sence that we take it in, or in ye sence that ye take it in, And we say agayne y^t though ye haue as it appeareth vnto you the euident wordes of Christ, and therefore consyst in the barke of the letter, yet are we compelled by cōferryng of the scriptures together to enter within the letter and to searche out the mynde of our sauour whiche spake the wordes, and we saye thyrdly that we do it not of an obstinat mynde for he that defendeth a thyng obs•inately whether it be true or false, is euer to be reprehended but we do it to satisfis oure consciences whiche are cōpelled by other places of Scripture reasons and doctors so to iudge of it And euen so ought you to iudge of your parte and to defende your sentences / not of an obstinacy for then ye offende) but for to satysfie your consciēces as touching the Scriptures whiche cause you so to take it. And so ought nether parte to dispise the other, for eche seketh the glory of God, & the true vnderstandynge of the scripture.

The seconde Chapter sheweth the reason and scriptures whiche cause vs otherwyse to take it thē ye cōmon multitud at this tyme do.

REGarde we therefore the precepte of our mayster christ euer norishyng brotherly loue in peace and vnitie, & yf ye can not otherwyse beare vs, yet admytte vs as weake brethern. And as touchynge the causes which compell vs so to iudge, we knowe y^t Christ before his passion had a naturall body, which he receyued of the vyrgyn Mary thorow the power of ye holy ghost. This body we say was natural and not phantasticall, but had the qualities of an other body in all thyng {is} saue synne, nether was it more possible for that naturall body so

being mortal and not glorified to be in dyuers places at once, thē for myne. So that when we heare these wordes spokē, this is my body, and se that they were spoken before his body was glorified, knowyng also that a natural body vnglorified can not be in many places at once, and that yf these wordes were vnderstandē as they sounde he shuld haue ben at ye least in .xij. or .xiiij. places at once in his Disciples mouthes, and syttyng at the table with them, It causeth vs to loke better vpon it, and so to search out the pure vnderstādyng Nowe yf ye object that he myght be in diuers places at once, Then may we answere by the auctorytie of saynt Austen whiche sayth. Corpus in quo resurrexit in vno loco esse oporteth. His body wherin he rose must be in one place, and after determyneth that it contynueth in heauen, and shall so do vntyll the tyme that he shall come to iudge both quycke & deade. Nowe seyng saynt Austen sayth that his body (wherin he rose must be ī one place which was his glorified body (thē may we wel say that his body not glorified can not be ī many places at once. And so must it nedes folowe that he can not be there in fleshe & bloude. Besydes that ye can shewe no reason why he shulde be in many places at once, and not in all, but in all places at once he can not be, wherfore we must cōclude that he cannot be in many places at once.

If ye say that he maye be in all places at once because he is also God. We answere that the angel at the sepulchre sayd. Surrexit nō est hic .i. He is rysē, and is not here. Wherfore yf ye say that he is in all places, thē make ye the Angell a lyar. Furthermore what tyme he ascēded the scripture testifieth that a cloude toke hym out of theyr syght, & that two men stode by the Disciples and sayd ye men of Galiley why stande ye gasyng vp into heauē? This same Iesus whiche is taken vp from you into heauen shall so come euen as you haue sene hym go into heauē, here we thynke verily that Christ ment good earnest. And y^t in dede he was taken vp from them into heauen as the Angell testyfieth, & y^t from thense he shall come to iudge the quicke and dead, as our Crede teacheth. Nowe yf ye can perswade your owne consciences and vnderstande the Scriptures y^t he playde boo pype with his Disciples, and dyd but make hym selfe inuisible onely. Thā may ye take your pleasures, for Christe teacheth vs not to be contentious.

The thyrde Chaptre declareth why Christe vseth suche maner of speache, and the pure vnderstandyng of Christes wordes.

IF ye wolde then axe vs why christ shulde so saye: & vse these playne wordes yf he wolde that it shulde be spiritually vnderstande. To this we answere that it is the maner both of christ and his scriptures so to speake for dyuers consyderacions: Christe calleth hymselfe a very vyne & his discyple vyne branches wherwith he hath so {per}fectly set out his power, that a thousande wordes coude not expresse hym so lyuely. For where he sayeth I am a very vyne there declareth he sensyble that as verely as the braūches of a naturall vyne can bryng forth no frute except they cōtynewe in the vyne, euen so can his discyple do nothyng except they abyde ī hym Now where he sayth that he is a very vyne, he wolde not haue you bounde to beleue for an artycle of the fayth, that he were a naturall vyne. But had leuer that ye vnderstande it mystically that there is a certein pro{per}tie in this vine which doth solyuely expresse hym that he can put no difference (for y^t poynte) betwene a vine & hym selfe but calleth hym selfe euen a very vyne we vse it also in cōmon speache. If a man se his neyghboures horse hauyng a certen properte which his horse hath, then wyll he say this is my horse vp and downe, not meanyng that the substaunce of his neyghbours is his own horse, but that there is a certaine propertie ī his neyghbours, whiche is so lyke his that they coude not decerne the one from the other. Lykewyse Christe calleth hym selfe a doore, not that he hym self is a material doore, but bycause the dore hath a certen propertie whiche doth well describe hym. For as no man can come within a stronge holde but by the doore, Euen so can no man come vnto the father but thorow Christ, and for this propertie doth he call hym selfe a doore. And this doth he to expresse euen to our outwarde senses what powre he hath and what profite commeth to vs thorowe hym and euen so in this Sacrament

he calleth the breade his body and the wyne his bloude not that the breade and wyne are his naturall fleshe and bloude, but for certayne properties whiche are in them.

For he toke the bread and brake it and cōmaunded them to eate it, sayng this is my body which shall be gyuen for you. This do in remēbraūce of me. As thoughe he shuld haue sayd these wordes. Nowe is the tyme come y^t I muste departe from you. Neuerthesse I shall gyue you suche a perfyct token before I go, that ye shall not doubte but that I am yours. Loo I shall be put to death and my body broken euē as ye se this bread brokē. Neuertheles by ye not dismayde. Take this bread, and eate it, and swallow it downe into your belyes for this breade shall be vnto you euen my very body which shall be gyuen for you. For as verely as year partakers of this bread which by youre senses ye knowe ye haue within you, euen as surely shall ye be partakers of my bodye whiche shall be crucyfied for you, thoughe it were done a thousande myle frō you, wherfor ye nede not to doubt nor feare in myne absence, seyng that the frute of my death shall be as verelye youre, as this breade whiche ye haue within you, but yf ye shuld fal into any mystrust, then breke ye amonge youre selues this bread, & eate it in the remēbraūce of me, that it maye certyfie euen your senses y^t you are partakers of my body thorowe fayth, as verely as ye are partakers of this bread thorowe eatyng of it.

The fourth Chapter noteth another maner of speache & proueth our exposition by a proper simylytude of the brydgrome & bryde.

THIS is the pure vnderstandyng of Christes wordes, whiche manye auctoryties cause vs to receyue, and also that it is the cōmon phrase of ye scripture no man can deny, whiche is but meanelye excercysed in it. We rede y^t Iacob buylded an alter, & called it God, the god of Israell, we rede also y^t Iacob wrastled w^t an angell & called the place Pem•ll .i. The face of God, we rede y^t the pasch lambe was called the passyng by of the Lorde with infynite other of such Phrases. Howe be it I thynke no man so innocent that he wolde cōtende and affyrme y^t the very alter was the god of Israell, or ye place where he wrastled to be the verye face of God, or the naturall lambe to be the passyng by of the Lorde, but such names are gyuē that as soone as we heare thē we myghte knowe what was ment by them. As by example he called alter the god of Israell, that euen the very name it selfe shulde testyfie that it was made to put vs ī remēbraūce of the very God of Israell. Lykewyse the place where he wrastled was called the face of God, that ye very name it selfe myghte put vs in remēbraunce that there Iacob had wrastled with God, & had sene hym face to face. Also the lambe was called pasouer or the passyng by of the lorde, that the very name it selfe myght put vs in remēbraūce that the lorde passyng by had slayne all the fyrste begotten in Egept. And euen so to oure purpose the bread is called the bodye, that the very name it selfe, myght put vs in remembraūce that his very body was broken for vs And is as verely ours thorowe fayth as the bread is ours by eatyng of it. And therefore added he also these word{is} This do in remembraunce of me, whiche thyng expoundeth all togyther yf we had wytte.

If a brydegrome whiche had promysed fayth & trouth to his bryde shulde depart into a farre coūtrey for necessary busynes that he hath then to cōfort his brydes harte he wolde saye on this maner. I must departe into a farre coūtrey for vrgēt maters. Neuerthesse I shal leaue you such a tokē that ye shall be as sure of me, as though I were here present with you. Take this ryng & put it on youre fynger for it is my fayth & my trouth whiche I haue promised to kepe with you And therefore kepe it ī remēbraūce of me. And as surely as you haue this ryng on youre fynger, so sure may you be of me that I shall not dyceyue you. So that yf ye shulde any thyng mystrust me. Then beholde the ryng which is my fayth and trouth, & it shall certyfy euen your outwarde senses that I am youre. And moche more is this trew in the Sacramēt, for a man may repent hym of his promes, & dyceyue his bryde, but Christe can not repent hym of his gracious fauour, wher w^t he loueth vs, he can be no lyar, nether can deceyue vs. And therefore we nede not to doubt of his promes.

The fyfth Chapter sheweth the maner how it ought to be receued.

HEre also muste we touche some what as concernyng the receuyng of it for therin are many vexed some be so fearfull to breake Christes institutioⁿ, whiche gaue it in both the kyndes that they wholly abstayne & dare not come at it. Excepte the priest wold gyue it cōserrat in both kyndes, and some there are that neuer stycke at it, but receyue they wote not what hauyng no respecte vnto Christes institution And both are deceyued, albeit the fyrst are more to be alowed, bycause they most sorow to breake Goddes ordinas^{ce}. But I wyll shewe you a meanes howe ye shall euer receyue it accordyng to Gods institutioⁿ, although the priest wold withdraw it from you. Fyrste ye nede to haue no respect vnto ye priestes wordes which mynistreth it. For yf ye remembris for what entēt Christ dyd īstitute the sacrament and knowe that it was to put vs in remembraūce of his body breakyng and bloudshedyng & that it was done for oure wealthe, & we as sure of it thorow beleuyng it (accordyng to his promesse) as we are sure of the breade by eatyng of it. If as I say ye remembre this thing (for which entent onely the priest speaketh these wordes thē yf ye Priest leaue out these word{is} or parte therof he cannot hurte you, for ye haue already the effecte and fynall purpose for which he shulde speake them. And agayne yf he shuld wholly alter thē yet can he not deceyue you, For thē are ye sure that he is a lyar. And therfore whē he bryngeth the Sacrament vnto me, I wyll cōsyder christes mynde & institutioⁿ & nor ye priestes wordes. And wyll thanks my heuenly father, saying on this maner. Blyssed be thou most dere and mercyfull father which of thy tender fauour and benigntie (notwithstandyng our greuous enormities cōmytted agaīst y^e (vouchsauedest to send thyne owne dere and onely sone to suffre most vyle death for my redemption. Blessed be thou Christe Iesu my lorde and sauour, which of thyne abūdaūt pytie cōsyderynge oure myserable estate wyllingly tokest vpon the to haue thy moste innocent body broken and bloudshede to purge and washe me whiche am laden with iniquite. And to certyfie vs therof haste leftē vs not onely thy worde, whiche may instructe oure hartes but also a visible token to certyfie euen our outwarde senses of this great beneficte that we shuld not doubt but that thy body and frute of thy passion are oures as surely as the bread whiche by our senses we know that we haue withī vs. Blessed be also that spirit of veritie. whiche is sent from God oure father thorowe our sauour christ Iesu to lyghtē our darke ignoraūces and led vs thorowe fayth into the knowledg of hym which is all veritie, strenght we besech the our fraile nature & encrease oure fayth that we may prayse God our most mercyfull Father, and Christe his sone our sauoure and redemer, & the (with them) which arte our cōforter to whom be all honour and prayse Amen.

Thus shalte thou receyue it accordyng to Christes institution & though chouse that the priest bringeth wyne vnconsecrate, yet neuer stycke at that, for as surely shall it certyfie thy consyence & outward senses though he consecrate it not (so that thou knowe what is ment therby) as though he made a thousande blessinges ouer it, and loke what we haue spoken of the bread and euen the same mayst thou verify on the wyne. So that wenede to be no longer.

But cōmytte you to God desyryng hym to opē his lyght more abundantly vnto vs all that we may walke therin praysyng hym eternally. Amen.

Contra Pacisienses, de contemptu mundi.

God saue the Kynge.

Imprynted by me Rycharde Wyer.

Cum priuilegio Ad imprimendum solum.

John Frith Az úrvacsoráról (1532)

(Christian Sentence)

Magyarul: 331–336; angol átirás: 367–370.

Concernynge the dys-
corde and varyaunce that is
spronge and daylye increaseth of
the sacrament of unitie and vnder
standynge of þe wordes of our sayn-
our chryst iesu, that no man shulde
be disquieted or troubled in consci-
ence, me thought it necessarye to
wyte a shorte instruction wherin
by gods grace I shall so pacyfy-
both the parties that without con-
tencion they shall admytte eche o-
ther to brotherly loue accordyng to
chrystes exhortaciō, whiche wolde
haue vs to loue eche other as he
hath loued vs and wolde ha-
ue loue to be the token of
his very disciples and
saythfull folo-
wers.

The fyrste Chapter pro-
ueth that it is none article
of our sayth necessarye to
saluacion.

Fyrst we must all ac-
knowleg that it is none
article of our sayth whi-
che can saue vs neyther
whiche we are bound to beleue vnder
the payne of eternall dampnaciō,
for yf I shulde beleue þe his verye
naturall body both fleshe & bloude
were materally in the breade &
wyne, that shulde not saue me se-
ynge many beleue that, & receyue
it to the dampnacion. For it is
not his presence in the bread that
can saue me, but his presence in my
harte thowhe sayth in his bloud,
whiche hath washed out my synes
and pacified the fathers wrath

Al. 11. 10

The fyrst Chapter.

forwarde me. And agayne yf I do
not beleue þe his bodily presence is
in the breade and wyne that shal
not dampne me. For it is not his
absence out of the breade that can
dampne me, but the absence out of
my harte thowhe we beleue now yf
they wolde here objecte þe thowhe
it be true that þe absence out of the
bread of it selfe could not dampne
vs, yet are we bound to beleue it be-
cause of godes worde, whiche who
belueth not as moche as in hym
is, he maketh god a lyar. And there-
fore of an obstinate mynde not to
beleue his wordes may be an occa-
sion of dampnacion. To this we
maye answer þe we beleue godes
worde and knowlege that it is
true, but in this we dissent whe-
ther it be true in the sense that we
take it in, or in þe sense that we take

it

The fyrst Chapter.

it in, And we say agayne þe thowhe
we haue as it appeareth vnto you
the evident wordes of Chryst, and
therefore consyll in the barke of the
letter, yet are we compelled by con-
sidering of the scriptures together
to enter within the letter and to
searche in the mynde of our sauer
our hiche spaketh the wordes, and
we saye thynkly that we do it not
of an obstinate mynde for he that de-
fendeth a thyng obstinately whe-
ther it be true or false, is euer to be
reprehended. But we do it to satis-
fy our consciences whiche are com-
pelled by other places of Scrip-
ture reason and doctors for to iud-
ge of it. And euen so ought you to
iudge of your parte and to defende
your sentences (not of an obstina-
ty for then ye offende) but for to sa-
tisfy your consciences as touching

Al. 11. the

The first Chapter.

the Scriptures whiche cause you so to take it. And so ought nether parte to dispise the other, for ethe seketh the glozy of God, & the true bnderstandyng of the scripture.

The seconde Chapter sheweth the reason and scriptures whiche cause vs otherwyle to take it the p̄tōmōn multitudine at this tyme do.

Regarde we therefore the precepte of our mayster christe ever nourishyng brotherly love in peace and unitie, & yf ye can not otherwyle beate vs, yet admytte vs as weake brethren. And as touching the causes which compell vs so to iudge, we knowe p̄tōmōn before his passion had a naturall body, which he receyved of the byrgyn

The seconde Chapter.

gyn Mary thow the power of p̄tōmōn holy ghost. This body we say was natural and not phantasticall, but had the qualtyes of an other body in all thyngs save lymme, nether was it more possible for that naturall body so beyng mortal and not glorified to be in dyvers places at once, the for myne. So that when we heare these wordes spoken, this is my body, and se that they were spoken before his body was glorified, knowyng also that a natural body vnglorified can not be in many places at once, and that yf these wordes were bnderstande as they sounde he shuld have ben at p̄tōmōn least in .xii. or .xiii. places at once in his Disciples mouthes, and syttinge at the table with them. It causeth vs to loke better vpon it, and so to search out the pure bnderstandyng

A.iiii.

Nowe

The seconde Chapter.

Nowe yf ye object that he myght be in diuers places at once, Then may we answere by the auctoritie of saynt Austen whiche sayth. Corpus in quo resurrexit in uno loco esse oportet. His body wherein he rose must be in one place, and after determyneth that it continueth in heauen, and shall so do vntill the tyme that he shall come to iudge both quyre & deade. Nowe seyng saynt Austen sayth that his body (wherin he rose must be in one place which was his glorified body) the may we wel say that his body not glorified can not be in many places at once. And so must it nedes followe that he can not be there in flethe & bloude. Besydes that ye can shewe no reason why he shuld be in many places at once, and nor in all, but in all places at once he can not

The seconde Chapter.

not he, wherfore we must conclude that he can not be in many places at once. If ye say that he maye be in all places at once because he is also God. We answere that the angel at the sepulchre sayd. Surrexit nō est hic. i. He is ryse, and is not here. Wherfore yf ye say that he is in all places, the make ye the Angell a lyar. Furthermore what tyme he ascended the scripture telleth that a cloude toke hym out of theyr syght, & that two men stode by the Disciples and sayd ye men of Galilee why stande ye gallynge vp into heauen. This same Iesus whiche is taken vp from you into heauen shall so come euen as you have sene hym go into heauen, here we thynke verily that Christ ment good earnest. And p̄tōmōn in dete he was taken vp from them into heauen

A.b.

as

The seconde Chapter.

as the Angell testifieth, & þ from
thence he shall come to iudge the
quicke and dead, as our Crede tea-
cheth. Nowe yf ye can perswade
your owne consciences and vnder-
stande the Scriptures þ he playde
boe pype with his Disciples, and
dyd but make hym selfe inuisible
onely. Thā may yet take your plea-
sures, for Christus teacheth vs not
to be contentious.

The thyrde Chaptre declareth
why Christus bleth suche maner of
speache, and the pure vnderstan-
dyng of Christes wordes.

If ye wolde then
are vs why christ shulde
so saye: & bleth these play-
ne wordes yf he wolde
that it shulde be spirituall vnder-
stande

The thyrde Chapter.

stande. To this we answereth that
it is the maner both of christ and
his Scriptures so to speake for dy-
uers consideracions: Christus cal-
leth hym selfe a very vyne & his dis-
ciples hyne bzaunches wherewith
he hath so pfectly set out his pow-
er, that a thousand wordes coulde
not expresse hym so spely. For
where he sayeth I am a very vyne
there declareth he sensyble that
as herely as the bzaunches of a na-
turall vyne can brynge forth no
frute except they cōeyne wē in the
vyne, even so can his disciples do
nothyng except they abyde i hym
Now where he sayth that he is a
very vyne, he wolde not haue you
bounde to beleue for an article of
the fayth, that he were a naturall
vyne. But had leuer that ye vnder-
stande it mystically that there is a
cer-

The thyrde Chapter.

certain propertie in this vyne which
doth so spely expresse hym that he
can put no diff. rence (for þ poynte)
betwene a vyne & hym selfe but cal-
leth hym selfe even a very vyne we
vnderstande in comon speache. If a
man se his n. yghbour's horse ha-
uyng a certain propertie which his
horse hath, then wyll he say this is
my horse by and downe, not mea-
nyng that the substaunce of his
n. yghbour's is his own horse, but
that there is a certaine propertie i
his n. yghbour's, whiche is so lyke
his that they coulde not decerne
the one from the other. Lyke wyse
Christus calleth hym selfe a doore,
not that he hym selfe is a material
doore, but because the doore hath a
certain propertie whiche doth well
describē hym. For as no man can
come with in a stronge holde but
by

The thyrde Chapter.

by the doore, Even so can no man
come vnto the father but thorow
Christus, and for this propertie doth
he call hym selfe a doore. And this
doth he to expresse even to our out-
ward senses what powre he hath
and what pfecte commeth to vs
thorow hym And euen so in this
Sacrament he calleth the bread
his body and the wyne, is bloude
not that the bread and wyne are
his naturall fleshe and bloude, but
for certayne properties whiche are
in them.

For he toke the bread and brake
it and comaunded them to eate it,
sayng this is my body which shall
be gyven for you. This do in remē-
braunce of me. As thougt, he shuld
haue sayd these wordes. Nowe is
the tyme come þ I muste departe
from you. Nevertheless I shall
gyue

The thyrde Chapter.

gyue you suche a perfect token be-
fore I go, that ye shall not doubt
but that I am yours. And I shall
be put to death and my body bro-
ken eue as ye seth this bread broke.
Neuertheles be ye not dismayde.
Take this bread, and eat it, and
swallow it downe into your belyes
for this breade shall be vnto you
euen my very body which shall be
gyuen for you. For as verely as ye
are partakers of this bread which
by youre senses ye knowe ye haue
within you, euen as surely shall ye
be partakers of my bodye whiche
shall be crucified for you, though
it were done a thousande myle fro
you, wherfor ye neede not to doubt
nor feare in myne absence, saynge
that the frute of my death shall be
as verely yours, as this breade
whiche ye haue within you, but yf
ye

The thyrde Chapter.

ye shuld fall into any mistrust, then
bryke ye amonge youre selues this
bread, & eat it in the remembraunce
of me, that it maye certifie euen
your senses & you are partakers of
my bodye thowowe sayth, as verely
as ye are partakers of this bread
thowowe eatynge of it.

The fourth Chapter noteth an
other maner of speache & proueth
our expolition by a proper simply-
tude of the byrdgrome & byrde.

This is the pure bun-
derstanding of Christes
wordes, whiche manye
auctoryties cause vs to
receyue, and also that it is the co-
mon phrase of scripture no man
can deny, whiche is but meane-
lye excerpced in it. We rede & Jacob
bryl.

The fourth Chapter.

buylded an alter, & called it God,
the god of Israell, we rede also &
Jacob was assid w an angell & cal-
led the place Bem. ii. i. The face of
God, we rede & the pasch lambe
was called the passynge by of the
Lorde with infinite other of such
phrases. Howe be it I thinke no
man so innocent that he wolde co-
tende and aspyne & the very alter
was the god of Israell, or & place
wher he was assid to be the very
face of God, or the naturall lambe
to be the passynge by of the Lorde,
but such names are gyue that as
soone as we heare the we myghte
knowe what was ment by them.
As by example he called alter the
god of Israell, that euen the very
name it selfe shulde testifie that it
was made to put vs in remembraunce
of the very God of Israell. A ke-
wyle

The fourth Chapter.

howe the place where he was assid
was called the face of God, that &
very name it selfe myghte put vs
in remembraunce that there Jacob
had was assid with God, & had sene
hym face to face. Also the lambe
was called pasouer or the passynge
by of the lorde, that the very name
it selfe myghte put vs in remebrau-
ce that the lorde passynge by had
slayne all the fyrste begotten in E-
gypt. And euen so to oure purpose
the bread is called the bodye, that
the very name it selfe, myghte put
vs in remembraunce that his very
body was broken for vs And is as
verely ours thowowe sayth as the
bread is ours by eatynge of it. And
therfore added he also these wordes
This do in remembraunce of me,
whiche thyng expoundeth all to-
gyther yf we had wytte.

B. I.

It

The fourth Chapter.

If a bydegrome whiche had promysed sayth & trowth to his byde shulde depart into a farre countree for necessary busynes that he hath then to comfort his bydes harte he wolde saye on this maner. I must departe into a farre countree for bygget maters. Nevertheless I shall leave you such a token that ye shall be as sure of me, as though I were here present with you. Take this ringe & put it on youre finger for it is my sayth & my trowth whiche I have promised to kepe with you. And therfore kepe it in remembrance of me. And as surely as you have this ringe on youre finger, so sure may you be of me that I shall not deceyue you. So that yf ye shulde any thyng mistrust me. Then beholde the ring which is my sayth and trowth, & it shall certifie even you.

The fourth Chapter.

your outwarde senses that I am yours. And moche more is this trewe in the Sacrament, for a man may repent hym of his promes, & deceyue his byde, but Christus can not repent hym of his gracious favour, whiche he toucheth vs, I can be no lyar, neither can deceyue vs. And therfore we nedde not to doubt of his promes.

The fyfth Chapter sheweth the maner how it ought to be receued.

Ere also muste we touch some what as concerning the receyving of it for therein are many beryd some be so fearful to breake Christes institutio, whiche gawe it in both the kyndes that they wholly abstayne & dare

B. ii. not

The fyfth Chapter.

not come at it. Excepte the priest wold gyve it cōserrat in both kyndes, and some there are that neuer sycke at it, but receyue the wote not what having no respecte unto Christes institutio. And both are deceyued, albeit the fyrr are more to be allowed, bycause they most forbode to breake Goddes ordynance. But I wyll shewe you a meanes howe ye shall ever receyue it accordyng to Gods institutio, although the priest wold withdraw it from you. Firste ye nedde to have no respect unto the priestes wordes which mynistrer it, for yf ye remembre for what entē Christ dyd institute the sacrament and knowe that it was to put vs in remembrance of his body breakyng and bloud sheddyng & that it was done for oure wealthe, & we as sure of it thorow bele-

The fyfth Chapter.

beleuyng it (accordyng to his promesse) as we are sure of the breade by eatyng of it. If as I saye remembre this thing (for which intent onely the priest speaketh these wordes. the yf the priest leave out these wordes or parte therof he can not hurte you, for ye have already the effecte and synall purpose for which he shuld speake them. And agayne yf he shuld wholly alter the yet can he not deceyue you, for the are ye sure that he is a lyar. And therfore whē he byrgeth the Sacrament unto me, I wyll cōsider Christes mynde & institutio & not the priestes wordes. And wyll thanke my hevenly father, sayng on this maner. Blessed be thou most dere and mercyfull father, which of thy tender favour and benigntie (not withstanding our grevous enor-

B. iii. my.

The fyfth Chaptre.

in pte is comytted agayn þ (bouch)
sauctest to send thyne owne dere
and onely sone to suffre most brle
death for my redemption. Blessed
be thou Chylle Jesu my lorde and
saueur, whiche of thync abūdaūt
pitye cōsyderynge oure myserable
estate wryllngly tokest bpōn the to
haue thy moſte innocent body bro
ken and bloudshede to purge and
washe me whiche am laden with
iniquite. And to certyfie vs therof
hast lefte vs not onely thy woꝝde,
whiche may instructe oure hartes
but also a viſible token to certyſie
euen our outwarde ſenſes of this
great benefite that we ſhuld not
doubt but that thy body and frute
of thy paſſion are oures as ſurely
as the bread whiche by our ſenſes
we know that we haue with vs.
Blessed be also that ſpirit of veri
ty,

The fyfth Chaptre.

tie. whiche is ſent from God oure
fath; & thow we our ſauour chylle
Jesu to lgytē our darke ignoraū
ces and led vs thow we ſayth into
the knowledg of hym whiche is all
berithe, ſtrenght we beſeech the our
fraile nature & encrease oure ſayth
that we may prayſe God our moſt
mercypfull father. and Chylle his
ſone our ſauoure and redeemer. &
the (with them) whiche arte our cō
forter to whom be all honour and
praple Amen.

Thus ſhalte thou receyue it ac
cordinge to Chylles inſtitution &
though thou ſe that the pꝛieſt bring
geth wyne vnconſecrate, yet neuer
ſpyke at that, for as ſurely ſhall it
certyſie thy conſcience & outward
ſenſes though be conſecrate it not
(ſo that thou knoweſt what is meant
therby) as though he made a thou
ſande

137

The fyfth Chaptre.

ſande bleſſynges ouer it, and loke
what we haue ſpokē of the bread
and euen the ſame mayſt thou be
riſ; on the wyne. So that we neede
to be no longer.

But comytte yō to God deſy
rynge hym to opē his lgyht more
abundauntly vnto vs all that we
may walke therein prayſynge hym
eternally. Amen. ¶

Contra Pariſienſes, de
contemptu mandī.

God ſaue the Kyng.

**Imprinted by me
Rycharde Wyer.**

**Cum priuilegio
Ad imprimendum
ſolum.**

BIBLIOGRÁFIA

Bibliakiadások

- BD Békés-Dalos Újszövetség (1951). Külföldi Magyar Katolikus Akció.
- BHS Biblia Hebraica Stuttgartensia (1975). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Csia Csia (1978). = A puszta létnél többet. Az Új Testamentum Csia Lajos fordítása szerint. Univerzális Bibliaiskola, h. n.
- CWM Complete Works of Thomas More, Harvard University Press (1963 – 1997)
- EFO Egyszerű fordítás (2012). = Biblia. Egyszerű fordítás. Nemzetközi Biblia Liga, h. n.
- EHF Bijbel in Gewone Taal (2014). Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap.
- ESV English Standard Version Study Bible (2008). Wheaton: Crossway.
- Geneva The Geneva Bible: The Bible of the Protestant Reformation 1560 (2007). Massachusetts: Hendrickson Publishers Inc.
- Görög Novum Testamentum Grace et Latinen (1979). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- KG Károli Gáspár, 1908-as revízió
- KJV The Bible: The Authorized King James Version 1611 (2008). Oxford: Oxford University Press.
- KNB Káldi-Neovulgáta Biblia (1997). Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat (2007).
- LSB The Lutheran Study Bible (2009). Missouri: Concordia Publishing House.
- Luther Die Bibel Nach Martin Luthers Übersetzung. Revidiert (2017). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- LXX Septuaginta (2005). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- NAB The New American Bible (1970). New York: The Catholic Biblical Association.
- NIB New Interpreter's Bible (2003). Nashville, Tennessee: Abingdon Press.
- NJB New Jerusalem Bible (1990). Reader's Edition. Tarton: Longman, Todd.
- NKJ New King James Bible (1982). Nashville: Thomas Nelson Publisher.
- NRSV New Revised Standard Version (1989). Washington, D.C.: National Council of Churches.
- RSV Revised Standard Version (1952). Camden: Thomas Nelson Publisher.
- RÚF Revideált Új Fordítás (2014). Budapest: Magyar Bibliatársulat.
- STL Simon Tamás László Újszövetség-fordítása (2014). Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság.
- SZIT A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (1973). Budapest: Szent István Társulat.
- Tyndale The Tyndale Bible – 1534 New Testament (1989), New Haven and London: Yale University Press.
- ÚF Új Fordítás (1974, 1990). Budapest: Magyar Bibliatársulat.

- ÚRK Újonnán Revideált Károli-Biblia (2011). Nagytarcsa: Veritas Kiadó.
- VUL Sacra Vulgata (2007). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Wycliff The Wycliffe New Testament 1388 (2002). London: The British Library.
- Die Bibel – Altes und Neues Testament (2016). (Cabra-Leder-Ausgabe): Übersetzung von Martin Luther, Textfassung 1912, Anaconda Verlag.
- The Hebrew Bible (2019). Vol I–III. Ford. és szerk. Robert Alter. New York, London: W.W. Norton and Company.
- Hertz (1939) = Mózes öt könyve és a Haftárak. Héber szöveg, magyar fordítás és kommentár. 5 köt. Szerk. dr. Hertz J. H. Reprint kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó és Nyomda, 1984.
- Kecskeméthy (2002) = Biblia. Kecskeméthy István fordítása. Szerk. Adorjáni Zoltán, Bálint Ágnes, Bodó Kinga, Gálfalvy Ágnes. Kolozsvár: Koinónia Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület.
- The Jewish Annotated New Testament. New Revised Standard Version (2011). Szerk. Amy-Jill Levine és Marc Zvi Brettler. Oxford: Oxford University Press.
- Schumacher, Frederick J. (2005, szerk.). For All the Saints. A Prayer Book for and by the Church. Vol. 1–2. Delhi, NY: The American Lutheran Publishing Bureau.

Elsődleges források

- ÁGOSTON é.n. – Ágoston Szent, *A keresztény tanításról (De Doctrina Christiana)*, ford. Böröczki Tamás, Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest, év nélkül.
- BALE 1986 – Bale, John, *The Complete Plays of John Bale*, Vol. 2., szerk. Happé, Peter, D. S. Brewer, Cambridge, 1986.
- BALE 2013 – Bale, John, *John Bale's The Image of Both Churches*, szerk. Minton, Grethen, Springer, Dordrecht, 2013.
- BARNES – KRAJEWSKI 1999 – Barnes, Robert – Krajewski, Bruce, *A Breve Dialogue bitwene a Christen Father and his stobborne Sonne. The First Protestant Catechism Published in English, William Roye*. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo-London, 1999.
- BARNES 2008 – Barnes, Robert, *A Critical Edition of Robert Barnes. A Supplication Vnto the Most Gracyous prince Kynge Henry The viij. 1534*, szerk. Parker, Douglas H., University of Toronto Press, Toronto, 2008.
- COMMON WORSHIP 2010 – *Common Worship*, Church House Publishing, London, 2010.
- CUMMINGS 2011 – Cummings, Brian (szerk.), *The Book of Common Prayer. The Texts of 149, 1559, and 1662*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- ELIOT 1985 – Eliot, T.S., *Gyilkosság a székesegyházban*, ford. Vas István, in: *XX. századi angol drámák*, Európa Kiadó, Budapest, 1985.
- ERASMUS 2000 – Erasmus, Rotterdami, *Enchiridion Militis Christiani. Kézikönyv Krisztus katonájának*, ford. Heidl György, Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest, 2000.
- FISHER 2002 – Fisher, John, *The sermon ...made agayn the pernicious doctryn of Martin luther (1521)*, in: *English Works of John Fisher, Bishop of Rochester (1469–1535). Sermons and Other Writings*, szerk. Hatt, Cecilia A., 2002.
- FOXÉ 1563 – Foxe, John, *The Unabridged Acts and Monuments Online or TAMO* (The Digital Humanities Institute, Sheffield, 2011). Available from: <http://www.dhi.ac.uk/foxe> [letöltve: 22.02.08]
- FOXÉ 1573 – Foxe, John, *The vvhole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, three worthy martyrs, and principall teachers of this Churche of England collected and compiled in one tome together, beyng before scattered, [and] now in print here exhibited to the Church. To the prayse of God, and profite of all good Christian readers.*, At London: Printed by Iohn Daye, and are to be sold at his shop vnder Aldersgate, London, An. 1573.
- FOXÉ 2009 – Foxe, John, *Foxe's Book of Martyrs, Select Narratives*, szerk. King, John N., Oxford University Press, Oxford, 2009.
- FRITH online, <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Frith%2C%20John%2C%201503%2D1533>
- FRITH 1533 – *The Articles for which he died*, in: szerk. Russell, Thomas, 1831, 450–455; Wright, N. T., 1978, 450–455.
- FRITH 1533 – Frith, John, *A Book Made by John Frith Prisoner in the Tower of London Answering Unto M. More's Letter, which he wrote Against the First, Little Treatise that John Frith Made Concerning The Sacrament of the Body and Blood of Christ Unto*

- Which Book are Added in the End The Articles of His Examination Before the Bishop of London, Winchester, and Lincoln, in Paul's Church, at London, for Which John Frith was Condemned, and After Burned in Smithfield, without Newgate, The Fourth Day of July, Anno 1533.*, in: *The Work of John Frith*, szerk. Russell, Thomas, 1831, 318–455; Wright, N. T., 1978, 318–455.
- FRITH 1627 – Frith, John, *Vox piscis: or, The book-fish contayning three treatises which were found in the belly of a cod-fish in Cambridge Market, on Midsummer Eue last, anno Domini 1626.*, London: Printed [by Humphrey Lownes, John Beale, and Augustine Mathewes] for Iames Boler and Robert Milbourne, M.DC.XXVII. [1627]
- FRITH 1978 – Frith, John, *A Christian Sentence*, in: *The Work of John Frith*, szerk. Wright, N. T., 1978, 477–484.
- FRITH 1990 – Frith, John, *A christen sentence and true iudgement of the moste honorable Sacrament of Christes body & bloude declared both by the auctorite of the holy Scriptures and the auncient Doctores. Very necessary to be redde in this tyme of all the faythfull.*, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Vol. 7., szerk. Manley, Frank – Marc'Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven – London, 1990, 427–433.
- FRITH 1531 – Frith, John, *A disputacio[n] of purgatorye made by Ioh[a]n Frith which is deuided in to thre bokes. The first boke is an answere vnto Rastell, which goeth aboute to proue purgatorye by naturall phylosophye. The seconde boke answereth vnto Sir Thomas More, which laboureth to proue purgatorye by scripture. The thirde boke maketh answere vnto my lorde of Rochestre which most leaneth vnto the doctoures*, [Antwerp : S. Cock, 1531?], in: Russell, Thomas, 1831, 31–203; Wright, N. T., 1978, 31–203.
- FRITH 1532 – Frith, John, *A Letter which John Frith Wrote Unto the Faithful Followers of Christ's Gospel, While He was Prisoner in the Tower of London for the Word of God Anno M.D.XXXII*, in: Russell, Thomas, 1831, 255–260; Wright, N. T., 1978, 255–260.
- FRITH 1529 – Frith, John, *A pistle to the Christen reader The revelation of Antichrist. Antithesis, wherein are compared to geder Christes actes and oure holye father the Popes.*, [At Malborow in the lande of Hesse [i.e. Antwerp]: the. xij. day of Iulye, anno. M.CCCCC.xxix. by me Hans luft [i.e. Johannes Hoochstraten, 1529]], in: Russell, Thomas, 1831, 457–473; Wright, N. T., 1978, 457–473.
- FRITH 1978 – Frith, John, in: *The Work of John Frith*, szerk. Wright, N. T., Sutton Courtenay Press, Oxford, 1978.
- FRITH 1831 – Frith, John, in: *The Works of the English Reformers: William Tyndale and John Frith*, in three volumes, szerk. Russell, Thomas, Ebenezer Palmer, London, 1831.
- HAMILTON 1525 – Hamilton, Patrick, *Patrick's Places*, in: *Patrick Hamilton – The Stephen of Scotland (1504–1528): The First Preacher and Martyr of the Scottish Reformation*, Carvalho, Joe R. D., AD Publications, Dundee, 2009, 87–108.
- KÁLVIN 2010 – Kálvin János, *A Zsidókhöz írt levél magyarázata*, ford. Szabó András, Nagy Barna, Kálvin Kiadó, Budapest, 2010.
- LUTHER, Márton, „A 95 tétel”, ford. Masznyik Endre, in: *D. Luther Márton egyházreformáló iratai.* *Luther Márton Művei I.* (szerk.) Masznyik Endre, 1904. Wiegand K., Pozsony, 1904.

- LUTHER 1956 – *Luther's Works* (LW), Vol. 4., szerk. Pelikan, Jaroslav, Concordia Publishing House, St Louis, 1956, 91–139.
- LUTHER 1906 – Luther, Martin, *D. Martin Luther's Werke* (WA), szerk. Pietsch, Paul, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1906, 209–544.
- LUTHER 1995 – Luther, Márton, „Előszó az Újtestamentumhoz (1522)”, in: *Előszók a Szentírás könyveihez*, sorozatszerk. Fabiny Tibor, ford. Szita Szilvia, Magyar Luther Könyvek 2, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995. Második kiadás: Magyarországi Luther Szövetség – Luther Kiadó, Budapest, 2010. Harmadik kiadás: *Luther Válogatott Művei* 5 (LVM), szerk. Csepregi Zoltán, Luther Kiadó, Budapest, 2011, 275–327.
- LUTHER 1995 – Luther, Márton: *Mi az evangélium? A keresztények és Mózes*, sorozatszerk. Fabiny Tibor, ford. Csepregi Zoltán, Magyar Luther Füzetek 5, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995. Második kiadás: *Luther Válogatott Művei* 5 (LVM), szerk. Csepregi Zoltán, Luther Kiadó, Budapest, 2011, 263–274, 329–345.
- LUTHER 2020 – Luther Márton, *A Római levél és a Galata levél magyarázata*, in: *Luther Válogatott Művei* 9 (LVM), szerk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya – Krähling Edit, ford. Dér Katalin, Krähling Edit, Luther Kiadó, Budapest, 2020.
- MORE 1947 – More, Thomas, *To John Frith*, in: *The Correspondence of Sir Thomas More*, szerk. Rogers, Elisabeth F., Princeton University Press, Princeton, 1947, 439–464.
- MORE 1969 – More, Thomas, *Responsio ad Lutherum*, Parts I-II., In: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Vol. 5., szerk. Headley, John M., Yale University Press, New Haven and London, 1969.
- MORE 1973 – More, Thomas, *The Confutation of Tyndale's Answer*, in: *The Complete Works of St. Thomas More*, Parts I-III, Vol. 8, szerk. Schuster, Louis, A. – Marius, C. Richard – Lusardi, James P. – Schoeck, Richard, J., Yale University Press, New Haven and London, 1973.
- MORE 1976 – More, Thomas, *A Dialogue of Comfort Against Tribulation*, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Vol. 12, szerk. Martz, Lois – Manley, Frank, Yale University Press, New Haven and London, 1976.
- MORE 1981 – More, Thomas, *A Dialogue Concerning Heresies*, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Parts I-II, Vol. 6, szerk. Lawler, Thomas M. C. – Marc'Hadour, Germain – Marius, Richard C., Yale University Press, New Haven and London, 1981.
- MORE 1990a – More, Thomas, *A Letter of syr Tho. More knyght impugnyng the erronyouse wrytyng of Iohan Fryth agaynst the blessed sacrament of the aultare*, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Vol. 7, szerk. Manley, Frank – Marc'Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven and London, 1990, 229–258.
- MORE 1990b – More, Thomas, *The Supplycacyon of Soulys made by syr Thomas More knyght councellour to our souerayn lorde and Kinge chauncellour of hys Duchy of Lancaster. Agaynst the supplycacyon of beggars*, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), Vol. 7, szerk. Manley, Frank – Marc'Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven and London, 1990, 107–228.
- MORE 2006 – More, Thomas, Saint, *Dialogue concerning Heresies*, szerk. és ford. Gottshalk, Mary, Scepter, New York, 2006.

- OECOLAMPADIUS 1530 – Oecolampadius, Johannes, *De Genuina Verbourum Domini, Hoc Est Corpus Meum* etc., Strasbourg, 1530.
- OECOLAMPADIUS 1530 – Oecolampadius, Johannes, *Quid de Eucharistia Veteres tum Graeci, tum Latini senserint, Dialogus*, Strasbourg, 1530.
- RASTELL 1530 – Rastell, John, *A new booke of Purgatory*, London, 1530.
- ROYE 1999 – Bruce, Parker– Bruce, Krajewski – *A Breve Dialoge bitwene a Christen Father and his stobborne Sonne. The First Protestant Catechism Published in English*, William Roye. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo-London, 1999.
- RUSSELL 1831 – *The Works of the English Reformers: William Tyndale and John Frith*, szerk. Russell, Thomas, in three volumes, Ebenezer Palmer, London, 1831.
- TYNDALE 1525a – Tyndale, William, *The Beginning of the New Testament. Translated by William Tyndale 1525. Facsimile of the Unique Fragment of the Uncompleted Cologne Edition*, szerk. Pollard, A. W., Clarendon Press, Oxford, 1926.
- TYNDALE 1525b – Tyndale, William, *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway Into the Holy Scripture* (1525 és 1531), sorozatszerk. Fabiny Tibor, ford. Ecsedy Ágnes, Magyar Luther Füzetek 9, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2005.
- TYNDALE 1525c – Tyndale, William, *Marginal Notes on the First Twenty One Chapters of St Matthew's Gospel, An Exposition upon the v.vi.vii Chapters of Matthew*, in: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture together with The Practice of Prelates*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1849, 227–236.
- TYNDALE 1526a – Tyndale, William, *The New Testament. A Facsimile of the 1526 Edition*, The British Library, London, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, 2008.
- TYNDALE 1526b – Tyndale, William, *The New Testament. Translated by William Tyndale. The Text of the Worms edition of 1526 in original spelling*, szerk. Cooper, W. R., The British Library, London, 2000.
- TYNDALE 1526d *A Compendious introduccion, prologe or preface un to the pistle off Paul to the Romayns* (1526) Facsimile kiadás, Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1975.
- TYNDALE 1528a – Tyndale, William, *The Obedience of a Christian Man*, in: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1848, 127–344.
- TYNDALE 1528b – Tyndale, William, *The Obedience of a Christian Man*, szerk. Daniell, David, Penguin Books, London, 2000.
- TYNDALE 1528c – Tyndale, William, *The Parable of the Wicked Mammon*, in: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1848, 28–126.
- TYNDALE 1528d – Tyndale, William, *An Exposition upon the v.vi.vii Chapters of Matthew*, in: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture together with The Practice of Prelates*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1849, 1–132.

- TYNDALE 1528e – Tyndale, William, in: A Critical Edition of *An exposicion vppon the v.vi.vii.chapters of Mathew* by William Tyndale., szerk. Mayer, Stephen J., Yale University Dissertation, University Microfilms, 1975.
- TYNDALE 1530a – Tyndale, William, *Tyndale's Addresses to the Readers of Different Portions of Holy Scripture*, in: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1848, 387–532.
- TYNDALE 1530b – Tyndale, William, *Tyndale's Old Testament being the Pentateuch of 1530, Joshua to 2Chronicles of 1537 and Jonah. Translated by William Tyndale*, szerk. Daniell, David, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- TYNDALE 1530c – Tyndale, William, *Tyndale's New Testament. Translated from the Greek by William Tyndale*, szerk. Daniell, David, Yale University Press, New Haven and London, 1989.
- TYNDALE 1530d – Tyndale, William, *The Practice of Prelates*, in: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture to ther with The Practice of Prelates*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1849, 237–344.
- TYNDALE 1530e – Tyndale, William, *A Prologue into the Third of Moses, called Leviticus*, in: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1848, 421–428.
- TYNDALE 1531a – Tyndale, William, *An Answer to Sir Thomas More's Dialogue, The Supper of the Lord after the true meaning of John vi. and 1Cor xi. and W.M. Tracy's Testament expounded*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University, Cambridge, 1850, 1–215.
- TYNDALE 1531b, – Tyndale, William, *An Answere Vnto Sir Thomas Mores Dialogue*, *The Independent Works of William Tyndale*, Volume 3., szerk. O'Donnell, Anne M., S.N.D. – Wicks, Jared, S.J., The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2000.
- TYNDALE 1531c – *A Critical Edition of William Tyndale's Exposition of 1 John*, szerk. Millus, William J. Donald, Yale University Doctoral Dissertation, 1973. <http://ww2.coastal.edu/millus/note.htm>
- TYNDALE 1531d – Tyndale, William, *Exposition of the First Epistle of St John*, in: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture together with The Practice of Prelates*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University, Cambridge, 1849, 133–225.
- TYNDALE 1534a – Tyndale, William, *Prologues upon the Gospels and the Epistles*, in: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*, szerk. Walter, Henry, The Parker Society (PS), Cambridge University Press, Cambridge, 1848, 467–532.
- TYNDALE 1534b – Tyndale, William, *Tyndale's New Testament. Translated from the Greek by William Tyndale*, szerk. Daniell, David, Yale University Press, New Haven and London, 1989.

- TYNDALE – FRITH – BARNES 1573 – *The vvhole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, three worthy martyrs, and principall teachers of this Church of England collected and compiled in one tome together, beyng before scattered, [and] now in print here exhibited to the Church. To the prayse of God, and profite of all good Christian readers.*, At London: Printed by Iohn Daye, and are to be sold at his shop vnder Aldersgate, London, An. 1573. szerk. Foxe, John, 1573.
- TYNDALE – FRITH – BARNES 1573. online: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A68831.0001.001?view=toc>
- TYNDALE online: <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Tyndale%2C%20William%2C%20%2D1536>
- TYNDALE 1831 – Tyndale, William, *The Works of the English Reformers: William Tyndale and John Frith*, in three volumes, in: Russell, Thomas, Ebenezer Palmer, London, 1831.
- TYNDALE 2005 – Tyndale, William, *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway into the Holy Scripture (1531)*, Ford. Ecsedy Ágnes, Magyarországi Luther Szövetség Budapest, 2005.
- TYNDALE 2010 – Tyndale, William, *Works of William Tyndale*, Vol. 1–2, Parker Society Reprint (PS), The Banner of Truth Trust, Edinburgh, Carlisle, PA, 2010.
- VERGILIUS 1984 – *Aeneis*, in: *Vergilius Összes Művei*, ford. Lakatos István, Európa, Budapest, 1984.
- WHITTINGHAM 1557 – Whittingham, William, *The New Testament. The Precursor of the Geneva Bible*, 1557, Reprint, A Ministry of the Bible Reader's Museum. www.lulu.com/BibleMuseum
- WYCLIFFE 1388 – Wycliffe, John, *The Wycliffe New Testament (1388). An edition in modern spelling with an introduction, the original prologues and the Epistle to the laodiceans*, szerk. Cooper, W. R., The Tyndale Society, The British Library, London, 2002.
- WYCLIFFE 2018 – Wycliffe, John – Purvey, John, *Wycliffe's Bible with Apocrypha, a modern spelling version of the 14th century Middle English translation*, szerk. Noble, Terence P., kiadó és kiadás helye nélkül, 2018.

Szakirodalom

- ÁCS 2012 – Ács, Pál, „Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerarius Tamás című Foxius-parafrázis tükrében”, in: szerk. Csorba Dávid – Fazakas Gergely Tamás, – Imre Mihály – Tóth Zsombor, *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4; 84–95.
- ARBLASTER – JUHÁSZ – LATRÉ 2002 – Arblaster, Paul és Juhász és Latré, Guido, *Tyndale's Testament*, Brepols, Turnhout, 2002.
- AULÉN 1931 – Aulén, Gustaf, *Christus Victor An Historical Study of the Three Main Types of the Idea of the Atonement*, SPCK, London, 1931.
- AUERBACH 1985 – Auerbach, Erich, *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, Gondolat, Budapest, 1985.
- AUERBACH 1998 – Auerbach, Erich, „Figura”, in: FABINY 1998a, 17–58.
- BAER 2006 – Baer, David, *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism*, A&M University Press, College Station, TX, 2006.
- BAGCHI 1991 – Bagchi, David V.N., *Luther's Early Opponents. Catholic Controversialists 1518–1525*, Fortress Press, Minneapolis, 1991.
- BAGCHI 1997 – Bagchi, David V.N., „Tyndale, More, and the Anatomy of Heresy”, in: *Reformation 2*, A Publication of the Tyndale Society, 1997, 261–281.
- BALÁZS 1998 – Balázs Károly, *Újszövetségi szómutató szótár*, Logos Kiadó, Budapest, 1998.
- BARNETT 1998 – Barnett, Mary Jane, „From the Allegorical to the Literal (and Back Again). Tyndale and the Allure of Allegory”, in: *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, szerk. Day, John – Lund, Eric – O'Donnell, Anne M., The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1998, 63–73.
- BARTH 2004 – Barth, Karl, *Church Dogmatics III /4*, London, New York, T and T Clark International. A Continuum Imprint, 2004.
- BEILBY – EDDY 2006 – Beilby, James – Eddy, Paul R., *The Nature of the Atonement. Four Views*. With Contributions by Boyd, Gregory A. – Green, Joel B. – Reischenbach, Bruce R. – Schreiner, Thomas, InterVarsity Press, Academic, Downers Grove, IL, 2006.
- BETTERIDGE 2004 – Betteridge, Thomas, *Literature and Politics in the English Reformation*, Manchester University Press, Manchester, 2004.
- BITSKEY 2021 – Bitskey, István, *Hitvita, história, szellemi örökség: tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről*, Kossuth Kiadó, Budapest, Eger, 2021.
- BLOCHER 2005 – Blocher, Henri A.G., „Atonement”, in: szerk. Vanhoozer, Kevin, *Dictionary For Theological Interpretation*, Baker Academic, Grand Rapids, 2005.
- BOD 1746 – Bod Péter, *Szentírás értelmére vezető Magyar Leksikon*, h.n., 1746.
- BOLYKI 2001 – Bolyki János, *Igaz tanúvallomás. Kommentár János evangéliumához*, Osiris, Budapest, 2001.
- BONE 1938 – Bone, Gavin D., „Tindale and the English language”, in: szerk. Greenlade, Stanley Lawrence, *The Work of William Tindale*. Blackie and Son, London and Glasgow, 1938.

- BRAATEN 1996 – Braaten, C. E., „The problem of authority in the church”, in: szerk. Braaten, Carl E. – Jenson, Robert W., *The Catholicity of the Reformation*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, 1996.
- BRAGG 2017 – Bragg, Melvyn, *William Tyndale – A Very Brief History*, SPCK, London, 2017, xi-xiii.
- BROWN 1982 – Brown, Raymond E., *The Gospel and the Epistles of John*, Doubleday, Garden City – New York, 1982.
- BROOKS 1975 – Brooks, Peter (szerk.), *Christian Spirituality. Essays in Honour of Gordon Rupp*, SCM Press, London, 1975.
- BÜHLER 2005 – Bühler, Pierre, „Freiheit des Lesers und Grenzen der Interpretation nach Umberto Eco – am Beispiel von Martin Luthers Auslegung der Bergpredigt”, in: szerk. Mayordomo, Moises, *Die prägende Kraft der Texte Hermeneutik und Wirkungsgeschichte des Neuen Testaments (Ein Symposium zu Ehren von Ulrich Luz)*, Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH, Stuttgart, 2005, 125–141.
- CALDWELL 1983 – Caldwell, Patricia, *The Puritan Conversion Narrative: The Beginnings of American Expression* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- CALVALHO 2009 – Calvalho, Joe, *Patrick Hamilton – The Stephen of Scotland (1504–1528): The First Preacher and Martyr of the Scottish Reformation*, AD Publications, Dundee, 2009.
- CHADWICK 2003 – Chadwick, Owen, *A reformáció*, sorozatszerk. Szabó István – Zsengeller István, ford. Szabó István, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- CHAMBERS 1952 – Chambers, R.W., *Man's Unconquerable Mind*, Jonathan Cape, London, 1952.
- CHAMBERS 1958 – Chambers, R.W., *Thomas More*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 1958.
- CHILDS 1976 – Childs, Brevard S., „The Sensus Literalis of Scripture: An Ancient and Modern Problem”, in: szerk. Donner, H. – Hanhart, R. – Smend, R., *Beiträge zur Altestamentliche Theologie: Festschrift für Walther Zimmerli zum 70. Geburtstag*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976.
- CHUILLEANIAN 1988 – Chuilleanian, Eilean Ni, „The Debate Between Thomas More and William Tyndale, 1528–33: Ideas on Literature and Religion”, in: *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 39, No. 3, July 1988, 382–411.
- CLARK 1984 – Clark, James Andrew, „More and Tyndale as Prose Stylists: Finding Directions in *A Dialogue of Comfort and the Practice of Prelates*”, in: *Moreana* 21, 1984, 5–17.
- CLEBSCH 1964 – Clebsch, William A., *England's Earliest Protestants*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1964.
- COLLINSON 1988 – Collinson, Patrick, *The Birthpangs of Protestant England: Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1988.
- COLLINSON 2006 – Collinson, Patrick, *The Reformation: A History*. Random House USA Inc, New York, 2006.
- COLLINSON 2009 – Collinson, Patrick, „Elizabethan England was a confessional state. The Politics of Religion and the Religion of Politics in Elizabethan England”, in: *Historical Research* 82, no. 215, 2009, 74–92.

- CONN 1986 – Conn, Walter, *Christian Conversion: A Developmental Interpretation of Autonomy and Surrender* – Paulist Press, New York, 1986.
- CUMMINGS 1998 – Cummings, Brian, „The Theology of Translation: Tyndale’s Grammar”, in: *Word, Church and State: Tyndale Quincentenary Essays*, szerk. Day, John T. – Lund, Eric – O’Donnell, Anne M., The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1998, 36–59.
- CUMMINGS 2002 – Cummings, Brian, *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- CUMMINGS 2011 – Cummings, Brian (szerk.), *The Book of Common Prayer. The Texts of 1549, 1559, and 1662*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- CUMMINGS 2018 – Cummings, Brian, „William Tyndale and Erasmus on how to read the Bible: A newly discovered manuscript of the English Enchiridion”, in: *Reformation* 23, A Publication of the Tyndale Society, 2018, 29–52.
- CSORBA et. al. 2012 – Csorba Dávid – Fazakas Gergely Tamás, – Imre Mihály – Tóth Zsombor, *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4.
- CSEPREGI 2013 – Csepregi, Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Balassi Kiadó, Budapest, 2013.
- CSERHÁTI 2009 – Cserháti Sándor, *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*, Luther Kiadó, Budapest, 2009.
- DANIELL 1989 – Daniell, David (szerk.), *Tyndale’s New Testament. Translated from the Greek by William Tyndale*, Yale University Press, New Haven and London, 1989.
- DANIELL 1992 – Daniell, David (szerk.), *Tyndale’s Old Testament being the Pentateuch of 1530, Joshua to 2Chronicles of 1537 and Jonah. Translated by William Tyndale*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- DANIELL 1994 – Daniell, David, *William Tyndale. A Biography*, Yale University Press, New Haven and London, 1994.
- DANIELOU 1960 – Danielou, Jean, *From Shadow to Reality: Studies in the Biblical Typology of the Fathers*, Newman–Westminster, London, 1960. (Eredeti: *Sacramentum Futuri*, 1950).
- DAVIES 1971 – Davies, Norman, *William Tyndale’s English of Controversy*, The Chamber Memorial Lecture delivered 4 March 1971 at University College London, University College, London, 1971.
- DAY 1991 – Day, John T., „Proper Guidance in Reading the Bible: Tyndale’s A Pathway into Holy Scripture”, in: *Moreana* 28, 131–144.
- DAY – LUND – O’DONNELL 1998 – Day, John T. – Lund, Eric – O’Donnell, Anne M. (szerk.), *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington, D. C., 1998.
- DECOURSEY 1996 – Decoursey, Matthew, „Erasmus and Tyndale on Bible-Reading”, in: *Reformation* 1, A Publication of the Tyndale Society, 1996, 157–164.
- DECOURSEY 1998 – Decoursey, Matthew, „The Semiotics of Narrative in *The Obedience of a Christian Man*”, in: szerk. Day, John T. – Lund, Eric – O’Donnell, Anne M., *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington, D. C., 1998, 74–86.

- DEMBEK 2010 – Dembek, Arne, *William Tyndale (1491–1536). Reformatorische Theologie als kontextuelle Schriftauslegung*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2010.
- DÉRI 2013 – Déri Balázs (szerk.), *Conversio*, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2013.
- DICK 1991 – Dick, John A. R., „To Dig Again the Wells of Abraham’: Philology, Theology and Scripture in Tyndale’s *The Parable of the Wicked Mammon*”, in: *Moreana* 28, 39–52.
- DICK 1991 – Dick, John A. R., „To trye his true frendes’: Imagery and Argument in Tyndale’s *The Parable of the Wicked Mammon*”, in: *Moreana* 28, 69–82.
- DICK – RICHARDSON 1994 – Dick, John A. R. – Richardson, Anne (szerk.), *William Tyndale and the Law*, Sixteenth Century Essays and Studies, Volume XXV, The Sixteenth Century Journal Publisher, Kirksville, MO, 1994.
- DICKENS 1989 – Dickens, A.G., *The English Reformation*, Second Edition, The Pennsylvania University Press, University Park, PA, 1989. (Első kiadás: 1964.)
- DILLISTONE 1967 – Dillistone, F. W., *The Christian Understanding of the Atonement*, James Nisbet and Co. Ltd., Disgwell Place, 1967.
- DITCHFIELD – SMITH 2017 – Ditchfield, Simon – Smith, Helen (szerk.), *Conversions. Gender and Religious Change in Early Modern Europe*, Manchester University Press, Manchester, 2017.
- DOERNBERG 1961 – Doernberg, Erwin, *Henry VIII and Luther. An Account of Their Relations*, Barrie and Rockliff, London, 1961.
- EBELING 1964 – Ebeling, Gerhard, „The New Hermeneutics and the Early Luther”, in: *Theology Today*, 21 (1964), 34–46.
- EBELING 1997 – Ebeling, Gerhard, *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*, sorozatszerk. Fabiny Tibor, ford. Szita Szilvia, Magyar Luther Könyvek 6, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997.
- ECSEDY 2005 – Ecsedy, Ágnes, „A fordító jegyzete A Szentíráshoz vezető ösvény-ről”, in: TYDALE 2005, 5–13.
- EGAN 1960 – Egan, Willis J., S.J., *The Rule of Faith in St. Thomas More’s Controversy with William Tyndale*, Dissertatio ad Lauream in Facultate Theologica Pontificiae Universitatis Gregoriana, Los Angeles, 1960.
- ELIOT 1981 – Eliot, T. S., „Hagyomány és egyéniség”, in: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*, Gondolat, Budapest, 1981.
- ELTON 1977 – Elton, G. R., *Reform and Reformation: England, 1508–1558*, Edward Arnold, London, 1977.
- FABINY 1992 – Fabiny, Tibor, *The Lion and the Lamb. Figuralism and Fulfilment in the Bible, Art and Literature*, Macmillan, London, 1992.
- FABINY 1998a – *A hermeneutika elmélete*. Ikonológia és műértelmezés 3, szerk. Fabiny Tibor, JATEPress, Szeged, 1998. (Első kiadás: 1987.)
- FABINY 1998b – *A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*. Ikonológia és műértelmezés 4, szerk. Fabiny Tibor, JATEPress, Szeged, 1998. (Első kiadás: 1988.)
- FABINY 2003 – Fabiny, Tibor, „’This Day is Health Come Unto This House’. When ‘Health’ Disappears in Favour of ‘Salvation’ in William Tyndale’s Two Translations of

- the New Testament (1526 and 1534)”, in: *What does it mean?*, szerk. Dubs, Kathleen E., Pázmány Papers in English and American Studies, Volume 3, Pázmány Péter Catholic University, Piliscsaba, 116–138.
- FABINY 2005a – William Tyndale: *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway Into The Holy Scripture (1531)*, szerk. Fabiny Tibor, ford. Ecsedy Ágnes, Magyar Luther Füzetek 9, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2005.
- FABINY 2005b – Fabiny Tibor, „Az angol reformáció és William Tyndale”, in: *William Tyndale: A Szentíráshoz vezető ösvény – A Pathway Into the Holy Scripture (1531)*, szerk. Fabiny Tibor, ford. Ecsedy Ágnes, Magyar Luther Füzetek 9, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2005, 68–85.
- FABINY 2006 – Fabiny Tibor, „Scripture and/or the Church in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale”, in: *Látó szívvel*. Magyar Piarista Rendtartomány, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Vigilia Kiadó, Budapest, 2006, 382–408.
- FABINY 2007a – Fabiny Tibor, „A lelki Izsák Ábrahám kútjánál”, in: *Mózes törvénye – Krisztus törvénye*, szerk. Benyik György, Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, JATEPress, Szeged, 83–96.
- FABINY 2007b – Fabiny, Tibor, „Church Paradigm versus Scripture Paradigm in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale”, in: *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe* (Pluralisierung & Autorität). szerk. Höfele, Andreas – Laqué, Stephan – Ruge, Enno – Schmidt, Gabriela, Lit-Verlag, Münster, 15–43.
- FABINY – TÓTH 2009 – Fabiny Tibor és Tóth Sára szerk. *Irányváltás. Humán értelmiségiek megtérése*. Luther Kiadó, Hermeneutikai Kutatóközpont, 2009.
- FABINY 2010 – Fabiny, Tibor, Az 'Atonement' fogalma William Tyndale 1526-os angol bibliafordításában és irataiban, s ezek mai teológiai hatása. In: Hubai, Péter; Majsai, Tamás (szerk.) *A te könyvedbe mind ezek béirattattak: Szümpozion a Bibliáról 2009*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2010, 51–56.
- FABINY 2011 – Fabiny, Tibor, William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései. *Magyar Terminológia*, 4/1, 36–59. (2011)
- FABINY 2012 – Fabiny Tibor, „John Frith (1503–1533) vitája és mártíromsága”, in: *Studia Litteraria*, LI. évf., 2012/3–4, 55–83.
- FABINY 2012a – Fabiny Tibor, Arne Dembek's William Tyndale (1491–1536). Reformierte Theologie als Kontextuelle Schriftauslegung. *Sixteenth Century Journal* 43: 2, (2012), 609.
- FABINY 2012b – Fabiny, Tibor, Hymen's Truth: 'Atonement from Shakespeare to Tyndale and from Tyndale to Shakespeare. In: Földváry, Kinga; Stróbl, Erzsébet (szerk.) *Early Modern Communi(cati)ons: Studies in Early Modern English Literature and Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012, 132–151.
- FABINY 2013 – Fabiny, Tibor, „'Stirring' – A Verbal Parallel in the 14th Century *The Cloud of Unknowing* and in the Writings of the 16th Century Reformar and Bible Translator Willim Tyndale”, In, Franz Karl Wöhrer, John S. Bak (szerk.) *British Literature and Spirituality. Theolretical Approaches and Transdisciplinary Readings*, LIT Verlag, Wien, Zürich, Berin, 2013, 31–49.

- FABINY 2014 – Fabiny Tibor „Sámson haja előbb-utóbb mindig nőni kezd. Shakespeare és a vallás”, in: *Szcenárium, a Nemzeti Színház művészeti folyóirata*, 2 / 6., 2014, 11–26.
- FABINY– FALUDY 2014 – Fabiny Tibor és Faludy, Alex (szerk.), *Az anglikán keresztyénség évszázadai*, Luther Kiadó, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2014.
- FABINY 2015a – Fabiny Tibor, „Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában”, in: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 15–29.
- FABINY 2015b – Fabiny Tibor, „'The Figure of Twinnes.' A Hamlet hendiadeszei, magyar fordításuk (Arany János és Nádasdy Ádám) és a kettőzések dramaturgiai szerepe”, in: *'Eszedbe jussak', Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*, szerk. Paraizs Júlia, reciti, Budapest, 2015.
- FABINY 2016a – Fabiny, Tibor, *Figura and Fulfillment. Typology in the Bible, Art, and Literature*, Wipf & Stock, Eugene, OR, 2016.
- FABINY 2016b – Fabiny Tibor, *Az eljövendő árnyékai. A figurális-tipológiai olvasás*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.
- FABINY 2016c – Fabiny, Tibor, Literálisan vagy figuratívan?: Morus Tamás és John Frith úrvacsora-vitájának (1532-1533) hermeneutikai alapjai. In: Zsengellér, József; Kodácsy, Tamás; Ablonczy, Tamás (szerk.) *Felelet a Mondolatra: Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*. Pápai Református Teológiai Akadémia, Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE), L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 137–156.
- FABINY – TÓTH 2016 – Fabiny Tibor – Tóth Sára (szerk.), *The King James Bible 1611–2011. Prehistory and Afterlife*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016.
- FABINY 2017 – Fabiny, Tibor, „The Process of the Text. The Reformation Hermeneutics of William Tyndale”, in: Kurucz, György (szerk.), *Protestantism, Knowledge and the World of Science / Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften: Collection of Papers / Ausgewählte Studien*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2017, 53 – 61.
- FABINY 2020 – Fabiny, Tibor Szakrális nyelv – hogyan fordítsuk?: William Tyndale „agape”-fordítása és az anglikán terminológia magyarítása, In: M. Pintér Tibor; P. Márkus Katalin (szerk.) *Az ige vonzásában: Lexikográfiai, fordítástudományi tanulmányok és köszöntők Magay Tamás 90. születésnapjára*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020, 26–41.
- FABINY 2021 – Fabiny Tibor, *Isten maszkjai. Luther olvasása közben*, L'Harmattan, Budapest, 2021.
- FABINY – M. PINTÉR 2021 – Fabiny Tibor és M. Pintér Tibor, πῶς ἀναγινώσκεις; *Hogyan olvasod? Feleleteket összekötő Egyesített Bibliaolvasó (EBO) felé*, sorozatszerk. Fabiny Tibor, Hermeneutikai Füzetek 43, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2021.
- FAIRBAIRN 1989 – Fairbairn, Patrick, *Typology of Scripture*, Kregel, Grand Rapids, 1989. (Első kiadás: 1844.)
- FAZAKAS et al. 2015 – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya szerk. *Mártírium és emlékezet a 15–19. században*. Locimemoriae Hungariae 3. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

- FEKETE 2009 – Fekete Károly, *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.
- FERGUSON 2012 – Ferguson, Jamie I., „Faith in the Language. Biblical Authority and the Meaning of English in the More – Tyndale Polemics”, in: *Sixteenth Century Journal*, XLIII / 4, 2021, 989–1011.
- FLÄSCHENDRÄGER 1984 – Fläschendräger, Werner, *Martin Luther*, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1984, 86–89.
- FLESSEMAN-VAN LEER 1959 – Flesseman-Van Leer, Ellen, „The Controversy about Scripture and Tradition between Thomas More and William Tyndale”, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, New Series, XLIII, 1959, 143–65.
- FLESSEMAN-VAN LEER 1960 – Flesseman-Van Leer, Ellen, „The Controversy about Ecclesiology between Thomas More and William Tyndale”, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, New Series, XLIV, 1960, 65–86.
- FOX 1983 – Fox, Alistair, *Thomas More. History and Providence*, Yale University Press, New Haven and London, 1983.
- FRAZER 1920 – Frazer, J. G., *The Scapegoat*, in: *The Golden Bough*, Macmillan and Company, London, 1920.
- FREEMAN – MAYER 2007 – Freeman, Thomas S. – Mayer, Thomas F. (szerk.), *Martyrs and Martyrdom in England cca 1400–1700*, Studies in Modern British Religious History, The Boydell Press, Woodbridge, 2007.
- FREEMAN 2009 – Freeman, Thomas, „The Rise of Prison Literature”, *Huntinton Library Quarterly*, 72, 2009, 133–146.
- FRIEDENTHAL 1983 – Friedenthal, Richard, *Luther élete és kora*, ford. Terényi István, Gondolat, Budapest, 1983, 633–638.
- FREI 1974 – Frei, Hans, *The Eclipse of Biblical Narrative: A Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*, Yale University Press, New Haven and London, 1974.
- FRYE 1982 – Frye, Northrop, *The Great Code. The Bible and Literature*, Routledge and Kegan Paul, London, 1982.
- FRYE 1996 – Frye, Northrop, *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Európa, Budapest, 1996.
- FULOP 1956 – Fulop, R.E., *John Frith (1503-1533) and His Relation to the Origin of the Reformation in England*. Ph.D.diss. New College, University of Edinburgh, 1956.
- FULTON 2017 – Fulton, Thomas, „The English Bibles and Their Readers 1400–1700”, in: *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 47:3, September 2017, 415–435.
- FULTON 2021 – Fulton, Thomas, *The Book of Books, Literary Interpretation, Biblical Culture and the Political Imagination from Erasmus to Milton*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2021.
- FULTON – POOLE 2018, Fulton, Thomas – Poole Kristen (szerk.) „Intoduction: Popular Hermeneutics in Shakespeare’s London”, in: Fulton, Thomas – Poole Kristen (szerk.), *The Bible on Shakespearean Stage. Cultures of Interpretation in Reformation England*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, 1–14.
- GIRARD 2014 – Girard, René, *A bűnbak*, ford. Jakabffy Éva, Jakabffy Imre, Gondolat, Budapest, 2014.

- GOGAN 1982 – Gogan, Brian, *The Common Corps of Christendom. Ecclesiological Themes in the Writings of Sir Thomas More*, Brill, Leiden, 1982.
- GOPPELT 1982 – Goppelt, Leonard, *Typos. The Typological Interpretation of the Old Testament in the New*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, 1982. (Az első kiadás németül: 1939).
- GORDON 1976 – Gordon, Walter W., „A Scholastic Problem in Thomas More's Controversy with John Frith”, in: *Harvard Theological Review* 69, 1976, 131–149.
- GREENBLATT, Stephen, *Hamlet in Purgatory*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001, 241–242.
- GREGORY 1999 – Gregory, Brad, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.
- GREGORY 2003 – Gregory, Brad, „Tyndale and More, In Life and Death”, in: *Reformation* 8, A Publication of the Tyndale Society, 2003, 173–197.
- GREGORY 2007 – Gregory, Brad, „Saints and Martyrs in Tyndale and in More”, in: Freeman, Thomas S. – Mayer, Thomas F. (szerk.), *Martyrs and Martyrdom in England cca 1400–1700*, Studies in Modern British Religious History, The Boydell Press, Woodbridge, 2007, 107–125.
- GREGORY 2012 – Gregory, Brad, *The Unintended Reformation. How Religious Revolution Secularized Society*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA, 2012.
- GRITSCH 2006 – Gritsch, Eric W., *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*, Luther Kiadó, Budapest, 2006.
- GRITSCH – JENSON 1976 – Gritsch, Eric W. – Jenson, Robert W., *Lutheranism. The Theological Movement and Its Confessional Writings*, Fortress Press, Philadelphia, PA, 1976.
- GUNTON 1998 – Gunton, Colin E., *The Actuality of the Atonement. A Study of Metaphor, Rationality and the Christian Tradition*, T.T. Clark, London, 1998.
- HA-COLLINSON – COLLINSON 2010 – Ha, Polly – Collinson, Patrick (szerk), *The Reception of Continental Reformation in England*, Oxford University Press. Published for the British Academy, Oxford, 2010.
- HAAS 1973 – Haas, Rainer, *Franz Lambert und Patrick Hamilton in ihrer Bedeutung für die Evangelische Bewegung auf den Britischen Inseln*, Disszertáció, Marburg, 1973.
- HAIGH 1993 – Haigh, Christopher, *English Reformations. Religion, Politics and Society under the Tudors*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- HAMMOND 1980 – Hammond, Gerald, „William Tyndale's Pentateuch: Its Relation to Luther's German Bible and the Hebrew Original”, in: *Renaissance Quarterly* 33, 351–385.
- HAMMOND 1994 – Hammond, Gerald, „Law and Love in Deuteronomy”, in: szerk. Dick, J. A. R. – Richardson, Anne, *William Tyndale and the Law*, Sixteenth Century Essays and Studies, Volume XXV, Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, MO, 1994, 51–58.
- HAPPÉ 1996 – Happé, Peter, *John Bale*, Twayne Publishers, New York, 1996.
- HARD 2008 – Hard, David C., *The Life and Writings of John Frith (1503–1533). The Development of His Concept of Religious Toleration in the Early English Reformation*, The Edwin Mellen Press, Lewiston, NY, Queenston, ON, Lampeter, Wales, 2008.
- HARD é.n. – Hard, David C., *John Frith and Thomas Cranmer on the Eucharist. Is there a connection?* Kézirat.

- HATT 2002 – Hatt, Cecilia A. (szerk.), *English Works of John Fisher, Bishop of Rochester (1469–1535). Sermons and Other Writings*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- HAYS 2019 – Hays, Richard B. *Visszafelé olvasás. Figurális krisztológia és a négyszeres evangéliumi tanúságtétel*. Ford. Hajnal Piroska, Hermeneutikai Füzetek 38. Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 2019.
- HAZLETT 2003 – Hazlett, Ian, *The Reformation in Britain and Ireland*, Edinburgh, 2003.
- HILL – JAMES 2004 – Hill, Charles E. – James III, Frank A. (szerk.), *The Glory of the Atonement*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL, 2004.
- HITCHCOCK 1971 – Hitchcock, James, „More and Tyndale’s Controversy Over Revelation: A Test of the McLuhan Hypothesis”, in: *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. XXXIX, 1971, 448–466.
- HITCHCOCK 1975 – Hitchcock, James, „Thomas More and the Sensus Fidelium”, in: *Theological Studies* 56, 1975, 144–154.
- HORACEK 1978 – Horacek, Bruce Joseph, *Thomas More’s Concept of the Church in the Debate with William Tyndale*, Disszertáció, University of Iowa, 1978.
- HUDSON 1988 – Hudson, Anne, *The Premature Reformation*, Clarendon Press, Oxford, 1988.
- ITTZÉS 2009 – Ittész Gábor, *Christum treyben. Luther bibliaértelmezése a Szentírás könyveihez írt előszói alapján*, Luther Kiadó – Magyarországi Luther Szövetség – Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Budapest–Győr, 2009.
- ITTZÉS 2013 – Ittész Gábor, „Megtért-e Luther 1517 előtt? A ‘toronyélmény’ mint reformációtörténeti probléma”, in: DÉRI 2013, 369–308.
- JACKSON – MAROTTI 2011 – Jackson, Ken – Marotti, Arthur F., *Shakespeare and Religion. Early Modern and Postmodern Perspectives*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, 2011.
- JAMES 1982 – James, William, *Varieties of Religious Experience*, Penguin Books, New York, 1982. (Első kiadás. 1902).
- JAMES 2019 – James, William, *A vallási élmény változatai* (Ford. Babarczy Eszter), Osiris, Budapest, 2019.
- JENKINS – PRESTON 2007a – Jenkins, Allan – Preston, Patrick, *Biblical Scholarship and the Church. A Sixteenth-Century Crisis of Authority*, Ashgate Publishing, Aldershot, 2007.
- JENKINS – PRESTON 2007b – Jenkins, Allan – Preston, Patrick, „The Debate Between Thomas More and William Tyndale Concerning Translation”, in: JENKINS – PRESTON 2007a, 81–108.
- JENKINS – PRESTON 2007c – Jenkins, Allan – Preston, Patrick, „The Debate Between Thomas More and William Tyndale Concerning Interpretation”, in: JENKINS – PRESTON 2007a, 109–148.
- JUHÁSZ – ARBLASTER 2005 - Juhász, Gergely és Alblaster, Paul: „Can Translating the Bible Be Bad for Your Health? William Tyndale and the Falsification of Memory”; In, Lehmans, Johan és Jürgen Mettepenigen (szerk.) *The Discourse of Martyrdom and the Construction of Christian Identity in the History of Christianity*. Peters, Leuven-Paris-Diuley, MA, 2005, 315–340.
- JUHÁSZ 2009 – Juhász, Gergely M., „Some Neglected Aspects of the Exegetical Debate on Resurrection and the Immortality of the Soul between William Tyndale and

- George Joye in Antwerp (1534–1535)”, in: *Reformation* 14, A Publication of the Tyndale Society, 2009, 1–47.
- JUHÁSZ 2015 – Juhász, Gergely M., *Translating Resurrection. The Debate Between William Tyndale and George Joye in Its Historical and Theological Context*, Brill, Leiden and Boston, 2015.
- KARNER 1942 – KARNER Károly, *Isten igazsága. Pál apostol levele a Rómabeliekhez*, A „Keresztyén Igazság” kiadása, Győr, 1942.
- KEACH 1972 – Keach, Benjamin, *Tropologia. A Key to Open Scripture Metaphors with the Types of the Old Testament*, Kregel, Grand Rapids, 1972. (Első kiadás: 1682.)
- KERESZTY 2008 – Kereszty Rókus, *A bárány menyegzője. Az Eucharisztia teológiája történeti, biblikus és rendszerező megközelítésben*, ford. Somogyi György – Técsy Judit, Szent István Társulat, Budapest, 2008.
- KERR – MULDER 1983 – Kerr, Hugh T. és Mulder, John M. (szerk.) *Famous Conversions: The Christian Experience* W.B Eerdmans Grand Rapids, Michigan. 1983.
- KEVEHÁZI 2005 – Keveházi, László, „A kereszti ígét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata, Luther Kiadó, Budapest, 2005, 270–274.
- KING 2009 – King, John N. (szerk.), *Foxe’s Book of Martyrs. Select Narratives*, Oxford University Press, Oxford, 2009, 13–20.
- KNOTT 1993 – Knott, John R. Knott, *Discourses of Martyrdom in English Literature 1563–1694*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- LaBOISSÈRE 1979 – LaBoissère, Camille R., „Scapegoat”, in: Jeffrey, D. L., *The Dictionary of Biblical Tradition in English Literature*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids, 1979, 684–685.
- LAKE 1988 – Lake, Peter, *Anglicans and Puritans? Presbyterianism and English Conformist Thought from Whitgift to Hooker*, Unwin Hyman, London, 1988.
- LAKOWSKI 1993 – Lakowski, Romuald Ian, *Sir Thomas More and the Art of Dialogue*, PhD Dissertation, University of British Columbia, 1993. <http://www.shu.ac.uk/emls/ie/mls/work/chapters/heresy1.html>, 24.
- LATRÉ 2002 – Latré, Guido, „Tyndale’s last Letter, September 1535?”, in: *Tyndale’s Testament*, szerk. Arblaster, Paul – Juhász, Gergely – Latré, Guidó, Brepols, Turnhout, 2002, 172–173.
- LEININGER 2003 – Leininger, Jeffrey W. „How Lutheran was William Tyndale?”, in: *Lutheran Theological Review* 15, szerk. Kettner, Edward G. – Winger, Thomas M., St Cathrines, ON, 2002–2003, 54–72.
- LEWIS 1954 – Lewis, C.S., *English Literature in the Sixteenth Century Excluding Drama*, Clarendon Press, Oxford, 1954.
- LINDBECK 1998 – Lindbeck, George A., *A dogma természete: Vallás és teológia a posztmodern korban*, sorozatszerk. Fabiny Tibor, ford. Ittész Gábor, Hermeneutikai Füzetek 17, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1998, 184–204.
- LOANE 1964 – Loane, Marcus, „John Frith”, in: *Pioneers of the Reformation in England*, The Church Book Room Press, London, 1964, 1–46.
- LOEWENSTEIN 2013 – Loewenstein, David, *Treacherous Faith. The Specter of Heresy in Early Modern English Literature and Culture*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- LOEWENSTEIN – SHELL 2021 – Loewenstein, David és Alison Shell (szerk.) *Early Modern Literature and England’s Long Reformation*, Routledge, London, 2021.

- LUKÁCS László 2003 – Lukács László, „Szívbéli szókkal. A Szentháromság Newman teológiájában”, in: *John Henry Newman életművéről*, szerk. Tőzsér Endre, Sch.P., Sapientia Füzetek 1, Vigilia Kiadó, Budapest, 2003.
- LUND 1998 – Lund, Eric, „Tyndale and Frith on the Eucharist a Sign and Memorial”, in: *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, szerk. Day, John T. – Lund, Eric – O’Donnell, Anne M, S.N.D., The Catholic University of America, Washington, D.C., 1998, 183–196.
- LUSARDI 1973 – Lusardi, James P., „The career of Robert Barnes”, in: MORE 1973, 1365–1415.
- MacCULLOUGH 1991 – MacCullough, Diarmaid, „The Myth of the English Reformation”, in: *Journal of British Studies* 30, no.1, January 1991, 1–19.
- MacCULLOCH 2011 – MacCulloch, Diarmaid, *A reformáció története*, ford. Varga Benjámin, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.
- MARC’HADOUR 1969–1972 – Marc’hadour, Germain P., *The Bible in the Works of St. Thomas More*, vol. 5., De Graaf, Nieuwkoop, 1969–1972.
- MARC’HADOUR 1969 – Marc’hadour, Germain, *Thomas More et la Bible: la place des livres saints dans son apologetique et sa spiritualite*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1969.
- MARC’HADOUR 1981 – Marc’hadour, Germain – Lawler, Thomas M.C., „Scripture in the Dialogue”, *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), 6, szerk. Manley, Frank – Marc’Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven and London, 1990, 1981, 494–526.
- MARC’HADOUR 1998 – MARC’HADOUR, Germain, „Tyndale and Fisher’s 1521 Sermon against Luther”, in: szerk. Day, John T. – Lund, Eric – O’Donnell, Anne M., S.N.D., *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1998, 145–161.
- MARIUS 1973 – Marius, Richard, „Thomas More’s View of the Church”, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), 8, szerk. Manley, Frank – Marc’Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven and London, 1973, 1269–1363.
- MARIUS 1982 – Marius, Richard, *Thomas More and the Heretics*, Disszertáció, Yale University, 1982.
- MARIUS 1984 – Marius, Richard, *Thomas More. A Biography*, Alfred A. Knopf, New York, 1984.
- MARIUS 1990 – Marius, Richard, „Letter Against Frith”, in: *The Complete Works of St. Thomas More* (CWM), 7, szerk. Manley, Frank – Marc’Hadour, Germain – Marius, Richard – Miller, Clarence H., Yale University Press, New Haven and London, 1990, cxviii – clix.
- MARSHALL – RYRIE 2002 – Marshall, Peter – Ryrie, Alec (szerk.), *The Beginnings of English Protestantism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- MARSHALL 2002 – Marshall, Peter, „Evangelical Conversion in the Reign of Henry VIII”, in: MARSHALL – RYRIE 2002, 15–37.
- MARSHALL 2009 – Marshall, Peter, (Re)defining the Reformation, in: *Journal of British Studies* 48, July 2009, 564–586.

- MARSHALL 2012 – Marshall, Peter , „Confessionalisation, Confessionalism and the Confusion in the English Reformation, in, Thomas F. Meyer (szerk.), *Reforming Reformation: Catholic Christendom 1300 – 1700*, Ashgate, Farnham, 2012. 43–64.
- MARSHALL 2017 – Marshall, Peter, *Heretics and Believers. A History of the English Reformation*, Yale University Press, New Haven and London, 2017.
- MARTZ 1990 – Martz, Louis, *Thomas More: The Search for the Inner Man*, Yale University Press, New Haven and London, 1990.
- MATHER 1969 – „The Gospel of the Great Day of Atonement”, in: Mather, Samuel, *The Figures or the Types of the Old Testament*, Johnson Reprint Corporation, New York and London, 1969, 450–459. (Első kiadás: 1683.)
- MAYER 1975 – Mayer, Stephen J. (szerk.), A Critical Edition of *An exposition vppon the v.vi.vii.chapters of Mathew* by William Tyndale., Yale University Dissertation, University Microfilms, 1975.
- MAYORDOMO 2005 – Mayordomo, Moises (szerk.), *Die prägende Kraft der Texte Hermeneutik und Wirkungsgeschichte des Neuen Testaments (Ein Symposium zu Ehren von Ulrich Luz)*, Verlag Katolisches Bibelwerk GmbH, Stuttgart, 2005.
- MCCUTCHEON 1998 – McCutcheon, Elizabeth, „Prison Letters of More and Tyndale”, szerk. Day, John T. Day – Lund, Eric – O'Donnell, Anne S.N.D, *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1998, 243–255.
- MCCUTCHEON 1991 – McCutcheon, Elisabeth. *The Responsio ad Lutherum: Thomas More's Inchoate Dialogue with Heresy.*, in: *Sixteenth Century Journal* XXII No. 1. 1991, 77–90.
- McGIFFERT 1981 – McGiffert, Michael, „William Tyndale's Conception of the Covenant”, in: *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 32, No. 2, April 1981, 167–184.
- McGOLDRICK 1979 – McGoldrick, James Edward, *Luther's English Connection: The Reformation Thought of Robert Barnes and William Tyndale*, Northwestern Publishing House, Milwaukee, WI, 1979.
- McGRATH 2009 – MacGrath, Alister, *Heresy. A History of Defending the Truth*, HarperCollins, New York, 2009.
- MEHL 2011 – Mehl, Dieter, *The Elizabethan Dumb Show. The History of A Dramatic Convention*, Routledge, London, 2011. (Első kiadás: 1964.)
- MIKESY 2008 – Mikesy András, *Martin Luther és William Tyndale Pál Rómaiakhoz írt leveléről. Martin Luther and William Tyndale on Paul's Epistle to the Romans*. Kora Tudor Irodalom és Vallás, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2008.
- MIKESY 2016 – Mikesy András, „Luther and Tyndale on the Pater Noster”, in: *The King James Bible (1611–2011). Prehistory and Afterlife*, szerk. Fabiny, Tibor – Tóth, Sára, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016, 51–61.
- MIKESY, é.n. – Mikesy András, *More's Image of Tyndale in the Dialogue Concerning Heresies*. Kézirat.
- MILLUS 1973 – Millus, J. Donald (szerk.), *A Critical Edition of William Tyndale's Exposition of 1 John*, Yale University Doctoral Dissertation, 1973. <http://ww2.coastal.edu/millus/note.htm>

- MILWARD 1980 – Milward, Peter, „A Judgement Judged – C.S. Lewis on the More-Tyndale Controversy”, in: *Moreana* 64, 1980, 28–36.
- MITCHELL 2012 – Mitchell, Jolyon, *Martyrdom A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- MONTA 2005 – Monta, Susanna Brietz, *Martyrdom and Literature in Early Modern England*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- MOYNAHAN 2003 – Moynahan, Brian, *William Tyndale: If God Spare my Life, A Story of Martyrdom, Betrayal, and the English Bible*, Abacus, London, 2003.
- MOZLEY 1937 – Mozley, J. F., *William Tyndale*, Greenwood Press Publishers, Westport, Connecticut, 1937. (Reprint: 1971.)
- MUDRICZKI 2010 – Mudricki Judit (szerk.), *Tudor-kori homiliák*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2010.
- O'DAY 2015 – O'Day, Rosemary, *The Debate on the English Reformation*, 2.kiadás, Manchester University Press, 2015. (1. kiadás: 1986.)
- ODEN 2003 – Oden, Thomas, *The Rebirth of Orthodoxy. Signs of New Life in Christianity*, HarperCollins, San Francisco, 2003.
- O'DONNELL 1991a – O'Donnell, Anne M., S.N.D., „Scripture Versus Church in Tyndale's Answer Unto Sir Thomas More's Dialogue”, in: *Moreana* 28, July 1991, 119–130.
- O'DONNELL 1991b – O'Donnell, Anne M., S.N.D., „Philology, Typology and Rhetoric in Tyndale's *Exposition upon the VI.VI.VII. Chapters of Matthew*”, in: *Moreana* 28, 1991, 155–164.
- O'DONNELL – WICKS 2000 – O'Donnell, Anne M., S.N.D. – Wicks, Jared (szerk.), *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue*, The Independent Works of William Tyndale, Volume 3, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2000.
- O'DONNELL 2003 – O'Donnell, Anne M., S.N.D., „Classical Rhetoric in Tyndale's *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue*”, *Moreana* 40, March 2003, 49–68.
- O'DONNELL 2005 – O'Donnell, Anne M., S.N.D., „Major Themes in Tyndale's *Exposition of the First Epistle of Saint Jhon*. Water and Blood, Antichrist, Righteousness, Faith and Love”. Kézirat.
- O'DONNELL 2015 – O'Donnell, Anne M., S.N.D.: „Translation of „ἐκκλησία” in the New Testament Translations of Erasmus, Luther and Tyndale”, in: *Szólító szavak, The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára. Papers in Honor of Tibor Fabiny's Sixtieth Birthday*, szerk. Tóth Sára és mások, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2015, 125–135.
- O'MALLEY 2000 – O'Malley, John, W., *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2000.
- PARKER – KRAJEWSKI 1999 – Parker, Douglas, H. – Krajewski, Bruce, *A Brefe Dialogue bitwene a Christen Father and his stobborne Sonne. The First Protestant Catechism Published in English*, William Roye. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo- London, 1999.
- PARKER 1998 – Parker, Douglas H., „Tyndale's Biblical Hermeneutics”, in: *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1998, 87–101.

- PARKER 2008 – Parker, Douglas H., „Introduction”, in: *A Critical Edition of Robert Barnes. A Supplication Vnto the Most Gracyous prince Kynge Henry The viij. 1534*, szerk. Parker, Douglas H., University of Toronto Press, Toronto, 2008, 3–96.
- PETTEGREE 1992 – Pettegree, Andrew (szerk.) *The Early Reformation in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- PETTEGREE 2004 – Pettegree, Andrew, „A. G. Dickens and His Critics: A New Narrative of the English Reformation,” in: *Historical Research* 77, no. 195, February 2004, 44.
- PINEAS 1963 – Pineas, Rainer, „William Tyndale: Controversalist”, in: *Studies in Philology*, Vol. LX, April 1963, 117–132.
- PINEAS 1963 – Pineas, Rainer, „More Versus Tyndale. A Study of Controversial Technique”, in: *Modern Language Quarterly* 24, 1963, 144–150.
- PINEAS 1968 – Pineas, Rainer, *Thomas More and Tudor Polemics*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1968.
- RAMBO 1983 – Rambo, Lewis R. *Understanding Religious Conversion*, Yale University Press, New Haven, 1993..
- RAMBO – FARDHADIAN 2014 – Rambo, Lewis – Fardhadian, Charles E. (szerk.), *The Oxford Handbook of Religious Conversion*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- RANKIN 2016 – Rankin, Mark „John Foxe and the Earliest Readers of William Tyndale’s *The Practyse of Prelates* (1530),” in: *English Literary Renaissance* 46 (2016): 157–192 (173–175).
- RANKIN 2018 – Rankin, Mark, Tyndale, Erasmus and the Early English Reformation, in: *Erasmus Studies* 38 (2018), 138–170.
- REINHARD – SCHILLING 1995 – Reinhard Wolfgang – SCHILLING Heintz (szerk.) *Die katolische Konfessionalisierung: wissenschaftliche Symposion der Gesellschaft zur Herausgabe de Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte* 1993. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1995.
- REX 1991 – Rex, Richard, *The Theology of John Fisher*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- RICOEUR 1976 – Ricoeur, Paul, *Interpretation Theory*, Texas Christian University Press, Fort Worth, TX, 1976.
- RICHARDSON 1991 – Richardson, Anne, „Scripture as Evidence in Tyndale’s *The Obedience of a Christian Man*”, in: *Moreana* 28, 1991, 83–104.
- RICHARDSON 1993 – Richardson, Anne, „Tyndale’s Quarrel with Erasmus: A Chapter in the History of the English Reformation,” *Fides et Historia* 25.3 (1993): 46–65.
- RICHARDSON 1994 – Richardson, Anne – Dick, John (szerk.), *William Tyndale and the Law*, Sixteenth Century Essays and Studies, Vol. XXV, The Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, MO, 1994.
- RICHARDSON 2000 – Richardson, Anne, „William Tyndale at 500 Years and After”, in: *Moreana* 37, June 2000, 13–44.
- ROCKETT 1999 – Rockett, William, „Words Written and Words Inspired: More and *Sola Scriptura*”, in: *Moreana* 36, March 1999, 5–34.
- ROWELL 2001 – Rowell, Geoffrey – Stevenson, Kenneth – Williams, Rowan (szerk.), *Love’s Redeeming Work. The Anglican Quest of Holiness*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

- RUSSELL 1831 – Russell, Thomas, *The Works of the English Reformers: William Tyndale and John Frith*, in three volumes, Ebenezer Palmer, London, 1831. (Reprint: Coppel, TX, 2020.)
- RYKEN 1998 – Ryken, Leland – Wilhout, James C. és mások (szerk.), *Dictionary of Biblical Imagery*, InterVarsity Press, Leicester, 1998.
- RYRIE 2003 – Ryrie, Alec, *The Gospel and Henry VIII. Evangelicals in the Early English Reformation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- RYRIE 2017 – Ryrie, Alec, *Protestants. The Radicals who Made the Modern World*, William Collins, London, 2017.
- SANDERS 2006 – Sanders, John (szerk.), *Atonement and Violence. A Theological Conversation*, Abington Press, Nashville, TN, 2006.
- SASSE 1977 – Sasse, Hermann, *This is My Body. Luther's Contention for the Real Presence in the Sacrament of the Altar*, Lutheran Publishing House, Adelaide, 1977. (Első kiadás: 1959)
- SCARISBRICK 1984 – Scarisbrick, J.J. *The Reformation and the English People*, Oxford University Press, Oxford, 1984.
- SHINN 2018 – Shinn, Abigail, *Conversion Narratives in Early Modern England. Tales of Turning*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2018.
- SHRANK 2005, Shrank, Cathy, Disputing Purgatory in Henrician England. Dialogue and Religious Reform, in: *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe (Pluralisierung & Autorität)*. szerk. Höfele, Andreas – Laqué, Stephan – Ruge, Enno – Schmidt, Gabriela, Lit-Verlag, Münster.
- SCHMIDT 2005 – Schmidt, Gabriela, Representing Martyrdom in Post-Reformation England, in: *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe (Pluralisierung & Autorität)*. szerk. Höfele, Andreas – Laqué, Stephan – Ruge, Enno – Schmidt, Gabriela, Lit-Verlag, Münster, 63–90.
- SIMPSON 2007 – Simpson, James, *Burning to Read. English Fundamentalism and its Reformation Opponents*, The Belknap of Harvard University Press, Cambridge, MA, London, England, 2007.
- SMEETON 1986 – Smeeton, Donald Dean, *Lollard Themes in the Reformation Theology of William Tyndale*, Sixteenth Century Essays and Studies, Volume VI, The Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, MO, 1986.
- SMEETON 1994 – Smeeton, Donald Dean, „The Wycliffite Choice: Man's Law or God's”, in: Dick, John A. R. – Richardson, Anne (szerk.), *William Tyndale and the Law*, Sixteenth Century Essays and Studies, Volume XXV, The Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, MO, 1994, 31–40.
- SMITH 2014 – Smith, Helen, „Metaphor, Cure and Conversion in: Early Modern England”, in: *Renaissance Quarterly* 67, 2014, 473–502.
- SMITH 2019 – Smith, Helen, „Grace and Conversion”, in: *The Cambridge Companion to Shakespeare and Religion*, Hamlin, Hannibal (szerk.), Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- STACHNIEWSKI 1991 – Stachniewski, John, *The Persecutory Imagination: English Puritanism and the Literature of Religious Despair*. Clarendon Press, Oxford, 1991.
- STELLING 2017 – Stelling, Lieke, „Recent Studies in Religious Conversion”, in: *Recent Studies in the English Renaissance*, 2017, 164–192.

- STELLING – HENDRIX – RICHARDSON 2012 – Stelling, Lieke – Hendrix, Harald – Richardson, Todd (szerk.), *Turning of the Soul. Representations of Religious Conversion in Early Modern Art and Literature*, Brill, Leiden and Boston, 2012.
- STELLING 2019 – Stelling, Lieke, *Religious Conversion in Early Modern Drama*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- SZABÓ 2016 – Szabó, Mirjam, „If Words were without Spirit: the First Epistle of John in Tyndale’s Three Versions and the King James Bible”, in: *The King James Bible (1611–2011). Prehistory and Afterlife*, szerk. Fabiny, Tibor – Tóth, Sára, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, Budapest, 2016, 63–109.
- SZÁNTÓ 2000 – Szántó György Tibor, *Anglikán reformáció, angol forradalom*, Európa Kiadó, Budapest, 2000.
- THISLETON 1994 – Thisleton, Anthony, „Authority and Hermeneutics: Some Proposals for a More Creative Agenda”, in: szerk. Satterthwaite, P. E. – Wright, D. F., *A Pathway Into the Holy Scripture*, W.B.Eerdmans, Grand Rapids, MI, 107–141.
- THOMPSON 1979 – Thompson, W.D.J. Cargill, „The Two Regiments: the Continental Setting of William Tyndale’s Political Thought”, in: szerk. Baker, Derek, *Reform and Reformation: England and the Continent c.1500-c.1750*, Blackwell, Oxford, 1979, 7–19.
- TJERNAGEL 1963 – Tjernagel, Neelak Serawlook, *The Reformation Essays of Dr. Robert Barnes Chaplain To Henry VIII*, Concordia Publishing House, London, 1963.
- TJERNAGEL 1965 – Tjernagel, Neelak Serawlook, *Henry VIII and the Lutherans. A Study in Anglo-Lutheran Relations From 1521 to 1547*, Concordia Publishing House, St Louis, MO, 1965.
- TOMLIN, Graham, *Luther és kora*, ford. Kovács Bea, Scolar Kiadó, Budapest, 2003.
- TÓTA 2013, Tóta Péter Benedek, „Lóvá tett filológia?: Filológiai mintavétel a korai modern hitvita természetrajzából: John Frith és Morus Tamás. In: *Csóka úrtól Gáspár atyáig : Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára*, Szent Mór Bencés Perjelség, Győr, 2013, 497–519.
- TÓTH 2005 – Tóth Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához. (Esettanulmány) Tenger az igaz hitűl való egyenetlenségek vitatásának eláradott özzőne...” Tanulmányok a XVI-XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János – Tasi Réka, Miskolci Egyetemi BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005, 175–197.
- TÓTH 2017 – Tóth Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány?: A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)*, In, *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita, TÓTH Zsombor, Reciti Kiadó, Budapest, 2017, 11–51.
- TÓTH 2019 Tóth Zsombor – Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800), In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (2019), 719–739.
- TÖRÖK 2006 – Török István, *Dogmatika*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2006.
- TRINTERUD 1962 – Trinterud, L.J., „A Reappraisal of William Tyndale’s Debt to Martin Luther”, in: *Church History* 321, No.1, March 1962, 24–45.
- TRUEMAN 1994a – Trueman, Carl, *Luther’s Legacy: Salvation and the English Reformers, 1525–1556*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

- TRUEMAN 1994b – Trueman, Carl, „Pathway to the Reformation: William Tyndale and the Importance of the Scripture”, in: szerk. Satterthwaite, P. E. – Wright, D. F., *A Pathway Into the Holy Scripture*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, 1994, 11–30.
- TYACKE 1997 – Tyacke, Nicholas (szerk.) *England's Long Reformation 1500 – 1800*, Routledge, London, 1997.
- VAN DÜLMEN 1983 – van Dülmen, Andrea (szerk.), *Luther-Chronik, Daten zu Leben und Werk*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1983.
- VANHOOZER 2005a – Vanhoozer, Kevin J., *The Drama of Doctrine, A Canonical Linguistic Approach to Christian Theology*, Westminster John Knox Press, Louisville, KY, 2005.
- VANHOOZER 2005b – Vanhoozer, Kevin (szerk.), *Dictionary For Theological Interpretation*, Baker Academic – SPCK, Grand Rapids, MI, 2005.
- VERCRYUSSE 1998 – Vercryusse, Jos E. S. J., „Latomus and Tyndale's Trial”, in: szerk. Day, John T. – Lund, Eric – O'Donnell, Anne M., S.N.D., *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1998, 197–214.
- WALSHAM 1999 – Walsham, Alexandra, „Vox Piscis: or the Book-Fish: Providence and the Uses of the Reformation past in Caroline Cambridge”, in: *English Historical Review*, Vol. 114, issue 457, 1999, 575–606.
- WALTER 1848 – Walter, Henry (szerk.), *William Tyndale's Doctrinal Theses, Introduction to Different Portions of Holy Scripture, Expositions to Different Portions of the Holy Scriptures*, The Parker Society (PS 1), Cambridge University Press, Cambridge, 1848; *The Banner of Truth*, Two Volume Reprint Edition, Edinburgh, Carlisle, PA, 1968.
- WALTER 1849 – Walter, Henry (szerk.), *Expositions and Notes on Sundry Portions of Holy Scripture to ther with The Practice of Prelates*, The Parker Society (PS 2), Cambridge University Press, Cambridge, 1849; *The Banner of Truth*, Two Volume Reprint Edition, Edinburgh, Carlisle, PA, 1968.
- WALTER 1850 – Walter, Henry (szerk.), *An Answer to Sir Thomas Mores' Dialogue, The Supper of the Lord After the True Meaning of John VI. and 1Cor XI and WM Tracy's Testament Expounded*, The Parker Society (PS 3), Cambridge University Press, Cambridge, 1850; *The Banner of Truth*, Two Volume Reprint Edition, Edinburgh, Carlisle, PA, 1968.
- WERRELL 2006 – Werrell, Ralph S., *The Theology of William Tyndale*, James Clarke & Co., Cambridge, 2006.
- WERRELL 2013 – Werrell, Ralph S., *The Roots of William Tyndale's Theology*, James Clarke & Co., Cambridge, 2013.
- WERRELL 2015 – Werrell, Ralph S., *The Blood of Christ in the Theology of William Tyndale*, James Clarke & Co., Cambridge, 2015.
- WHITING 2010 – Whiting, Michael S., *Luther in English. The Influence of his Theology of Law and Gospel on Early English Evangelicals (1525–1535)*, Pickwick Publication, Eugene, OR, 2010.
- WILKINSON 1996 – Wilkinson, Robert J., „Reconstructing Tyndale in Latomus: William Tyndale's Last, Lost, Book”, in: *Reformation 1*, A Publication of the Tyndale Society, 1996, 252–285. 345–400.

- WILLIAMS 1975 – Williams, Robert, „Pattern of Reformation in the Theology of William Tyndale”, in: szerk. Brook, Peter, *Christian Spirituality. Essays in Honour of Gordon Rupp*, SCM Press, London, 1975.
- WRIGHT 1982 – Wright, George T., „Hendiadys and Hamlet”, in: *PMLA*. 168–402.
- WRIGHT 1978 – Wright, Nicholas T. (szerk.), *The Work of John Frith*, Sutton Courtenay Press, Oxford, 1978.
- WRIGHT 2010 – Wright, William J., *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms. A Response to the Challenge of Scepticism*, Baker Academic, Grand Rapids, MI, 2010.
- YARNELL 2004 – Yarnell, Malcolm B., „The First Evangelical Sinner's Prayer Published in English, William Tyndale's 'Here foloweth a treatise of the pater noster.'”, in: *Southwestern Journal of Theology* 47:1, 2004, 27–43.
- YOST 1969 – Yost, John K., "Tyndale's Use of the fathers: A Note on His Connection to Northern Humanism", in: *Moreana* (6) 1969, 5-13.
- YOUNG 1993 – Young, Frances, *Virtuoso Theology. The Bible and Interpretation*. The Pilgrim Press, Cleveland, OH, 1993.
- ZAKAI 2003 – Zakai, Avihu, *Jonathan Edwards' Philosophy of History. The Reenchantment of the World in the Age of Enlightenment*, Princeton University Press, Princeton, 2003.
- http://thomasmorestudies.org/tmstudies/DCH_Fabiny.pdf;
- http://egyhaztori.blog.hu/2008/04/15/anglikan_kialakulasa. Letöltve 2014. 02.28
- <http://www.ccel.org/f/foxe/martyrs/fox112.htm>
- http://www.truecovenant.com/gospel/hamilton_loci_communes.html
- <http://www.shu.ac.uk/emls/iemls/work/chapters/heresy1.html>
- <http://ww2.coastal.edu/millus/note.htm>
- <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Frith%2C%20John%2C%201503%2D1533> (Frith A Christian Sentence)
- <http://www.shu.ac.uk/emls/iemls/work/chapters/heresy1.html>, 24.
- <http://ww2.coastal.edu/millus/note.htm>

A felhasznált saját publikációk

1. Reformáció, reformációk; konverzió, konverziók

Első megjelenés

2. Írás vagy egyház? Tyndale és Morus vitája

Magyarul első megjelenés. Angolul:

Scripture and/or the Church in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale, in: *Látó szívvel*. Magyar Piarista Rendtartomány, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Vigilia Kiadó, Budapest, 2006, 382–408.

Church Paradigm versus Scripture Paradigm in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale, in: *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe* (Pluralisierung & Autorität). szerk. Höfele, Andreas – Laqué, Stephan – Ruge, Enno – Schmidt, Gabriela, Lit-Verlag, Münster, 2007. 15–43.

http://thomasmorestudies.org/tmstudies/DCH_Fabiny.pdf

3. Szavak háborúja és születése

William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései *Magyar Terminológia*, 4/1, 36–59. (2011)

Az 'Atonement' fogalma William Tyndale 1526-os angol bibliafordításában és irataiban, s ezek mai teológiai hatása. In: Hubai, Péter; Majsai, Tamás (szerk.) *A te könyvedbe mind ezek béirattattak: Szümpozsion a Bibliáról 2009*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2010, 51–56.

Hymen's Truth: 'Atonement' from Shakespeare to Tyndale and from Tyndale to Shakespeare. In: Földváry, Kinga; Stróbl, Erzsébet (szerk.) *Early Modern Communi(cati)ons: Studies in Early Modern English Literature and Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012, 132–151.

Szokrális nyelv – hogyan fordítsuk?: William Tyndale „agape”-fordítása és az anglikán terminológia magyarítása, In: M. Pintér Tibor; P. Márkus Katalin (szerk.) *Az ige vonzásában: Lexikográfiai, fordítástudományi tanulmányok és köszöntők Magyar Tamás 90. születésnapjára*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020, 26–41.

4. Literális értelem, szövegfolyam, allegória, tipológia

The Process of the Text: The Reformation Hermeneutics of William Tyndale In: Kurucz, György (szerk.) *Protestantism, Knowledge and the World of Science / Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften : Collection of Papers / Ausgewählte Studien*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017. 53–61.

5. Fertelmes eretnek „újítósdi”?

Első megjelenés

6. A hegyi beszéd mint a reformáció retorikája

A lelki Izsák Ábrahám kútjánál, in: *Mózes törvénye – Krisztus törvénye*, szerk. Benyik György, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia, JATEPress, Szeged, 83–96.

7. Mártírium: szó és tett Tyndale életében

Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában, in: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15-19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 15–29.

8. „Könyvhal”: John Frith polémiái és mártírhalála

John Frith (1503-1533) vitája és mártíromsága”, in: *Studia Litteraria*, LI. évf., 2012/3–4, 55–83.

9. Az úrvacsora hermeneutikája: Frith és Morus vitája

Literálisan vagy figuratívan?: Morus Tamás és John Frith úrvacsora-vitájának (1532-1533) hermeneutikai alapjai. In: Zsengellér, József; Kodácsy, Tamás; Ablonczy, Tamás (szerk.) *Felelet a Mondolatra: Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*. Pápai Református Teológiai Akadémia, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 137–156.

